ДЖАВАХАРЛАЛ
НЕРУ

ОТКРИВАНЕТО НА ИНДИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО НА НАЦИОНАЛНИЯ СЪВЕТ НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ

ДЖАВАХАРЛАЛ НЕРУ

ОТКРИВАНЕТО НА
ИНДИЯ

Превод от руски

ИЗДАТЕЛСТВО
НА НАЦИОНАЛНИЯ СЪВЕТ НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ
СОФИЯ — 1955 Г

Джавахарлал Неру
ОТКРЫТИЕ ИНДИИ
(перевод с английского)
Издательство
иностранной литературы
Москва, 1955

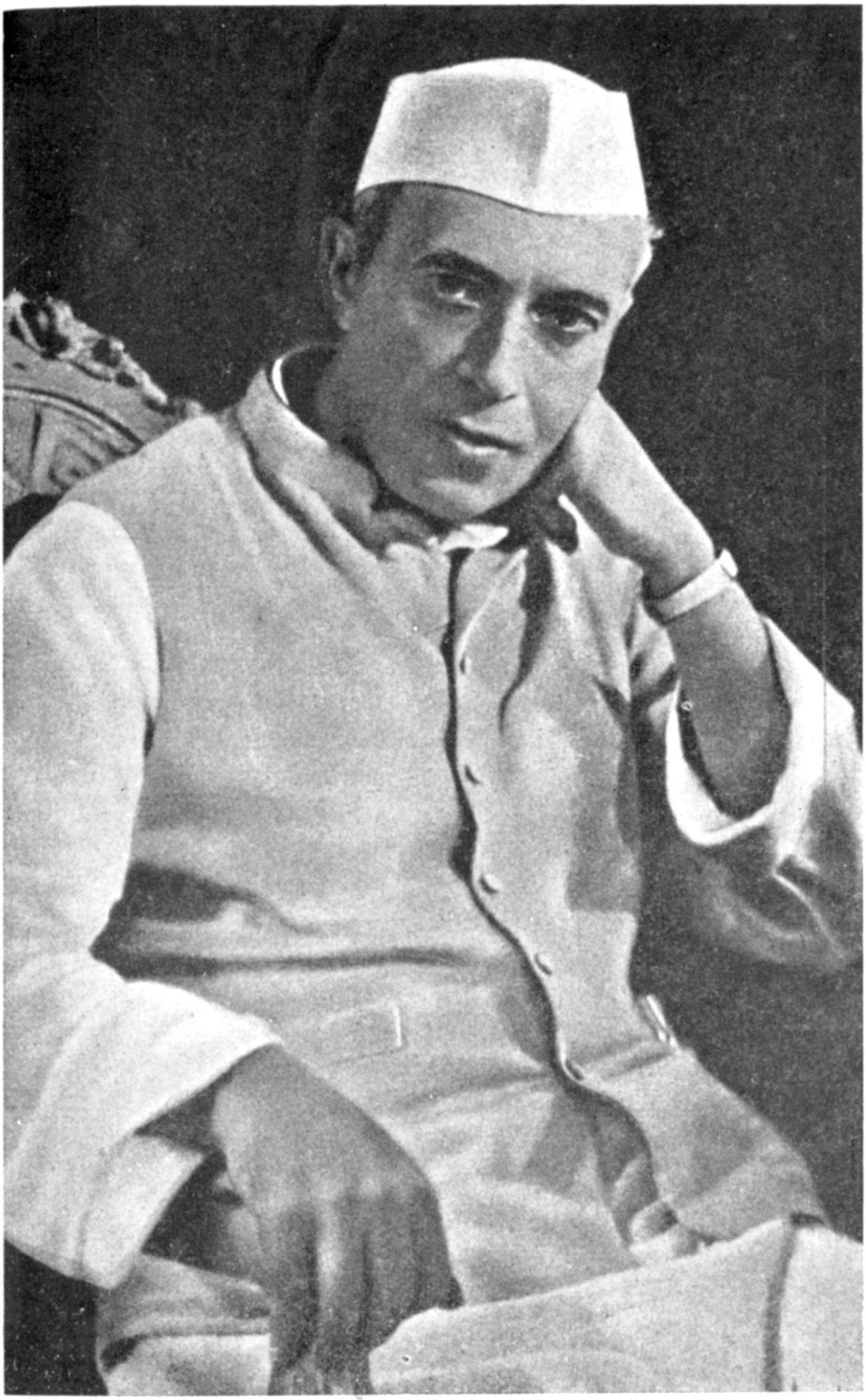

Джавахарлал Неру

ПРЕДГОВОР
КЪМ РУСКОТО ИЗДАНИЕ

Щастлив съм, че книгата ми „Откриването на Индия“ се превежда на руски език. Тази книга бе написана преди дванадесет години, когато лежах в затвора, а върху по-голямата част от земното кълбо бушуваше войната. В книгата са отразени моите настроения и мисли от оня период.

През последното десетилетие в света станаха големи промени и струва ми се, че вече отидохме далеч в сравнение с началото на четиридесетте години на нашето столетие. Но книгата засяга главно далечното минало на Индия и може би донякъде ще улесни разбирането на историята на тази древна страна. Възможно е също тя да помогне да се получи известна представа за събитията, които оказаха влияние върху съвременното поколение на Индия.

Надявам се да посетя след няколко дни Съветския съюз, тази велика страна, за да видя лично онова, за което съм чел толкова много, и да опозная до известна степен ония сили, които са съдействували за създаването през нашия век на тази велика и обширна страна, оказваща толкова голямо влияние върху съдбата на целия свят. Особено ми е приятно, че тази книга, създадена в уединението на затворническия живот, ще излезе сега на руски език.

Джавахарлал Неру

Делхи,
28 май 1955 г.

„Кога в мечти прекрасни, мълчаливи
аз спомням си за минали дела . . .“

НА МОИТЕ КОЛЕГИ И ДРУГАРИ ПО ЗАТВОР,
ПРЕКАРАЛИ В АХМАДНАГАРСКАТА ТЪМНИЦА
ОТ 9 АВГУСТ 1942 ГОДИНА
ДО 28 МАРТ 1945 ГОДИНА

ПРЕДГОВОР

Тази книга написах в ахмаднагарския затвор за пет месеца, от април до септември 1944 година. Някои от моите колеги, затворени заедно с мене, имаха любезността да прочетат ръкописа и да направят редица ценни бележки. Като преглеждах в затвора своята книга, взех под внимание тези бележки и внесох някои добавки. Едва ли е нужно да обяснявам, че никой от прочелите ръкописа не носи отговорност за написаното от мене и не споделя непременно моите възгледи. Но аз трябва да изразя дълбока благодарност на моите другари от ахмаднагарския затвор за нашите безчислени беседи и спорове, които в значителна степен ми помогнаха да си изясня за самия мен различни страни на индийската история и култура. Неприятно е да лежиш в затвор дори за кратко време, да не говорим за дълги години. Но аз имах щастието да живея в тесен контакт с хора с забележителни способности и висока култура, чиито широки хуманистични възгледи не се помрачаваха дори от бушуващите по онова време страсти.

В лицето на моите единадесет другари от ахмаднагарския затвор беше представена по твърде интересен начин цяла Индия. Те олицетворяваха всеки по своему не само политиката, но и индийската наука, както старата, така и новата, и различните страни на живота на днешна Индия. Бяха представени почти всички съществуващи основни индийски езици, а също и класическите езици, които и в миналото, и сега оказват огромно влияние върху Индия, като при това равнището на знанията беше често пъти високо научно. От класическите езици бяха представени: санскритски и пали, арабски и персийски, а от съвременните — хинди, урду, бенгали, гуджарати, маратхи, телугу, синдхи и ория. Цялото това богатство беше на мое разположение и използуването му се ограничаваше само от собствените ми възможности. Макар че изпитвам благодарност към всички мои другари, все пак бих желал особено да отличa маулана Абул Калам Азад, чиято огромна еридиция неизменно ме удивляваше и възхищаваше, Говинд Баллабх Пант, Нарендра Дева и М. Асаф Али.

Измина вече година и три месеца, откак завърших тази книга; някои от нейните глави донякъде остаряха, защото през това време станаха много събития. Изкушавах се да внеса в книгата добавки и поправки, но не се поддадох. Пък собствено не можех и да постъпя другояче, защото животът извън затвора тече по друг начин и няма време за размишления и литературна работа. Не можах дори да препрочета написаното. Отначало пишех с ръка, а след моето освобождение ръкописът беше преписан на машина. Трудно ми беше да отделя време за прочитането на машинописния текст и издаването на книгата постоянно се отлагаше, докато не ми се притече на помощ моята дъщеря Индира, която сне това бреме от моите плещи. Книгата си остана такава, каквато беше написана в затвора, без добавки или изменения, с изключение на постскриптума в края на книгата.

Не зная какви чувства пораждат у другите автори техните произведения, но когато чета нещо написано от мен по-рано, винаги изпитвам някакво странно усещане. Това усещане още повече се засилва, когато ръкописът е написан в задушната, ненормалната атмосфера на затвора, а след това се чете на свобода. Разбира се, аз ще разбера своята книга, но не напълно. Струва ми се, че чета нещо познато, написано от друг човек, който ми е бил близък и все пак е бил друг. Може би това е свързано с промените, които се извършват в мен.

Същите чувства поражда в мен и тази книга. Тя е моя и заедно с това не е съвсем моя, тъй като аз днес съм вече подруг. Тя представлява по-скоро някакво мое минало аз, което вече си е отишло заедно с цяла редица други аз, съществували известно време и изчезнали в последствие, след като са оставили подир себе си само един спомен.

Джавахарлал Неру

Ананд Бхаван,
Аллахабад,
29 декември 1945 година.

Глава първа

ФОРТ АХМАДНАГАР

ДВАДЕСЕТ МЕСЕЦА

Форт Ахмаднагар, 13 април 1944 година

Изминаха повече от двадесет месеца откак ни доведоха тук, повече от двадесет месеца от моето девето по ред влизане в затвора. Когато пристигнахме тук, нас ни поздрави новата луна — блещукащ сърп върху темнеещите небеса. Започваше светлият двуседмичен период, в течение на който луната се увеличава. Оттогава всяко новолуние ми напомняше, че е изтекъл още един месец от моето влизане в затвора. Така беше и по времето на последното ми затваряне, което започна при новолуние, наскоро след дипавали, празника на светлината. Луната, моят постоянен другар в затвора, ставаше все по-доброжелателна, колкото по-отблизо се запознавахме; тя е живото подсещане за прелестите на този свят, за живота който се надига и спада, за светлината, която сменя мрака, за смъртта и възраждането, непрекъснато следващи се. Вечно променяща се и все същата. Аз съм я наблюдавал в различни фази и най-различни положения: вечер, когато сенките се удължават, през тихите нощни часове, и в часовете, когато диханието и шумоленето на утринния здрач предвещават настъпването на деня. Луната помага да се броят дните и месеците, защото когато е видима, нейните размери и форма доста точно показват деня от месеца. Тя е най-простият календар (макар че от време на време трябва да се пооправя) и най-удобният за селянина, който по него следи минаването на дните и постепенната смяна на годишните времена.

Три седмици прекарахме тук, съвсем откъснати от външния свят. Не се сношавахме с никого, с никого не говорехме, не получавахме нито писма, нито вестници, не слушахме радио. Предполагаше се, че самият факт на нашето пребиваване тук е държавна тайна, неизвестна никому освен на чиновниците, под чиито надзор се намирахме. Мнима тайна — защото цяла Индия знаеше къде се намираме. След това ни разрешиха да четем вестници, а след няколко седмици ни позволиха да получаваме от близки роднини писма, засягащи домашни въпроси. Но през всичките двадесет месеца — нито едно свиждане или някакво друго общуване с външния свят.

Съобщенията, които се печатаха във вестниците, преминаваха през сурова цензура, но все пак ни даваха известна представа за войната, обхванала повече от половината свят, и за нейното отражение върху живота на нашия народ в Индия. Много малко ни беше известно за нашия народ, освен че десетки хиляди хора бяха хвърлени без съд в затворите и концентрационните лагери, че хиляди бяха разстреляни, че десетки хиляди бяха изгонени от училищата и колежите, че режимът, който господствуваше в цяла Индия, не можеше да бъде наречен иначе, освен военно положение, че страната беше обзета от страх и ужас. Положението на онези десетки хиляди хора, които като нас бяха хвърлени без съд в затвора, беше лошо, много по-лошо от нашето, защото на тях не само не им се разрешаваха свиждания, но не им се даваха дори писма и вестници, а книги се разрешаваха рядко. Поради липса на нормална храна, мнозина боледуваха, а някои скъпи нам хора умряха по липса на необходимите грижи и лечение.

В Индия се намираха няколко хиляди военопленници, главно от Италия. Ние сравнявахме тяхното положение с положението на нашите сънародници. Казваха ни, че отношението към военнопленниците се определя от Женевската конвенция. Но условията, в които трябваше да живеят индийските затворници, не се регулираха от никакви конвенции, закони или правилници, ако не смятаме ония укази, които нашите английски управници благоволяваха да издават от време на време.

ГЛАДЪТ

Настъпи глад, ужасен, покъртителен, не подаващ се на описание. В Малабар, в Биджапур, в Ориса и особено в богатата и плодородна провинция Бенгалия всекидневно умираха с хиляди мъже, жени и малки деца поради липса на храна. Те падаха мъртви пред дворците на Калкута, техните трупове лежаха в глинените колиби на безбройните села на Бенгалия и застилаха пътищата и полята на нейните селски райони. В целия свят хората умираха и се убиваха един друг в бой. Обикновено това беше смърт бърза, често пъти, мъжествена, смърт в името на някакво дело, смърт заради определена цел, смърт, която в нашия обезумял свят изглеждаше като резултат на неумолимата логика на събитията, като внезапен край на живота, над който ние не бяхме властни. Навсякъде смъртта беше станала обикновено явление.

Но тук смъртта беше лишена от всякаква цел, от всякаква логика и необходимост; тя беше резултат на човешко неумение и безсърдечност, дело на човешки ръце. Това беше нещо страшно, бавно промъкващо се, от което нямаше спасение. Животът постепенно угасваше и преминаваше в смърт; смъртта гледаше от хлътналите очи и изсъхналото тяло, където все още междукаше живот. Да се споменава за това се смяташе за ненужно и неудобно: да говориш или пишеш за неприятни неща беше невъзпитано. Да правиш това — би значело да „драматизираш“ неблагоприятното стечение на обстоятелствата. Ония, които бяха на власт в Индия и в Англия, обнародваха лъжливи съобщения. Но труповете не можеха де не се виждат — те бяха навсякъде.

По онова време, когато населението на Бенгалия и другите райони гинеше в адски мъки, висшите власти ни уверяваха отначало, че благодарение на породеното от войната процъфтяване селяните в много райони на Индия разполагали с излишъци от храни. След това те заявяваха, че виновна за всичко била провинциалната автономия и че английското правителство в Индия или Департаментът по индийските въпроси в Лондон, ярки защитници на конституцията, не можели да се намесват в работите на провинциите. Действието на тази конституция се спираше; тя се нарушаваше, пренебрегваше се или непрекъснато се изменяше със стотици декрети и укази, издавани от вице-краля в изпълнение на неговата еднолична и неограничена власт. По същество тази конституция означаваше безконтролно авторитарно управленине на един-единствен човек, който не беше отговорен пред никого в Индия и притежаваше по-голяма власт от който и да било диктатор в света. Тази конституция се прилагаше от постоянните административни учреждения, главно от Индийската гражданска служба[1] и от полицията, а те бяха отговорни по начало пред губернатора, който беше агент на вице-краля и имаше пълна възможност да пренебрегва министрите, ако такива съществуваха. Министрите, добри или лоши, можеха лесно да бъдат отстранени и те не смееха да не се подчиняват на заповедите отгоре и дори не смееха да се намесват в действията на учрежденията, за които се смяташе, че им са подчинени.

---

[1] Индийска гражданска служба се наричаше английският чиновнически апарат в Индия. — Бел. на рус. ред.

В края на краищата все пак нещо бе направено. Оказана бе известна помощ. Но милион, а може би два или три милиона хора загинаха. Никой не знае колко души умряха от глад или болести през тези ужасни месеци. Никой не знае колко милиона изтощени момчета, момичета и дечица залиняха и бяха подкосени физически и духовно, макар че избягнаха смъртта през ония дни. И до днес страната живее под страха на широко разпространения глад и болести.

„Четирите свободи“ на президента Рузвелт включват и освобождаването от бедността. А в същност богата Англия и още по-богата Америка обръщаха твърде малко внимание на физическия глад, който убиваше милиони хора в Индия, както обръщаха малко внимание и на силната духовна жажда, която мъчи народа на Индия. От пари, казваха ни те, нямало нужда, а от кораби за доставка на храни се чувствуваше недоимък във връзка с нуждите на военното време. Но въпреки обструкцията от страна на властите и тяхното желание да преумалят покъртителната трагедия на Бенгалия, отзивчиви и сърдечни хора в Англия, Америка и други страни ни се притекоха на помощ. Великодушна помощ ни оказаха преди всичко правителствата на Китай и Ирландия, страни, които също така бяха твърде бедни откъм ресурси и имаха не малко собствени затруднения, но знаеха от свой горчив опит глада и нищетата и разбираха физическите и духовните страдания на Индия. Индия има изобщо добра памет, но дори и да забрави нещо, тези великодушни и приятелски постъпки тя никога няма да забрави.

ВОЙНАТА ЗА ДЕМОКРАЦИЯ

В Азия, Европа, Африка и върху обширните простори на Тихия, Атлантическия и Индийския океан свирепствуваше войната с всичките нейни ужаси. Войната в Китай продължи почти седем години, в Европа и Африка войната се води около четири и половина години, а Световната война продължаваше вече две години и четири месеца. Това бе война против фашизма и нацизма и техните опити да установят световно господство. Засега съм прекарал почти три от тези военни години в затвора, тук и на други места в Индия.

Спомням си каква реакция предизвикваха у мен фашизмът и нацизмът в ранния период на тяхната история, и не само у мен, но и у много хора в Индия. Колко дълбоко развълнува Индия японската агресия в Китай и как тя оживи нашите стари чувства на дружба към него; какво отвращение предизвика у нас разбойническото нападение на Италия в Абисиния; каква болка и огорчение изпитвахме във връзка с предателството спрямо Чехословакия; а падането на републиканска Испания след нейната героична и упорита борба бе за мене и за други трагедия и лично нещастие.

Възмущаваха ни не само самите актове на агресия, извършвани от фашизма и нацизма, не само ужасяващата грубост й жестокост, с които бяха съпровождани, но и принципите, от които те изхождаха и които те тъй гръмко и кресливо провъзгласяваха; възмущаваха ни и етичните теории за законите на живота, с които те се стараеха да оправдаят своите действия, защото всичко това влизаше в разрез с онова, в което вярвахме сега и към което сме се придържали от незапомнени времена. И макар да бяхме загубили духовните богатства на нашия народ и се бяхме лишили от своите устои, нашият собствен опит, при все че бе дошъл при нас облечен в малко по-друга дреха и за приличие беше леко замаскиран, се оказа достатъчен, за да разберем към какво водят в крайна сметка тези нацистки принципи и теории за живота и държавата. Защото нашият народ в течение на дълги години беше жертва именно на тези принципи и методи на управление. Ето защо ние незабавно и решително се обявихме против фашизма и нацизма.

Спомням си как в началото на март 1936 година отклоних настойчивите покани на сеньор Мусолини да се срещна с него. Мнозина изтъкнати държавни дейци на Англия, които през последвалите години, когато Италия влезе във войната, много рязко се отзоваваха за дуче, се изказваха през ония дни меко и с възхищение за него, възхвалявайки неговия режим и методи на управление.

Две години по-късно, през лятото, което предшестваше Мюнхен, аз бях поканен от нацисткото правителство да посетя Германия. Тази покана се придружаваше от обяснението, че им е известно моето враждебно отношение към нацизма, но те все пак желаели да видя със собствени очи Германия.

Можех да замина за там по свой избор — като техен гост или като частно лице, под собственото си име или инкогнито, и ми беше обещана пълна свобода на движение из страната. Но аз вежливо отклоних и тази покана. Вместо това заминах за Чехословакия, тази „далечна страна“, за която тогавашният премиер-министър на Англия знаеше толкова малко.

Малко преди Мюнхен аз се срещнах с неколцина членове на английския кабинет и с други видни политически дейци в Англия и си позволих да им изкажа своите антифашистки и антинацистки възгледи. Убедих се, че моите възгледи не срещат одобрение, и ми беше казано, че съществуват множество различни съображения, за които трябва да се държи сметка.

Мене ме учуди и възмути онова, което видях в областта на френско-британското изкуство на държавно управление през периода на чехословашката криза в Прага и в Судетите, в Лондон и в Париж, а също така и в Женева, където по онова време заседаваше Общото събрание на Обществото на народите. Думата „омиротворение“ изглеждаше тук твърде слаба. Зад нея се криеше не само страх пред Хитлер, но и тайно възхищение от него.

И ето че днес, в момента, когато се води война против фашизма и нацизма, по един странен каприз на съдбата аз и други, подобни на мен хора, трябва да прекарваме нашите дни в затвора, а мнозина от ония, които се прекланяха пред Хитлер и Мусолини и одобряваха японската агресия в Китай, се представят за знаменосци на свободата, демокрацията и антифашизма.

Промените в Индия са също много знаменателни. Тук, както и навсякъде, съществуват „държавни дейци“, държащи се за пеша на правителството и като ехо повтарящи мнения, които според тяхната представа ще бъдат одобрени от ония, към чиято милост те постоянно се домогват. Беше време, и то не много отдавна, когато те възхваляваха Хитлер и Мусолини, обявявайки ги за примери за подражение, и по всякакъв начин хулеха Съветския съюз. Сега не е така, защото посоката на вятъра се измени. Те са високопоставени правителствени и държавни чиновници и на всеослушание прокламират своите антифашистки и антинацистки възгледи и макар и с понижен глас говорят дори за демокрация като за нещо желано, но далечно. Често се питам как биха постъпили, ако събитията бяха взели друг обрат, макар че впрочем тук няма какво да се гадае: те биха срещнали с цветя и приветствени речи всекиго, в чиито ръце би се оказала властта.

В продължение на много години преди войната умът ми бе погълнат от бъдещата война. Аз мислех за нея, говорех за нея, пишех за нея и морално се подготвях за нея. Аз желаех Индия да вземе енергично и активно участие във великия конфликт, защото считах, че в него ще бъдат поставени на карта високи принципи и че в резултат на този конфликт ще настъпят големи революционни промени в Индия и в целия свят. По онова време аз не виждах непосредствена опасност за Индия, някаква вероятност за непосредствено нахлуване. Все пак аз желаех Индия да даде във войната своя пълен принос. Обаче бях убеден, че тя ще бъде в състояние да направи това само като свободна и равноправна страна.

Такава беше позицията на Националния конгрес, оная голяма организация в Индия, която в продължение на всичките тези години беше последователно антифашистка и антинацистка, както и антиимпериалистическа. Националният конгрес беше за републиканска Испания, за Чехословакия и — неизменно — за Китай.

И ето че изминаха вече около две години, откакто Конгресът е обявен вън от закона и му е забранена каквато и да било дейност. Конгресът е в затвора. Неговите членове — избрани депутати на провинциалните парламенти, ръководители на тези парламенти, бивши министри, кметове и председатели на общински съвети — са в затвора.

А през това време продължава войната за демокрация, за Атлантическата харта и за „Четирите свободи“.

ЧУВСТВОТО ЗА ВРЕМЕ В ЗАТВОРА
НУЖДАТА ДА СЕ ДЕЙСТВУВА

В затвора времето сякаш изменя своята същност. Настоящето едва ли дори съществува, защото липсват впечатления и усещания, които биха могли да го отделят от мъртвото минало. Дори известията за активния външен свят, живеещ и умиращ, се отличават с някаква призрачна нереалност, неподвижност и неизменност, присъщи на миналото. Външното, обективното време, престава да съществува; вътрешното и субективно усещане си остава, но то е отчасти притъпено, ако не се считат ония моменти, когато мисълта го измъква от настоящето, изпитвайки своеобразна реалност в миналото или в бъдещето. Ние живеем, както казва Огюст Конт, живота на мъртви хора, затворени в своето минало; и това особено се чувствува в затвора, където се опитваме да намерим в спомените за миналото или в мечтите за бъдещето някаква храна за нашите незадоволени, ненамиращи за себе си изход емоции.

На миналото са свойствени неподвижността, постоянството. То не се изменя и носи печата на вечността, подобно на картина, нарисувана с блажни бои, или на статуя от бронз или мрамор. Незасягано от бурите и вълненията на настоящето, то запазва своето достойнство и спокойствие, заставяйки смутения дух и измъчения разум да търсят убежище в неговите сводести катакомби. Там има мир и покой и дори се чувствува някаква одухотвореност.

Обаче това не е живот, ако ние не съумеем да намерим живата връзка между миналото и настоящето с всичките негови конфликти и проблеми. Това е особен род изкуство за изкуството, лишено от страст и стремеж към действие, които съставят самата същност на живота. Без тази страст и стремеж надеждата и жизнената енергия постепенно изчезват, преминаваме към нисши степени на съществуване и постепенно се сливаме с небитието. Ние ставаме пленници на миналото и някаква част от неговата неподвижност преминава и върху нас. Подобни явления в съзнанието особено лесно възникват в затвора, където е невъзможна активна дейност и където ние ставаме роби на всекидневната рутина на затворническия живот.

И все пак миналото е винаги с нас и всичко, което ние представляваме от себе си, всичко, което притежаваме, произхожда от миналото. Ние сме негово творение и живеем, потопени в него. Да не разбираш това и да не чувствуваш миналото като нещо, което живее вътре в теб, значи да не разбираш настоящето. Да съчетаваш миналото с настоящето и да го разпростираш върху бъдещето, да скъсваш с него, когато то не се подава на такова съчетание, да превръщаш всичко това в пулсиращ и вибриращ материал за размишления и действия — ето това е животът.

Всяко жизнено действие произлиза от глъбините на битието. Условията за този психологически момент на действие се подготвят от цялото дълго минало на индивида и дори на целия народ. Миналото на народа, влиянието на наследствеността, на средата и възпитанието, подсъзнателните стремежи, мисли, мечти и постъпки още от времето на най-ранно детинство се преплитат по странен и невероятен начин и неумолимо тласкат към това ново действие, което на свой ред става само нов фактор, оказващ влияние върху бъдещето. То влияе върху бъдещето отчасти, а може би дори и в значителна степен то го определя и все пак, разбира се, не може всичко да се обясни само с детерминизма.

Ауробиндо Гхош беше писал някъде за настоящето като за „чист и девствен момент", оная рязка граница на времето и битието, която отделя миналото от бъдещето, и съществувайки, в същия миг престава да съществува. Това звучи красиво, но какво значи в същност? Девствен момент, който се появява зад завесата на бъдещето в цялата си гола чистота, влиза в съприкосновение с нас и в същия момент се превръща в замърсено и извехтяло минало. Ние ли го замърсяваме и оскверняваме? Или в действителност самият този момент не е вече тъй девствен, понеже е неразривно свързан с цялата нечистотия на миналото?

Не зная има ли в света човешка свобода във философския смисъл, или пък съществува само автоматичен детерминизъм. Навярно твърде много неща се определят от комплекса на минали събития, които оказват влияние върху индивида и често го задушават. Може би дори вътрешните стремежи, които той изпитва, тия привидни прояви на свободна воля, също да са обусловени. Както казва Шопенхауер, „човек може да прави всичко, което желае, но не може да желае така, както желае". Вярата в абсолютния детерминизъм неизбежно води, както ми се струва, към пълна пасивност и към смърт приживе. Цялото мое чувство за живота въстава против нея, макар че и самият този бунт е може би също обусловен от събитията на миналото.

Обикновено аз не обременявам ума си с подобни, неподаващи се на разрешение философски или метафизически проблеми. Понякога те ме спохождат почти неочаквано сред дългото безмълвие на затвора или дори в разгара на напрегната дейност, донасяйки със себе си чувството на отчужденост или на утеха след някое мъчително преживяване. Но обикновено аз съм изпълнен с дейност или с мисли за дейност, а когато съм лишен от възможност да действувам, аз си представям, че се подготвям за действие.

Открай време влечението към дейност ми е било присъщо, но към дейност, която не е откъсната от мисълта, а произтича от нея и я следва в непрекъсната последователност. И когато между тях се е установявала пълна хармония, което рядко се е случвало, когато мисълта е довеждала до действие и е намирала в него своето въплъщение, а действието отново е раждало мисъл и по-пълно разбиране, в такива случаи аз съм чувствувал пълнотата на живота и интензивно съм усещал целия блясък на дадената минута на съществуване. Но такива моменти са редки, твърде редки. Обикновено мисълта и действието се изпреварват едни други, между тях няма хармония и всички опити да бъдат приведени в съгласие остават безплодни.

Беше време, преди много години, когато аз дълго време живеех в състояние на емоционална екзалтация, зает с дейност, която напълно ме поглъщаше. Сега тези дни от моята младост ми се виждат твърде далечни и не само поради това, че оттогава изминаха много години. В значително по-голяма степен това се обяснява с обстоятелството, че тях ги отделя от днешния ден цял океан от опит и мъчителни размишления. Предишният излишък на енергия сега се е значително понамалил, почти неудържимите пориви станаха много по-умерени, страстите и чувствата по-лесно се поддават на обуздаване. Бремето на мисълта често се оказва пречка, а в разсъдъка, където по-рано цареше пълна увереност, неволно се промъква съмнение. Може би всичко това е само резултат на възрастта или на общите умонастроения, свойствени на нашето време.

Но все пак дори сега зовът към действие засяга някакви неизвестни струни в моето сърце и често влиза в кратки схватки с мисълта. Иска ми се отново да изпитам „този възхитителен порив на възторга“, който ни тласка срещу риска и опасността и ни позволява да гледаме смъртта в лицето и да се смеем над нея. Аз не изпитвам любов към смъртта, макар и да не мисля, че тя ме плаши. Не вярвам в отричането на живота или в отказването от него. Винаги съм обичал живота и той все още ме привлича. Аз се старая да го използувам по своему, макар че около мене израснаха много невидими прегради. Но именно този стремеж ме подбужда да си играя с живота, да се опитвам да надникна зад неговия край, да не бъда негов роб, за да можем още повече да се ценим един друг. Може би трябваше да бъда летец, за да мога, когато животът започне да ме надвива със своята мудност и скука, да се хвърля в хаоса на облаците и да си кажа сам:

Обмислих всичко, моят разум знай:
Годините на миналото суха са пустиня,
Годините на миналото суха са пустиня
В сравнение с тоз живот и с тая смърт.

Тази потребност от действие, този стремеж да усещам живота чрез действие са оказали влияние върху цялото устройство на моите мисли и върху цялата моя дейност. Продължителната размисъл, независимо от това, че тя сама по себе си е вече определен род действие, се превръща в част от бъдещото действие. Тя не е нещо абстрактно, което се извършва в празно пространство, откъснато от живота и дейността. Миналото се превръща в нещо такова, което води към настоящето, към момента на действието, от който се ражда някакво бъдеще, и всичките три са неразривно преплетени и взаимно свързани едно с друго.

Дори и моят, както изглежда, съвсем бездеен живот в затвора е свързан чрез мислите и чувствата по някакъв начин с предстояща или въображаема дейност и благодарение на това той се изпълва за мен с определено съдържание. Без това би царила само пустота, в която съществуването би станало непоносимо. Когато съм лишен от възможността да действувам активно, аз търся такъв подход към миналото и към историята. Тъй като личният ми опит е често свързан с исторически събития — а понякога дори аз в известна степен съм оказвал в сферата на моята собствена дейност известно влияние върху събития от подобен род — не ми беше трудно да си представя историята във вид на жив процес, с който можех до известна степен да се свържа.

Аз се обърнах към историята късно, но и тогава стигнах до нея не по обичайния пряк път, чрез изучаване на множество факти и дати и извличане от тях на изводи и заключения, съвсем несвързани с моя собствен жизнен път. Докато постъпвах така, историята не значеше много за мен. Още по-малък интерес изпитвах към свръхестественото или към проблемите на задгробния живот. Науката и проблемите на днешното време, на нашия днешен живот ме интересуваха много повече.

Някаква смесица от мисли, емоции и пориви, които само смътно осъзнавах, ме подбуждаше към действие; а действието на свой ред наново пораждаше у мен мисъл и желание да разбера настоящето. Корените на това настояще се криеха в миналото и това ме заставяше да започвам да се ровя в миналото, вечно търсейки в него ключа за разбирането на настоящето, ако такъв ключ изобщо съществуваше. Настоящето никога не е преставало да бъде най-главното за мен, дори тогава, когато напълно се отдавах на размисъл за миналото и за далечните, отдавна-отдавна живели хора, забравяйки къде съм и кой съм. Ако понякога ми се е струвало, че сам принадлежа към миналото, аз съм чувствувал също така, че и цялото минало ми принадлежи в настоящето. Миналата история се сливаше със съвременната история: тя ставаше жива реалност, възбуждаща чувства на болка и радост.

Ако миналото имаше тенденцията да се превръща в настоящие, то и настоящето понякога сякаш се оттегляше в далечното минало, приемайки неговия застинал, неподвижен облик. В самия разгар на напрегнатата дейност неочаквано се появяваше чувството, че имаш работа с някакво събитие от миналото и започваш да го разглеждаш, тъй да се каже, в ретроспективен аспект.

Именно този стремеж да разкрия миналото в неговото отношението към настоящето ме и подтикваше преди дванадесет години да напиша книгата „Glimpses of World History“[1] във формата на писма до моята дъщеря. Аз пишех доста повърхностно и колкото може просто, защото се обръщах към маловъзрастна девойка, но в моите писма се ръководех от жажда и стремеж към открития. Цялото ми същество беше проникнато от дух на приключения и аз живеех последователно в различни векове и епохи, заобиколен от хора из далечното минало. В затвора разполагах със свободно време, нямах чувството за спешност, че трябва да изпълня някаква работа в определен срок, и аз оставях моите мисли да блуждаят или да се задържат известно време върху някой предмет, в зависимост от моето настроение, и позволявах на впечатленията да се утаят и да обличат в жива плът изсъхналите кости на миналото.

Подобни търсения, макар и този път ограничени върху неотдавнашното минало и върху по-близки на мен хора, ме подбудиха по-късно да напиша моята автобиография.

Навярно много съм се изменил през тези дванадесет години. Станах повече склонен към размисъл. Като че ли настъпи малко по-голяма уравновесеност, известно чувство на отчужденост, по-голямо душевно спокойствие. Върху мен вече не действува толкова силно, както по-рано, трагедията или онова, което смятах за трагедия. Макар че мащабите на трагедията станаха много по-значителни, поражданите от нея смущение и вълнение не са така силни и продължителни, както преди. Говори ли това — питах се аз — за поява на дух на покорност или за загрубяване на душата? Може би в това се проявява само възрастта, отслабването на жизнената енергия и на страстта? Или пък това е резултат на продължителното пребиваване в затворите и на обстоятелството, че животът бавно угасва, а мислите почти без да спират преминават в мозъка, оставяйки само лека, бързо изчезваща следа? Измъченият разсъдък търси някакви пътища на освобождение, от честите удари чувствата се притъпяват и на вас започва да ви се струва, че твърде много злини и нещастия омрачават света и че не ще има особено значение, ако те бъдат малко повече или по-малко. На нас ни остава само едно и него никой не може да ни отнеме — да действуваме мъжествено, с достойнство и твърдо да се придържаме към идеалите, които съставят смисъла на живота; но това не е пътят на професионалния политик.

---

[1] „Glimpses of World History“, Lindsay Drummond Ltd., London.

Някога някой беше казал: правото на смърт е вродено право на всеки появил се на света човек. Своеобразна формулировка на очевидна истина. Това е такова вродено право, което никой никога не е отричал и не може да отрича, и което всички се стараем да забравим, колкото се може по-дълго да не мислим за него. И все пак имаше нещо ново и привлекателно в това изречение. Онези, които толкова горчиво се оплакват от живота, винаги имат възможност да го напуснат, стига да пожелаят. Това е винаги в наша власт. Ако не можем да подчиним живота, ние можем поне да подчиним смъртта. Приятна мисъл, която отслабва чувството на безпомощност.

МОЯТ СВЕТОГЛЕД

Преди шест или седем години един американски издател ми беше предложил да напиша за един сборник, който той подготвяше, статия за моя светоглед. Тази идея ми се стори привлекателна, но аз се колебаех и колкото повече размислях над нея, толкова по-малко ми се искаше да взема перото. В края на краищата аз наистина не написах тази статия.

В какво се състои същността на моя светоглед? — не знаех. Няколко години преди това не бих изпитвал такива колебания. По онова време моите мисли и стремежи се отличаваха с определеност, която сега е изчезнала. Събитията, които се разиграха през последните няколко години в Индия, Китай, Европа и в целия останал свят ме смущаваха, гнетяха и вълнуваха, и бъдещето стана неопределено и смътно, загубвайки ясните си очертания, които то някога притежаваше в моето съзнание.

Тези съмнения и затруднения по такива извънредно важни въпроси не пречеха на моята непосредствена дейност, ако не се смята, че те донякъде я препъваха. Аз не можех вече да действувам, както през дните на моята младост, да летя, подобно на пусната от лък стрела, направо към избраната от мен цел, без да обръщам внимание на нищо друго освен на тази цел. И все пак аз действувах, защото у мен се беше запазил стремежът към действие, и тази дейност се съгласуваше в действителността или във въображението с моите идеали. Обаче мен ме беше обхванало растящо отвращение към участието в политиката в оня вид, в който тя се осъществяваше пред моите очи, и цялото ми отношение към живота се беше постепенно изменило.

Идеалите и стремежите на миналото продължаваха да съществуват и в настоящето, но тяхното сияние беше малко помръкнало и макар че ние някак си ги следвахме, те бяха загубили своята блестяща красота, която по-рано ни сгряваше сърцето и придаваше бодрост на тялото. Злото тържествуваше твърде често, но онова, което беше много по-лошо, то бе изопачаването и извращаването на всичко, което ни се струваше толкова съвършено. Нима човешката природа е толкова мръсна, че са нужни векове на възпитание в страдания и мъки, за да може човек да се държи разумно и да се издигне над оная похотлива, жестока и лъжлива твар, каквато той представлява днес? И нима дотогава ще са обречени на неуспех всички усилия да бъде радикално изменена човешката природа сега или в близко бъдеще?

Цели и средства. Съществува ли между тях неразривна връзка, оказват ли си те взаимно въздействие, води ли прилагането на погрешни средства към изопачаване, а понякога и към унищожаване на поставената цел? Но подходящите средства могат и да се окажат недостъпни за слабата и егоистична човешка натура. А как да се постъпва в такъв случай? Да не действуваш — значеше да признаеш напълно поражението си и да се подчиниш на злото; да действуваш — много често значеше да правиш компромис с някоя проява на това зло, с всички ония вредни последици, към каквито водят този род компромиси.

В началото моят подход към проблемите на живота беше повече или по-малко научен. В него имаше нещо от оня спокоен оптимизъм, който беше свойствен на науката през 19-ия и в началото на 20-ия век. Подсигуреното и спокойно съществуване, енергията и самоувереността, които притежавах, засилваха това чувство на оптимизъм. Харесваше ми някакъв си неясен хуманизъм.

Религията в оня вид, в който я изповядваха и признаваха дори мислещи умове, била тя индузъм, ислям, будизъм или християнство, не ме привличаше. Тя ми се виждаше тясно свързана със суеверия и догматични вярвания, а нейният подход към проблемите на живота положително не беше научен. В него имаше нещо магическо, безкритично доверчиво, някаква вяра в свръхестественото.

И все пак беше очевидно, че религията отговаря на някаква дълбоко усещана вътрешна потребност на човешката душа и че огромното мнозинство на хората от целия свят не можеше да мине без едни или други религиозни вярвания. Религията е създала много прекрасни хора, но също така и много фанатични, ограничени, жестоки тирани. Тя е внесла в човешкия живот много духовни ценности и макар че някои от тези ценности са загубили днес своето значение и дори са станали вредни, други все още образуват основата на морала и етиката.

В по-широк смисъл религията е била свързана с неизследваните области на човешкия опит, неизследвани от съвременното позитивно научно познание. В известен смисъл може да се счита, че религията разширява областта на опознатото и изследваното, макар че методите на науката и религията съвсем не си схождат и в повечето случаи те са били принудени да използуват различни средства. Очевидно беше, че нас ни заобикаля обширна област на неизвестното и че науката, при всичките нейни забележителни постижения, твърде малко знае за нея, макар че се опитва да върви в тази насока. Възможно е също обикновените методи на науката, която има работа с видимия свят и процесите на живота, да не са напълно приспособени към физическите, художествените, духовните и други елементи на невидимия свят. Животът съдържа в себе си не само онова, което виждаме, слушаме и усещаме — видимия свят, който се изменя в пространството и времето, — животът постоянно общува с невидимия свят, състоящ се от други може би по-устойчиви или също тъй променливи елементи, и нито един мислещ човек не може да пренебрегва този невидим свят.

Науката малко ни говори, дори може да се каже че нищо не ни говори за целта на живота. Но днес тя разширява своите граници и възможно е в скоро време да нахлуе в областта на така наречения невидим свят и да ни помогне да разберем тази цел в нейния най-широк смисъл или поне да хвърлим малко светлина върху проблемата на човешкото съществуване. Отдавнашният конфликт между науката и религията приема нова форма — научният метод се прилага и към емоционалния, духовния живот на човека.

Религията преминава в мистицизъм, матафизика и философия. Светът е виждал велики мистици, обладавали притегателна сила, които не можем просто да отхвърлим като заблудени глупци. И все пак мистицизмът (в тесния смисъл на тази дума) ме дразни. Той ми се вижда неясен, хилав, вял. Това не е сурова дисциплина на ума, а капитулация на разсъдъка, живот в море от емоционални възприятия. Случва се, че тези възприятия позволяват да надникнем във вътрешните и по-скрити процеси, но те могат също да ни доведат и до самоизмама.

Метафизиката и философията или метафизическата философия повече импонират на разума. Те изискват усилени размишления, прилагане на логиката и разсъждението, макар че всичко това изхожда по необходимост от някакви основни предпоставки, които се считат за очевидни сами по себе си, но въпреки това могат и да не бъдат истински. Всички мислещи хора в една или друга степен отдават дан на метафизиката и философията, защото да не се прави това би значило да се пренебрегват много страни от живота на нашата вселена. Към тях едни изпитват по-силно влечение отколкото други и през различните епохи им се е отделяло различно внимание. В древния свят, както в Азия, така и в Европа, се е вземал за основа приматът на вътрешния живот на човека над външните явления, а това неизбежно е водело към метафизика и философия. Съвременният човек е много повече потопен в тези външни явления, но дори и той в периоди на душевна криза и нещастие често прибягва към философията и към метафизически размишления.

У всички ни съществува някаква философия за живота, по-неясна, или по-определена, макар че повечето от нас сляпо споделят общите възгледи, свойствени на нашето поколение и на нашата среда. Повечето от нас приемат също така някои метафизически концепции, съставляващи част от оная вяра, в която сме израснали. Мене никога не ме е привличала метафизиката, аз дори съм изпитвал известно отвращение към отвлечените размишления. И все пак съм получавал понякога интелектуална наслада, когато съм се опитвал да следвам строгия ход на мисълта на метафизиците и философите от древността или съвременността. Все пак аз никога не съм се чувствувал свободно в тази област и съм изпитвал облекчение, когато съм се освобождавал от тяхното очарование.

Аз се интересувам главно от този свят, от този живот, а не от някакъв си друг свят или задгробен живот. Не зная дали съществуват такива неща като душа или нов живот след смъртта, и колкото тези въпроси и да са важни, те съвсем не ме вълнуват. Средата, в която съм израснал, счита за безспорни съществуването на душата (по-точно атма) и на задгробния живот, теорията карма (за причината и следствието) и превъплъщението. На мен това също се е отразило, затова аз съм склонен в известен смисъл да се съгласявам с тези представи. Може би действително съществува душа, която преживява физическата смърт на тялото. Теорията за причината и следствието, която управлява живота, ми се вижда разумна, макар че възникват очевидни трудности, когато работата дойде до първопричината. Допускайки съществуването на душата, можем да съзрем известна логика и в теорията за нейното превъплъщение.

Но аз не приемам нито една от тези теории, нито едно от тези допускания като религиозна догма. Това са само отвлечени умопостроения, отнасящи се до една област, за която ние почти нищо не знаем. Те никак не въздействуват върху моя живот и за мен няма голямо значение дали впоследствие ще бъде доказана тяхната правилност или погрешност.

Спиритизмът с неговите сеанси, с неговите така наречени явявания на духове и прочее винаги ми е изглеждал твърде смешен и глупав начин за изследване на психическите явления и тайни на задгробния живот. Обикновено той представлява нещо по-лошо, а именно злоупотребата с чувствата на някои прекалено доверчиви хора, търсещи утеха или избавление от душевни страдания. Не отричам възможността, че някои от тези психически явления могат да бъдат истински, но самият начин ми се вижда съвсем неправилен, а изводите, които се правят от оскъдните и откъслечни данни — необосновани.

Често пъти, наблюдавайки този свят, аз чувствувам неговата загадъчност, неговите неизследвани глъбини. Овладява ме стремеж да го опозная, доколкото това е в моите сили, да бъда в хармония с него, да го почувствувам в цялата му пълнота. Но ми се струва, че пътят към това познание трябва да бъде в основата си път научен, предполагащ обективен подход, макар и да разбирам, че истинска обективност не може да има. Но ако субективният елемент е неизбежен и необходим, той трябва да бъде до максимум ограничен с помощта на научния метод.

Какво представлява неизвестното, не зная. Аз не го наричам бог, защото понятието бог включва много от онова, в което не вярвам. Аз съм съвсем неспособен да си представя едно божество или някоя неизвестна висша сила в антропоморфични образи и никога не ще престана да се учудвам, че именно такава е представата на много хора. Всяка идея за лично божество ми изглежда извънредно странна. С разума си аз съм в състояние да оценя до известна степен концепцията на монизма и винаги ме е привличала ведантийската философия адвайта, т. е. недуалистическата философия на веданта, макар и да не претендирам да я разбирам във всичката ѝ дълбочина и сложност, и да съзнавам, че по този вид въпроси само оценката на разсъдъка не е достатъчна. Същевременно подходът на веданта към тези въпроси и другите аналогични подходи ме плашат с мъглявостта и неопределеността на своите екскурзии в безкрайността. Многообразието и съвършенството на природата ме вълнуват, създават в душата ми чувство на хармония и ми се струва, че бих се чувствувал като у дома си в езическата и пантеистична атмосфера на древна Индия или Гърция, но без присъщите им идеи за бог или богове.

За мен по-голяма притегателна сила има някакъв етичен подход към живота, макар че бих се затруднил да го обосновà логически. Мене винаги ме е привличало упорито подчертаваното от Ганди схващане за необходимостта да се подбират подходящи средства за постигането на дадена цел и аз считам това за един от най-големите негови приноси към нашия обществен живот. Самата идея съвсем не е нова, но прилагането на етичната доктрина към широката обществена дейност несъмнено представляваше нещо ново. Тук съществуват много трудности и може би целите и средствата са изобщо неделими и съставляват някакво органическо цяло. В един свят, който мисли само за целите, пренебрегвайки средствата, това предимство, което се дава на избора на средствата, изглежда странно и поразително. Не мога да кажа доколко успешно се е оказало прилагането на този принцип в Индия. Но няма съмнение, че той произведе дълбоко и неизгладимо впечатление върху умовете на мнозина.

Изучаването на Маркс и Ленин оказа огромно влияние върху моето съзнание и ми помогна да видя историята и съвременния живот в нова светлина. В дългата верига на историческите събития и на общественото развитие се появи известен смисъл, известна последователност, а бъдещето вече не изглеждаше така неясно. Практическите постижения на Съветския съюз също така правеха извънредно дълбоко впечатление. Често пъти не ми се нравеха и ми бяха непонятни някои явления в СССР, и ми се струваше, че се отделя твърде много внимание на приспособяването към изискванията на момента и на политиката на велика държава. Но въпреки всички тези явления и настъпилото може би известно отдръпване от първоначалния страстен стремеж към усъвършенствуване на човека, аз не се съмнявах, че съветската революция тласна много напред човешкото общество и запали ярък пламък, който не може да бъде угасен. Тя положи основата на оная нова цивилизация, към която може да върви светът. Аз съм твърде голям индивидуалист и твърде много вярвам в свободата на личността, за да може да ми се харесва прекомерната регламентация. Обаче на мене ми се струваше съвсем очевидно, че в един сложен социален организъм свободата на личността трябва да бъде ограничена и че едно ограничение от този род в социалната сфера е може би единственият начин за осигуряване свободата на личността. Често пъти се оказва необходимо да се ограничат второстепенни свободи в интереса на свободата в по-широкия смисъл на тази дума.

Много нещо в марксисткия философски светоглед аз можех да приема без каквито и да било затруднения: неговия монизъм, единството на духа и материята, движението на материята и диалектиката на непрекъснатото изменение, което се извършва както по еволюционен път, така и чрез скокове в резултат на действието и взаимодействието на причината и следствието по формулата: теза, антитеза, синтеза. Обаче той не ме задоволи напълно; той не ми даде отговор и на въпросите, възникнали в моето съзнание; и почти незабелижимо за самия мен в моето съзнание се промъкваха смътни идеалистически възгледи, които се приближаваха май че до ведантските. Тук не ставаше дума за разликата между духа и материята, по-скоро се отнасяше до нещо, което лежи извън границите на мисленето. Освен това съществуваха още и етичните въпроси. Аз разбирах, че моралният подход е изменчив, че той зависи от развитието на мисленето и културата и се определя някак си от духовния климат на епохата. И все пак в него се съдържа нещо повече — определени стремежи, отличаващи се с по-голямо постоянство. На мен не се харесваше често наблюдаваният в практиката на комунистите и на други разрив между действието и тези основни стремежи или принципи. В резултат в моето съзнание възникна обърканост на представите, в която аз не можех да се ориентирам. У мен съществуваше обща тенденция да не мисля твърде много по онези въпроси, които макар и важни, се явяват неразрешими, а вместо това да съсредоточа вниманието си върху проблемите на живота, за да разбера тези по-ограничени и непосредствени проблеми и да намеря пътищата за тяхното разрешение. Независимо от това какво представлява първичната реалност и независимо от това, дали ще ни се удаде някога да я опознаем в цялата й пълнота или поне отчасти, несъмнено съществуват най-широки възможности за увеличаване на човешките знания, макар дори и да бъдат в по-голяма или по-малка степен субективни, и за тяхното използуване при подобряване и усъвършенствуване на условията на човешкия живот и на организацията на обществото.

В миналото — а дори и сега, макар и в по-малка степен — някои хора бяха склонни да се задълбочават в търсене на отговори на тайната на Вселената. Това ги откъсва от личните и обществените проблеми на деня и когато се убедят в своята неспособност да разрешат тази загадка, те се отчайват, стават пасивни, затъват в дребнавости или намират утеха в някое догматично вероучение. Социалните пороци, повечето от които несъмнено могат да бъдат отстранени, се приписват на първородния грях, на низостта на човешката натура или на обществения строй, или пък най-сетне — в Индия — се обявяват за неизбежно наследство от предидущите прераждания. В резултат такива хора се отказват дори да се опитат да мислят рационално и научно и намират убежище в ирационализма, суеверието, в неразумни и несправедливи социални предразсъдъци и действия. Вярно е, че дори рационалното и научно мислене не винаги ни позволява да отидем толкова далеч, колкото бихме желали. Съществуват безкрайно много всевъзможни фактори и взаимни връзки, които в различна степен влияят върху събитията и ги определят. Да бъдат всички те обхванати е невъзможно, но ние можем да се опитваме да открием най-важните от действуващите сили и по пътя на наблюдението над външната материална реалност, с помощта на опита и практиката, чрез експерименти и грешки, да налучкваме пътя към все по-широко знание и към истината.

За тази цел и в посочените граници общият марксистки метод, който повече или по-малко отговаря на сегашното състояние на науката, би могъл, както ми се струваше, да се окаже твърде полезен. Но дори и при този метод изводите, към които той води, и тълкуването на миналите и сегашните събития далеч не винаги са били ясни. Даденият от Маркс общ анализ на общественото развитие изглежда забележително правилен и все пак в последствие станаха многобройни събития, които не се съгласуват с неговите представи за близкото бъдеще. Ленин успешно разви положенията на марксистката теория съобразно някои от тези по-късни събития, но от тогава станаха нови поразителни промени — възникването на фашизма и нацизма с всичко онова, което ги поддържаше. Твърде бързото развитие на техниката и осъществяването на практика на огромните постижения на науката с удивителна бързина променят картината на света и пораждат нови проблеми.

И така, признавайки основните положения на социалистическата теория, аз не съм се замислял над нейните многобройни вътрешни противоречия. Мене ме дразнеха левите групировки в Индия, които губеха маса енергия във взаимни спорове и изобличения във връзка с различни тънкости на учението, които съвсем не ме интересуваха. Животът е твърде сложен и, доколкото сме в състояние да го разбираме при днешното равнище на нашите знания, той съдържа твърде много нелогичности, за да може да бъде натъпкан в рамките на една определена доктрина.

За мен истински проблеми си остават проблемите за живота на личността и обществото, за хармоничното съществуване, за привеждането в нужното съответствие на вътрешния мир на личността със заобикалящата я среда, за урегулирването на взаимоотношенията между отделните личности и между групите, за постоянното облагородяване и усъвършенствуване на човека, проблемите за социалния прогрес, за непрекъснатите човешки търсения. При разрешаването на тези проблеми трябва да се действува по пътя на наблюдението, на точното установяване на фактите, на предпазливите изводи в съответствие с научните методи. В нашите търсения на истината този метод не винаги може да се окаже приложим, защото изкуството, поезията и някои явления на психиката явно лежат в друга плоскост и не се поддават на обективните методи на науката. А затова няма да се отказваме от интуицията и от други методи за постигане на истината и действителността. Те са необходими дори и за целите на науката. Обаче ние трябва винаги да се държим за котвата на точното обективно познание, проверено от разума и — което е още по-важно — от опита и практиката; ние винаги трябва да бъдем нащрек, за да не потънем в морето на теоретическите разсъждения, които нямат никакво отношение към всекидневните проблеми на живота и към нуждите на хората. Живата философия трябва да отговаря на въпросите на днешното време.

Ние, хората на съвременната епоха, които така се гордеем с достиженията на нашето време, сме може би пленници на своята епоха, точно тъй както хората на древността и средновековието са били пленници на своите епохи. Може би ние се заблуждаваме — както са се заблуждавали и преди нас — въобразявайки си, че нашият подход към заобикалящите ни явления е единствено правилният подход, който води към истината. Но ние не можем да се изтръгнем от това пленничество или напълно да се освободим от тази илюзия, ако това действително е илюзия.

И все пак аз съм убеден, че в продължение на цялата история нищо не е революционизирало човешкия живот така, както е направила това науката с нейните методи и нейния подход. Тя прокара пътя за по-нататъшни, още по-радикални промени, които довеждат до самото преддверие на онова, което дълго време се смяташе за непостижимо. Техническите постижения на науката са съвсем безспорни, нейната способност да превръща икономиката на глада в икономика на изобилието е очевидна, нейното нахлуване в много области, които се считаха досега за монопол на философията, става все по-ясно. Теорията за пространството и времето и квантовата теория напълно измениха представите за материалния свят. Последните изследвания върху характера на материята, структурата на атома, превръщането на елементите, взаимната трансформация на електрическата и светлинната енергия тласнаха още по-надалеч човешкото познание. Човек вече не разглежда природата като нещо отделно и различно от себе си. Човешката съдба се представя сега като част от ритмичната енергия на природата.

Всички тия изменения в мисленето, възникнали като резултат от развитието на науката, откриха пред учените нова област, граничеща с метафизиката. Те направиха от това различни, често пъти противоречиви изводи. В това някои съзират ново единство, което се противопоставя на случайността. Други, подобно на Бертран Ръсел, заявяват: „Академическите философи от времето на Парменид са били убедени в единството на света. Най-основното от моите убеждения се състои в това, че то е нелепост.“ Или пък: „Човек е резултат от действието на причини, които не преследват някаква определена цел. Неговото появяване на света, неговият растеж, неговите надежди и опасения, неговата любов и неговите вярвания — всичко това е само резултат на случайно разположение на атоми.“ Същевременно най-новите постижения на физиката дават много доказателства за единството на природата. „Представата, че всички предмети са създадени от една субстанция, е толкова стара, както и самата мисъл; но само нашето поколение, за пръв път в цялата история, е в състояние да възприеме единството на природата не като неоснователна догма или пожелание, без надежда за осъществяване, а като научен принцип, основан върху най-ясните и точни доказателства, които ни са известни.“[1]

Колкото и да е стара тази представа в Азия и в Европа, интересно е да се сравнят някои от най-новите изводи на науката с основните идеи, лежащи в основата на адвайта, на недуалистическата теория на веданта. Тези идеи се състоят в това, че цялата вселена е създадена от единна субстанция, чиято форма вечно се мени, и още в това, че общото количество на енергията си остава винаги постоянно. Тази теория също така гласи, че „обяснението на нещата трябва да се търси в тяхната собствена природа и че за обясняване на явленията във Вселената не е нужно да се признават някакви външни същества или фактори“, от което следва изводът за саморазвитието на Вселената.

За науката няма голямо значение към какво водят тези мъгляви разсъждения, защото тя през това време се движи напред в стотици различни направления, като прилага свой собствен точен експериментален метод на наблюдение, разширява границите на изследваните области на познанието и изменя в процеса на всичко това човешкия живот. Науката се намира може би пред прага на разкриването на важни тайни, които обаче могат и да ѝ се изплъзнат. Но тя и занапред ще върви по предначертания ѝ път, защото нейното движение няма край. Пренебрегвайки засега философското „защо?“, науката ще продължава да търси отговор на въпроса „как?“. Давайки отговор на този въпрос, тя прави живота по-съдържателен и по-осмислен и може би в известна степен ни приближава към онова време, когато ще получим отговор и на въпроса „защо?“.

---

[1] Karl K. Darrow, The Renaissance of Physics, New York, 1936, стр. 301.

А може би ние сме изобщо неспособни да преодолеем това препятствие и непостижимото ще си остава непостижимо, а животът с всичките негови промени ще си остава и занапред купчина от добро и зло, верига от конфликти, странно съчетание на несъвместими и взаимно враждебни стремежи.

Или пък най-сетне може да се случи и така, че самият прогрес на науката, който няма никаква връзка с нравствената дисциплина или с някакви етични съображения, ще доведе до съсредоточаване на властта и на създадените от нея ужасни средства за разрушение в ръцете на зли и егоистични хора, стремящи се към господство над другите хора, и с това до унищожаването на великите постижения на този прогрес. Нещо подобно става и сега пред нашите очи: зад тази война стои все същият вътрешен конфликт на човешкия дух.

Колко е чуден този човешки дух! Въпреки своите безбройни слабости, човек в продължение на векове неизменно е жертвувал своя живот и всичко, което му е скъпо, в името на идеала, в името на истината, в името на вярата, в името на родината и честта. Този идеал може да се мени, но способността към самопожертвуване си остава неизменна и заради това на човека може много да бъде простено и не трябва да се губи вяра в него. Посред нещастията той не загуби своето достойнство или своята вяра в ценностите, които той високо скъпи. Играчка на могъщите сили на природата, нищожна прашинка в тази огромна Вселена, той обяви борба на стихийните сили и се опита с помощта на своя разум — тази люлка на революцията — да ги овладее. Каквито и богове да са съществували, има безспорно в човека нещо божествено, както има в него нещо и от дявола.

Бъдещето е тъмно, неопределено. Но ние можем да виждаме част от пътя, който води към него, и можем да вървим по него с твърда стъпка, помнейки, че нищо не ще сломи духа на човека, устоял против толкова опасности, помнейки също, че животът, при всичките свои горчивини, съдържа в себе си радост и красота и че ние винаги можем — стига само да знаем как да го направим — да скитаме из вълшебния лес на природата.

> Но що е мъдрост? Що можем назова
> възвишено в постъпките човешки
> ил в божията милост?
> — Умението да чакаш и да живейш без страх,
> смирено да понасяш омраза и гняв.
> Сал любовта достойна е за похвали вечни![1]

БРЕМЕТО НА МИНАЛОТО

Минава вече двадесет и първият месец от моето затваряне; луната расте и се намалява и скоро ще се навършат две години, откакто съм тук. Ще настъпи още един рожден ден, за да ми напомни, че старея. Последните четири годишнини на моето рождение прекарах по затвори: тук и в затвора Дехра-Дун, както и в много други затвори, през които трябваше да премина при моите по-раншни задържания. Аз им объркax сметката.

В течение на всички тези месеци аз не веднаж съм намислял да започна да пиша; чувствувах нужда от това и същевременно някакво нежелание да се хвана за перото. Моите приятели смятаха за нещо естествено, че аз ще пиша и че ще създам още една книга, както правех през време на предишните ми затваряния. Това стана вече почти привичка.

И все пак аз не пристъпвах към работа. Не ми се искаше да създавам книга, лишена от що-годе сериозно значение. Да се пише изобщо не е трудно; трудно е да се напише нещо ценно, нещо такова, което да не остарее, докато пиша в затвора своя ръкопис, а в света продължават да стават промени. Бих писал не за днешния или утрешния ден, а за неизвестното и може би далечно бъдеще. За кого да започна да пиша? И за кое време? Може би това, което пиша, никога няма да види бял свят, защото годините, които ми е съдено да прекарам в затвора, могат да се окажат свидетели на още по-големи сътресения и конфликти отколкото годините на войната, които вече минават. Самата Индия може да се превърне в бойно поле или пък може да избухнат в нея граждански безредици.

---

[1] Еврипид, „Вакханки".

Освен това, дори и да избегнем всички тези събития, рисковано е да се пише за бъдещето сега, когато всички днешни проблеми ще бъдат може би вече мъртви и погребани и на тяхно място ще възникнат нови проблеми. Аз не можех да разглеждам сегашната световна война като обикновена война, различаваща се от другите само по по-големите си мащаби. От деня, когато тя се разрази, а дори и още по-рано, аз бях изпълнен с предчувствия за грандиозни промени, катаклизми, в резултат на които при всичките обстоятелства трябваше да се роди един нов свят. Каква цена ще имат тогава моите жалки писания за една минала и изчезнала епоха?

Всички тези мисли ме тревожеха и задържаха, а зад тях, в тайните ъгли на моето съзнание, се криеха по-дълбоки въпроси, на които не ми беше лесно да намеря отговор.

Подобни мисли и затруднения възникваха у мен и през време на моето по-предишно лежане в затвора, което продължи от октомври 1940 до декември 1941 година. По-голямата част от това време аз прекарах в моята стара килия в затвора Дехра-Дун, където шест години по-рано бях започнал да пиша своята автобиография. В течение на десет месеци аз не можах да си наложа да работя; прекарвах времето си в четене, копаех земята и се грижех за цветята. В края на краищата все пак се залових за перото с намерение да продължа своята автобиография. В течение на няколко седмици писах бързо и непрекъснато. Но преди да бъде завършена работата, мен неочаквано ме освободиха много преди изтичането на четиригодишния срок на моята присъда.

Добре че не успях да завърша започнатата книга, защото в противен случай биха могли да ме предумат да я изпратя на издателя. Преглеждайки я сега, аз виждам колко малка е нейната ценност, колко много в нея изглежда остаряло и безинтересно. Събитията, които се засягат в нея, загубиха своето значение, превръщайки се в отломки от полузабравеното минало, покрити с лавата на последвалите вулканически изригвания. Аз загубих всякакъв интерес към тях. В моето съзнание ярко се врязаха лични преживявания, които наложиха на мене своя печат; връзката с някои лица и някои събития; общуването с масите — с индийския народ в неговото безкрайно многообразие и удивително единство; някои лутания на разума; вълните на тъга и чувството на облекчение и радост, които ме обхващаха, когато успявах да преодолея тъгата; веселата възбуда на момента на действие. За много от тия неща не трябва да се пише. Вътрешният мир на човека, неговите чувства и мисли съдържат нещо дълбоко лично, което не трябва и не може да се поверява на други. И все пак тези срещи и стълкновения, лични и не лични, значат твърде много. Те оказват своето влияние върху човека, формират го, изменят неговото отношение към живота, към собствената му страна и към другите народи.

Тук, в Ахмаднагарския затвор, както и в другите затвори, аз се заех с градинарство и всеки ден, дори под палещото слънце, с часове копаех земята, подготвяйки лехи за цветя. Почвата беше много лоша, камениста, размесена с остатъци и тухли от стари постройки и дори с остатъци от древни паметници. Това място е историческо, място на многобройни битки и дворцови интриги. По отношение на цялата история на Индия историята на това място не е много стара и не играе особено важна роля във веригата от по-сериозни събития. Обаче едно значително събитие от онова време се е запазило и досега в паметта: героизмът на красивата жена Чанд Биби, която с меч в ръка е защищавала тази крепост и е водела своите войски против армиите на империята на Акбар. Тя е била убита от един от собствените ѝ воини.

Ровейки се из тази нещастна земя, ние разкрихме останки от древни стени, покриви и върхове на куполи на здания, погребани дълбоко под земята. Ние не можехме да проникнем далеч, тъй като дълбоки разкопки и археологически изследвания не се одобряват от властите, пък и нямахме за това необходимите сечива. Веднъж ни попадна един прекрасен лотос, издялан от камък. Той съставляваше част от стена, по всяка вероятност над вход.

Спомних си за една друга, по-малко приятна находка в затвора Дехра-Дун. Преди три години, копаейки в моето малко дворче, аз се натъкнах на интересна реликва от миналото. Дълбоко под земята бяха разкрити остатъците от два стълба и ние ги разглеждахме не без известно вълнение. Те съставляваха част от стара бесилка, която е действувала тук преди тридесет или четиридесет години. Затворът отдавна бе престанал да служи за място на екзекуции и всички видими следи от намиращата се по-рано тук бесилка бяха унищожени. Ние разкрихме и извадихме от земята нейната основа и всички мои другари по затвор, които участвуваха в тази работа, се радваха, че най-сетне премахнахме тази зловеща вещ.

Сега оставих настрана своята лопата и се залових за перото. Може би това, което пиша сега, ще бъде постигнато от същата участ на моя незавършен ръкопис, започнат в затвора Дехра-Дун. За настоящето не мога да пиша дотогава, докато не бъда свободен, за да го чувствувам в процеса на активна дейност. Именно необходимостта да действувам в настоящето ми дава възможност ясно да осъзная това настояще и тогава мога да пиша за него свободно и с известна лекота. В затвора то ми се струва нещо неясно, смътно, нещо такова, което не мога да хвана или възприема като усещане на момента. То престава да бъде за мен настояще в истинския смисъл на тази дума, но в същото време това не е и миналото с неговата неподвижност и застинало спокойствие.

Не мога да поема и ролята на пророк и да пиша за бъдещето. Аз често мисля за него и моят ум се опитва да проникне през неговата завеса и да го облече в избрани от мен дрехи. Но всичко това е празно въображение. Бъдещето си остава неопределено, неизвестно, и не съществува никаква увереност, че то няма да разруши отново нашите надежди и няма да излъже мечтите на човечеството.

Остава миналото. Но аз не мога да пиша за събития от миналото по академически, като историк или учен. Аз не разполагам с необходимите за това познания, данни и подготовка, пък и не съм разположен за такъв род работа. Миналото или ме потиска, или сгрява със своята топлота, когато влиза в допир с настоящето и се превръща сякаш в част от това живо настояще. Ако това не става, миналото е студено, безплодно, безжизнено, безинтересно. Аз мога да пиша за него, както това съм правил и по-рано, само като го поставя в някаква връзка с моите сегашни мисли и действия и тогава занимаването с историята — както е казал някога Гьоте — облекчава донякъде тежестта и бремето на миналото. Мисля, че това е един процес сходен с психоанализата, но само че приложен не към един отделен човек, а към цял народ или към цялото човечество.

Бремето на миналото, бремето на затвореното в него добро и зло потиска, а понякога просто задушава. Това особено се отнася до ония от нас, които принадлежат към такива древни цивилизации като индийската и китайската. Както е казал Ницше: „Не само мъдростта на вековете, но и тяхното безумие бушува в нас. Да бъдеш наследник е опасно."

В какво се състои моето наследство? На какво съм аз наследник? Наследник на всичко, което човечеството е постигнало в продължение на десетки хилядилетия, на всичко, за което то е размишлявало, което е чувствувало, от което е страдало и на което се е радвало, на възгласите на неговото тържество и на горчивите мъки на поражението, на този удивителен подвиг на човечеството, който е започнал толкова отдавна и все още продължава, примамвайки ни след себе си. Заедно с всички хора аз съм наследник на всичко това и на много друго. Но ние индийците сме притежатели на още едно особено наследство, което не е изключително наше достояние — защото такива наследства не съществуват и всички образуват общо достояние на цялото човечество, — но такова, което все пак има към нас най-голямо отношение, нещо, което е в нашата плът и кръв и което ни е направило такива, каквито сме и каквито можем да бъдем.

Именно върху това наследство и върху неговото приложение към настоящето аз отдавна съм размишлявал и именно за него ми се иска да пиша, макар че ме плаши трудността и сложността на въпроса и че мога да го засегна само повърхностно. Аз не мога да го осветля така, както то заслужава, но, опитвайки се все пак да сторя това, аз може би ще мога да услужа донякъде на самия себе си, като внеса яснота в своите собствени мисли и подготвя разума си за по-нататъшните етапи на размисъл и дейност.

Моят подход неизбежно ще носи често личен характер: аз ще говоря как една или друга идея е възникнала в моя ум, какви форми е приемала, какво влияние е оказвала върху мен и как се е отразявала върху моите действия. Ще става дума също и за някои чисто лични преживявания, които нямат никакво отношение към темата в нейния широк смисъл, но които тъй или иначе са оцветявали моите мисли и са определяли моя подход към цялата проблема. Нашите съждения за страните и народите се основават на много фактори. Между тях голямо значение има факторът на личното общуване, ако такова е имало. Ако лично не познаваме народа на една или друга страна, ние обикновено сме склонни да си съставяме за него още по-неправилно мнение, отколкото ако го познаваме, макар и да го смятаме за съвсем чужд и различен от нас.

Що се отнася до нашата собствена страна, то тук нашите лични връзки са безбройни и благодарение на тях в нашето съзнание възникват многобройни образи или някакъв сборен образ на нашите сънародници. Така аз запълних картинната галерия на моя ум. В нея има няколко портрета, ярки, живи, които ме гледат, напомняйки ми за някои възвишени моменти от живота, — и въпреки това всичко това ми изглежда толкова далечно, подобно на някога прочетена от мен книга. Там има и много други картини — живи свидетелства на минало другарство и дружба, които тъй украсяват живота. Там има и множество картини, изобразяващи народа — индийски мъже, жени и деца, струпали се заедно и гледащи към мен, докато аз се опитвам да разбера какво говорят тези хиляди очи.

Ще започна своя разказ от главата, която е напълно посветена на моя личен живот, защото тя дава ключа към онова настроение, в което се намирах в течение на месеца, който непосредствено последва след периода, описан в края на моята автобиография. Обаче тази книга няма да бъде нова автобиография, макар че се страхувам, че личният елемент ще заеме в нея не малко място.

Световната война продължава. Седейки тук, в Ахмаднагарския затвор, обречен на бездействие в един момент, когато целият свят е обхванат от яростна дейност, аз понякога изпитвам известно вълнение и мисля за ония големи проблеми и смели инициативи, които изпълваха моите мисли в продължение на тези дълги години. Опитвам се да разглеждам войната абстрактно, тъй както се разглежда някое стихийно явление, някоя катастрофа — силно земетресение или наводнение. Разбира се че от това нищо не се получава. Но навярно не ще измисля нищо друго, ако пожелая да се предпазя от твърде силна болка, ненавист и вълнение. И в тази мощна проява на дивата и разрушителна сила на природата, собствените мои беди и моето аз загубват всякакво значение.

Спомням си думите, казани от Ганди през оная съдбоносна вечер на 8 август 1942 година[1]: „Ние трябва да гледаме в лицето на света със спокойни и ясни очи, въпреки че очите на света днес са налети с кръв.“

---

[1] На този ден беше арестувано цялото ръководство на Индийския национален конгрес — Бел. на рус. ред.

Глава втора

БАДЕНВАЙЛЕР, ЛОЗАНА

КАМАЛА

На 4 септември 1935 година бях неочаквано освободен от намиращия се в планините Алморски затвор: беше получено съобщение, че здравословното състояние на моята жена е застрашително. Тя беше далеч, в германски санаториум в града Баденвайлер (Шварцвалд). Бързо се отправих с автомобил, а след това с влака за Аллахабад. На следния ден на обед започнах оттам своето въздушно пътуване за Европа. Пасажерският самолет ме отведе през Карачи, Багдад и Кайро в Александрия, от където с хидроплан пристигнах в Бриндизи. От Бриндизи заминах с влака за Базел (Швейцария). В Баденвайлер пристигнах на 9 септември, 4 дни след моето отпътуване от Аллахабад и 5 дни след освобождението ми от Алморския затвор.

Когато видях Камала, на лицето ѝ се виждаше познатата храбра усмивка, но тя беше твърде слаба и твърде страдаше от болки, за да може много да говори. Може би моето пристигане изигра някаква роля, тъй като на другия ден и в продължение на следващите няколко дни тя се чувствуваше малко по-добре. Но кризата продължаваше и силите ѝ постепенно пресъхваха. Аз не бях в състояние да се примиря с мисълта за нейната смърт и си въобразявах, че тя се поправя и че, ако успее да преодолее кризата, ще може да оздравее. Лекарите по навик ме обнадеждваха. Непосредствената опасност като че ли минаваше и състоянието ѝ не се влошаваше. Тя беше твърде слаба за продължителни разговори. Нашите разговори бяха кратки: щом забележех, че тя започва да се уморява, аз веднага замлъквах. Понякога ѝ четях на глас. Спомням си, че измежду книгите, които ѝ четях, беше и „Благо словена земя“ от Пърл Бък. На нея се харесваше, когато й я четях, но нашето четене напредваше бавно.

Сутрин и през деня аз отивах от моя пансион в малкото градче до санаториума и прекарах с нея няколко часа. Желаех толкова много неща да й кажа, но трябваше да се сдържам. Понякога беседвахме по малко за старите времена, спомняхме си миналото, общите приятели в Индия; понякога говорехме с отсянка на копнеж за бъдещето и за онова, което тогава ще правим. Въпреки сериозността на своето състояние. тя мислеше за бъдещето. Очите й блестяха и бяха пълни с живот, лицето й беше весело. Случайни приятели, които идваха да я навестят, биваха приятно учудени като виждаха, че тя изглежда по-добре, отколкото са очаквали. Заблуждаваха ги тези блестящи очи и усмихващото се лице.

През дългите есенни вечери аз седях сам в стаята си в пансиона или пък отивах на разходка из полето или из гората. Стотици образи на Камала преминаваха през главата ми, стотици различни страни на нейната много странна и дълбоко интелектуална личност. Колко често, макар че бяхме женени почти двадесет години, тя ме е учудвала с някоя нова черта на своя интелект или на своя дух. Аз я познавах от най-различни страни и през последните години с всички сили се стремях да я разбера. Не мога да кажа, че това не ми се бе удало, но все пак често се питах, дали действително я познавам и разбирам. В нея имаше нещо неуловимо, нещо призрачно, реално и същевременно нематериално, трудно постижимо. Понякога, гледайки я в очите, аз виждах непознато същество, което крадешком ме поглеждаше.

Ако не се смята краткото посещаване на училището, тя не беше получила системно образование; нейният ум не беше подлаган на въздействието на учебния процес. Тя дойде при нас като неопитна девойка, свободна от всякакви „комплекси“, които, както казват, са станали днес толкова обикновено явление. Тя и по-късно не загуби напълно този девически облик, но с нейното развитие като жена очите й придобиваха дълбочина и огън, напомнящи тихи дълбоки води, на дъното на които бушуват бури. Тя не принадлежеше към девойките от съвременния тип с техните привички и неуравновесеност, но достатъчно лесно свикна със съвременното устройство на живота. И все пак в основата си тя беше индийска девойка или, по-точно, кашмирска девойка, чувствителна и горда, палава и сериозна, лекомислена и мъдра. Тя беше сдържана с ония, които не познаваше или които не й допадаха, но цялата искреше от веселие и откровеност в обществото на познати и приятни хора. В съжденията си за хората тя беше стремителна, в своите изводи не винаги справедлива, но твърдо се държеше за своите инстинктивни симпатии и антипатии. Тя не умееше да хитрува. Ако един или друг човек не й харесваше, това беше ясно за всички и тя не се опитваше да го скрива. Впрочем и да беше се опитала, това едва ли би й се удало. През моя живот аз съм имал случай да срещна много малко хора, които да са ми направила такова силно впечатление със своята искреност.

НАШАТА ЖЕНИТБА И ГОДИНИТЕ СЛЕД НЕЯ

Аз мислех за първите години на нашия съвместен живот, когато, въпреки огромната си любов към Камала, почти я забравях, лишавайки я от ония другарски отношения, на които тя имаше право. Тогава приличах на маниак; цял се посвещавах на делото, в което вярвах; живеех в създаден от мен приказен свят, гледайки на заобикалящите ме реални хора като на призрачни сенки. Аз влагах в работата всичките си сили; умът ми до крайност беше запълнен с работа, която изцяло ме поглъщаше. На нея отдавах почти без остатък цялата си енергия.

И все пак бях далеч от това да забравя Камала. Аз винаги отново се връщах към нея като към спасително прибежище. Когато отсъствувах в течение на няколко дни, мисълта за нея охлаждаше моя разгорещен мозък и аз с нетърпение очаквах деня, в който ще мога да се върна дома. Нима бих могъл да направя нещо, ако не беше тя да ме поддържа, да ми вдъхва сили и с това да ми дава възможност отново да зареждам изтощените акумулатори на моя дух и тяло?

Аз вземах от нея всичко, което тя можеше да ми даде. Но какво и дадох аз в замяна през тези първи години? Аз явно излъгах нейните очаквания и тези дни й наложиха може би своя дълбок отпечатък. Със своята необичайна гордост и чувствителност тя не искаше да се обръща към мен за помощ, макар че аз по-добре от всеки друг бих могъл да й окажа тази помощ. Тя искаше да играе самостоятелна роля в националната борба, а не да бъде само спътница и сянка на своя мъж. Тя искаше да оправдае своето съществуване пред самата себе си и пред целия свят. Нищо в света не би могло да ми достави по-голяма радост, но аз бях твърде зает, за да мога да я разбера по-дълбоко, и не виждах към какво тя се стреми и какво тъй страстно желае. Освен това затворът твърде често изявяваше своите права над мен и аз се намирах далеко от Камала, а тя често боледуваше. Подобно на Читра, героинята от пиесата на Тагор, тя сякаш ми казваше: „Аз съм Читра. Не съм богиня, на която трябва да се покланяш, но и не съм жалко същество, което можеш равнодушно да пренебрегнеш като някаква малка пеперудка. Ако ти ми позволиш да вървя редом с тебе по пътя на опасностите и смелите начинания, ако ми разрешиш да участвувам в изпълнението на великия дълг на твоя живот, ти ще познаеш тогава моята истинска същност." Но тази мисъл тя не обличаше в думи и аз само постепенно прочетох това в нейните очи.

През първите месеци на 1930 година аз разбрах нейното желание и ние заработихме заедно. Това стана за мен нов източник на радост. В течение на няколко време ние живеехме на върха на живота; облаците се сгъстяваха, назряваше национален подем. За нас това бяха щастливи дни, но те много бързо минаваха. В началото на април страната бе обхваната от движението за гражданско неподчинение и беше подложена на правителствени репресии, а аз отново се озовах в затвора.

Повечето от нас, мъжете, се оказаха в затвора. И тогава стана нещо забележително. На полесражението излязоха нашите жени и встъпиха в борба. Жените, разбира се, винаги вземаха участие в нея, но сега те бяха цяла лавина, което дойде неочаквано не само за британското правителство, но и за нашите мъже. Тези жени — жени, принадлежащи към висшите или средните класи, живели спокоен живот под покрива на своите домове, селянки, работнички, богати жени — с десетки хиляди излизаха на улицата, нарушавайки заповедта на правителството, без да обръщат внимание на палките на полицията. Поразителна беше не само тази проява на храброст и смелост — още по-удивителна беше силата на организираността, която те продемонстрираха.

Никога няма да забравя какво дълбоко вълнение ни обхвана, когато ние, които се намирахме през това време в затвора на Наина, узнахме за това. Колко безкрайно се гордеехме с жените на Индия. Ние почти не бяхме в състояние да говорим за това, защото сърцата ни бяха препълнени, а очите замъглени от сълзи.

Впоследствие в затвора на Наина към нас се присъедини и моят баща, който ни разказа много неща, които не знаехме. Действувайки в качеството си на лидер на движението за гражданско неподчинение, той с нищо не поощрявал тези настъпателни действия на жените по цялата страна. На него с неговите патриархални и донякъде старомодни възгледи не му се харесваше, че стари и млади жени се тълпят по улиците под палещото слънце и влизат в стълкновения с полицията. Но той разбираше душевното състояние на хората и не се опитваше да разубеждава никого, в това число и своята жена, дъщеря и снаха. Баща ми ни разказваше как приятно е бил изненадан от енергията, героизма и способностите, които проявявали жените из цялата страна. За девойките от своето собствено семейство той разказваше с любовна гордост.

По инициатива на баща ми на хиляди масови митинги, състояли се из цялата страна на 26 януари 1931 година по случай годишнината на „Деня на независимостта на Индия“, се четеше „Паметната резолюция“[1]. Тези митинги бяха забранени от полицията и много от тях бяха разпръснати. Баща ми съумя да ги организира, макар че беше прикован от болест към леглото. Това беше тържество на неговия организаторски талант, защото той не можеше да използува нито вестниците, нито пощата, нито телеграфа, нито телефона, нито печатниците. Но въпреки това в един и същи ден в определения час, из цялата наша обширна страна, включително и най-глухите села, тази резолюция беше разгласена на местните диалекти и приета от участниците на митингите. Десет дни след като резолюцията беше по този начин одобрена, баща ми почина.

Розолюцията беше дълга. Част от нея беше посветена на жените на Индия: „Ние засвидетелствуваме своето уважение и дълбоко възхищение от жените на Индия, които в часа на опасността, надвиснала над отечеството, напуснаха своето домашно огнище и с неизменна смелост и твърдост се бориха рамо до рамо с мъжете в първите редици на националната армия на Индия, жертвувайки се заедно с тях и споделяйки успеха на борбата...“

Камала вземаше смело и активно участие в тези бурни събития. Върху нейните неопитни плещи падна бремето на организирането на нашата работа в град Аллахабад, когато всички активни дейци се намираха в затвора. Тя компенсираше своята неопитност с ентусиазъм и енергия и в няколко месеца стана гордостта на Аллахабад.

---

[1] На 26 януари 1930 година изпълнителният комитет на Националния конгрес взе решение да постигне пълна независимост на Индия. Поради това денят 26 януари беше обявен за „Ден на независимостта на Индия“, и през този ден всяка година на митинги се четеше приетата тогава резолюция на Националния конгрес. — Бел. на рус. ред.

Ние се срещнахме отново, намирайки се още под пресните впечатления от болестта и смъртта на баща ми. Срещнахме се на нови начала: свързваха ни чувства на другарство и взаимно разбирателство. Няколко месеца по-късно, когато, вземайки със себе си и дъщеря ни, заминахме за Цейлон за първия наш кратък съвместен отдих, който се оказа също и последен, ние имахме чувството, че наново сме се открили един за друг. Всички изминали години, прекарани заедно, бяха само подготовка за тези нови, по-близки отношения.

Ние твърде скоро се завърнахме обратно и работата отново ме погълна; а след нея — затворът. Не ни беше повече съдено нито да си почиваме, нито да работим, нито дори да бъдем заедно, ако не се смята кратковременният период между две последователни затваряния, всяко от които продължаваше по две години. И ето че когато срокът на второто още не беше изтекъл, Камала лежеше на смъртно легло.

Когато през февруари 1934 година дойдоха да ме арестуват въз основа на нареждане, издадено в Калкута, Камала отиде в нашите стаи, за да приготви за мене някои дрехи. Аз я последвах, за да се простя с нея. Внезапно тя се хвана за мене и загубвайки съзнание падна. Това съвсем не й беше свойствено, защото ние бяхме свикнали да се отнасяме леко, дори весело към тези арести и колкото може по-малко да се вълнуваме от тях. Дали е имала някакво предчувствие, че това е последното наше повече или по-малко нормално свиждане?

Две дълги престоявания в затвора, всяко със срок от две години, застанаха между мене и нея в самия оня момент, когато ние повече от всичко бяхме нужни един на друг, в самия оня момент, когато толкова се бяхме сближили един с друг. Аз мислех за това през дългите дни в затвора и все пак твърдо се надявах, че ще дойде време, когато ще бъдем отново заедно. Как е живяла тя през тези години? Мога да се досещам, но как е било точно не зная, защото през време на свижданията в затвора или през краткия период на моето оставане на свобода обстановката не беше съвсем нормална. Ние трябваше през всичкото време внимателно да се пазим да не покажем един пред друг своите страдания, които биха могли да причинят болка. Но беше очевидно, че много неща дълбоко я тревожат и огорчават и че в душата й няма покой... Аз можех да й окажа известна помощ, но не и от затвора.

ПРОБЛЕМЪТ НА ЧОВЕШКИТЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Тези и много други мисли ми идваха на ум през дългите часове на моето уединение в Баденвайлер. Аз трудно отвиквах от затворническата обстановка; отдавна вече съм свикнал с нея, а новата обстановка малко се различаваше от нея. Аз живеех в нацистка страна с всички странни явления, които ставаха в нея и които ми внушаваха такова отвращение, но нацизмът не ме засягаше непосредствено. В това тихо село, в затънтения Шварцвалд, той малко се чувствуваше.

А възможно е умът ми да е бил зает с нещо друго. Пред мен преминаваше моят изминал живот и винаги редом до мене беше Камала. Тя стана за мене символ на индийската жена или дори символ на жената изобщо. Понякога нейният образ своеобразно се смесваше с моите представи за Индия — тази толкова скъпа за нас родина с всичките й слабости и недостатъци, тъй неуловима и загадъчна. Какво представляваше от себе си Камала? Познавах ли я аз? Разбирах ли нейното истинско аз? Познаваше ли ме и разбираше ли ме тя? Защото аз също бях сложна личност със свои тайни и със свои неизвестни глъбини, непостижими за самия мене. Понякога ми се струваше, че поради това тя малко се бои от мене. Аз винаги съм бил и си останах човек неподходящ за брачен живот. Камала и аз бяхме различни в някои отношения и същевременно твърде сходни в други отношения; ние не се допълвахме един друг. В нашите взаимоотношения дори и положителните ни качества се превръщаха в недостатъци. Между нас бяха възможни или пълно взаимно разбиране, съвършено единение на душите, или спорове. Нито един от нас не можеше да живее монотонния домашен живот, приемайки нещата такива, каквито са.

Между многото картини, излагани по индийските пазари, имаше една, върху която бяха изобразени два портрета, на Камала и моят, с надпис отгоре: „адарша джори“ — образцова или идеална двойка — за такава ни считаха много хора. Но да постигнеш идеала или да го запазиш е извънредно трудно. И все пак помня как по време на нашата почивка в Цейлон казвах на Камала, че въпреки всички трудности и разногласия, въпреки лошите шеги, които животът ни беше изиграл, ние сме щастливи поради това, че бракът е нещо необикновено и че той не е престанал да бъде такъв, въпреки своята хилядогодишна история. Ние виждахме около себе си разрухата на много бракове или, което не беше по-добро, превръщането на блестящото злато в пепел. Колко сме щастливи, ѝ казвах аз, и тя се съгласяваше. Макар и понякога да сме се скарвали и да сме се сърдили един на друг, все пак сме съумявали да запазим в себе си жизнения огън и за всеки от нас животът винаги е откривал перспективи за нови привлекателни приключения и е позволявал да надникнем по нов начин един другиму в душата.

Проблемата на човешките отношения — колко е важна тази проблема и колко често забравяме за нея в нашите горещи спорове върху политиката и икономиката! Тя не е била пренебрегвана по такъв начин от старите и мъдри цивилизации на Индия и Китай. Те са изработили кодекс на социалното поведение, който, при всички негови недостатъци, несъмнено е създавал равновесие у човека. Това равновесие не се вижда в днешна Индия. Него го няма и в страните на Запада, които са постигнали такъв голям прогрес в други области. Може би в основата си равновесието да е статично и да противоречи на прогресивното изменение? Трябва ли да жертвуваме едното заради другото? Трябва, разбира се, да съществува някаква възможност да се съчетава равновесието с вътрешното и външното развите, мъдростта на древността с науката и енергията на новите времена. Наистина, ние сме достигнали, струва ми се, такова стъпало на световната история, когато единствена алтернатива на това съчетание може да се окаже разрушението и унищожението както на едното, така и на другото.

КОЛЕДА 1935 ГОДИНА

В състоянието на Камала бе настъпило подобрение. То не беше много голямо, но след напрежението на последните седмици ние изпитвахме голямо облекчение. Тя бе преживяла кризата и състоянието ѝ се стабилизираше, което само по себе си беше вече едно постижение. Така продължаваше в течение на още цял месец и аз се възползувах от това, за да отида за кратко в Англия с нашата дъщерия Индира. Не бях ходил там осем години и многобройните ми приятели настойчиво ме канеха да ги посетя.

След това се завърнах в Баденвайлер и всичко тръгна пак по старому. Настъпи зимата и всичко около нас побеля от сняг. С приближаването на Коледа състоянието на Камала започна видимо да се влошава. Настъпи нова криза. Животът ѝ изглежда висеше на косъм. През тези последни дни на

1935 година аз се влачех през лапавицата и снега, без да зная колко дни или часове й остават още да живее. Спокойният зимен пейзаж с неговия бял снежен саван ми напомняше хладния покой на смъртта и аз изгубих целия си предишен оптимизъм.

Но Камала преодоля и тази криза и проявявайки удивителна жизнеспособност, оживя. На нея й стана по-добре, тя се развесели и желаеше да я преместим от Баденвайлер. Това място й беше доскучало; освен това беше й повлияло още едно събитие — смъртта на един от болните в санаториума, който й беше изпращал цветя и на два пъти я беше посетил. Този болен — един ирландски юноша — беше в много по-добро състояние отколкото Камала и дори му разрешаваха да се разхожда. Опитахме се да скрием от нея внезапната му смърт, но не успяхме. У болните, особено у ония, които имат нещастието да се намират в санаториум, навярно се развива шесто чувство, което им подсказва много от онова, което искат да скрият от тях.

През януари отидох до Париж и посетих за кратко време още веднъж Лондон. Животът отново ме теглеше към себе си и когато се намирах в Лондон, ми стана известно, че за втори път съм избран за председател на Индийския национален конгрес, чиито конгрес трябваше да се състои през април. Аз очаквах това, тъй като бях предупреден от приятелите си, и дори обсъждах този въпрос с Камала. Бях изправен пред дилемата: да я оставя в тогавашното й състояние или да се откажа от председателския пост. Тя не искаше и да чуе за моята оставка. Беше й малко по-добре и ние предполагахме, че по-късно ще мога да се върна при нея.

В края на януари 1936 година Камала бе пренесена от Баденвайлер в Швейцария, в един санаториум близо до Лозана.

СМЪРТТА

Двамата, Камала и аз, се радвахме на преселването ни в Швейцария. Тя се развесели и аз се чувствувах по-уютно в тази част на Швейцария, която познавах твърде добре. В състоянието на Камала не се наблюдаваха някакви забележими изменения и изглеждаше, че кризата няма да се повтори. Можехме да се надяваме, че това състояние ще продължи още дълго и тя ще започне постепенно да се поправя.

Между това Индия настойчиво ме зовеше и намиращите се там приятели настояваха за моето завръщане. Аз загубих спокойствие: проблемите на моята родина все повече завладяваха ума ми. В течение на няколко години затворът и други препятствия ми пречеха да взема активно участие в обществения живот и сега горях от желание за работа. Пътуванията ми до Лондон и Париж и новините от Индия ми помогнаха да се освободя от моята черупка и сега не можех отново да се върна в нея.

Аз обсъдих този въпрос с Камала и се посъветвах с лекаря. Двамата бяха единодушни, че трябва да се върна в Индия, и аз поръчах билет за самолета на холандската въздухоплавателна компания КЛМ. Трябваше да напусна Лозана на 28 февруари. След като всичко беше решено, аз забелязах, че на Камала съвсем не се харесваше мисълта за моето заминаване. И въпреки това тя не ме молеше да изменя своя план. Аз ѝ казвах, че ще остана за малко в Индия и че се надявам да се върна след два-три месеца. Ако тя пожелае, мога да се върна и по-рано. Щом получа телеграма, ще се кача на самолета и след седмица ще бъда при нея.

До моето заминаване оставаха четири или пет дни. Индира, която учеше в съседното селище Бекс, трябваше да дойде, за да прекара с нас тези последни дни. При мен дойде лекарят и ме посъветва да отложа заминаването за седмица или за десет дни. Той не искаше да каже нищо повече. Аз веднага се съгласих и поръчах нов билет за следващия самолет на КЛМ.

През тези последни дни у Камала настана едва уловима промяна. Физическото ѝ състояние си оставаше, доколкото можехме да съдим, почти същото, но нейното съзнание като че ли все по-малко се спираше върху заобикалящата я обстановка. Ту ми казваше, че някой я вика, ту виждаше, че този някой влиза в стаята, докато аз нищо не виждах.

Рано сутринта на 28 февруари тя въздъхна за последен път. Индира беше при нея, както и нашият верен приятел д-р М. Атал, който неизменно се намираше при нас през тези месеци.

От съседните швейцарски градове дойдоха още няколко приятели и ние я откарахме в лозанския крематориум. В няколко минути това прекрасно тяло и това прелестно лице, което така често и така хубаво се умихваше, се превърнаха в пепел. Малка урна събра в себе си тленните останки на оная, която беше така енергична, светла и пълна с живот.

МУСОЛИНИ. ЗАВРЪЩАНЕТО

Връзките, които ме свързаха с Лозана и Европа, бяха скъсани и нямаше защо да оставам повече там. Нещо се скъса и вътре в мен, но аз едва постепенно започнах да го осъзнавам, защото тези дни бяха за мене черни дни и разсъдъкът ми отказваше да работи нормално. Ние с Индира се отправихме за Монтрьо, за да можем да прекараме заедно няколко дни в тишина.

През време на нашето пребиваване в Монтрьо бях посетен от италианския консул в Лозана, който бе дошъл специално, за да ми предаде искрените съболезнования на сеньор Мусолини по повод постигналата ме загуба. Бях малко учуден, тъй като никога не бях се срещал със сеньор Мусолини и нямах с него никакви връзки. Помолих консула да му предаде моята благодарност.

Няколко дни преди това един от моите приятели, който се намираше в Рим, ми бе съобщил с писмо, че сеньор Мусолини би желал да се срещне с мене. По онова време и дума не можеше да става да пътувам за Рим; така му и отговорих. По-късно, когато започнах да мисля за завръщане в Индия със самолет, тази покана беше повторена, като този път в нея имаше отсенка на нетърпелива настойчивост. Исках да избягна тази среща, но в същото време не исках да бъда невежлив. При обикновени обстоятелства бих преодолял своето отвращение от среща с него, тъй като бях любопитен да видя какво представлява от себе си дуче, но в това време се водеше войната в Абисиния и тази среща неизбежно би послужила като повод за всякакъв вид криви тълкувания и би била използувана за целите на фашистката пропаганда. Никакви мои опровержения не биха имали резултат. Бяха ми известни няколко недавнашни случаи, когато индийски студенти и други лица, посетили Италия, бяха използувани въпреки тяхното желание, а понякога дори и без тяхно знание, от фашистката пропаганда. Най-сетне беше известно и фалшифицираното интервю на Ганди, което „Джорнале д,Италиа“ обнародва през 1931 година.

Ето защо аз изказах на моя приятел съжаленията си и след известно време отново му писах и телефонирах, за да отстраня каквито и да било недоразумения. Всичко това беше още преди смъртта на Камала. След нейната смърт аз изпратих още едно писмо, в което съобщих, че независимо от всички други причини, сега не съм разположен да се срещам с когото и да било.

Тази настойчивост от моя страна беше необходима пред вид на това, че самолетът на въздухоплавателната компания КЛМ, с който аз се готвех да летя, трябваше да мине през Рим и ми предстоеше да прекарам в този град цяла една нощ. Не можех да избягна това прекъсване на пътуването и кратковременния престой в Рим.

След като прекарах няколко дни в Монтрьо, аз отпътувах за Женева, а оттам за Марсилия, където взех самолета на КЛМ, заминаващ за Изтока. Когато привечер пристигнахме в Рим, аз бях посрещнат от един високопоставен чиновник, който ми връчи писмо от личния секретар на сеньор Мусолини. В писмото се казваше, че дуче щял да бъде радостен да се срещне с мене и че определил нашата среща за шест часа вечерта. Бях учуден и напомних на чиновника за моите писма. Обаче той продължаваше да твърди, че всичко било вече окончателно подготвено и че не можело да бъде отменена срещата. Нещо повече, ако срещата не се състояла, твърде било вероятно той да бъде уволнен от своя пост. Той ме увери, че нищо нямало да проникне в печата и че щял съм да прекарам с дуче само няколко минути. Той искал само да ми стисне ръката и да изрази лично своите съболезнования по случай смъртта на жена ми. Ние спорихме така в течение на цял час, спазвайки вежливост, но изпитвайки все по-голямо напрежение. Това беше един извънредно уморителен час за мене и вероятно още по-уморителен за моя събеседник. Най-сетне назначеният за срещата час настъпи, но аз настоявах на своето. В двореца на дуче бе изпратена телефонограма, че аз не мога да се явя.

Същата вечер изпратих на сеньор Мусолини писмо, в което изразявах съжаление, че не мога да се възползувам от любезната покана да се срещна с него и му благодарих за изпратеното ми съболезнование.

Продължих своето пътуване. В Кайро ме посрещнаха няколко стари приятели. Оттам ние продължихме все на изток, летейки над пустините на Западна Азия. До тогава ума ми занимаваха различните събития и грижи, свързани с моето заминаване. Но сега, когато, след като напуснахме Кайро, летяхме с часове над тази безлюдна пустиня, мене ме обхвана чувството на ужасна самотност, пустота и безцелност. Аз се завръщах сам в своя дом, който за мене не беше вече дом, а до мене лежеше сандъче и в това сандъче се намираше урната. Това беше всичко, което беше останало от Камала, и всички наши светли мечти бяха също мъртви и се бяха превърнали в пепел. Няма я вече, няма вече Камала — непрекъснато си повтарях аз.

Мислех за моята автобиография, за този летопис на моя живот, който бях обсъждал с нея, когато тя лежеше в санаториума на Бховала. Когато я пишех, аз от време на време взимах със себе си по една-две глави и ѝ ги четях. Тя е чела или слушала само една част от нея, тя никога не ще прочете останалото и ние вече няма заедно да впишем нито една нова глава в книгата на живота.

Пристигайки в Багдад аз изпратих телеграма до моите издатели в Лондон, при които се печаташе автобиографията ми. Замолих ги да прибавят към книгата посвещението: „На Камала, която вече я няма.“

Ето най-сетне и Карачи, тълпи от народ, много познати лица. А по-нататък — Алахабад. Там край брега на бързия Ганг отнесохме скъпоценната урна и изсипахме пепелта в недрата на тази благородна река. Колко наши прадеди е отнесла тя в морето по този начин и колко от ония, които ще ни сменят, ще направят последното си пътуване в нейните обятия.

Глава трета

ТЪРСЕНИЯ

ПАНОРАМА НА МИНАЛОТО НА ИНДИЯ

В тези години на размишления и практическа дейност всички мои мисли бяха погълнати от Индия. Аз се опитвах да я разбера, а също така да анализирам моето собствено отношение към нея. Аз се връщах мислено към дните на моето детинство и се стараех да си припомня какво е било моето разбиране за Индия по онова време, в какви неясни форми го е обличал моят зреещ разум и как то се е формирало по-нататък под въздействието на новия опит. Понякога този образ на Индия отстъпваше на заден план, но все пак той никога не ме напускаше. Постепенно той се изменяше, образувайки странна смесица от представи, заимствувани от стари предания, легенди и съвременни факти. Той пораждаше у мене чувство на гордост, но същевременно и чувство на срам, защото аз се срамувах от много неща, които виждах около себе си — от суеверията, от отживелите идеи и преди всичко от нашето поробено състояние и нищета.

Колкото повече растях и се приобщавах към дейността, която обещаваше да ни доведе до освобождението на Индия, толкова повече ме завладяваха мислите за Индия. Какво представляваше от себе си тази Индия, която ме владееше, която вечно ме притегляше към себе си и ме подбуждаше към действие, насочено към осъществяването на някакъв смътен, но остро усещан стремеж в нашата душа? Мисля, че за мене като първоначален тласък бе послужила гордостта, както личната, така и националната, и присъщото на всички хора желание да се противят на чуждото господство и да се ползуват от свободата да устройват своя живот по собствено усмотрение. Виждаше ми се чудовищно, че една такава велика страна като Индия, с нейното богато и древно минало, е прикована към един далечен остров, който й натрапваше своята воля. Още по-чудовищно беше, че този насилствен съюз водеше към безкрайна нищета и деградация. За мене и за други това беше достатъчен повод за действие.

Но това беше недостатъчно, за да отговори на въпросите, които възникваха в моя ум. Какво представлява от себе си Индия от други гледни точки освен физическата и географическата? Какво е представлявала в миналото? В какво се е състоял тогава източникът на нейната сила? По какъв начин бе загубила тази някогашна сила? И дали я е загубила напълно? Представлява ли тя и сега нещо жизнеспособно освен обстоятелството, че е родина на огромен брой човешки същества? Какво място заема тя в съвременния свят?

Тези по-широки, международни аспекти на проблемата заставаха пред мене с целия си ръст, когато все по-ясно започнах да осъзнавам колко нежелателна и немислима е изолацията. Бъдещето, което се рисуваше пред моя мислен взор, предполагаше тясно политическо, икономическо и културно сътрудничество между Индия и другите страни на света. Но преди да настъпи бъдещето, трябваше да се занимаем с настоящето! а зад настоящето стоеше дългото и сложно минало, от което бе израснало това настояще. Ето защо за отговор на моите въпроси аз се обърнах към миналото.

Индия беше в моята кръв и много неща в нея инстинктивно ме вълнуваха дълбоко. И все пак аз пристъпвах към нея почти като чуждестранен критик, пълен с отвръщение към настоящето и към много отживелици от миналото, които наблюдавах. Аз дойдох при нея до известна степен през Запада и гледах на нея така, както би могъл да гледа един приятелски разположен европеец. Аз горях от нетърпелив стремеж да изменя нейните външни очертания и облик, да й придам съвременна външност. И все пак у мене възникваха съмнения. Познавам ли Индия аз, аз, който считах за необходимо да бъде унищожена значителна част от нейното минало наследство? Имаше много неща, които подлежаха, дори беше необходимо да бъдат разрушени. Но съвсем ясно беше, че Индия не би могла да бъде онова, което без съмнение е била, и че не би могла да продължава в течение на хилядилетия своето културно съществуване, ако не е притежавала нещо твърде жизнено и трайно, нещо твърде ценно. Но какво е било то?

Аз стоях на един хълм в Мохенджо-Даро, в долината на Инд, в северозападна Индия, а около себе си виждах къщите и улиците на този древен град, просъществувал, както казват, повече от пет хиляди години; при това още тогава това е била древна и високоразвита цивилизация. „Цивилизацията в долината на Инд — пише професор Чайлд — представлява твърде съвършено приспособяване на човешкия живот към особеностите на околната среда, което е могло да възникне само в резултат на дълготодишни търпеливи усилия. И тази цивилизация се е запазила. Тя носи вече специфичен индийски характер и образува основата на съвременната индийската култура.“ Трудно можем да си представим, че някоя култура или цивилизация е могла да просъществува в течение на пет, шест или дори повече хилядолетия и то не в статичен, неизменен вид, защото Индия непрекъснато се е изменяла и напредвала. Тя е влизала в тесен досег с персийците, египтяните, гърците, китайците, арабите и народите от Средна Азия и Средиземноморието. Но въпреки че тя е оказвала влияние върху тях и на свой ред е изпитвала върху себе си тяхното влияние, нейната културна основа се е оказала достатъчно здрава, за да се запази. В какво се е криела тайната на тази сила? Къде е бил нейният източник?

Прочетох историята на Индия, както и част от произведенията на нейната необикновена богата древна литература, и ми направиха огромно впечатление съдържащата се в тях сила на мисълта, яснота на езика и богатство на ума. Аз странствувах из Индия заедно с великите пътешественици от Китай и Средна Азия, които са идвали тук в далечното минало и са оставили описания на своите пътешествия. Аз размислях върху онова, което е било направено от Индия в Ангкор, Боробудур и в много други места. Бродих по Хималаите, които са тясно свързани с древни митове и легенди и са оказали такова голямо влияние върху нашето мислене и литература. Моята любов към планините и родството ми с Кашмир с особена сила ме влечеха към тях и аз виждах там не само живота, силата и красотата на настоящето, но и запазеното до нас от историята очарование на миналите векове. Привличаха ме могъщите реки на Индия, които слизат в нашите долини от височините на този огромен планински масив. Те ми напомняха за безчислените събития на нашата история. Инд или Синдху, по името на който нашата страна е започнала да се нарича Индия или Хиндустан и през която в течение на хилядилетия са се движили народи и племена, кервани и армии; Брахмапутра, която тече малко настрана от главния исторически поток, но живее в древните предания; тя си пробива път за Индия през дълбоки клисури, прорязани в самото сърце на североизточните планини и по-нататък тече спокойно, правейки плавен завой между планината и гористата равнина; Джамна, с която са свързани толкова легенди, легнали в основата на танци, забави и игри; и най-сетне Ганг, първата измежду реките на Индия, която е пленила сърцето на Индия и от незапомнени времена е привличала към своите брегове безброй милиони хора. Историята на Ганг от неговите извори до мястото на вливането му в морето, от древни времена до ден днешен — това е история на индийската цивилизация и култура, на издигането и падането на империи, история на големи и горди градове, на смели човешки стремежи и търсения на разума, с които са били така погълнати мислителите на Индия, това е история на богатството и пълнотата на живота и история на отказването и отричането от него, история на подеми и падения, на развитие и упадък, на живот и на смърт.

Аз се запознах със стари паметници и развалини, с древната скулптура и фреските в Аджанта, Елора, пещерите на Елефант и други места; видях също така прекрасните съоръжения от по-късна епоха в Агра и Делхи, където всеки камък разказва историята на миналото на Индия.

В моя роден град Алахабад и в Хардвар аз често пъти ходех на празненствата на умиването Кумбх мела[1] наблюдавах как стотици хиляди хора пристигат, за да извършат умиване в Ганг, по същия начин както в течение на хилядилетия техните прадеди са отивали там от всички краища на Индия. Аз си спомнях описания на тези празненства, оставени от китайски поклонници и други пътешественици — описания, датиращи от преди 1,300 години, при това още тогава тези мела са били древни и техният произход се е губил в дълбоката древност. Коя могъща вяра, питах се аз, е привличала нашия народ в продължение на много поколения към тази знаменита индийска река?

Тези мои странствувания и пътувания и основата, която ми даде четенето, ми позволиха да проникна по-дълбоко в миналото. Към донякъде безцветното интелектуално разбиране се прибавяше емоционално възприятие, така че образът на Индия, който бях си създал в моето въображение, започна постепенно да придобива черти на реалност и страната на моите прадеди застана пред мен населена с живи същества, които се смееха и плачеха, обичаха и страдаха. Между тях имаше хора, които явно познаваха живота и го разбираха. Именно тяхната мъдрост им беше помогнала да създадат оня фундамент, който бе осигурил на Индия устойчивостта на културата, запазила се в продължение на много хилядилетия. Във въображението ми се трупаха стотици живи картини от миналото и те веднага заставаха пред мене, щом посетях някое място, с което бяха свързани. В Сарнатх, близо до Бенарес, аз почти виждах пред себе си Буда, произнасящ своята първа проповед, и някои от неговите думи долитаха до мене като ехо от дълбочината на двадесет и пет века. Каменните колони от времето на Ашока с техните надписи говореха с мене на своя величав език, разказвайки за човека, който като управител е превъзхождал със своето величие всички крале и императори. Във Фатхпур-Сикри е царувал Акбар, който, забравяйки за своята империя, е беседвал и спорил с учени богослови — представители на най-различни религии, изгарящ от желание да научи нещо ново и да намери разрешението на вечната загадка за човека.

---

[1] Кумба мела — религиозно празненство, повтарящо се всеки дванадесет години в Алахабад и Хардвар, през време на което поклонниците извършват при изгрев слънце умиване във водите на Ганг. — Бел. на рус. ред.

Така пред мене бавно се разгъваше панорамата на историята на Индия с нейните възходи и падения, с нейните победи и поражения. Аз виждах нещо изключително във факта, че в продължение на една петхилядилетна история на нахлувания и преврати Индия бе запазила непрекъсната културна традиция — традиция, широко разпространена сред масите и оказала им огромно влияние. Само Китай познава такава непрекъснатост на традициите и културата. И тази панорама на миналото постепенно беше достигнала до жалкото настояще, в което Индия, въпреки цялото й минало величие и устойчивост, е заробена страна, придатък на Англия, а в целия свят свирепствува ужасна опустошителна война, ожесточаваща човечеството. Но запознаването с това петхилядигодишно минало ми откри нови перспективи и бремето на настоящето не изглеждаше вече толкова тежко. Сто и осемдесет годишното английско господство над Индия е само един от печалните епизоди в нейната дълга история; тя ще съумее отново да открие себе си, дописва се вече последната страница на тази глава. Мирът също ще преживее ужасите на днешния ден и пак ще се затвърди върху нова основа.

НАЦИОНАЛИЗЪМ И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗЪМ

И така моето отношение към Индия беше често пъти емоционално, обусловено и ограничено от много обстоятелства. То се проявяваше под формата на национализъм.

У мнозина липсват подобни обуславящи и ограничаващи фактори. Но в съвременна Индия национализмът бе и си остава неизбежен; той представлява естествено и здраво явление. Най-първият и основен стремеж на всяка поробена страна трябва да бъде стремежът към национално освобождение. Това е двойно по-правилно по отношение на Индия с нейното остро чувство за своята индивидуалност и за своето наследство от миналото.

В целия свят събитията през последно време показаха, че е неправилно мнението, че национализмът изчезвал под натиска на интернационализма и пролетарските движения. Той, както и преди, си остава един от най-могъщите стимули, които движат народа, с него са свързани чувствата, традициите на народа, съзнанието за общността на условията на съществуване и на жизнените цели. Докато прослойката на буржоазната интелигенция постепенно се отделяше от национализма или мислеше, че се отделя, работническите и пролетарските движения, които съзнателно се опират на принципите на интернационализма, все повече клоняха към национализма. Всички, навсякъде войната въвлече в мрежите на национализма. Това знаменателно възраждане на национализма, или по-точно неговото ново откриване и признаването на неговото жизнено важно значение породиха нови проблеми, а на старите проблеми придадоха нови черти и форми.

Не е така лесно да бъдат отхвърлени или унищожени старите установили се традиции. В критически моменти те оживяват, завладявайки умовете на хората, и, както видяхме, нерядко се правят съзнателни опити да се използуват тези традиции, за да се вдъхнови народът към максимални усилия и жертви. Налага се да се съобразяваме със съществуващите традиции, като ги видоизменяме и приспособяваме към новите условия и новия начин на мислене; в същото време трябва да се създават и нови традиции. Принципът на национализма има дълбоки и трайни корени; той не е нещо отживяло, което няма значение за бъдещето. Обаче наред с него възникнаха други принципи, които по-здраво се опират върху неопровержимите факти на днешния ден — принципът на интернационализма и пролетарският принцип, и ако искаме да постигнем равновесие в света и да отслабим разкъсващите го конфликти, ние трябва да се стремим към някакво съчетание на тези принципи. Трябва да се признае постоянната притегателна сила на национализма за човешкия дух и нужно е да го поддържаме, обаче неговият размах трябва да бъде ограничен в по-тясна сфера.

Ако досегашното влияние на национализма е толкова широко разпространено дори и в страните, подложени на могъщото въздействие на новите идеи и международните сили, то колко по-силно трябва той да владее умовете на индийците! Понякога ни уверяват, че нашият национализъм не бил нищо друго освен свидетелство за нашата изостаналост, а исканията ни за независимост — показател на нашата ограниченост. Ония, които казват това, очевидно предполагат, че ако се съгласим да останем в ролята на по-млад партньор в Британската империя или в Британската общност, това би било тържество на истински интернационализъм. Те очевидно не разбират, че този вид така наречен интернационализъм, който не е нищо друго освен проява на тесен британски национализъм, който не би могъл да ни импонира дори и тогава, ако логическите изводи, произтичащи от историята на досегашните англо-индийски отношения не изключваха всяка възможност за неговово въздействие върху нашето съзнание. Въпреки това Индия, при всичкия си пламенен национализъм, е отишла по-далече от много страни в признаването на истинския интернационализъм и сътрудничество и дори, до известна степен, в подчиняване статута на независима държава на световната организация.

СИЛАТА И СЛАБОСТТА НА ИНДИЯ

Издирване източниците на силата на Индия, както и на причините за нейния упадък и отслабване, е дълга и сложна работа. Обаче неотдавнашните причини за този упадък са достатъчно очевидни. Индия изостана в развитието на техниката, и Европа, която дълго време е била изостанала в много отношения, зае ръководно положение в областта на техническия прогрес. Този технически прогрес се вдъхновяваше от науката, в него се разкриваше кипежът на живота и духа, които намираха своята проява в най-различните области на човешката дейност и в смелите пътешествия за откриване на нови земи. Новата техника създаде военната мощ на страните от Западна Европа, улесни тяхното напредване към Изтока и подчиняването на Изтока. Това се отнася не само до Индия, но и почти до цяла Азия.

Защо това е трябвало да стане именно така е трудно да се обясни, защото в миналото Индия никога не е проявявала липса на подвижност на ума или липса на техническо майсторство. Процесът на упадък може да се проследи в продължение на редица столетия. Стремежът към живот и дейност отслабва, творческият дух постепенно изчезва, отстъпвайки място на подражанието. Там, където по-рано тържествуващата бунтовна мисъл се е опитвала да проникне в тайните на природата и вселената, се появява словоохотливият коментатор със своите тълкувания и дълги пояснения. Величествената живопис и скулптура отстъпват място на търпеливата работа върху сложни детайли, неодухотворени от благородството на идеите или замисъла. Живостта и богатството на езика, изразителен и прост, се заменят с помпозни и сложни литературни форми. Дръзкият дух и голямата жизненост, които са раждали грандиозните замисли за колонизиране и разпространяване на индийската култура в далечните земи — всичко това изчезва и тесногръдата ортодоксия обявява за забранени дори далечните плавания. Толкова характерният за някогашните времена рационалистически дух на изследване, който е могъл да доведе до по-нататъшно развитие на науката, се измества от ирационализма и сляпото преклонение пред миналото. Индийският живот се превръща във вяло течащ поток, който се подхранва от миналото и бавно си пробива път през грамадите натрупани от мъртви векове. Тежкото бреме на миналото го потиска и някакво вцепеняване го обхваща. Не е чудно, че, намирайки се в такова състояние на духовна парализа и физическа изтощеност, Индия е деградирала и си е оставала безжизнена и неподвижна, докато другите страни са вървели напред.

Но този обзор не е пълен и съвсем правилен. Ако бе съществувал само един дълъг и непрекъснат период на безжизненост и застой, това би дало пълно скъсване с миналото, гибел на цялата епоха и възникване на нещо ново върху нейните развалини. Но такова скъсване не е станало и налице имаме определена приемственост. От време на време са се наблюдавали също така и периоди на възраждане, понякога продължителни и блестящи. И неизменно се виждат опити да се разбере новото, да бъде то приспособено и приведено в хармония със старото или поне с ония черти от старото, за които се е смятало, че заслужават да бъдат запазени. Често пъти това старо запазва само външната си форма, явявайки се като някакъв символ, докато вътрешното му съдържание се изменя. Обаче нещо съществено, нещо живо продължава да си остава, някакъв стимул, който подбужда хората да се движат в не съвсем ясна за тях насока. И неизменно си остава стремежът към синтез между старото и новото. Именно този стимул и този стремеж са заставяли индийците да вървят напред и са им позволили да усвоят новите идеи, запазвайки в същото време много от старото. Съществува ли такова нещо като образ на Индия, преминаващ от поколение на поколение, ярък и пълен с живот, но понякога изпадащ до неясните брътвежи на неспокойния сън — това не зная. У всеки народ и у всяка нация има някаква подобна легенда или вяра в нейната историческа роля и може би при всеки случай в това се съдържа известна доза истина. Като индиец аз съм изпитвал върху себе си влиянието на тази действителна или легендарна вяра в ролята на Индия. И мисля, че всичко онова, което е оказвало непрекъснато въздействие върху стотици поколения, сигурно е черпело своята неизменна жизнена енергия от някакъв дълбок извор на сила и е притежавало способността да обновява тази жизнена енергия от век на век.

Съществувал ли е такъв извор на сила? И ако е съществувал, то какво се е случило с него — пресъхнал ли е или е имал някакви скрити източници, които са го подхранвали? И как стои въпросът днес? Съществуват ли още някакви извори, които биха могли да ни освежат и да ни придадат сили? Ние сме древен народ или по-правилно своеобразна смесица от много народи и със своите корени историята на нашия народ достига до зората на историята. Може би нашата епоха на разцвет е вече преминала и ние изживяваме сега късния, близкия до залез период на своето съществуване, влачейки дните си като старци, неподвижни, изгубили жизнената си сила и творческия си дух и жадуващи повече от всичко на света покой и сън?

Нито един народ, нито една раса не остават неизменни. Те непрекъснато се смесват с други народи и раси и постепенно се изменят. Те могат да изглеждат на почти умиращи, а после отново да се изправят като нов народ или като разновидност на стария. Между стария и новия народ може да е настъпило пълно скъсване, но те могат и да бъдат свързани с крайно важни връзки на мисълта и представите.

Историята познава многобройни примери на постепенно изчезване или внезапна гибел на стари и трайни цивилизации, чието място са заемали нови и пълни с живот култури. Съществува ли някаква жизнена енергия, някакъв вътрешен извор на сила, който да придава живот на цивилизацията и народа и без който всички техни усилия да са напразни, както са напразни старанията на старика да се представя за юноша?

Между всички народи на съвременния свят аз открих тази жизнена енергия главно у три — у американците, русите и китайците. Странно съчетание! Американците, макар и свързани посредством своите корени със Стария свят, са нов народ, с нищо нескован и свободен от бремето и от всички обичаи и традиции на старите раси, така че тяхната преливаща жизнена енергия е напълно понятна. Същото може да се каже и за канадците, австралийците и новозеландците. Всички те са в значителна степен откъснати от Стария свят и възприемат живота в цялата му новост.

Русите не са нов народ. Обаче те преживяха пълен, подобен на смърт, разрив със старото, след което отново се превъплотиха. Подобни примери историята не е познавала досега. Те отново станаха млади и наистина обладават удивителна енергия и жизнена сила. Те се опитват да открият някои от своите стари корени, но въпреки това русите практически са нов народ, нова раса и нова цивилизация.

Примерът с русите показва, че един народ може да си вдъхне нов живот и да стане отново млад, ако е готов да заплати за това необходимата цена и да даде простор на енергията и силата, които се крият в масите. Може би тази война, при всичките нейни ужаси и безобразия, ще насочи към подмладяване и други народи — ония, които ще успеят да избягнат гибелта.

Китайците са нещо по-особено от другите. Те не са нова раса и не преживяха такъв коренен прелом, какъвто стана в Русия. Седемте години на жестока война несъмнено трябваше да ги изменят и ги измениха. До каква степен това изменение е резултат на войната или на някакви по-постоянни фактори, или пък е последица на едното и другото, това не зная, но жизнеността на китайския народ ме поразява. Не мога да си представя, че един народ, надарен с такава огромна сила, може да загине.

Нещо подобно на тази жизненост, която съм виждал в Китай, съм забелязвал понякога и в индийския народ. То не е бивало винаги, а освен това за мене е трудно да бъда в дадения случай обективен. Може би желанията ми ме карат да виждам неща, които не съществуват в действителност. Но, скитайки се сред индийския народ, аз винаги съм търсил именно това. Ако индийският народ обладава тази жизненост, тогава може да не се тревожим, той ще се прояви. Но ако той съвсем не я обладава, тогава всички наши политически усилия, всички наши подканвания са напразни и няма да ни заведат далече. Аз не съм бил заинтересован в установяването на такъв политически ред, който да позволи на нашия народ да живее повече или по-малко стария живот, или може би малко по-добре. Аз почувствувах, че той притежава огромни запаси от скрита енергия и талант, на които бих желал да се даде простор, за да може нашият народ да се почувствува отново млад и пълен с живот. Такава, каквато е създадена, Индия не може да играе второстепенна роля в света. Тя или ще има много голямо значение, или няма да има никакво значение. Никаква средна роля не ме е привличала, пък и не съм смятал за възможна някаква междинна позиция.

В моята представа и в представата на много други в основата на борбата за независимостта на Индия, разгърнала се през последните двадесет и пет години, и в основата на всички наши сблъсквания с английските власти е лежал стремежът към възраждането на Индия. Ние сме смятали, че като действуваме, доброволно подлагайки се на страдания и жертви, на риск и опасности, отказвайки да се прегънем пред онова, което считаме за грозно и несправедливо, ние ще съживим духа на Индия и ще я пробудим от дългия сън. Макар че водехме непрекъсната борба с английските власти в Индия, погледът ни беше винаги отправен към нашия народ. Всички политически успехи имаха цена само дотолкова, доколкото съдействуваха за постигането на нашата основна цел. Ръководейки се постоянно от този стремеж, ние често постъпвахме така, както не би постъпил нито един политик, действуващ само в тясната сфера на политиката, и критиците в чужбина и в Индия се учудваха на безразсъдността и праволинейността на нашите действия. Действително ли сме постъпвали глупаво или не, това ще решат бъдещите историци. Ние се целехме високо и гледахме далече напред. Може би често да сме постъпвали глупаво от гледна точка на опортюнистическата политика, но ние никога не сме забравяли, че главната наша цел е да издигнем общото равнище на живота на индийския народ — психологическото и духовното, а, то се знае, също и политическото и икономическото. Ние се стремяхме именно към възраждане на тази истинска вътрешна сила на народа, знаейки, че всичко останало неизбежно ще дойде от само себе си. Ние трябваше да изкореним натрупалите се в продължение на поколения позорно раболепие и боязлива покорност пред високомерните чуждоземни владетели.

ТЪРСЕНЕ НА ИНДИЯ

Макар че книгите, древните паметници и културните постижения на миналото ми помагаха да си съставя известна представа за Индия, те не ме задоволяваха и не ми даваха отговор на вълнуващите ме въпроси. Пък и не можеха да дадат отговор, защото се отнасяха до миналото; а аз исках да зная дали съществува някаква действителна връзка между това минало и настоящето. За мене и за много подобни на мене хора настоящето представляваше своеобразна смесица от средновековие, ужасяваща бедност и нищета и малко повърхностен модернизъм на средните класи. Не бях поклонник на моята класа или на рода ми и все пак неизбежно се обръщах към тази класа за ръководство в борбата за освобождението на Индия. Тази класа — буржоазията — се чувствуваше скована и ограничена в действията си. Тя искаше да расте и да се развива. Лишена в условията на британското господство от такава възможност, тя бе проникната от дух на бунтарство против това господство, обаче този дух не беше насочен против системата, която ни потискаше. Тя се опитваше да я запази и овладее, след като изтика англичаните. Нашата буржоазия беше в твърде голяма степен рожба на самата тази система, за да ѝ обяви война и да се стреми към нейното унищожаване.

Възникнаха нови сили, които ни притегляха към селските маси и за пръв път една нова и съвсем друга Индия се откри пред взора на младите интелигенти, които бяха почти забравили за нейното съществуване или не ѝ придаваха голямо значение. Онова, което видяхме, ни разтревожи и то не само поради крайната нищета, която се изправи пред нашия поглед, и сложността на застаналите пред нас проблеми, но и затова, че виденото от нас водеше към преоценка на някои ценности и изводи. Така започна за нас откриването на истинска Индия и това поведе както към взаимно разбиране, така и към конфликти в нашата среда. Реагирането ни беше различно и зависеше от предишната ни среда и от опита. Някои от нас бяха вече достатъчно запознати с тези селски маси, за да изпитат някакви нови чувства. Те ги приемаха като нещо, което от само себе си се разбира. Но за мене това беше истинско откритие и макар че винаги с мъка съм съзнавал недостатъците и слабостите на моя народ, аз намерих в селския народ на Индия нещо привлекателно, макар и трудно подаващо се на определение. Това нещо липсваше у нашата буржоазия.

Не идеализирам масите и се старая по възможност да не мисля за тях като за теоретическа абстракция. Индийският народ в цялото негово голямо многообразие представлява за мене нещо напълно реално и въпреки неговата многочисленост, аз се старая да си го представям в образа на отделни личности, а не във вид на някакви неопределени групи. Може би затова и не изпитах чувството на разочарование, защото не очаквах от тях твърде много. Напротив, аз намерих повече, отколкото очаквах. Аз дойдох до извода, че причината за това, както и причината за известната устойчивост и потенциална сила, които те притежаваха, се крие може би в това, че в тяхната среда са се запазили макар и в малка степен старите индийски културни традиции. Много е загинало под ударите, които са се струпвали върху тях през последните двеста години. И все пак се е запазило нещо ценно, макар че наред с него се е запазило и много нещо съвсем ненужно и вредно.

В двадесетте години на нашето столетие работата ми беше ограничена главно в пределите на моята родна провинция и аз често пътувах по много градове и села от четиридесет и осемте окръга на Съединените провинции Агра и Ауд, които дълго време са се считали за сърцето на Индостан. Това е било люлката и центърът както на древната, така и на средновековната цивилизация, топилна пещ на народи и култури, мястото, където е избухнало и в последствие е било жестоко потушено великото въстание от 1857 година. Запознах се с издържливите джати, жители на северните и западните окръзи, тези истински синове на земята, смели, независими и сравнително преуспяващи; запознах се със селяните и дребните земевладелци — раджпути, които все още се гордеят с произхода и прадедите си, макар че някои от тях са изменили на своята вяра, като са приели исляма; с умелите и изкусни занаятчии и селски работници, както индуси, така и мюсюлмани; с масите на бедните селяни и арендатори, особено в Ауд и в източните окръзи, смазани от дългогодишен гнет и бедност, едва осмеляващи се да се надяват на облекчение на своята участ и все пак надяващи се и пълни с вяра.

През тридесетте години, в кратките промеждутъци между престояванията ми в затвора и особено през време на изборателната кампания от 1936—1937 г., аз много пътувах из цяла Индия, посещавайки както големи, така и малки градове и села. С изключение на селските райони на Бенгалия, където за съжаление съм бивал твърде рядко, аз обикалях всички провинции, надниквайки дори в затънтени селца. Говорех върху политически и икономически проблеми и, ако се съди по моите речи, човек би помислил, че политиката и изборите напълно ме поглъщат. Обаче през всичкото това време в найсъкровените места на моето съзнание живееше нещо по-дълбоко и по-ярко, а изборите и другите преходни вълнения малко значеха за мене. Друго, по-силно вълнение ме беше обхванало, аз бях отново на път, в търсене на нови велики открития, аз виждах простиращата се пред мене Индия, виждах индийския народ. Индия с нейното безкрайно очарование и многообразие започваше все повече да завладява моето въображение и все пак, колкото повече я наблюдавах, толкова по-ясно ми ставаше колко трудно е за мене или за когото и да било да разберем идеите, които тя бе въплътила в себе си. Недостъпни за разбиране бяха не обширните ѝ пространства и дори не многообразието ѝ, а някаква духовна глъбина, в която не можех да проникна, макар че понякога пред мене се откриваха мимолетни възбуждащи видения от нея. Тя приличаше на древен палимпсет[1], върху който едни върху други бяха записани мисли и мечти, при което нито един от по-късните текстове не скриваше и не заличаваше напълно написания порано. Всички тези мисли и мечти живееха в нашето съзнание или подсъзнание, макар че ние може би не си давахме сметка за това, и благодарение на тях се формираше сложният и загадъчен облик на Индия. Навсякъде, във всеки ъгъл на страната, се виждаше това лице на сфинкс с неговата неуловима и понякога насмешлива усмивка. Макар че нашият народ се отличава с безкрайно външно разнообразие, той носеше печата на онова велико единство, което в продължение на изминалите векове ни е сплотявало, каквато и да е била нашата политическа съдба и каквито и нещастия да са ни сполетявали. Единството на Индия не беше вече за мене чисто умозрителна представа: аз го усещах дълбоко емоционално. Това вътрешно единство беше толкова могъщо, че никаква политическа разпокъсаност, никакво бедствие или катастрофа не можеха да го нарушат.

Да си представям Индия или която и да било друга страна в някакъв антропоморфичен образ беше, разбира се, абсурд, и аз не съм го правил. Аз имах пълна представа за многообразието и различията на индийския живот, за класите, кастите, религиите, расите и равнищата на културното развитие. И все пак аз мисля, че една страна с древно културно минало и с единен възглед върху живота се прониква от нещо особено, от един присъщ само на нея дух, който налага отпечатък върху всичките ѝ синове, колкото и много да се различават те помежду си. Нима няма да откриете това в Китай, независимо дали ще срещнете допотопен мандарин или пък комунист, който несъмнено е скъсал с миналото? Ето именно този дух на Индия се опитвах да уловя. Мене не ме ръководеше празно любопитство, макар че бях доста любопитен — аз чувствувах, че това може да ми даде някакъв ключ за разбиране на моята страна и народ, някакво ръководство за размисъл и действие. Занимавайки се с политика и избори, тези всекидневни неща, ние се вълнувахме за дреболии. Но ако искахме да построим зданието на бъдеща Индия, трайно, надеждно, красиво, ние трябваше да положим основите на по-голяма дълбочина.

---

[1] Палимпсест — древен ръкопис, написан върху пергамент, след като старият текст е бил измит или изтрит. — Бълг. ред.

„БХАРАТ МАТА“

Често пъти странствувайки от събрание на събрание, аз говорех на своите слушатели за нашата Индия, за Индустан и за Бхарат (старо санскритско название, произлизащо от името на митическия прародител на нашия народ). В градовете правех това рядко, защото там аудиторията беше по-издигната и трябваше да ѝ се поднася нещо по-съществено. Но обръщайки се към селянина с неговия ограничен кръгозор, аз говорех за тази велика страна, за чиято свобода се борим, за това, как всеки район се различава от всички останали и все пак представлява Индия, за общите проблеми, стоящи пред селячеството на цялата страна, от север до юг и от изток до запад, за сварадж (самоуправлението), което може да се допусне за цяла Индия и за всяка от нейните части, а не само за някои. Аз им разказвах за моите пътешествия от Хайберския проход в крайния северозапад до Каниа Кумара или нос Коморин в далечния юг, как навсякъде селяните са ми задавали едни и същи въпроси, защото всички страдаха от една и съща беда — нищета, дългове, частнособственически интереси, помешчици, лихвари, висок наем за земята и високи данъци, полицейски преследвания — всичко това неразривно преплетено със системата, натрапена ни от чуждоземни владетели; говорех им също, че избавлението трябва да настъпи едновременно за всички. Опитвах се да ги накарам да мислят за Индия като за единно цяло и до известна степен поне да мислят също и за необятния свят, част от който сме ние. Споменавах за борбата, която се водеше в Китай, Испания, Абисиния, Централна Европа, Египет и в страните на Западна Азия. Разказвах им за големите промени, станали в Съветския съюз, и за големия прогрес в Америка. Тази задача не беше лека и все пак тя се оказа не толкова трудна, колкото очаквах, защото нашият древен епос, митовете и легендите, които те така добре знаеха, създаваха у тях представи за тяхната родина; и винаги се намираха между тях хора, които са имали случай да отиват на поклонение в далечни свети места, намиращи се в различните краища на Индия. Между тях се срещаха и стари войници, служили в чуждите армии през Първата световна война или по време на други военни експедиции. Дори моите думи относно чуждите държави достигаха до тяхното съзнание благодарение на последиците от голямата криза през тридесетте години.

Понякога, когато пристигах на събрание, аз бях посрещан с гръмовен вик: „Бхарат Мата ки джай!“ — „За победата на Майка Индия!“ И тогава неочаквано ги запитвах, какво подразбират под това, коя е „Бхарат Мата“, „Майка Индия“, на която те пожелават победа? Моят въпрос ги забавляваше и учудваше; понеже не знаеха как да отговорят на него, те започваха да се споглеждат един други, поглеждайки към мене. Аз продължавах да ги разпитвам. Най-после някой от могъщите джати, които в продължение на безкраен ред поколения са неразривно свързани със земята, заявяваше, че те имат предвид дхарти, добрата земя на Индия. Коя земя? Само техния селски участък или всички участъци в техния окръг, или в тяхната провинция, или в цяла Индия? Така продължаваше тази размяна на въпроси и отговори, докато най-сетне те започваха нетърпеливо да настояват да им разкажа подробно за всичко това. И аз се опитвах да го направя като им обяснявах, че Индия е действително такава, каквато те си я мислят, но в същото време тя е и нещо много по-голямо. Планините и реките на Индия, нейните гори и обширни поля, които ни дават храната — всичко това ни е скъпо, но най-скъпото е народът на Индия, хората като тях и мене, които живеят върху тези обширни пространства. „Бхарат Мата“, „Майка Индия“ — това са на първо място именно тези милиони хора и нейната победа означава победа на тези хора. Вие сте част от тази „Бхарат Мата“, им казвах аз; в известен смисъл вие сами сте „Бхрат Мата“. И колкото повече тази мисъл проникваше в тяхното съзнание, толкова по-ярко очите им пламваха, сякаш са направили велико откритие.

МНОГООБРАЗИЕТО И ЕДИНСТВОТО НА ИНДИЯ

Многообразието на Индия е огромно; то е очебийно; то е явно и всеки може да го види. Това се отнася както до нейния физически облик, така и до нейните духовни особености и черти. Ако се наблюдава отвън, малко общо може да се види между патана от северозапада и тамила от крайния юг. Произходът им е различен, макар че у тях има и общи черти; те се различават по външността си, по храната и облеклото и, разбира се, по езика. В Северозападната погранична провинция вече се чувствува широтата на Средна Азия и подобно на Кашмир тя по много свои обичаи напомня страните, простиращи се от другата страна на Хималаите. Народните танци на патаните удивително напомнят казачока на руските казаци. Но при всичките тези особености патанът е също така ярко изразен индиец, както и тамилът. В това няма нищо чудно, защото тези погранични райони, както и Афганистан, в продължение на хилядилетия са били обединени с Индия. Старите тюркски и други племена, които са населявали Афганистан и някои райони на Средна Азия са били преди разпространението на исляма в множеството си будисти, а още по-рано, в периода, към който се отнася индийският епос — индуси. Пограничният район е бил един от главните центрове на старата индийска култура и в него и досега се срещат много развалини на паметници и манастири и по-специално развалините на големия университет в Таксил, който преди две хиляди години е достигнал върха на своята слава и е привличал учащи се от всички краища на Индия и от различните райони на Азия. Смяната на религията е внесла известни изменения, но тя не е могла напълно да измени духовната структура на народите, населяващи тези райони.

Патанът и тамилът — това са двата полюса. Представителите на други народности заемат място някъде между тях. Всички имат свои отличителни черти и още по-ярко са отбелязани с характерния печат на Индия. Радостно е да се убеди човек, че бенгалци, маратхи, гуджаратци, тамили, андхра, ория, асамци, каннара, малаяли, синдхи, пенджабци, патани, кашмирци, раджпути и огромната централна група от народи, които говорят хиндустански език, са запазили в продължение на столетия своите характерни особености; те и досега притежават повече или по-малко същите достойнства и недостатъци, за които разказват древните предания и летописи, и при все това в продължение на векове те са си оставали индийци, с еднакво национално наследство и със сходни душевни и морални качества. В това наследство е имало нещо живо и динамично, проявило се в устройството на живота и във философското отношение към живота и неговите проблеми. Подобно на древния Китай, древна Индия е представлявала сама по себе си цял един свят със своя собствена култура и цивилизация, която е налагала на всичко своя печат. В този свят са прониквали външни влияния, които често оказвали въздействие върху културата му и се възприемали от него. Разединяващите тенденции веднага са предизвиквали търсене на синтез. Мечтата за някакво единство е живяла в душата на Индия още от времето на зараждането на нейната цивилизация. Това единство се е мислело не като нещо натрапено отвън, не като стандартизация на външните черти и дори вярвания. То е било нещо по-дълбоко; в рамките на това единство се е проявявала най-голяма търпимост по отношение на най-различните вярвания и обичаи и всяка тяхна разновидност се е признавала и дори поощрявала.

Дори вътре в отделната национала група, колкото и да е вътрешно сплотена, винаги могат да се открият едни или други по-значителни или по-дребни различия. Обаче при сравняването й с други национални групи нейното голямо единство става очевидно, макар че не рядко в пограничните райони различията между две съседни групи се заличават и смесват, а съвременният прогрес навсякъде оказва нивелиращо в известен смисъл въздействие. В епохата на древността и средновековието съвременното понятие за нация не е съществувало и феодалните, религиозните, расовите или културните връзки са имали по-голямо значение. И все пак аз мисля, че в която и да било известна нам историческа епоха, индиецът може би се е чувствувал във всяка част на Индия повече или по-малко като у дома си, докато във всяка друга страна той се е чувствувал като чужденец и външен човек. Разбира се, че в страните, които са заимствували от неговата култура и религия, той ще се е чувствувал по-малко чужд. Такива хора, които са изповядвали религия от неиндийски произход, както и пришелците, които са се заселвали в Индия, са придобивали след няколко поколения характерните индийски черти. Така е било с християни, евреи, парси, мюсюлмани. Индийци, които са приели някоя от тези религии, никога не са преставали да бъдат индийци вследствие промяната на своята вяра. В другите страни са гледали на тях като на индийци и чужденци, макар че с тези страни ги е свързвала общността на религията.

Днес, когато идеите на национализма получиха несравнено по-голямо развитие, индийците, които живеят в други страни, неизбежно образуват единна национала група и по редица въпроси действуват съвместно, въпреки съществуващите помежду им вътрешни различия. Където и да се отиде индиецът-християнин, навсякъде гледат на него като на индиец. Индиецът-мюсюлманин го смятат за индиец и в Турция, и в Арабия, и в Иран, и във всяка друга страна, където islямът е господствуваща религия.

Мисля, че всички ние по различен начин си представяме своята родна страна и че няма да се намерят дори двама души, които да мислят съвсем еднакво. Когато мисля за Индия, аз мисля за много неща: за обширните поля и безбройните селца; за малките и големите градове, които съм посетил; за вълшебната сила на дъждовния период, който носи живот на изтощената от жажда земя и внезапно я превръща в грандиозен пленителен зелен килим; за големите реки и планинските потоци; за Хайберския проход и неговите сурови околности; за южните покрайнини на Индия; за отделните хора и за народните маси; и преди всичко — за увенчаните със сняг Хималаи или за някоя планинска долина в Кашмир през пролетта, когато цялата е покрита с цветя и се чува плискането и ромоленето на течащия през нея ручей. Ние сами подбираме и пазим в своята памет тези картини и аз бих предпочел да запомня тази планинска панорама вместо по-обикновения изглед на горещата, субтропическа част на страната. И двете тези картини са правдиви, защото Индия се простира от тропиците до умерения пояс и от районите, близки до екватора, до студеното сърце на Азия.

СТРАНСТВУВАНИЯ ПО ИНДИЯ

В края на 1936 и през първите месеци на 1937 година аз обикалях из страната, ускорявайки все повече темповете на пътуването, което накрая се превърна в бясно препускане. Летях по нашата обширна страна като вихър, движейки се денонощно, вечно на път, почти без спирки и отдих. Искаха ме отвред, а времето беше ограничено, тъй като наближаваха изборите, а аз трябваше върху тях да осигуря победата за други. Пътувах главно с автомобил, а понякога и със самолет и с влак. Понякога ми се случваше да преминавам кратки разстояния на гърба на слон, камила или кон, да пътувам с параход, с ладия или с малка лодка, да използувам велосипед или да вървя пеша. Тези необичайни и разнообразни средства за пътуване се оказваха понякога необходими в затънтените райони, отдалечени от удобните пътища. Аз постоянно носех със себе си по два комплекта микрофони и високоговорители, защото без тях беше невъзможно да говоря пред огромните маси от слушатели и гласът ми би пресипнал. Тези микрофони пътешествуваха заедно с мене по най-чудни места, от границите на Тибет до Белуджистан, където преди това нищо подобно не бяха виждали или чували.

От ранно утро до късна нощ странствувах от място на място и навсякъде ме очакваха огромни сборища, а в промеждутъците между събрания, по пътя, аз трябваше не веднъж да се спирам някъде, където търпеливи селяни ме посрещаха, за да ме поздравят. Тези импровизирани срещи разбъркваха претрупаното ми разписание и задържаха всички предстоящи събрания, но можех ли да отмина, без да отделя внимание на тези скромни хора? Закъсненията се трупаха, а на многолюдните събрания, които ставаха под открито небе, губех не малко минути, за да си пробия път през тълпата до трибуната, а след това да се измъкна обратно. Всяка минута имаше значение. Те се трупаха една върху друга, превръщайки се в часове, и към вечерта се оказваше, че съм закъснял с няколко часа. Но тълпите от хора чакаха търпеливо, макар че беше зима и под открито небе те трепереха от студ в своята жалка дреха. Дневната ми програма се разтягаше по този начин до осемнадесет часа и ние се разделяхме едва в полунощ, а дори и по-късно. Веднаж — през средата на февруари в Карнатак — ние преминахме всички граници и счупихме собствените си рекорди. Програмата за този ден беше много наситена, а трябваше да се промъкваме през планини, обрасли с необикновено красиви гори, по криволичещи и не твърде удобни пътища, по които можехме само съвсем бавно да се движим. Ние присъствувахме на няколко извънредно многолюдни митинги и на множество малки събрания. Първото събрание през този ден се състоя в осем часа сутринта, а последното — в четири часа през нощта (то трябваше да се състои седем часа по-рано), след което ни се наложи да пропътуваме още 70 мили, за да достигнем до мястото на нашето нощуване. Там пристигнахме в седем часа сутринта, след като бяхме пътували през това денонощие 415 мили и участвувахме на множество митинги. Това беше двадесет и четири часов работен ден, а един час по-късно трябваше да пристъпя към програмата, набелязана за следния ден.

Някой си беше дал труд да изчисли, че през тези месеци на митингите, където аз говорих, са присъствували около десет милиона души, без да се смятат ония милиони хора, с които тъй или иначе влизах в досег по пътя. На най-многолюдните събрания присъствуваха до сто хиляди души, а двадесетхилядни аудитории бяха доста обикновено явление. Понякога, преминавайки през някой малък градец, аз с учудване забелязвах, че в него почти не се виждат хора, и всички магазини са затворени. Ставаше ми ясно, впоследствие, когато научавах, че почти цялото население на градчето — мъжете, жените и дори децата — се е събрало на другия край на града, на мястото, определено за митинга, търпеливо очаквайки моето пристигане.

Сега просто не разбирам как съм могъл да издържа физически всичко това. Наистина, това беше чудо на физическа издръжливост. Очевидно моят организъм постепенно се беше приспособил към този скитнически живот. В промеждутъка между две събрания, седейки в автомобила, аз дълбоко заспивах за половин час, и ми беше трудно да се събудя. Но трябваше да ставам, и при вида на огромната тълпа окончателно се освобождавах от съня. Бях намалил времето за ядене до минимум и често пъти изобщо минавах без ядене, чувствувайки се от това само по-добре, особено вечерно време. Поддържаше ме и ми придаваше сили ентусиазмът и любовта, които ме заобикаляха и които срещах навсякъде. Привикнах към тия несгоди и все пак никога не преставах да се удивлявам от това, а всеки нов ден донасяше някаква нова неочакваност.

ОБЩОИНДИЙСКИТЕ ИЗБОРИ

Моето турне беше непосредствено свързано с предстоящите избори в цяла Индия. Аз обаче не признавах обичайните похвати и хитрости, практикувани през време на предизборните кампании. Изборите представляваха съществена и неразделна част от демократичния процес и те бяха необходими. Но те често водеха към проявяване на отрицателните страни в човека и беше очевидно, че на изборите далеч не винаги побежлава оня, който е по-добър. Коректните и неспособни да действуват безогледно хора се оказваха в неизгодно положение и предпочитаха да се откажат от участие в тези състезания. Но значеше ли това, че демокрацията трябва да стане монопол на ония, които притежават дебела кожа, гръмлив глас и податлива съвест?

Всички тези пороци на изборите особено се проявяваха в случаите, когато контингентът на избирателите беше малък, а когато той беше голям, много от тези пороци изчезваха или поне не бяха толкова явни. Наистина, дори и най-големият контингент от избирители можеше да бъде заблуден с някакъв фалшив лозунг или апел към религиозните чувства (в което се и убедихме в последствие), но обикновено съществуваха някои уравновесяващи фактори, които позволяваха да се предотврати по-голямото зло. Моят опит затвърди вярата ми в необходимостта от най-широко избирателно право. Аз бях склонен много повече да се доверя на широк кръг избиратели, отколкото на ограничен кръг, определен въз основа на имуществен или дори на образователен ценз. Имущественият ценз заслужаваше безусловно осъждане, а що се отнася до образованието, то, разбира се, беше желателно и необходимо. Аз обаче не съм открил у грамотния или получилия известно образование човек някакви особени качества, които да те накарат да уважаваш неговото мнение повече, отколкото мнението на някой недодялан селянин, неграмотен, но изобилно надарен с може би малко ограничен, но здрав смисъл. Във всеки случай по въпросите, които засягат главно селянина, неговото мнение е несравнено по-важно. Аз съм твърдо убеден в необходимостта от даване на избирателни права на цялото възрастно население, както на мъжете, така и на жените, и макар че си давам сметка с какви трудности е свързано това; уверен съм, че възраженията, които се повдигат против въвеждането на всеобщото избирателно право в Индия, не могат сериозно да се поддържат и се основават върху опасенията на привилегированите класи и групи.

През 1937 година изборите за провинциалните законодателни събрания се провеждаха на основата на ограниченото избирателно право, което обхващаше приблизително 12 процента от населението. Но дори и това беше голяма крачка напред в сравнение с предишния избирателен закон. Около 30 милиона души по цяла Индия, без да се смятат индийските княжества, се ползуваха сега от правото на глас. Зоната, обхваната от тези избори, беше извънредно обширна: тя включваше цяла

Индия (без княжествата). Всяка провинция трябваше да избере свое провинциално законодателно събрание, като в повечето провинции тези събрания се състояха от две камари и следователно изборите за всяка камара се провеждаха отделно. Броят на кандидатите достигаше няколко хиляди.

Моят подход към тези избори, както до известна степен и подходът на повечето дейци на Националния конгрес, не беше обичаен. Аз не се грижех за отделните кандидати, а по-скоро се стремях да създам в цялата страна атмосфера на съчувствие към нашето национално освободително движение, чиито представител беше Националният конгрес, и към програмата, изложена в нашия предизборен манифест. Считах, че ако постигнем успех в това отношение, всичко ще бъде добре; в противен случай не беше толкова важно дали този или онзи кандидат ще бъде избран или не.

Аз подхождах към въпроса откъм идеологическата му страна и рядко говорех за кандидатите иначе, освен като за знаменосци на нашите идеи. Мнозина от тях познавах, но между тях имаше и не малко неизвестни на мене хора и не виждах никаква причина да си обременявам паметта със стотици имена. Аз апелирах да гласуват за Националния конгрес, за независимостта на Индия и за борбата, която се води в името на извоюването на тази независимост. Не давах никакви обещания освен обещанието да продължаваме неуморно борбата дотогава, докато бъде извоювана свободата. Аз апелирах към хората да гласуват за нас само при условие, че разбират в какво се заключава нашата цел и нашата програма и че са готови да ги поддържат; настоявах да не гласуват за Националния конгрес, ако не одобряват неговата цел и програма. Ние не се нуждаехме от фалшиви гласове, от гласове, подадени за едни или други лица по мотиви на лична симпатия. С едни само избори не се отива далече: те бяха само първата крачка, начало на дългия път, и да се успокояваме с това, че избирателите гласуват за нашите кандидати, макар и да не разбират ясно какво означава това и да не са готови за по-нататъшни действия, значеше да лъжем себе си и своята страна. За нас имаха значение не отделните личности — макар че искахме да ни представляват достойни и порядъчни хора, — а нашето дело, организацията, която го представляваше, и народът, за чиято свобода се бяхме заклели да се борим. Говорех им за значението на свободата и какво тя трябва да донесе на стотиците милиони наши сънародници. Ние се стремяхме не да заменим белите господари с тъмнокожи, а към истинско народно управление — управление от народа и в интерес на народа — и искахме да сложим край на нашата бедност и нищета.

Такова беше основното съдържание на моите речи и само при такъв безличен подход аз можех да се приобщя към избирателната кампания. Аз не се интересувах много за шансовете на отделните кандитати. Мене ме интересуваше нещо много по-важно. Трябва да кажа, че този подход беше правилен дори от по-тясна гледна точка — от гледна точка на осигуряване успеха на конкретния кандидат. Защото благодарение на такъв подход кандидатът и въпросът за неговото избиране се издигаше на по-високо и важно равнище, на равнището на борбата на великата нация за свобода, в сферата, където милиони хора, страдащи от нищета, се стремяха да се избавят от това вековно проклятие. Тези идеи, изказвани от десетки ръководни дейци на Националния конгрес, се разпространяваха, подобно на могъщия морски вятър, помитайки по своя път дребнавите мисли и всевъзможните предизборни трюкове. Аз познавах своя народ и го обичах, и милионите очи, които виждах пред себе си, ми казваха много нещо за психологията на масите.

Говорех всеки ден за избори и въпреки това изборите рядко занимаваха ума ми напълно. И мислех не само за избирателите. Аз влизах в допир с нещо много по-грандиозно — с многомилионния народ на Индия и онова, което имах да му съобщя, се отнасяше еднакво до всички: до избирателите и до неучастващите в изборите, до всеки индиец, бил той мъж, жена или дете. Бях обхванат от възбудата на дейността. Физическото и емоционално съприкосновение с огромната човешка маса дълбоко ме вълнуваше. Това не беше чувството, което ви обзема в тълпата, когато чувствувате себе си като един от многото и се подчинявате на нейните пориви. Моите очи притегляха хиляди погледи, ние се гледахме едни други не като за пръв път срещнали се непознати, а като че ли виждаме един в друг нещо познато ,макар че никой не би могъл да каже какво именно. Когато ги приветствувах с жеста намаскар (т. е. слижил пред себе си събраните длани на ръцете), цяла гора от ръце се вдигаше в ответен поздрав, на всяко лице се появяваше приятелска усмивка и приветственият шум от гласовете на тълпата сякаш ме обгръщаше в топли обятия. Започвах да говоря, гласът ми предаваше моите мисли и аз се питах до каква степен достигаха до тях моите думи и идеите, които се съдържаха в тях. Трудно ми е да кажа дали те разбираха всичко онова, което говорех, но в очите им светеше вътрешно дълбоко разбиране, което вероятно нямаше нужда от думи.

КУЛТУРАТА НА МАСИТЕ

По тоя начин аз наблюдавах вълнуващата драма на индийския народ през настоящето; и често можех да проследя нишките, които свързваха неговия живот с миналото, макар че погледът му беше обърнат към бъдещето. Аз откривах навсякъде културни богатства, които оказваха огромно влияние върху живота му. Тези богатства представляваха от себе си смесица от народна философия, предания, история, митове и легенди, и беше навъзможно да се прокара някаква разграничителна линия между тях. Тези богатства бяха достояние дори на съвсем необразовани и неграмотни хора. Древният индийски епос — „Рамаяна“, „Махабхарата“ и други книги — е известен на широките маси в преводи и предания и всеки епизод, всяко назидание, съдържащи се в тях, дълбоко са се запечатали в съзнанието на народа, обогатявайки и разширявайки това съзнание. Неграмотните селяни знаеха наизуст стотици стихове и при разговор постоянно се позоваваха на тях или на някой разказ със съответно назидание от една или друга древна класическа книга. Нерядко ме е учудвала някоя група селяни, която умееше да придаде такъв литературен обрат на простия разговор върху всекидневни неща. Аз разбирах, че ако моето въображение е изпълнено с картини, навеяни от документирана история и от повече или по-малко достоверни исторически факти, то и в съзнанието на неграмотния селянин съществува негова картинна галерия, макар че представите му са заимствувани главно от митове, предания и епически разкази за герои и героини и само много малко от историята. Въпреки това тези представи бяха достатъчно ярки.

Аз разглеждах техните лица и телосложения и наблюдавах техните движения. Виждах не малко одухотворени лица и здрави тела, стройни и красиво очертани. Жените се отличаваха с грациозност и гъвкавост, с величава и горда осанка, и твърде често техният поглед беше изпълнен с тъга. По-финият физически тип се срещаше обикновено между представителите на висшите класи, които са малко по-подсигурени в икономическо отношение. Понякога, вървейки по междуселския път или през някое село, съм се спирал поразен при срещата на някой прекрасен мъж или красива жена, които ми напомняха някаква древна фреска. И аз се учудвах, че този национален тип е могъл да оцелее и да се запази през вековете, въпреки всички ужаси и страдания, които са сполетели Индия. Какво ли не бихме постигнали с един такъв народ при по-благоприятни условия, стига само да му се открият по-широки възможности!

Навсякъде цареше нищета във всичките и безчислени прояви и печатът на този звяр отчетливо се виждаше на челото на всеки индиец. Животът беше разнебитен, осакатен, беше се превърнал в нещастие, и на тази почва, на почвата на постоянната нужда и вечната неподсигуреност бяха възникнали многобройни пороци. Да се гледа това беше неприятно, но такова беше действителното положение на Индия. Твърде силно се чувствуваше духът на покорност, на готовност за примирение със съществуващото положение. Но заедно с това се бяха запазили нежността и мекотата, културното наследство на хилядилетията, които не са могли да заличат никакви нещастия.

ДВА ЖИВОТА

По този и по различни други пътища аз се стремях да открия Индия, Индия в нейното минало и настояще, и полагах усилия да бъда възприемчив към външните впечатления и към вълните от мисли и чувства, които достигаха до мене както от моите съвременници, така и от ония, които отдавна вече са престанали да съществуват. Понякога се опитвах да се отъждествя с тази безкрайна върволица от хора, в края на която и аз с борба си пробивах път. А след това понякога се откъсвах от нея и сякаш разглеждах от върха на хълма разпростиращата се под мене долина.

С каква цел се правеше това далечно пътешествие? Накъде се движат тези безкрайни върволици? Понякога ме обхващаше чувство на умора и разочарование и тогава стараейки се да се избавя от него, аз развивах в себе си някакво чувство на отречение от света. Моето съзнание постепенно се подготвяше към това и аз престанах да придавам твърде голямо значение на собственото си аз и на онова, което ставаше с мене или поне ми се струваше, че става. До известна степен успявах в това, макар и, страхувам се, не твърде много, защото в гърдите ми бушува вулкан, който не ми позволява да бъда действително проникнат от чувството на отречение. Всичките мои отбранителни укрепления внезапно рухват и от отречението ми не остава и следа.

Но дори и този частичен успех, който съм успявал да постигна, се оказа твърде полезен. В самия разгар на някоя дейност аз мога да се отделя от нея и да я разглеждам отстрани. Понякога съм се отскубвал за час или два, забравяйки обикновените си занимания, отдалечавал съм се в уединената кула на моя разум и съм живял известно време друг живот. И така тези — в известен смисъл — два живота вървяха успоредно, неразривно свързани един с друг и същевременно самостоятелни.

Глава четвърта

ОТКРИВАНЕТО НА ИНДИЯ

КУЛТУРАТА НА ДОЛИНАТА НА ИНД

Най-древните паметници от миналото на Индия, които ни са известни, са многобройните останки от цивилизацията на долината на Инд, открити в Мохенджо-Даро (Синд) и в Харапа (Западен Пенджаб). Направените там разкопки коренно измениха цялата наша представа за древната история. За нещастие, няколко години след започването на разкопките, работите в тези райони бяха спрени и в течение на последните тринадесет години не бе направено нищо съществено. Като първоначална причина за спиране на работите послужи кризата в началото на тридесетте години. Обясняваха ни, че липсвали средства, макар че за поддържането на великолепието и блясъка на империята не се е чувствувал никога недостиг от средства. Втората световна война практически сложи край на всяка дейност в тази насока и дори за опазването на разкопаните паметници не се отделяше нужното внимание. Аз посетих на два пъти Мохенджо-Даро, през 1931 и през 1936 година. През време на второто посещение открих, че много от разкопаните здания са вече повредени от дъждовете и пясъчните ветрове. Повече от пет хиляди години те са се намирали под слой от пясък и земя и ето че сега те бързо се рушаха под действието на атмосферните явления и малко се правеше за опазването на тези безценни реликви на древността. Чиновникът от археологическия департамент, комуто беше възложена тази задача, се оплакваше, че в същност не му отпускали нито средства, нито материали и не му оказвали никаква друга помощ, за да бъдат предпазени от разрушение разкопаните паметници. Не ми е известно какво е станало през последните осем години, но мисля, че разрушението е продължавало и че след няколко години много от характерните особености на Мохенджо-Даро изобщо ще изчезнат.

Това трагично положение не може да бъде оправдано: ще изчезне нещо невъзстановимо и само фотографии и описания ще ни напомнят как всичко това е изглеждало по-рано.

Мохенджо-Даро и Харапа са разположени далеч един от друг. Развалините в тези два района бяха разкрити съвсем случайно. Не трябва да се съмняваме, че и между тези два района се намират много такива погребани градове и други следи от трудовата дейност на древния човек и че тази цивилизация се е разпростирала върху обширни области на Индия, във всеки случай на Северна Индия. Може би ще дойде време, когато тази работа по изучаването на далечното минало на Индия ще бъде възобновена и ще се направят грамадни открития. Още сега са открити следи от тази цивилизация в такива отдалечени места като Катхиавар на запад и района на Амбала в Пенджаб; и има основание да се смята, че тя се е разпростирала по долината на Ганг. Следователно това е било нещо много по-голямо, отколкото цивилизацията на долината на Инд. Надписите, открити в Мохенджо-Даро, още не са напълно разчетени.

Но и онова, което вече знаем, има огромно значение. Цивилизацията на долината на Инд ние заварваме на висока степен на развитие и преди тя да е достигнала този стадий, трябва да са минали хилядилетия. Може да е много чудно, но това е било предимно светска цивилизация, в която религиозният елемент наистина е участвувал, но не е играел първостепенна роля. Освен това тя несъмнено е оказала въздействие върху по-късните периоди на развитие на индийската култура.

Сър Джон Маршал пише: „И Мохенджо-Даро и Харапа позволяват да се направи съвсем очевиден и безпопрешен извод: че цивилизацията, чиито следи са разкрити в тези райони, съвсем не е била зараждаща се цивилизация. Това е била многовековна цивилизация, неизменно повтаряща се върху индийската територия и създадена с труда на хората в продължение на хилядилетия. Така че трябва да се признае, че Индия, наред с Персия, Месопотамия и Египет, е била една от най-важните области на възникване и развитие на процеса на цивилизацията." По-нататък Маршал казва, че „в Пенджаб и Синд, а възможно и в други части на Индия, съществувала развита и поразително сходна цивилизация, родствена на цивилизациите на древна Месопотамия и Египет, а в някои отношения дори превъзхождаща ги“.

Населението от долината на Инд било в тесен досег с шумерийската култура от оная епоха и дори има доказателства, че в Акад съществувала индийска колония, вероятно търговска. „Стоките от градовете по Инд попадали дори на пазарите, разположени по Тигър и Ефрат. От друга страна по крайбрежието на Инд били възпроизвеждани някои шумерийски предмети на изкуството, месопотамски тоалетни прибори и цилиндрични печати. Търгувало се не само със суровини и луксозни предмети. Рибата, която редовно се товарила по бреговете на Арабско море, попълвала продоволствените запаси на Мохенджо-Даро.“[1]

Дори и в ония далечни времена памукът се използувал в Индия за производство на тъкани. Маршал сравнява цивилизацията на долината на Инд със съвременните на нея цивилизации на Египет и Месопотамия. „Така че ако се спрем само на някои важни моменти, трябва да отбележим, че през оня период производството на памук било ограничено изключително в границите на Индия и едва след две-три хиляди години се разпространило в западния свят. Освен това нищо не може да се сравни нито в предиосторически Египет, нито в Месопотамия или в която и да е друга страна на Западна Азия, с прекрасните бани и просторните жилища на жителите на Мохенджо-Даро. В тези страни мисълта и парите изобилно се изразходвали за строителство на великолепни храмове за боговете, за царски чертози и гробници, а останалият народ очевидно се задоволявал със скромни глинени жилища. В долината на Инд се наблюдавала обратната картина: най-хубави здания били постройките, издигани за удобство на жителите.“ Тези обществени и частни бани, както и забележителната канализационна мрежа, разкрита в Мохенджо-Даро, са първите известни нам строежи от подобен тип. Там има и двуетажни жилищни домове, изградени от изпечени тухли; с къпални, помещение за пазача, както и къщи с множество стаи, предназначени за даване под наем.

Ще приведем още едно изказване на Маршал, този признат авторитет по цивилизацията на долината на Инд, който ръководеше разкопките. Маршал казва, че „също тъй своеобразни и отличаващи се със самобитния си характер, присъщ само на културата на долината на Инд, са нейното изкуство и религия. В другите страни от тази епоха не намираме нищо, което по своя стил да прилича на фаянсовите фигурки на овни, кучета и други животни или на гравираните изображения върху печатите. Най-добрите от тях — а именно изображенията на гърбави и късороги бикове — се отличават със смелост на замисъла, чувство за линията и пластичната форма, почти ненадминати в изкуството на гравюра върху камък. Също тъй в световната култура, предшествуваща античния период в Гърция, няма нищо, което може да се сравнява по изисканост и изящество на формите с двете човешки статуетки, намерени в Харапа... В религията на народностите, които са живели по Инд, съществуват, разбира се, много неща, подобни на които могат да се намерят и в други страни. Това е правилно за всяка религия от предисторическия период и за повечето религии, известни в историята. Но в своята цялост религията по долината на Инд е толкова типично индийска, че е трудно да я различим от съвременния ни индуизъм".

---

[1] Gordon Childe, What Happened in History, p. 112 (Pelican Books, 1943).

И тъй ние виждаме, че цивилизацията на долината на Инд е била свързана със сродните цивилизации на Персия, Месопотамия и Египет, с които тя е поддържала тогава търговски отношения, и че в някои неща тя ги е превъзхождала. Това е била цивилизация на градове с богата класа от търговци, която очевидно е играела важна роля. Улиците, по които били разположени подвижни сергии и вероятно малки дюкянчета напомнят съвременния индийски пазар. Професор Чайлд пише: „От всичко това, както се вижда, става явно, че занаятчиите от индийските градове са работели доста много „за пазара". Обаче не е ясно каква парична единица и мярка на стойността са били приети от обществото, за да бъде облекчен стокообменът, и дали такива изобщо са съществували. Търговските помещения при множество просторни и удобни частни къщи свидетелствуват, че техните притежатели са били търговци. Броят и размерът на тези помещения говорят за съществуването на силна и цъфтяща търговска колония." „От развалините са извадени най-богати украшения от злато, сребро, скъпоценни камъни и фаянс, съдове от кована мед, метални сечива и оръжия." Чайлд добавя, че „добре планираните улици и великолепната, редовно прочиствана канализационна мрежа свидетелствуват за дейност на някакво постоянно градско управление. То притежавало достатъчно силна власт, за да осигури изпълнението на решенията за градското планиране и да запази установената посока на улиците и пътищата за преминаване през време на редицата възстановителни работи, предизвиквани от наводненията."[1]

В историята на Индия между периода, към който спада цивилизацията на долината на Инд, и съвременна Индия, съществуват много празноти и периоди за които малко неща ни са известни. Не винаги се виждат звената, които свързват един период с друг, и, разбира се, оттогава насам са се случили много неща и са станали не малко промени. Обаче винаги се чувствува цялостта, непрекъснатостта на веригата, която свързва съвременна Индия с твърде отдалечения период отпреди 6—7 хиляди години, когато вероятно се е зародила цивилизацията на долината на Инд. Удивително е колко много неща в Мохенджо-Даро и Харапа напомнят за устойчиви традиции и обичаи: народните обреди, занаятите, дори някои видове дрехи. Много от това е оказало влияние върху Западна Азия.

Интересно е да се отбележи, че в зората на своята история Индия ни се представя не като безпомощен младенец, а като зряла в много отношения. Отдавайки се на мечтания за смътния и илюзорен свръхестествен свят, тя не забравя всекидневния живот и е постигнала значителен технически прогрес в областта на изкуството и удобствата на живота, като е създавала не само украшения, но и полезни неща, които са много по-типични за съвременната цивилизация — добри бани и канализационна мрежа.

ИДВАНЕТО НА АРИЙЦИТЕ

Но какво е представлявал народът, създал тази цивилизация, и откъде се е появил? Това ние още не знаем. Напълно е възможно и дори е вероятно, че неговата култура е била културата на старото местно население и че нейните корени и разклонения могат да се намерят дори в Южна Индия. Някои учени виждат голямо сходство между тези народности и дравидските племена от Южна Индия и тяхната култура. Дори и да се е извършило в древността някакво преселение в Индия, това е могло да стане само няколко хилядолетия преди епохата, към която се отнася съществуването на Мохенджо-Даро. Фактически ние можем напълно да считаме населението на Мохенджо-Даро за коренни жители на Индия.

---

[1] Gordon Childe, What Happened in History, p. 113-114.

Какво е станало с цивилизацията на долината на Инд и какъв е бил нейният край? Някои (в това число и Гордон Чайлд) заявяват, че тя е загинала внезапно в резултат на някаква необяснима катастрофа. Реката Инд е известна със своите големи наводнения, които заливат и отнасят от лицето на земята градове и села. От друга страна промяната на климата също е могла да предизвика постепенно изтощаване на почвата и превръщане на обработваемите земи в пустиня. Самите развалини в Мохенджо-Даро свидетелствуват, че пясъчните слоеве са се натрупвали един върху друг, като са повдигали равнището на почвата и са принуждавали жителите да надстрояват къщите върху старите основи. Някои от разкопаните къщи имат вид на дву или триетажни постройки, докато в действителност техните стени са били издигани поради повдигането на равнището на почвата. Ние знаем, че в древността провинцията Синд е била богата и плодородна, но с настъпването на средните векове тя се е превърнала в по-голямата си част в пустиня.

Затова е напълно вероятно, че тези климатически промени са оказали видимо влияние върху населението на тези области и неговия начин на живот. Но във всеки случай климатическите промени навярно са засегнали само една относително малка част от тази обширна градска цивилизация, която, както имаме сега основание да предполагаме, се е разпростирала до долината на Ганг, а може би дори и по-далече. Ние, собствено, не разполагаме с достатъчни данни, за да можем да съдим за това. Пясъкът, който може би е засипал и погребал някои от тези древни градове, също ги е и запазил, докато други градове и паметници на древната култура постепенно са се разрушавали и са загивали в продължение на векове. Може би бъдещите археологически находки ще позволят да се открият нови връзки с по-късните епохи.

При все че се чувствува непрекъснатата връзка между цивилизацията на долината на Инд и по-късните периоди на историята, все пак има известно прекъсване или празнота не само във времето, но и в характера на последвалата я цивилизация. На първо време тази нова цивилизация е била може би повече селскостопанска, макар че са съществували и градове, и известен градски живот. Възможно е, че насоката към селското стопанство е била дадена от пришелците — арийците, които на последователни вълни са прониквали в Индия от северозапад.

Предполага се, че преселенията на арийците са ставали приблизително хиляда години след периода на цивилизацията на Инд. Все пак е възможно да не е имало значително прекъсване и, както е ставало в по-късната епоха, племената и народностите да са прониквали постепенно от северозапад в Индия и тук да са се претопявали. Бихме могли да кажем, че първото голямо културно сливане е станало между нахлулите арийци и дравидите, които са били вероятно представителите на цивилизацията на долината на Инд. Плод на този синтез и на това сливане са били индийските народности и коренната индийска култура, която е носела отличителните черти и на едните, и на другите. В последвалите векове са се появили много други народи: иранци, гърци, партяни, бактрийци, скити, хуни, тюрки (преди исляма), първите християни, евреи, зороастрийци. Те идвали, внасяли нещо свое и са се претопявали. По думите на Додуел, Индия „подобно на океан е обладавала безкрайната способност да поглъща“. Изглежда странно, че Индия с нейната кастова система и изключителност е могла да обладава тази удивителна способност да поглъща чужди народности и култури. Може би с това се обяснява обстоятелството, че тя е запазвала своята жизненост и от време на време се е подмладявала. Когато мюсюлманите се появили в Индия, те също са изпитали върху себе си нейното силно влияние. „Чужденците (тюрките-мюсюлмани) — пише Винсент Смит, — подобно на своите предшественици саките и юечжите, обикновено се поддавали на забележителното асимилиращо въздействие на индуизма и бързо са се индуизирали.“

КАКВО Е ТОВА ИНДУИЗЪМ?

Винсент Смит употребява тук израза „индуизъм“ и „индуизирали се“. Аз не намирам за правилна тази тяхна употреба, освен ако тук тези думи се разбират в най-широк смисъл, като индийска култура изобщо. В наше време тези термини се асоциират с много по-тесни и специфични религиозни понятия и могат да въведат в заблуждение. В нашата древна литература думата „хинду“ (индус) изобщо не се среща. Казвали са ми, че в индийските книги тази дума за пръв път се среща в едно тантрическо (магическо) произведение от осмия век на нашата ера, където думата „индуси“ означава народ, а не последователи на някаква определена религия. Но съвсем ясно е, че това е една много стара дума, тъй като тя се среща в „Авеста“ и в староперсийския език. В оная епоха и в продължение на още хиляди години повечето народи от Западна и Средна Азия са обозначавали с нея Индия или, по-правилно, народностите, които са живеели отвъд Инд. Тази дума явно произхожда от „Синдху“ — старото, както и съвременното индийско название на Инд. От това „Синдху“ произлизат думите „индус“ и „Индостан“, а също Инд и Индия. Знаменитият китайски поклонник И. Цзин, който е посетил Индия през седмия век, пише в своите пътни бележки, че „северните племена“, т. е. населението на Средна Азия, наричат Индия „Синту“, но, добавя той, „това далеч не е общото название. . . и по-подходящо название за Индия е Земята на благородните (Арядеша)“. Употребата на думата „индус“ във връзка с определена религия е много по-късно явление.

Древният общ термин за религията в Индия е аря дхарма. В същност дхарма означава повече отколкото религия. Коренът на тази дума има значение на „съвместно действуване“. Това е вътрешният строеж на нещото, законът на неговото вътрешно битие. Това е етично понятие, включващо кодекса на морала, праведността и целия кръг от задължения и отговорности на човека. Терминът аря дхарма е включвал всички религии (ведистки и неведистки), които са възникнали в Индия. Него са употребявали както будистите и джайните, така и ония, които са признавали Ведите. Буда винаги е наричал своя път към спасението „арийски път“.

Изразът ведистка дхарма се е употребявал в древността също за по-определено и изключително обозначаване на всички ония философски възгледи, учения за морала, ритуали и обреди, за източник на които са се считали Ведите. По този начин всеки, който е прзнавал общия авторитет на Ведите, е можело да се счита за принадлежащ към ведистката дхарма.

Терминът санатана дхарма, който означава древната религия, може да се отнесе към всяка от староиндийските религии (включително будизма и джайнизма), но в наши дни този израз е повече или по-малко монополизиран от някои ортодоксални индуски секти, които наричат себе си последователи на древната вяра.

Без съмнение будизмът и джайнизмът не са били индуизъм или дори ведистка дхарма. Обаче те са възникнали в Индия и са представлявали неотнимаем елемент на индийския живот, култура и философия. Будистите и джайните в Индия са стопроцентов продукт на индийското мислене и култура и все пак нито едните, нито другите са индуси по религия. Затова е съвсем неправилно да се говори за индийската култура като за индуска култура. Впоследствие тази култура е била подложена на силното влияние на исляма, но въпреки това в своята същност си е останала определено индийска. Сега тя изпитва в много отношения могъщото въздействие на промишлената цивилизация, възникнала на Запад, и е трудно да се каже точно какъв ще бъде крайният резултат.

Индуизмът като вяра е развлечен, аморфен, многостранен; всеки го разбира по своему. Трудно е да му се даде определение или поне определено да се каже, дали може той да бъде наречен религия в обикновения смисъл на тази дума. В сегашната си зорма и дори в миналото той обхваща много вярвания и религиозни обреди, от най-висши до най-нисши, които често пъти се противопоставят или си противоречат едни на други. Неговият смисъл може да бъде изразен с думите: живей и остави другите да живеят. Махатма Ганди се опитваше да му даде следното определение: „Ако биха ме помолили да определя индуското вероизповедание, аз бих казал просто: търсене на истината с ненасилствени средства. Човек може да не вярва в бога и пак да нарича себе си индус. Индуизмът — това е неуморимият стремеж към истината... Индуизмът е религията на истината с ненасилствени средства. Човек може да не вярва нас понятно. Отрицанието на истината е за нас непонятно.“ Истина и ненасилие — така казва Ганди. Но мнозина видни и убедени индуси заявяват, че ненасилието, както го разбира Ганди, не съставлява съществена част от индуското вероизповедание. Така че като отличителна черта на индуизма у нас си остава само истината. Това, разбира се, не е определение.

Затова е неправилно и нежелателно да се употребяват думите „индус“ или „индуизъм“ като изразяващи индийската култура дори когато става дума за далечното минало, макар че главен израз на тази култура са били различните страни на мисленето, въплътени в трудовете на древните автори. Още по-неправилно е да се употребяват в наше време тези термини в такъв смисъл. Докогато старата религия и философия са представлявали предимно определен начин на живот и светоглед, те са били в основата си синоними на индийската култура. Но когато се е появила по-строгата религия с всичките нейни ритуали и обреди индуизмът започнал да означава нещо повече и в същото време нещо много по-малко отколкото културата като цяло. Християнинът или мюсюлманинът е могъл да се приобщава и често се е приобщавал към индийския начин на живот и към индийската култура и все пак си е оставал по своята религия ортодоксален християнин или мюсюлманин. Той се е индианизирал и е ставал индиец, без да си е променил религията.

Правилният термин, означаващ „индийски“, отнасящ се до страната, културата или историческата приемственост на нашите традиции, ще бъде „хинди“, производно от „Хинд“, съкратена форма на думата Индостан. Названието „Хинд“ все още продължава широко да се употребява за означаване на Индия. В страните на Западна Азия — в Иран и Турция, в Ирак, Афганистан, а също и в Египет и други страни Индия винаги са я наричали и все още я наричат „Хинд“. Всичко индийско се нарича „хинди“. „Хинди“ няма никакво отношение към религията и индиецът-мюсюлманин или индиецът-християнин е също толкова „хинди“, както и лицето, което изповядва индуизма като религия. Американците, които наричат всички индийци индуси, не са съвсем неправи. Те биха били съвсем прави, ако биха употребявали думата „хинди“. За съжаление „хинди“ се асоциира в Индия с определен шрифт — деванагари, дошел от санскритския, и затова е станало трудно да се употребява в неговото по-широко и по-естествено значение. Може би, когато утихнат днешните спорове, ще съумеем да се върнем към първоначалното и по-задоволително използуване на тази дума. Сега индийците биват наричани „хиндустани“, което е производно от Индостан. Но това е твърде дълга дума; при това тя не е така свързана с историята и културата на Индия, както думата „хинди“. Няма съмнение, че би било странно да се говори за древните периоди на индийската култура като за „хиндустански“.

Но каквато и дума да употребим за обозначаване на нашата културна традиция, било то „индийска“, „хинди“ или „хиндустанска“, ние виждаме, че в миналото господствуващата черта в развитието на индийската култура и дори на народностите е било някакво вътрешно влечение към синтез, произтичащо главно от индийския философски светоглед. Всяко ново нахлуване на чужди елементи е било предизвикателство към тази култура, но на него успешно се е противопоставял новият синтез и процесът на поглъщане. Това е било също така и процес на подмладяване, върху чиято почва са израснали новите цветя на културата, макар че основата си е останала, общо взето, неизменена.

НАЙ-ДРЕВНИ ПАМЕТНИЦИ. ТЕКСТОВЕ И МИТОЛОГИЯ

Преди да бъде открита цивилизацията на долината на Инд, като най-древни паметници на индийската култура, намиращи се на наше разположение, са били считани Ведите. Около въпроса за старостта на ведисткия период е имало много спорове: европейските учени обикновено го отнасят към по-късни времена, а индийските — към много по-ранни. Този стремеж на индийците да отдалечат този период колкото може по-назад, за да засилят по този начин значението на нашата древна култура, изглежда твърде интересен. Професор Винтерниц предполага, че началото на ведистката литература се отнася към 2 000-та година преди н. е. или дори към 2 500-та година. Това ни приближава твърде близо до периода Мохенджо-Даро.

Повечето от съвременните учени отнасят обикновено химните „Ригведи“ към 1500-та година преди н. е. Обаче, откакто започнаха разкопките в Мохенджо-Даро, съществува тенденция да бъдат отнесени тези индийски текстове към по-ранен период. Независимо от точната дата, напълно вероятно е, че тази литература е по-стара от литературата на Гърция и Израел и че в същност това са едни от най-древните документи, създадени от човешкия разум, които се намират на наше разположение. Макс Мюлер ги нарече „първата дума, произнесена от арийския човек“.

Ведите са били творение на арийците, нахлули в богатата земя на Индия. Те са донесли със себе си своите идеи, които са произлизали от оня общ корен, от който е израснала „Авеста“ в Иран, и са ги развили на индийска почва. Дори езикът на Ведите поразително напомня „Авеста“ и се отбелязваше, че езикът на „Авеста“ е по-близък до Ведите, отколкото Ведите до оня санскритски, на който е написан епосът.

Как трябва да се отнасяме към писмените паметници на различните религии, чиито последователи са считали тези писания за откровение? Анализът и критиката на тези текстове, както и подходът към тях като към документи, създадени от човека, често пъти оскърбяват истински вярващите. Въпреки това няма друг начин за тяхното разглеждане.

Винаги с неохота съм се залавял да чета религиозни книги. Не са ми били по сърце техните абсолютистки претенции. Видените от мене религиозни обреди не са ми внушавали желанието да се обърна към първоизточниците. И все пак бях принуден да се заловя за тези книги, защото да не ги познавам не беше достойнство, а често пъти представляваше сериозна пречка. Зная, че някои от тях са оказали дълбоко влияние върху човечеството, а всичко, което е способно да окаже такова влияние, трябва да обладава някаква вътрешна сила и достойнства, някакъв източник на жизнена енергия. Много трудно ми беше да си наложа да прочета изцяло многото техни отдели, защото, колкото и да се стараех, не можех да създам у себе си достатъчен интерес към тях. Обаче красотата на някои текстове ме е очаровала. Понякога съм се натъквал на някоя фраза или изречение, които са ме довеждали във възторг, предизвиквайки чувството за нещо наистина велико. Отделни изречения на Буда и Христа блестяха с дълбокия си смисъл и ми изглеждаха, че могат да бъдат приложени към нашето време, така, както и преди две хиляди или повече години, когато са били произнесени. В тях имаше някаква покоряваща истинност, неизменност, до които не можеха да се докоснат времето и пространството. Такива чувства съм изпитвал понякога, четейки за Сократ или за китайските философи, а също и при четенето на Упанишадите и „Бхагавадгита“. Не ме интересуваше метафизиката, описанието на ритуала и много други неща, които очевидно нямаха отношение към стоящите пред мене проблеми. Може би не съм разбирал скрития смисъл на много от онова, което четях, и наистина понякога второто противоречие вгрърляше повече светлина. Не полагах особени усилия да разбера тайнствените места и изпусках ония, които не представляваха за мене особена важност. Не ме интересуваха и обширните коментари и тълкувания. Не можех да се отнасям към тези книги, пък и изобщо към каквито и да било книги, като към свещено писание, в което трябва изцяло и напълно да се вярва слепешком. Такъв подход към книгите като към свещено писание прави моя ум невъзприемчив към тяхното съдържание. Аз се отнасях към тях с много по-голяма топлота и непредубеденост, когато можех да ги разглеждам като произведения, създадени от хора много мъдри и прозорливи, но все пак обикновени смъртни, а не въплъщения или глашатаи на някакво божество, за което нищо не знаех и в което не вярвах.

Способността на човешкия разум и дух да се издигат на големи висоти и след това да се стремят да издигат и другите до тези висоти винаги ми се е виждала по-забележителна и величествена, отколкото превръщането на човека в глашатай на божествена или висша сила. Някои от основоположниците на религиите са били забележителни личности, но цялата им слава бледнее в моите очи, когато преставам да мисля за тях като за човешки същества. Развитието на разума и духа на човека — ето кое ми прави впечатление и ме обнадеждва, а не използуването на човека като агент за предаване на послания.

Същото впечатление произвеждаше върху мене митологията. Ако вярваме в фактическото съдържание на тези легенди, цялата митология става глупава и смешна. Но щом престанем да вярваме в тях, те се явяват в нова светлина и блестят с нова красота, оказвайки се забележителен плод на богато въображение, който съдържа много поучителни неща. Днес никой не вярва на легендите за гръцките богове и богини и затова можем свободно да се възхищаваме от тях и те стават част от нашето духовно наследство. Но ако трябваше да вярваме в тях, те биха се оказали за нас тежко бреме, и притиснати от тежестта на тази вяра, ние често бихме загубвали способността да чувствуваме тяхната красота. Индийската митология е по-богата и по-широка. Тя е прекрасна и пълна със смисъл. Често пъти съм размишлявал върху това, какви са били хората, които са придали форма на тези светли мечти и прекрасни фантазии, и от какви златни рудници на мисълта и въображението те са ги извлекли.

Следователно, разглеждайки тези текстове като творения на човешкия разум, ние не трябва да забравяме епохата, в която те са били написани, околната обстановка и духовната среда, в която те са били създавани, огромното разстояние от гледна точка на времето, начина на мислене и опита, което ги отделя от нас. Ние трябва да забравим ритуалната парадност и религиозното предназначение, с които те са оцветени, и да помним в каква социална среда са се създавали. Много от проблемите на човешкия живот носят постоянен и дори вечен характер, и с това се обяснява неотслабващият интерес към древните книги. Но те са засягали и други проблеми, които не излизат извън рамките на тяхната епоха и не представляват интерес за нашите дни.

ВЕДИТЕ

Мнозина индуси считат Ведите за свещено писание. Това ми се вижда толкова по-прискръбно, защото по този начин се изплъзва от нас истинското им значение — разкриването на човешкия разум в най-ранните стадии на мисленето. И колко удивителен е бил този разум! Ведите (от корена в и д — зная) са били създавани като сборници на знанията на оная епоха. Те представляват смесица от най-разнообразни неща: химни, молитви, жертвени обреди, магьосничество, прекрасна поезия за природата. В тях няма никакво идолопоклонство, никакви храмове за богове. Живостта и жизнеутвърждаващата сила, с които са пропити, са просто поразителни. Древните арийци от ведистката епоха са обладавали такава жажда за живот, че са обръщали малко внимание на душата. Те са имали някаква смътна представа за съществуването на задгробен живот.

Постепенно се появява понятието за бога: отначало това са божества, напомнящи олимпийските богове, след това монотеизъм и по-късно — достатъчно тясно свързаната с него монистична концепция. Мисълта ги отвежда в неизвестни области, възникват размишления върху тайната на природата и дух на изследване. Всичко това се извършва в продължение на столетия и когато стигнем до края на Ведите, до веданта (а н т'а значи край), ние вече имаме философията на Упанишадите.

Първата от Ведите — „Ригведа" — е вероятно най-древната от всички книги, с които разполага човечеството. В нея можем да намерим първите откровения на човешкия разум, огъня на поезията, преклонението пред красотата и тайните на природата. В тези древни химни са намерили своето отражение — по думите на д-р Макникол — зачатъците на „смелите търсения, предприети в дълбока древност и изложени тук от ония, които са се опитвали да разкрият значението на нашия свят и на човешкия живот в този свят... Тук Индия е тръгнала по пътя на търсенията, които тя оттогава насам никога не е престанала да следва".

Обаче самата „Ригведа" е резултат на векове цивилизовано съществуване и мислене, в течение на които се е формирала цивилизацията на долината на Инд, месопотамската и други цивилизации. Затова уместно е следното посвещение, което се съдържа в „Ригведа": „На предвиждащите, на нашите прадеди, на първите откриватели на пътя!"

Рабиндранат Тагор определи тези ведистки химни като „поетическо доказателство за колективния израз на народния възторг и на благоговейния ужас пред живота. Народът, обладаващ богато и девствено въображение, почувствувал в зората на цивилизацията безкрайната тайна на живота. Това е било простодушна вяра, обожествяваща всички стихии и сили на природата, но същевременно мъжествена и жизнерадостна вяра, където само тайната е придавала очарование на живота, без да го обременява с тежки съмнения. Това е било вярата на народ, необременен с мрачни разсъждения за противоречивото разнообразие на обективния свят, макар че от време на време е била озарявана от интуитивно познание — например, че „истината е една, (макар че) мъдреците я наричат различно“.

Но постепенно са възниквали все повече мрачни размишления, докато най-сетне авторът на Ведата възкликва: „О, Вяра, дай ни увереност!“ Същите те подбуждат да бъдат подигнати дълбоките въпроси в химна, наречен „Песен на творението“, която Макс Мюлер е снабдил със заглавието „На неизвестния бог“:

„1. Не е имало тогава нито несъществуваще, нито съществуваще: не е имало царство на въздуха и небо над него.

Но какво е служило за покров, и где? И какво е давало закрила? Съществувала ли е водата, бездънната водна глъбина?

2. Не е имало тогава нито смърт, нито онова, което вечно живее; никакъв признак, който да е разделял нощта и деня.

Това единно, бездиханно е дишало само от своята собствена същност. Освен него не е имало изобщо нищо.

3. Била е тъма: скрито първом в тъмата, всичко това е било безформен хаос.

Всичко, което тогава е съществувало, е било празно и безформено. От великата сила на топлината е било родено това единно.

4. После възникнало първом желанието — първичното семе и зародиш на духа.

Мъдреците, които са търсели с мъдростта на своите сърца, открили произхода на съществуващото в несъществуващото.

5. Преко тях била прекарана линията на техния раздел: какво е имало над нея и какво под нея?

И имало там съзидателни, имало могъщи сили, тук — свободно действие, там — енергия.

6. Кой знае наистина и кой може тук да каже кога това се е родило и кога е извършен този акт на творение?

Боговете са се появили след сътворението на този свят.

А кой знае тогава кога се е появил светът?

7. Той, първоизточникът на всичко създадено, все едно дали сам е създал всичко това, или не.,

Оня, чието око бди върху този свят от висотата на небесата, той наистина знае това, а може би и не знае.“[1]

ПРИЕМАНЕ И ОТРИЧАНЕ НА ЖИВОТА

От тези далечни извори на дълбоката древност започват да текат реките на индийската мисъл и философия, на индийския живот, култура и литература. Постоянно разширявайки се и увеличавайки се по обем, те покриват понякога земята с богати наноси. В продължение на огромен откъс от време те са изменяли понякога руслото и дори изглежда са пресъхвали и все пак са запазили своя основен характер. За тях това би било невъзможно, ако не бяха притежавали здрав жизнен инстинкт. Тази устойчивост не означава непременно достойнство. Тя може напълно да означава — и мене ми се струва, че тя в миналото в течение на дълго време е означавала — застой и упадък. Но тя е важен факт, за който трябва да държим сметка, особено в днешно време, когато, както се вижда, ни се налага да бъдем свидетели на това, как честите войни и кризи подриват гордата и най-напреднала цивилизация. Ние се надяваме, че от този кипящ котел на войната ще излезе нещо по-прекрасно както за Запада, така и за Изтока, нещо такова, което ще позволи да бъдат запазени всички велики достижения на човечеството и да бъде добавено онова, което му липсва. Обаче твърде многозначително е това повтарящо се масово унищожаване не само на материални ресурси и на човешки живот, но и на основни ценности, които придават смисъл на живота. Означава ли то, че въпреки поразителните успехи в много насоки и въпреки възникналото в резултат на тези успехи по-високо жизнено равнище, за каквото не са и мечтали в предишните времена, на нашата съвременна високоиндустриализирана цивилизация ѝ липсва някаква съществена съставна част и че тя носи в себе си семето на собствената си гибел?

---

[1] «Hindu Scriptures», Everyman's Library, Dent, London.

Нашата страна, която линее под чуждото иго, се стреми да избяга от действителността в мечтите за изчезналата епоха и намира утеха във виденията на миналото величие. Това е глупаво и опасно занимание, на което се предават мнозина от нас. Също така вредна е за нас, индийците, тенденцията да си въобразяваме, че уж все още запазваме духовното си величие, макар и да сме изостанали в друго отношение. Духовното, пък и всяко друго величие, не може да бъде основано върху липсата на свобода и възможности или върху глада и нуждата. Мнозина западни автори разпространяваха мнението, че индийците били хора не от този свят. Мене ми се струва, че във всички страни бедните и нещастни стават в известна степен хора не от този свят, ако не станат революционери, защото този свят явно не е предназначен за тях. Същото се отнася и до потиснатите народи.

Външният обективен свят не може изцяло да погълне, увлече или задоволи един човек, който е достигнал зряла възраст. Човек търси също и някакъв вътрешен смисъл, някакво психологическо и физическо удовлетворение. Същото става и с народите и културите в процеса на тяхното развитие и съзряване. Във всяка култура и у всеки народ се виждат паралелни течения във външния живот и вътрешния мир на човека. Там, където те се срещат или стоят близо едно до друго, се наблюдава равновесие и устойчивост. Там, където те се разделят, възникват конфликти и кризи, които терзаят разума и душата.

Като започнем от периода на химните на „Ригведа“ ние наблюдаваме развитието на тези два потока на живота и мисълта. Ранните химни са изпълнени с външния свят, проникнати от красотата и таинствеността на природата, от радостта на живота и преливаща жизнеспособност. Боговете и богините са, подобно на олимпийските богове, дълбоко човечни, те слизат на земята и се смесват с хората; между тях и хората няма ясна и точна гранична линия. След това човек започва да размишлява, духът на изследването се пробужда и тайната на задгробния свят се сгъстява. Животът все още кипи, но заедно с това вече се наблюдава отдръпване от неговите външни прояви и духът на отречение от света расте все повече, колкото повече погледът се обръща към невидимите неща, които не могат да се видят, чуят или почувстват по обикновен начин. Какъв е смисълът на всичко това? Има ли вселената цел? А ако има, то какво място се определя в нея на живота на човека? Може ли да се намери хармонична връзка между видимия и невидимия свят и с това да се установи правилният начин на живот?

И така в Индия, както и в другите страни, тези два потока на мисълта и действието — приемането на живота и бягството от него — са се развивали паралелно, като през различните времена центърът на тежестта е преминавал от единия към другия. Все пак в основата на индийската култура не е лежала идеята за задгробния живот или безсмислеността на света. Дори когато светът се е разглеждал, според езика на философията, като майя, или онова, което е прието да се счита за илюзия, то това понятие не е било абсолютно, а само относително спрямо онова, което се е считало за истинско битие (нещо подобно на сенките на нещата у Платон), а самия реален свят са възприемали такъв, какъвто е, и са се стремели да живеят пълен живот и да се наслаждават на неговата разнообразна красота. По всяка вероятност семитската култура, изразена в многобройните религии, възникнали от нея, и без съмнение ранното християнство са отдавали много по-голямо внимание на задгробния живот. Т. Е. Лоуренс заявява, че „общата основа на всички семитски вероизповедания, както на запазилите се, така и на изчезналите, е била неизменната идея за безцелността на живота“. А това често е довеждало до редуване между разюзданост и самоотречение.

В Индия във всички периоди на разцвет на нейната култура се наблюдава възторг от живота, природата, наслада от самото съществуване, развитие на изкуството, музиката, литературата, пеенето, танците, живописта и театъра и дори много задълбочено изследване на отношенията между половете. Немислимо е, че всички тези прояви на енергичен и богат живот са могли да бъдат породени от една култура или светоглед, основан на идеята за призрачност или безполезност на света. Ясно е, че нито една култура, основана на идеята за призрачността на света, не би могла да просъществува няколко хилядилетия.

Въпреки това някои смятат, че индийската мисъл и култура представляват главно принципа на отричане на живота, а не на неговото утвърждаване. Мене ми се струва, че във всички стари религии и култури се намират в различна степен и двата принципа. Но аз съм склонен да мисля, че общо взето индийската култура никога не е подчертавала отричането на живота, макар че това е свойствено на някои философски течения, съставящи част от тази култура. Навярно това е било свойствено на нея в много по-малка степен отколкото на християнството. Будизмът и джайнизмът са подчертавали оттеглянето от живота и през някои периоди на индийската история се е наблюдавало широко разпространено бягство от живота, например, когато много хора постъпили в будистките манастири — вихара. Какви са били причините за това не ми е известно. Същите или дори по-показателни примери могат да се намерят в средновековна Европа, когато е царяло убеждението, че се приближава краят на света. Възможно е идеите за бягството от живота и неговото отричане да са били породени или засилени от чувството на разочарование, предизвикано от политически и икономически фактори.

Въпреки своя теоретически подход или по-правилно подходи, защото те са били няколко, будизмът в същност избягва крайностите. Той включва учението за златната средина, за средния път. Дори идеята за нирвана съвсем не е означавала небитие, както понякога се предполага. Това е било позитивно състояние, но тъй като е излизало от рамките на човешкото мислене, за неговото описание са се използували негативни термини. Ако будизмът, този типичен продукт на индийската мисъл и култура, беше само учение за отричането на живота, това несъмнено би оказало съответно влияние върху стотиците милиони хора, изповядващи тази религия. А в същност будистките страни изобилствуват с доказателства за обратното, а китайският народ дава поразителен пример за утвърждаване на живота.

Съществуващата обърканост се обяснява очевидно с факта, че индийската мисъл винаги е подчертавала значението на крайната цел на живота. Тя никога не е забравяла трансцедентния елемент в своята система и затова, приемайки напълно живота, в същото време е отказвала да стане негова жертва и роб. Водете правилен живот, отдавайте му всичките си сили и енергия, но стойте над него и не се тревожете особено за резултатите от своите действия. По този начин будизмът е учил не на отказване от живота и дейността, а на отричане от светската суета. Тази идея на отричане преминава като червена нишка през цялата индийска мисъл и философия, както и през повечето други философии. С други думи тук е изразена мисълта, че трябва да се поддържа правилно съотношение и равновесие между видимия и невидимия свят, защото, проявявайки прекомерна привързаност към дейността във видимия свят, ние забравяме за другия свят и губим крайната цел на самото действие.

За всички тези ранни търсения на индийския разум е характерно подчертаването на истината, стремежът да се опре на нея и страстта към нея. Всякакви догми и откровения са били отхвърляни като нещо, което подхожда само за по-слаби умове, неспособни да се издигнат над тях. Това е било експериментален поход, основан върху личния опит. Когато този опит е докосвал невидимия свят, то подобно на всички емоционални и психични преживявания — той се е различавал от опита, свързан с външния, видимия свят. Той сякаш е отивал извън пределите на света на трите измерения, навлизайки в някаква друга, по-обширна област и по този начин е било трудно да бъде описан с помощта на тези три измерения. Какво е представлявал от себе си този опит, било ли е това видение или осъзнаване на някои страни на истината и реалността, или просто призрак, роден от въображението — това не зная. Вероятно това е било често пъти самоизмама. В дадения случай мене ме интересува повече подходът, който не е бил авторитарен или догматичен, а е представлявал опит да се разкрие самостоятелно онова, което се крие зад външната страна на живота.

Трябва да не се забравя, че в Индия философията не е била изключително достояние на тесен кръг философи или учени мъже. Философията е била важен елемент от религията на масите. Тя е прониквала в тях в опростена форма и е създавала философския светоглед, който е станал в Индия почти така общ, както и в Китай. За някои тази философия е била дълбоко и сложно усилие да се разберат причините и закономерността на всички явления, търсене на крайната цел на живота и опит да се намери органичното единство в множеството противоречия на живота. Но за повечето тя е била нещо много по-просто, нещо, което все пак е давало някакво чувство за цел, причина и следствие и е позволявало да се понасят мъжествено изпитанията и нещастията, без при това да се губи жизнерадост и присъствие на духа. Древната мъдрост на Китай и Индия, Дао или Пътят на истината, пише Тагор на Дай Цзи-тао — това е стремежът към пълен живот, свързването на разнообразната жизнена дейност с радостите на живота. Частица от тази мъдрост е проникнала дори в съзнанието на неграмотните и невежествени маси и ние виждаме как китайският народ след седем години ужасна война не загуби факела на своята вяра и бодростта на своя дух. В Индия нашите изпитания още продължават, а бедността и крайната нищета отдавна неотлъчно съпътстват нашия народ. И все пак той продължава да се смее, да пее и танцува и не губи надежда.

СИНТЕЗ И ПРИСПОСОБЯВАНЕ

ПЪРВОПРИЧИНИТЕ НА КАСТОВАТА СИСТЕМА

Идването на арийците в Индия създало нови проблеми от расово и политическо естество. Покорените дравидски племена притежавали стара култура, но арийците несъмнено се считали за по-висша раса и между двете народности съществувала дълбока пропаст. Освен тях имало също и изостанали туземни племена, номади или обитатели на горите. Като резултат на този конфликт и взаимодействие между народностите се появило постепенното развитие на кастовата система, на която било съдено да окаже такова дълбоко влияние върху живота на Индия през последвалите векове. Вероятно кастата не е била нито арийска, нито дравидска институция. Това е било опит за социално организиране на различните народности, за оформяване на фактическото положение на нещата. В последствие кастата довела до деградацията и все още е бреме и проклятие, но ние едва ли можем да я разглеждаме от гледна точка на по-късните нормативи или последвалите събития. Тя отговаряла на духа на времето и известна форма на деление на обществото е съществувала в повечето древни цивилизации, макар, че както изглежда, Китай я е избягнал. Деление на четири групи съществувало и у другия клон на арийците — иранците в епохата на Сасанидите, но там то не се превърнало в каста. Много от древните цивилизации, в това число и гръцката цивилизация, изцяло са зависели от масовото робство. В Индия нямало такова широко приложение на робския труд, макар че имало сравнително неголям брой домашни роби. Платон в своята „Република“ споменава за разделение, аналогично на делението на четирите главни касти. Това разделение било известно и на средновековния католицизъм.

Началото на възникването на кастите установило ясно деление на арийци и неарийци. Последните на свой ред се делили на дравиди и туземни племена. Така арийците образували една класа и между тях едва ли е съществувало някакво деление. Думата а р я произхожда от корен, означаващ „ора“; арийците изцяло били земеделци, а земеделието се считало за благороден занаят. Земеделецът се явявал също в ролята на жрец, воин или търговец; привилегировано жреческо съсловие не съществувало. Делението на касти, което трябвало отначало да отдели арийците от неарийците, оказало своето действие върху самите арийци и с развитието на разделението на функциите и на специлизацията новите класи приели формата на касти.

По този начин в епохата, когато завоевателите са имали обичай да изтребват или превръщат в роби покорените народи, кастите позволявали да се намери по-мирно разрешение, което съответствувало на растящата специализация на функциите. В живота на обществото възникнало деление и така от масата на земеделците се отделили вайшите — земеделци, занаятчии и търговци, кшатрите — владетели и воини, брахманите — жреци и мислители, които е трябвало да определят политиката и да пазят и развиват висшите духовни принципи на страната. Под тези три касти са се намирали шудрите, или ратаите, и всички неквалифицирани работници освен земеделците. Множеството туземни племена постепенно се асимилирали и на тях било отделено място в подножието на социалната стълба, тоест между шудрите. Този процес на асимилация бил непрекъснат. Кастите се намирали навярно в състояние на постоянно изменение; затвърдяването настъпило значително по-късно. Вероятно на управляващата класа винаги е била свойствена голяма търпимост и всеки, който е придобивал власт чрез завоевание или по друг начин, е могъл при желание да се присъедини към йерархията в качеството си на кшатрия и да застави жреците да му изфабрикуват съответно родословие от някой древноарийски герой.

Думата аря загубила всяко значение на народност и започнала да означава „благородник", също както анаря означавала „нисш" и се прилага обикновено към номадските племена, обитателите на горите и др. т.

На разума на индийците е била свойствена необичайната склонност към анализ и страстта да подреждат по рафтове идеите, понятията и дори видовете обществена дейност. Арийците разделили на четири основни групи не само обществото, те разделили и целия живот на човека на четири стадия. Първият стадий включвал детството и младостта, периода на учене, на придобиване на знания, на възпитание в самодисциплина, самообладание и сдържаност. Вторият стадий обхващал живота на семейния човек и миряника, третият — живота на държавния деец, обладаващ известна уравновесеност и обективност и способен да се посвети на обществена дейност без користно желание да извлича от нея изгоди. Последният стадий бил животът на отшелника, отчуждил се от всякаква светска дейност. По този начин те примирявали двете противоречиви тенденции, които често живеят в човека една до друга: приемането на живота в цялата му пълнота и отричането му.

В Индия, както и в Китай, учеността и ерудицията винаги били на голяма почит, тъй като учеността предполагала и по-високи знания и добродетел. Владетелят и воинът винаги се прекланяли пред учения. В древна Индия съществувала теория, че властвуващите не могат да бъдат напълно обективни. Техните лични интереси и склонности неизбежно трябвало да влязат в противоречие с обществените им задължения. Затова задачата за определяне на духовните ценности и опазване на етическите норми се възлагала на класата или групата мислители, свободни от материални грижи и нямащи, доколкото това е било възможно, никакви задължения, за да могат да разглеждат проблемите на живота в дух на отречение. Предполагало се, че тази класа от мислители или философи стои на върха на социалната стълба и се ползува с всеобща почит и уважение. След тях идвали хората на действието, владетелите и воините, които въпреки тяхното могъщество се ползували с по-малко уважение. Притежаването на богатство давало още по-малко право на почит и уважение. Класата на воините, макар и да не е стояла на самия връх, заемала високо положение — за разлика от Китай, където на нея гледали с презрение.

Такава е била теорията, която се среща в известна степен и в други места, като например в християнството на средновековна Европа, когато римската църква си присвоила ръководни функции по всички духовни, етични и морални въпроси и дори в определянето на общите принципи на управлението на държавата. На практика Рим започнал да отделя голямо внимание на светската власт и църковният глава бил самостоятелен владетел. В Индия съсловието на брахманите, което е измъчвало мислителите и философите, се превърнало освен това в могъщо жреческо съсловие, ревниво пазещо своите привилегии. Въпреки това тази теория оказала дълбоко влияние върху индийския живот и като идеал си оставал ученият и милосърдният, добрият, принципният и способният да се пожертвува за другите човек. На съсловието на брахманите били свойствени всички пороци, свойствени на привилегированите и силните класи в миналото, и много от брахманите не притежавали нито ученост, нито добродетели. Въпреки това те запазили уважението на народа — не затова, че са притежавали светска власт и пари, а затова, че са дали множество забележителни умове, хора с бележити заслуги пред обществото и известни с готовността си да се пожертвуват за общото благо. Във всяка епоха примерът, заслугите на знаменитите личности винаги са принасяли полза на цялата класа и все пак уважението на обществото се е дължало не толкова на официалното положение, колкото на личните качества. Традицията е била такава, че всеки, който се е отличавал с ученост и доброта, се е ползувал с уважение. Може да се приведат безброй много примери, когато небрахмани и дори хора, произлезли от потиснатите класи, са се ползували с такова уважение, а понякога са ги считали за светци. Официалното положение и военната сила никога не са внушавали такова уважение, макар че са предизвиквали може би страх.

Дори сега, в нашия век на парите, се вижда влиянието на тази традиция и благодарение на нея Ганди (който не е брахман) можа да стане върховен ръководител на Индия и да владее сърцата на милиони, без да прибягва към сила или принуда, без да заема официално положение и без да има пари. Може би най-добрият критерий за характера на културното наследство на народа и за оная съзнателна и неосъзната цел, към която той се стреми, е отговорът на въпроса, на кой вожд той оказва доверие.

Централната идея на древната индийска цивилизация или на индоарийската култура била идеята дхарма, която представлявала нещо повече от религия или вероизповедание. Това е било учение за задълженията, за изпълнението на човешкия дълг по отношение на себе си и на другите. Самата тази дхарма била част от рита, основен морален закон, насочващ целия живот на вселената и на всичко, което се съдържа в нея. Щом съществува такъв ред, то в него трябва да има място и за човека, който трябва да действува така, че да остане в хармония с този ред. Щом човек изпълнява своите задължения и неговите постъпки са етично правилни, то от това неизбежно трябва да възникнат правилни последици. Правата като такива не се подчертавали. Приблизително такъв е бил възгледът, към който са се придържали навсякъде в древността. Той представлява поразителен контраст спрямо съвременното утвърждаване на правата — на правата на личността, групите и нациите.

ПРИЕМСТВЕНОСТТА НА ИНДИЙСКАТА КУЛТУРА

И така в тези много отдавнашни времена ние откриваме началките на цивилизацията и културата, които разцъфтели с такова великолепие през последвалите векове и се запазили до нашите дни въпреки множеството изменения. По това време се формират основните идеали и ръководните понятия. Литературата и философията, изкуството и драмата и всички други отрасли на човешката дейност били обусловени от тези идеали и от този светоглед. Също така ние наблюдаваме оная затвореност и ограденост, които непрестанно се разраствали докато станали неизменни, обхващайки подобно на октопод всичко със своите пипала. Това е кастовата система на нашите дни. Създадена за определена епоха, тази кастова система, която е трябвало да заздрави тогавашната социална организация и да ѝ придаде сила и равновесие, се превърна в затвор за последвалия обществен строй и за човешкия разум. В крайна сметка стабилността е била заплатена с цената на бъдещия прогрес.

Обаче това е било един доста продължителен период. Дори в условията на този строй първоначалният импулс към прогрес във всички насоки е бил толкова голям, че прогресът обхванал цяла Индия и страните край източните морета. При това неговата сила е била такава, че той продължавал въпреки неееднократните сътресения и нахлувания. В книгата си „The History of Sanskrit Literature“ професор Макдонел пише, че „значението на индийската литература като цяло се състои в нейната оригиналност. По времето, когато в края на четвъртия век преди нашата ера в северозападната част на Индия нахлули гърците, индийците вече притежавали собствена национална култура, незасегната от чуждо влияние. Въпреки последователните нахлувания и завоевания на перси, гърци, скити, мюсюлмани, националното развитие на живота и литературата на индоарийската раса фактически не било задържано и не се поддавало на влияние отвън чак до английската окупация. Нито един клон от индоевропейската раса не се е развивал в условията на такава изолация. Нито една страна, с изключение на Китай, не може да проследи непрекъснатото развитие на своя език и литература, на своите религиозни вярвания и обреди, на своите драматични и социални традиции в продължение на повече от три хилядилетия.“

Все пак Индия не била изолирана и в течение на този продължителен период на своята история тя поддържала постоянни и оживени отношения с иранци и гърци, с китайците и народите от Средна Азия и с други. И ако въпреки тези връзки, нейната култура се е запазила в своята същност неприкосновена, то това означава, че в самата тази култура е имало нещо, което и е придавало динамична сила, някаква вътрешна способност към живот и разбиране на живота. Защото трябва да се признае, че това културно развитие и тази приемственост в продължение на три-тетири хиляди години представляват забележително явление. Това подчертава известният ориенталист Макс Мюлер: „Между най-новите и най-древните стадии на индийската мисъл, чиято история наброява повече от три хиляди години, съществува в същност непрекъсната приемственост." Той възторжено е заявил следното (в една лекция, прочетена в Кембриджския университет в Англия през 1882 година): „Ако тръгнем да търсим по целия свят страната, надарена с най-голямо богатство, сила и красота, които изобщо може да даде природата — нещо като същински земен рай, — аз бих посочил Индия. Ако ме запитат под кое небе човешкият разум най-пълно е разкрил някои от своите най-хубави дарове, най-дълбоко е размишлявал над великите проблеми на живота и е намерил за някои от тях решения, заслужаващи вниманието дори на хора, които са изучавали Платон и Кант — аз отново бих посочил Индия. И ако сам си задам въпроса от коя литература ние, европейците, възпитани почти изключително с идеите на гърците и римляните, а също и с идеите на една от семитските раси — евреите, можем да почерпим ония корективи, които са най-желателни, за да направим вътрешния мир на човека по-съвършен, по-обширен, пообхватен и, в същност, по-човечен, обърнат не само към този живот, но и към вечния живот, аз пак бих посочил Индия."

Почти половин век по-късно Ромен Ролан писа в същия дух: „Ако има на земята страна, където са намерили място всички мечти на хората от оня ден, когато първият човек е започнал за сънува съня на живота — това е Индия."

УПАНИШАДИТЕ

Упанишадите, създадени приблизително към 800-та година преди н. е., представляват нова голяма крачка в развитието на индо-арийската мисъл. Към тази епоха арийците отдавна вече се били затвърдили и у тях се била оформила устойчива процъфтяваща култура, която съчетавала в себе си елементи от старото и новото, при господствуващо влияние на арийската мисъл и идеали, но включваща и наследството на по-примитивните форми на култа. За Ведите се говори с уважение, но също и в дух на лека ирония. Ведистките богове вече не задоволяват, а жреческият ритуал служи за обект на подигравки. Но тук няма опити за скъсване с миналото; миналото се взема като отправна точка за по-нататъшно развитие.

Упанишадите са проникнати от дух на изследване, на търсене, на страст към откриване истината за нещата. Разбира се, търсенето на тази истина не се извършва с обективните методи на съвременната наука, но все пак в самия подход се съдържа елемент на научен метод. Не се позволява възникването на каквато и да било догма по пътя на познанието. В Упанишадите има много малко неща, които не съдържат за нас сега нито смисъл, нито значение. Особено внимание се обръща главно на самопознаването, на познаването на личното аз и на абсолютното аз, като при това и двете се обявяват за тъждествени в своята същност. Обективният външен свят не се счита за нереален; но той е реален в относителен смисъл, като аспект на вътрешната реалност.

В Упанишадите има много неясности, на които е давано различно тълкуване. Но това е работа на философа или учения. Общата тенденция е насочена към монизма и очевидно целият подход е нагласен така, че да изглади разногласията, които вероятно тогава са съществували и са водели към яростни спорове. Това е пътят на синтеза. Интересът към магията и към други подобни свръхестествени знания сурово се осъжда, а изпълнението на ритуали и обреди от несведущи се смята за безполезно. „Ония, които ги изпълняват, считайки себе си за люде знаещи и учени, само безцелно се влачат като слепци, водени от слепец, и не достигат целта.“ Дори Ведите се считат за знание от нисша категория. За висше знание се признава интуитивното знание. Прави предупреждение против изучаването на философията, ако не се съпровожда от дисциплина на поведението. В същото време постоянно се прави опит да се съчетава обществената дейност с духовните търсения. Задълженията, налагани от живота, трябва да се изпълняват, но в дух на отречение.

Вероятно прекалено се е наблягало върху етиката на личното усъвършенствуване, от което е страдала социалната страна на светогледа. „Няма нищо по-висше от личността“ — се казва в Упанишадите. Очевидно, обществото се е считало за стабилизирано и оттук разумът на човека постоянно е мислел за личното съвършенство и в стремежа си към него е блуждаел в небесата и в най-съкровените ъгли на душата. Този подход на древните индийци не е бил тясно националистичен, макар че вероятно в Индия са смятали, че Индия е център на света по същия начин, както това е ставало през различните епохи в Китай, Гърция и Рим. „Целият свят на смъртните е един взаимозависим организъм“ — се казва в „Махабхарата“.

За мене е трудно да разбера метафизическата страна на въпросите, разглеждани в Упанишадите, но ми направи голямо впечатление самият подход към проблемата, която толкова често е била обгръщана с мрака на догмите на сляпата вяра. Този подход е бил философски, а не религиозен. Мене ме привлича силата на мисълта, любознателността, рационалистическата подплата. Стилът на Упанишадите е лаконичен, често във формата на въпроси и отговори между учител и ученик. Изказва се предположението, че Упанишадите са представлявали особен род записки на научни беседи, направени от самия учител или от неговите ученици. Професор Ф. У. Томас пише в книгата си „The Legacy of India“.

„Особено своеобразни и неизменно притегателни прави Упанишадите свойственият им изключително искрен тон, тон на приятели, обсъждащи дълбоко вълнуващи ги въпроси.“ Ч. Раджагопалачари красноречиво казва за тях: „Богатото въображение, величественият полет на мисълта и неудържимият изследователски дух, с който учители и ученици, подбуждани от нестихваща жажда за истина, се опитват да проникнат в „откритата тайна“ на вселената, превръщат тези най-древни от свещените книги на света в най-съвременни и убедителни“. Характерна черта на Упанишадите е вярата в истината. „Побеждава винаги истината, не лъжата. С истина е настлан пътят към Божественото.“ А известният призив — това е призив към светлина и разум: „Води ме от нереалното към реалното! Води ме от тъмата към светлината! Води ме от смъртта към безсмъртието!“

Непрекъснато се проявява неспокойният разум, вечно търсещ, вечно питащ.

„По чия воля разумът се издига във висините? По чия заповед възниква за пръв път животът? По чия воля хората придобиват дар слово? Кой бог направлява зрението и слуха?" И по-нататък: „Защо вятърът не може да остане спокоен? Защо човешкият разум не знае покой? Защо и за какво тече водата и не може да спре своя бяг дори за миг?" Дух на търсене неуморно зове човека и няма за него отдих по пътя и няма край на странстването. В „Айтарея Брахмана" има химн за дългото, безкрайното странстване, в което трябва да се впуснем, и всяка строфа завършва с припева: Чарайвети! Чарайвети! — О пътниче, върви напред, върви напред!

Във всички тези търсения няма смирение, смирение пред всемогъщото божество, което толкова често се асоциира с религията. Това е тържество на разума над заобикалящата го среда. „Тялото ми ще се превърне в пепел, а дихането ми ще се смеси с безпокойния и безсмъртен въздух, но не аз и не моите дела. О разум, помни винаги това, помни това!" В една утринна молитва има такова обръщение към слънцето: „О слънце, което блестиш с непомръкваща слава, аз съм оня, който те прави това, което си!" Каква забележителна увереност!

Какво е душа? Тя може да се опише или определи само негативно: „Тя не е това и не е онова" — или пък в известна степен позитивно: „Това си ти!" Индивидуалната душа е подобна на искра, изхвърлена и отново погълната от ярко горящия пламък на абсолютната душа. „Подобно на огъня, който, макар че е сам, щом се появи в света, приема различни форми в съответствие с онова, което изгаря, така и вътрешното **аз** във всяко нещо става различно в съответствие с това, къде се явява, а самото то няма форма." Това съзнание, че същността на всички предмети е еднаква, отстранява преградите, които ни отделят от тези предмети, и поражда чувството на единство с човечеството и природата, единство, което лежи в основата на многообразието и разнородността на външния свят. „За оня, който знае, че всички неща са **аз**, какви горести, какви заблуждения могат да съществуват, щом той вижда единството?" „Нищо не може да бъде скрито от оня, който вижда всички неща в това **аз** и **аз** във всичко."

Интересно е да се сравни и съпостави крайният индивидуализъм и отчуждеността на индо-арийците с този всеобемащ подход, който преодолява всички кастови и класови прегради и всички други външни и вътрешни различия. Това е особен род метафизическа демокрация. „Оня, който вижда единния дух във всичко и всичко в единния дух не може сега да се отнася с презрение нито към едно създание." При все че това е било само теория, няма никакво съмнение, че тя е трябвало да се отрази върху живота и да създаде оная атмосфера на търпимост и разумност, онова признаване на свободата на мисълта по въпросите за вярата, онова желание и способност да се живее и да се оставя и другите да живеят, които съставят господствуващата черта на индийската, както и на китайската култура. В религията и културата не е имало абсолютизъм и те говорят за съществуване на древна и мъдра цивилизация, която е разполагала с неизчерпаеми духовни резерви.

В Упанишадите се среща един въпрос, на който е даден твърде любопитен и същевременно многозначителен отговор. Въпросът гласи: „Какво представлява тази вселена? От какво възниква? В какво преминава?" Отговорът гласи: „В свобода тя възниква, в свобода съществува и в свобода се разтваря." Не мога да разбера точния смисъл на това, но ми е ясно, че авторите на Упанишадите са били страстно предани на идеята за свободата и са искали да виждат всичко в нейна светлина. Свами Вивекананда винаги е подчертавал този аспект

Не е лесно да се пренесем дори мислено в оная далечна епоха и в духовната атмосфера на ония дни. Самата литературна форма ни се вижда странна, непривична и трудно преводима, а условията на живота са били съвсем други. Ние сега се съгласяваме с много неща, защото сме свикнали с тях, макар те да са достатъчно странни и неразумни. Но още по-трудно е да оценим и разберем онова, с което никак не сме свикнали. Въпреки всички тези трудности и почти непреодолими прегради, Упанишадите са намирали в течение на цялата история на Индия отзивчиви и жадни слушатели и са оказали извънредно дълбоко влияние върху формирането на националния дух и характер. „Няма такава значителна форма на индуската мисъл, включително и неортодоксалния будизъм, — казва Блумфилд, — чиито корени да не се крият в Упанишадите."

Ранната индийска мисъл е проникнала през Иран в Гърция и е оказала влияние върху някои гръцки мислители и философи. Значително по-късно в Изтока пристигнал да изучава иранската и индийската философия Плотин[1], който особено силно е изпитал върху себе си влиянието на мистичния елемент в Упанишадите. Чрез Плотин много от тези идеи са били, както казват, заимствувани от св. Августин и са оказали влияние върху християнството от онова време[1].

---

[1] Плотин (204—269 г. от нашата ера) — гръцки философ, представител на неоплатонизма. — Бел. на руската ред.

Повторното откриване на индийската философия от Европа в течение на последните сто и петдесет години е оказало огромно въздействие върху европейските философи и мислители. Във връзка с това често пъти цитират писимиста Шопенхауер:

„Всяка фраза (от Упанишадите) поражда дълбоки, оригинални и величествени мисли и те са изцяло проникнати с благородния, свещения дух на искреността ... В целия свят няма научен труд ... толкова благотворен и възвишаващ, както Упанишадите ... (Те) са плодове на висша мъдрост ... На тях е съдено да станат рано или късно вяра на народа.“ И по-нататък: „Изучаването на Упанишадите беше утеха на моя живот и то ще бъде моя утеха и в смъртта.“ Коментирайки това, Макс Мюлер заявява:

„От Шопенхауер най-малко може да се очаква, че той ще започне да пише без да обмисля, или ще си позволи да изпадне в екстаз от така нареченото мистично и неубедително мислене. Не се боя и не се свеня да призная, че споделям този ентусиазъм по отношение на ведантата и се чувствувам задължен към нея за многото, което ми принесе голяма полза за моя жизнен път.“

На друго място Макс Мюлер пише: „Упанишадите ... са източници ... на философията на веданта, на системата, в която по мое мнение човешкото умозрение е достигнало най-високата точка.“ „Най-щастливите часове от живота си прекарвам в четене на книгите на веданта. За мене те са като утринна светлина и свеж планински въздух: такива прости и такива истински, когато ги разбереш.“

Но като че ли най-красноречива дан на Упанишадите и на по-късното произведение „Бхагавадгита“ е отдал ирландският поет А. Е. (Дж. У. Ръсел): „Между съвременните автори Гьоте, Уърдсуърт, Емерсън и Торо са обладавали в известна степен тази активност и мъдрост, но всичко казано от тях и повече от него можем да намерим във великите свещени книги на Изтока. „Бхагавадгита“ и Упанишадите съдържат такова божествено изобилие на мъдрост по всички въпроси, че аз си представям:техните автори — преди да могат да пишат с такава увереност за неща, чиято истинност душата усеща — е трябвало, вглеждайки се със спокойствие назад в миналото, да са проследили хиляди живота, пълни със страст и борба с призраци и за призраци[1].

---

[1] Ромен Ролан пише (като приложение към своята книга за Вивекананда) обширна бележка „Относно елинистично-християнския мистицизъм на първите векове и неговото отношение към индуския мистицизъм“. Той доказва, че цяла стотица факти свидетелствуват колко много Изтокът е влиял върху елинистичната мисъл в течение на втория век от нашата ера.

ДОСТОЙНСТВА И НЕДОСТАТЪЦИ НА ИНДИВИДУАЛИСТИЧЕСКАТА ФИЛОСОФИЯ

В Упанишадите постоянно се говори за закаленост на тялото и яснота на ума, за дисциплинираност на тялото и разума, без което е невъзможен никакъв истински прогрес. Придобиването на знания или всяко друго постижение изискват сдържаност, страдание, самопожертвуване. Тази мисъл за някаква епитимия — тапася, е присъща на мисленето на индийците, както на избраните мислители, така и неграмотните низини. Тя е жива и сега, както е била жива преди няколко хиляди години, и трябва да бъде оценена, за да се разбере психологията, лежаща в основата на масовите движения, които разтърсиха Индия под ръководството на Ганди.

Ясно е, че идеите на авторите на Упанишадите с тяхната атмосфера на умствена изтънченост са били предназначени за малка група избраници, способни да разберат тези идеи. Те са били съвсем недостъпни за разбиране от широките народни маси. Творческото малцинство е винаги малобройно, но ако то отговаря на надеждите на мнозинството, ако постоянно се старае да го издигне до себе си и да съдействува за неговото развитие, за да се намали пропастта помежду им, тогава в резултат възниква устойчива и прогресивна култура. Без това творческо малцинство цивилизацията неизбежно би стигнала до упадък. Но тя може да стигне до упадък и ако бъдат скъсани връзките между творческото малцинство и мнозинство. В такъв случай обществото като цяло ще изгуби социалното си единство, така че в крайна сметка самото това малцинство ще загуби своята творческа способност и ще стане опустошено и безплодно или пък ще отстъпи мястото си на друга творческа или жизнеспособна сила, която ще издигне обществото.

---

[1] В една от Упанишадите („Чхандогя“) има едно странно и интересно място: „Слънцето никога не залязва и не изгрява. Когато хората мислят, че слънцето залязва, то всъщност само завива, след като достигне края на деня, и ражда нощ долу и ден от другата страна. След това, когато хората мислят, че то изгрява сутрин, то само завива, след като достигне края на нощта, и ражда ден долу и нощ от другата страна. В действителност то никога не залязва.“

Както повечето хора, така и аз трудно мога да си представя периода, когато са се създавали Упанишадите, и да проанализирам различните действуващи тогава сили. Но аз мисля, че въпреки огромното различие в духовно и културно отношение между неголямото малцинство на мислителите и масата на немислителите, между тях е съществувала някаква връзка или във всеки случай не е имало дълбока пропаст. Разделеното на съсловия общество, в което те са живели, е било разделено в духовно отношение и това деление е било признато и се е поддържало. Това е осигурявало известна социална хармония и е позволявало да се избягват конфликтите. Дори на новите идеи на Упанишадите се е давало тълкувание за народа, с цел те да бъдат съгласувани с народните предразсъдъци и суеверия, поради което те в значителна степен са изгубвали своето основно значение. Съсловното деление на обществения строй не било засегнато и било запазено. Монистическата концепция била превърната от религиозни съображения в монотеистическа и дори нисшите форми на вярванията и на култа не само се допускали, но се и поощрявали като отговарящи на дадения стадий на развитие.

Така че идеологията на Упанишадите не се е разпространила много сред масите и интелектуалният разрив между творческото малцинство и мнозинството станал по-очевиден. С течение на времето това довело до възникването на нови движения — на могъщата вълна на материалистическата философия, на агностицизма, на атеизма. От тях са се развили на свой ред будизмът и джайнизмът, а също така и знаменитите епически произведения на санскритски „Рамаяна“ и „Махабхарата“, в които е бил направен още един опит да се доведат в синтез враждуващите вероизповедания и начини на мислене. През тези периоди съзидателната енергия на народа или на творческото малцинство се чувствува в цялата ѝ пълнота и, както изглежда, връзката между това малцинство и мнозинството отново се явява. Общо взето, те се сближават.

Така един след друг се редуват периоди на прилив на творческа енергия, която се проявява в мисълта и действието, в литературата и драмата, в скулптурата и архитектурата, а също и в културни, мисионерски и колонизаторски начинания далеч зад пределите на Индия. Между тях се явяват периоди на дисхармония и конфликти, пораждани както от вътрешни причини, така и от нахлуване отвън. Все пак в крайна сметка те се преодоляват и настъпва нов период на разцвет на творческата енергия. Последният голям период на подобна дейност в редица насоки е била класическата епоха, започнала в 4-я век на нашата ера. Приблизително към 1000-та година от н. е. или малко по-рано признаците на вътрешния упадък на Индия стават твърде явни, при все че предишният художествен импулс продължава да действува и да създава художествени произведения. Проникването на нови народи с друго историческо минало създавало нови движещи сили за уморения разум и дух на Индия, а тези импулси водели към възникването на нови проблеми и нови опити да се намери разрешение.

Навярно крайният индивидуализъм на индо-арийците е и породил в последна сметка всичко онова хубаво и лошо, което е създала тяхната култура. Отново и отново, от век на век, а не само през някой определен период от историята, той е ставал причина за възникването на произведения, близки до съвършенство. Той е дал на цялата култура определена идеалистическа и етична основа, която се е запазила и до днес, при все че, може би, не оказва голямо влияние върху практическата дейност. Благодарение на тази основа и на простата сила на подражание на съвършените образци индо-арийците успели да запазят изцяло социалния си строй и не веднаж да го възстановяват, когато той е застрашавал да се разпадне на късове. Те са достигнали поразителен разцвет на цивилизацията и културата, които, макар да били достояние главно на висшите слоеве на обществото, неизбежно се разпространявали в известна степен и сред масите. Благодарение на своята крайна търпимост спрямо убежденията и обичаите на другите, те са избягвали конфликтите, които толкова често разкъсват обществото, и обикновено умеели да запазват известно равновесие. Предоставили в широки рамки значителна свобода на народа да се придържа към избрания от него начин на живот, те проявили мъдрост на древен и опитен народ. Всичко това са били забележителни достижения.

Но същият този индивидуализъм ги накарал да придават малко значение на социалния аспект на човека, на дълга на човека пред обществото. Животът на всеки човек бил размерен и веднаж завинаги определен от редица повинности и задължения в неговата тясна сфера в рамките на йерархическата стълба. Той нямал понятие за обществото като цяло и за дълг по отношение на обществото и не били правени никакви опити да го накарат да се проникне от чувство на солидарност с обществото. Възможно е тази идея да е продукт на съвременната епоха и тя не може да се открие нито в едно древно общество. Затова е неразумно да я търсим и в древна Индия. Все пак в Индия значението на индивидуализма, на изключителността, на кастовата система е много по-очевидно. В последвалите векове индивидуализмът и кастовостта са се превърнали в истински затвор за разума на нашия народ — не само за особено страдащите от това нисши касти, но също и за висшите. В продължение на цялата наша история това е било фактор на слабост и би могло да се каже, че наред със засилването на закостенялостта на кастовата система се е засилила и закостенялостта на ума и е намалявала творческата енергия на народа.

Привлича вниманието и един друг любопитен факт. Крайната търпимост към всевъзможните вярвания и обичаи, към всички суеверия и безразсъдства е имала и своята вредна страна, защото е увековечавала много вредни обичаи и е пречела на народа да се избави от бремето на традицията, затрудняваща растежа. Засилващото се жреческо съсловие се възползувало от това положение за своя изгода и изграждало своята власт върху суеверията на масите. Може би това жреческо съсловие никога не е било така могъщо, както в някои разклонения на християнската църква, защото винаги се намирали духовни вождове, които да осъждат неговата дейност, и още защото съществували множество различни вероизповедания, които давали възможност да се прави избор. Обаче съсловието на жреците било достатъчно силно, за да държи масите в подчинение и да ги експлоатира.

И така, свободата на мисълта и ортодоксалността живеели успоредно и от тях израснали схоластицизмът и пуританският ритуализъм. При това било прието да се прибягва до авторитета на древните, но нищо не се предприемало, за да бъдат изтълкувани техните истини в светлината на изменящите се условия. Творческите и духовните сили отслабвали и от онова, което било толкова много изпълнено с живот и смисъл, останала само една празна обвивка. Ауробиндо Гхош пише: „Ако би се появил в съвременна Индия древният индиец от периода на Упанишадите, на Буда или от по-късната класическа епоха . . . той би видял как неговият народ се хваща за външните форми, за фасадата и дрипите на миналото, загубили девет десети от своето благородно съдържание... той би се учудил от степента на умствената бедност, от неподвижността, от статичното повтаряне, от застоя в науката, от продължителното безплодие на изкуството и от сравнителната слабост на творческата интуиция“.

МАТЕРИАЛИЗМЪТ

Една от главните ни беди се състои в това, че сме загубили толкова много произведения на древната литература на света, създадена в Гърция, Индия и други страни. Вероятно, това е било неизбежно, защото първоначално тези книги са се пишели на палмови листа или на бхурджапатра, т. е. на тънки пластинки от брезова кора, които толкова лесно се трошат, а по-късно — на хартия. От всяко произведение е имало само по няколко екземпляра и ако тези екземпляри се изгубели или унищожели, изчезвало е и самото произведение, и то може да бъде проследено само по извадки или цитати, приведени в други книги. Все пак досега вече са приведени в известност и класифицирани около 56—60 хиляди ръкописа на санскритски или на неговите варианти, и постоянно се откриват нови находки. Много староиндийски книги изобщо не са намерени досега в Индия, а са открити техни преводи на китайски или на тибетски език. Едно организирано издирване на стари ръкописи из библиотеките на религиозните институти, манастирите и на частни лица би дало вероятно богати резултати. Такова издирване и критично изучаване на тези ръкописи, а също и тяхното обнародване и превеждане в случаите, когато това се счете за целесъобразно, спада към числото на множеството задачи, които ни предстои да изпълним в Индия, когато успеем да отхвърлим от себе си оковите и да действуваме самостоятелно. Едно такова изучаване непременно ще хвърли светлина върху много стадии на индийската история и особено върху социалната подплата на историческите събития и изменящите се идеи. Фактът, че въпреки нееднократните загуби и унищожения и липсата на каквито и да било организирани опити за тяхното откриване, все пак се е удало да бъдат намерени над 50 хиляди ръкописа, показва колко поразително богато трябва да е било литературното, драматичното, философското и всяко друго творчество на древността. Много намерени ръкописи още очакват грижливо изучаване.

Между изгубените книги се намира и цялата литература за материализма, възникнал непосредствено след периода на ранните Упанишади. Единствените намерени досега цитати се съдържат в критиката и в старателните опити да бъдат опровергани материалистическите теории. Обаче не може да има съмнение, че материалистическата философия е била разпространена в Индия в продължение на редица векове и че по онова време тя е оказвала силно влияние върху народа. В знаменитата книга на Каутила „Артхашастра“, отнасяща се към 4-я век преди нашата ера и посветена на политическата и икономическата организация на обществото, за материализма се споменава като за една от основните философии на Индия.

Затова ни се налага да се осланяме на критиката и изказванията на лица, заинтересовани в опровергаването на тази философия и опитващи се да я осмеят и да покажат доколко всичко това е абсурдно. Това е, разбира се, неудобен начин на изясняване на онова, което материализмът е представлявал. Все пак самият техен стремеж да дискредитират материализма показва какво огромно значение са му придавали. Възможно е значителна част от материалистическата литература в Индия да е била унищожена през последвалите периоди от жреците и други последователи на ортодоксалната религия.

Материалистите атакували авторитета и непогрешимостта на каноните в мисленето, религията и теологията. Те критикували Ведите, института на жреците и традиционните вярвания и провъзгласявали, че убежденията трябва да бъдат свободни и не трябва да зависят от предположения или просто от авторитета на миналото. Те въставали против всички форми на магьосничеството и суеверията. В много отношения общият дух на тяхната теория е подобен на съвременния материалистически подход; те искали да се избавят от оковите и бремето на миналото, от разсъжденията по въпроси, неподаващи се на възприемане, от поклонението пред въображаеми богове. Може да се предположи съществуването само на онова, което се поддава на непосредствено възприемане; всяко друго умозаключение или предположение може да бъде еднакво истинско или лъжливо. Следователно реално съществува само материята в нейните различни форми и видимият свят. Не съществува нито друг свят, нито рай или ад, нито душа отделно от тялото. Разумът, разсъдъкът и всичко друго са възникнали от основните елементи. Природните явления не се съобразяват с човешките ценности и са безразлични към това, което считаме за добро или лошо. Моралните правила са само условности, измислени от хората.

Всичко това ни е познато; то изглежда удивително съвременно, а не отнасящо се към епоха по-стара от две хиляди години. Как са възникнали тези идеи, съмнения и конфликти, този бунт на човешкия разум против традиционния авторитет? Ние недостатъчно познаваме социалните и политическите условия на оная епоха, но по всяка вероятност това е било епоха на политически конфликти и социални вълнения, които са водели към упадък на вярата, към дълбоки интелектуални изследвания и търсения на някакъв изход, задоволяващ разума. Новите пътища и новите философски системи са израснали именно върху почвата на това смущение на духа и на социалните безредици. Научната философия — не интуитивният подход на Упанишадите, а философията, основана на грижливо изследване и доводи — започва да се появява в много одеяния — джайнистко, будистко и в онова, което по липса на по-хубава дума, може да се нарече индуско. Към същия този период спада възникването на епоса и на „Бхагавадгита“. Трудно е да се установи точната хронология на този период, защото идеите и теориите са се преплитали и са влияели една на друга. Буда се е появил в 6-я век преди нашата ера. Някои от тези явления са го предшествували, други са възникнали по-късно, а много са се появили по времето на Буда.

Приблизително към времето на възникването на будизма Персийската империя е достигнала до Инд. Това появяване на една велика държава пред самите граници на Индия трябва да е оказало своето влияние върху мисленето на народа. В 4-я век преди нашата ера станало краткотрайното нахлуване на Александър Македонски в Северозападна Индия. Само по себе си то не е имало голямо значение, но станало предвестник на дълбоки промени в Индия. Почти веднага след смъртта на Александър Македонски Чандрагупта създал великата империя на Маурите. От историческа гледна точка това е било първата силна, обширна и централизирана държава в Индия. Преданието споменава много такива владетели и сюзерени на Индия и в едно от произведенията на епоса се говори за борба за сюзеренитет над Индия, при което очевидно се има пред вид Северна Индия. Но по всяка вероятност древна Индия, подобно на древна Гърция, е била конгломерат от малки държави. Там са съществували много племенни републики, част от които са обхващали обширни райони. Имало е също дребнички царства и, както в Гърция, градове-държави с влиятелни търговски сдружения. По времето на Буда в Централна и Северна Индия (включително Гандхара или част от Афганистан) съществували редица такива племенни републики и четири главни царства. Независимо от формата на организацията градските традиции и селската автономия били твърде силни и дори когато признавали някого за свой сюзерен, тази върховна власт не се намесвала във вътрешния живот на държавата. Съществувала особен род примитивна демокрация, макър че тя, както и в Гърция, се ограничавала вероятно във висшите класи.

Древна Индия и Гърция, които в много отношения са толкова различни, имат в същото време толкова много общо, че може да се предположи, че и условията на живот в тях са били много сходни. Пелопонеската война, която завършва с краха на атинската демокрация, може да се сравни в някои отношения с войната Махабхарата[1], великата война на древна Индия. Упадъкът на елинизма и на свободния град-държава породил чувството на съмнение и отчаяние, довел към търсене на тайни и откровения, към понижаване на прежните идеали на народа. Основното внимание било пренесено от този свят в задгробния. По-късно възникнали новите философски школи — стоическата и епикурейската.

Да се изградят исторически сравнения върху оскъдни и понякога противоречиви данни е твърде опасно и може да поведе към заблуждения. Въпреки това то е твърде съблазнително. Периодът, настъпил в Индия след войната Махабхарата, с неговата явно хаотична духовна атмосфера напомня следелинистичния период от историята на Гърция. За този период са характерни вулгаризацията на идеалите и търсенето на нови философии. Възможно е и в Индия да са ставали аналогични политически и икономически изменения, като например отслабването на племенната република и на града-държава и тенденция към централизиране на държавната власт.

Но това сравнение не ни отвежда много далече. Гърция все пак не се е оправила от тези сътресения, при все че гръцката цивилизация е процъфтявала още няколко века в района на Средиземно море и е оказала влияние върху Рим и Европа. А Индия е успяла напълно да се оправи и цяло хилядолетие — започвайки от периода на създаването на епическите поеми, от времето на Буда — е било изпълнено с творческа енергия. Във философията, литературата, драмата, математиката и изкуството се появяват много блестящи имена. В първите столетия на християнската ера големият изблик на енергия приел формата на организиране на колонизаторски почини, благодарение на които индийският народ и неговата култура проникнали в отдалечените острови в източните морета.

---

[1] Епосът за тази война също се нарича „Махабхарата".

ЕПОСЪТ. ИСТОРИЯ, ЛЕГЕНДИ И МИТ

Двете велики произведения на древноиндийския епос — „Рамаяна“ и „Махабхарата“ — са се оформяли вероятно в продължение на няколко столетия; дори и по-късно са внасяни в тях допълнения. Те разказват за ранната история на индоарийците, за техните завоевания и междуособици в периода на тяхната експанзия и консолидация, но самите тези произведения са написани и събрани по-късно. Аз не зная да има в някоя друга страна книги, които да са оказали такова продължително и дълбоко влияние върху умовете на масите, както тези две произведения. Създадени в дълбока древност, те все още представляват жива сила в живота на индийския народ. Той се запознава с тях не на санскритски, ако не се смята тесният кръг от интелигенти, а в преводи и преразказвания и по ония безброй начини, посредством които се разпространяват преданията и легендите, станали неразделна част от живота на народа.

Те представляват типично индийски метод за задоволяване на всички хора с различно културно равнище — от високообразования интелигент до простия неграмотен селянин. Те ни позволяват да разберем отчасти тайната, която е помагала на древните индийци да задържат от разпадане пъстрото, разчленено в много отношения и разделено на касти общество, да изглаждат своите разногласия и да обезпечават общността на героичната традиция и етичните норми. Те обмислено са се стараели да постигнат единство на възгледите сред народа — единство, на което е било съдено да се запази и да изтика на заден план всички различия.

Към най-ранните спомени от моето детинство спадат легендите от тези епически произведения, разказани ми от моята майка и от жените от по-старото поколение в нашето семейство, също както на децата в Европа или Америка разказват приказки или разкази за приключения. Аз намирах в тях както елемент на приказки, така и елемент на приключения. Освен това всяка година ме водеха на народните представления, през време на които се играеха откъси от „Рамаяна“. Тези представления, които ставаха под открито небе, събираха огромни тълпи от хора, дошли да погледат и да вземат участие в шествията. Представленията бяха примитивни, но това нямаше значение, тъй като всички знаеха наизуст „Рамаяна“ и това беше време на народни празненства.

Така индийската митология и старите предания проникнаха в моето съзнание и се смесиха с различните други създания на моята фантазия. Мисля, че никога не съм вярвал твърде много в правдоподобността на тези разкази и дори съм критикувал съдържащия се в тях елемент на магьосничество и свръхестественост. Но те въздействуваха върху моето въображение със същата сила, както приказките от „Хиляда и една нощ“ или от „Панчатантра“, тази съкровищница на басни, от която толкова много са заимствували Западна Азия и Европа[1]. Когато поотраснах моето въображение бе изпълнено от други образи: индийските и европейските приказки, разказите от гръцката митология, историята на Жана д' Арк, приказката за Алиса в страната на чудесата и много разкази за Акбар и Бирбал, за Шерлок Холмс, за крал Артур и неговите рицари, за младата героиня на въстанието в Индия през 1857 година Рана Джанси и легендите за рицарството и героизма на раджпутите. Тези и много други истории създаваха странна бъркотия в главата ми, но в основата винаги е лежала индийската митология, която бях всмукал в ранното детство.

---

[1] Историята на безбройните преводи и преразказвания на „Панчатантра“ на азиатски и езропейски езици е дълга, сложна и увлекателна. Първият известен превод бил направен от санскритски на езика пехлева в средата на 6-я век от нашата ера по заповед на владетеля на Персия Хосров Ануширван. Наскоро след това (около 570-та година от нашата ера) се появи сирийски превод и по-късно арабски. През 11-я век се появили нови преводи на сирийски, арабски и персийски език. Последният от тях придобил известност като предание за „Калила и Димна“. Благодарение на тези преводи „Панчатантра“ стигнала до Европа. В края на 11-век бил направен превод от сирийски на гръцки език, а малко по-късно — на староеврейски. В 15-я и 16-я векове се появили редица преводи и преразказвания на латински, италиански, немски, шведски, датски, холандски, исландски, френски, английски, унгарски, турски и на редица славянски езици. По този начин преданията на „Панчатантра“ се влели в азиатската и европейската литература.

Аз съзнавах, че щом беше така с мене, въпреки разнообразните влияния, действуващи върху моя ум, то колко по-силно би трябвало да бъде влиянието на древната митология и на преданията върху умовете на другите и особено на неграмотните маси на нашия народ. Това е благотворно влияние както в културно, така и в етическо отношение и аз за нищо на света не бих желал да бъде унищожено или изхвърлено всичко онова прекрасно и всички ония богати символични образи, които се съдържат в тези предания и алегории.

Индийската митология не се изчерпва с епоса. Тя води началото си от ведисткия период и се представя в санскритската литература в множество форми и образи. Поети и драматурзи всестранно я използуват в своите разкази и прекрасни измислици. Казват, че дървото Ашока разцъфтява, когато до него се докосва кракът на прекрасна жена. Ние четем за приключенията на бога на любовта Кама, неговата жена Рата („Възторг“) и техния приятел, бога на пролетта Васанта. Пълен със смелост, Кама пуска своята увита в цветя стрела в самия Шива и се превръща в пепел от огъня, пламнал в третото око на Шива. Но той остава да живее като Ананга, безтелесен.

По своя замисъл повечето митове и предания са героични и учат на правда и вярност на дадената дума независимо от последствията, на преданост до смърт и дори след нея, на храброст, добродетел и самопожертвувание в името на общото благо. Понякога такава легенда носи чисто митологичен характер, понякога това е смесица от факти и митове, преувеличено описание на някое събитие, запазено от преданието. Фактите и измислиците се преплитат толкова тясно, че стават неделими, и от тази сплав възниква измислена история, която може би не ни говори точно за случилото се, но ни разказва нещо, което е не по-малко важно — за събития, в чиято истинност народът е вярвал, за онова, на което по негово мнение са били способни героичните му прадеди, и за идеалите, които са го вдъхновявали. Така във формата на факт или измислица тези предания са станали в живота на народа жив елемент, който постоянно го е отвеждал от тежкия труд и от мизерията на ежедневното съществуване в по-висши сфери, неизменно сочейки му пътя на усилията и правилния живот, при все че идеалът е могъл да бъде далечен и трудно постижим.

Казват, че Гьоте рязко порицавал ония, които наричали лъжливи и подправени преданията на старите римляни за героизма на Лукреция и други. Всичко лъжливо и подправено, казвал той, може да бъде в своята същност само нелепо и безплодно и никога — прекрасно и вдъхновяващо; „ако римляните са били достатъчно велики, за да измислят подобни неща, то ние трябва да бъдем поне достатъчно велики, за да им повярваме."

Така тази измислена история, тази смесица от факти и измислици, а понякога и чистата измислица става символична истина и ни разказва за мислите, надеждите и целите на хората от оная епоха. Тя е истинска също и в такъв смисъл, че става основа на мисленето и действието, основа на бъдещата история. В древна Индия цялата концепция на историята е изпитвала върху себе си влиянието на умозрителните и етичните тенденции на философията и религията. На написването на хроника или на отбелязването на събитие се е придавало малко значение. Хората от онова време повече са се интересували от влиянието на обществените събития и действия върху поведението на човека. Подобно на гърците те са притежавали богато въображение и художествен усет и са давали пълна свобода на този художествен усет и на въображението по отношение на събитията от миналото, стараейки се да извлекат от тях някакъв морал и някакъв урок за бъдещо поведение.

За разлика от гърците, китайците и арабите, древните индийци не са били историци. Това е твърде печално, защото ни затруднява в установяването на дати или точна хронология. Събитията налитат едно върху друго, преплитат се и създават страшна обърканост. Само постепенно съвременните учени намират ключа към лабиринта на индийската история. Собствено, като единствена старинна историческа книга може да се считат „Раджатарангините" на Калхана, историята на Кашмир, написана през 12-и век от нашата ера. За да открием случайни намеци, за останалото трябва да се обръщаме към въображаемата история в епически произведения и други книги, към някои стари документи, към надписи, художествени и литературни паметници, към монети и към обширната санскритска литература, както, разбира се, и към записки на чужди пътешественици, посетили Индия, а именно гърци и китайци, а в по-късния период — араби.

Тази липса на историческо чувство не се е отразила върху масите, защото, както и в други страни и дори в по-голяма степен отколкото в другите страни, те са черпили своите представи за миналото от преданията, митовете и легендите, предавани от поколение на поколение. Тази въображаема история, смесица от факти и легенди, е придобила широка известност и е дала на народа трайна и постоянна културна основа. Но пренебрегването на историята е имало и свои лоши последици, които ние все още изпитваме върху себе си. То е породило безформеност на възгледите, откъснатост от реалния живот, лековерие и известна непохватност на ума там, където се е касаело до факти. Този ум съвсем не е бил непохватен в много по-трудната, но неизбежно по-безформена и неопределена сфера — във философията. Той е бил едновременно аналитичен и синтетичен, често пъти твърде критичен и понякога скептичен. Но когато се е касаело до факти, той е бил безкритичен, може би защото не е придавал голямо значение на фактите като такива.

Влиянието на науката и на съвременния свят създаде по-внимателно отношение към фактите; появи се способността да се критикуват и преценяват данните, без да се приемат на доверие преданията само затова, че са предания. Сега работят много компетентни историци, но те често грешат в друга насока и тяхната работа представлява по-скоро педантично отбелязване на факти, отколкото жива история. Но и сега ние удивително бързо се поддаваме на влиянието на преданията, при което дори високообразовани хора губят способността да мислят критично. Отчасти това може би се обяснява с национализма, който ни поглъща в нашето днешно подчинено състояние. Само когато станем икономически и политически свободни, дейността на нашия разум ще бъде нормална и критична.

Съвсем неотдавна наблюдавахме един многозначителен и показателен пример на такова стълкновение между критичния възглед и националистическата вяра в преданието. Върху по-голямата част от територията на Индия хората се придържат към календара викрам самват. Той е основан върху слънчевото време, но месеците са лунни. През миналия месец, април 1944 година, по този календар изтекоха 2,000 години и започна ново хилядолетие. Това бе отбелязано с празненства по цяла Индия и тези тържества бяха напълно оправдани — както защото това беше важен момент в изчислението на времето, така и защото Викрам или Викрамадитя, с чието име е свързан календарът, отдавна се смята за велик герой на народните предания. С неговото име се свързват безброй легенди и в средните векове много от тях са проникнали под различни форми в редица страни на Азия, а след това и в Европа.

Викрам отдавна смятат за национален герой, за идеал на владетел. За него си спомнят като за владетел, който изгонил чуждите завоеватели. Но славата му се основава върху литературния и културен блясък на неговия двор, където той събрал редица най-прославени писатели, художници и музиканти, които били наричани „деветте бисера“ на неговия двор. В повечето легенди се разказва за неговия стремеж да облагодетелствува своя народ и за готовността му да пожертвува по най-малък повод себе си и своите лични интереси за благото на другите. Той се е прославил със своето великодушие, услужливост към другите, мъжество, липса на високомерие. В същност неговата популярност се обяснява с това, че той е бил добър човек и покровител на изкуствата. В тези легенди малко се говори, че той е бил щастлив воин или завоевател. Това подчертаване на добротата и готовността за саможертва е типично за разума и идеалите на индийците. Името на Викрамадитя, подобно на името на Цезар, е станало своего рода символ и титла и мнозина от последвалите го владетели са го прибавяли към своите имена. Това увеличава бъркотията, тъй като в историята се споменава за много Викрамадити.

Но кой е бил този Викрам и кога е живял? От гледна точка на историята всичко това се явява твърде мъгляво. Около 57-ма година преди нашата ера, когато би трябвало да е започнала ерата викрам самват, няма следи, които да сочат за съществуването на такъв владетел. Обаче в 4-я век от нашата ера в Северна Индия е имало някой си Викрамадитя, който воювал против нахлулите хуни и ги изгонил. Предполага се, че именно той е държал в своя двор „деветте бисера“ и че всички легенди се отнасят до него. Тогава възниква въпросът — каква връзка съществува между този Викрамадитя, живял през 4-я век от нашата ера, и летоброенето, което е започнало в 57-ма година преди нашата ера? Едно възможно обяснение е това, че летоброенето, начало на което се счита 57-ма година преди нашата ера, е било въведено в държавата на Малавите в Централна Индия и чак след изтичането на много време след Вакрам това летоброене и календарът били свързани с него и наречени на неговото име. Но всичко това е мъгляво и недостоверно.

Най-поразителното във всичко това е старанието на високообразовани индийци да подправят историческите факти, за да свържат някак си легендарния герой Викрам с летоброенето, започнало преди 2,000 години. Интересно е, че се подчертава неговата борба против чужденците и стремежът му да осигури единството на Индия в единна национална държава. В действителност властта на Викрам се е разпростирала само върху Северна и Централна Индия.

Влиянието на националистическите подбуди и мнимонационалните интереси върху излагането или изучаването на историята е характерно не само за индийците. Очевидно, на всяка нация и на всеки народ е свойствено това желание да позлати и подправи миналото и да го изопачи в своя полза. Историите на Индия, които повечето от нас са имали случая да четат, са написани главно от англичани и представляват главно пространни апологии и панегирици на английското владичество и малко замъглено презрително описание на онова, което е станало в нашата страна през предшествуващите хилядилетия. Собствено за тях истинската история започва с идването на англичаните в Индия. Всичко, което е било дотогава, представлява някаква загадъчна подготовка за осъществяването на това свещено предназначение. Дори и историята на периода на английското владичество се изопачава с цел да се прославят управлението и добродетелите на англичаните. Много бавно се разкрива по-правилната картина. Но няма защо да се обръщаме към миналото, за да търсим примери на фалшифициране на историята в името на определени цели и за подкрепянето на предположенията и предразсъдиците на някои хора. Настоящето изобилствува с примери от този род, а щом може да бъде изопачено настоящето, на което самите ние сме свидетели и участници, какво да се каже тогава за миналото?

Обаче истина е, че индийците са особено склонни да вярват на преданията и да ги поднасят като история, безкритично и без достатъчно проучване. Те трябва да се откажат от това небрежно мислене и от прибързаните изводи.

Но аз се отклоних от боговете, богините и от ония дни, когато са се оформявали митовете и легендите. Това е било епоха, когато животът е бил пълен и е хармонирал с природата, когато разумът на човека с възторг и изумление се е взирал в тайната на вселената, когато небето и земята са изглеждали твърде близки едно до друго, а боговете и богините от Кайласа и от другите си убежища в Хималаите, слизали на земята подобно на боговете на Олимп, за да се развличат с мъжете и жените, а понякога и за да ги наказват. Върху почвата на тази пълнота на живота и на богатото въображение израснали митовете и легендите за силни и прекрасни богове и богини, защото древните индийци, подобно на гърците, обичали красотата и живота. Професор Джилберт Мърей[1] ни разказва за съвършената красота на олимпийската система. Това описание е напълно приложимо и към ранните творения на индийския разум. „Това са мечти, идеали, алегории и художник; това са символи на нещо, лежащо извън самите тях. Това са богове на наполовина отхвърлени предания, на несъзнателната игра на въображението и стремежите. Това са богове, към които обземани от съмнения философи могат да се обърнат с цялата подобаваща на философа осторожност като към лъчезарни и дълбоки хипотези. Това не са ония богове, в които се вярва като в несъмнен факт.“ Също така приложими към Индия са и следните думи на професор Мърей: „Както най-прекрасният образ, изваян от човека, не е бил бог, а само символ, който е трябвало да помогне да се постигне бога, така и самият бог, когато е бил постигнат, не е бил реалност, а само символ, помагащ да се постигне реалността . . . Същевременно те не са създавали никакви вярвания, които биха противоречили на знанията, никакви заповеди, които биха заставили човека да съгреши против своите вътрешни убеждения.“

Постепенно дните на ведистките и другите богове и богини отстъпили на заден план и тяхното място било заето от суровата и трудно достъпна за разбиране философия. Но техните образи се запечатали в умовете на народа — образи на спътници в радостта и приятели в скръбта, символи на неговите собствени смътни идеали и надежди. А около тях поетите съчинили своите измислици и построили замъците на своите мечтания, пълни с богати орнаменти и прекрасна фантастика. Много от тези легенди и поетични измислици са прекрасно преразказани от Ф. У. Бейн в неговите серии от книжки, съдържащи индийските митове. В една от тях, носеща заглавие „The Digit of the Moon“, се разказва за сътворението на жената. „Отначало, когато Тваштри (божественият творец) се заел със сътворението на жената, той открил, че за създаването на мъжа бил изразходвал всички материали, и че не са останали телесни материали. След като поразмислил, той постъпил така: взел заоблеността на луната и извивките на пълзящите растения, лепливостта на пипалата на змиорката и трепета на тревата, гъвкавостта на тръстиката и прелестта на цветята, лекостта на листата и формата на слоновия хобот, погледа на сърната и сплотеността на пчелния рояк, веселата радост на слънчевите лъчи, плача на облаците и променливостта на вятъра, боязливостта на заека и суетността на пауна, нежността на гърдите на папагала и твърдостта на елмаза, сладостта на меда и свирепостта на тигъра, жара на огъня и студа на снега, бъбривостта на сойката и гугукането на гълъба, вероломството на жерава и верността на дивата патица и, като смесил всичко това, той сътворил жената и я дал на мъжа.“

---

[1] Gilbert Murray's, Five Stages of Greck Religion, p. 76 et seg. (Thinker's Library, Watts, London).

„МАХАБХАРАТА“

Трудно е да се установи времето, когато са били написани епическите произведения. Те разказват за ония далечни времена, когато арийците още се заселвали и затвърдявали в Индия. Очевидно, в тяхното създаване са участвували много автори, които са внасяли в тях допълнения и през последвалите периоди. „Рамаяна“ представлява епическа поема, която се отличава с определено единство на стила. „Махабхарата“ е огромен пъстър сборник от древни предания. И двете са се оформили по всяка вероятност през предбудисткия период, макар че допълнения са били внесени, без съмнение, и покъсно.

Френският историк Мишле е писал през 1864 година за „Рамаяна“: „Оня, който твърде много е действувал или желал, нека коленичи и пие от тази дълбока чаша на живота и младостта . . . На Запад всичко е дребно. Гърция е малка и аз се задушавам; Юдея е суха и аз съхна. Дайте ми да хвърля поглед върху величествена Азия и мъдрия Изток. Там се намира моята велика поема, тъй обширна като Индийския океан, благословена, позлатена от слънцето — книга за божествената хармония, в която няма дисонанси. Там цари безоблачен мир и — в разгара на конфликта — безкрайно благодушие, безгранично братство, което обхваща всичко живо;

там е океанът (бездънен и безпределен) на любовта, състраданието, милосърдието."

Колкото и велика и любима на народа да е „Рамаяна" като епическа поема, именно „Махабхарата" е една от най-величавите книги на света. Това е колосален труд, енциклопедия на преданията, легендите, политическите и социалните институции на древна Индия. В продължение на десетилетия или повече множество компетентни индийски учени са се занимавали с нейното критическо изучаване и съпоставяне на различните намерени текстове с цел да обнародват едно снабдено с коментари издание. Те издадоха някои части от поемата, но работата още не е завършена и продължава и сега. Интересно е да се отбележи, че дори и в дните на тази ужасна война, обхванала целия свят, руските ориенталисти издадоха руски превод на „Махабхарата".

Вероятно тогава е бил период, когато в Индия са проникнали чужди племена, които са донасяли със себе си своите обичаи. Много от тези обичаи се отличавали от обичаите на арийците и във връзка с това се наблюдава любопитно смешение на противоречиви идеи и обичаи. Арийците не познавали полиандрията, а една от главните героини на „Махабхарата" е обща жена на пет братя. Постепенно се извършвало абсорбирането на коренните жители и пришелците и съответно се изменяла и ведистката религия. Тя започнала да приема всеобемаща форма, която породила в края на краищата съвременния индуизъм. Това е станало възможно, защото в нейната основа е лежало, както се вижда, убеждението, че монопол на истината не съществува и че съществуват много начини да виждаме истината и да се приближаваме към нея. Ето защо се е проявявала търпимост към всички видове различни и дори противоречиви убеждения.

В „Махабхарата" се прави твърде определен опит да се подчертае единството на Индия или на Бхаратварша, както са я наричали по името на легендарния прародител на расата — Бхарат. По-ранното наименование на Индия било Арявварта, земя на арийците, но то е обозначавало само Северна Индия до планините Виндхия в Централна Индия. Вероятно през този период арийците не са се били още придвижили по-далече от този планински хребет. „Рамаяна" разказва за експанзията на арийците на юг. Великата междуособна война, описана в „Махабхарата", се е водела според приблизителни предположения около 19-я век преди н. е. Тази война се водела за господството над Индия (или може би над Северна Индия) и тя отбелязва зараждането на понятието за Индия като единно цяло — Бхаратварша. В това понятие се включвала значителна част от съвременен Афганистан, наричана тогава Гандхара (от тук води своето наименование градът Кандагар) и смятана за неразделна част от страната. Съпругата на върховния управител се наричала Гандхари, т. е. госпожа от Гандхара. Столица на Индия става Дилли или Делхи, но не съвременният Делхи, а древните градове, разположение близо до неговото днешно местоположение, и именувани Хастинапура и Индрапрастха.

Сестрата на Ниведит (Маргарет Нобл) пише в своята книга за „Махабхарата“: „Чуждия читател... веднага поразяват две особености: първо, нейното единство в сложността и второ, нейните постоянни условия да внуши на слушателите идеята за единна централизирана Индия със собствена героична традиция като образуващ и обединяващ импулс.“[1]

„Махабхарата“ съдържа легенди за Кришна и знаменитата поема „Бхагавадгита“. Независимо от философското съдържание на „Гита“, в нея се отделя голямо внимание на етичните и морални принципи на държавното управление и на живота въобще. Без тази основа, дхарма, няма истинско щастие и обществото не може да съществува. Целта е общественото благо, благото не на една известна група, а на целия свят изобщо, защото „целият свят на смъртните представлява от себе си цялостен организъм“. Обаче самата дхарма е относителна и зависи от времето и от преобладаващите в дадено време принципи, освен основните принципи като верността към истината, ненасилието и т. н. Тези принципи остават постоянни и не се изменят, но във всичко останало дхарма — това съединение на задълженията и дълга — се изменя с изменяването на епохата. Интересно е това подчертаване на ненасилието, което се прави тук и в другите произведения, тъй като, както изглежда, не се открива никакво противоречие между него и борбата за правото дело. Целият епос е построен около великата война. Очевидно, понятието за ахимса, т. е. ненасилието, е тясно свързано с мотива на действието, то означава липса на агресивни намерения, самодисциплина и обуздаване на гнева и ненавистта, а не физическо въздържане от насилствени действия, когато те са ставали необходими и неизбежни.

---

[1] Заимствувах този цитат от книгата на Sir S. Radhakrishnan «Indian Philosophy». Аз съм задължен към Радхакришнан и за други цитати и много други неща в тази и следващите глави.

„Махабхарата“ е извънредно богата съкровищница, в която можем да открием всевъзможни скъпоценности. Тя е изпълнена с богат, кипящ живот, крайно далечен от оня аспект на индийското мислене, в който се подчертаваше аскетизмът и самоотречението. Това не е само книга с морални заповеди, при все че в нея е отделено много място на етиката и морала. Моралът на „Махабхарата“ е изразен във фразата: „Не прави другиму онова, което би било неприятно на тебе“. Предимство се дава на общественото благо, което е твърде забележително, защото е прието да се счита, че умът на индиеца е повече зает с личното усъвършенствуване, отколкото с общественото благо. В нея се казва: „Никога не върши онова, което не съдействува за общественото благо или от което ти може би ще се срамуваш.“

И по-нататък: „Истината, самообладанието, аскетизмът, великодушието, ненасилието, постоянството в добродетелите — това са средствата за постигане на успех, а не кастата или родът.“ „Добродетелта е по-добра от безсмъртието и живота.“ „Истинската радост е свързана със страданието.“ Там се осмиват и алчните: „Богатството убива копринената буба.“ И най-сетне, едно изречение, което е твърде типично за един жизнен и развиващ се народ: „Недоволството е стимул към прогрес.“

„Махабхарата“ съдържа в себе си политеизма на Ведите, монизма на Упанишадите, а също така деизъм, дуализъм и монотеизъм. В нея все още се отразява творческият и повече или по-малко рационалистически светоглед, а чувството за обособеност е още ограничено. Кастата не е застинала: чувството на увереност още не е загубено, но тъй като нахлуването на чужди сили започнало все повече да застрашава стабилността на стария ред, тази увереност малко отслабнала и възникнала потребност от по-голяма сплотеност за осигуряване на вътрешното единство и сила. Появили се нови запрещения. Допусканата по-рано консумация на говеждо месо покъсно категорично се забранява. В „Махабхарата“ се споменава за угощаване на почетни гости с говеждо и телешко месо.

„БХАГАВАДГИТА“

„Бхагавадгита“ е част от „Махабхарата“, един от епизодите на обширната драма. Но тя е самостоятелна и представлява завършено произведение. Тази сравнително малка поема в 700 строфи е „най-прекрасната, може би единствената истински философска песен, която съществува на който и да било известен нам език“ — така я характеризира Вилхелм фон Хумболд. Нейната популярност и нейното влияние не са се намалили от времето на нейното създаване в предбудистката епоха и сега в Индия притегателната ѝ сила е също така голяма, както и по-рано. Всички школи на мисълта и философията се обръщат към нея и я тълкуват всяка по своему. В период на криза, когато разумът на човека се измъчва от съмнения и се терзае от противоречиви задължения, той все повече се обръща към „Гита“, за да търси светлина и ръководство, защото това е поема, създадена в епоха на политическа и социална криза и, нещо повече, в епоха на криза на човешкия дух. В миналото към „Гита“ са били написани безброй много коментари; те продължават неизменно да се появяват и сега. За нея са писали дори съвременните властелини на словото и действието — Тилак, Ауробиндо Гхош, Ганди — като всеки от тях ѝ е давал свое тълкувание. Ганди основава върху нея своята непоколебима вяра в ненасилието; други оправдават с нейна помощ насилието и борбата в името на справедливото дело.

Поемата започва с беседа между Арджуна и Кришна на бойното поле преди започването на великата война. Арджуна е смутен; неговата съвест се възмущава при мисълта за войната и свързаните с нея масови убийства, убийства на приятели и близки. За каква цел? Каква мислима изгода може да компенсира тази загуба, този грях? Всички негови стари представи му изменят, идеалите се рушат. Арджуна става символ на терзания човешки дух, който вечно се раздира от противоречиви задължения и етични принципи. От тази беседа на Арджуна и Кришна поемата стъпка по стъпка ни извежда в по-високите и абстрактни сфери на личния дълг и общественото поведение, на прилагането на етиката в човешкия живот, на духовните възгледи, които трябва да насочват всички хора. Тук има много метафизика и се прави опит да се примирят и съгласуват трите пътя на човешкия прогрес: пътят на интелекта или знанието, пътят на действието и пътят на вярата. Вероятно най-голямо предимство се дава на вярата и дори се появява личният бог, който следи за съдбата на всяка личност. „Гита“ засяга главно духовните основи на човешкото съществуване и именно в този контекст се показват практическите проблеми на всекидневния живот. Това е призив към действие с цел да се изпълни задължението и дългът, налагани от живота, като обаче винаги се има пред вид духовната основа и по-широката цел на вселената. Бездействието се осъжда, а действието и животът трябва да съответствуват на висшите идеали на епохата, защото самите тези идеали могат да се изменят от епоха на епоха. Винаги трябва да се има пред вид югадхарма, т. е. идеалът на дадена конкретна епоха.

Тъй като за съвременна Индия е твърде характерно чувството на дълбоко разочарование и понеже тя е пострадала от излишен квиетизъм, този призив към действие притежава особена притегателна сила. Това действие може също да се изтълкува от съвременни позиции като действие в интереса на подобряването на социалните условия и на практическото, безкористното, патриотичното и благородното служене на обществото. Според „Гита" такова действие е желателно, но в него трябва да се съдържа духовният идеал. Освен това действието трябва да се извършва в духа на отречение и не е нужно особено да се безпокоим за неговите резултати. Законът за причината и следствието запазва своята сила при всички обстоятелства, поради което правилното действие трябва неизбежно да даде правилни резултати, макар че те може би няма да се проявят веднага.

По съдържанието си преданието „Гита" не е сектантско и не се преписва на някоя специална школа на мислене. Тя е универсална в своя подход към всички: и към брахмана, и към пария. „Всички пътища водят към мене", — казва тя. Именно заради тази универсалност тя се ползува с успех всред всички класи и школи. В нея има нещо неостаряващо и способно постоянно да се обновява — някакво вътрешно качество, състоящо се в способността към сериозно изследване и търсене, към съзерцание и действие, към устойчивост и равновесие, въпреки конфликтите и противоречията. Във всичко това има някаква уравновесеност и единство сред неравенството и цялата тя е проникната от духа на превъзходството над изменящото се окръжение, но тя не бяга от него, а се приспособява към него. В течение на 2,500 години, изтекли от времето на нейното написване, природата на индиеца не веднаж е била подлагана на процеси на изменение, развитие и упадък. Един опит е сменял друг, мисълта е следвала друга мисъл, но тя винаги е намирала в „Гита" нещо живо, нещо отговарящо на развитието на мисълта, нещо свежо и приложимо към ония духовни проблеми, над чието разрешение се мъчи умът.

ЖИВОТЪТ И ТРУДЪТ В ДРЕВНА ИНДИЯ

Учените и философите са извършили не малка работа за да проследят развитието на философската и метафизическата мисъл в древна Индия. Много е било направено и за съставяне на хронология на историческите събития и за нахвърляне в общи черти на политически карти на тази епоха. Но досега е направено малко за изследване на социалните и икономическите условия на ония дни, за изясняване на това, как са живели и как са се трудили тези хора, какво са произвеждали и в какви насоки се е водела тяхната търговия. Сега на тези важни въпроси се отделя повече внимание и вече са издадени няколко труда на индийски учени и една работа на американски учен. Но още твърде много трябва да бъде направено. Самата „Махабхарата" представлява съкровищница на социологически и други данни за живота на древна Индия, а и много други книги ще дадат несъмнено полезни сведения. Но те трябва да бъдат изучавани критично. Една от безценните в това отношение книги е „Артхашастра" от Каутиля, написана в 4-я век преди н. е., в която се привеждат подробни данни за политическата, социалната, икономическата и военната организация на империята на Маурите.

Едно по-ранно описание, което ни отвежда към предбудисткия период в Индия, се съдържа в сборника Джатаки. Своята сегашна форма тези Джатаки са получили още след Буда. Джатаките, за които се предполага, че разказват за предишните превъплощения на Буда, са станали важна част на будистката литература. Но самите разкази се отнасят очевидно към значително по-ранен период. Те разказват за предбудисткия период и ни дават много ценни сведения за живота в Индия през ония времена. Професор Рис Дейвидс ги е охарактеризирала като най-древните, най-пълните и най-значителните от всички известни сборници на фолклора. Джатаките са източник и на множество по-късни сборници от басни и разкази, написани в Индия и проникнали в Западна Азия и Европа.

Джатаките спадат към периода, когато е ставало окончателното сливане на двете главни раси на Индия — дравидите и арийците. Те разказват за „разнообразно и хаотично общество, което доста трудно се подава на класификация и по отношение на което не може и дума да става за съществуване през оная епоха на организация според кастовия принцип". Може да се каже, че Джатаките представляват народни предания за разлика от жреческите или брахманските предания и на преданията на кшатрите или на управляващата класа.[1]

Дадена е хронология и генеалогия на различните държави и техните владетели. Титлата на владетеля, която първоначално се е присвоявала, става наследствена съответно на правото на първородство. Жените са лишени от правото на престолонаследство, но има изключения. Както в Китай, и тук владетелят се смята за отговорен за всички бедствия. Ако нещо не е в ред, вината пада върху владетеля. Съществувал е съвет на министрите, а на места се споменава и за някакъв вид държавно събрание. Все пак владетелят бил самодържавен монарх, макар че му се налагало да действува в установени рамки. Върховният жрец заемал видно положение при двора като съветник и лице, което ръководело религиозните церемонии. Споменава се за народни въстания против несправедливи и деспотични владетели, които понякога заплащали с живота си за своите престъпления.

Селските събрания се ползували до известна степен с автономия. Главен източник на приходите била земята. Поземленият данък представлявал, както изглежда, част от добива, която се полагала на владетеля, и данъкът се заплащал обикновено, макар и не винаги, в натура. Този данък е съставял вероятно една шеста част от продукцията. Това е било предимно селскостопанска цивилизация и основната административна единица било самоуправляващото се село. В основата на политическото и икономическото устройство лежали селските общини, обединени в десетици и стотици. Широко приложение имало градинарството, отглеждането на добитък и млечното стопанство. В страната имало много градини и паркове, а плодовете и цветята били много търсени. Споменават се наименования на много цветя. Към любимите плодове спадали плодовете на манго, смокините, гроздето, бананите и фурмите. В градовете очевидно имало много дюкяни на зарзаватчии и търговци на плодове и цветя. Индийският народ, както и сега, е чувствувал влечение към цветните гирлянди.

Ловът бил разпространено занятие, главно като източник за получаване на хранителни продукти. Широко се употребявали в храната месото, птиците и рибата. Сърнешкото месо се ценяло високо. Имало е кланици и риболовът е бил развит. Обаче главните хранителни продукти били: оризът, пшеницата, просото и царевицата. Захар се добивала от захарната тръстика. Както и в наши дни, млякото и млечните продукти високо се ценели. Имало е кръчми и ракията се добивала вероятно от ориз, плодове и захарна тръстика.

---

[1] Richard Fick ,The Social Organization in North-East India in Buddha's Time (Calcutta, 1920), p. 286.

Повечето от приведените тук факти съм заимствувал от нея.

По-нова книга, основана главно върху Джатаките, е книгата Ratilal Mehta («Pre-Buddhist India») (Bombay 1939). Повечето приведени тук факти съм заимствувал от нея.

Добивали се метали и скъпоценни камъни. Между металите се споменават златото, среброто, медта, желязото, оловото, калаят и бронзът, а между скъпоценните камъни — елмазите, рубините, коралите; имало също и бисери. Споменава се за златни, сребърни и медни монети. Съществували са търговски дружества и се практикувало даването на заеми под лихва.

Измежду произвежданите стоки са коприната, вълнените и памучните тъкани, одеялата и килимите. Процъфтявали и получили широко разпространение предачното, тъкачното и бояджийското производство. Оръжейни майстори правели оръжия. Строителите употребявали камък, дърво и тухли. Дърводелците изработвали различни мебели и други изделия, включително талиги, колесници, съдове, кревати, столове, пейки, шахматни фигури, играчки и т. н. Кошничарите плетели от тръстика рогозки, кошници, ветрила и чадъри. Във всяко село работели грънчари. От цветовете и от санталовото дърво били добивани редица благовония, масла и други парфюмерийни продукти, включително санталова пудра. Изготвяли се и различни медикаменти и лекарства от билки, а телата на покойниците били понякога подлагани на балсамиране.

Освен изброените вече различни видове майстори и занаятчии, споменават се също редица други професии: учители, лекари и хирурзи, закупчици и търговци, музиканти, астролози, градинари, актьори, танцьори, скитащи жонгльори, акробати, собственици на куклени театри, разносвачи.

Както изглежда, домашното робство било доста разпространено явление, но селскостопанските и другите работи се изпълнявали от наемни работници. Имало дори известен брой хора, недокосваеми — така наричаните чандала, — чието главно занятие било прибирането на трупове.

Известно значение са придобили по онова време търговските дружества и занаятчийските сдружения. „Появяването на търговски дружества — пише Фик, — възникнали отчасти поради икономически причини, в интереса на по-доброто влагане на капитала и за подпомагане на търговските връзки, а отчасти за защита на законните интереси на собствената класа, — несъмнено се отнася към ранния период на индийската култура.“ В Джатаките се говори за съществуването на осемнадесет занаятчийски съюза, но фактически се споменават само четири: дървообработвачи и каменари, ковачи, кожари и бояджии.

За търговски и занаятчийски организации се споменава дори в епическите поеми. В „Махабхарата“ се казва: „Защитник на корпорациите (сдруженията) е съюзът.“ Казва се също, че „търговските сдружения се ползували с такава власт, че на владетеля не се разрешавало да въвежда никакви закони, които не са изгодни за тези търговски съюзи. Ръководителите на сдруженията се споменават веднага след жреците и на тях се отделяло сериозно внимание отстрана на владителя“[1]. Председателят на търговските шрешхи (съвременното „сетх“) се ползувал с твърде значителен авторитет.

Джатаките свидетелствуват за съществуването на едно твърде необикновено явление, а именно — създаването на определени селища или села за хора, занимаващи се с определен занаят. Така например, съществувало село на дърводелците, състоящо се, както се посочва, от хиляди семейства, село на ковачите и т. н. Тези специализирани села били разположени обикновено близо до града, който поглъщал тяхната продукция и от своя страна ги снабдявал с различни предмети от първа необходимост. Цялото село работело, както изглежда, на кооперативни начала и изпълнявало големи поръчки. Напълно вероятно е, че от този обособен живот и организация се е развила кастовата система. Примерът на брахманите и аристокрацията бил последван малко по малко от занаятчийските корпорации и търговските сдружения.

Големи пътища с ханища, а тук-таме и с болници за пътниците покривали Северна Индия и свързвали отделните части на страната. Търговията цъфтяла не само в самата страна, но и между Индия и чуждите държави. Около 5-я век преди н. е. в Мемфис (Египет) съществувала колония на индийски търговци, за което свидетелствуват намерени там скулпторни бюстове на индийци. Индия е търгувала вероятно и с островите на Югоизточна Азия. За морската търговия била нужна търговска флота и ясно е, че Индия е строила кораби както за вътрешните водни пътища, така и за далечни плавания. В епоса се споменава, че „пристигащите от далеч търговци“ плащали корабни такси.

---

[1] Prof. E. Washburn Hopkins, Cambridge History of India, Vol. I, p. 269.

Джатаките изобилствуват с разкази за пътешествия на търговци. Търговските кервани се насочвали на запад през пустините към морското пристанище Броч и на север за Гандхара и Средна Азия. От Броч корабите отивали към Персийския залив и във Вавилон (Бавера). По реките имало оживено движение и, според Джатаките, кораби се отправяли от Бенарес, Патна, Чампа (Бхагалпур) и други места към морето, а след това — за южните пристанища, както и за Цейлон и Малая. В старите тамилски поеми се разказва за богатото пристанище Каверипатинама на реката Кавери в Южна Индия, което било център на международна търговия. Тези кораби били вероятно твърде големи, тъй като в Джатаките е казано, че на един от тези кораби седели „стотици“ търговци и емигранти.

В „Милинда“ (това произведение се отнася към 1-я век от н. е.; Милинда бил гръцко-бактрийски цар на Северна Индия, станал пламенен последовател на будизма) се казва: „Защото корабовладелец, забогатял благодарение на пари, получавани за превоз в някое морско пристанище, ще може да пресече откритото море и да се отправи за Ванга (Бенгалия), Такола, Китай , Севира, Сурат, Александрия, към Короманделския бряг за Далечна Индия или за всяко друго място, където се събират кораби.“[1]

Индия е изнасяла „коприна, муселин, фина вълна, ножови изделия и бойно снаряжение, брокат, бродерии и килими, благовоние и лекарства, слонова кост и изделия от нея, скъпоценности и злато (рядко — сребро). Това са били главните предмети на търговията, която са водели търговците“[2].

Индия, или по-правилно Северна Индия, се славила с оръжията си, особено с качеството на своята стомана, на своите мечове и кинжали. В 5-я век преди н. е. един голям отред индийски войски, състоящ се от кавалерия и пехота, съпровождал персийската армия в Гърция. В знаменитата персийска епическа поема „Шахнаме“ от Фирдоуси се казва, че когато Александър нахлул в Персия, персийците бързо изпратили хора в Индия за мечове и друго оръжие. Преди появяването на исляма арабите наричали меча „муханнад“, което значи „от Хинд“ или „индийски“. Тази дума и досега се употребява в говоримия език.

---

[1] Цитатът е приведен от C. A. F. Rhys Davids в книгата «Cambridge History of India», Vol. I, p. 212.

[2] Rhys Davids, Buddhist India, p. 98.

Очевидно, древна Индия е постигнала големи успехи в обработката на желязото. Близо до Делхи се възвишава огромна желязна колона, поставяща в затруднение съвременните учени, които не могат да определят начина на нейното изготвяне, който е запазил желязото от окисляване и от другите атмосферни влияния. Надписът на колоната е направен с шрифт от времето на Гуптите, който е бил в употреба на 4-я до 6-я век на н. е. Но по мнението на някои учени самата колона е много по-стара, а този надпис е добавен по-късно.

Нахлуването на Александър в Индия през IV век преди н. е. е било от военна гледна точка незначителна операция. Това е било по-скоро един набег през границата и при това набег не твърде успешен. Александър се натъкнал на такава твърда съпротива от страна на вожда на едно от пограничните племена, че му се наложило да се откаже от намерението си да навлезе навътре в Индия. Щом вождът на малкото племе е могъл да окаже такава съпротива, то какво пък е трябвало да се очаква от по-обширните и могъщи царства, разположени по-нататък на юг? Вероятно това е било и главната причина, загдето неговата армия отказала да върви по-нататък и настоявала за завръщане.

Колко значителна е била военната мощ на Индия става очевидно наскоро след завръщането на Александър и неговата смърт, когато Селевк се опитал да предприеме ново нахлуване. Той бил разбит и отхвърлен от Чандрагупта. Индийските армии имали тогава едно преимущество, което другите нямали. Това преимущество се състояло в притежаването на обучени бойни слонове, които могат да се сравнят със съвременните танкове. Селевк Никатор купил в Индия 500 такива бойни слона за похода си против Антигон в Мала Азия през 302 година преди н.е. и, по думите на военните историци, тези слонове изиграли решаваща роля в сражението, което завършило със смъртта на Антигон и бягството на неговия син Деметрий.

Съществуват книги за дресиране на слонове, за коневъдство и др. т. Всяка една от тези книги се нарича шастра. Тази дума е придобила значението на „писание“ или „свещено писание“, но тя се прилагала по отношение на всеки вид знания и науки, от математиката до танците. В същност нямало е една ясна линия, която да отделя религиозните знания от светските. Те се преплитали и за предмет на изследването е служило всичко, което е изглеждало полезно за живота.

Възникването на писмеността в Индия се отнася към твърде древен период. Върху древна керамика, отнасяща се към епохата на неолита, съществуват надписи на писмото брахма. Надписите, разкрити в Мохенджо-Даро, и до днес не са напълно разчетени. Надписите на брахма, открито по цялата територия на Индия, несъмнено представляват първоначалното писмо, от което са възникнали деванагара и другите индийски писма. Някои от надписите на Ашока са написани с букви на брахма; други — на северозапад — с шрифта кхарошта.

Още през 6-я или 7-я век преди н. е. Панини е написал своята голяма граматика на санскритския език[1]. Той споменава за по-ранни граматики, тъй като по негово време санскритският език е бил оформен и е станал език на непрекъснато растяща литература. Книгата на Панини представлява нещо повече от проста граматика. Съветският ленинградски професор Ф. Шчербатский я нарече „едно от най-величавите творения на човешкия ум“. В областта на санскритската граматика, Панини и досега си остава признат авторитет, макар че явили се по-късно учени са я допълвали и ѝ давали свои тълкувания. Интересно е да се отбележи, че Панини споменава за гръцки писмени знаци. Това свидетелствува, че някакви връзки между Индия и гърците са съществували дълго преди появяването на Александър на Изтока.

Особено развитие получила астрономията, която често била сливана с астрологията. Имало медицински книги и болници. За легендарен основоположник на индийската медицина се счита Дханвантари. Обаче най-известните древни ръководства се отнасят към първите векове на християнската ера. Това са трудовете на Чарак за терапията и на Сушрута за хирургията. Предполага се, че Чарак е бил придворен лекар на цар Канишка, чиято столица се намирала на северозапад. В тези ръководства се изброяват много болести и се цитират методи за определяне на болестите и тяхното лекуване. В тях се говори за хирургия, акушерство, къпане, диета, хигиена, кърмене на децата и медицинско образование. Методът на обучението бил експериментален и в хода на обучението по хиругия са се използували дисекция на трупове. Сушрута споменава за множество хирургически инструменти и операции, включително ампутиране на крайници, операция на коремната кухина, цезаров разрез, премахване на перде на окото и други. Раните се стерилизирали посредством опушване. В 3-я или 4-я век преди нашата ера имало също лечебници за животни. Тук вероятно се е проявило влиянието на будизма и джайнизма с неговата проповед на ненасилието.

---

[1] Кит и някои други смятат, че Панини е живял приблизително към 300-та година преди н. е., но повечето специалисти клонят към мнението, че Панини е живял и писал през предбудисткия период.

Редица открития от историческа важност в областта на математиката били направени от древните индийци. По-специално, те въвели употребата на нулата, изнамерили десетичната система на смятането, въвели знака минус, използували буквите на азбуката в алгебрата за обозначаване на неизвестни величини. Датите на тези открития мъчно могат да се установят, тъй като между откритието и неговото практическо приложение винаги съществува голяма междина от време. Но съвсем ясно е, че началките на аритметиката, алгебрата и геометрията били положени в най-древния период. Числото „десет“ било поставено в основата на смятането в Индия още в епохата на „Ригведа“. У древните индийци било необикновено развито чувството за време и числа. Те имали дълъг ред на наименования за много големи числа. Очевидно, гърците, римляните, персийците и арабите не са имали термини за означаване на числата над хиляда или най-много до мириад ($10^4 = 10{,}000$). А в Индия имало 18 специални наименования (10^{18}) и са се срещали дори по-дълги изброявания. В едно предание за ранния период на учението на Буда се казва, че той въвел наименования за числата до 10^{50}.

От друга страна се прилагат извънредно малки деления на времето, най-малката единица от което е съставяла приблизително една седемнадесета от секундата, а най-малката мярка за дължина представлявала нещо близко до 1.37×7^{-10} дюйма. Наистина, всички тези големи и малки величини били без съмнение само теоретични и се използували за философски цели. Въпреки това, за разлика от другите древни народи, древните индийци имали широко понятие за времето и пространството. Те са мислели в широки мащаби. Дори тяхната митология работи с периоди от стотици милиони години. Огромните периоди, с които оперира съвременната геология или астрономическите разстояния до звездите, не биха ги поразили. Именно затова дарвиновата и другите аналогични теории не са могли да предизвикат в Индия онова смущение и оня вътрешен конфликт, които са породили в Европа в средата на 19-я век. Съзнанието на европейските народи е свикнало с исторически периоди, които не превишават няколко хилядолетия.

В „Артхашастра“ се говори за единици мерки и теглилки, които са били в сила в Северна Индия през 4-я век преди н. е. На пазарите се е извършвал грижлив контрол върху теглилките. През епическия период често се споменава за горски университети, разположени недалеч от града, в които учащите се се събирали около известни учени, за да получат подготовка в образование по различни предмети, в това число и военна подготовка. Предпочитането, което се давало на тези горски университет, се обяснява с желанието да се избягнат съблазните на градския живот и да се даде на учащите се възможност да водят дисциплиниран и целомъдрен живот. След няколко години такова обучение те се връщали обратно и живеели като добри домакини и граждани. В тези горски училища се обучавали вероятно малки групи, макар и да има указания, че известни учители са привличали голям брой ученици.

Бенарес винаги бил център на просветата и дори по времето на Буда той се ползувал с известност като древен център на просветата. В Еленовия парк близо до Бенарес Буда произнесъл първата си проповед. Обаче Бенарес очевидно никога не е приличал на университет, подобно на ония университети, които са съществували тогава и по-късно в другите части на Индия. Там имало множество групи, състоящи се от учители и техните ученици, и често между съперничещите групи се водили яростни диспути и спорове.

Обаче на северозапад, близо до съвременния Пешавар, в Такшашила или Таксила се намирал знаменитият древен университет. Той особено се прославил в областта на науката, главно на медицината и изкуствата, и там се стичали хора от отдалечените райони на Индия. В Джатаките нерядко се разказва как синовете на аристокрацията и брахмани се отправяли без никакви придружители и без оръжие в Таксила, за да получат там образование. Вероятно там са идвали също ученици и от Средна Азия и Афганистан, за което е способствувало нейното удобно разположение. Да се завърши в Таксила се считало за твърде почетно. Лекарите, учили в медицинския факултет, се ползували с голяма известност, и разказват, че всеки път, когато Буда се чувствувал нездрав, последователите му завеждали при него някой знаменит лекар, завършил в Таксила. Там се е учил и великият граматик на 6-я — 7-я век преди н. е. Панини.

Така че Таксила бил предбудистки университет и център на брахманската наука. През будисткия период той станал също център на будистката ученост и привличал ученици-будисти от всички кътчета на Индия и от чужбина. Той бил център на Северозападната провинция на държавата на Маурите.

Юридическото положение на жените било — както съобщава най-древният тълкувател на законите Ману — направо лошо. През целия си живот те били зависими от някого: от бащата, от мъжа или от сина. Законът почти приравнявал жената с движимото имущество. Въпреки това, съдейки по многобройните истории в епическите поеми, този закон не се прилагал много строго и жените заемали почетно място в семейството и обществото. Самият древен законодател Ману казва: „Боговете живеят там, където жената е уважавана.“ Ние не срещаме да споменава за жени, които да са учили в Таксила или в други древни университети, но някои от тях несъмнено са учили някъде, тъй като нееднократно се споменава за учени жени. В по-късните епохи също е имало редица видни учени жени. Колкото и лошо да е било от гледна точка на съвременните норми юридическото положение на жените в древна Индия, все пак то е било много по-добро от тяхното положение в древна Гърция и Рим през периода на ранното християнство, по време на каноническото право на средновековна Европа и чак до сравнително съвременната епоха — до началото на 19-то столетие.

Тълкувателите на законите, като започнем с Ману, споменават за различни форми на делови обединения. Ману говори главно за жречеството; Яджнавалкя включва също търговията и земеделието. По-късният автор Нарада заявява: „Загубите, разходите и печалбата на всеки съдружник са равни, по-големи или по-малки, от загубите, разходите и печалбите на другите съдружници в зависимост от това, дали неговият дял (влог) е равен, по-голям или по-малък. Разходите за складирането, храненето и данъците, (митата), загубите, стойността на превоза, разходите по издръжката трябва да се плащат от всеки сътрудник в съответствие с условията на споразумението.“

Очевидно, Ману си е представлявал държавата като едно малко царство. Обаче тази концепция се е разширявала и изменяла и е довела в 4-я век до образуването на обширната империя на Маурите и до международните връзки с гръцкия свят.

През 4-я век преди н. е. гръцкият посланик в Индия Мегастен напълно отрича съществуването на робство в Индия. Обаче тук той се е заблуждавал, защото в Индия несъмнено е имало домашни роби и в индийските книги от оная епоха се говори за подобряване участта на робите. Ясно е обаче, че не е съществувало нито широко разпространено робство, нито практиката да се използуват групи от роби за работа, както това е било възприето в много страни. Това може би е и накарало Мегастен да направи извода за пълната липса на робство. Законът е установявал, че „ариецът никога не може да бъде превърнат в роб“. Кой точно е бил ариец и кой не е бил, трудно може да се каже, но по онова време терминът ариец започнал да обозначава всички четири основни касти, в това число и шудрите, с изключение на недокосваемите.

В Китай през ранната епоха на династията Хан робите също се използували преди всичко за домашна работа. В селското стопанство или при големите строежи техният труд не е получил широко приложение. И в Индия, и в Китай домашните роби съставяли твърде малък процент от населението и в това отношение съществувала огромна разлика между индийското и китайското общество, от една страна, и съвременното им гръцко или римско общество, от друга.

Какво са представлявали индийците в ония далечни времена? Трудно можем да си представим една епоха, толкова отдалечена и толкова различна от нашата епоха. И все пак въз основа на разнообразните сведения, с които разполагаме, ние можем да си съставим известна смътна представа за нея. Това е бил един безгрижен народ, уверен в себе си и горд със своите традиции, народ, който е блуждаел в търсене на тайнственото, който е повдигал много въпроси, засягащи природата и човешкия живот, народ, който е придавал голямо значение на създадените от него норми и ценности, но леко и радостно е приемал живота и без особен страх е посрещал смъртта. Гръцкият историк Ариан, който описал похода на Александър в Северна Индия, бил поразен от това безгрижие. „Нито един народ, — пише той — не изпитва по-голяма любов към танците и песните, отколкото индийският.“

МАХАВИРА И БУДА. КАСТИТЕ

Такава приблизително е била обстановката в Северна Индия през времето от епическата епоха до ранния будистки период. Тя е била подлагана на непрекъснати изменения в областта на политиката и икономиката; в страната се извършвал процес на синтез, на сливане, а също така и процес на разделение на труда. В областта на идеологията се наблюдавали непрекъснато развитие и чести конфликти. След епохата на ранните Упанишади последвало развитие на мисълта и дейността в много направления; самите Упанишади били реакция срещу властта на жреците и ритуализма. Умовете на хората въставали против много от онова, което виждали; на почвата на този бунт са израснали ранните Упанишади, а малко по-късно и силното материалистическо течение, както и джайнизмът и будизмът, и е възникнал опитът да се синтезират в „Бхагавадгита“ различните форми на вярванията. Всичко това породило на свой ред шест системи на индийската философия. Все пак зад този идеен конфликт и бунт се криел активен и развиващ се национален живот.

Както джайнизмът, така и будизмът са представлявали отделяне от ведистката религия и нейните разклонения, макар че те в известен смисъл са израснали от нея. Те отричат авторитета на Ведите и, което е най-важно, отричат първопричината или пазят мълчание по този въпрос. Те проповядват ненасилие и създават орден на монаси, обвързани с обета на безбрачието. В техния подход се забелязва определен реализъм и рационализъм, макар че, разбира се, това малко ни помага да опознаем невидимия свят. Един от основните догмати на джайнизма се състои в това, че истината е относителна и зависи от нашия подход. Това е строго етична и нетрансцедентна система, която особено силно подчертава аскетичния аспект на живота и мисълта.

Буда и основоположникът на джайнизма Махавира били съвременници; и двамата принадлежали към военната класа на кшатрите. Буда умрял на осемдесетгодишна възраст в 544 година преди н. е. и от тази дата започва будистката ера. (Това е традиционна дата. Историците посочват една по-късна дата — около 487 година преди н. е., но сега те са склонни да приемат традиционната дата като по-правилна). По едно странно съвпадение аз пиша тези редове в деня на будистката 2488 нова година — ден на пълнолуние през месеца вайшакх, на така наречения вайшакхи пурнима. В будистката литература се казва, че Буда се родил през пълнолунието на месец вайшакх (май — юни) и че неговото просветление и неговата смърт се паднали в същия годишен ден.

Буда имал смелостта да се обяви против популярната религия, суеверията, обредността и жреческия ритуал, както и против всички привилегировани групи, вкопчили се за тях. Той осъдил също метафизическите и теологическите възгледи, чудотворството, откровенията и сношенията със свръхестествените сили. Той апелирал към логиката, разума и опита; на пръв план издигал етиката; неговият метод е бил методът на психологическия анализ — психология без душа. След спарената атмосфера на метафизическите разсъждения целият негов метод е бил подобен на струя от свеж вятър, идващ откъм планините.

Буда не е нападал направо кастите, но не ги е признавал в своя орден и няма никакво съмнение, че цялата негова позиция и дейност са отслабили кастовата система. Вероятно през негово време и в течение на още няколко столетия след него кастите са били неустойчиви. Ясно е, че едно общество, разделено на касти, не би могло да води търговия с чужди държави или да се впуска в някакви други предприятия зад пределите на страната. Обаче търговията между Индия и съседните страни се е развивала още в течение на хиляда и петстотин или дори повече години след Буда и индийските търговски колонии процъфтявали. В Индия продължавали да нахлуват откъм северозапад чуждоземни елементи и да се асимилират.

Интересно е да се отбележи, че този процес на асимилиране се извършвал както на високите, така и на ниските стъпала на кастовата стълба. В подножието на стълбата се образували нови касти, а ония от чуждите елементи, които побеждавали, скоро се зачислявали към управляващата каста на кшатрите. Монетите от периода на навечерието и началото на християнската ера свидетелствуват за бързи промени, станали в течение на две-три поколения. Първият владетел носи чуждо име. Неговият син или внук получава вече санскритско име и се коронясва в съответствие с традиционните обичаи, установени за кшатрите.

Много кланове на раджпутите-кшатри възникнали още по времето на нападенията на саките или скитите; тези нападения започнали около 2-я век преди н. е. или пък през по-късния период на нахлуването на белите хуни. Всички те приемали вярата и обичаите на страната, а след това се опитвали да докажат, че произхождат от знаменити епически герои. Така че принадлежността към групата на кшатрите зависела по-скоро от положението и вида на занятието, отколкото от произхода, и това улеснявало присъединяването на чужденците към нея.

Много интересно и показателно е, че в продължение на един дълъг период от индийската история великите хора неведнъж са обръщали внимание върху опасността от жречеството и строгата кастова система и против тях са възниквали мощни движения; въпреки това, бавно и почти неусетно, сякаш е било предопределение на съдбата, кастите растели, разпространявали се и притискали в своите убийствени клещи всичките области на индийския живот. Метежниците, въставали против кастите, имали много привърженици, обаче с течение на времето групата на техните последователи сама ставала каста. Джайнизмът, който се обявил против старата религия и в много отношения твърде се различавал от нея, се примирявал с кастовата система и се приспособил към нея. Благодарение на това той продължава да съществува в Индия почти като разклонение на индуизма. Будизмът, който не се приспособил към стистемата на кастите и се отличавал с по-голяма независимост в своето мислене и възгледи, в края на краищата изчезнал от Индия, макар че и сега оказва дълбоко влияние върху Индия и индуизма. Християнството, което се появило в Индия преди 1800 години, се закрепило там и постепенно създало собствени касти. Кастовата система повлияла отчасти и на социалната структура на мюсюлманите в Индия, въпреки тяхното енергично осъждане на всякакви подобни прегради вътре в общината.

В нашата епоха сред буржоазията възникват много движения за унищожаване тиранията на кастите и те са постигнали известни успехи, които не са засегнали съществено положението на масите. Те обикновено са използували метода на фронталната атака. След това се появи Ганди, който се зае с разрешаването на тази проблема по косвен път в съответствие с методите, възприети в Индия от незапомнени времена; неговият поглед бе обърнат към масите. Той беше достатъчно праволинеен, бояк и настойчив, но не оспорваше основната функционална теория, върху която са се основавали четирите главни касти. Той водеше борба против явните отклонения, знаейки добре, че с това подрива цялата кастова система изобщо. Той вече разтърси нейния фундамент, което оказа голямо влияние върху масите. В техните очи цялата структура или продължава да съществува, или се руши изцяло[1]. Обаче сега действува още по-могъща сила от Ганди — условията на съвременния живот. И както изглежда, тази древна и устойчива реликва на миналото ще трябва в края на краищата да отмре.

Но докато ние водим борба с кастите в Индия (които при своето зараждане са се основавали върху цвета на кожата), на Запад възникнаха нови деспотични касти с учения за расово превъзходство, обличани понякога в политически и икономически форми и дори говорещи с езика на демокрацията.

Преди Буда и до 700 години преди Христа един велик индиец, мъдрецът и законодателят Яджнавалкя според преданието бил казал: „Добродетелта се определя не от нашата религия, а още по-малко от цвета на нашата кожа. Добродетелта трябва да се проявява на дело. Затова нека никой не постъпва с другите така, както не желае да постъпват с него.“

ЧАНДРАГУПТА И ЧАНАКЯ

ОБРАЗУВАНЕТО НА ИМПЕРИЯТА НА МАУРИТЕ

Будизмът се разпространявал в Индия постепенно. Макар че будизмът по своя произход е представлявал движение на кшатрите и е отразявал конфликта между управляващата класа и жреците, неговата етична и демократична страна и особено неговата борба против жречеството и ритуализма привличали народа. Будизмът се развивал като народно реформаторско движение, намирайки привърженици дори сред някои мислители от брахманите. Но обикновено брахманите се обявявали против него и наричали будистите еретици и бунтовници, въстанали против ортодоксалната религия. По-важно от външните успехи е било взаимното влияние между будизма и старата религия и постоянното подкопаване на положението на брахманите. След две и половина столетия владетелят Ашока приел будизма и с всичката си енергия се отдал на неговото разпространение с мирни мисионерски средства в Индия и други страни.

---

[1] Изказванията на Ганди за кастите постепенно ставаха все по-енергични и целенасочени; той нееднократно е давал да се разбере, че кастите изобщо, и по-специално в оня вид, в който те съществуват, трябва да бъдат унищожени. Говорейки за конструктивната програма, която бе предложил на вниманието на нацията, той заявява:

„Целта без съмнение е политическа, социална и икономическа независимост. Това е морална, ненасилствена революция във всички области на живота, на голямата нация — революция, която трябва да доведе до изчезването на кастите и други подобни суеверия; разногласията между индуси и мюсюлмани ще станат дело на миналото, а враждата към англичаните и европейците ще бъде напълно забравена . . .“ И за втори път, съвсем неотдавна: „Кастовата система в оня вид, в който я познаваме, представлява анахронизъм. Тя трябва да изчезне, за да могат индуизмът и Индия да живеят и да растат от ден на ден.“

През тези два века в Индия станали много промени. Дълго време в страната се извършвали различни процеси, които способствували за сливането на народностите и обединението на миниатюрните държавици в малки монархии и републики. Действувала е старата тенденция към създаване на единна централизирана държава и резултат на всичко това е било образуването на могъща и високо развита държава. Окончателния тласък към това е дало нахлуването на Александър в Северозападна Индия. Появили се двама забележителни човеци, които съумели да се възползуват от изменилите се условия и ги подчинили на себе си. Това са били Чандрагупта Мауря и неговият приятел, министър и съветник брахманът Чанакя. Двамата заедно постигнали големи успехи. И двамата били изгонени от могъщото царство Магадха, което се управлявало от династията Нанда и центърът на което се намирал в Паталипутра (днешна Патна). И двамата се отправили на северозапад в Таксила и установили връзки с гърците, оставени там от Александър. Чандрагупта се срещал със самия Александър. Той слушал за неговите завоевания и слава и горял от честолюбиво желание да го надмине. Чандрагупта и Чанакя наблюдавали събитията и се готвели. Те обсъждали големи честолюбиви планове и изчаквали възможността да ги осъществят.

Скоро дошло известие за смъртта на Александър във Вавилон през 323 година преди н. е. и Чандрагупта и Чанакя веднага издигнали стария и вечно нов призив към национализъм и вдигнали народа против чуждите завоеватели. Гръцкият гарнизон бил изгонен и Таксила взета. Призивът към националното чувство помогнал на Чандрагупта да си спечели съюзници и той тръгнал с тях през Северна Индия за Паталипутра. Две години след смъртта на Александър, Чандрагупта вече владеел този град и царството; така била образувана държавата на Маурите.

Военачалникът на Александър, Селевк, който наследил след смъртта на своя вожд страните от Мала Азия до Индия, се опитал да възстанови властта си в Северозападна Индия и преминал със своята армия Инд. След като бил разбит, той се принудил да отстъпи на Чандрагупта част от Афганистан до Кабул и Херат. Сам Чандрагупта се оженил за дъщерята на Селевк. Империята на Чандрагупта обхващала, с изключение на южната част, цяла Индия от Арабско море до Бенгалския залив и се простирала на север до Кабул. За пръв път през цялата известна история на Индия в нея възникнала огромна централизирана държава. Столицата на тази велика империя била Паталипутра.

Какво е представлявала новата държава? За щастие ние разполагаме с пълни описания на тази държава, оставени както от индийците, така и от гърците. Посланикът на Селевк Мегастен е оставил записки, но още по-важен е трактатът на Каутиля „Артхашастра“ („Наука за държавното устройство“), за който вече се споменаваше по-горе. Каутиля е второто име на Чанакя; следователно ние имаме една книга, написана не само от голям учен, но и от човек, който е изиграл решаваща роля в създаването, развитието и запазването на империята. Чанакя е наричан индийският Макиавели и това сравнение е до известна степен оправдано. Но той е бил във всяко отношение значително по-крупна фигура, защото превъзхождал Макиавели както по ум, така и по дела. Той не е бил просто привърженик на царя, смирен съветник на всемогъщ повелител. Неговият образ ни е даден в старата индийска пиеса на Мудра Ракшаса, посветена на този период. Смел интригант, горд и отмъстителен, никога не прощаващ обидите и не забравящ своята цел, негнусящ се от никакви средства, за да измами и победи врага, той е държал в ръцете си юздите на държавното управление и е гледал на владетеля по-скоро като на любим ученик, отколкото на повелител. Скромен аскет, прост в личния си живот, безразличен към блясъка и великолепието на високото си положение, той, след като изпълнил своя обет и постигнал целта си, искал да се оттегли от държавните работи, за да може, както подобава на брахман, да води съзерцателен живот.

Пред нищо не би се спрял Чанакя за постигането на своята цел; той бил крайно безскрупулен в избора на средствата, но в същото време притежавал достатъчно мъдрост, за да разбере, че самата цел може да бъде провалена, ако се прилагат негодни средства. Дълго преди Клаузевиц той — според съобщения на някои източници — бил казал, че войната е само продължение на държавната политика с други средства. Но, добавял той, войната трябва винаги да служи на по-широки политически цели, а не да става самоцел. Целта на държавния деятел винаги трябва да бъде подобряване положението на държавата в резултат на войната ,а не просто поражение и унищожение на врага. Ако войната влече след себе си гибел на двете страни, това означава банкрут на държавната политика. Войната трябва да се води с помощта на въоръжени сили, но много по-важна от силата на оръжието е висшата стратегия, която подкопава духа на врага, разлага силите му и поражда или подготвя неговото поражение преди да е извършено срещу него въоръжено нападение. Колкото безскрупулен и непреклонен да е бил Чанакя в постигането на своята цел, той никога не забравял, че е по-добре да привлечеш на своя страна умния и благороден враг. отколкото да го смажеш. Той удържал своята окончателна победа, като сеел раздори в редовете на врага, а в самия момент на тази победа — както гласи историята — той подбудил Чандрагупта да прояви великодушие по отношение на своя съперник. Казват, че сам Чанакя връчил на министъра на този съперник емблемата на своя висок пост, защото умът и верността на този министър към своя бивш повелител му направили дълбоко впечатление. По този начин това драматично описание завършва не с горчиво поражение и унижение, а, с помирение и полагане на трайни и устойчиви основи на държавата, която не само победила, но и привлякла на своя страна главния враг.

Държавата на Маурите поддържала дипломатически отношения с гръцкия свят — както със Селевк и неговите приемници, така и с Птоломей Филаделф. Тези отношения се изграждали върху здравата основа на взаимните търговски интереси. Страбон ни разказва, че реката Окс[1] в Средна Азия е служила като звено във важната верига, по която индийските стоки се доставяли през Каспийско и Черно море за Европа. В 3-я век преди н. е. това бил един оживен път. По онова време Средна Азия била богата и плодородна. След хиляда и повече години тя започнала да съхне. В „Артхашастра“ се споменава, че „в царската конюшня имало арабски бегачи“

---

[1] Окс — древното название на Аму-Даря. Гърците се запознали с реката Окс по време на похода на Александър Македонски в Бактрия и Согдиана през 329—328 години преди н. е. — Бел. на рус. ред.

ДЪРЖАВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

Какво е представлявала новата държава, възникнала през 321 година преди н. е. и обхващала по-голямата част на Индия чак до Кабул на север? Както и повечето империи в миналото и настоящето, това е било автокрация, при която върховната власт е представлявала диктатура. Градовете и селските общини се ползували със значителна местна автономия, а местните задачи се изпълнявали от избрани ръководители. Тази местна автономия била твърде високо ценена и едва ли някой цар или върховен управник я е нарушавал. Все пак влиянието и разностранната дейност на централното правителство проникували във всички ъгли и в някои отношения тази държава на Маурите напомня съвременните диктаторски държави. В оная чисто земеделска епоха не е могло да има нищо подобно на контрол на държавата над личността, какъвто наблюдаваме в днешно време. Но въпреки тези ограничения, и тогава са правени опити да се контролира и регулира животът. Тази държава съвсем не е била само полицейска държава, заинтересована в запазването на външния и вътрешния мир и в събирането на данъци.

Съществувал значителен и оформен бюрократичен апарат и нееднократно се споменава за шпионаж. Селското стопанство било в много отношения регулирано, регулирана била и нормата на лихвения процент. На регулиране и периодична инспекция са подлежали хранителните продукти, пазарите, занаятчийското производство, кланиците, скотовъдството, водоснабдяването, зрелищата, публичните домове и питейните заведения. Били установени стандартни единици за мерките и теглилките. Строго се наказвало изкупуването и фалшифицирането на хранителните продукти. Търговията, а в някои отношения и извършването на религиозни обреди се облагали с данъци. В случай на нарушение на наредбите или на някакво друго провинение се конфискували постъпленията на храмовете. На конфискация подлежало също и имуществото на богати хора, виновни за някакви злоупотреби или за опит да забогатяват от национални бедствия. Провеждани били санитарни мероприятия и имало болници, а в главните центрове — и лекари. Държавата оказвала помощ на вдовиците, сираците, болните и инвалидите. Особена грижа на държавата било оказването на помощ във време на глад и затова половината от запасите във всички държавни складове се пазели за в случай на недостиг и глад.

Всички тези порядки и постановления са се отнасяли навярно много повече до градовете, отколкото до селата. Напълно вероятно е също, че практиката значително е изоставала от теорията. Все пак интересна е самата теория. Селските общини били практически автономни.

„Артхашастра“ от Чанакя обхваща широк кръг въпроси и засяга почти всички страни от теорията и практиката на държавното управление. Там се разглеждат задълженията на държавния глава, на неговите министри и съветници, функциите на заседанията на съвета, на правителствените ведомства, на дипломацията, въпросите на войната и мира. Подробно е описана огромната армия на Чандрагупта, състояща се от пехота, кавалерия, колесници и слонове[1]. В същото време Чанакя изказва мнението, че само числеността на армията не е от голяма стойност; без дисциплина и съответно ръководство тя може да се превърне в бреме. Разглеждат се също така въпроси за отбраната и за строителството на укрепления.

Между другите въпроси в тази книга се говори за търговията, за търговските сношения, за закона и съда, за градското управление, обществените обичаи, брака и развода, правата на жените, за облагането с данъци и държавните приходи, за селското стопанство, за работата в рудниците и предприятията, за занаятчиите, пазарите, градинарството, занаятчийските изделия, напояването и водните пътища, за кораби и навигация, за сдруженията, за преброяването на населението, за риболова, кланици, паспорти и затвори. Признавало се правото на вдовиците отново да встъпят в брак; при известни обстоятелства се допускал и развод.

В книгата се споменава за чинапатта — копринени тъкани от китайско производство — и се прави разлика между тези коприни и коприните, които се изработвали в Индия. Вероятно индийската коприна е била по-груба. Вносът на китайска коприна свидетелствува, че още в 4-я век преди нашата ера се поддържали търговски отношения с Китай.

При коронацията владетелят бил длъжен да се закълне, че ще служи на народа. „Нека бъда лишен от небето, от живот и потомство, ако ви потискам.“ „В щастието на неговите поданици се съдържа и неговото щастие; радеейки за тяхното благо, той ще смята за добро не онова, което е нужно нему, а онова, което е нужно на поданиците му". „Ако владетелят е енергичен, неговите поданици ще бъдат също енергични." Обществените дела не трябва да страдат и чакат докато владетелят намери за нужно да се занимае с тях; той винаги трябва да намери за тях време. Ако пък владетелят не се държи както подобава, народът имал право да го свали и да постави на неговото място друг.

---

[1] Шахматната игра, която се е зародила първоначално в Индия, се е развила вероятно от това деление на армията на четири части. Тя се е наричала чатуранга, четиричленна, откъдето е произлязла думата шатранг. Ал-Бируни разказва, че в Индия в тази игра са играли четирима играчи.

Съществувало ведомство по напояването, което контролирало множеството канали, и ведомство по корабоплаването, което управлявало пристанищата, саловете, мостовете и многобройните лодки и кораби, които сновели нагоре и надолу по реките и се отправяли по море до Бирма и по-далече. Като придатък към армията съществувала очевидно и някаква военна флота.

В империята търговията цъфтяла и отдалечените части на страната били свързани с благоустроени пътища, по които имало много ханища за пътниците. Главният път се наричал царски път и водел от столицата за северозападната граница. Специално се споменава за чуждестранни търговци, които били подсигурявани с всичко необходимо и очевидно се ползували с особен род екстериториалност. Съобщава се, че древните египтяни увивали мумиите в индийски муселин и боядисвали дрехите си с индиго, което се доставяло от Индия. В развалините е намерено също и стъкло. Гръцкият посланик Мегастен разказва, че индийците обичали украшенията и дори споменава, че те носели обувки, за да изглеждат по-високи.

Животът в империята на Маурите започнал да става все по-разкошен. Той ставал по-сложен, специализиран и организиран. „Броят на хотелите, ханищата, кръчмите, керван-сараите и игралните домове е бил очевидно твърде голям. Сектите и занаятчийските обединения разполагали със свои помещения за събрания; последните устройвали също обществени обеди. Увеселенията давали средства за препитание на множество различни танцьори, певци, и актьори, които отивали дори и в селата, и авторът на „Артхашастра" не е склонен да поощрява съществуването на обществени помещения с даваните там представления, защото това отвличало хората от семейния живот и от работата по нивите. В същото време били въведени глоби за отказване на помощ при организирането на обществени увеселения. Владетелят поощрявал строителството на амфитеатри за драмагични представления, за борба и други състезания на хора и животни, а също и за зрелища, през време на които са били показвани изображения на различни рядкости . . . улиците често били осветлявани за празненствата."[1] Устройвани били също царски шествия и ловни групи.

В тази обширна империя имало множество гъсто населени градове, но главният от тях бил столицата Паталипутра (днешна Патна), великолепен град, разпрострян по бреговете на Ганг при устието на реката Сон. Ето как го описва Мегастен: „При сливането на тази река (Ганг) с друга е разположен Палиботра, град с дължина 80 стадии (9.2 мили) и широчина 15 стадии (1.7 мили). По формата си той напомня паралелограм и е ограден с дървена стена, в която са направени отвори за пускане на стрели. Пред стената има ров за отбрана и за събиране на отточните води на града. Този ров, който опасва целия град, достига до 600 фута широчина и 30 лакти дълбочина, а стената е снабдена с 570 кули и има 64 врати."

От дърво била построена не само тази голяма стена, но и повечето къщи. Очевидно, това е било мярка за предпазване от земетресения, защото този район е особено подложен на такива. Силното земетресение в Бихара през 1934 година ярко напомня този факт. Тъй като къщите били от дърво, вземали се грижливи мерки за предпазване от пожари. Всеки собственик бил длъжен да държи в дома си стълби, куки и съдове с вода.

Паталипутра имал градско управление, избирано от народа. То се състояло от 30 лица, разделени на шест комитета по пет члена във всеки един. Тези комитети се занимавали с въпроси на промишлеността и занаятите, умиранията и ражданията, стоките, настаняване на пътешественици и поклонници и пр. Пълният състав на градския съвет ръководел финансите, санитарното дело, водоснабдяването, обществените здания и градини.

УЧЕНИЕТО НА БУДА

За всички тези политически и икономически обрати, които са изменяли лицето на Индия, е действувал ферментът на будизма с неговото влияние върху старите вероизповедания и неговата борба против привилегированите групи и религии.

---

[1] Dr. F. W. Thomas, The Cambridge History of India, Vol. I, p. 480

Много повече отколкото дискусиите и споровете, които винаги тъй много са увличали Индия, е подействувала върху народа тази лъчезарна титаническа личност, споменът за която е живеел в душата на народа. Неговото учение, старо и в същото време съвсем ново и оригинално за ония, които са били потънали в метафизическата схоластика, завладяло въображението на просветените хора и дълбоко проникнало в душата на народа. „Идете във всички страни, казал Буда на своите ученици, и проповядвайте това учение. Кажете им, че бедни и унижени, богати и знатни — всички са равни, че в тази религия всички касти се обединяват както реките в морето.“ Неговото учение било проникнато от всеобхващаща доброжелателност и любов към всички. Защото „никога в този свят ненавистта не се побеждава с ненавист“; и по-нататък: „Нека човек победи гнева с добродушие, а злото с добро.“

Това е бил идеалът на праведността и самодисциплината. „Може да победиш хиляди хора в бой, но най-голям победител ще бъде оня, който удържи победа над самия себе си.“ „Не рождението, а само поведението прави човека или член на нисша каста, или брахман.“ Дори грешникът не трябва да бъде осъждан, защото „който по добра воля се обърне с жестоки думи към съгрешилите, той сякаш посипва сол върху раната на тяхната вина“. Самата победа над другите води към печални последствия: „Победата ражда ненавист, защото победеният е нещастен.“

Всичко това той проповядва, без да узаконява някаква религия, без да се позовава на бога или на другия свят. Той се опира на разума, логиката и опита и призовава хората да търсят истината в своето съзнание. На него се приписват думите: „Нека никой не приеме моя закон от благоговение, а първом да го изпита, както златото се изпитва с огън.“ Причината за всички беди било непознаването на истината. Съществува ли бог или абсолют или не — за това той не говори. Той не твърди и не отрича това. Там, където знанието е невъзможно, трябва да се въздържаме от разсъждение. Преданието казва, че вероятно в отговор на един въпрос Буда казал: „Ако под абсолют си мислим нещо несвързано с никакви известни неща, тогава неговото съществуване не може да се установи с никакви разсъждения. Как можем да знаем, че нещо, което не е свързано с други неща, изобщо съществува? Цялата известна нам вселена представлява система от взаимни връзки. Ние не познаваме нищо, което да не е свързано или което може да съществува, без да е свързано с нещо друго." Затова ние трябва да се ограничим с онова, което сме в състояние да усетим и за което можем да имаме определено знание.

Буда не дава ясен отговор и на въпроса за съществуването на душата. Той не отрича и не потвърждава нейното съществуване. Той се отказва да обсъжда този въпрос, което е твърде знаменателно, защото по негово време ума на индиеца твърде силно са занимавали въпросите за индивидуалната и абсолютна душа, за монизма и монотеизма и други метафизически хипотези. Но разумът на Буда бил против всички форми на метафизиката. Той вярвал във вечността на природния закон, във всеобщата причинност, в това, че всяко последвало състояние се определя от по-рано съществували условия, и в това, че добродетелта и щастието, както и порокът и страданието, са органически свързани помежду си.

Ние употребяваме в нашия свят на опита различни термини и описания и казваме: „това съществува" или „това не съществува". Обаче и едното, и другото може да се окаже неправилно, когато надникнем дълбоко в нещата, и нашият език може би не е в състояние да опише онова, което става в действителност. Истината лежи може би някъде между това „съществува" и „не съществува" или зад техните предели. Реката тече непрекъснато и изглежда неизменна и все пак водите постоянно се изменят. Също и огънят. Пламъкът гори и дори запазва очертание и форма и все пак той никога не е един и същ и се изменя всеки миг. Така и всичко друго в света непрекъснато се изменя и животът във всички негови форми е поток от създаващи се форми. Реалността не е нещо постоянно и неизменно, а по-скоро своеобразна лъчиста енергия, продукт на сили и движения, смяна на следствия. Идеята за времето е само „условно понятие, отделено за удобство от едно или друго явление". Ние не можем да кажем, че дадено нещо е причина на нещо друго, защото не съществува вътрешна основа на постоянно битие, която да се изменя. Същността на нещата е вътрешният, иманентният закон на връзката с други така наречени неща. Нашите тела и души се изменят всеки миг; те престават да съществуват и на тяхно място се появява и отново изчезва нещо друго, сходно на тях и все пак различно от тях. В известен смисъл ние непрекъснато умираме и отново се пресъздаваме и това създава видимата непрекъснатост на индивидуалността. Това е „непрекъснатост на вечно изменящата се индивидуалност". Всичко е течение, движение, изменение.

Нашият ум, привикнал към установените методи на мислене и обяснение на физическите явления, трудно може да разбере всичко това. Все пак удивително е колко много тази философия на Буда ни приближава до някои понятия на съвременната физика и на съвременната философска мисъл

Методът на Буда е бил методът на психологическия анализ и пак е поразително колко дълбоко е било неговото проникновение в тази най-нова от съвременните науки. Животът на човека се е разглеждал и изучавал без някакво позоваване на неизменното **аз,** защото, дори ако такова **аз** съществува, то е недостъпно за нашето разбиране. Разумът се е разглеждал като част от тялото, като съвкупност на духовните сили. С това личността става съвкупност от духовни състояния, **аз** е прост поток от идеи. „Всичко, което сме ние, е резултат на онова, за което сме мислили."

Особено внимание се отделя на горчивините и страданията, които съпътстват живота, и на „четирите благородни истини", в които — както провъзгласил Буда — се говори за това страдание, за неговата причина, за възможността да се прекрати страданието и за начина да се постигне това. Според преданието Буда се обърнал към учениците си със следните думи: „И когато в течение на дълги векове вие сте изпитвали (печал), когато сте блуждаели и извършвали това странстване (на живота), и сте скърбели, и сте плакали, защото такава е била вашата участ, която сте ненавиждали, а това, което сте обичали, не е било ваша участ — от очите ви са текли и сте пролели повече сълзи, отколкото вода се съдържа в четирите големи океана."

С прекратяването на това състояние на страдание се постига нирвана. Относно това, какво е нирвана, мненията се разделят, защото не е по силите на нашия слаб език да опише трансцедентното състояние с понятията на нашия ограничен разум. Едни казват, че това е просто угасване или стихване. Обаче нам е известно, че Буда е отричал това и е посочвал, че нирвана е вид на интензивна дейност. Нирвана е угасяване на лъжливото желание, а не просто унищожение, но това може да бъде описано само в негативни понятия.

Пътят на Буда е бил среден път, лежащ между двете крайности — отдаване на своите желания и умъртвяване на плътта. Изхождайки от собствения си опит на умъртвяване на плътта, той казвал, че човек, който е загубил сили, не може да върви по правилния път. Този среден път е бил арийският път, състоящ се от осем стадия: правилни убеждения, правилни стремежи, правилни думи, правилно поведение, правилен начин на живот, правилни усилия, правилен начин на мислене и правилно наслаждение. Всичко това се получава чрез самовъзпитание, а не по милост отгоре. И ако човек успее да възпита себе си в този дух и да удържи победа над себе си, той не може да претърпи поражение. „Дори бог не може да превърне в поражение победата на човека, който е надвил сам себе си."

Буда е казвал на своите ученици онова, което те по негово мнение са били способни да разберат и осъществят. Неговото учение не е претендирало, че напълно обяснява всичко, че напълно разкрива всичко съществуващо. Казват, че веднаж той взел в ръката си снопче сухи листа и попитал любимия си ученик Ананда, дали наоколо има още листа освен ония, които се намират в ръката му. Ананда отговорил: „Есенните листа падат навсякъде и не могат да се преброят." И тогава Буда казал: „Така и аз съм ви дал само една шепа от истините, но освен тях има безброй много други истини и те не могат да се преброят."

ИСТОРИЯТА НА БУДА

Историята на Буда ме е увличала дори в ранно детинство. Сърцето ме е влякло към младия Сидхартха, който след дълга вътрешна борба, мъки и страдания се превърнал в Буда. Една от моите любими книги беше „Light of Asia" от Едуин Арнолд. В последствие, когато ми се налагаше често да обикалям по моята провинция, аз обичах да посещавам ония много на брой места, които преданието свързва с Буда. Дори понякога за тази цел съм правил отклонения по пътя си. Повечето от тези места се намират в моята родна провинция. Тук (на границата с Непал) се е родил Буда, тук той е странствувал, тук (в Гая, в Бихара) седял под дървото Бодхи и постигнал просветлението, тук прочел своята първа проповед и тук е умрял.

Пребивавайки в страните, където будизмът е останал жива и господствуваща вяра, аз посещавах храмове и манастири, срещах се с монаси и миряни и се стараех да изясня какво е дал будизмът на тези хора. Как е повлиял върху тях, какви следи е оставил в техните души и върху техните лица, как се отнасят те към съвременния живот? Много неща не ми се нравеха. Върху рационалното етично учение беше натрупано изобилно многословие, множество обрядности, канонически права и в разрез с Буда, твърде много метафизика и дори магии. Въпреки предупреждението на Буда, те го обожествяваха и неговите колосални изваяния в храмовете и по други места ме гледаха; и аз си задавах въпроса: какво би помислил сам той за тези неща? Мнозина от монасите бяха хора невежи, изпълнени със суетност и изискващи уважение, ако не към самите тях, то към тяхната одежда. Във всяка страна религията е придобила национални черти и се е приспособила към различните обичаи и начини на живот. Всичко това беше доста естествено и може би неизбежно явление.

Но аз виждах и много неща, които ми се харесаха. В някои манастири и манастирски училища цареше атмосфера на мирно изучаване и съзерцание. Лицата на много монаси отразяваха смирение и покой, достойнство, мекота, отречение и освобождение от светските грижи. Отговаряше ли всичко това на съвременния живот или беше само бягство от него? Не можеше ли всичко това да се влее в непрекъснатата борба на живота и донякъде да обуздае овладелите ни вулгарност и дух на грабеж и насилие?

Песимизмът на будизма, както и тенденцията да се бяга от живота и неговите проблеми, не отговаряха на моите възгледи върху живота. Някъде в дълбочините на душата си аз бях езичник, с езическа любов към богатствата на живота и природата, и не изпитвах особено отвращение към конфликтите, пораждани от живота. Всичко, което изпитах, всичко, което видях наоколо, колкото и да беше печално и мъчително, не заглуши в мене този инстинкт.

Бил ли е будизмът пасивен и песимистичен? Тълкувателите на будизма могат да кажат, че това е така: може би много от неговите последователи са го възприемали в такъв дух. Аз не съм компетентен да съдя за всички негови тънкости и за неговото по-нататъшно сложно и метафизическо развитие. Но когато мисля за Буда, у мене не се явява такова чувство и не мога да си представя, че една религия основана главно върху пасивност и песимизъм, е можела да има такова влияние върху много хора и в това число върху високо надарени хора

Образът на Буда, възпроизведен с любов от хиляди ръце върху камък, мрамор и бронз, сякаш символизира целия дух на индийското мислене или поне един негов жизнено важен аспект. Седнал върху лотосовия цвят, спокоен и невъзмутим, над страстите и желанията, над бурите и борбите на този свят, толкова отдалечен, той изглежда далечен и недосегаем. Но стига да се вгледаме, и ще видим, че зад тези спокойни и неподвижни черти се крият страст и емоции, странни и по-силни от страстите и емоциите, които сме изпитвали ние. Очите му са затворени, но те сякаш излъчват силата на духа и целият образ е изпълнен с жизнена енергия. Минават векове, а Буда все още изглежда не толкова далечен; ние чуваме неговия глас, който ни призовава да не се плашим от борбата, а със спокоен поглед да я приемем и да виждаме в живота все по-големи възможности за растеж и напредък.

В наши дни личността не е изгубила своето значение и ако един човек като Буда е оставил такъв отпечатък върху начина на човешкото мислене (защото дори и сега в мислите за него има нещо живо и вълнуващо), то той трябва да е бил забележителен човек, който, по думите на Барт, е представлявал „завършен образец на спокойствие и кротко величие, на безгранична нежност към всичко, което диша, и на съчувствие към всичко, което страда — образец на съвършена нравствена свобода и на освобождение от всякакъв предразсъдък“. А страната и народът, способни да дадат такъв изумителен тип на човек, трябва да обладават голям запас от мъдрост и вътрешна сила.

АШОКА

Отношенията между Индия и западния свят, установени от Чандрагупта Мауря, се поддържали и през царуването на неговия син Биндусара. При двореца в Паталипутра е имало посланици на Птоломей от Египет и на Антиох, син и приемник на Селевк Никатор, от Западна Азия. Внукът на Чандрагупта Ашока разширил тези връзки и по негово време Индия, благодарение главно на будизма, станала важен международен център.

Ашока наследил тази огромна империя около 273 година преди н. е. Дотогава той бил управител на Северозападната провинция, столица на която бил университетският център Таксила. По онова време империята включвала вече по-голямата част от Индия и дори част от Централна Азия. Само Югоизтокът и част от Юга оставали още извън нейните граници. Старата мечта за обединяването на цяла Индия под една върховна власт въодушевила Ашока и той незабавно предприел завоевателен поход срещу Калинга на източното крайбрежие, обхващащо приблизително територията на съвременна Ориса и част от Андхра. Неговите армии удържали победа, въпреки мъжествената и упорита съпротива на населението на Калинга. Тази война се съпровождала с жестоки кланета и когато вестта за това дошла до Ашока, той бил обзет от разкаяние и почувствувал отвращение към войната. Единствен от победоносните монарси и пълководци на света, той решил да прекрати войната в самия разгар на победата. Цяла Индия признала неговата власт с изключение на южната част, но и тази област лесно можела да стане негова плячка. Въпреки това той се въздържал от по-нататъшни завоевания и под влиянието на учението на Буда неговият разум се насочил към завоевания и търсения в други области.

Относно това, какво е мислил и как е действувал Ашока, ние узнаваме от направените от него многобройни надписи, издълбани върху камък или гравирани върху метал. Тези надписи, които са се разпространявали по цяла Индия, са дошли и до нас, предавайки заветите му не само на неговите съвременници, но и на потомците. В един от тях е казано: „Калинга бе завоювана от негово Свещено и Милосърдно Величество през осмата година от неговото царуване. Сто и петдесет хиляди души бяха взети в плен, сто хиляди бяха убити в бой и още повече измряха.

Веднага след присъединяването на Калинга започна ревностно съблюдаване от негово Свещено Величество на Закона за Благочестието, възникна Неговата любюов към този закон и разпространяването от Него на този Закон (дхарма). Така Негово Свещено Величество започна да изпитва разкаяние за това, че е завоювал Калинга, защото завладяването на свободната по-рано страна влече след себе си убийства, гибел и пленяване на хора. Това изпълва Негово Свещено Величество с дълбока печал и разкаяние.“

По-нататък в надписа се казва, че Ашока няма да допусне повече убийства или отвеждане в плен дори на една стотна или хилядна част от броя на хората, които били убити или пленени в Калинга. Истинското завоевание — това е завоеванието на сърцата с помощта на закона за дълга или благочестието; и — добавя Ашока — тези истински победи са удържани от него не само в собствените му владения, но и в отдалечени царства.

По-нататък надписът гласи:

„Нещо повече, ако някой му причини зло, Негово Свещенно Величество ще се помири с това, доколкото е възможно. Негово Свещено Величество гледа с благоволение дори на горските жители в своите владения и иска да им внуши правилни мисли, защото ако Негово Свещено Величество не направи това, ще го овладее разкаяние. Защото Негово Свещено Величество желае всичко живо да намери безопасност, самообуздание, душевно спокойствие и радост."

Този удивителен владетел, все още любим в Индия и в много други части на Азия, се посветил на разпространяването на учението на Буда, на праведност и състрадание, както и на обществени дела за благото на народа. Той не бил пасивен съзерцател на събитията, потънал само в съзерцание и самоусъвършенстване. Той работел много за общественото благо и заявява, че винаги е готов на такъв труд: „Винаги и навсякъде, обядвам ли или се намирам в женските покои, в своята спалня или в своята стая, в колесницата или в дворцовата градина, държавните чиновници са длъжни да ме уведомяват за народните работи... През всеки час и на всяко място аз съм длъжен да се трудя за общото благо."

Неговите пратеници и посланици се отправяли за Сирия, Египет, Македония, Кирена и Епир, носейки приветствия от него и словото на Буда. Те се насочвали също към Средна Азия, Бирма и Сиам; а на юг, в Цейлон, той изпратил своите деца — син и дъщеря, Махендра и Сангхамитра. Навсякъде те се обръщали към ума и сърцето на хората; нямало сила и принуда. Като истински будист Ашока уважавал всички други вероизповедания. В един от надписите той провъзгласил следното:

„Всички секти заслужават уважение по една или друга причина. Постъпвайки така, човек възвеличава своята секта и в същото време оказва услуга на другите секти."

Будизмът бързо се разпространил в Индия от Кашмир до Цейлон. Той проникнал в Непал, а по-късно достигнал Тибет, Китай и Монголия. Една от последиците на това в Индия е било разрастването на вегетарианството и на въздържането от употреба на алкохолни напитки, а дотогава както брахманите, така и кшатрите често ядели месо и пиели вино. Забранено било да се принасят в жертва животни.

Благодарение на развитието на връзките с външния свят и на разпространението на мисионерството се разраснала и търговията между Индия и другите страни. Ние разполагаме със сведения за съществуването на индийска колония в Хотана (сега Синцзян в Централна Азия). Индийските университети, особено Таксила, също започнали да привличат повече учащи се от чужбина.

Ашока провеждал голяма строителна дейност и съществува предположението, че при строителството на някои от неговите колосални мероприятия са работили чуждестранни майстори. Този извод се прави във връзка с това, че архитектурните форми на някои колони напомнят груповата колона на Персеполис. Обаче дори и в ранните скулптури и в другите паметници на изкуството се вижда типично индийската традиция.

Преди тридесет години беше частично разкопана от археолозите знаменитата колонна зала в двореца на Ашока и Паталипутра. Сътрудникът на археологическия департамент на Индия д-р Спунър бе заявил в своя официален доклад, че „степента на запазеността е почти невероятна. Гредите, с които е построена залата, са останали така гладки и имат същия вид, както през деня — преди повече от две хиляди години, — когато са били поставени". Той посочва по-нататък, че „чудесно запазилите се греди, чиито краища са толкова съвършено изгладени, че не може да се различи линията на съединението между две греди, са предизвикали възхищението на всички очевидци. Цялото здание е построено с такава точност и грижливост, които не могат да бъдат надминати и днес... С една дума, тази постройка е била връх на съвършенството".

В други здания, разкопани в различни части на страната, също са намерени великолепно запазени трегери и тавански греди. Това би било чудно за всяка страна, но още по-удивително е за Индия, където дървото се изхабява под действието на климата и се разяжда от всевъзможни насекоми. Вероятно дървото е било подлагано на някаква специална обработка. В какво се е състояла тя, доколкото ми е известно, си остава все още тайна.

Между Паталипутра (Патна) и Гая лежат величествените развалини на университета Наланда, който се прославил в по-късната епоха. Не е изяснено кога именно е започнал той да действува, тъй като периодът на Ашока не споменава нищо за него.

Ашока умрял през 232 година преди н. е., след 41 години царуване, изпълнено с кипяща дейност. Х. Г. Уелс пише за него в „Outline of History": „Между десетките хиляди имена на монарси, споменати в аналите на историята, между всички тези величества, светлости, царски височества, името на Ашока блести подобно на самотна звезда. От Волга до Япония все още почитат неговото име. Китай, Тибет и дори Индия, макар че тя е изоставила учението му, пазят преданието за неговото величие. И сега на земята има повече хора, които почитат паметта на Ашока, отколкото хора, които някога са чували за Константин или Карл Велики."

Глава пета

ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ

НАЦИОНАЛИЗМЪТ И ИМПЕРИАЛИЗМЪТ ПРИ ГУПТИТЕ

Империята на Маурите западнала и отстъпила мястото си на династията на Сунгите, чиято власт се разпростирала вече на много по-малка територия. На юг възникнали големи държави, а на север бактрийците, или индо-гърците разширявали своите владения от Кабул до Пенджаб. При Менандър те застрашавали самата Паталипутра, но претърпели поражение и били отхвърлени. Върху самия Менандър оказала влияние духовната атмосфера на Индия и той станал знаменит будист под името цар Милинда. Той бил широко известен в будистките предания и го смятали едва ли не за светец. В резултат на сливането на индийската и гръцката култура възникнало гръцко-будисткото изкуство в Гандхара, област, обхващаща Афганистан и пограничния район на Индия.

В Беснагара, близо до град Санча в Централна Индия, се издига гранитна колона с надпис на санскритски език, наречена колоната на Хелиодор и отнасяща се към 1-я век преди н. е. Тя ни дава известна представа за процеса на индианизирането на гърците, които са прониквали в Пограничната област, и за това, как те са попивали индийската култура. Преводът на надписа гласи така: „Тази колона на Васудева (Вишну), бога на боговете, с изображението на Гаруда[1] е издигната от Хелиодор, почитател на Вишну, син на Дион, жител на Таксила, който е пребивавал като гръцки посланик от великия цар Антиалкид при цар Кашипутра Бхагабхадра, спасителя, който тогава е встъпил в четиринадесетата година на своето царуване.

---

[1] Съгласно индийската митология Гаруда е орелът, върху който лети бог Вишну, а оттук и символ на самия Вишну. — Бел. на рус. ред.

Три безсмъртни заповеди, ако добре се изпълняват, водят към небето: самообуздаване, самопожертвуване (благотворителност) и добросъвестност."

В Средна Азия, в долината на Окс се заселили саки или скити (Сейстан — Сакистан). Юечжите, които дошли от изток, ги изтикали и отхвърлили в Северна Индия. Тези саки приели будизма и индуизма. Между юечжите се издигнал един от клановете — кушаните, които по-късно разпрострели своята власт върху Северна Индия. Саките понесли поражение от кушаните, които ги изтикали още по на юг, и се отправили към Катхиавар и в Декан. След това кушаните създали обширна и трайна империя, в която влизала цяла Северна Индия и по-голямата част на Средна Азия. Част от кушаните приели индуизма, но повечето от тях станали будисти и техният най-известен цар „Канишка" също е един от героите на будистките легенди, които му приписват велики подвизи и дела. Макар че сам той е бил будист, държавната религия е представлявала по всяка вероятност смесица от различни вероизповедания, в която е намерил отражение дори и зороастризмът. Тази държава, която се наричала империя на кушаните, с център близо до съвременния Пешавар и със стария университет на Таксила до него, била място, където се срещали хора от най-различни националности. Там индийците се срещали със скити, юечжи, иранци, бактрийски гърци, тюрки и китайци; тук различните култури си въздействували една на друга. В резултат на това взаимодействие възникнала бележита школа на скулптура и живопис. Според историческите данни през този период се завързали за пръв път връзки между Китай и Индия и през 64 година от н. е. в Индия пристигнало китайско посолство. Малък, но извънредно ценен подарък от Китай на Индия в тази епоха били прасковите и крушовите дървета. На самите граници на пустинята Гоби, в Турфан и Куча, възникнали прекрасни съчетания на индийската, китайската и иранската култура.

В епохата на кушаните будизмът се разделил на две разклонения — махаяна и хинаяна, — между които се водели яростни спорове и, както е било обичай в Индия, въпросът бил изнесен на обсъждане на големи събори, където се стичали представители от цялата страна. Кашмир се намирал недалече от центъра на империята и бил изпълнен с тези спорове и културна дейност. В този спор особено видна роля играл Нагарджуна, който живял в 1-я век от н. е. Той бил именита личност, която изиграла огромна роля в будисткото учение и индийската философия, и главно благодарение на него в Индия възтържествувала махаяна. Това учение на махаяна се разпространило в Китай, докато Цейлон и Бирма се придържали към хинаяна.

Кушаните се индианизирали и станали покровители на индийската култура. Все пак националистическата съпротива против тяхната власт продължавала скрито да съществува и в началото на 4-я век от н. е., когато в Индия нахълтали нови племена, тя приела форма на националистическо и насочено против чужденците движение. Друг крупен владетел, който също се наричал Чанрагупта, изгонил новите завоеватели и създал могъща и широко разпрострялa се империя.

Така през 320 година от н. е. започнала ерата на династията на Гуптите, която дала забележителна плеада от велики владетели, постигнали големи успехи както във войните, така и в мирното строителство. Нееднократните нахлувания породили силна враждебност към чужденците и старите съсловия на брахманите и кшатрите били принудени да помислят за защитата на своята родина и на своята култура. Асимилираните чужди елементи били признати, но новите пришълци се натъквали на силна съпротива и бил направен опит да се създаде еднородна държава, основана върху старите брахманистки идеали. Но нявгашната самоувереност изчезвала и тези идеали започнали да пораждат затвореност, чужда на брахманизма. Индия сякаш се затворила физически и духовно в своята черупка.

Но тази черупка била достатъчно голяма. В миналото — през вековете, изтекли от времето, когато арийците дошли в страната, която те нарекли Арявартa или Бхаратварша — пред Индия е стояла проблемата за синтез между тази нова раса и нейната култура, от една страна, и старата раса и цивилизацията на страната, от друга. На тази проблема бил посветен умът на Индия и той намерил трайно разрешение, положено върху твърдата основа на индо-арийската култура. Други чуждестранни елементи пристигали и се асимилирали. Те внасяли малки изменения. Макар че чрез търговия и по други пътища Индия поддържала много връзки с другите страни, тя в същност се задълбочавала в себе си и обръщала малко внимание на онова, което ставало отвъд нейните граници. Но сега периодическите нашествия на чуждоземни народности с чужди обичаи я развълнували и тя не можела да пренебрегва тези нахлувания, които не само разрушавали политическата ѝ структура, но и подлагали на опасност нейните културни идеали и социалната ѝ система. Реакцията била в основата си националистическа, със силата и ограничеността, присъщи на национализма. Това смешение от религия и философия, от история и традиции, от обичаи и социална система, което включвало в своите широки рамки почти всички страни на живота на Индия, и което може да се нарече брахманизъм или (ако употребим по-късния термин) индуизъм, станало символ на национализма. Това било в същност национална религия, апелираща към всички ония дълбоки инстинкти, национални и културни, които образуват навсякъде основата на национализма в нашите дни. Будизмът, рожбата на индийската мисъл, също е имал своя националистически фон. Индия е била за него свещената земя, където е живял, проповядвал и умрял Буда, където знаменити учени и светци са разпространявали религията. Но по своята същност будизмът бил интернационален, той бил световна религия, и това е ставало все по-ясно, колкото повече той се развивал и разпростанявал. Следователно напълно естествено е било, че старата брахманиска религия винаги ставала символ на възраждането на национализма.

Тази вяра и тази философия се отнасяли търпимо и великодушно към различните религии и расови елементи в Индия и продължавали да ги поглъщат в своята обширна система. Обаче постепенно те ставали все по-агресивни по отношение на чужденците и се стараели да се защитят от тяхното въздействие. При това породеният от тях националистически дух често заприличвал на империализъм, както това често се случва с национализма, когато се засили. При все че епохата на царуването на Гуптите е била епоха на просвета, енергия, висока култура и кипящ живот, в нея бързо се развили тези империалистически тенденции. Един от нейните велики владетели, Самудрагупта, наричат индийски Наполеон. От гледна точка на развитието на литературата и изкуството това е било един блестящ период.

От началото на 4-я век и в продължение почти на сто и петдесет години Гуптите управлявали на север една могъща и цъфтяща държава. Техните приемници царували още почти едно столетие и половина, но те държели вече отбранителна позиция и тяхната империя се свивала и ставала все по-малка и по-малка. От средна Азия нахлували в Индия нови завоеватели и връхлитали срещу тях. Това били така наречените бели хуни, които опустошавали страната, по същия начин както при Атила опустошавали Европа. В края на краищата варварското поведение и изключителната жестокост на хуните възмутили народа и срещу тях било извършено нападение от обединените сили на един съюз под водачеството на Яшоварман. Властта на хуните била съборена; а техният вожд Махирагула взет в плен. Но потомъкът на Гуптите Баладитя, в съгласие с обичаите на своята страна, се отнесъл с него великодушно и му разрешил да напусне Индия. Махирагула се отплатил с това, че се върнал след известно време и коварно нападнал своя благодетел.

Впрочем властта на хуните в Северна Индия продължила кратко време — всичко около половин век. Много от хуните останали в страната като дребни вождове, създавайки от време на време безпокойство и се претопили в морето на индийското население. В началото на 7-я век от н. е. някои от тези вождове започнали да проявяват агресивност. Те били разгромени от владетеля Канауджа Харшавардхана, който след това създал могъща държава, обхващаща Северна и Централна Индия. Той бил пламенен будист, но неговият будизъм принадлежи към разновидността махаяна, сродна в много отношения с индуизма. Той поощрявал както будизма, така и индуизма. При него Индия била посетена (през 629 година от н. е.) от знаменития китайски поклонник Сюан Цзан. Харшавардхана бил поет и драматург; той събрал при двора си много художници и поети и превърнал своята столица Уджайни в прославен културен център. Харша умрял в 648 година от н. е., почти в същото време, когато ислямът започнал да излиза от арабските пустини, за да се разпространи бързо в Африка и Азия.

ЮЖНА ИНДИЯ

В Южна Индия — в продължение на повече от хиляда години след като империята на Маурите значително се намалила и в края на краищата престанала да съществува — още процъфтявали големи държави. Андхрите нанесли поражение на саките и били в по-късната епоха съвременници на кушаните. След това на запад се появила империята на Чалуките, които били последвани от Ращракутите. По на юг се намирали Палавите, които били главните организатори на колонизаторските експедиции от Индия. По-късно възникнала империята на Чолите, която се разпростряла по целия полуостров и завладяла Цейлон и Южна Бирма. Последният велик владетел на Чола Раджендра умрял през 1044 година от н. е.

Южна Индия особено се славила със своите художествени изделия и с морската си търговия. Държавите в Южна Индия били морски държави и техните кораби отнасяли стоки в отдалечени страни. Съществували са гръцки колонии, намерени са също и римски монети. Империята на Чалуките разменяла посланици със сасанидските владетели на Персия.

Нееднократните нахлувания в Северна Индия не засегнали юга непосредствено. Косвено те предизвикали преселване от север към юг на голям брой хора, между които имало строители, майстори и занаятчии. По този начин югът станал център на старите художествени традиции, докато северът повече бил засегнат от новите течения, които донесли със себе си завоевателите. В последвалите векове този процес се ускорил и югът станал опората на индуската ортодоксия.

МИРНОТО РАЗВИТИЕ И МЕТОДИТЕ НА ВОЮВАНЕ

Краткото описание на нееднократните нахлувания и на сменяващите се една друга империи може да създаде съвсем погрешна представа за онова, което е ставало в Индия. Не трябва да се забравя, че засегнатият период обхваща повече от хиляда години и че в течение на дълги периоди от време страната се намирала в условия на мирно и организирано управление.

Маурите, Кушаните, Гуптите, както и на юг Андхрите, Чалуките, Раштракутите и други обикновено управлявали по двеста-триста години — по-дълго, отколкото Британия управлява Индия. Почти всички те били местни династии и дори ония, които подобно на Кушаните, дошли през северната граница, скоро се приспособявали към тази страна и към нейните културни традиции и действували като коренни индийски владетели. Имало погранични свади и отделни стълкновения между съседните държави, но общо взето страната се намирала в условия на мирно управление и нейните владетели особено се гордеели с поощряването на художествената и културната дейност. Тази дейност излизала извън пределите на държавните граници, защото културната и литературната основа била еднаква в цяла Индия. Всеки религиозен или философски спор веднага се разпространявал и ставал предмет на обсъждане навсякъде, на север и на юг.

Дори по време на войни между две държави или по време на вътрешни политически преврати вмешателството в дейността на народните маси било сравнително незначително. Намерени са текстове на споразумения между воюващи владетели и главатари на самоуправляващите се селски общини, съдържащи обещания да не се причиняват никакви повреди на посевите и да се заплаща всяка загуба, ако такава бъде неумишлено причинена на посевите. Това е било, разбира се, неприложимо по отношение на армиите, нахлуващи от чужбина, а също и по отношение на случаите, когато се водела сериозна борба за властта.

Старата индо-арийска теория за воюването строго постановявала, че не трябва да се прилагат никакви противозаконни методи и че войната за справедливо дело трябва да се води с правилни средства. Доколко практиката е отговаряла на теорията, това е вече друг въпрос. Употребата на отровни стрели била забранена, както и тайно оръжие и убийство на спящи хора и на такива, които пребивавали като бежанци и молители. Обявявало се, че красивите здания не трябва да се унищожават. Но още по времето на Чанакя това гледище започнало да търпи изменения. Той одобрява по-разрушителни и коварни методи, ако те се смятат необходими за разгромяването на врага.

Интересно е да се отбележи, че засягайки въоръженията, Чанакя в своята „Артхашастра“, споменава за машини, които могат да унищожат изведнъж сто души и за някакви взривни вещества. Той говори също и за окопна война. Какво е означавало всичко това, сега е невъзможно да се каже. Вероятно се имат предвид някакви разкази за чудесни подвизи. Няма никакво основание да се мисли, че се е подразбирал барутът.

През своята дълга история Индия преживяла много тежки периоди, когато са я разрушавали с огън и меч или глад и се рушал нейният вътрешен ред. Обаче един обективен преглед на тази история довежда до извода, че в течение на дълги периоди от време Индия е прекарвала състояние на много помирно и уредено съществуване, отколкото Европа. Това се отнася също и до вековете, след нахлуването на тюрките и афганците, чак до началото на разлагането на империята на Моголите. Представата, че Pax Britanica за пръв път е донесъл на Индия мир и ред, е една от най-странните заблуди. Наистина по времето, когато в Индия се е затвърдявало английското господство, страната е преживявала краен упадък и нейната политическа и икономическа система се е намирала в състояние на разложение. Това собствено е и било една от причините за установяването на английското господство.

ПОРИВЪТ НА ИНДИЯ КЪМ СВОБОДА

Пред бурята Изток затихна, глава си склони,
с съдбата си той търпеливо смири се.
Безчет легиони нахлуха в свещени земи,
а той в размишления потопи се.

Така е казал поетът и тези редове често се цитират. Съвършено вярно е, че Изтокът или във всеки случай оная негова част, която се нарича Индия, обича да се предава на размисъл и често пъти на размисъл по въпроси, които изглеждат глупави и безсмислени на ония, които считат себе си за практични хора. Индия винаги е дълбоко уважавала мисълта и хората на мисълта, учените, и не се е съгласявала да признава превъзходството на войниците и на притежателите на пари над учените. Дори в дни на упадък тя се е предавала на размисъл и е намирала в нея някаква утеха.

Но не е вярно, че Индия някога е свеждала търпеливо глава пред бурята или е оставала равнодушна към нахлуването на чуждестранните легиони. Тя винаги им е оказвала съпротива, често пъти успешно, понякога безуспешно и, дори след като е претърпяла временно неуспех, винаги е помнела това и се е готвела за нова схватка. Нейният метод е бил двояк: да се сражава със завоевателите и да ги изтласква, и да асимилира ония, които не може да изгони. Тя оказала доста успешна съпротива на легионите на Александър и веднага след неговата смърт изгонила намиращите се в северната част на Индия гръцки гарнизони. По-късно тя асимилирала индо-гърците и индо-скитите и в края на краищата наново установила национална хегемония. В продължение на поколения тя се сражавала с хуните, и ги отблъсквала. Ония, които останали, се слели с коренното население. Когато дошли арабите, те били задържани на Инд. Тюрките и афганците се придвижвали само постепенно. Необходими им били няколко столетия, за да се закрепят здраво на делхийския трон. Това е било един непрекъснат продължителен конфликт, а докато се водела тази борба, не преставал да действува и другият процес — процесът на асимилиране и индианизиране, в резултат на който завоевателите станали също такива индийци, както и коренното население.

Велико въплъщение на стария индийски идеал — на синтеза на различните елементи и сливането им в една националност — станал Акбар. Той отъждествявал себе си с Индия и Индия го обикнала, при все че бил пришълец; благодарение на това той успешно управлявал и положил основите на една блестяща империя. Докогато неговите приемници следвали тази политика и уважавали духа на народа, тяхната империя съществувала. Но когато се откъснали и се противопоставили на целия ход на националното развитие, те отслабнали и империята им се разпаднала на късове. Възникнали нови движения, ограничени по своите идеи, но представляващи възраждащия се национализъм, и макар че не били достатъчно силни, за да градят, те били в състояние да унищожат империята на Моголите. Известно време те преуспявали, но твърде много се обръщали назад към миналото и мечтаели за неговото възраждане. Те не съзнавали, че са станали много неща, които не са можели да бъдат пренебрегвани или заобикаляни, че миналото никога не може да замени настоящето и че дори това настояще в Индия през техни дни е представлявало застой и упадък. Индия изгубила връзката с изменящия се свят и останала далече назад. Те не разбирали, че на Запад се ражда нов, жизнеспособен свят, основан на нов светоглед и на техниката, и че англичаните представлявали този нов свят, за който те толкова малко са знаели. Англичаните възтържествували, но едва се закрепили на север, когато избухнал голям бунт, който довел до война за независимост и едва ли не сложил край на английското господство. Стремеж към свобода и независимост винаги е съществувал, както и отказ от подчинение под чуждото господство.

ПРОГРЕС И СТАБИЛНОСТ

Ние сме били обособен народ, горд със своето минало и със своето наследство и опитващ се да издигне стени и прегради за тяхното запазване. Обаче, въпреки че се гордеем с нашия произход и растящата кастова затвореност, ние, подобно на другите народи, които толкова много се хвалят с чистотата на своята раса, сме се превърнали в странна смесица от раси — арийска, дравидска, туранска, семитска и монголска. Арийците пристигали тук на последователни вълни и се смесвали с дравидите. След тях в продължение на хилядолетия следвали вълни от други преселващи се народности и племена: мидияни, иранци, гърци, бактрийци, партяни; саки или скити, кушани или юечжи, тюрки, тюрко-монголи и други, които пристигали на големи или малки групи и намирали в Индия своя родина. „Свирепи и войнствени племена — пише Додуел в своята книга „India“ — непрекъснато нахлували в нейните (на Индия) северни равнини, сваляли князете й, завладявали и опустошавали нейните градове, създавали нови държави и изграждали собствени нови столици, а след това изчезвали в огромното човешко море, оставяйки на потомците си само една бързо разредяваща се частица от чуждоземна кръв и няколко отломки от чужди обичаи, които твърде бързо ставали сходни на господствуващите обичаи.“

От какво се определяла тази господствуваща среда? Частично — от въздействието на географията и климата, на самия въздух на Индия; но в много по-голяма степен — от някакъв мощен импулс, от могъщ порив или идея за смисъла на живота, която е оставила своя отпечатък в подсъзнанието на Индия в самата зора на нейната история, когато тя е била още млада и свежа. Този отпечатък е бил достатъчно силен, за да се запази и отрази върху всички, които са влизали в допир с Индия, позволявайки й да ги включи в своя живот, без да взима под внимание каквито и да било различия. Не този ли импулс, не тази ли идея са били оная животворна искра, запалила факела на цивилизацията, която се е формирала в нашата страна и в различна степен е продължавала да влияе върху нашия живот в продължение на редица исторически епохи?

Може да се види абсурдно и недоказано да се говори за импулс или идея за живот, лежащи в основата на развитието на индийската цивилизация. Животът дори на отделната личност се подхранва от стотици източници; а животът на нацията или цивилизацията е много по-сложен. В Индия, върху вълните на нейния духовен живот, плават подобно на отломки безброй идеи и много от тях са враждебни една на друга. Лесно е да се подбере някаква група от тях, за да се обоснове една или друга теза, но по-малко лесно е да се подбере и друга група, за да се опровергае същата теза. Това става до известна степен навсякъде и то е особено правилно по отношение на такава древна и голяма страна като Индия, където толкова много от умрялото се е вкопчило в живото. Простата класификация на твърде сложните явления също съдържа очевидна опасност. Твърде резки контрасти много рядко се срещат при постепенното развитие на практическата дейност и мисъл; всяка мисъл налита върху друга и дори идеите, които запазват външната си фрма, изменят своето вътрешно съдържание. Нерядко става и така, че идеите изостават от изменящия се свят и се превръщат в спирачка за него.

Ние непрекъснато сме се изменяли в течение на вековете и не е имало такъв период, през който да сме си оставали същите, както през предидущия период. В днешно време ние твърде много се различаваме в расово и културно отношение от онова, което сме били по-рано; и навсякъде — както в Индия, така и в другите страни — аз виждам стремително настъпващи изменения. Все пак аз не мога да не призная факта, че индийската и китайската цивилизации са проявили поразителна устойчивост и способност към приспособяване и, въпреки множеството изменения и кризи, са успели в течение на огромен период от време да запазят в основни черти своята индивидуалност. Те не биха могли да направят това, ако не се намираха в хармония с живота и природата. Онова, което ги е придържало към старите брегове — независимо дали то е било добро или лошо или съчетание на едното с другото, — е обладавало голяма сила, иначе това нещо не би просъществувало толкова дълго. Може би то отдавна е изчерпало своята полезност и е станало след това спирачка и пречка, а може би по-късните наслоения са задушили всичко хубаво, което се е съдържало в него, и е останала само празната черупка на изкопаемо.

Възможно е винаги да е съществувал известен конфликт между идеята за прогрес и идеята за подсигуреност и стабилност. Тези две идеи не се съгласуват една с друга; първата иска изменения, втората търси тихо безопасно пристанище и запазване на старото, на установения порядък. Идеята за прогрес е съвременна и относително нова дори на Запад; древните и средновековните цивилизации са разглеждали историята повече от гледна точка на доброто старо минало и на последвалия упадък. В Индия миналото също винаги се е възвеличавало. Формиралата се тук цивилизация се е основавала предимно на устойчивостта и подсигуреността и от тази гледна точка е била много повече преуспяваща, отколкото която и да било цивилизация, възникнала в Запада. Социалният строй, който се е опирал на кастовата система и голямото семейство, е служил на тази цел и е съумял да създаде социална подсигуреност за цялата група и известно подсигуряване за всеки отделен човек, който поради старост, болест или по причина на друг недостатък не е могъл да се грижи за себе си. Един такъв ред, който урежда положението на слабите, донякъде скована силните. Той поддържа средния тип за сметка на ония, които се отклоняват от него: слабите или надарените. Той нивелира всички отклонения надолу и нагоре и индивидуализмът има малко възможност да се проявява. Интересно е да се отбележи, че, при все че индийската философия е дълбоко индивидуалистична и посветена почти изцяло на издигането на личността до някакво вътрешно съвършенство, социалният строй на Индия е бил общинен и се е обръщало внимание само на групите. На личността е била предоставена пълна свобода да мисли и вярва в каквото иска, но тя е трябвало строго да се подчинява на социалните и общинните обичаи.

При всичката тази подчиненост групата като цяло се е отличавала също и с гъвкавост и не е имало такъв закон или такова социално учреждение, които да не могат да бъдат изменени със силата на обичая. Освен това и новите групи са можели да имат свои обичаи, вярвания и нрави и все пак да се считат за членове на една по-широка социална група. Именно тази гъвкавост и приспособимост са съдействували за асимилирането на чуждестранните елементи. Зад всичко това са стояли някакви основни етични доктрини, философски подходи към живота и търпимост към обичаите на другите.

Докато главните цели са били стабилността и подсигуреността, тази система е действувала повече или по-малко успешно и дори когато икономическите изменения са я подкопавали, извършвал се е процес на приспособяване и тя е продължавала да съществува. Сериозна борба е била обявена на този строй от новата динамична концепция на социалния прогрес, която не се е помествала в рамките на старите, статичните идеи. Именно тази концепция подкопава сега корените на старите системи в Изтока, както това е станало вече в Запада. В Запада, където прогресът все още си остава лайтмотив, нуждата от стабилност се увеличава. В Индия самата липса на стабилност е изхвърлила хората от старите релси и ги е заставила да помислят за прогреса, който ще донесе по-голяма стабилност.

Обаче в древна и средновековна Индия не е имало такъв стремеж към прогрес. Но необходимостта от изменения и от непрекъснато приспособяване се е признавала и на тази почва е възникнала страстта към синтез. Това не е било само синтез на различните елементи, които са идвали в Индия, но и опит да се получи синтез между външната дейност и духовния свят на личността, между човека и природата. По онова време не е имало такива широки разриви и пропасти, каквито очевидно съществуват в нашите дни. Общата културна основа създала Индия и наложила върху нея печата на единството, въпреки всичкото ѝ разнообразие. Основа на политическия строй е била самоуправляващата се селска община, която се е запазила без съществени изменения, докато владетелите са идвали и си отивали. Новите преселвания отвън и завоевателите засягали само повърхността на този строй, но не и неговите корени. Властта на държавата при всичкия ѝ външен деспотизъм е била обуздавана от хиляди обичаи и законодателни ограничения и нито един владетел не е могъл свободно да наруши правата и привилегиите на селската община. Тези права и привилегии, основани на обичая, осигурявали известна свобода както на общината, така и на личността.

Сред населението на Индия няма по-типични индийци и никой не се гордее толкова с индийската култура и традиции, както раджпутите. Героичните подвизи, извършени от тях в миналото, са станали неразделна част от самите тези традиции. Все пак казват, че много раджпути водят своя произход от индо-скитите, а някои дори от дошлите в Индия хуни. В Индия няма по-здрави и завършени селяни от джатите, които са неразривно свързани със земята и не търпят никакво посегателство върху своята земя. Те също така произхождат от скитите. Същото се отнася и до катите, едрите красиви селяни от Катхиавар. Расовият произход на една част от нашия народ може да се проследи с известна точност, а произходът на другата част не се поддава на такова определение. Но независимо от техния произход, всички са станали несъмнени индийци, внасят своя общ дял в културата на Индия и имат за свои нейните древни традиции.

Очевидно всички чуждоземни елементи, които пристигали в Индия и били асимилирани от нея, са дали на Индия нещо свое и са получили много от нея; това е направило по-силни и тях, и Индия. Но когато те са се държали откъснато и не са съумели да вземат участие в живота на Индия и на нейната богата и разнообразна култура, тяхното влияние не е било трайно и в края на краищата те изчезвали, нанасяйки понякога при това загуби и на самите себе си, и на Индия.

ИНДИЯ И ИРАН

От цялото множество на народностите и расите, които са влизали в досег с живота и културата на Индия и са влияели върху тях, връзките с иранците са били най-древните и най-устойчивите. В същност тези връзки трябва да се отнесат още към периода, който е предшествувал възникването на индоарийската цивилизация, защото индо-арийците и древните иранци имат общ произход, но тяхното по-нататъшно развитие е вървяло по различни пътища. Те са свързани помежду си не само в расово отношение; техните древни религии и езици имат също обща основа. Ведистката религия има много общо със зороастризма, а ведисткият санскритски и старият пехлеви, езикът на „Авеста“, много напомнят един за друг. Класическият санскритски и персийският език (фарси) са се развивали самостоятелно, но те имат много общи корени и някои от тези корени са свойствени на всички арийски езици. Езиците на древна Индия и Персия и особено тяхното изкуство и култура са изпитвали върху себе си влиянието на съответната среда. Персийското изкуство е тясно свързано с почвата и природните условия на Иран и с това вероятно се обяснява трайността на художествената традиция на Иран. По същия начин и индоарийските художествени традиции и идеали са възникнали сред покритите със сняг планини, гъстите гори и мощните реки на Северна Индия.

Иран, подобно на Индия, е имал достатъчно силна културна основа, за да влияе дори на завоевателите, а често пъти и да ги поглъща. Арабите, които завладели Иран в 7-я век от н. е., скоро попаднали под това влияние и заменили простите нрави на пустинята с изтънчената култура на Иран. Подобно на френския език в Европа, персийският език станал език на културните хора върху обширните пространства на Азия. Иранското изкуство и култура се разпространили от Константинопол на запад до самата пустиня Гоби.

Индия постоянно е изпитвала върху себе си това иранско влияние, а през афганския и през монголския период персийският език в Индия е бил придворният език на страната. Това продължило до началото на английския период. Във всички съвременни индийски езици има твърде много персийски думи. Това е било доста естествено за езиците, развили се от санскритския, и особено за хиндустани, който представлява от себе си продукт на смесица, но на влиянието на персийския език са били подложени дори дравидските езици на юга. В миналото Индия е дала няколко блестящи поети, които са писали на персийски език, а дори и сега има мнозина отлични познавачи на персийския език, както между индусите, така и между мюсюлманите.

Очевидно няма никакво съмнение, че цивилизацията на долината на Инд е влизала някак си в допир със съвременната ѝ цивилизация на Иран и Месопотамия. Някои рисунки и печати показват поразително сходство. Има известни признаци, които показват, че връзките между Иран и Индия са съществували още преди Ахеменидите. В „Авеста“ се споменава за Индия и има своеобразно описание на Северна Индия. В „Ригведа“ също така се споменава за Персия. Персийците били наричани „паршава“, а по-късно „парасика“, откъдето произхожда съвременната дума „парси“. За партяните се споменава като за „партхави“. Така че Иран и Индия по традиция се интересували един за друг от най-древни времена, още преди възцаряването на династията на Ахеменидите. Царят на царете Кир Велики ни е оставил доказателства за техните по-нататъшни връзки. Кир приближил до пограничните области на Индия, достигайки вероятно до Кабул и Белуджистан. В 6-я век преди н. е., при Дарий, Персийската империя се простирала чак до Северозападна Индия, включвайки Синд и вероятно част от западен Пенджаб. Този период се нарича понякога зороастрийски период на индийската история и неговото влияние е било навярно широко разпространено. Поощряван бил култът към слънцето.

Индийската провинция на Дарий била най-богатата в неговата империя и най-населената. По ония времена Синд по всяка вероятност съвсем не е приличал на безплодната пустиня, каквато представлява сега. Херодот ни разказва за плътността на индийското население, за неговото богатство и за данъците, които то плащало на Дарий. „Индийското население значително превишава другите известни нам народности и то плаща пропорционално по-голям данък от всички останали (на сума) 360 таланта златен пясък“ (което прави над един милион фунта стерлинги). Херодот споменава също за индийски контингент в персийските армии, състоял се от пехота, кавалерия и колесници. По-късно се споменава също за слонове.

Още от периода, предшествуващ 7-я век преди н. е. и в продължение на много последвали векове, съществуват данни за търговски връзки между Персия и Индия, особено за ранната търговия между Индия и Вавилон, която се водела по всяка вероятност главно през Персийския залив.[1] От 6-я век, в резултат на походите на Кир и Дарий, се разширили и преките връзки. След завладяването на Иран от Александър страната в течение на много столетия се намирала под властта на гърците. Връзките с Индия не се прекъсвали и казват, че архитектурата на сградите, издигнати от Ашока, била под влиянието на архитектурата на Персепол. Гръцко-будисткото изкуство, което се развило в Северозападна Индия и в Афганистан, също носи печата на иранското влияние. Връзките с Иран се запазили в 4-я и 5-я век от н. е. при династията на Гуптите, която се прославила със своята дейност в областта на културата и изкуството.

Районите между Индия и Иран — Кабул, Кандагар и Сейстан, — които нерядко съставяли в политическо отношение част от Индия, били мястото, където се срещали индийци и иранци. В по-късните партянски времена те се наричали „Бяла Индия“. Говорейки за тези райони, френският учен Джемс Дармстетер пише: „В тези райони, които в течение на две столетия преди и след началото на н. е. били известни като Бяла Индия, индуската цивилизация преобладава и до самото мюсюлманско завоевание, били повече индийски, отколкото ирански.“

На север търговците и пътешествениците пристигали в Индия по сухо. Южна Индия зависела повече от морето и морската търговия я свързвала с другите страни. Има сведения за размяна на посланици между една южна държава и сасанидска Персия.

---

[1] Prof. A. V. Williams Jackson, The Cambridge History of India, Vol. I, p. 329.

Завладяването на Индия от тюрките, афганците и моголите довело до бързо развитие на връзките на Индия със Средна и Западна Азия. В 15-я век (приблизително в епохата на европейското Възраждане), при Тимуридите, започнал културен разцвет в Самарканд и Бухара, които се намирали под силното влияние на Иран. Владетелят от династията на Тимуридите Бабур излязъл от тази среда и се възцарил на делхийския трон.

Това станало в началото на 16-я век, когато Иран преживявал при Сефевидите блестящо възраждане на изкуствата — период, известен като Златен век на персийското изкуство. Синът на Бабур Хумаюн потърсил убежище при сефевидския шах и с негова помощ Хумаюн се върнал в Индия. Моголските владетели на Индия поддържали най-тясна връзка с Иран и много учени и художници пристигали от чужбина за да търсят слава и богатство при блестящия двор на Великия Могол.

В Индия възникнала нова архитектура, която съчетавала в себе си индийски идеали и персийски мотиви. Агра и Делхи били украсени с величествени и прекрасни здания. За най-знаменитото от тях, Тадж-Махал, френският учен Грусе е казал, че това е „душата на Иран, въплътена в тялото на Индия“.

Малко народи са тъй тясно свързани помежду си по произход и по целия ход на историята, както народът на Индия и народът на Иран. За нещастие последният наш спомен за тези дълги, тесни и благородни връзки е нахлуването на Надир-шах, краткотрайно, но ужасно нашествие, което е станало преди двеста години.

След това дошли англичаните, които затворили всички врати и преградили всички пътища, които са ни свързвали с нашите съседи в Азия. Били открити нови морски пътища, които ни приближили до Европа и особено до Англия, но съдено било по-нататъшните сухопътни връзки между Индия, от една страна, и Иран, Средна Азия и Китай — от друга, да бъдат прекъснати до най-ново време, когато развитието на авиовръзките ни позволи да възстановим старото общуване. Това внезапно откъсване от останалата Азия е било една от най-значителните и прискърбни последици на английското владичество в Индия[1].

Все пак в една област връзките се запазили, но не със съвременен Иран, а с древния. Преди 1300 години, когато в Иран се разпространил islямът, в Индия се преселили няколко стотици хиляди последователи на старата зороастрийска религия. Тук им бил оказан радушен прием и те се заселили по западното крайбрежие, като изповядвали своята вяра и спазвали своите обичаи. Никой не се намесвал в техните работи и самите те никому не се месели. Удивителното е, че тези парси, както ги наричали, тихо и незабележимо се устроили в Индия, намерили в нея своя родина и все пак се държали самостоятелно, като малка община, упорито придържайки се о̀ своите стари обичаи. Браковете отвъд границите на общината не се разрешавали и такива случаи е имало много малко. Само̀ по себе си това не е предизвиквало в Индия никакво учудване, тъй като тук е било прието браковете да се сключват вътре в кастата. Броят на парсите нараствал много бавно и дори сега те наброяват само около сто хлияди. Те са преуспели в деловата сфера и мнозина от тях и сега играят видна роля в индийската промишленост. Фактически те не поддържат никакви връзки с Иран и са истински индийци, но все пак пазят старите си традиции и спомените за своята древна родина.

В последно време в Иран се появи силна тенденция за насочване към старата цивилизация от предислямската епоха. Това няма никакво отношение към религията, това е културно и националистическо течение, което изучава древната и устойчива културна традиция на Иран и се гордее с нея.

Световните събития и общите интереси принуждават страните на Азия отново да се обърнат една към друга. Периодът на европейското господство се забравя като лош сън, а спомените за далечното минало им говорят за стара дружба и съвместни предприятия. Не може да има никакво съмнение, че в най-близко бъдеще Индия ще се сближи с Иран по същия начин, както тя сега се сближава с Китай.

---

[1] Проф. Е. Дж. Рапсън пише: „Държавата, която е успяла да обедини всички подчинени държави в една голяма система на управление, е в основата си морска държава. И понеже контролира морските пътища, тя е била принудена в интерес на безопасността да затвори сухопътните пътища. Това е било целта на британската политика по отношение на страните, които са разположени на границите на Индийската империя — Афганистан, Белуджистан и Бирма. По този начин политическата изолация е станала необходима последица на политическото единство. Не трябва обаче да се забравя, че тази политическа изолация представлява съвсем нова черта в историята на Индия. Това е важен момент, който отделя настоящето от миналото." („The Cambridge History of India", Vol. I, p. 52).

Преди два месеца ръководителят на иранската културна делегация в Индия заяви в Алахабад: „Иранците и индийците приличат на двамата братя, които — според персийската легенда — се разделили: единият тръгнал на изток, а другият на запад. Техните семейства се забравили и единственото общо, което останало между тях, били откъслеците от няколко стари мелодии, които те все още тихо свирели със своите флейти. След много векове семействата научили едно за друго по тези мелодии и отново се събрали. Така и ние пристигаме в Индия, за да свирим на своите флейти старинните песни, та да могат нашите индийски братя, като ги слушат, да познаят в нас своите близки и да се съберат наново със своите ирански братя.“

ИНДИЯ И ГЪРЦИЯ

Прието е древна Гърция да се смята за родоначалница на европейската цивилизация и много работи са написани за коренното различие между Изтока и Запада. За мене лично това е непонятно; много от това ми се вижда неопределено, ненаучно и неподкрепено с факти. До последно време мнозина европейски мислители предполагаха, че всичко, което заслужава внимание, произлиза от Гърция или Рим. Хенри Мейн е казал някъде, че освен слепите сили на природата, не съществува нищо на този свят, което да не е съществувало първоначално у гърците. Европейските специалисти по античната култура, познавачи на гръцкия и латинския език, твърде малко са знаели за Индия и Китай. Обаче професор Е. Р. Додс обръща вниманието върху „историческото наследство на Изтока, върху което е израснала гръцката култура и с което тя никога не е напълно скъсвала освен във въображението на специалистите по античната култура“.

В течение на дълго време науката в Европа е била неизбежно ограничена в рамките на гръцкия, староеврейския и латинския език, във връзка с което е възникнала една представа за света като за свят средиземноморски. Тази представа не се е отличавала по същество от представата на древните римляни, макар че тя е била подложена на значително изменение. Тази основна идея не само е определяла възгледите върху историята, геополитиката, върху развитието на културата и цивилизацията, но е задържала и прогреса на науката. Господствуващо влияние върху умовете на хората са оказвали Платон и Аристотел. Дори когато до европейците са достигали някакви сведения относно онова, което е било създадено в миналото от народите на Азия, те са ги приемали неохотно. Тук се е проявявала някаква подсъзнателна съпротива и опит да бъде някакси вместено това в рамките на старите представи. И ако е било такова гледището на учените, то непросветените маси толкова повече са вярвали, че между Изтока и Запада съществува коренно различие. Индустриализацията на Европа и последвалият я материален прогрес още повече ги убедили в съществуването на това различие и по силата на някакъв своеобразен процес на рационалистичното мислене древна Гърция е започнала да се смята за прародител или прародителка на съвременна Европа и Америка. По-дълбокото запознаване с историята разколебало тези убеждения в умовете на някои мислители, а що се касае до широките маси, до интелигентите и неинтелигентните, те както и преди държали на старите, осветени от вековете идеи, които подобно на призраци заемали повърхността на тяхното съзнание и постепенно се сливали с общия фон на техните представи.

Аз не разбирам смисъла на употребяването на думите Изток и Запад, освен ако това означава, че Европа и Америка са високо индустриализирани, а Азия е изостанала в това отношение. Тази индустриализация представлява нещо ново в световната история и именно тя повече от всичко друго е изменила и продължава да изменя лицето на света. Между елинистическата цивилизация и съвременната европейска и американска цивилизация няма органическа връзка. Съвременната представа, че материалните удобства са единственото важно нещо на света, е съвсем чужда на идеите, лежащи в основата на гръцката и на всяка друга древна литература. И гърци, и индийци, и китайци, и иранци винаги са търсели такава религия и философия на живота, които да обхващат цялата тяхна дейност и да създават равновесие и чувство на хармония. Тази идея прониква във всички страни на живота — литературата, изкуството и обществените институти — и поражда чувството на пропорционалност и пълнота. Вероятно тези впечатления не са били напълно оправдани и действителните условия на живот може да са били съвсем други. Но и в този случай е важно да се помни колко далече са съвременна Европа и Америка от възгледите и светогледа на същите ония гърци, които те толкова възхваляват през свободните си часове и с които търсят някакви далечни връзки, за да задоволят известна вътрешна потребност на своите сърца и да намерят някакъв оазис в суровата и знойна пустиня на съвременното съществуване.

Всички страни и народи от Изтока и Запада са притежавали своя индивидуалност и са се опитвали, всеки по свой маниер, да разрешат проблемите на живота. Гърция е по своему самобитна и великолепна; такива са Индия, Китай и Иран. Древна Индия и древна Гърция са се различавали една от друга и все пак са били сродни една с друга. Подобно духовно сродство е съществувало, въпреки големите различия, между древна Индия и древен Китай. На всички тях са били свойствени същата широта, търпимост и езически характер на светогледа, способността да се наслаждават на живота, на поразителната красота и безкрайното разнообразие на природата, любовта към изкуството и мъдростта, която дава опитът, натрупан от древния народ. Всяка от тях се е развивала съобразно своя национален дух, който се е формирал под влиянието на естествената среда, като е позволявал особено развитие на някоя от страните на живота.

Тази особеност е била различна за различните народи. Гърците като народ са живели може би повече с настоящето и са намирали радост и хармония в красотата, която са виждали около себе си или сами са създавали. Индийците също са намирали тази радост и хармония в настоящето и в същото време техният поглед е бил насочен към по-дълбоко знание, а техният разум се е измъчвал над разрешаването на трудни проблеми. Китайците, прекрасно разбирайки тези проблеми и тяхната сложност, мъдро са избягвали да се залавят за тяхното разрешаване. Всеки народ се е стараел по свой маниер да изрази пълнотата и красотата на живота. Историята е показала, че Индия и Китай са притежавали по-здрава основа и по-голяма издръжливост; те доживяха до наши дни, макар и значително отслабнали, след като са изпитали силни сътресения; и тяхното бъдеще изглежда мъгляво. Древна Гърция, при всичкото нейно великолепие, е била недълговечна; тя не издържала, тя живее само в своите забележителни постижения, в своето влияние върху сменилите я култури и в спомените за този кратък светъл ден на пълнокръвен живот. Възможно е тя да е станала минало поради това, че е била твърде много погълната от настоящето.

По своя дух и светоглед Индия стои много по-близо до древна Гърция, отколкото съвременните нации на Европа, при все че те се наричат рожби на елинистическия дух. Ние сме склонни да забравяме това, защото сме наследили застинали понятия, които ни пречат да мислим логично. Индия наричат религиозна, дълбокомислена, склонна към умозрителност, метафизична, безразлична към този свят и потънала в мечти за неземното и бъдещето. Така ни се казва и може би ония, които ни казват това, биха желали Индия да си остане потънала в размисъл и разсъждения, за да могат да владеят този свят и да му се наслаждават в цялата му пълнота без препятствия от страна на тези мислители. И все пак Индия е била такава, но тя е представлявала още и много друго. Тя е познавала невинността и безгрижието на детството, страстта и увлеченията на младостта и дълбоката мъдрост на зрелостта, която дългият опит на страдание и наслаждение дава; и тя отново и отново е преживявала своето детство, младост и зрялост. Инерцията на изминалите векове и огромните размери на Индия са били бреме за нея, отживелите обичаи и порочната практика са я разяждали, много паразити са се всмуквали в нея и са пиели кръвта ѝ, но зад всичко това стои натрупаната с вековете сила и подсъзнателната мъдрост на древен народ. Защото ние сме много древен народ и чуваме шепота на столетията, отминали в незапомненото минало. Обаче ние знаем как да намерим отново младостта, макар че спомените и мечтите на тези изминали векове остават с нас.

В продължение на всички тези дълги столетия жизнеспособността на Индия са поддържали не някаква тайна доктрина или съкровени знания, а велика хуманност, разнообразна и изпълнена с търпимост култура и дълбоко познаване на живота и неговите тайнствени пътища. Нейната преливаща жизнеспособност от век на век насища нейната изумителна литература и изкуство, макар че до нас е достигнала само малка частица от това творчество и много нещо все още остава скрито или е унищожено от природата и вандалщината на човека. Може би статуята Тримурти (троеликата) в пещерния храм в Елефанта представлява многоликия образ на самата Индия, могъщ, гледащ към нас с неотразим поглед, пълен с дълбоко знание и разбиране. Фреските в Аджанта са пълни с нежност и любов към прекрасното и към живота, и същевременно предизвикват чувство на нещо по-дълбоко и по-голямо.

В географско и климатично отношение Гърция се различава от Индия. Там няма широки реки, гори и големи дървета, с каквито изобилствува Индия. Морето с неговите простори и променливи настроения е оказало много по-голямо влияние върху гърците, отколкото върху индийците, с изключение на ония, които са живеели по крайбрежието на Индия. Животът на Индия е бил повече континентален; това е било живот сред широки равнини и високи планини, могъщи реки и огромни гори. В Гърция също е имало планини и за местожителство на своите богове гърците избрали Олимп, както индийците поселили своите богове и мъдреци по върховете на Хималаите. И в Гърция, и в Индия е била създадена митология, неразривно свързана с историята, в която не могат да се отделят фактите от фантазията. Казват, че древните гърци не търсели наслади, но те не били и аскети. Те не избягвали насладите като нещо лошо и безнравствено, но и не са търсели развлечения, както това са склонни да правят съвременните хора. Не стеснявани от забрани, възпиращи толкова много измежду нас, те приемали живота такъв, какъвто си е, отдавайки се без остатък на работата, която са вършели; затова те и изглеждат по-активни от нас. Приблизително такова впечатление за живота в Индия оставя нашата древна литература. В Индия е съществувал и аскетичен възглед върху живота, разпространен по-късно и в Гърция, но този аскетизъм се е ограничавал в тесен кръг хора и не е засягал живота като цяло. Под влиянието на джайнизма и будизма на аскетизма било съдено да заеме по-значително място в Индия, но с това той не изменил съществено основния характер на живота.

Както в Индия, така и в Гърция животът се е възприемал такъв, какъвто е, и хората и в двете страни живеели пълнокръвен живот. Към всичко това се е запазвала вярата в превъзходството на някакъв вътрешен живот. Това пораждало любознателност и размишления, но духът на изследване е бил насочен не толкова към обективния опит , колкото към логически разсъждения, опиращи се на известни предпоставки, които са се считали за неоспорима истина. В същност преди появяването на научния метод този подход е бил повсеместен. Вероятно с такива размишления са се занимавали само малък брой образовани хора, но дори и простите граждани изпитвали върху себе си влиянието им и на своите публични събрания обсъждали наред с всичко друго и философски проблеми. Животът в Индия е бил общинен, както е и сега още — особено в селските райони, където хората се сьбират на пазарния площад, в оградата на храма или джамията, при извора или пък в панчаят-гхар, т. е. в помещението за събрания, където има такова — за да обсъдят новините и общите скърби. Така се формирало и намирало израз общественото мнение. Време за такива дискусии е имало предостатъчно.

И все пак между множеството блестящи постижения на елинизма има едно още по-удивително от всички останали, а именно — възникването на основите на експерименталната наука. Тя се е развивала не толкова в самата Гърция, колкото в елинистическия свят на Александрия. В течение на две столетия, от 330 до 130 година преди н. е., науката и техническите изобретения получили особено развитие. До 17-я век, когато науката отново направила голяма крачка напред, не е имало нищо подобно нито в Индия, нито в някоя друга страна. Дори Рим, въпреки създадената от него империя и разпространението на Pax Romana върху значителна територия, въпреки своите тесни връзки с елинистическата култура и възможността да използува знанията и опита на много народи, не е направил значителен принос в науката, изобретенията или развитието на механиката. След загиването на класическата цивилизация в Европа арабите поддържали огъня на научното познание през целия период на средните векове.

Този разцвет на научната дейност и на изобретенията в Александрия е бил несъмнено социален продукт на своята епоха, породен от потребностите на развиващото се общество и на мореплаването, тъй както и развитието на аритметиката и алгебрата, въвеждането на знака „нула“ и на десетичната система на смятане в Индия се обяснява със социалните нужди, с нарастването на търговията и с по-сложната организация. Не е ясно обаче до колко този научен дух е бил присъщ на древните гърци изобщо; в живота те навярно са следвали традиционните обичаи, основани на стария философски метод — търсене на пълнота и хармония в самия човек и във взаимоотношенията на човека със забикалящата го природа. Именно този метод е общ за древна Гърция и Индия. В Гърция, както и в Индия годината се разделяла чрез народни празненства, които възвестявали смяната на годишните времена и подготвяли хората към промените в природата. У нас в Индия все още се отбелязват празниците на пролетта и на урожая, диипавали, т. е. празникът на светлината в края на есента, и холи — карнавалът в началото на лятото, а също и тържествата в чест на епическите герои. Някои от тези празници и досега се съпровождат с народни танци и песни, като например рисалила — танцът на Кришна с гопи (овчарски песни).

Древна Индия не е познавала затварянето на жените; то е съществувало понякога само в царствуващите семейства и сред аристокрацията. В Гърция разделението на половете в оная епоха е било вероятно по-строго, отколкото в Индия. В старите индийски книги често се споменава за известни и образовани жени, които нерядко вземали участие в публичните дискусии. В Гърция бракът вероятно се е основавал на чисто договорни начала, а в Индия той винаги се е разглеждал като свещен съюз, при все че се споменават и други форми.

Гъркините са намирали в Индия особено топъл прием. В старите пиеси често фигурират гъркини в роли на придворни прислужници. Казват, че в списъка на важните вносни артикули от Гърция в Индия през пристанището Баригаса (Броч в Западна Индия) имало „пеещи юноши и красиви девойки“. Описвайки живота на цар Чандрагупта от династията на Маурите, Мегастен разказва: „Храната на царя изготвяха жени, които също му поднасяха вино, широко консумирано от всички индийци.“ Някои от вината са идвали несъмнено от гръцките земи или колонии, защото един стар тамилски поет споменава за „прохладно и ароматично вино, което яваните (йонийците или гърците) докарват върху своите прекрасни кораби“. В един гръцки източник се разказва, че цар Паталипутра (вероятно бащата на Ашока Биндусар) се обърнал към Антиох с молба да купи и да му изпрати сладко вино, сушени смокини и философи-софисти. Антиох отговорил: „Ще ви изпратим смокини и вино, но гръцките закони забраняват да се продават софисти.“

От гръцката литература се вижда, че в Гърция хомосексуалните отношения не са се смятали за нещо неприлично. Те дори романтично били одобрявани. Възможно е това да се обяснява с разделението на половете през младежката възраст. Аналогични неща се срещат и в Иран и персийската литература изобилствува с такъв род примери. Както изглежда, образът на мъжа като предмет на мъжката любов е станал литературна традиция. В санскритската литература такова нещо няма; очевидно, хомосексуализмът не се е одобрявал в Индия и не е получил широко разпространение.

Гърция и Индия били свързани една с друга още от найдревни летописни времена, а в по-късния период между Индия и намиращата се под влиянието на елинизма Западна Азия се поддържали тесни връзки. Голямата астрономическа обсерватория в Уджайини (сега Уджайн) в Централна Индия била свързана с Александрия в Египет. В продължение на дългия период на връзки между тези две древни цивилизации вероятно е съществувала и активна обмяна в областта на мисълта и културата. В някои гръцки книги се е запазило преданието, че образовани индийци посетили Сократ и му задавали въпроси. Особено силно изпитал влиянието на индийската философия Питагор. Професор Х. Г. Роулинсън отбелязва по този повод, че „почти всички теории, религиозни, философски и математически, които се проповядвали от питагорейците, били известни в Индия в 6-я век преди н. е.“ Европейският учен — специалист по античната култура, Урвик, основава своето тълкувание на „Републиката“ на Платон върху индийската философия[1]. Гностицизмът се смята за решителен опит да се слеят в едно елементите на гръцкото учение на Платон и на индийската философия. Приблизително в началото на християнската ера университетът в Таксила бил посетен от философа Аполоний Тиански.

През 11-я век от н. е. в Индия пристигнал знаменитият пътешественик и учен ал-Бируни, персиец, родом от Хоросан, Средна Азия. Той изучил гръцката философия, която в епохата на зараждането на исляма се ползувала с известност в Багдад. В Индия той се заел с изучаването на санскритски, за да се запознае с индийската философия. Поразило го множеството общи черти и той сравнява тези две философии в своята книга за Индия. Ал-Бируни споменава за написани на санскритски книги върху гръцката и римската астрономия.

Неизбежно влияейки си една на друга, гръцката и индийската цивилизация били все пак достатъчно силни, за да запазят своята самобитност и да се развиват по самостоятелни пътища. През последните години се очертава отстъпление от старата тенденция да се приписва всичко на Гръция и Рим и започва да се подчертава ролята на Азия и особено на Индия. „Изобщо — пише професор Тарн — азиатците са вземали от гърците обикновено само външните черти, формата; те рядко са заимствували същността (възможно изключение правят гражданските институции) и никога — духът. Защото Азия е била напълно уверена, че по въпросите на духа тя ще надживее, и действително е надживяла, гърците.“ И по-нататък: „Индийската цивилизация е била достатъчно силна, за да не попадне под влиянието на гръцката цивилизация. Но все пак — с изключение на религиозната сфера — индийската цивилизация не е била достатъчно силна, за да окаже от своя страна влияние върху Гърция, подобно на влиянието на Вавилония. Все пак има основание да се мисли, че в някои отношения Индия е била неин главен партньор.“ „Ако не се смятат изваянията на Буда, историята на Индия щеше да остане неизменна във всички съществени черти, дори ако гърците никога не бяха съществували.“

---

[1] В труда на Zimmern „The Green Commonwealth“ има извадка от книгата на Urwick „The Message of Plato“ (1920). Тази книга аз не съм виждал.

Интересна е мисълта, че поклонението пред образа на божеството е преминало в Индия от Гърция. Ведистката религия не е признавала никакви форми на идолопоклонство или на поклонение пред образа на божеството. В ония времена не е имало дори храмове на боговете. В старите религии на Индия вероятно е имало някакви следи от поклонение пред образа на божеството, макар че то без съмнение не е получило широко разпространение. Ранният будизъм решително въставал против това и съществувала специална забрана да се създават изображения и изваяния на Буда. Обаче в Афганистан и пограничните области влиянието на гръцкото изкуство било силно и постепенно започнало да се чувствува, но и в този случай първите статуи били статуи не на Буда, а на Аполон — прилични на изваянията на бодрисатвите (считани за предишни въплъщения на Буда). След това последвали статуи и изображения на самия Буда. Това поощрило поклонението пред образа на божеството в някои форми на индуизма, но не и във ведистката религия, която си оставала незасегната от това. В персийски език и на хиндустани образ или статуя все още се нарича „бут“, от думата Буда.

На човека очевидно е присъщ стремежът да открива някакво единство в живота, природата и вселената. Този стремеж, оправдан или не, трябва да задоволява някаква насъщна потребност на разума. Философите на древността неуморно са търсили това единство и дори съвременните учени се ръководят от този стремеж. В основата на всичките наши схеми и планове, на нашите идеи за възпитанието, за социалната и политическата организация лежи търсенето на единство и хармония. Някои способни мислители и философи казват, че тази концепция е лъжлива и че в нашата основана на случайности вселена няма ред или единство. Може и да е така, но няма никакво съмнение, че в Индия, Гърция и в други страни дори това погрешно убеждение (ако е било такова) и търсенето на единство са дали положителни резултати и са създали хармония, равновесие и пълнота на живота.

ДРЕВНОИНДИЙСКИЯТ ТЕАТЪР

Откриването на древноиндийската драма от Европа породило веднага предположението, че индийската драма дължи своя произход на гръцката драма или е изпитала върху себе си силното влияние на последната. Тази теория изглеждала правдоподобна, защото дотогава изобщо не са знаели за съществуването на каквато и да било друга древна драма, а след нашествието на Александър в Индия изникнали елинизирани държави. Тези държави съществували в продължение на още няколко века и там навярно са били известни гръцките театрални представления. През целия 19 век този въпрос бил предмет на грижливо проучване и обсъждане сред европейските учени. Днес от всички е признато, че индийският театър е бил съвсем независим както по своя произход и идеята, легнала в неговата основа, така и по своето по-нататъшно развитие. Неговото изникване може да се проследи по химните и диалозите на „Ригведа“, които са имали до известна степен драматизиран характер. Споменавания за натака, или драма, имаме в „Рамаяна“ и „Махабхарата“. Тя почнала да се оформява като песни, музика и танци, свързани с легендите за Кришна. За някои драматически форми споменава и големият граматик от 6 или 7 век преди н. е. Панини.

Към 3 век от н. е. отнасят написването на трактата за театрално изкуство „Натя-шастра“, който се е осланял явно на по-ранни произведения по този въпрос. Такава книга е могла да бъде написана само в епоха на развито драматично изкуство, когато публичните представления са станали обикновено явление. Преди нея сигурно е имало значителна литература и дълги векове на постепенно развитие. Неотдавна в Рамгархските хълмове в Чота-Нагпур бе разкопан един древен театър, отнасящ се към 2 век преди н. е. За забелязване е, че той прилича много на театрите, общо описание на които имаме в „Натяшастра“.

Сега се смята, че драмата на санскритски език окончателно се е оформила в 3 век преди н. е., макар че някои учени отнасят това към 5 век. В стигналите до нас драми често се споменават по-древни автори и техни драми, които досега не са намерени. Едни от тези автори на загубени произведения е Бхаса, който бил високо ценен от много по-сетнешни драматурзи. В началото на този век бе открит сборник от 13 негови драми. Навярно най-древните от намерените досега драми на санскритски език са драмите на Ашвагхоша, който живял в навечерието или в началото на нашата ера. Това са в същност само фрагменти от ръкописи на палмови листа и колкото и да е чудно, те са намерени в Турфан, на края на пустинята Гоби. Ашвагхоша бил благочестив будист. Той е също така автор на едно житие на Буда — „Будачарита“, което било добре известно и дълго време се радвало на популярност в Индия, Китай и Тибет. Преводът на китайски език бил направен от един индийски учен.

Тези открития дават ново осветление на историята на древноиндийската драма и напълно възможно е бъдещи открития и находки да хвърлят нова светлина върху това забележително явление в областта на индийската култура. Защото, както е писал в своята книга «Le théâtre Indien» Силвен Леви: «Le théâtre est la plus haute expression de la civilisation qui l'enfante. Qu'il traduise ou qu'il interprète la vie réelle, il est tenu de la résumer sous une forme frappante, dégagée des accessoires insignifiants, généralisée dans un symbole. L'originalité de l'Inde s'est exprimée toute entière dans son art dramatique; elle y a combiné et condensé ses dogmes, ses doctrines, ses institutions»[1].

За пръв път Европа се запознала с древноиндийската драма по издаден в 1789 година превод на пиесата на Калидаса „Шакунтала“, направен от сър Уилям Джонс. Това откритие предизвикало нещо като смут сред европейската интелигенция и книгата претърпяла няколко издания. Преводи на „Шакунтала“ (направени от превода на сър Уилям Джонс) се появили също на немски, френски, датски и италиански език. „Шакунтала“ направила огромно впечатление на Гьоте и той я оценил много високо. Казват, че мисълта да напише пролог към „Фауст“ била подсказана на Гьоте от пролога на Калидаса, отговарящ на традициите на санскритската драма.[1]

---

[1] „Театърът е най-висшият израз на породилата го цивилизация. Независимо от това дали копира действителния живот или го дава в своя трактовка, той се стреми да го възпроизведе в ярка форма, очистена от второстепенни подробности, обобщен като символ. Оригиналността на Индия се е напълно отразила в нейното драматическо изкуство. Тя е събрала в него в сбита форма своите догми, своите учения, своите институти . . .“

Калидаса е признат за най-великият поет и драматург в санскритската литература. «Le nom de Kâlidâsa — казва професор Силвен Леви, domine la poésie indienne et la résume brillament. Le drame, l'épopée savante, l'élégie attestent aujourd'hui encore la puissance et la souplesse de ce magnifique génie; seul entre les disciples de Sarasvati il a eu le bonheur de produire un chef d'œuvre vraiment classique, où l'Inde s'admire et où l'humanité se reconnait. Les applaudissements qui saluèrent la naissance de Cakuntala à Ujjayini ont après de longs siècles éclaté d'un bout du monde à l'autre, quand Willian Jones l'eut révélé à l'Occident. Ķâlidâsa a marquée sa place dans cette plęiade étincelante où chaque nom résume une période de l'esprit humain. La série de ces noms forme l'histoire, ou plutôt elle est l'histoire même.»[2]

---

[1] У някои индийски автори се наблюдава тенденцията (която не съм избягвал донякъде и аз) да привеждат извадки и цитати от произведения на европейски учени, които превъзнасят древноиндийската литература и философия. Би било също така лесно и дори много по-лесно да се приведат други извадки, в които се изказва направо противоположно гледище. Запознаването на европейските учени в 18 и 19 век с индийското мислене и философия предизвикало буря от възторзи и ентусиазъм. Като че ли те са задоволявали известна нужда от нещо, което европейската култура не е била в състояние да направи. След това настъпила отрицателна реакция и се появила критика и скептицизъм. Това било породено от чувството, че философията е безформена и мъглява и освен това също и от антипатия към затворената кастова структура на индийското общество. И двете тези реакции, и положителната и отрицателната, се основавали на извънредно непълното познаване на древноиндийската литература. Самият Гьоте бил склонен ту към едното ту към другото мнение и признавайки грамадното въздействие на индийското мислене върху западната цивилизация, се отказвал в същото време да се поддаде на неговото далеч отиващо влияние. Този двойствен и противоречив подход е много типичен за отношението на европейците към Индия. През последните години великият европеец и типичен представител на най-доброто, което е създала европейската култура, Ромен Ролан е погледнал на източниците на индийското мислене от по-синтетично и много приятелско становище. За него Изтокът и Западът представят разни фази на вечната борба на човешката душа. По този въпрос — за реакцията на Запада срещу индийската мисъл — талантливо и с познаване на въпроса е писал Алекс Аронсън, преподавател от университета Шантиникетан. Университетът Шантиникетан, намиращ се в Балпур, близо до Калкута, е основан от Рабиндранат Тагор, който е живял в Шантиникетан и е възглавявал това единствено по рода си учебно заведение чак до смъртта си в 1941 година. Думата „Шантиникетан“ означава „Мирна обител“.

На перото на Калидаса се дължат редица други пиеси и няколко дълги поеми. Ние не знаем дати от неговия живот, но съвсем вероятно е той да е живял в Уджайини в края на 4 век от н. е., през време на царуването на Чандрагупта II Викрамадитя от династията на Гуптите. Преданието казва, че той бил един от деветте бисери на двора, и няма никакво съмнение, че още приживе неговият гений е бил оценен и той е получил пълно признание. Калидаса е бил от онези галеници на съдбата, към които животът се отнася като към любими синове и които познават неговата красота и нежност по-добре, отколкото острите му шипове и грапавини. Неговите произведения говорят за любовта му към живота и за преклонението му пред красотата на природата.

Една от големите поеми на Калидаса се казва „Мегхадута", т. е. „Облак-вестител". Героят на поемата, попаднал в плен и разделен от своята любима, моли облака през сезона на дъждовете да съобщи на любимата му, как той чезне по нея. Забележителна дан на тази поема и на самия Калидаса е отдал американският учен Райдър. Засягайки двете части на поемата, той заявява: „Първата половина съдържа описание на природата, тясно преплетена с описание на човешките чувства. Втората половина рисува душата на човека, но на фона на природните красоти. Тази поема е написана толкова изискано, че не може да се каже коя половина е по-хубава. Едни от онези, които са чели тая съвършена поема в оригинал, предпочитат първата, други — втората част. Калидаса в 5 век е разбирал онова, което Европа разбра едва в 19, пък и днес разбира още ограничено, а именно: светът не е създаден за човека и човекът само тогава ще се изправи в целия си ръст, когато съзнае достойнството и ценността на живота, непринадлежащ на човека. Фактът, че Калидаса е постигнал тази истина, прави чест на неговата интелектуална сила, качество толкова необходимо за голямата поезия, както и съвършенството на формата. Поетическият дар не е рядкост; острият ум също така не е вече необикновено явление, но съчетанието на едното и другото се е срещало може би не повече от десетина пъти от сътворението на света. Притежаването на това хармонично съчетание поставя Калидаса в една редица не с Анакреон, Хораций и Шели, а със Софокъл, Виргилий и Милтон."

---

[2] „Името на Калидаса доминира в индийската поезия и блестящо я резюмира. Драмата, санскритският епос, елегията и днес говорят за силата и гъвкавостта на тоя могъщ гений. Единствен измежду учениците на Сарасвати (богинята на науките и изкуствата), той е имал щастието да създаде истински класически шедьовър, в който Индия се любува на своето отражение, а човечеството познава себе си. Ръкоплясканията, които са поздравили раждането на „Шакунтала" в Уджайини, избухнаха от единия край на света до другия, дълги векове по-късно когато Уилям Джонс откри тази драма на Запада. Калидаса е право зае място в тая блестяща плеада, където всяко име резюмира цял период от развитието на човешкия дух. Низът от тези имена съставя историята или по-право те са самата история.

Навярно дълго време преди Калидаса е била написана друга една пиеса — „Мричхакатика" или „Глинената талижка" от Шудрака. Това е нежна, малко изкуствена пиеса, отличаваща се все пак с реалистичност, която ни вълнува и ни дава известна представа за мисленето и културата на оная епоха. Около 400 година от н. е., през царуването на Чандрагупта II, била написана още една забележителна драма „Мудра-Ракшаса", т. е. „Пръстенът с печат" от Вишакхадат. Това е чисто политическа пиеса без какъвто и да било любовен или митологически сюжет. В нея се говори за времето на Чандрагупта Мауря и герой е неговият пръв министър авторът на „Артхашастра" Чанакя. В някои отношения тази пиеса е удивително актуална и днес.

Харша, владетел, създал в началото на 7 век от н. е. нова империя, е бил също драматург и до нас са стигнали три негови пиеси. Около 700 години от н. е. е живял Бхавабхути, друга ярка звезда в санскритската литература. Неговите произведения едва ли се поддават на превод, той като главната им прелест е в езика. В Индия Бхавабхути се радва на голяма популярност, отстъпвайки в това отношение само на Калидаса. Уйлсон, който е бил професор по санскритски в Оксфордския университет, е казал за тези двама автори: „Невъзможно е да си представим език толкова музикален или величествено прекрасен като езика на стиховете на Бхавабхути и Калидаса."

Потокът на санскритската драма продължил да тече още през много векове, но след Мурари, който живял в началото на 9 век, качеството ѝ чувствително се понижава. Това понижение и постепенен упадък са били забелязвани и в други области на живота и дейността. Изказвани са предположения, че упадъкът на драмата отчасти бил последица от липсата на покровителство от страна на владетелите през индоафганистанския и през моголския период и освен това като резултат от неодобрителното отношение на исляма към драмата като към форма на изкуството, главно поради нейната тясна връзка с националната религия. Характерни за тази литературна драма — ако не смятаме запазилите се в нея народни елементи — са били учеността и изтънчеността, и нейното развитие зависело от покровителството на аристокрацията. Но това е слаб довод, макар че политическите промени във върховете са могли да окажат известно косвено влияние. В същност упадъкът на санскритската драма е проличал дълго преди тези политически промени. При това тези промени са се ограничавали в течение на няколко века със Северна Индия и ако тази драма беше запазила някаква жизнеспособност, тя би могла да продължи да се развива на юг. Ако не смятаме късите периоди на пуританска суровост, то индо-афганистанските, тюркските и моголските управници решително са поощрявали индийската култура, като внасяли в нея понякога известни вариации и допълнения. Индийската музика изцяло била посрещната възторжено в мюсюлманските дворци и у аристокрацията, и някои от най-големите майстори на индийската музика били мюсюлмани. Литературата и поезията също били поощрявани и между известните поети, писали на хинди, има мюсюлмани. Ибрахим Адил-шах, владетел на Биджапур, е написал на хинди трактат за индийската музика. Индийската поезия и музика изобилствували с позовавания на индуски богове и богини и всички те били приети, и старите алегории и метафори все още били употребявани. Може да се каже, че с малки изключения мюсюлманските владетели не са се опитвали да унищожат каквато и да било форма на изкуството, ако не смятаме забраната да се издигат статуи на боговете.

Санскритската драма дошла в упадък, защото през ония дни много неща в Индия са западали и нейният творчески дух е замирал. Тя дошла в упадък дълго време преди да се възцарят на делхийския престол афганистанците и тюрките. По-късно санскритският език, като език на образованата аристокрация, трябвало да се състезава до известна степен с персийския език. Но единствената несъмнена причина е била, изглежда, все повече разширяващата се пропаст между езика на санскритската драма и езиците на всекидневния живот. Към хилядната година от н. е. народните езици, въз основа на които се образували съвременните езици, почнали да приемат литературна форма.

Обаче, колкото и да е чудно, санскритската драма е продължила да живее през целия средновековен период чак до последно време. В 1892 година се появил превод на санскритски на Шекспировата пиеса „Сън в лятна нощ“. Непрекъснато се откриват ръкописи на стари драми. Списъкът на такива драми, съставен в 1890 г. от професор Силвен Леви, е съдържал 377 имена на драми от 189 автори. В един по-късен списък се наброяват вече 650 драми.

Старите драми (от Калидаса и от други автори) били написани на смесен език. Това е санскритски и един или няколко пракрити, т. е. народни варианти на санскритски език. В една и съща драма образованите хора говорят на санскритски, а простолюдието, обикновено жените, на пракрит, макар че има изключения. Поетичните и лиричните места, които са извънредно много в драмите, са написани на санскритски език. Тази смесица навярно е правила драмите по-достъпни за средна аудитория. Това е било компромис между литературния език и изискванията на народното изкуство. Все пак в общите си черти старата драма е аристократическо изкуство, предназначено за изтънчени зрители, обикновено за придворните и тем подобни. Силвен Леви я сравнява в някои отношения с френската трагедия, която, понеже е била далеч от народа в избора на темите и откъсната от реалния живот, е създавала условно общество.

Но освен този литературен театър на висшата класа, в Индия винаги е имало и народен театър, чийто репертоар бил основан върху сказания от индийската митология и епос, добре познати на зрителите. Затова задачата на театъра е била по-скоро да покаже тези сказания, отколкото да ги драматизира. Представлението се давало на народния език на всяка дадена местност и ето защо се е ограничавало в нейните граници, докато санскритските драми, написани на общ за всички образовани индийци език, били на мода в цяла Индия.

Тези санскритски драми били предназначени несъмнено за поставяне. Те били придружени с грижливи режисьорски указания и правила за настаняване на публиката. За разлика от древна Гърция в представленията участвували и артистки. Както гръцката, така и санскритската драма е проникната от изтънчено възприемане на природата и от чувството, че човек е част от природата. Тя е пропита с лирика и поезията изглежда неделима част от живота, пълна с мисъл и значение. Стиховете често били декламирани. Когато четеш гръцка драма, натъкваш се на много обичаи, често пъти на образ на мисълта и живота, които ти напомнят за стари индийски бичаи. Все пак гръцката драма по своята същина се различава дълбоко от санскритската драма.

В основата на гръцката драма лежи трагедията, проблемата на злото. Защо страда човек? Защо има зло в света? Загадката на религията, бога. Колко жалко същество е човекът, играчка на времето, сляпо и безцелно стремящ се да надвие всемогъщата съдба — „Закон, който живее и не се сменява с векове". Човекът е длъжен да познава света чрез страданията и ако му се усмихне щастието, той ще се издигне над своите стремежи.

Щастлив бъди, ако си намерил пътя,
избягнал бурите и хвърлил котва в пристанището.
Щастлив бъди, ако си казал — забрави[1]
И себе си да надминеш, защото най-чудното
от изкуствата е — животът. С властта на силата и златото

един тъпчи тук другия; брат — брата;
и милиони са хората — като водата, като потока,
и милиони са надеждите — като невеяния пясък;
Тук са тези, които постигнали целта си, и онези, които не са могли,

чиито надежди са мъртви или вяхнат в праха.
Но щом веднаж разбрал си,
че животът е щастие,
навеки своето небе намерил си, навеки своето небе намерил си.

Човекът ще познае чрез страданията, той ще познае как да възприема живота, но той ще научи също, че крайната тайна остава неразгадана и той не може да намери отговор на своите въпроси или да разреши загадката за доброто и злото.

Има много призраци родени от тайната,
и много са нещата, що бог създал е,
не ги засяга тях страха, надеждата
и края, който търсят хората още се не вижда,
а пътеката върви там, дето чевекът не я търси.

В санскритската литература няма нищо, което да наподобява по сила и величественост гръцката трагедия. В същност в Индия изобщо няма трагедия, тъй като не се е допускала трагична развръзка. Подобни големи въпроси не били обсъждани, защото драматурзите се придържали към общоприетите шаблони на религиозните убеждения. Към тяхното число се отнасяли ученията за повторното раждане и за причината и следствието. Изключвали се случайностите и безпричинното зло, защото онова, което става сега, е неизбежен резултат на някакво събитие в предишния живот. Няма никаква намеса на слепи сили, с които човек трябва да се бори, а освен това тази борба е и безполезна. Тези примитивни обяснения не задоволявали философите и мислителите и те постоянно излизали от техните рамки, за да търсят крайните причини и по-пълни обяснения. Но изобщо животът се направлявал от тези убеждения и драматурзите не ги оспорвали. Драмата и санскритската поезия изобщо отговаряли напълно на индийския дух и има много малко следи от някакво бунтуване против него. Драматическите канони били строги и не било лесно да ги нарушиш. Но това не е означавало безволна покорност на съдбата. Героят — това е винаги мъжествен човек, готов да погледне в лицето всяка опасност. „Невежият се уповава на провидението“ — презрително казва Чанакя в „Мудра-ракшаса“. Той чака помощ от звездите, вместо да се осланя на своите сили. Прокрадва се и известна изкуственост: героят е винаги герой, а злодеецът почти всякога върши само злодейски постъпки. Междинните отсенки са много малко.

---

[1] Цитати от произведенията на Еврипид: първият от „Вакханки", вторият от „Алкеста".

Но пиесите съдържат силни драматични сблъсквания, вълнуващи сцени и известно отражение на живота, което прилича на съновидение — реално и в същото време нереално, всичко вплетено в едно със силата на поетическата измислица, и изложено на великолепен език. Започва да ти се струва (макар че може би това не е било така), че животът в Индия по онова време е бил по-спокоен, по-устойчив, като че ли той е открил и намерил отговор на своите въпроси. Тече си спокойно в своето корито и дори буйните ветрове и носещите се край него вихрушки само леко набръчкват повърхността му. Тук няма нищо приличащо на яростните бури от гръцката трагедия. Затова индийската драма е дълбоко човечна и ѝ е присъща известна естетична хармония и логично единство. Натака,[1] индийската драма — казва Силвен Леви — и до ден днешен си остава най-сполучливото творение на индийския гений.

---

[1] Аз често пъти сам се обръщал към книгата на Sylven Levi «Le Théâtre Indien» (Paris, 1890) и A. Berriedale Keith«The Sanskrit Drama» (Oxford, 1924) и някои цитати взети от тия две книги.

Професор А. Беридейл Кит също заявява, че „санскритската драма може с право да се смята за връх на индийската поезия и завършен израз на система от възгледи върху литературното изкуство, сформирали се у творците на индийската литература, които напълно са си давали сметка за своето предназначение... Източник на постиженията на Индия в интелектуалната област е същият оня брахман, който е бил толкова клеветен както по тоя, така и по други въпроси. Както той е създал индийската философия, така с друго усилие на своя интелект е сътворил тънката и действена драматическа форма“.

През 1924 година в Нюйорк бе поставена в английски превод пиесата на Шудрака „Мричхакатика“. Ето какво писа за нея театралният критик на списанието „Нейшън“ Джозеф Ууд Крач: „Тук и никъде другаде зрителят ще може да види истинския образ на онова чисто театрално изкуство, за което говорят теоретиците; и тук той ще получи храна за размисъл върху оная истинска източна мъдрост, която се крие не в някоя доктрина за посветени, а в съчувствие много по-дълбоко и истинско, отколкото съчувствието, присъщо на традиционното християнство, което бе подхвърлено на зловредното влияние на суровите нравствени догмати на юдеизма... Тази пиеса е съвсем изкуствена и все пак дълбоко вълнуваща, защото не е реалистична, а реална... Който и да е бил нейният автор и когато и да е живял, в 4 или в 5 век, той е бил добър и мъдър човек, притежаващ не оная доброта и мъдрост, които се отронват от устата или излизат изпод бойкото перо на някой моралист, а мъдростта, излизаща от самата дълбочина на душата. Изтънчената възхита пред свежата красота на младостта и на любовта като че ли е съдържала неговото спокойствие и той е достатъчно стар, за да разбира, че веселата и хитроумна история може да послужи като средство за предаване на нежна хуманност и уверена доброта.

...Такава пиеса е могла да бъде създадена само от цивилизация, която вече е достигнала устойчивост. Когато цивилизацията вече е обмислила всички свои проблеми, тя неизбежно идва до нещо толкова спокойно и наивно. Макбет и Отело, при всичкото им вълнуващо величие, са варварски герои, защото страстното бунтарство на Шекспир е бунтарство, породено от конфликта между наскоро пробудила се чувствителност и редица етични норми, наследени от времената на диващината. Реалистичната драма от наши дни е продукт на аналогично объркване. Но когато проблемите са решени, а страстите са се примирили с повелите на разсъдъка, тогава остава само формата.

... Между класическите произведения от миналото на Европа ние не можем да намерим никъде по-хуманно произведение."

ЖИЗНЕСПОСОБНОСТТА И УСТОЙЧИВОСТТА НА САНСКРИТСКИЯ ЕЗИК

Санскритският език е чудно богат, цветист, пълен с различни нови образувания и в същото време точен и строго издържан в рамките на граматиката, изложена от Панини преди 2600 години. Той се е разраствал, обогатявал се е, ставал е по-пълен и сложен, но винаги се е държал за своите първоначални корени. През годините на упадъка на санскритската литература той загубил донякъде своята сила и простота на стила и добил ред много сложни форми и осукани сравнения и метафори. В ръцете на епигоните граматичните правила на словообразуването станали само начин да покажат своята ученост, нанизвайки в продължение на много редове цели гирлянди от думи.

Сър Уилям Джонс е забелязал още в 1784 г.: „При всичката си древност санскритският език притежава учудващ строеж. Той е по-съвършен от гръцкия, по-богат от латинския, по изтънчен и от двата; в същото време той показва близко родство с тях в областта на корените на глаголите и на граматическите форми, което не може да бъде резултат на случайна прилика, родство толкова силно, че нито един изучаващ ги филолог не може да не дойде до убеждението, че те произхождат от някой общ източник, може би вече несъществуващ..."

След Уилям Джонс е имало мнозина европейски учени, английски, френски, немски и други, които са изучавали санскритски и са положили основите на новата наука — сравнително езикознание. Немците изпревариха всички в тази нова област и именно на тия немски учени от 19 век принадлежи главната заслуга за изследване на санскритския език. Във всеки немски университет имаше отделение за санскритски, възглавявано от един-двама професори. Индийските учени, извършили значителна работа, са прилагали стария некритически метод и рядко се запознавали с чужди класически езици освен арабски и персийски. Под влияние на Европа в Индия се появи наука от новия тип и мнозина индийци отиваха в Европа (обикновено в Германия), за да изучат новите методи на изследване и критическото сравнително проучване. Тези индийци имаха едно предимство пред европейците, но от друга страна имаха и един недостатък. Този недостатък се състоеше от някои предубедени мнения, унаследени убеждения и традиции, които пречеха за обективен критически подход. Предимство, и при това голямо, беше способността да се проникнат от духа на произведението, да си представят средата, в която то се е появило, и така най-добре да го чувствуват.

Езикът е нещо неизмеримо по-широко от граматиката и филологията. Това е поетично завещание на духа на народа, на неговата култура и живо въплъщение на онези мисли и образи, под чието влияние те са се формирали. Значението на думите се мени от век на век и старите идеи се превръщат в нови, като често пъти запазват своята стара форма. Мъчно е да се долови смисълът, а още повече духът на древната дума или на древната фаза. Необходим е известен романтичен и поетичен подход, ако искаме да проникнем в този стар смисъл и да разберем мислите на хората, които са говорили някога тоя език. Колкото по-богат и многообразен е езикът, толкова по-голяма става тази трудност. В санскритския, както и в другите класически езици, има множество думи, които притежават не само поетична красота, но и дълбоко значение и пораждат множество асоциации, които не могат да се предадат на език, чужд по своя дух и форма. Дори неговата граматика, неговата философия са наситени с дълбоко поетично съдържание. И един от старите санскритски речници е съставен в поетична форма.

Дори за онези от нас, които сме изучавали санскритски, не е лесно да проникнем в духа на тоя древен език и отново да живеем в неговия свят, отдавна-отдавна потънал във вечността. И все пак донякъде ние можем да го направим, защото сме наследници на старите традиции и старият свят все още живее в нашето въображение. Съвременните индийски езици, рожба на санскритския, до голяма степен дължат нему своя речников фонд и своите форми на изразяване. Много богати и изразителни думи в санскритската поезия и философия, непреводими на чужди езици, все още живеят в нашите народни езици. Пък и самият санскритски, отдавна умрял като народен език, все още притежава поразителна жизнеспособност. Но за чужденците, колкото и образовани да са те, тези мъчнотии се увеличават. За нещастие учените и специалистите рядко са поети, а за изтълкуване на езика е нужен учен поет. От тези учени, както ни е посочил Барт, ние обикновено получаваме „traductions infidèles à force d'être littérales“[1]. По такъв начин, въпреки всички успехи на сравнителното езикознание и голямата изследователска работа в областта на санскритския език, работата изобщо остава суха и безплодна от гледище на поетическия и романтическия подход към тоя език. На английски, пък и на всеки друг чужд език, надали има поне един превод от санскритски, който може да се нарече достоен за оригинала или близко предаващ го. По разни причини нито индийците, нито чужденците са постигнали в това успех. Това е много скръбно и светът губи по този начин нещо пълно с красота, въображение и дълбоки мисли, нещо, което е наследство не само на Индия, но трябва да бъде наследство и на цялото човечество.

Благодарение на резултатите от строгата школа на обучение, от благоговейния подход и проникновеността, с които се отличава английският превод на Библията[2], постигнат е успех да се създаде не само величествено произведение, но и да се придаде на английския език сила и достойнство. Поколения от европейски учени и поети с любов са се трудили над произведенията на гръцките и латинските класици и са дали прекрасни преводи на различни европейски езици. Така дори обикновените хора могат да се приобщят донякъде към тези култури и сред еднообразието на своето съществуване да съзрят мимолетното видение на истината и красотата. Над трудовете на санскритските класици още предстои да бъде извършена такава работа. Кога ще бъде извършена и ще бъде ли изобщо извършена — не знам. Броят на нашите учени и тяхната ерудиция постоянно растат. Ние имаме и наши поети, но между едните и другите съществува голяма и все по-разширяваща се цепнатина. Нашите творчески тенденции са устремени в друга насока, а многото изисквания, предявявани към нас от съвременния свят, едва ли ни оставят време за старателно изучаване на класиците. В Индия ние трябва да мислим за друго и да наваксваме пропуснатото време. Твърде много внимание сме отделяли на класиците в миналото, а тъй като сме загубили своите творчески инстинкти, престанаха да ни вдъхновяват дори онези класици, които според нас са толкова скъпи на сърцето ни. Аз смятам, че и занапред ще се появяват преводи на индийските класици; учените ще следят санскритските думи и имена правилно да се транскрибират, като имат всички необходими диакритични знаци, и да бъдат снабдени с необходимите бележки, пояснения и сравнения. Всичко ще бъде предадено добросъвестно и дословно, няма да го има само живият дух. Онова, което е било толкова прекрасно и музикално, проникнато от живот и радост, преизпълнено със смело въображение, ще стане слабо, плоско и мухлясало; те няма да запазят нито младостта, нито красотата, а ще лъхат само на праха на кабинета на учения и на миризмата на светилното масло.

---

[1] „Преводи неверни тъкмо защото са буквални.“

[2] Английският преработен превод на Библията е направен в 1611 г., при крал Яков I — Authorised Version — Бел. ред.

Не знам отдавна ли санскритският е станал мъртъв език в този смисъл, че народът е престанал да го употребява. Дори в дните на Калидаса той не е бил народен език, макар и да е бил езикът на образованите хора от цяла Индия. Такъв е останал в продължение на столетия и дори е бил разпространен в индийските колонии в Югоизточна и Централна Азия. Има летописни твърдения, че през 7 век от н. е. в Камбоджа редовно били декламирани произведения на санскритски език и напълно вероятно е дори, че са били давани представления на санскритски пиеси. В Тайланд (Сиам) санскритски език и досега се употребява в някои тържествени случаи. Жизнеността на санскритския в Индия е поразителна. Когато около началото на 13 век на делхийския престол се затвърдили афганистанските владетели, придворен език в голяма част на Индия станал персийски и постепенно много образовани хора почнали да го предпочитат пред санскритския. Развили се и добили литературни форми народните диалекти. Но въпреки всичко това санскритският се запазил, макар че качеството му се понижило. Говорейки на Източната конференция, станала през 1937 г. в Тривандрум, председателят на конференцията д-р Ф. Ф. Томас посочи каква огромна обединяваща сила е бил санскритският език в Индия и колко широко разпространен е и досега. Д-р Томас по същество изрази мисълта, че днес би трябвало да поощрим създаването на някоя проста форма на санскритския език, нещо като опростен санскритски, за да служи за всеиндийски език. Той цитира прочувствено следните думи на Макс Мюлер: „Между миналото и настоящето на Индия има такава чудесна приемственост, че въпреки нееднократните социални сътресения, религиозни реформи и чужди нашествия, санскритският език все още може да се смята за единственият език, на който се говори надлъж и нашир в тая обширна страна. Аз смятам, че и сега, след сто години английско управление и преподаване на английски език, санскритският в Индия е разпространен много по-широко отколкото латинският език в Европа по времето на Данте.“

Нямам никаква представа колко европейци са разбирали по времето на Данте латински език. Не знам също броя на хората в днешна Индия, които разбират санскритски. Все пак броят им е все още голям, особено на юг. Не е трудно простият, говоримият санскритски да се разбере от оня, който знае някой от съвременните индо-арийски езици — хинди, бенгали, маратхи, гуджарати и др. Дори съвременният урду, който е напълно индоарийски език, навярно съдържа осемдесет процента думи, заети от санскритския.

Често пъти е мъчно да кажем от персийски или от санскритски език е дошла до нас тая или оная дума, тъй като корените на двата езика са еднакви. Интересно е, че дравидските езици на юга, макар и съвсем различни по своя произход, са заели и възприели от санскритския толкова много думи, че почти половината от техния речник е много тясно свързан със санскритския език.

Книги на санскритски на най-разнообразни теми, включително драматични произведения, са продължавали да се появяват през цялото средновековие и чак до наши дни. От време на време такива книги, а също и списания, излизат на санскритски и днес. Обаче тяхното равнище не е високо и те не прибавят нищо ценно към санскритската литература. Но нас ни учудва фактът, че санскритският език е в състояние да оказва такова влияние в продължение на целия този дълъг период: понякога на публични събрания се произнасят дори речи на санскритски; наистина аудиторията в тези случаи е повече или по-малко отбрана.

Тази продължителна употреба на санскритски без друго е попречила за нормалния растеж на съвременните индийски езици. Образованите хора са гледали на тях като на вулгарни езици, непригодни за творческа или научна работа, която се е вършила на санскритски или нерядко, в по-късно време, на персийски език. Обаче въпреки това езиците на големите провинции постепенно се оформяли в продължение на редица столетия, развили своя литературна форма и създали своя литература.

Заслужава да се отбележи следният факт: когато в днешен Тайланд изниква нуждата от нови технически, научни и административни термини, много от тях бяха заети от санскритски език.

Древните индийци отдавали голямо значение на звука, затова тяхната литература, било поезия или проза, се отличава с ритмичност и музикалност. Полагали се особени усилия, за да се осигури правилно произношение на думите и за тая цел били изработени сложни правила. Това било още повече необходимо, защото в древността обучението е било устно и цели книги се заучавали наизуст и така се предавали от поколение на поколение. Значението, което се придавало на звученето на думите, породило опитите да се съчетае смисълът на думата с нейното звучение, което довеждало понякога до прекрасни съчетания, а навремени и до груба изкуствена смесица. Е. Г. Джонстън е писал по този повод. „На класическите поети на Индия е било присъщо такова чувство към звуковите отсенки, равностойно на което почти не може да се намери в литературите на другите страни. Създадените от тях очарователни звукосъчетания служат за неизчерпаем източник на наслада. Обаче някои от тях са склонни да съчетават смисъла със звученето по начин, на който явно не достига тънкост, и те са вършили истински зверства, като са съчинявали стихове с ограничен брой съгласни, а понякога само с един съгласен звук."[1]

Дори днес ведистките текстове се декламират по точни правила на произношението, установени в древността.

Съвременните индийски езици, които произлизат от санскритски, се наричат индоарийски езици. Това са езиците хинди-урду, бенгали, маратхи, гуджарати, ориа, асамски, раджастани (разновидност на хинди), пенджабски, синдхи, пушу, и кашмирски. Към дравидските езици се отнасят тамилски, телугу, каннара и малаялам. Тези петнадесет езика обхващат цяла Индия и най-разпространеният от тях е хинди с неговата разновидност урду, който се разбира дори там, където не се говори на него. Освен тези езици има само няколко диалекта и няколко неразвити езици, на които говорят в много ограничени райони някои изостанали племена, живеещи по планините и в джунглите. Често повтарящата се версия, че в Индия се наброяват 500 или повече езици, е празна измислица на филолозите и чиновниците от бюрата за преброяване, които отнасят към самостоятелните езици всички наречия и всички дребни говори на племената, живеещи по ассамо-бенгалската граница с Бирма, макар че понякога на тези диалекти говорят само няколко стотин или няколко хиляди души. Сферата на разпространение на повечето от тези така наричани стотици езици не минава границите на източните погранични области на Индия и съседните райони на Бирма. Следвайки метода на тези чиновници, в Европа наброяват стотици езици и само в Германия, смятам, могат да се наброят около шестдесет.

---

[1] Цитирам по книгата на Asvaghosa «Buddhacarita» (Lahore, 1936), преведена от E. H. Johnston.

Истинската езикова проблема на Индия няма никакво отношение към това разнообразие. На практика то се свежда към хинди-урду, един език с две литературни форми и два шрифта. В говоримия език надали има някаква разлика. В писмеността и особено в литературната форма разликата между хинди и урду става по-голяма. Правили са се и се правят опити да се намали тази разлика и да се създаде обща форма, която обикновено се нарича хиндустани. Хиндустани се превръща в общ език, понятен на населението на цяла Индия.

Народен език на северозападната погранична провинция, точно както и на Афганистан, е пущу, един от индо-арийските езици, които водят своя произход от санскритския. Пущу повече от всеки друг от нашите езици е изпитал влиянието на персийския език. В миналото този пограничен район е дал редица блестящи мислители, учени и специалисти по санскритска граматика.

Езикът на Цейлон е сингалезкият език. Това е също индоарийски език, произлизащ непосредствено от санскритския. Сингалезците са получили от Индия не само своята религия — будизма; те са родствени на индийците и по произход, и в езиково отношение.

Санскритът, както е признато сега окончателно, е свързан с класическите и съвременни езици на Европа. Дори в славянските езици има много общи със санскритските форми и корени. Най-близък до санскритския в Европа е литовският език.

БУДИСТКАТА ФИЛОСОФИЯ

Смята се, че Буда е говорил на народния език на оня район в Индия, дето е живял, на пракрит, производен от санскритския език. Навярно Буда е владеел и санскритския, но е предпочитал до говори на народен език, за да го разбере народът. Върху основата на този пракрит се е появил езикът на ранните будистки текстове — пали. Диалозите на Буда, а също така и други изказвания и дискусии били записани на езика пали много години след неговата смърт и сега те образуват основата на будизма в Цейлон, в Бирма и Сиам, дето преобладава разновидността на будизма-хинаяна.

Няколко столетия след Буда в Индия станало възраждане на санскритския език и будистките учени почнали да пишат своите философски и други произведения на санскритски. На този език са написани трудовете и драмите на Ашвагхоша (най-древните от запазените у нас драми), предназначени за пропагандиране на будизма. Тези санскритски произведения на будистките учени в Индия били изпращани в Китай, Япония, Тибет и Централна Азия, дето господствуваща разновидност на будизма е била махаяна.

Епохата, дала на света Буда, е била в Индия период на огромно брожение на умовете и на философските търсения. Пък и не само в Индия, защото това е бил векът на Лао-цзи и на Конфуций, на Зороастра и Питагор. В Индия този период довел до изникването на материализма, тъй както и на „Бхагавадгита“, на будизма и джайнизма и на много други течения на мисълта, които по-късно се оформили в разните системи на индийската философия. Съществували са различни идейни течения, от които едното изниквало от другото, и които понякога отчасти се съвпадали. Наред с будизма се развивали разнообразни философски школи, а в самия будизъм се появил разкол, който довел до образуване на различни школи на мислене. Малко по малко философският дух се понижавал и отстъпвал място на схоластиката и полемичните спорове.

Буда неведнъж предупреждавал своя народ срещу учените спорове по метафизическите проблеми. Нему се приписват думите: „Ако не можеш да говориш за нещо, по-добре мълчи.“ Истината трябва да се търси в самия живот, а не в спорове около въпросите, които стоят отвъд живота и затова са недостъпни за разбиране от човека. Буда отделял голямо внимание на етическите страни на живота и очевидно е смятал, че те се намират в немилост и се пренебрегват поради прекалено увлечение в метафизическите тънкости. Ранният будизъм е отразил до известна степен този философски и рационалистически дух на Буда, осланяйки се в своите изследвания на опита. В света на опита понятието за чистото битие не е могло да бъде възприето и затова от него са се отказали. Отказали са се също така и от идеята за божествения творец, тъй като това не е могло да бъде доказано логически. Все пак опитът оставал и в известен смисъл той е бил реален. Какво друго е могла да бъде тази реалност, ако не поток на оформяване, вечно превръщащ се в нещо друго? По такъв начин се е признавало съществуването на тези междинни степени на реалността и понататъшното изследване се е водило, като се изхождало от тази предпоставка на психологическа основа.

При всичкото си бунтарство Буда надали е скъсал с древната религия на страната. Рис Дейвидс казва, че „Гаутама се е родил, възпитавал, живял и умрял като индус... В метафизиката и принципите на Гаутама няма нищо, което не би могло да се намери в една или друга ортодоксална система, а много неща от неговите етически гледища намират нещо себеподобно в по-ранните или по-късните индуски книги. Оригиналността на Гаутама се е състояла в това, как той е преработвал, разширил, облагородил и систематизирал онова, което е било вече казано преди него от други, и в това как той е довел до логичен завършек принципите на равенството и справедливостта, вече признати по редица най-видни индуски мислители. Неговата разлика от другите проповедници се заключва главно в дълбоката му искреност и в широкия му народен дух на филантропия“.[1]

И все пак Буда е посял семената на бунта против условната религиозна практика на своето време. Възражения предизвиквала не неговата теория или философия (тъй като в рамките на ортодоксалната вяра е могло да се отстоява всяка мислима философия, докато тя оставала само теория), а неговата намеса в областта на социалния живот и организацията на хората. Старата система била свободна и гъвкава във всичко, което засягало мисленето; тя допускала съществуването на всички отсенки на мнения, но в сферата на практиката е оставала неподвижна и не се одобрявало отстъпление от установената практика. Затова будизмът неизбежно е тежнеел към скъсване със старата вяра и след смъртта на Буда тази пропаст се разширила.

С упадъка на ранния будизъм се развила неговата нова форма — махаяна. Старата му форма била известна под името хинаяна. Именно в махаяна Буда бил обожествен и се появило покланянето му като на божество, което взема участие в живота на човека. От гръцкия северозапад също така дошла формата на изваянето на Буда. Приблизително по същото време в Индия е ставало възраждането на брахманизма и на санскритската ученост. Между последователите на хинаяна и на махаяна възниквали ожесточени спорове и диспути и в продължение на цялата следваща история те се намирали в опозиция. Страните, в които била разпространена хинаяна (Цейлон, Бирма, Сиам), дори сега гледат отвисоко на будизма, разпространен в Китай и Япония, и аз смятам, че това чувство е взаимно.

---

[1] Този цитат, както и много други, е взет от книгата на Sir S. Radhakrishan «Indian Philosophy» (George Allen and Union, London. 1940).

Докато хинаяна се придържала до известна степен към древната чистота на учението и го ограничила с палийския канон, махаяна се разпространявала по всички посоки, като се отнасяла търпимо към всичко и се приспособявала към особеностите на всяка страна. В Индия тя почнала да се сближава с народната религия. Във всички останали страни — Китай, Япония и Тибет — тя се рзвивала по свой път. Някои от най-големите раннобудистки мислители отстъпили от заетата от Буда позиция на агностицизъм по отношение съществуването на душата и напълно отхвърлили тази позиция. В плеадата от хора с голям интелект особено се отделя Нагарджуна, един от най-великите умове, които е дала Индия. Той е живял в царуването на Канишки, приблизително в началото на християнската ера, и нему принадлежи главно заслугата за формулиране на доктрините на махаяна. Силата и дързостта на неговия ум наистина са забележителни и той не се бои да дойде до изводи, които сигурно на повечето хора са се виждали кощунствени и чудовищни. Той развива своите доводи с безпощадна логика, докато те не го доведат до отричане дори на онова, в което той е вярвал. Мисълта не може да познае себе си и не може да излезе от себе си или да познае нещо друго. Няма бог без вселената и няма вселена без бог, и едното, и другото са само видимости. Така той продължава, докато не остане нищо, никакво различие между истината и заблуждението, никаква възможност правилно или невярно да разбереш нещо, защото как може невярно да се разбере онова, което не съществува реално? Няма нищо реално. Светът съществува само във феномени; това е просто идеална система на свойствата и връзките, в които ние вярваме, но които не можем разумно да обясним. Обаче той намеква за нещо извън всичко това — абсолютът, който стои по-горе от нашето разбиране, защото в самия процес на мисленето той става нещо относително.[1]

В будистката философия за този абсолют често се говори като за шуната или „нищото“ (шуня — име на знака нула), обаче това понятие се различава много от концепцията за празнотата или „нищото“ в нашето разбиране.[2] В нашия свят на опита ние сме принудени да го наричаме „нищо“, защото нямаме друга дума, но от гледище на метафизическата реалност това означава нещо трансцедентно и иманентно във всички неща. Един известен будистки учен е казал: „Всичко става възможно тъкмо благодарение на шунята, без нея нищо не е възможно в света.“

Всичко това показва къде води метафизиката и колко мъдро е било предупреждението на Буда срещу такива спекулации. Все пак разумът на човека се отказва да се ограничи и продължава да се стреми към тези плодове на знанието, които, както му е добре известно, са недосегаеми. В будистката философия се е развил метафизическият метод, но този ме-

---

[1] Профзсор Ф. Щербатской от Академията на науките на СССР в своята книга „The Conception of Buddhist Nirvana“ (Ленинград, 1927) изказва мнението, че Нагарджуна трябва да бъде поставен „наред с великите философи на човечеството“. Той говори за неговия „прекрасен маниер на писане“, винаги увлекателен, смел, интригуващ, а понякога като че ли високомерен. Той сравнява възгледите на Нагарджуна с възгледите на Бредли и Хегел: „Много забележими са съвпаденията между негативизма на Нагарджуна и осъждането от Бредли на почти всички представи за света: за предметите и техните свойства, за отношенията, пространството и времето, промените, причинността, движението, личното а з. От индийско гледище Бредли може да бъде охарактеризиран като истински мадхямик. Но покрай всички тези сравнения ние може би ще можем да намерим още по-голяма семейна прилика между диалектическия метод на Хегел и диалектиката на Нагарджуна.“

Щербатской посочва известна прилика между някои будистки философски школи и възгледите на съвременната наука, особено концепцията за окончателното състояние на вселената според закона на ентропията. Той разказва една интересна история. Когато органите на просвещението в младата Бурятска република в Задбайкалието започнали антирелигиозната си пропаганда, те подчертавали, че съвременната наука се придържа към материалистическия възглед на вселената. Като последователи на махаяна будистите монаси в тая република издали в отговор на това една брошура, в която посочвали, че познават материализма, и че една от техните школи е създала някаква материалистическа теория.

[2] Професор Щербатской, авторитет по този въпрос, тъй като лично е изучавал оригиналните текстове на разни езици, включително тибетския, заявява, че шунята значи относителност. Всичко, което е относително и взаимозависимо, няма абсолютност само по себе си. Значи това е шуня. От друга страна, съществува нещо, което минава отвъд пределите на света на феномените, но тъй като го обхваща може да се смята за абсолют. Това не може да бъде представено или описано с понятията на завършения свят на феномените и затова за него говорят като за татхата или нещо. Този абсолют се нарича също шунята.

тод е бил основан върху психологически подход. Поразително е все пак да открием проникновение в психологическото състояние на разума. Тук явно се предугажда и анализира подсъзнателното аз на съвременната психология. Мене ми посочиха едно чудно място в една от старите книги. То напомня донякъде теорията за Едиповия комплекс, макар че подходът е съвършенно друг.[1]

Вътре в будизма са възникнали четири определени философски школи. Две от тях са принадлежали към хинаяна и две към махаяна. Всички тези будистки философски системи водят началото си от Упанишадите, но не признават авторитета на Ведите. Именно това отричане на ведите ги отличава от така наречените индуски философски системи, възникнали горе-долу по същото време. Последните, като признават в общи черти Ведите и в известен смисъл формално изказват почитанието си към тях, не ги смятат за непогрешими и в същност вървят по свой път, не държейки особена сметка за тях. Тъй като Ведите и Упанишадите са говорили на множество гласове, следващите мислители винаги са могли да отделят някой аспект и да строят на тази основа своя система.

Професор Радхакришнан описва по следния начин логическото развитие на будисткото мислене, намерило своя израз в четирите школи. То започва с дуалистическата метафизика, която разглежда познанието като непосредно възприятие на нещата. В следващия стадий се утвърждава, че реалността може да бъде позната само чрез идеите и така между разума и предмета се издига преградата. Тези два стадия представят хинаянските школи. Махаянските школи са отишли по-далеч, като са унищожили предмета след неговия образ и са свели целия опит към редица идеи в съзнанието. Явяват се идеите за относителността и подсъзнателното аз. В последния стадий това е била философията на Нагарджуна, наричана мадхямика или среден път: самият разум се разтваря, като се превръща в прости идеи и ни оставя откъслечни парченца от идеи и усещания, за които ние не можем да кажем нищо определено.

---

[1] То се намира в „Абхидармакоша“ на Васубандха, написана в началото на 5 век от н. е., дето са събрани по-ранните възгледи и традиции. Оригиналът, написан на санскритски, е загубен, но има преводи на китайски и тибетски език. Китайският превод е направен от прочутия китайски поклонник в Индия Сюан Цзан. От този китайски превод е бил направен френският превод (Paris — Louvain, 1926). Моят колега и другар по затвор Ачаря Нарендра Дева е превел тази книга от френски език на езиците хинди и английски и той ми посочи това място. То се намира в третата глава на посочената книга.

Така в крайна сметка ние идваме до въздушна празнина или до нещо такова, което е толкова недостъпно за разбирането на нашия ограничен ум, че не се поддава на описание или определение. Най-многото ние можем да кажем, че това е някакъв вид съзнание — виджняна, както го наричат.

Въпреки този извод, получаван чрез психологически и метафизически анализ, който в крайна сметка свежда концепцията за невидимия свят или абсолюта към чистото съзнание, а с това към празнина — в тази мярка, в която ние можем да употребяваме или разбираме думите, — подчертава се, че етическите отношения имат определена ценност в нашия завършен свят. Затова в нашия живот и в отношенията ни с хората ние трябва да се съобразяваме с етиката и да живеем праведен живот. Спрямо този живот и спрямо света на феномените ние можем и трябва да прилагаме разум, знание и опит. Безкрайното — или както и да го наричат, — лежи някъде извън и ето защо всичко това не е приложимо към него.

ВЛИЯНИЕТО НА БУДИЗМА ВЪРХУ ИНДУИЗМА

Какво влияние е оказало учението на Буда върху древната арийска религия и върху разпространените в Индия народни вярвания? Няма никакво съмнение, че то е оказало силно и постоянно въздействие върху много страни от религиозния и националния живот. Може би Буда не е гледал на себе си като на основоположник на нова религия, смятайки се само за реформатор. Но неговата динамична личност и енергичните му проповеди, в които той е нападал много социални и религиозни порядки, неизбежно са довели до конфликт с привилегированото жреческо съсловие. Той не е имал претенцията да събори съществуващия обществен строй или стопанската система; той е приемал техните основни положения и е нападал само породеното от тях зло. Все пак до известна степен той е бил нещо като социален революционер и с това си е навлякъл гнева на класата на брахманите, която е имала интерес да се запазят съществуващите социални порядки. В учението на Буда няма нищо, което не би могло да се примири с индуското мислене в неговия широк аспект. Но друг е въпросът, когато под удара му се е намерило привилегированото положение на брахманите.

Интересно е да отбележим, че най-напред будизмът пуснал корени в държавата Магадха, в оная част от Северна Индия, гдето брахманизмът е бил слаб. Постепенно будизмът се разпространил на запад и север и към него се присъединили и мнозина брахмани. Това е било преди всичко движение на кшатрите, но то се ползувало със съчувствие и сред народните маси. Навярно благодарение на присъединилите се към него по-късно брахмани, то се е развивало повече във философска и метафизическа насока. Може би също така благодарение главно на брахманите-будисти се е появила и махаяна, защото в някои отношения, особено в ортодоксалната ѝ форма, тя повече е приличала на разновидност на арийската религия.

Влиянието на будизма върху индийския живот се проявявало в много области. Това е било естествено, тъй като не бива да забравяме, че в Индия будизмът е бил жива, динамична и разпространена религия в продължение на повече от хиляда години. Дори през дългите години на своя упадък в Индия и по-късно, когато той фактически е загубил тук своето значение като самостоятелна религия, много нещо от него се е запазило като част от индуското вероизповедание и е намерило своето отражение в националния образ на живота и мисленето. Макар че в крайна сметка тази религия като такава е била отхвърлена от народа, тя е оставила върху него незаличима следа и е оказала много силно влияние върху развитието на нацията. Това постоянно въздействие не е имало почти никакво отношение към догматите, философските теории или религиозните вярвания. Тъкмо етическият, социален и практически идеализъм на Буда и на неговата религия са оказали незаличимо въздействие върху нашия народ, също както Европа е изпитала върху себе си влиянието на етическите идеали на християнството — макар че тя може би не е обърнала голямо внимание на неговите догмати, — и също както хуманистическият, социален и практически аспект на исляма са повлияли на много хора, които не са били привличани от неговите религиозни форми и убеждения.

В Индия арийското вероизповедание е било предимно национална религия, неизлизаща извън пределите на страната, а породеният от нея социален кастов строй е подчертавал този неин аспект. Не е имало нито мисионери, нито вярност към религията, нито опити да се излезе отвъд границата на Индия. Вътре в Индия тази религия е действувала със свойствените на нея ненатрапливи методи, като стихийно е привличала както нови пришълци, така и предишните, създавайки често пъти от тях нови касти. За тази епоха подобно държане към външния свят било естествено, защото е било трудно да се поддържат връзки и не е имало голяма нужда от отношения с чужбина. Такива връзки за интересите на търговията и за други цели несъмнено е имало, но те не са променяли нищо в живота и обичаите на Индия. Океанът на индийския живот е бил затворен, но достатъчно широк и разнообразен, за да дава пълен простор на многото течения в неговите недра, тих и погълнат от самия себе си, малко загрижен какво става отвъд неговите предели. В самото сърце на този океан бликнал нов извор, изхвърлящ свежа прозрачна струя, която развълнувала неговата вековна повърхност и потекла над нея, без да държи сметка за старите граници и прегради, издигнати от човека и природата. Този извор на учението на Буда е бил обърнат към индийския народ, но не само към индийския народ. Той е бил призив към всички хора да водят праведен живот, призив, който не признава нито класови, нито кастови, нито национални прегради.

За Индия от онова време това е бил съвсем нов подход. Ашока с неговите пратеници и мисионерска дейност в чуждите страни е бил първият, комуто е било съдено да развие широка дейност във връзка с този нов подход. Така Индия почнала да се запознава с външния свят и навярно тъкмо това е довело в първите векове на християнската ера до обширни колонизаторски предприятия. Тези отвъдморски еспедиции били организирани от индуските владетели и носели със себе си брахманската система и арийската култура. Това бил неочакван поврат за затворената религия и култура, които постепенно създавали кастовата система, дето всяка каста се отделяла от другата. Това е могло да бъде породено само от някакъв мощен стремеж или от нещо такова, което съществено е променило възгледите на жителите на Индия. Този стремеж е могъл да бъде предизвикан от много причини и най-вече от търговията и от нуждите на развиващото се общество. Но възгледите са могли отчасти да се променят под влиянието на будизма и на възникналите благодарение на него връзки с чуждите държави. По онова време индуизмът бил достатъчно динамичен и пълен с кипяща енергия, но отначало той не бил разпространен в други страни. Една от последиците на универсализма на новата вяра е била тъкмо тази, че насочила потока на тази динамична енергия към далечни страни.

Значителна част от ритуалността и обредността, свързани с ведистката, както и с други по-народни форми на религията, изчезнала, особено принасянето в жертва на животни. Будизмът и особено джайнизмът развили идеята за ненасилието, която вече Ведите и Упанишадите съдържали. На тези религии са били свойствени особеното уважение към живота и добротата към животните. И винаги зад всичко това се криел стремежът да се води праведен и по-възвишен живот.

Буда е отричал моралната ценност на суровия аскетизъм. Но взето изцяло неговото учение е породило песимистично отношение към живота. Това било особено присъщо на хинаяна и дори в още по-голяма степен — на джайнизма. Особено внимание се отделяло на задгробния свят, на стремежа към освобождение, към избавяне от земните тегла. Поощрявало се половото въздържание и се наблюдавало увеличение на вегетарианството. Всички тези идеи били познати на Индия още преди Буда, но тяхното значение било друго. Старият арийски идеал отдавал голямо значение на пълния и всестранен живот. Периодът на ученето бил период на въздържание и дисциплина, семейният човек вземал пълно участие в жизнената дейност и приемал семейството като част от този живот. После започвало постепенно отдръпване от това и голямо съсредоточаване в служба на обществото и на самоусъвършенстването. Само последният стадий на живота, с настъпването на старостта, е бил стадий на банясa или на пълното скъсване с обикновената жизнена дейност и пристрастеността.

По-рано малки групи от хора, склонни към аскетизъм, живеели в горски поселища, където към тях обикновено идвали ученици. С появяването на будизма навред изникнали големи мъжки и женски манастири, към които постоянно се стичали нови пришълци. Самото име на днешната провинция Бихар произхожда от думата вихар, т. е. манастир; това показва колко много манастири е имало сигурно в тази огромна област. Тези манастири били също и учебни заведения или били свързани с училищата и понякога с университетите.

Значителен бил броят на големите будистки манастири не само в Индия, но и в цяла Централна Азия. Известен е манастирът в Балха, който наброявал хиляда монаси и за който имаме много сведения. Този манастир се наричал Нова-вихара, т. е. нов манастир, откъдето е произлязла поперсийчената форма на името на града Наубахар.

Защо будизмът е предизвикал в Индия много по-голямо отречение от света отколкото в другите страни, гдето той е цъфтял в течение на дълъг период от време, например в Китай, Япония и Бирма? Мъчно е да се отговори на това, но се смята, че всяка от тези страни е притежавала достатъчно силен национален дух, за да преустрои религията по свой начин. В Китай например са били живи силните традиции, водещи началото си от Конфуций, Лао-цзи и други философи. Освен това Китай и Япония усвоили махаянската разновидност на будизма, която се отличавала с по-малък песимизъм, отколкото хинаяна. Индия също така изпитала върху себе си влиянието на джайнизма, комуто повече от всички тези учения и философии било присъщо отричането на живота и стремежът към задгробния свят.

Обаче влиянието на будизма в Индия имало още една интересна последица за нейната социална система, която като че ли напълно е вървяла в разрез с целия негов мироглед. Това е било свързано с кастите, които будизмът не одобрявал, макар и да се примирявал с тяхната първоначална основа. Във времената на Буда кастовата система била гъвкава и още не била добила онази неподвижност, с която се отличавала по-късно. На способностите, на характера и на вида на занаятите се придавало по-голямо значение, отколкото на произхода. Сам Буда често употребява израза „брахман“, което значи способен, сериозен и дисциплиниран човек. В „Чхандага упанишада“ има един много известен разказ, който ни показва как са гледали тогава на кастите и на взаимоотношенията между мъжете и жените.

Това е разказът за Сатякама, чиято майка се казвала Джабала. Сатякама поискал да стане ученик на мъдрия Гаутама (не Буда) и напускайки своя дом, попитал майка си: „Към коя готра (семейство или клан) принадлежа аз?“ Майка му казала: „Не знам, дете мое, от какъв род произхождаш. На младини, когато имах много работа, като слугиня (прислужвайки на гостите в къщата на моя баща), аз те заченах. Не знам твоя произход. Наричаха ме Джабала, тебе те викат Сатякама. Казвай, че ти си Сатякама Джабала (т. е. Сатякама, син на Джабала).“

След това Сатякама отишъл при Гаутама и мъдрецът го запитал за семейството му. Сатякама отговорил така, както го научила майка му. Тогава учителят казал: „Никой освен един истински брахман не би казал така. Иди, приятелю, и донеси топливо. Аз ще те посветя. Ти не скри истината.“

Навярно във времето на Буда само брахманите са представяли повече или по-малко затворена каста. Кшатрите, или управляващата класа, се гордеели със своите групови и семейни традиции, но като съсловие те държали вратите отворени за приемане на отделни лица или семейства, които попадали в числото на управниците. Мнозинството от останалите хора били вайшя, земеделци, чието занятие се смятало за почетно. Имало и други касти, основани на вида на занятията. Така наричаните хора без каста, недокосваемите били види се много малко; навярно към тях са се отнасяли някои горски жители, а също хората занимаващи се с прибиране на трупове и др.

Особеното значение, което будизмът и джайнизмът са придавали на принципа на ненасилието, довело до това, че земеделието е почнало да се смята за долно занятие, защото то често пъти било свързано с убиване на животни. Това занятие, което било някога предмет на гордост за индоарийците, почнало да се смята в някои области на страната за не толкова почетно, въпреки неговото много важно значение, а онези, които непосредствено обработвали земята, заели по-ниско стъпало на социалната стълба.

Така будизмът, възникнал като бунт против жреческото съсловие и ритуалността, а също и против унижаването на което и да било човешко същество и лишаването му от възможността да се усъвършенствува и да води по-възвишен живот, неволно довело до принизяването на голям брой земеделци. Би било неправилно да виним за това будизма, защото в други страни той не е оказал подобно въздействие. Нещо в самата кастова система я тикало в тази насока. Джайнизмът я тикнал по този път благодарение на своята страстна привързаност към идеята за ненасилие. Будизмът също така неумишлено е съдействувал за този процес.

КАК ИНДУИЗМЪТ Е ПОГЪЛНАЛ БУДИЗМА В ИНДИЯ

Преди осем или девет години, когато живеех в Париж, Андре Малро ми зададе още в началото на нашия разговор един странен въпрос. Какво — попита ме той, — е позволило на индуизма да изтласка организирания будизъм от Индия преди повече от хиляда години без какъвто и да било голям конфликт? Как индуизмът е успял да погълне голямата и широко популярна религия без обикновените религиозни войни, които помрачават историята на толкова много страни? С каква вътрешна жизнеспособност или сила, позволяващи му да извърши този забележителен подвиг, е бил надарен тогава индуизмът? И притежава ли Индия тази вътрешна жизнеспособност и сила сега? Ако е така, то нейната свобода и величие са осигурени.

Този въпрос беше може би типичен за френския интелигент, който е също така човек на действието. И все пак малцина в Европа или Америка биха почнали да си блъскат главата над такива въпроси. Толкова много са погълнати от всекидневните проблеми. Тези всекидневни проблеми занимаваха и безпокояха също и Малро и със своя силен аналитичен ум той търсеше отговор на тях навсякъде, където можеше да го намери в миналото и в настоящето — в мисленето, речта, литературата или най-вече в действието, в играта на живота и смъртта.

За Малро този въпрос явно не беше просто академически. Той беше погълнат от него и го зададе щом ние се срещнахме. Въпросът ми допадна или по-право това беше въпрос, който постоянно бе възниквал в моето съзнание. Но аз не можех да намеря задоволителен отговор нито за Малро, нито за себе си. Има достатъчно отговори и обяснения, но всички те изглежда не засягат същината на проблемата.

Ясно е, че в Индия не е имало широко или насилствено изкореняване на будизма. От време на време избухвали местни безредици или изниквали конфликти между някои индуски владетели и будистката санеха (монашеска организация), която била много силна. Обикновено тези конфликти са имали политически произход и не са довеждали до някакви съществени промени. Не бива също така да забравяме, че индуизмът никога не е бил напълно изтласкан от будизма. Дори когато будизмът в Индия е преживявал времето на своя разцвет, индуизмът все пак е бил широко разпространен. Будизмът в Индия е умрял от естествена смърт или по-право това е било угасване и преминаване в нещо друго. „Индия — казва Кит — притежава чудния дар да преобразява и усвоява онова, което заимствува.“ Ако то е вярно по отношение на онова, което е заимствувано от чужбина или от чужди източници, то още по-вярно е по отношение на онова, което е било рожба на нейния собствен разум и мислене. Будизмът не само е бил всецяло продукт на Индия; неговата философия е била в съгласие с предишното индийско мислене и философията на веданта (Упанишадите). Упанишадите дори се подигравали на култа на жреците, на тяхната ритуалност и не отдавали голямо значение на кастата.

Брахманизмът и будизмът си влияели един на друг и въпреки диалектичните им спорове, а може би и благодарение на тях се сближавали в областта както на философията, така и на народните вярвания. Особено близко допаднала на брахманската система и форми махаяна. Докато нейната етична основа е оставала неприкосновена, тя е била готова да отиде на компромис с каквото и да е. Брахманизмът направил Буда аватара, т. е. божество. Така постъпил и будизмът. Учението на махаяна бързо се разпространявало, но заедно със своето разпространение губело своите отличителни качества и черти. Манастирите богатеели, превръщали се в центрове на властта и дисциплината в тях отслабвала. Магията и суеверията проникивали в народните форми на кулата. След първото хилядолетие от своето съществуване будизмът в Индия почнал постепенно да се изражда. Рис Дейвидс отбелязва това болезнено състояние през този период. „Под много силното влияние на тези болезнени фантазии моралните доктрини на Гаутама станали почти незабележими. Теориите растели и цъфтели; всяка нова стъпка, всяка нова хипотеза на свой ред изисквали други стъпки и хипотези, докато цялото небе се оказало изпълнено с извъртвания на ума, а по-благородните и прости завети на основоположника на религията били смазани от цял куп метафизически измислици.“[1]

Това описание е напълно приложимо към многото „болезнени фантазии“ и „извъртания на ума“, от които са страдали в онова време брахманизмът и неговите разклонения.

Будизмът е възникнал в период на социално и духовно възраждане и реформи в Индия. Той вдъхнал нов живот в народа, разкрил нови източници на народната сила и освободил нови таланти и способности за ръководене. Под високото покровителство на Ашока той бързо се разпространил и станал господствуваща религия на Индия. Той проникнал също и в други страни и между Индия и чуждите държави непрекъснато циркулирал поток от будистки учени. Това продължавало в течение на много столетия. Когато в 5 век от н. е. — хиляда години след Буда — в Индия пристигнал китайският поклонник Фа Сян, той видял, че будизмът цъфти в родината си. В 7 век от н. е. Индия била посетена и от още по-прочутия поклонник Сюан Цзан, който бил свидетел на признаците на упадък, макар че дори тогава будизмът е бил силен в някои области. Доста голям брой будистки учени и монаси постепенно се преселили от Индия в Китай.

---

[1] S. Radhakrishan, Indian Philosophy, Allen and Unwin, London, 1927.

Наред с това в 4 и 5 век от н. е. при династията на Гуптите се наблюдава възраждане на брахманизма и нов разцвет на културата. То не е било насочено против будизма, но все пак увеличило значението и силата на брахманизма и се явило в същото време като реакция срещу присъщото на будизма отречение от света. Следващите представители от династията на Гуптите трябвало в течение на дълго време да воюват против нашествията на хуните и макар че в края на краищата хуните били изгонени, страната била изтощена и почнал процесът на упадък. По-късно е имало още няколко ярки периода, които са дали на света много забележителни хора. Но както брахманизмът, така и будизмът западали и в тях възникнала груба обредност. Мъчно е било да се различат. Макар че брахманизмът е погълнал будизма, този процес е променил също и брахманизма в много отношения.

През 8 век един от най-големите философи на Индия Шанкарачаря основал религиозни ордени или матхи за индуските санясини., т. е. монаси. Това е било възраждане на старата будистка практика на сангха. По-рано брахманизмът не познавал такива монашески организации, макар че е имало малки групи.

Някои изродени форми на будизма се запазили в Източна Бенгалия и на северозапад, в Синд. Другаде будизмът като масова религия постепенно изчезнал от Индия.

ИНДИЙСКИЯТ ФИЛОСОФСКИ ПОДХОД

Макар че една мисъл влече след себе си друга, при което всяка от тях е свързана с променливите условия на живота, и макар че понякога успяваме да доловим логическия ход на мислите на човешкия разум, все пак идеите се преплитат помежду си: старите и новите се развиват редом една с друга, непримирими и често пъти противоречещи си. Дори разумът на отделния човек представлява кълбо от противоречия и мъчно е неговите действия да се примирят помежду си. Народът, обхващайки всички стадии на културното развитие, въплъщава в себе си и в своите мисли, вярвания и дейност също така и различни минали векове, водещи към настоящето. Вероятно неговата дейност повече отговаря на социалните и културни представи за съвременността, защото в противен случай той щеше да бъде изхвърлен на брега и изолиран от течащия поток на живота, но зад цялата тази дейност се крият примитивни вярвания и глупави убеждения. За учудване е, че в напреднали промишлени страни, гдето всеки механически използува най-новите съвременни открития и изобретения, могат да се срещнат убеждения и предубедени идеи, които здравият смисъл отхвърля и които разумът не може да приеме. Някой политически деец може, разбира се, да напредва в своето поприще, без съвсем да бъде образец на голям ум и здрав смисъл. Законоведът може да бъде блестящ адвокат и юрист и да остава поразителен невежа по други въпроси. Дори ученият — този типичен представител на днешната епоха — често забравя за научните методи и възгледи, когато излиза от своя кабинет или лаборатория.

Това се отнася дори до въпросите, които засягат нашия всекидневен живот в неговата материална страна. В областта на философията и метафизиката проблемите са по-отдалечени, по-малко преходни и не толкова свързани с всекидневната рутина. Те са напълно недостъпни за разбиране на повечето от нас, освен ако ние подложим нашия ум на строга дисциплина и тренировка. И все пак всички ние имаме някоя съзнателна или подсъзнателна философия за живота, ако не създадена от нашия ум, то унаследена или заета от други и смятаща се за ясна. От опасностите на мисленето търсим убежище или във вярата, в някое религиозно верую или догма, или във вярата в националното предназначение, или в неопределения и утешителен хуманизъм. Често пъти е налице всичко това и много други неща, макар че е трудно да се свързват и тогава се наблюдава раздвоение на личността, при което всяка част действува в собствени рамки.

Навярно в старо време човешката личност е била по-цялостна и хармонична, макар че е била на по-ниско равнище, отколкото днес, с изключение на отделни личности, които несъмнено стоят много високо. През дългия преходен период, който е изминало човечеството, ние сме съумели да разрушим тази цялостност, но засега не сме сполучили да намерим друга. Както по-рано ние се хващаме за традициите на догматическата религия, придържаме се към отживели обичаи и убеждения и в същото време говорим и смятаме, че живеем в съгласие с научните методи. Може би подходът на науката към живота е бил много тесен и тя е пренебрегвала много най-важни страни на този живот и затова не е могла да даде подходяща основа за ново единство и хармония. Може би сега тя постепенно разширява тази основа и ние ще добием нова хармония на човешката личност на значително по-висок уровен, отколкото по-рано.

Но днес тази проблема, е станала по-мъчна и по-сложна, защото е излязла отвъд пределите на човешката личност. Може би за хармоничната личност е било по-лесно да се появи в тясната сфера на древността и средновековието. В този мъничък свят, който се е ограничавал в пределите на града и селото, с неговите установени представи за социална организация и поведение, индивидът и групата са живеели свой особен живот, защитени обикновено от външните бури. Сега сферата на интересите дори на индивида обхваща целия свят и разните представи за социална организация идват в стълковение една с друга, а зад тях се крият различни светогледи. Силният вятър, който се надига някъде, предизвиква циклон на едно място и антициклон в друго. Затова личността може да постигне хармония само ако бъде подкрепена от някаква социална хармония в целия свят.

В Индия много повече, отколкото в други страни, старата представа за социална организация и легналите в нейната основа светогледи са доживели до известна степен до наши дни. Това би било невъзможно, ако те не притежаваха някакви качества, които са стабилизирали обществото и са го нагодили към условията на живота. От друга страна, ако техните отрицателни страни не бяха се оказали по-силни от тези достойнства, те нямаше да претърпят крах в края на крайщата, нямаше да се откъснат от живота и нямаше да станат бреме и пречка. Но във всеки случай към тях не бива да се подхожда сега като към изолирани явления. Те трябва да се разглеждат във връзка със световните условия и да се съгласуват с тях.

„В Индия — казва Хайвел — религията не е толкова догма, колкото реална хипотеза за човешкото поведение, приспособена към разните стадии на духовното развитие и към различните условия на живот." Човек може да продължава да вярва в една догма, дори ако тя е откъсната от живота, но реалната хипотеза за човешкото поведение трябва да действува и да се съобразява с живота или тя спира живота. Самият raison d'être на такава хипотеза се заключава в нейната практичност, в нейното съответствие с живота и способност да се съгласува с изменящите се условия. Докато е в състояние да прави това, тя служи на своята цел и изпълнява възложената й функция. А когато тя се устремява по тангентага, откъсвайки се от кривата линия на живота, губи досег със социалните потребности, а разстоянието между нея и живота започва да се увеличава и тогава тя загубва цялата своя жизнеспособност и значение.

Метафизическите теории и спекулации имат работа не с постоянно изменящ се жизнен материал, а със скритата зад него постоянна реалност, ако такава съществува. Поради това тях ги отличава известно постоянство, което не засяга външните промени. Но те неизбежно са продукти на породилата ги среда и отговарят на уровена на развитието на човешкото мислене, което ги е създало. Ако тяхното влияние се разпространява, те се отразяват върху общия светоглед на народа. В Индия философията, макар и ограничена в нейната висша сфера на избран кръг, е получила по-широко разпространение, отколкото в други страни и е оказала силно влияние върху формирането на националния светоглед и върху развитието на известно характерно устройство на ума.

Важна роля в този процес е играла будистката философия, а през средните векове islямът е наложил, пряко и косвено, своя отпечатък върху националния светоглед, тъй като са възникнали нови секти, които се стремели да хвърлят мост през пропастта, разделяща индуизма и социалните и религиозни закони на исляма. Но главно господствуващо влияние са имали шест системи на индийската философия или както ги наричат даршани. Някои от тези системи сами са изпитали върху себе си силното влияние на будисткото мислене. Всички те се смятат ортодоксални, но все пак се различават помежду си от гледище на метода и изводите, макар че имат много общи идеи. Сред тях има политеизъм и теизъм с личен бог, и чист монизъм, а също и една система, която напълно пренебрегва бога и се основава на теорията на еволюцията. Те включват както идеализма, така и реализма. Разните разклонения на сложния и съдържателен индийски разум личат в тяхното единство и разнообразие. Макс Мюлер е обърнал внимание на тези два фактора: „... все повече аз осъзнавах истината ... че зад разнообразието на тези шест системи се крие общият фонд на онова, което може да се нарече национална и народна философия ... от който на всеки мислител е било позволено да черпи за своите собствени цели."

На всички тях е свойствена една обща предпоставка за това, че във вселената цари определен ред, че движението във вселената става в съответствие със закона и строго ритмично. Такава предпоставка е необходима, защото в противен случай надали биха могли да съществуват и обясняващите я системи. Макар че законът за причинността, причината и следствието, действува, все пак личността притежава до известна степен свобода при определяне на своята съдба. Всички тези системи съдържат вярата в преселението на душите и отдават голямо значение на безкористната любов и самоотвержената дейност. Логиката и разумът се смятат за сигурни и полезно се използуват в споровете, но в същото време се признава, че интуицията често пъти стои над тях. Изобщо аргументацията се гради върху рационалистична основа в оная мярка, в която прилагаме разума по въпросите, които понякога излизат извън границите на неговия обхват. Професор Кит сочеше, че „тези системи наистина са ортодоксални и признават авторитета на свещените писания, но се заемат за разрешаване на въпросите за съществуването с човешки средства, а писанието в същност трябва само да придава ореол на светост на резултатите, които не само се постигат без неговата помощ, но и често се намират в много съмнително съответствие с догматите му“.

ШЕСТТЕ ФИЛОСОФСКИ СИСТЕМИ

Възникването на индийските философски системи се отнася към предбудистката ера. Те се развиват постепенно, брахманистките наред с будистките, като често пъти се критикуват или си заимствуват една от друга. Още преди началото на християнската ера от многото такива системи изникнали и кристализирали шест брахмански системи: всяка от тях си има свой независим метод и особена аргументация и все пак те не са били изолирани една от друга и са представяли по-скоро части от по-широк план.

Тези шест системи са известни под следните имена: 1) няя 2) вайшешика, 3) санкхя, 4) йога, 5) миманса и 6) веданта. Няя се ползува от аналитически и логически метод. В същност няя значи логика или наука за правилно разсъждаване. Тя прилича в много отношения на силогизмите на Аристотел, макар че между тях има и съществени различия. Принципите, легнали в основата на логиката няя, се приемали от всички останали системи и като особена умствена дисциплина няя се преподавала в училищата и университетите на Индия в продължение на целия древен и средновековен период и дори до ден-днешен. Съвременното образование в Индия я отхвърля, но навсякъде, гдето санскритският език се изучава по старите методи, няя все още е важна част от учебната програма. Тя не само се смятала задължителна за подготовката към изучаването на философията, но и била призната като необходима умствена тренировка за всички образовани хора. В старата схема на индийското образование тя е заемала наймалкото толкова важно място, колкото заема логиката на Аристотел в системата на европейското образование.

Разбира се, методът на няя се е отличавал много от съвременния научен метод на обективно изследване. Все пак той е бил по своему критически и научен и вместо да се уповава на вярата, мъчил се е критически да изучи обектите на познанието и да върви в крак с методите на логическите доказателства. Зад този метод се е криела някаква вяра, известни предпоставки, които не са се поддавали на логическо тълкуване. Приела няколко хипотези, системата се градяла върху тези основи. Смятало се, че на живота и природата са присъщи ритмичност и единство. Имало е вяра в личния бог, в индивидуалните души и в състоящата се от атоми вселена. Личността не е представяла от себе си само душа или тяло, а е била продукт на техния съюз. Реалността се е смятала като съвкупност от душите и природата.

Системата на вайшешика напомня в много отношения няя. Тя подчертава отделеността на съществуването на индивидуалните аз и на предметите и развива атомистична теория за вселената. Вселената се управлява от принципа на дхарма, т. е. от моралния закон, и около това се върти цялата система. Хипотезата за бога не се признава с достатъчна яснота. Между системите няя и вайшешика, от една страна, и ранната будистка философия — от друга, има много допирни точки. В общи черти те се придържат към реалистическия подход.

Много интересна е системата санкхя, създадена, както казват, от Капила (около 7 век преди н. е.) въз основа на множество предбудистки и по-ранни идейни течения. Според Ричард Гарбе „в учението на Капила за пръв път в историята на света са били демонстрирани абсолютната независимост и свободата на човешкия разум, неговата пълна вяра в собствените му сили“.

Санкхя е станала напълно разработена система едва след появяването на будизма. Тази теория представя от себе си чисто философска и метафизическа концепция, която възниква в съзнанието на човека и няма почти никакво отношение към обективното наблюдение. В същност такова наблюдение е било невъзможно по въпроси, намиращи се отвъд пределите, до които може да достигне човешкия разум. Подобно на будизма санкхя се е ползувала от рационалистическия метод на изследване и се е борила срещу будизма с неговото оръжие, т. е. с помощта на доводите на разума, без да се осланя на авторитети. Такъв рационалистически подход е принуждавал да се изключва понятието за бога. По този начин санкхя няма нито личен, нито безличен бог, нито монотеизъм, нито монизъм. Нейният подход е бил атеистически и е подкопавал основите на вярата в свръхестественото. Вселената не е творение на бога, а по-скоро резултат на непрекъснатата еволюция, продукт на взаимодействие между духа, или по-право духовете, и материята, макар че самата тази материя е нещо подобно на енергия. Тази еволюция е постоянен процес.

Санкхя се нарича двайта или дуалистическа философия, защото изхожда в своите построения от две първопричини: пракрити, т. е. вечно дейната и променяща се природа или енергия, и пуруша — неизменящият се дух. Съществуват безброй пуруши, души или нещо като съзнание. Под влиянието на пуруша, който сам по себе си е инертен, пракрити започва да се развива и води до възникването на света на непрекъснатото оформяване. Признава се причинността, но същевременно се посочва, че следствието в същност присъствува в скрит вид в самата причина. Причината и следствието стават неразвито и развито състояние на едно и също нещо. Макар че от наше, от практическо гледище, причината и следствието са различни и определени, по същество те са еднакви.

И така се разгръща верига от аргументация, показвайки как от непроявената пракрити, или енергията, под влиянието на пуруша, или съзнанието, и принципа за причинността, е възникнала, продължава непрекъснато да се променя и да се развива природата с нейната огромна сложност и разнообразие от елементи. Между нисшите и висшите във вселената има известна приемственост и единство. Цялата концепция е в общи черти метафизична, а доводите, основани върху известни хипотези, са дълги, сложни и построени на умозаключения.

Системата йога, чийто създател бил Патанджали, представя от себе си главно метод за дисциплиниране на тялото и разума, водещ към психично и духовно възпитание. Патанджали не само сформирал тази стара система, но написал знаменит коментар към санскритската граматика на Панини. Този коментар, наричан „Махабхашя“, е също така класическо произведение, както и трудът на самия Панини. Ленинградският професор Щербатской пише, че „Граматиката на Панини заедно с „Махабхашя“ на Патанджали е идеална научна работа за Индия.“[1]

Думата „йога“ е днес добре известна в Европа и Америка, макар че не разбират значението ѝ и я асоциират със странни обичаи и в частност с обичая да седиш в позата на Буда, вперил очи в собствения си пъп или във връхчето на носа си.[2] Някои хора, научили се да правят екцентрични трюкове с тялото си, си въобразяват, че са познавачи на този въпрос на Запад, и объркват главата на доверчивите хора и на любителите на сензации. Системата съвсем не се ограничава в тези трюкове, а е основана на психологическата теория, че при съответна тренировка на ума могат да се постигнат известни, по-високи степени на съзнанието. Тя се смята по-скоро като метод за познаване нещата за самия себе си, отколкото като някаква предубедена метафизическа теория за реалността или Вселената. По такъв начин тя се явява като експериментална при което се посочват най-добри условия за правене на опита. Като метод тя може да бъде усвоена и използувана от всяка философска система, независимо от нейния теоретически подход. Така последователите на атеистическата философия санкхя могат да използуват този метод. Будизмът е разработил свои, отчасти сходни и отчасти различни, форми на йогистко възпитание. Затова значението на теоретическите части от йогистката система на Патанджали сравнително не е голяма; важен е методът. Вярата в бога не е неделима част от тази система, но се изказва предположението, че такава вяра в личното божество и поклонението пред него помагат за съсредоточаване на разума и по такъв начин имат практическо значение.

Смята се, че по-нататъшните стадии на йога водят към известно интуитивно прозрение или към такова състояние на екстаз за каквото говорят мистиците. Дали това е някакво висше духовно състояние, което открива пътя към по-нататъшни знания, или е пък само вид самохипноза — не знам. Дори ако първото е възможно, второто без друго се случва и добре е известно, че прекаленото увличане в метода йога понякога е довеждало до печални последици за разума на човека.

---

[1] И досега не е установено дали Патанджали, автор на коментара към граматиката, и Патанджали, автор на „Йога сутра“ са едно и също лице. Кога е живял първият е точно известно. Той е живял във 2 век преди н. е. Някои смятат, че авторът на „Йога сутра“ е бил друго лице и е живял две-три столетия по-късно.

[2] Думата „йога“ означава съединение и произлиза може би от същия корен, както и английската дума „уоке“ — съединение.

Но преди да се постигнат тези крайни стадии на размишление и съзерцание, необходимо е да се дисциплинира тялото и разумът. Тялото трябва да бъде закалено и здраво, гъвкаво и изящно, еластично и силно. Предписват се редица физически упражнения и начини на дишане, за да може то някак си да се контролира, и да се прави обикновено дълго и дълбоко вдишване. Думата „упражнение“ не подхожда, тъй като в дадения случай не се иска енергично движение. Това са по-скоро пози както ги наричат — асана и при правилното им вземане те придават бодрост на тялото, без да го уморяват. Този стар и типично индийски метод за запазване на физическата бодрост се описва като заслужаващ голямо внимание, ако се сравни с по-обикновените методи, т. е. с тичане, резки движения и скокове, от които човек тежко диша и се уморява. Доста разпространени са също така в Индия такива методи като например борба, плуване, яздене, фехтоване, стрелба с лък, двубой с индийски тояги, понякога приличащи на джиу-джицу, и много други развлечения и игри. Но старият метод асана като че ли е по-типичен за Индия и изглежда отговаря на духа на нейната философия. Нему са присъщи достойнството и нерушимото спокойствие, макар че той е свързан с физически упражнения. Силата и бодростта се постигат без всякаква загуба на физическа или умствена енергия. Благодарение на това асана е пригодна за всяка възраст и някои от тях могат да се изпълняват дори от старци.

Наброяват се голям брой такива асани. Ето вече много години при всяка възможност аз върша някои най-прости от тях и никак не се съмнявам, че те твърде са ми помогнали, толкова повече, че често пъти е трябвало да живея в нездрава за тялото и разума обстановка. С тях и с няколко упражнения, свързани с дишането, се ограничава моето практическо познанство с физическите упражнения на системата йога. Аз не отидох по-далеч от елементарните стадии на тренировката на тялото и моят разум остава непокорен и твърде често се държи лошо.

Дисциплината на тялото, към която спада употребата на едни яденета и напитки и въздържането от други, трябва да придружава онова, което системата йога нарича етична подготовка. Тук влизат ненасилието, правдивостта, въздържанието и др. Ненасилието или ахимса — това не е просто въздържание от физическо насилие. Това е отказване от всякаква злоба и омраза.

Всичко това трябва да води до контролиране на чувствата; после идва съзерцанието и размисълът и към края усиленото съсредоточаване, което трябва да доведе до различни видове интуиция.

Вивекананда, един от най-големите днешни представители на йога и веданта неведнъж е подчертавал експерименталния характер на йога и, че тя се основава на разума. „Нито една от тези (системи) йоги не отхвърля разума, нито една не иска да дадете да ви завържат очите или да отдадете своя разум в ръцете на някакви жреци... Всяка от тях изисква да се държите за вашия разум, здраво да се държите за него.“ Макар че духът на йога и на веданта може би е родствен на духа на науката, те, разбира се, прилагат различни средства и от тук иде коренната разлика между тях. Съгласно йога духът не се ограничава с разума и по-нататък: „Мисълта е действие, и само действието може да придаде на мисълта някаква ценност.“ Вдъхновението и интуицията се признават, но не могат ли те да доведат до измама? Вивекананда отговаря, че вдъхновението не трябва да противоречи на разума: „Онова, което ние наричаме вдъхновение, е развитие на разума. Пътят към интуицията води през разума. Истинското вдъхновение никога не противоречи на разума. Там където то противоречи, не е вдъхновение.“ И друго: „Вдъхновението трябва да бъде насочено към благото на човека и на всички, но не за спечелване на известност, слава или лична изгода, то трябва винаги да върви към благото на света и да бъде напълно безкористно.“

Вивекананда казва по-нататък: „Опитът е единственият източник на знание.“ Същият изследователски метод, който ние прилагаме към науката и към познаването на външния свят, трябва да се прилага и към религията. „Ако такова изследване води към унищожаване на религията — значи тя е била само безполезно и недостойно суеверие; колкото по-скоро изчезне то, толкова по-добре.“ „Не е известно защо религиите трябва да твърдят, че уж не са задължени да се съобразяват с доводите на разума... Защото по-добре е хората да станат атеисти, слушайки гласа на разума, отколкото сляпо да вярват в двеста милиона богове, основавайки се на нечий авторитет... Може би съществуват предвиждащи, които са излезли извън границите на усещанията и са погледнали в задгробния свят. Ние ще повярваме на това само тогава, когато ще можем да го направим сами, но не по-рано." Казват, че разумът е недостатъчно силен, че той често се заблуждава. Ако разумът е слаб, защо група жреци трябва да се смятат за най-добър авторитет? „Аз ще се държа за разума — продължава Вивекананда, — защото при всичката негова слабост съществува известна възможност благодарение на него да се добера до истината... Затова ние трябва да следваме разума и да съчувствуваме на онези, които не признават никакви убеждения и следват разума. При изучаването на тази раджа йога няма нужда от никаква вяра или убеждение. Не вярвайте на нищо, докато сами не си го изясните."[1]

Постоянното наблягане на Вивекананда върху разума и неговият отказ да предприеме нещо срещу вярата са произтичали от страстната му вяра в свободата на разума. Обяснявало се е също с това, че Вивекананда е видял какво зло е причинило преклонението пред авторитетите в неговата родна страна: „Защото аз се родих в страна, където идеята за авторитета бе доведена до крайност." Съобразно с това той е изтълкувал (и то с пълно право) старите системи — йога и веданта. Но колкото и тези системи да не са се облягали на експеримента и разума, те разглеждат области съвсем недосегаеми за познаването на средния човек и дори непонятни за него: сферата на психически и психологически опити напълно различаващи се от познатия ни и обикновен свят. Тези експерименти и опити несъмнено не са се ограничавали с Индия; за това свидетелствуват бележките на християнски мистици, персийски суфии и други. За учудване е колко много тези опити си приличат един на друг, показвайки, както е казал Ромен Ролан, „универсалността и повторяемостта на бележити явления от религиозния опит, тяхната голяма прилика при всичките техни различия за разни времена и разни народи, която свидетелствува за устойчивото единство на човешкия дух или по-право — защото това прониква по-дълбоко духа, който сам е принуден да го търси, — за еднаквостта на материалите, образуващи човечеството".

---

[1] Повечето извадки от произведенията на Вивекананда са взети от книгата на Ромен Ролан „Животът на Вивекананда".

Ще рече йога е експериментална система за въздействие върху физическата основа на човека и по такъв начин на развитието на някои възприятия и способността да се контролира разумът. Трудно ми е да кажа доколко това може да бъде използувано от съвременната психология. Но някакъв опит, изглежда, би трябвало да се направи. Ауробиндо Гхош определя йога по следния начин: „Цялата раджа йога зависи от това възприятие и от опита, който твърди, че чрез определени вътрешни процеси нашите вътрешни елементи, съчетания, функции, сили могат да бъдат разделени или разтворени, могат отново да бъдат съединени и използувани като съвсем нови и по-рано невъзможни начини или пък могат да бъдат преобразувани и обединени в нов общ синтез."

Следващата философска система е известна под името миманса. Това е ритуалистическа система, клоняща към политеизъм. Съвременният широко разпространен индуизъм, както и индуското право, е изпитал върху себе си силното влияние на тази система и на нейните правила, които установяват дхармата или метода за праведния живот. Може да се отбележи, че политеизмът на индусите е от особено качество, защото девите, т. е. сияещите или божествата, въпреки всичката им власт, се смятат за създания от по-ниско естество, отколкото човекът. Както индусите, така и будистите вярват, че раждането в образа на човек е най-висшият стадий, постигнат от битието по пътя към самопознаването. Дори девите могат да достигнат свобода и познание само като се възродят в образа на човек. Тази концепция явно стои много далеч от обикновения политеизъм. Будистите заявяват, че само човек може да достигне най-висшата степен и да стане Буда.

Шеста и последна в тази серия е системата на веданта, която, изникнала въз основа на Упанишадите, се развила и приела много видове форми, но винаги се опирала на монистическата концепция за Вселената. Пуруша и пракрити на санкхя не се смятат за независими субстанции, а за видоизменения на единствената реалност — абсолюта. Шанкара (или Шанкарачаря) е построил върху основата на ранната веданта системата, която се нарича адвайта веданта, или недуалистическа веданта. Именно тази философия представлява господствуващите философски възгледи на днешния индуизъм.

В основата ѝ лежи чистият монизъм; за единствена първична реалност в метафизически смисъл се признава атманът, абсолютната душа. Тя е субект, всичко останало е обективно. По какъв начин тази абсолютна душа прониква всичко, как единното се проявява в множественото и все пак запазва своята цялостност, защото абсолютът е неделим и не може да бъде разделен — всичко това не може да се обясни с логически разсъждения, защото нашият разум е ограничен от един свят, който има предели. Упанишадите описват по следния начин този атман, ако това може да се нарече описание: „Цялото е онова, цялото е (също така) това; от цялото възниква цялото; вземи цялото от цялото (все пак) цялото ще остане."

Шанкара създава сложната и тънка теория на познанието и изхождайки от известни предпоставки стъпка по стъпка, чрез логически доводи, довежда до пълната система на адваитизма или не-дуализма. Индивидуалната душа не е особена същност, а самата тя е абсолютна душа, макар и ограничена в някои отношения. Сравняват я с пространството, затворено в една стомна, при което атманът е световното пространство. В практическите цели можем да ги смятаме различни един от друг, но това е само привидно, а не реално отличие. Свободата се заключава в осъзнаването на това единство, на тази еднаквост на индивида с абсолютната душа.

По такъв начин окръжаващият ни свят от явления става само отражение на тази реалност, или сянка, която тя хвърля върху емпирическата плоскост. Наричат го майя, което неправилно се превежда като „илюзия". Но това не е небитие. Това е междинна форма между битието и небитието. Това е някакво особено относително съществуване и по такъв начин понятието за относителност може би по-скоро ще ни заведе до смисъла на майя. Какво в такъв случай представят от себе си в този свят доброто и злото? Дали те са също така само отражения и сенки, лишени от същина? Каквито и да са те в крайна сметка, в нашия емпиричен свят тези етически различия имат тежест и значение. Те добиват значение там, където действуват индивидите като такива.

Тези индивиди, пределни по своята природа, не могат да си представят безкрайността, без да я ограничават; те могат да създават само ограничени и обективни представи и за нея. Обаче в резултат дори тези пределни форми и концепции се крият в безкрайното и абсолюта. Така формата на религията става относително нещо и всеки индивид е свободен да създава такива концепции каквито може.

Шанкара се е съгласявал с брахманската организация на социалния живот върху кастова основа, като отразяваща колективния опит и мъдростта на народа. Но той е смятал, че висше знание може да постигне всеки човек, принадлежащ към която и да било каста.

В становището и философията на Шанкара се чувствува отричане на света и оттегляне от нормална дейност в търсене освобождаването на своето аз, което е било според него крайната цел на всеки човек. Постоянно има също така призив към самопожертвуване и отречение.

При все това Шанкара е бил поразително енергичен и деен човек. Той не е бил беглец от живота, затворен в своята черупка или в горско убежище, занимаващ се със самоусъвършенствуване, без да мисли какво става с другите. Шанкара се родил в крайния юг на Индия, в Малабара. Той пътувал непрекъснато из цяла Индия, срещал се с безчетно много хора и доказвал, спорел, разсъждавал, убеждавал и им предавал част от своята собствена страст и изумяваща жизнеспособност. Той без друго е бил човек, който дълбоко е съзнавал своята мисия, човек, който е смятал цяла Индия, от нос Коморин до Хималаите, като свое поле на дейност и като нещо свързано с общността на културата и проникнато от единен дух, макар че би могло да приеме разни външни форми. Той упорито се стремял да обедини различните течения, които вълнували разума на Индия по негово време, и да създава върху почвата на това разнообразие единство на светогледа. През своя кратък тридесет и две годишен живот той е свършил работа, за която биха били нужни много дълги съществувания, а неговият силен ум и богата индивидуалност са оставили в Индия незаличима следа, която се е запазила дори до наше време. Шанкара своеобразно е съчетавал в себе си чертите на философ и учен, на агностик и мистик, на поет и светец и освен това е бил практически реформатор и способен организатор. Той за пръв път е създал в рамките на брахманизма десет религиозни ордена, от които четири вършат оживена дейност и днес. Той основал четири големи мата, манастири, като ги пръснал далеч един от друг, почти в четирите краища на Индия. Един от тези манастири се намирал на юг, в Сринґери в Майсур, друг в Пури на източното крайбрежие, трети в Дварака в Катхиавар на западното крайбрежие и четвърти в Бадринатх, в сърцето на Хималаите. На тридесет и две години този брахман, роден в тропически юг, умрял в Кедарнатх сред покритите със сняг върхове на Хималаите.

Тези дълги странствувания на Шанкара из обширната страна в оная епоха, когато било трудно да се пътува, а средствата за придвижване — бавни и примитивни, говорят за много неща. Самата идея на тези странствувания, неговите срещи с едномишленици и разговорите му с тях на санскритски — общият език на образованите хора в цяла Индия — свидетелствуват за наличието на съществено единство на Индия дори в онези далечни времена. Такива пътувания изглежда не са били нещо необикновено в оная или дори в поранна епоха. Хората пътували из страната въпреки политическите деления; разпространявали се нови книги и всяка нова мисъл или свежа теория бързо станали известни по цялата страна, били предмет на широко обсъждане, а често и на яростни спорове. Не само образованите хора живеели общ интелектуален и културен живот, но и простият народ често ходел на поклонение в светите места, пръснати из цялата страна и прославили се още от епически времена. Всички тези пътувания и срещи на хората от разни части на страната сигурно са усилвали чувството за общност на територията и културата. Пътували не само представители на висшите касти, между поклонниците имало мъже и жени от всички касти и класи. Каквото и религиозно значение да са имали тези поклонничества за хората, те били третирани и като празници, през време на които са могли да се повеселят и видят разни части на страната. Всяко от светите места показвало картина на индийски народи, които представяли в цялото им разнообразие обичаите, дрехите и езика и заедно с това били проникнати от чувството на общност на тези черти и връзки, които ги обединявали и довеждали всичките на едно място. Дори езиковите различия между север и юг не са създавали големи прегради за това общуване.

Всичко това е било така и Шанкара несъмнено напълно го е съзнавал. Изглежда че Шанкара е искал да засили това чувство на национално единство и идейна общност. Той действувал в интелектуалната, философската и религиозната сфера и се мъчил да постигне по-голямо идейно единство в цялата страна. Той действувал също така сред народните маси, като разрушавал много догми и отварял вратата на своето философско светилище за всеки, който е бил годен да влезе в него. Размествайки своите четири големи манастири на север, юг, изток и запад, той явно е искал да поддържа представата за единна в културно отношение Индия. Тези четири места и по-рано били смятани за свещени места, където от всички страни се стичали поклонници, но след това те почнали да стават още по-интересни.

Колко добре са избирали древните индийци своите свети места! Почти винаги това са красиви места с възхитителни околности. Това е ледената пещера Амарантха в Кашмир, това е храмът на девствената богиня в южния полуостров на Индия, в Рамещварама близо до нос Коморин. Това е, разбира се, и Бенарес, и Хардвар, сгушен в подножието на Хималаите, където Ганг тече от лъкатушните планински долини към ширналите се надолу равнини, и Праяга (или Алахабад), където Ганг се среща с Джамна, и Матхура, и Бриндабан на Джамна, обвеяни с легендите за Кришна, и Будх Гая, където, както казват, Буда постигнал просветление, и множество места на юг. Много от старите храмове, особено на юг, са богати с прочути скулптури и други художествени паметници. По такъв начин посещенията на редица от тези свети места ти позволяват да си съставиш представа за древноиндийското изкуство.

Смята се, че Шанкара е помогнал да се тури край на будизма в Индия като разпространена религия и че след това брахманизмът го погълнал, като го приел в своите братски прегръдки. Но в Индия будизмът дошъл в упадък още преди Шанкара. Някои от брахманите — противници на Шанкара — го наричали предрешен будист. Напълно вярно е, че будизмът е оказал значително влияние върху Шанкара.

ИНДИЯ И КИТАЙ

Будизмът е спомогнал за сближаването на Китай и Индия и за установяването на множество връзки между тях. Не е известно съществували ли са подобни връзки преди царуването на Ашока; навярно е имало някаква морска търговия, тъй като коприната се е доставяла обикновено от Китай. Трябва да смятаме обаче, че сухопътни връзки и преселение на народите е имало по-рано, защото в източните погранични области на Индия често се срещат монголоидни черти. В Непал те са много забележими. Често се срещат също и в Асам (древна Камарупа) и в Бенгалия. Ала историческият път е бил прокаран от мисионерите на Ашока и с разпространението на будизма в Китай множество поклонници и учени почнали да пътуват между Индия и Китай. Това продължавало в течение на хиляди години. Те пътували по суша през пустинята Гоби, равнините и планините на Централна и Средна Азия и през Хималаите. Това е бил дълъг, тежък път, пълен с опасности. Много индийци и китайци загинали по пътя, а в един писмен документ се казва, че 90 процента от тези поклонници загивали. Мнозина от тях, които сполучвали да стигнат до целта на своето пътуване, не се върнали назад и се заселили в приелата ги страна. Имало и друг път, не по-малко опасен, макар и навярно да е бил по-къс; това е бил морският път през Индо-Китай, Ява и Суматра, Малая и Никобарските острови. Този път също бил често използуван и понякога поклонникът, тръгвайки по суша, се завръщал по море. Будизмът и индийската култура били разпространени из цяла Централна и Средна Азия и освен това в някои области на Индонезия; цялата територия на тези обширни области била покрита с голям брой манастири и учебни заведения. По такъв начин пътешествениците от Индия или Китай, пътувайки по тези сухопътни и морски пътища, намирали сърдечен прием и покрив. Понякога учените от Китай оставали с месеци в някоя индийска колония в Индонезия, за да изучат санскритски език, преди да пристигнат в Индия.

Първите сведения за посещение на Китай от индийски учени са за Кашяпа Матанги, който се добрал до Китай в 67 година от н. е., навярно по покана на императора Мин-ди. Кашяпа Матанги се заселил в Ло-ян на реката Ло. Придружавал го Дхармаракша. Между известните учени, посетили Китай по-късно, били Будабхадра, Джинабхадра, Кумараджива, Парамартха, Джинагупта и Бодхидхарма. Всеки от тях е водил със себе си група монаси или ученици. Знае се, че в 6 век от н. е. само в провинцията Ло-ян е имало повече от 3,000 индийски будисти монаси и 10,000 индийски семейства.

Пристигащите в Китай индийски учени не само носили със себе си много санскритски ръкописи, които те превеждали на китайски език, но някои от тях дори писали оригинални произведения на китайски език. Те направили твърде голям принос в китайската литература, в това число и в поезията. Кумараджива, който пристигнал в Китай през 401 година от н. е., бил плодовит писател и до нас са стигнали 47 различни книги, написани от него. Неговият китайски стил се смята за много хубав. Той превел животописа на великия индийски учен Нагарджуна. Джинагупта пристигнал в Китай във втората половина на 6 в. от н. е. Той превел от оригинала 37 санскритски произведения. Обширните му знания предизвиквали такова възхищение, че дори един император от династията Тан станал негов ученик.

Съобщенията между Индия и Китай ставали в двете посоки и мнозина китайски учени идвали в Индия. Между най-известните учени, оставили записки за своите пътешествия, са Фа Сян, Сун Юн, Сюан Цзан и И Цзин. Фа Сян пристигнал в Индия в 5 век. В Китай той бил ученик на Кумараджива. Има един интересен разказ за това какво Кумараджива казал на Фа Сян в навечерието на неговото заминаване за Индия, когато Фа Сян отишъл да се сбогува със своя учител. Кумараджива го съветвал да не губи цялото си време за добиване само на религиозни знания, но и грижливо да изучава живота и обичаите на индийския народ, за да може Китай по-добре да разбере индийския народ и неговата страна. Фа Сян учил в университета на Паталипутра.

Най-прочутият китайски пътешественик, който посетил Индия, бил Сюан Цзан, пристигнал там в 7 век, когато Китай е процъвтявал при великата династия Тан, а империята в Северна Индия била управлявана от Харшавардхана. Сюан Цзан пристигнал по суша, през пустинята Гоби, и като минал Турфан и Куч, Хотан и Яркенд, Ташкент, Самарканд и Балх, се отправил през Хималаите за Индия. Той ни разказва за множеството приключения и опасности, които преодолял, за будистките управници и манастири в Средна Азия и за тюрките, които били пламенни будисти. В Индия той пътувал из цялата страна, посрещан навред с почит и уважение; грижливо изучавал страната, нейния народ и записал редица чути от него интересни и фантастични истории. Много години прекарал той в големия университет в Наланда, недалеч от Паталипутра, който се славил с множеството преподаващи се там дисциплини и привличал учащи се от най-отдалечените кътчета на страната. По сведения, които имаме, в Наланда са живели около 10,000 учащи се и монаси. Сюан Цзан получил званието магистър на правото и по-късно станал проректор на университета.

Книгата на Сюан Цзан „Сиюй цзи“ или „Записки за западните страни“, е много увлекателна. Тъй като той пристигнал от високо цивилизована и станала мъдра от опита страна, в период, когато столицата на Китай Сианфу била център на равитие на изкуствата и науката, неговите коментарии и описания на Индия са много ценни. Сюан Цзан ни разказва за системата на обучение, което започвало рано и продължавало на стадии до университета, където се преподавали пет дисциплини: 1) граматика, 2) наука за изкуствата и занаятите, 3) медицина, 4) логика и 5) философия. Особено силно впечатление му направила любовта на индийския народ към знанията. Всяка форма на началното образование била широко разпространена в Индия, тъй като всички монаси и жреци били учители. За народа той казва: „Що се отнася до простите хора, макар и по природа те да са безгрижни, това са честни и благородни хора. В паричните работи те са простодушни, но по въпросите за правосъдието са предпазливи... Те не са фалшиви и коварни в държането си и са верни на своите клетви и обещания. Техните правила на управление се отличават с висока нравственост, а поведението им се характеризира с голяма вежливост и мекота. Що се отнася до престъпниците или метежниците, те не са много и рядко причиняват безпокойство“. По-нататък Сюан Цзан казва: „Тъй като управлението е основано на хуманни принципи, правителственият апарат не е сложен... Не заставят хора да вършат принудителни работи... Във връзка с това данъците, които се вземат от народа, не са големи... Търговците, които се занимават с външна търговия, пристигат и заминават, след като са си свършили търговските сделки.“

Сюан Цзан се върнал в Китай по същия път, през Средна Азия и занесъл много ръкописи. Неговият разказ ни дава ярка представа за широкото разпространение на будизма в Хоросан, Ирак, Мосул — чак до границите на Сирия. И все пак това е било времето, когато будизмът се намирал там в състояние на упадък и зародилият се вече в Арабия ислям бил на път скоро да се разпространи по всички тези страни. Сюан Цзан прави интересна бележка за иранския народ: Иранците „не се грижат за образованието си, но се посвещават изцяло на художественото творчество. Всичко, което правят, се цени високо в съседните страни“.

В това време Иран, също както в предишните и в следващите периоди, съсредоточил своите усилия, за да предаде на живота по-голяма красота и изтънченост и влиянието му в Азия било разпространено далеко. Сюан Цзан ни разказва за малкото царство Турфан, на края на пустинята Гоби, за което през последните години получихме нови сведения от трудовете на археолозите. Там прониквали множество култури, които се смесвали и съединявали, като създавали богато съчетание и черпели вдъхновението си от Китай, Индия, Персия и дори от елинистическите източници. Езикът на Турфан бил индо-европейски език, дошъл от Индия и Иран и приличащ в някои отношения на келтските езици на Европа; религията дошла от Индия; начинът на живот бил китайски; много художествени произведения били от Иран. Красиво направените статуи и фрески, изобразяващи Бида, богове и богини, често били облечени в индийски дрехи и с пръщки накити на главата. Тези богини — казва Груссе — представят от себе си „най-сполучливото съчетание на индийската гъвкавост, на елинистическата изразителност и на китайското очарование“.

Сюан Цзан се върнал в родината си, посрещнат топло от императора и народа; той почнал да пише книга и да превежда много ръкописи, донесени от него. Преданието разказва, че когато Сюан Цзан тръгнал да пътува, императорът на Танската династия смесил в питието му шепа пръст, подал му го и казал: „Добре бихте направили да изпиете тази чаша, нали е казано, че шепа родна пръст струва повече от десет хиляди цзини чуждо злато?“

Пристигането на Сюан Цзан в Индия и голямото уважение, на което се радвал както в Китай, така и в Индия, довело до установяване на политически връзки между владетелите на двете страни. Цар Канауджа Харшавардхана и императорът на Танската династия си разменяли посолства. Самият Сюан Цзан поддържал връзка с Индия, като си пишел писма с приятели и получавал от тях ръкописи. В Китай са запазени две интересни писма, първоначално написани на санскритски. Едно от тях било написано на Сюан Цзан в 654 г. от н. е. от индийския будистки учен Стхавира Праджнадева. След поздравите и новините за общи приятели и за тяхната литературна работа, той пише: „Ние ви пращаме чифт бели дрехи, за да ви покажем, че не сме ви забравили. Пътят е дълъг и затова не се обиждайте за нищожния подарък. Ние искаме да го приемете. Що се отнася до сутрите и шастрите, които могат да ви потрябват, молим ви да ни пратите списък. Ние ще го препишем и ще ви го пратим.“ В своя отговор Сюан Цзан съобщава: „Научих от един посланик, върнал се неотдавна от Индия ,че великият учител Шилабхадра не е вече жив. Това известие ме преизпълни с безгранична скръб... От сутрите и шастрите, които аз, Сюан Цзан, донесох, преведох вече „Иогачарябхуми-шастра“ и други произведения — всичко тридесет тома. Длъжен съм със смирение да ви известя, че, минавайки през Индия, загубих един вързоп със свещени текстове. Пращам ви сега списък на тези текстове, приложени към това писмо. Моля ви да ми ги пратите, ако ви е възможно. Пращам ви като подарък няколко малки предмета. Моля ви се, приемете ги."[1]

Сюан Цзан съобщава много неща за университета в Наланда, но за този университет имаме и други описания. И все пак, когато преди няколко години отидох и видях разкопаните развалини на Наланда, бях поразен от размерите и колосалните мащаби на университета. Досега е разкопана само част от него, а над останалата има населени пунктове, но дори и тази част се е състояла от огромни дворове, заградени с величествени каменни здания.

Скоро след смъртта на Сюан Цзан в Китай Индия била посетена от още един прочут китайски поклонник — И Цзин. Той тръгнал в 671 г. от н. е. и са му трябвали почти две години, за да стигне в индийската част на Тамралипти при устието на Хугли, защото той пътувал по море и се спрял за много месеци в Шрибхога (днешният Палембанг на Суматра), за да изучи санскритски език. Фактът, че е пътувал по море, има определено значение, тъй като навярно в това време в Средна Азия е било неспокойно и там е имало политически промени. Много приятелски будистки манастири, разположени по протежение на този път, вероятно са били престанали да съществуват. Възможно е също морският път да е бил по-удобен поради увеличаването на индийските колонии в Индонезия, а така също поради постоянната търговия и другите връзки между Индия и тези страни. От отчета и други описания, които той е оставил се вижда, че по него време между Персия (Иран), Индия, Малая, Суматра и Китай се е поддържало постоянно корабоплаване. И Цзин отплувал на персийски кораб от Квантун и пристигнал първо на Суматра.

И Цзин също се занимавал дълго време с наука в университета Наланда и отнесъл със себе си няколко стотин санскритски текстове. Той се е интересувал главно от тънкостите на будисткия ритуал и обреди и подробно ги е описал. Той обаче ни разказва много неща и за обичаите, дрехите и храната. Тогава, както и сега, пшеницата била главен продукт за хранене в Северна Индия, а оризът — на юг и на изток. Понякога се употребявало и месо за храна, но то било рядко явление (изглежда, че И Цзин повече ни разказва за будистките монаси, отколкото за други). Навред имало топено масло, растително масло, мляко и каймак, а сладките и плодовете били в изобилие. И Цзин е отбелязал онова значение, което индийците винаги са придавали на известна чистота на култа. „Първата и главна разлика между Индия от петте области и другите нации е специфичната разлика между чистотата и мръсотията.“ И по-нататък: „Запазване на остатъци от храната, както това става в Китай, съвсем не отговаря на индийските правила.“

---

[1] Цитира се по книгата на Dr. P. C. Bagchi, «India and China» (Calcutta, 1944).

Изобщо И Цзин нарича Индия Запад (Сию), обаче той ни разказва, че тя е била известна и под името Арядеша; „аря“ значи благороден, „деша“ — област, от тук благородна област, името на Запад. Нарича я така, понеже там един след друг се появяват хора с благороден характер и целият народ слави своята страна с това име. Тя се нарича също Мадхядеша, т. е. средищна земя, защото е център на безброй страни. Това име е известно на всички. Само северните племена (ху или монголи, или тюрки) наричат благородната земя „Хинду“ (Син-ду), но това съвсем не е общо име; това е само местно име, което няма особено значение. Народът на Индия не знае това име и най-подходящото име за Индия е „благородната земя“.

Интересно е споменатото от И Цзин за „Хинду“. Той пише: „Някои казват, че Инду значи луна и от там произлиза китайското име на Индия, т. е. Инду (Йин-ду). Макар че е възможно такова значение, то все пак не е обикновено име. Що се отнася до индийското име на Великия Чжоу (Китай) т. е. Чина, това е име, което не означава нищо.“ Той споменава също за санскритските имена на Корея и на други страни.

Въпреки всичкото си възхищение от Индия и от много индийски неща И Цзин е дал да се разбере, че първо място той отрежда на своята родна страна Китай. Индия могла да бъде „благородна земя“, но Китай бил „божествена земя“. Населението на петте части от Индия се гордее със своята чистота и провъзходство. Но висока изтънченост, литературно изящество, благоприличие, умереност, церемониалност при срещане и разделяне, великолепен вкус на храната и голяма благосклонност и справедливост могат да се намерят само в Китай и никаква друга страна не може да го превъзхожда. „В изкуството на лекуване чрез убождане и обгаряне и в умението да се напипва пулсът Китай не е бил никога надминат от нито една част на Индия; средство за продължаване на живота има само в Китай . . . По характера на хората и качеството на нещата Китай се нарича „божествена земя“. Има ли някой в петте части на Индия, който да не се възхищава от Китай?“

На древен санскритски език китайският император се е наричал девапутра, което е точен превод на израза „Син на небето“.

И Цзин, голям познавач на санскритски, хвали този език и казва, че той се радва на признание в далечните страни на север и юг... „А толкова повече жителите на божествената земя (Китай), както и на небесната съкровищница (Индия). трябва да изучават истинските правила на езика!“[1] Значението на санскритския език е било вероятно доста широко разпространено в Китай. Интересно е, че някои китайски учени са се опитвали да въведат санскритската фонетика в китайския език. Така монахът Шен Вен, живял в епохата на династията Тан, се е опитвал да създаде на тази основа азбучна система в китайския език.

С упадъка на будизма в Индия това общуване между индийските и китайските учени фактически престанало, макар че поклонници от Китай понякога посещавали светите места на будизма в Индия. През време на политическите преврати , започнали през 11 век от н. е. и по-нататък, много будистки монаси, отнасяйки със себе си вързопи от ръкописи, се преселвали в Непал и през Хималаите в Тибет. В този период и порано значителна част от древноиндийската литература проникнала в Китай и Тибет и през последните години бе отново открита там в оригинали или по-често в преводи. В китайските и тибетските преводи са запазени много индийски класически произведения, които не само засягат будизма, но и брахманизма, астрономията, математиката, медицината и др. В колекцията Сун-ба в Китай се наброяват 8,000 такива произведения. В Тибет ги има много. Индийските, китайските и тибетските учени си сътрудничили постоянно помежду си. Бележит пример за това сътрудничество, запазен до наши дни, е санскритско-тибетско-китайският речник на будистки технически термини. Той е от 9 или 10 век от н. е. и се казва „Махавютпати“.

Между откритите в Китай най-древни печатни книги, отнасящи се към 8 век от н. е., има книги и на санскритски. Те се печатали от дървени дъски. В 10 столетие в Китай била организирана императорска печатна комисия, която подпомагала за бързото развитие на печатарското изкуство, продължила чак до епохата на династията Сун. Учудващ и трудно обясним е фактът, че въпреки тесните връзки между индийските и китайските учени и тяхната обмяна на книги и ръкописи в продължение на столетия, няма обсолютно никакви признаци за съществуване на печатни книги в Индия през този период. Печатането от дървени дъски проникнало от Китай и Тибет доста рано и аз смятам, че все ще се практикува там. При монголската династия Юан (1260—1368 г.) китайският начин на книгопечатане проникнал в Европа. Станал за пръв път известен в Германия, той в течение на 15 столетия се разпространил и в други страни.

---

[1] Тези извадки са взети от преведената от Такакусу книга на И Цзин „Описание на будистките религии, изповядвани в Индия и на Малайския архипелаг“ (Оксфорд, 1896).

Дори и през индо-афганистанския и моголския период в Индия се поддържали нередовни дипломатически връзки между Индия и Китай. Делхийският султан Мохамед Туглак (1326—1351 г.) пратил за посланик в китайския двор известния арабски пътешественик Ибн-Батута. По това време Бенгалия отхвърлила делхийския сюзеренитет и станала независим султанат. В средата на 14 столетие китайският двор изпратил при бенгалския султан двама посланици — Ху Сен и Фен Сен. В резултат на това от Бенгалия през царуването на султан Гийяс-уд-дин също били пратени в Китай редица посланици. В Китай това е бил периодът на императорите от династията Мин. Едно от по-късните посолства, пратени в 1414 г. от Саиф-уд-дин, донесло ценни подаръци и между тях една жива жирафа. Как е успяла да попадне жирафата в Индия остава тайна. Вероятно е била получена като подарък от Африка и пратена на императора Мин като рядкост, която е трябвало да бъде оценена. Този подарък наистина бил високо оценен в Китай, където последователите на Конфуций смятат жирафата за добър символ. Няма никакво съмнение, че животното било именно жирафа, защото освен обширното описание на това животно, има също и китайско изображение на него върху коприна. Придворният художник изрисувал тази картина, оставил подробен отчет, превъзнасяйки жирафата и благото, което тя трябвало да донесе. „ Министрите и народът се събираха да я гледат и радостта им беше безгранична.“

Търговията между Индия и Китай, която разцъфтявала в будисткия период, продължавала и през целия индо-афганистански и моголски период и между тях имало постоянен стокообмен. Сухопътната търговия ставала през северните проходи в Хималаите и по старите кервански пътища на Средна

Азия. Също така значителна морска търговия се водела и през островите на Югоизточна Азия, главно от южно-индийските пристанища.

В течение на хиляда и повече години на общуване между Индия и Китай двете страни се научили на някои неща една от друга не само в областта на мисленето и философията, но също и в областта на изкуствата и практическите науки. Навярно влиянието на Индия върху Китай е било по-силно отколкото влиянието на Китай върху Индия, което е много скръбно, защото Индия е могла с полза за себе си да заема от китайците много от техния здрав смисъл и така да обуздае своите екстравагантни фантазии. Китай е взел много от Индия, но той е бил винаги достатъчно силен и уверен в себе си, за да го вземе по свой начин и да го вплита някак си в тъканта на своя живот. Дори будизмът и неговата сложна философия били обагрени от доктрините на Конфуций и Лао-цз. Донякъде песимистичният мироглед на будистката философия не е могъл да промени или подтисне жизнерадостта и веселия нрав на китайците. Една стара китайска пословица гласи: „Ако ви хване властта, ще ви пребие; ако ви хванат будистите, ще ви уморят от глад!“

В известния китайски роман от 16 век „Си ю цзи“, написан от У Чен-ен (преведен на английски език от Артур Уайли) се разказва за митическите и фантастичните приключения на Сюан Цзан по пътя му за Индия. Книгата завършва с посвещение за Индия: „Посвещавам този труд на чистата страна на Буда. Нека тя възнагради добрината на покровителя и учителя и облекчи страданията на заблудените и осъдените . . .“

Отрязани една от друга в продължение на много векове, Индия и Китай по една странна прищявка на съдбата се намерили под влиянието на Британската Ост-индийска компания. Индия е трябвало дълго да търпи това; в Китай този контакт е бил кратък, но все пак успял да донесе опиум и война.

Сега колелото на съдбата е описало пълен кръг, Индия и Китай отново обръщат погледи една към друга и спомените за миналото са живи в тяхната памет; поклонници от нов тип прекосяват по суша или по въздуха разделящите ги планини, като носят думи на бодрост и доброжелателство и създават нови трайни връзки на приятелство.

ИНДИЙСКИТЕ КОЛОНИИ И КУЛТУРА В ЮГОИЗТОЧНА АЗИЯ

За да познаем и разберем Индия, трябва много да пътуваме във времето и пространството, трябва да забравим временно за сегашното ѝ положение с неговата нищета, ограниченост и ужаси и да получим представа за онова, което е била и което е създала. „За да познае моята страна — пише Рабиндранат Тагор, — човек трябва да се обърне към оная епоха, когато тя е разбрала своята душа и е излязла отвъд географските си граници, когато тя е проявила своята същина в лъчезарно великодушие, което е озарило източния хоризонт, и хората, населяващи други брегове, са се събудили с възхищение пред живота и са я признали равна на себе си; но не и към съвременната епоха, когато тя се е скрила зад тясната бариера на неизвестността, затворила се в жалката гордост на своята изключителност, в нищетата на разума, който тъпо се върти около себе си в безсмислено повторение на миналото, загубил своята светлина и незавещаваща нищо на поклонниците на бъдещето.“

Трябва не само да се върнем назад във времето, но и да попътуваме — ако не физически, то мислено, — из разните страни на Азия, където Индия е разпространявала влиянието си в много области и е оставила безсмъртното свидетелство на своя дух, на своята сила и на своята обич към прекрасното. Толкова малко от нас знаят за тези велики постижения на нашето минало, толкова малко хора съзнават, че ако Индия е била велика в мисленето и философията, тя не е била по-малко велика и в действие. Тепърва предстои да се напише историята, която са създавали далеч от родината си индийските мъже и жени. Повечето хора на Запад все още смятат, че уж древната история била свързана главно със средиземноморските страни, а в средновековната и съвременна история господствуващо положение заема малкият надменен европейски континент. Затова и своите планове за бъдещето те строят, изхождайки от това, че уж само Европа значи нещо, а всичко останало може да се пригоди към каквото ще да е.

Сър Чарлз Елиот писа, че „невярната представа за ролята на Индия и историята създават написаните от европейци книги, в които се разказва за подвизите на завоевателите, нахлули в Индия, и след това остава впечатлението, че уж народът на Индия бил слаб мечтателен народ, откъснат от останалото човечество посредством своите морета и планински граници. В такава картина не се вземат под внимание интелектуалните завоевания на индусите. А между впрочем дори техните политически завоевания имат значение; те са били забележителни по далечина, ако не по размери на заетите територии... Но такива военни или търговски нахлувания са нищожни в сравнение с разпространяването на индийския начин на мислене".[1]

Елиот не е знаел навярно, когато е писал тези редове, за многото неотдавнашни открития в Югоизточна Азия, които направиха преврат и представата ни за миналото на Индия и Азия. Запознанството с тези открития би подкрепило неговите доводи и би показало, че дейността на индийците в чужбина, дори покрай разпространяването на индийския начин на мислене, е била доста значителна. Аз си спомням колко учуден и въодушевен бях, когато преди около петнадесет години прочетох подробно изложение на историята на Югоизточна Азия. Пред мене се откриха нови панорами, нови исторически перспективи, нови представи за миналото на Индия и аз трябваше съответно да преразгледам своя начин на мисли и пораншните си представи. Чампа, Камбоджа и Ангкор, Шри-Виджая и Маджапахит изведнъж изникнаха от небитието, приеха жив образ, пълен с онова инстинктивно чувство, което обвижава миналото с настоящето.

Ето какво д-р Х. Г. Куорич Уолес е писал за Сайлендра, този могъщ пълководец и завоевател, извършил подвизи и в други области: „Този велик завоевател, чиито подвизи могат да се сравнят само с подвизите на най-великите воини, известни в историята на Запад, и чиято слава е гърмяла в негово време навред от Персия до Китай, е създал за едно-две десетилетия обширна морска империя, която е просъществувала пет столетия и е направила възможен великолепния разцвет на индийското изкуство и култура на Ява и в Камбоджа. Обаче в нашите енциклопедии и истории няма да намерите да се споменава за тази широко проснала се империя или за нейния благороден основател... Самият факт, че е съществувала някога такава империя, надали е известен някому освен на шепа изтоковеди."[2] Военните подвизи на тези ранни индийски колонисти са важни, защото хвърлят светлина върху някои страни на индийския характер и гений, които до ден-днешен не бяха оценени. Но още по-голямо значение има богатата цивилизация, която те са създали в своите колонии и поселища и която е просъществувала повече от хиляда години.

---

[1] Eliot — Hinduism and Buddhism, Vol. I., p. XII.

[2] Dr. H. G. Quaritch Wales, Towards Angkor, Harrap, 1937.

През последния четвърт век е хвърлена нова светлина в историята на тази обширна област в Югоизточна Азия, която понякога наричат Велика Индия Но има още немалко празнини, немалко различия и учените продължават да ни поднасят своите противоречещи една на друга теории. Обаче историята в общи черти е ясна, а по някои въпроси има в обилие допълнителни сведения. Материали има достатъчно, защото в индийските книги и в записките на арабските пътешественици не липсват цитати, и което е още по-важно, не липсват сведения и в китайски исторически летописи. Има също така много стари надписи, медни табелки и др., а на Ява и в Бали съществува богата литература, основана на индийски източници, която често преразказва индийския епос и мит. Гръцките и латинските източници също са дали известни сведения. Но главното е, че има великолепни руини на древни паметници, особено в Ангкор и Боробудур.[1]

Започвайки от първото столетие на християнската ера и по-нататък индийските колонисти са емигрирали на последователни вълни на изток и югоизток, стигайки до Цейлон, Бирма, Малая, Ява, Суматра, Борнео, Сиам, Камбоджа и Индокитай. Някои от тях стигнали дори до Формоза, Филипинските острови и Целебес. Дори на Мадагаскар говорят на индонезийски език с примес от санскритски думи. Потребни са били сигурно няколко стотин години, за да се разселят по такъв начин, и може би не всички тези места са били достигнати направо от Индия, а до някои от тях са стигали чрез междинни поселища. От първо столетие от н. е. и приблизително до 900 г. от н. е. навярно е имало четири главни вълни на колонизация, но и в промеждутъка между тях на изток се е движил потокът от хора. Обаче най-забележителната черта на тези почини е била тази, че те явно са били организирани от държавата. Широко пръснатите колонии възниквали почти едновременно и почти винаги те били разположени в стратегически пунктове и на важни търговски пътища. Имената, които се давали на тези поселища, били древноиндийски. Така Камбоджа — както е известна сега — се е наричала Камбуджа, по името на добре известния в древна Индия град в Гандхара или в долината на Кабул. Това ни дава възможност да определим приблизително периода на тази колонизация, защото в това време Гандхара (Афганистан) сигурно е била важна част от арийска Индия.

---

[1] Можем да се позовем на книгата на Dr. R. C. Majumdar «Ancient Indian Colonies in the Far East», Calcutta, 1927, и на неговата «Svarnadvipa», Calcutta, 1937, а също и на изданията на Дружеството на Индийската империя (Calcutta).

Какво е предизвикало тези необикновени експедиции през опасни морета и какъв мощен стимул ги е движел? Те не са могли да бъдат замислени или организирани, ако не ги е предхождала в продължение на много поколения или столетия дейността на отделни лица или на малки групи, които са се стремели да водят търговия. В най-древните санскритски книги има неясни цитати за тези източни страни. Не е лесно да се разберат даваните в тях имена, макар че понякога това не представлява труд. Ява решително произхожда от „Ява двипа“ или остров на просото. Дори сега Джава наричат в Индия ечемика или просото. Другите имена, давани в старите книги, също обикновено са свързани с имената на минерали, на метали или някакви промишлени или селскостопански продукти. Самата тази номенклатура вече навежда на мисълта за търговия. Д-р Р. С. Маджумдар пише, че „ако литературата може да се смята за вярно отражение на народния дух, то главна страст в Индия в продължение на столетията, непосредствено предхождащи християнската ера и идващи след нея, сигурно е била търговията“. Всичко това сочи за развиваща се икономика и постоянно търсене на далечни пазари.

В 3 и 2 век преди н. е. тази търговия постепенно се увеличавала; подир смелите търговци може би са идвали мисионерите, защото тъкмо това е бил периодът след управлението на Ашока. В старите санскритски текстове има много описания на опасни морски пътешествия и корабокрушения. От гръцки и арабски източници се вижда, че редовната морска връзка между Индия и Далечния изток е съществувала най-малко още в 1 век от н. е. Малайският полуостров и индонезийските острови лежат на прекия търговски път между Китай и Индия, Персия, Арабия и районите на Средиземно море. Тези страни са имали не само географско значение. там е имало ценни минерали, метали, подправки и дървен материал. Малая се е славила тогава, както и сега, със своите оловни мини. Навярно най-ранните пътешествия са ставали покрай източното крайбрежие на Индия — Калинга (Орисса), Бенгалия, Бирма и по-нататък към Малайския полуостров. По-късно били открити преки морски пътища през източна и Южна Индия. Именно по този път са идвали в Индия много китайски поклонници. Фа Сян, който в 5 столетие посетил пътьом Ява, се оплаквал, че по него време там имало много еретици, т. е. хора, които изповядват не будизъм, а брахманическата религия.

Няма съмнение, че корабостроенето е било добре развито и е цъфтяло в древна Индия. Ние разполагаме с някои подробности досежно корабите, които са се строили в онези времена. Споменават се много индийски пристанища. Върху южно-индийските монети (от Андхра) от 2 и 3 столетие от н. е. е изобразен двумачтов кораб. Фреските в Аджанта изобразяват завоюването на Цейлон и в частност кораби, които носят слонове. Огромните държави и империи, изникнали от първоначалните индийски колонии, били главно морски държави, заинтересовани в търговията, а следователно и в контролирането на морските пътища. Те се сблъсквали помежду си по моретата и веднъж една от тях предизвикала държавата Чола в южна Индия. Но Чола също била силна по море и изпратила експедиция, в резултат на която империята Сайлендра била временно покорена.

Съществува един интересен надпис на тамилски език, отнасящ се към 1088 г. от н. е., в който се говори за „Гилдията на петнадесетте стотици“. Това е било явно съюз на търговци, които надписът характеризира като „смели хора, родени да странствуват по много страни от началото на Златния век,[1] прониквайки по суша и вода в областта на шест континента и търгувайки на едро и на дребно с разни стоки като коне, слонове, скъпоценни камъни, ароматични и лечебни вещества.“

Такава е била причината за ранните колонизаторски предприятия на индийския народ. Търговията, духът на предприемчивост и стремежът към експанзия отправяли индийците в тези източни земи, които в старите санскритски книги имат общото име Сварнабхуми — Златна земя или Сварнадзипа — Златен остров. Самото това име вече е звучало примамливо. Заселили се първите колонисти, после надошли нови и по тоя начин станало мирното проникване на колонистите в страната. Индийците се смесвали с местните народи, развивала се смесена култура. Изглежда, че едва по това време са се появили първите елементи на политическата власт, нейните представители са били навярно някакви управници от кастата на кшатрите, млади синове от знатни семейства, дошли да търсят приключения и власт. Въз основа на приликата на имената се изказва предположение, че мнозина от тези пришълци са били изселници от многобройното индийско племе малва, от тук и името на малайската раса, която е изиграла толкова важна роля в историята на цяла Индонезия. Част от Централна Индия и до днес се нарича Малва. Смята се, че първите колонисти са пристигнали от Калинга на източното крайбрежие (Орисса); обаче организиран опит за колонизиране бил направен от южната индуска държава на Палавите. Смята се, че от Орисса е дошла династията Сайлендра, толкова прославила се в Югоизточна Азия. В това време Орисса била опора на будизма, но управляващата династия изповядвала брахманизъм.

---

[1] Според индийската митология цялото светосътворение е минало четири **юга** (периода): Кританога (Златен век), Третаюга (Сребърен век), Дванараюга (Меден век) и Калиюга (Железен век), в който живеем и сега — Бел. ред.

Всички индийски колонии били разположени между двете големи страни и двете големи цивилизации — Индия и Китай. Някои от тях, на азиатския континент, в същност се доближавали до границите на китайската империя, други лежали на прекия търговски път между Китай и Индия. По такъв начин индийските колонии изпитвали върху себе си влиянието и на двете тези страни; това водило до появяване на смесена индокитайска цивилизация, но естеството на тези две култури е било такова, че между тях не е имало конфликт, изникнали са само смесени структури с различни форми и разнообразно съдържание. В континенталните страни — Бирма, Сиам, Индокитай — влиянието на Китай било по-голямо, а по островите край Малайския полуостров по-силно се чувствувало влиянието на Индия. Обикновено методите на управление и общата философия на живота идвали от Китай, религията и изкуството — от Индия. В търговията континенталните страни зависели главно от Китай и между тях и Китай ставала честа размяна на посланици. Дори в Камбоджа и във величествените паметници на Ангкор се чувствува само художественото влияние на Индия. Но индийското изкуство притежавало гъвкавост и приспособяемост и във всяка страна то разцъфвало отново в множество нови форми, запазвайки винаги характерния индийски колорит. Сър Джон Маршал отбелязва, „чудно жизнения и гъвкав характер на индийското изкуство“ и посочва, че както на индийското, така и на гръцкото изкуство е била присъща способността „да се приспособяват към изискванията на всяка страна, народ и религия, с които те са влизали в досег“.

Основните черти на индийското изкуство се определят от някои идеали, свързани с религиозните и философските възгледи на Индия. Подобно на религията и тази основна концепция на изкуството се разпространила от Индия във всички тези източни страни. Навярно религията на първите колонии е била изключително брахманистка, а будизмът се е разпространил по-късно. Тези две религии съществували една до друга като приятели и върху тяхната почва израснали смесените форми на общо разпространения култ. Този будизъм бил главно от типа на махаяна, която е имала способността лесно да се приспособява. Под влияние на местните обичаи и традиции брахманизмът и будизмът навярно са отстъпили от чистотата на своите първоначални доктрини. По-нататък между будистките и брахманистките държави се породили големи конфликти, но това били главно политически и икономически войни за надзор над търговията и морските пътища.

Историята на индийските колонии обхваща период приблизително от 1300 години или повече — от началото на 1 или 2 столетие от н. е. до края на 15 столетие. Историята на предишните векове е забулена с мъгла и за тях се знае много малко с изключение на това, че по онова време са съществували множество малки държави. Постепенно те се консолидират и към 5 век изникват големи градове. Към началото на 8 век вече съществували морски империи, отчасти централизирани, но имащи също власт в една или друга форма над много страни. Понякога тези зависими владения добивали независимост и дори се осмелявали да нападат централната държава и това ни пречи донякъде да разберем историята на оня период.

Най-голяма между тези държави била империята Сайлендра, или империя Шри-Виджая, която към 8 век станала господствуваща държава по море и суша в целия Малайски полуостров и Малакския архипелаг. До скоро смятаха, че тя е изникнала на Суматра и че там имала своята столица, но последните изследвания показват, че тя се е породила на Малайския полуостров. През време на разцвета на империята Сайлендра в нейния състав влизали Малая, Цейлон, Суматра, част от Ява, Борнео, Целебес, Филипините и част от Формоза. Навярно е имала сюзеренитет над Камбоджа и Чампа (Анам). Тя била будистка империя.

Но много преди династията Сайлендра да създаде и укрепи тази империя, в Малая, Камбоджа и на Ява изникнали могъщи държави. В северната част на Малайския полуостров, близо до границите на Сиам, огромните руини — казва Р. Дж. Уилкинсън — „свидетелствуват за някогашно съществуване на могъщи държави и за висок уровен на богатство и разкош.“ В Чампа (Анам) през 3 столетие съществувал град Пандурангам, а в 5 столетие голям град станал Камбоджа. В 9 век великият владетел Джайяварман обединил малките държави и създал империята Камбоджа със столица в Ангкор. От време на време Камбоджа навярно е подпадала под сюзеренитета на династията Сайлендра, но този сюзеренитет е бил сигурно номинален и в 9 век тя възстановила напълно своята независимост. Държавата Камбоджа просъществувала почти 400 години под властта на ред велики владетели и велики строители — Джайяварман, Яшоварман, Индраварман, Суряварман. Нейната столица се прославила в Азия и била известна под името „Ангкор Великолепни“, град с милионно население, по-голям и по-блестящ от Рим при цезарите. Близо до града бил разположен големият храм Ангкор Ват. Империята Камбоджа процъфтяла до края на 13 век; за богатството и великолепието на тази столица се говори в описанията на един китайски посланик, който я посетил в 1297 г. Но изведнъж столицата престанала да съществува и някои здания останали недостроени. В това време станали нахлувания отвън, но главното бедствие е било изглежда запълването с тиня на коритото на река Меконг, в резултат на което подстъпите към града се превърнали в блата и това принудило жителите да го напуснат.

Ява също се откъснала от империята Сайлендра в 9 век и все пак империята Сайлендра оставала ръководяща държава в Индонезия до 11 век, когато дошла в стълкновение с държавата Чоли в Южна Индия. Чолите излезли победители и повече от 50 години запазили властта си над значителни части от Индонезия. С отдръпването на Чоли империята Сайлендра отново се съвзела и просъществувала като независима държава още около 300 години. Но тя не била вече господствуваща държава в страните на източните морета и в 13 век империята почнала да се разпада. Върху нейните развалини се издигнала Ява, както и Таи (Сиам). Във втората половина на 14 век Ява покорила напълно Сайлендърската империя Шри-Виджая.

Издигналата се яванска държава имала голяма история. Тя била брахманистка държава, която запазила привързаността си към старата вяра, въпреки разпространението на будизма и се съпротивлявала на политическото и стопанското владичество на сайлендърската империя Шри-Виджая, дори когато половината от територията на Ява била завладяна от тази империя. Тя била страна на мореплаватели, които се занимавали с търговия и имали слабост към големи каменни здания. Първоначално тя се наричала царство Сингхасари, но в 1292 г. бил основан новият град Маджапахит; той положил началото на империята Маджапахит, която сменила Шри-Виджая като господствуваща държава в Югоизточна Азия. Държавата Маджапахит оскърбила някакви китайски посланици, пратени от Хубилайхан; в отговор на това китайците предприели поход срещу Маджапахит. Навярно от китайците яванците са научили употребата на барута и това им помогнало в края на краищата да нанесат поражение на Сайлендра.

Маджапахит била високо централизирана растяща империя. По сведения, които имаме, нейната система на данъчно облагане била добре организирана и се обръщало особено внимание на търговията и колониите. Имало държавни учреждения по въпросите за търговията, за колониите, за общественото здравеопазване, по военните, вътрешните работи и др. Имало също върховен съд, който се състоял от няколко съдии. За учудване е, колко добре бил организиран държавният строй на тази империя. Главно занятие на държавата била търговията, която се разпространила от Индия до Китай. Между известните владетели на тази държава била кралица Сухита.

Войната между Маджапахит и Шри-Виджая била много жестока и въпреки пълната победа на Маджапахит тя посеяла семената на бъдещ конфликт. От развалините на държавата Сайлендра на Суматра и в Малака изникнала Малайската държава, обединена с други елементи, а именно с араби и новопомазани мюсюлмани. Господството над източните морета, което дълго време се намирало в ръцете на Южна Индия или на индийските колонии, преминало сега у арабите. Малака се издигнала като голям търговски център и център на политическата власт, и islamът се разпространил на Малайския полуостров и на островите. Тази нова държава унищожила към края на 15 столетие Маджапахит. Но след няколко години, в 1511 г., дошли португалците начело с Албукерк и завладели Малака. В Далечния изток Европа дошла благодарение на своята развиваща се морска мощ.

ВЛИЯНИЕ НА ИНДИЙСКОТО ИЗКУСТВО В ЧУЖБИНА

Сведенията за древните империи и династии представляват интерес за археолога, но те имат по-широко значение за историята на цивилизацията и изкуството. От гледище на Индия те са особено важни, защото тъкмо Индия е въздействувала на тези страни и е проявила в най-различни области своята жизнеспособност и своя гений. Ние я виждаме бликаща от енергия и разпространила се надлъж и нашир, носеща не само своята мисъл, но и другите свои идеали, своето изкуство, своята търговия, своя език и литература и своите методи на управление. Тя не се е намирала в състояние на застой и не е останала настрана, изолирана и отрязана от планини и морета. Нейните жители преодолели тези високопланински прегради и опасните морета и създали — както казва Рене Грусе — „Индийската империя, политически толкова малко организирана като гръцката, но толкова хармонична морално." Фактически дори политическата организация на тези малакски държави е била организирана много добре, макар да не е била част от индийската политическа система. Но Грусе засяга по-обширни области на разпространяване на индийската култура: „По високопланинското плато на Източен Иран, в оазисите на Серинда, в безводните простори на Тибет, Монголия и Манчжурия, в древните цивилизовани земи на Китай и Япония, в земите на първобитните мони, кхмери и други племена в Индокитай, в Малайско-полинезийските страни, в Индонезия и Малая Индия е оставила неизгладимия отпечатък на своята високо развита култура не само върху религията, но и върху изкуството и литературата, с една дума върху цялата висша духовна дейност . . . ."[1]

Особено дълбоки корени индийската цивилизация пуснала в страните на Югоизточна Азия и свидетелства за това могат да се намерят и сега навсякъде в този район. Големи центрове на санскритско образование се намирали в Чампа, Ангкор, Шривиджая, Маджапахит и други места. Имената на владетелите на разните изникнали държави и империи били чисто индийски и санскритски. Това не значи, че те са били чистокръвни индийци, но несъмнено показва, че те са се поиндийчили. Държавният церемониал бил индийски и се изпълнявал на санскритски език. Всички държавни чиновници имали древни санскритски титли и някои от тези титли и звания са запазени и до ден днешен не само в Тайланд, но и в мюсюлманските държави на Малая. Древната литература на тези места в Индонезия е пълна с индийски митове и легенди. Прочутите явански и балийски танци водят началото си от Индия. Малкият остров Бали до голяма степен е запазил своята древноиндийска култура до днешни времена и там се е задържал дори и индуизмът. Изкуството на писмото е дошло във Филипините от Индия.

---

[1] René Grousset, Civilizations of the East, Vol. II., p. 276.

Камбоджа заела от Южна Индия азбуката и пренесла с незначителни изменения много санскритски думи. Гражданското и углавно право било основано на законите на древния законодател в Индия Ману и с някои промени, предизвикани от будистко влияние, то било систематизирано в днешното законодателство на Камбоджа.[1]

Но най-вече индийското влияние личи във великолепното изкуство и архитектура на тези стари индийски колонии. Първоначалният импулс се видоизменявал, приспособявал и сливал с духа на местността, и на почвата на това сливане изникнали паметниците и прекрасните храмове на Ангкор и Боробудур. В Боробудур, на Ява, е изсечена на камък цялата история на живота на Буда. На други места барелиефите възпроизвеждат легендата за Вишну, Рама и Кришна. Ето какво пише за Ангкор Осберт Ситуел: „Трябва направо да кажем, че Ангкор, такъв какъвто е, представлява днес едно от главните чудеса на света, един от онези върхове, до които се е издигнал, въплътен в камък, човешкият гений. Той е безкрайно по-внушителен, по-красив и романтичен, отколкото всичко, което може да се види в Китай . . . Това са веществени остатъци на една цивилизация, която в продължение на 6 века е блестяла с великолепните пера на своите криле и след това е загинала тъй безвъзвратно, че човешката уста не споменава дори името ѝ.“[2]

Около големия храм Ангкор Ват се простира обширен район от величествени руини с изкуствени езера и езерца, с канали и мостове над тях и с голяма порта, увенчана с „грамадна скулптурна глава с красиво усмихнало се, но загадъчно камбоджско лице, лице на човек, достигнал могъществото и красотата на божество“. Това лице с неговата странно обайваща и вълнуваща усмивка — „усмивката на Ангкор“ — се повтаря отново и отново. Тази порта води за храма. Разположеният в съседство Байон може да се нарече най-фантастичният и необикновен в света, по-красив от Ангкор Ват, защото е понеземен по своя замисъл; той може да се нарече храм на град на някоя далечна планета . . . проникнат от същата неуловима красота, която често живее между редовете на някоя велика поема“.[1]

---

[1] A. Leclère, Recherches sur les origines brahmaniques des lois Cambodgiennes, цирисе се по книгата на B. R. Chatterlji «Indian Cultural Influence in Cambodia, 1928.

[2] Цитира се по книгата на Osbet Sitwell «Escape with Me, an Oriental Sketch Book» 1941.

Вдъхновението, което е създало Ангкор, е дошло от Индия, но го е развил кхмерският гений, по-право и едното, и другото са се слели в едно и се е родило на свят това чудо. Владетелят на Камбоджа, комуто приписват построяването на този голям храм, се наричал Джайяварман VII; това е вече типично индийско име. Д-р Куорич Уелс казва, че „когато управляващата ръка на Индия се отдръпнала, вдъхновяващото влияние на Индия не било забравено, но кхмерският гений се освободил, за да създаде нови поразителни постройки, съвсем различаващи се и поради това несравними по нищо с онова, което е узряло в чисто индийска среда . . . Наистина кхмерската култура е черпела своето вдъхновение в Индия, без което кхмерите никога не биха могли да създадат нещо по-велико от варварското великолепие на културата на Централноамериканските майи. Но трябва да признаем, че тук повече отколкото и да било в индийската империя, това вдъхновение е паднало върху благодатна почва“.[2]

Това ни кара да мислим, че в самата Индия този източник на вдъхновение постепенно е пресъхвал, защото измореният разум и душа са се изтощили и им е липсвала храна поради недостиг от свеж полъх и идеи. Докато разумът на Индия е оставал открит и Индия е делила своите богатства с другите, получавайки на свой ред от тях онова, което ѝ е липсвало, тя е оставала свежа, силна и жизнеспособна. Но колкото по-дълбок се е скривала в своята черупка, стремейки се да се предпази от външни влияния, толкова повече е губила това вдъхновение и нейният живот все по-често е ставал тъжно повторение на безсмислени действия, съсредоточени изцяло в мъртвото минало. Губейки изкуството да създават красота, нейните рожби са губили дори способността да я различават.

Разкопките и откритията на Ява, в Ангкор и в други места на индийската колонизация са заслуга на европейски учени, особено на френски и холандски. Големи градове и паметници навярно все още лежат погребани, чакайки да бъдат открити. Сега казват, че значителни участъци в Малая, покрити с древни руини, били разрушени от разработване на мини или за да се получи материал за строеж на пътища. Войната несъмнено увеличава тези разрушения.

---

[1] Цитира се по книгата на Osbert Sitwell «Escape with Me, an Oriental Sketch Book», 1941.

[2] Цитира се по книгата на Dr. H. G. Quaritch Wales «Towards Angkor», Harrap, 1933.

Преди няколко години получих писмо от един тайландски (сиамски) студент, върнал се в Тайланд от Шантиникетан на Тагор. Той ми писа: „Винаги се смятам особено щастлив, загдето можах да посетя тази велика и древна земя на Аряварта и смирено да изразя моята почит към прамайката Индия, чиито нежни ръце така любовно са отгледали моята родна страна, научили са я да цени и обича всичко, което е величествено и прекрасно в културата и религията.“ Това може би не е типично, но дава известна представа за общите чувства, изпитвани към Индия, които, макар и неясни и подтиснати от много други, още се пазят в много страни на Югоизточна Азия. Навред се е разпространил разпаленият и тесногръд национализъм, зает със себе си и недоверяващ се на другите. Наблюдава се страх и омраза към европейското господство и в същото време стремеж да се подражава на Европа и Америка; често се чувствува и известно презрение към Индия поради нейното зависимо положение. И все пак зад всичко това се крие чувството на уважение и приятелство към Индия, защото спомените за миналото все още са живи и хората не са забравили, че това е било времето, когато Индия е била тяхна родина и ги е гощавала с богатите гозби от своята трапеза. Тъй както елинизмът се е разпространил от Гърция към страните на средиземноморския басейн и Западна Азия, така и културното влияние на Индия се е разпространило в много страни и е оставило в тях своята дълбока следа[1].

„От Персия до Китайско море — пише Силвен Леви, — от ледените простори на Сибир до Ява и Борнео, от Океания до Сокотра Индия е разпространила своите вярвания, своите предания и своята цивилизация. За дълги векове тя е оставила незаличима следа в живота на една четвърт от цялото човечество. Тя е в правото си да иска място във всеобщата история, което невежеството дълго ѝ е отказвало, и да заеме подобаващото ѝ се положение между великите нации, които въплъщават и символизират духа на Човечеството.“[1]

---

[1] Цитира се по книгата на U. N. Ghosal «Progress of Greater Indian Research, 1917—1942», Calcutta, 1943.

ДРЕВНОИНДИЙСКОТО ИЗКУСТВО

Широкото разпространение на индийската култура и изкуство в другите страни е довело до това, че някои от най-добрите образци на това изкуство ние намираме извън границите на Индия. За съжаление много от нашите древни паметници и скулптури, особено в Северна Индия, не са се запазили. „Да познаваш индийското изкуство само в Индия — казва сър Джон Маршал, — значи да познаваш неговата история само наполовина. За да го разберем напълно, ние трябва да тръгнем след него по следите на будизма в Средна Азия, Китай и Япония; трябва да проследим как ведно със своето разпространение в Тибет, Бирма и Сиам то е вземало нови форми и се е разкривало в ново великолепие; трябва благоговейно да видим неподражаемото величие на неговите творения в Камбоджа и на Ява. Във всяка от тези страни индийското изкуство се среща с друг национален гений, с друга среда и под тяхното преобразяващо влияние се облича в други одежди.“[1]

Индийското изкуство е толкова тясно свързано с индийската религия и философия, че е мъчно да го познаем напълно, ако нямаме представа за идеалите, които са владеели ума на индиеца. В изкуството, както и в музиката, съществува пропаст, която отделя източните концепции от западните. Навярно великите художници и строители на средновековна Европа биха се почувствували по-съзвучни с индийското изкуство и култура отколкото днешните европейски художници, които поне отчасти черпят вдъхновението си от периода на възраждането и от следващата епоха. В индийското изкуство винаги има религиозен мотив, онзи стремеж да се надзърне в задгробния свят, който е въодушевявал навярно и строителите на големите катедрали в Европа. Красотата се смята като нещо субективно, а не обективно; тя е рожба на духа, макар че е способна, намирайки форма и съдържание, да приеме красиви очертания. Гърците са обичали красотата заради самата красота и са намирали в нея не само радост, но и истина; древните индийци също са обичали красотата, но винаги са се стремели да вложат в своето произведение някакво по-дълбоко съдържание, някакво видение на вътрешната истина, както са си я представляваш. Най-хубавите образци на техния творчески труд предизвикват възхищение, макар че човек не може да разбере онова, към което са се стремели и какви идеи са ги вдъхновявали. В по-несъвършените произведения това неразбиране, неспособността да доловиш духа на художника, става пречка, за да ги оцениш. Явява се смътното чувство на неловкост, раздразнение против онова, което съвсем не можеш да разбереш и това те кара за заключиш, че художникът не е знаел работата си и претърпял несполука. Понякога се поражда дори чувство на отвращение.

---

[1] От предговора към книгата на Reginald May «Buddhist Art in Siam», Cambridge, 1938, цитирано в съчинението на Ghosal «Progress of Greater Indian Research», Calcutta, 1943.

Аз не знам нищо за изкуството, било то източно или западно, и не съм компетентен да кажа нещо за него. Реагирам на него така, както би реагирал всеки несведущ любител. Някоя картина, скулптура, някое здание ме довеждат до възторг, трогват ме и пораждат у мен странни чувства; понякога те ми доставят само малко удоволствие, понякога съвсем не ме докосват и аз минавам почти без да ги забележа; понякога те дори ме отблъскват. Аз не мога да обясня тези чувства, да говоря научно за качествата или недостатъците на произведенията на изкуството. Статуята на Буда в Анурадхапура на Цейлон ме развълнува дълбоко и нейното изображение от дълги години ме съпровожда. Същевременно някои прочути храмове в Южна Индия с многото си скулптурни украшения и детайли ме дразнят и предизвикват в мене чувство на неловкост.

Отначало европейците, възпитани в гръцките традиции, са разглеждали индийското изкуство от гръцко гледище. В гръцко-будисткото изкуство на Гандхара и на Пограничната област те са виждали нещо познато на тях и са смятали другите форми на изкуството в Индия като изпаднали образци на това изкуство. Постепенно се е породил нов подход и е станало ясно, че индийското изкуство е било нещо оригинално и значително и съвсем не е имало своя произход в гръцко-будисткото изкуство, което е било само негово бледо отражение. Този нов подход е дошъл по-скоро от континентална Европа, отколкото от Англия. Интересно е, че индийското изкуство (това се отнася и за санскритската литература) се е ценяло повече на европейския континент, отколкото в Англия. Често съм се замислял до каква степен това е обусловено от злополучните политически отношения, които съществуват между Индия и Англия. Навярно тези отношения са изиграли определена роля, макар че сигурно е имало и други по-съществени причини за този различен подход. Има разбира се много англичани, художници, учени и други, които са разбрали добре националния дух и гледищата на Индия; те са помогнали да се открият наши стари съкровища и да се обяснят на света. Има също така много такива хора, на които Индия е благодарна за тяхното топло приятелство и услуги. Това обаче не променя факта, че между индийците и англичаните съществува пропаст и то пропаст, която все повече се разширява. По отношение на индийците това е по-лесно да се разбере. Поне лично за мене. Защото през последните години станаха много неща, които се запечатаха дълбоко в душата ни. По отношение на другата страна подобни чувства са породени може би от разни причини и отчасти от възмущението, че ги обвиняват пред целия свят, тогава, когато, според тях, те не са виновни. Но чувството е по-дълбоко от политиката, то изниква неволно и на него, изглежда, повече от всичко е подвластна английската интелигенция. Индиецът им се вижда като особена проява на първородния грях и всички негови творения носят върху себе си такъв отпечатък. Неотдавна един популярен английски автор, едва ли типичен изразител на английския начин на мислене, написа книга, от която диша злобна омраза и отвращение почти към всичко индийско. По-видният и представителен английски автор Осбърт Ситуел заявява в своята книга «Escape with me» (1941), че „идеите на Индия, въпреки техните многообразни и различни чудеса, остават отблъскващи". Той говори също за „оная отвратителна скабрьозност, която често разваля индийските произведения на изкуството".

Ситуел има пълно право да се придържа към такова мнение за индийското изкуство или за Индия изобщо. Уверен съм, че той мисли искрено това. Мене лично ме отблъскват много неща в Индия, но аз не изпитвам такова чувство към Индия изцяло. Това е естествено, защото съм индиец и не ми е леко да мразя самия себе си, колкото и да съм недостоен. Но това е въпрос не на мнения или възгледи за изкуството; в много по-голяма степен то е съзнателна или подсъзнателна омраза и неприязън към целия народ. Нима не е вярно, че ние не обичаме и мразим онези, които са ни обидили?

Между англичаните, които ценят индийското изкуство и се приближават към него с нова мярка, са С. Лоуренс Биньон и Е. Б. Хейвел. Хейвел се отнася особено възторжено към индийското изкуство и към духа, с който то е пропито. Той подчертава, че голямото национално изкуство дълбоко отразява образа на мислене и характера на нацията, но то може да се разбере само след като се схванат легналите в неговата основа идеали. Чуждата господствуваща нация, която не разбира и принизява тези идеали, със самия тоя факт сее семена на интелектуална антипатия. Той казва, че индийското изкуство е било обърнато не към тесен кръг от високо образовани хора. Негов стремеж е бил да направи разбрани за масите основните идеи на религията и философията. За това, че индийското изкуство е успяло в своите възпитателни задачи, може да се заключи по факта, известен всекиму, който е запознат отблизо с индийския живот, че индийските селяни, макар и неграмотни в западния смисъл на тази дума, се броят като най-културните представители на своята класа в целия свят.[1]

В изкуството, както и в санскритската поезия и в индийската музика, художникът като че ли се е отождествявал с природата във всички нейни настроения, изразявал е присъщата на човека хармония с природата и вселената. Това е лайтмотивът на цялото азиатско изкуство и тъкмо благодарение на това изкуството на Азия се отличава с известно единство, въпреки цялото негово голямо разнообразие и толкова явните национални различия. Древните произведения на живописта в Индия не са много, ако не смятаме прекрасните фрески в Аджанта. Може би много произведения са загинали. Индия се е славила с успехите си в областта на скулптурата и архитектурата, тъй както Китай и Япония са били известни в областта на живописта.

Индийската музика, толкова различна от европейската музика, е била посвоему високо развита; Индия се е славела с музиката си, която е оказала значително влияние върху музиката на Азия, като се изключи Китай и Далечният изток. Така музиката е станала още едно съединително звено с Персия, Афганистан, Арабия, Туркестан и до известна степен с други райони, където е цъфтяла арабската цивилизация, например Северна Африка. Индийската класическа музика ще има вероятно успех във всички тези страни.

Значително влияние върху развитието на изкуството в Индия, както и в други страни на Азия, е оказал религиозният предразсъдък, насочен против скулптурите на боговете. Ведите били против покланяне пред образа на божеството и образът на Буда бил запечатан в скулптурата и живописта едва в сравнително късния период на развитието на будизма. В Матхурския музей има една голяма каменна статуя на бодисатва, изпълнена със сила и мощ. Отнасяме я към опохата на кушаните, т. е. приблизително към началото на християнската ера.

---

[1] E. B. Havell, The Ideals of Indian Art, 1920, p. 19.

Ранният период на индийското изкуство е наситен с натурализъм, който отчасти е изникнал като последица на китайското влияние. Китайското влияние върху развитието на индийското изкуство в различни времена, и в това число върху развитието на неговия натурализъм, напомня за проникването на индийския идеализъм в Китай и Япония и на силното му влияние в тези страни през продължителен период от време.

През периода на Гуптите, от 4 до 9 век от н. е. — така наречения Златен век на Индия — били издълбани пещерите на Аджанта и изписани фреските. Багх и Бадами също се отнасят към този период. Фреските на Аджанта много красиви, са оказвали от времето на тяхното откритие силно влияние върху нашите съвременни художници, които се отвръщаха от живота, стараейки се да подражават на стила на Аджанта, което довеждаше естествено до отрицателни резултати.

Аджанта ни въвежда в някакъв далечен, приличащ на мечта и все пак много реален свят. Тези фрески били нарисувани от будистки монаси. „Стой настрана от жените, дори не ги гледай, защото те са опасни" — е казал преди много години техният Учител. И все пак има много жени, прекрасни жени, принцеси, певици, танцувачки, седнали и прави, гиздещи се или вървящи една след друга. Жените на Аджанта се прочули. Колко добре тези художници-монаси са познавали навярно света и вълнуващата драма на живота, с каква любов са я изобразявали, тъй както са рисували и бодисатва в цялото негово спокойствие и неземно величие.

През 7 и 8 век били изсечени в скалата огромните Елорски пещери с великолепния храм на Кайласа в центъра; мъчно е да си представим как е могла да се роди у хората подобна замисъл и как, имайки подобна замисъл, те са я облекли в плът и форма. Пещерите на Елефанта с мощната и изкусна статуя на Тримурти също се отнасят към този период, както и групата паметници в Мамалапурам в Южна Индия.

В пещерите на Елефанта се намира разбитата статуя на Шива Натарага, танцуващият Шива. Хайвел отбелязва, че дори както е повредена, тя е една величествена замисъл и въплъщение на титаническа мощ. „Макар да изглежда, че самата скала трепти в такт с ритмичното движение на танца, в чертите на благородното лице е изписано същото безоблачно спокойствие и безстрастие, които излъчва лицето на Буда."

В Британския музей има друг Шива Натарага и за него Епщайн е писал: „Шива танцува, като твори света и го унищожава, неговите широки ритмични движения пораждат представата за огромни световни периоди, а движенията му са изпълнени с безжалостната магическа сила на заклинанията. Малката скулптурна група в Британския музей е най-трагичното от вижданите където и да било въплъщения на идеята за смъртта в любовна тема; то увековечава както никое друго произведение съдбовния елемент, присъщ на човешките страсти. Нашите европейски произведения са банални и безсмислени в сравнение с тези дълбоки произведения, лишени от дрънкалките на символизма, съсредоточени върху главното, и дълбоко пластични.“[1]

В Копенхагенската плиптотека има една скулптурна глава на бодисатва, докарана от Боробудур на Ява. От гледище на чистата красота, тя е красива, но, както казва Хейвел, в нея има нещо по-дълбоко; отражаващо като в огледало чистата душа на бодисатва. „Това е лице, което въплъщава спокойствието на океанските дълбочини, ведрината, безметежността на лазурното, безоблачно небе, блаженството, недостъпно за разбиране от смъртните.“

„Индийското изкуство на Ява — добавя Хейвел — има самобитен характер, който го отличава от изкуството на континента, отгдето е дошло. Те са пропити с духа на дълбока безметежност, но в яванския идеал за божеството е загубено онова аскетично чувство, което характеризира индуската култура на Елефанта и Мамалапурам. В индо-яванското изкуство има повече човешка удовлетвореност и радост. Това е израз на спокойната увереност, която са изпитвали индийските колонисти на своя щастлив остров след столетия на бури и борба, които е трябвало да преживеят техните прадеди на континента.“[2]

ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ НА ИНДИЯ

В продължение на цялото първо хилядилетие от християнската ера Индия въртяла обширна търговия и индийските търговци контролирали много чужди пазари. Индия господствувала в търговията по източните морета и достигнала също

---

[1] Epstein, Let There be Sculpture, 1942, p. 193.

[2] Havell, The Ideals of Indian Art, 1920, p. 169.

Средиземно море. Черният пипер и други подправки били изнасяни от Индия или чрез Индия към запад, често на индийски и китайски кораби, и разправят, че вождът на готите Аларих е отнесъл в Рим 3000 фунта черен пипер. Римски автори се оплаквали, че златото изтичало от Рим в Индия и на Изток за размяна срещу различни предмети на разкош.

Търговията в Индия, както и навсякъде, по онова време била основана върху размяна на стоки, които е могло да се намерят или приготвят на място. Индия била плодородна земя, богата с някои продукти, които липсвали на други страни, и тъй като морските пътища ѝ били открити, тя отправяла тези продукти в чужбина. Тя ги получавала също и от източните острови и печелила от превозването. Но Индия имала и други предимства. От отдавнашни времена, дълго преди да се заемат с това други страни, в Индия се произвеждали тъкани и се развила текстилната промишленост. Индийският текстил се изнасял в далечни страни. Коприната също почнала да се приготовлява много рано, макар че вероятно тя съвсем не е била така хубава като китайската коприна, която почнали да внасят още в 4 век преди н. е. Възможно е индийската копринена промишленост да се е развила по-късно, макар че тя, изглежда, не е отишла много далече. Важни успехи били постигнати в боядисването на тъканите и били изнамерени особени методи за приготовляване на трайни вещества за боядисване. В тяхното число било и индигото (дума заета през Гърция от Индия). Навярно това изкуство за боядисване е дало голям тласък на търговията на Индия с чуждите страни.

През първите векове от н. е. химията в Индия е била навярно по-развита отколкото в другите страни. Аз знам малко неща по този въпрос, но има «History of Hindu Chemistry», написана от старейшината на индийските химици и учени сър П. К. Рай, който е възпитал няколко поколения индийски учени. През онези древни векове химията била тясно свързана с алхимията и металургията. Един известен индийски химик и металург се наричал Нагарджуна и това е дало основание да се предполага, че той и великият философ от 1 столетие от н. е. са едно и също лице. Обаче това е много съмнително.

Термичната обработка на желязото била отдавна известна в Индия и индийската стомана и желязо били високо ценени в чужбина, особено в оръжейното дело. Известно е също използването на много други метали. Металите се употребявали и за приготовляване на медикаменти. Добре били известни процесите на дестилация и калциниране. Макар че медицината била основана главно върху стари медицински трактати, лекарската наука била доста добре развита и чак до началото на средновековието се правили успешни експериментални работи. Изучавало се анатомия и физиология, а мисълта за кръвообръщението била изказана в Индия дълго време преди Хардей.

Астрономията, най-древната от науките, влиза като задължителен предмет в университетската програма и била свързана с астрологията. Бил съставен много точен календар и с него народът все още си служи. Това е слънчев календар, който има лунни месеци; във връзка с това ставало периодическото поправяне на календара. Както и навсякъде, този календар представлявал особен интерес за жреците и брахманите, които определяли празненствата, свързани със смяната на годишните времена, а освен това жреците и брахманите посочвали точното време на слънчевите и лунните затъмнения, на което също се придавал характер на празненства. Те използували тези си знания, за да поддържат в масите такива вярвания и обреди, които, както сигурно им е било известно, са били суеверия, и с това да повдигат своя престиж. Практическото прилагане на астрономическата наука оказало голяма помощ на хората, които тръгвали по море. Древните индийци се гордеели с успехите, постигнати от тях в областта на астрономическите знания. Те поддържали връзки с арабската астрономия, чийто център на развитие била предимно Александрия.

Мъчно е да се каже колко голямо развитие са получили в онова време механическите приспособления, но корабостроенето процъфтявало и често се споменава за различни видове „машини“, особено военни. Това накарало някои възторжени и доверчиви индийци да смятат, че са съществували всевъзможни сложни машини. Смята се обаче, че по онова време Индия не е отстъпвала на никоя друга страна в правенето и прилагането на оръдия, в знанието на химията и производството на метали. Тъкмо това ѝ е дало предимства в търговията и ѝ позволило да контролира в течение на няколко века редица чужди пазари.

Навярно тя е имала още едно предимство — отсъствието на робски труд, което е спъвало развитието на гръцката цивилизация и на други ранни цивилизации и е пречило на техния напредък. Кастовата система с всичките ѝ пороци, които постепенно се увеличавали, била неизмеримо по-добра от робството, дори за онези, които са заемали най-ниско положение в обществото. Във всяка каста имало равенство и известна свобода; всяка каста била основана на един вид занаят и работила в своята област. В резултат била постигната висока специализация и голяма опитност в занаятите и домашното производство.

МАТЕМАТИКАТА В ДРЕВНА ИНДИЯ

Древните индийци с тяхната висока интелектуалност и склонност към абстрактното мислене естествено е трябвало да заемат ръководно положение в математиката. Европа е заимствувала зачатките на аритметиката и алгебрата от арабите (с това се обяснява и името „арабски цифри“), а арабите на свой ред са ги заимствували от Индия. Поразителните успехи, постигнати от индийците в математиката, сега са добре известни и е признато, че основите на днешната аритметика и алгебра са били положени още в древна Индия. Примитивният метод за използуване на абаките[1] и употребата на римските и подобни на тях цифри дълго време са забавяли напредъка, докато най-сетне десете индийски цифри, включително знакът нула, освободили човешкия разум от тези ограничения и показали в нова светлина значението на числата. Тези цифрови обозначения били единствени по своя вид и напълно се отличавали от всички други обозначения, които се употребявали в другите страни. Сега те имат достатъчно широко разпространение и ние ги употребяваме като нещо естествено, обаче на времето си те са създали условията за революционен напредък. Нужни са били много векове, за да дойдат тези цифрови обозначения от Индия през Багдад в западния свят.

Преди 150 години, по време на Наполеон, Лаплас писа: „Индия ни даде остроумния метод за изразяване на всички числа чрез десет знака, при което освен големината на всеки знак, значение има и неговото разположение. Тази дълбока и важна мисъл ни изглежда днес толкова проста, че ние не забелязваме истинските ѝ достойнства, но самата нейна простота и голяма лекота, която тя е придала на всички изчисления, правят нашата аритметика едно от най-полезните изобретения. Ние ще оценим цялото величие на това постижение, когато си спомним, че край него е минал дори геният на Архимед и Аполоний — двама от най-великите хора на древността."[1]

---

[1] Абака — уред за смятане у древните гърци и римляни във вид на дъска.

Появяването на геометрията, аритметиката и алгебрата в Индия води началото си от далечни времена. Най-напред е съществувала навярно някаква особена геометрическа алгебра, която се прилагала при начертаването на фигури за ведическите олтари. В най-древните книги се споменава геометрическият метод за преобразуване на квадрата в правоъгълник по дадена страна: ax=c. Геометричните фигури и досега се използуват широко в индийските обреди. Индия е постигнала успехи в областта на геометрията, но в това отношение Гърция и Александрия са я изпреварили. Но в областта на аритметиката и алгебрата палмата на първенство е принадлежала на Индия. Изобретателят или изобретателите на десетичната система на смятане и на знака нула са неизвестни. Първото известно на нас употребяване на знака нула ние намираме в една от свещените книги, датирана приблизително двеста години преди н. е. Смята се за вероятно, че десетичната система за смятане е била изнамерена в началото на християнската ера. Нулата, наричана шуня, или „нищо", се изобразявала отначало като точка, а по-късно като мъничко колелце. Тя се смятала за също такова число, както всички останали. Професор Холстед подчертава по следния начин много голямото значение на това изобретение: „Значението на въвеждането на знака нула не може да се оцени достатъчно. Тази способност да дадеш на празното „нищо" не само място, име, образ, символ, но също и практическо значение, е типична за народа на Индия, страната, от която е дошло всичко това. Това е все едно да създадеш от нирвана динамомашина. Нито едно математическо изобретение не е имало такова значение за общия напредък на разума и могъществото."[2]

И друг един съвременен математик красноречиво разказва за това историческо събитие. Данциг пише в своя труд „Number": „През този дълъг, почти петхилядилетен период са се издигнали и паднали много цивилизации, всяка от които е оставила в наследство своя литература, изкуство, философия и религия. Но каква е била общата равносметка на постиженията в областта на смятането, на тази най-древна наука, прилагана от човека? Една негъвкава цифрова система, толкова несъвършена, че е правила напредъка почти невъзможен, и една система на смятане , толкова ограничена по размери, че дори за елементарни изчисления е трябвало да викат специалист... Човек се е ползувал от тези системи в течение на хилядилетия, без да направи нито едно ценно подобрение и без да внесе нито една значителна идея... Дори в сравнение с бавното развитие на идеите в периода на средновековието историята на смятането представлява странна картина на угнетяващ застой. Разглеждани в тази светлина, постиженията на неизвестния индус, който в първите векове от н. е. е открил позиционния принцип, добиват значението на световно събитие.“[1]

---

[1] Цитира се по книгата на L. Hogben «Mathematics for the Million», London, 1942.

[2] G. B. Halsted, On the Foundation and Technique of Arithmetic, p. 20, Chicago, 1912; цитира се по книгата на Datta and Singh «History of Hindu Mathematics, London, 1935.

Данциг е озадачен от факта, че големите математици на Гърция не са се натъкнали на това откритие. „Може би целият въпрос е там, че гърците са изпитвали явно презрение към приложната наука, като са оставяли дори обучението на своите деца на робите? Но ако това е така, как е могло да стане, че една нация, която ни е дала геометрията и толкова далеко е тикнала напред тази наука, не е създала дори елементарна алгебра? Не е ли странно също, че алгебрата, този крайъгълен камък на съвременната математика, също се е зародила в Индия и то приблизително по едно време с позиционната система?“

Професор Хогбен ни подсказва отговора на този въпрос: „Трудността да разберем факта, защо тъкмо индусите са направили това откритие, защо не е било направено от математиците на древността, защо то се е паднало на практика, става непреодолимо само ако ние търсим обяснения за интелектуалния напредък в гениалността на малцина надарени личности, а не в цялата социална умствена среда, която обкръжава дори най-великия гений. Това, което е станало в Индия приблизително в началото на 2 столетие от н. е., се е случвало и по-рано. Може би сега това става в Съветска Русия... Да се съгласим с това (с тази истина), значи да признаем, че всяка култура носи в себе си семената на своята собствена гибел, ако не отделя на образованието на народните маси толкова внимание, колкото и на образованието на изключително надарените хора."[1]

---

[1] Цитира се по книгата на L. Hogben «Mathematics for the Million», 1942, p. 285.

Трябва значи да предположим, че тези грандиозни изобретения ние дължим не на минутното просветление на някой случаен гений, значително изпреварил своята епоха, но че това е било в същност продукт на социалната среда, и че тези изобретения са отговаряли на някоя насъщна нужда на времето. Несъмнено е, че за да се направи откритие и да се задоволи искането на епохата, нужен е бил гений от най-голяма величина, но ако нямаше такава нужда, нямаше да има и стремежът да се намери някакъв изход, и дори ако откритието би било направено, то щеше да бъде забравено или сложено настрана, докато се появи по-благоприятна обстановка за неговото използуване. От ранните санскритски математически произведения явно се вижда, че такава нужда е съществувала, защото в тези книги се обсъждат много проблеми, които засягат търговията и социалните отношения и са свързани със сложни изчисления. Там има въпроси по данъчното облагане, кредита и лихвите; въпроси за търговските дружества, за разменната търговия, а също и за обмяната и определянето пробата на златото. Обществото е станало сложно и много хора били заети с изпълнение на административни функции и широка търговия. Невъзможно е било да се върши това без прости методи на изчисление.

Приемането в Индия на нулата и на десетичната система за смятане дало простор на разума за бърз напредък в аритметиката и алгебрата. Стават редица открития: въвеждане на дробите, умножение и деление на дробите; въвеждане и усъвършенствуване на тройното правило; квадрат и квадратен корен (заедно със символа на квадратния корен куб и кубически корен: знакът минус; таблици на синусите; изчисляване на числото „пи", значение на 3, 1416, използуване на буквите от азбуката в алгебрата за означаване на неизвестните величини; употребата на прости и квадратни уравнения; изследване на свойствата на нулата. Нулата се определя от условията: $a-a=0$; $a+0=a$; $a-0=a$; $a\times0=0$; $a:0$ е безкрайност. Въвежда се също понятието за отрицателните величини, например $\sqrt{4}=\pm2$.

Тези и други успехи в математиката са изложени в книгите на видни математици, които са живели между 5 и 12 век от н. е. Има също и по-древни книги (Баудхаяна, около 8 век преди н. е.; Апастамба и Катаяяна, двете около 5 век преди н. е.), които третират геометрически проблеми, засягащи главно триъгълниците, правоъгълниците и квадратите. Най-древната от стигналите до нас книги по алгебра е написана от знаменития астролог Арябхата, който се е родил в 476 година от н. е. Той написал тази книга по астрономия и математика, когато бил само на 23 години. Арябхата, когото наричат понякога изобретател на алгебрата, сигурно се е осланял поне отчасти на работата на своите предшественици. Следващата голяма фигура в индийската математика е бил Бхаскара I (522 год. от н. е.), след него идва Брахмагупта (628 г. от н. е.), който бил също и прочут астроном. Той е изложил законите за употребата на шунята, или нулата, и е направил други важни открития. По-нататък следват ред математици, които са писали по въпросите на аритметиката и алгебрата. Последният голям математик е бил Бхаскара II, който се е родил в 1114 г. от н. е. Той написал три книги: по астрономия, алгебра и аритметика. Книгата му по аритметика се казва „Лилавати“, което е странно име за математически трактат, тъй като това е име на жена. В книгата често се споменава за млада девойка, към която авторът се обръща с думите „О, Лилавати!“ и след това ѝ разяснява излаганите проблеми. Смятат, без каквито и да било определени доказателства, че Лилавати е била дъщеря на Бхаскара. Стилът на книгата е ясен и прост и достъпен за разбиране от младежта. В санскритските училища тази книга отчасти поради стила си се използва и до днес.

---

[1] Hogben, Mathematics for the Million, London, 1942, p. 285.

Математически книги продължавали да се появяват и по-късно (Нараяна — 1150 г., Ганеша — 1545 г.), но това са само повторения на направеното досега. След 12 век и до съвременната епоха в Индия е била извършена много малко оригинална работа в областта на математиката.

През 8 век, в царуването на халиф ал-Мансур (753—774 г.) редица индийски учени отишли в Багдад, и между книгите, които взели със себе си, имало трудове по математика и астрономия. Навярно индийските цифрови обозначения са стигнали в Багдад още по-рано, но това е било първото тяхно систематично изложение и книгите на Арябхата и на други автори били преведени на арабски език. Те оказали влияние върху развитието на математиката и астрономията в арабския свят и спомогнали да се въведат там индийските цифрови обозначения. По него време Багдад бил голям център на науката и там се стичали гръцки и еврейски учени, а заедно с тях проникували и гръцката философия, геометрия и други науки. Културното влияние на Багдад се е чувствувало в целия мюсюлмански свят, от Средна Азия до Испания, и трудовете на индийските математици в арабски преводи се разпространили по целия този обширен район. Арабите нарекли цифровите обозначения „цифри на Хинда“ (т. е. на Индия), а число се казва по арабски „хандаса“, т. е. „от Хинди“.

От арабския свят новата математика проникнала в европейските страни навярно чрез мавританските университети в Испания и легнала в основата на европейската математика[1]. В Европа се противели на употребата на новите числа, тъй като ги смятали като неточни символи, и е трябвало да минат няколко столетия, за да намерят те общо приложение. Най-ранният, нам известен, случай за тяхната употреба е сицилианската монета от 1134 година; в Англия за пръв път те били употребени в 1490 година.

Няма съмнение, че някои сведения за индийската математика и особено за позиционната система на смятане са проникнали в Западна Азия още преди официалното посолство да донесе в Багдад книгите[1]. В оплакването на един сирийски учен, монах, оскърбен от високомерието на някои гръцки учени, които гледали от високо на сирийците, има едно интересно изказване. Този монах, на име Северус Себохт, живеел в един манастир на Ефрат. В своето оплакване, написано в 662 г. от н. е., той се мъчи да покаже, че сирийците не са отстъпвали в нищо на гърците. За пример той сочи индийците: „Аз няма да засягам науката на индийците, народ различаващ се от сирийците; техните забележителни открития в астрономията, по-дълбоки от откритията на гърците и вавилоняните; тяхната система на смятане, която надминава всички описания. Искам само да кажа, че смятането става с девет знака. Ако за тези неща биха узнали онези, които смятат, че уж са постигнали границите на науката само защото говорят по гръцки, то те биха се убедили, че има и други, които знаят това-онова.“[1]

Говорейки за математиката в Индия, не мога да не си спомня за една видна личност от новото време. Това е Сриниваса Рамануджам. Роден в семейство на беден брахман в Южна Индия и нямащ възможност да получи нужното образование, той станал чиновник в Мадраската пристанищна корпорация.

---

[1] Цитира се по книгата на Datta and Singh «History of Hindu Mathematics», 1933. Аз дължа на тази книга много сведения по дадения въпрос.

Но неговата природна гениалност все пак се проявила и той посвещавал свободните си часове на математика. По една щастлива случайност той привлякъл вниманието на един математик, който изпратил някои негови любителски работи в Кембриджския университет в Англия. Тези работи направили впечатление на учените и Рамануджам получил стипендия. Тогава той напуснал работата си на чиновник, заминал за Кембридж, където за много кратко време написал една работа, която се отличава с голяма ценност и удивителна оригиналност. Кралското дружество на Англия, донякъде против обичаите си, го направило свой член, но след две години той умрял, навярно от туберкулоза, на 33 години. Спомням си, че професор Джулиан Хъксли бе писал за него някъде като за най-големия математик на нашето столетие

Краткият живот на Рамануджам и неговата смърт символизират условията в Индия. Какъв нищожен брой от хора измежду многото милиони в нашата страна изобщо получават що-годе образование; какво множество живее на границата на глада; пък и мнозинството от тези, които получават някакво образование, не могат да разчитат на нищо освен на служба в някаква кантора срещу възнаграждение, което обикновено е много по-малко от помощта, давана на безработните в Англия. Ако животът би разтворил широко пред тях своята врата, ако им бъдат осигурени храна, здрави жизнени условия, възможности за образование и растеж, мнозина от тези милиони биха били видни учени, педагози, инженери, индустриалци, писатели и художници, помагащи за строежа на нова Индия и на един нов свят!

РАСТЕЖ И УПАДЪК

През първото хилядилетие от християнската ера в Индия е имало много периоди на подем и падение, много стълкновения със завоевателите и вътрешни смутове. И все пак това е бил период на интензивен национален живот, изпълнен с кипяща енергия, живот, разпространяващ се във всички посоки. Културата ражда богата цивилизация, буйно разцъфнала в областта на философията, литературата, драмата, изкуството, науката и математиката. Икономиката на Индия се развива, разтварят се хоризонтите пред Индия и в нейното зрително поле попадат нови страни. Увеличават се връзките с Иран, Китай, елинистическия свят, Средна Азия, а най-важното —

наблюдава се силен порив към източните морета, който довежда до организиране на индийски колонии и до разпространяване на индийската култура далеч отвъд границите на Индия. В средния период на това хилядилетие, от началото на 4 до 6 век, процъфтява империята на Гуптите, която става покровителка и символ на тази обширна интелектуална и художествена дейност. Това време наричат Златен или Класически век на Индия и произведенията от този период, които са класически в санскритската литература, отразяват ведрината, спокойната вяра на народа в себе си и пламенната гордост, че нему се е паднало щастието да живее в тази епоха на разцвет на цивилизацията и заедно с всичко това — стремежа да използува докрай своите големи интелектуални и художествени възможности.

Обаче преди още да завърши този Златен век, проличават признаците на слабост и упадък. От северозапад, вълна след вълна, идват белите хуни; отблъскват ги назад, но те идват отново и отново и постепенно си пропраят път в Северна Индия. В течение на половин век те дори били господствуваща сила в целия Север. Но след това последният от великите Гупти сключил съюз с Яшоварман, владетел на Централна Индия, и с огромни усилия изтласква хуните. Този продължителен конфликт отслабил Индия в политическо и военно отношение и навярно разселването на голям брой от тези хуни по цяла Северна Индия постепенно е предизвикало вътрешни промени в народа. Те се асимилирали, както са се асимилирали преди това всички чужди елементи, но оставили своята следа и отслабили старите идеали на индо-арийските народи. Стари съчинения за хуните разказват за тяхната крайна жестокост и варварски навици, толкова чужди на индийските понятия за правилата на водене на война и за управляване.

В 7 век, при Харша станало известно оживление и възраждане както колитическо, така и културно. Уджайини, днешният Уджайн) — бившата блестяща столица на Гуптите, отново станала средище на изкуството и културата и център на могъщо царство. Но през последващите столетия тя също отслабва и угасва. В 9 век владетелят Гуджарата Михира Бходжа създава в Северна и Централна Индия обединена държава със столица в Канауджа. Става ново литературно възраждане, централна фигура на което е Раджашекхара. В началото на 11 век се откроява могъщата и интересна фигура на другия Бходжа и Уджайини отново става велика столица.

Този Бходжа бил забележителен човек, отличил се в много области. Той бил вещ по граматиката, лексикограф, интересувал се от медицина и астрономия. Бил е архитект, покровител на изкуството и литературата, известен е също така като писател и поет, автор на много произведения. Името му е влязло в народните приказки и легенди като символ на величие, ученост и великодушие.

И все пак, въпреки всички тези просвятвания, Индия изглежда е била обхваната от вътрешна слабост, която е засегнала не само нейното политическо положение, но и творческата й дейност. Мъчно е да се установи точно продължителността на този процес, защото той е ставал бавно и постепенно и е засегнал Северна Индия преди Южна. Югът дори започнал да играе по-важна роля както в политическо, така и в културно отношение. Може би то се обяснява с обстоятелството, че Югът е избягнал непрекъснатото напрежение на борбата с повтарящите се нахлувания. Може би мнозина писатели, художници и архитекти са се преселили на юг, за да се махнат от неспокойната обстановка на Севера. Могъщите държави на Юга с техните блестящи дворове привличали тези хора и им създавали условия за творчество, каквито те не са намирали в други места.

Макар че Северът не е заемал господствуващо положение в Индия, както това често е било в миналото, макар и да е бил разделен на малки държави, все пак животът там все още бил богат и имало много центрове на културна и философска дейност. Център на религиозно и философско мислене бил както винаги Бенарес и всеки, който създавал нова теория или давал ново тълкуване на старата теория, трябвало да дойде тук, за да докаже своята правота. В течение на дълго време Кашмир бил голям санскритски център на будистката и брахманистката наука. Големите университети продължавали да цъфтят. Най-прочутият от тях, Наланда, се славил с научната си дейност по цяла Индия. Пребиваването в Наланда било свидетелство за висока образованост. Не е било лесно да попаднеш в този университет, защото се допускали само онези, които вече били достигнали известен уровен на знания. В този университет се обучавали лица, завършили други университети; освен това привличани били учащи се от Китай, Япония и Тибет и дори от Корея, Монголия и Бухара. Покрай религиозните и философски предмети (както будистки, така и брахманистки) преподавали се също естествени, хуманитарни и приложни науки. Там имало школа по изкуството и отделение за архитектура, медицинска школа, селскостопанско отделение, отделение за млекарски и животновъдни стопанства. Според съществуващите сведения интелектуалният живот на университета се характеризирал с оживени спорове и дискусии. Разпространяването на индийската култура в чужбина било главно резултат на трудовете на учените от Наланда.

Освен Наланда имало е университет Викрамашила, близо до днешния Бхагалпур в Бихар и Валабхи в Катхиавар. В периода на Гуптите се прославил университетът Уджайини. На юг се намирал университетът Амравати.

И все пак към завършване на хилядилетието всичко това представя вече залез на цивилизацията. Блясъкът на утрото отдавна е помръкнал, пладне е минало. Югът запазил своята жизнеспособност и сила и това продължило също няколко столетия. Индийските колонии в чужбина живеели активен и пълнокръвен живот до средата на следващото хилядилетие. Но сърцето като че ли е спирало, биенето му замирало и постепенно това вцепеняване и отслабване се разпространили към краищата. След Шанкара, живял през 8 век, не е имало нито една голяма фигура във философията, макар че следват цяла редица коментатори и диалектици. И самият Шанкара бил дошъл от юг. Любознателността и дръзкият дух отстъпват място на формалната логика и безплодната диалектика. И брахманизмът, и будизмът западат и изникват упадъчни форми на култа, особено някои разновидности на тантристкия култ и изопачаването на системата йоги.

В литературата последна голяма фигура е Бхавабхути (8 век). Продължавали да излизат много книги, но стилът им става все повече и повече маниерен и сложен. Те губят свежестта на мисълта и формата. В математиката последното голямо име е Бхаскара II (12 век). В изкуството Е. Б. Хейвел ни отвежда малко по-далеч, отвъд рамките на този период. Той заявява, че формата на изразяване не била художествено съвършена до 7—8 век, когато са били създадени повечето от крупните произведения на склуптурата и живописта. Според него времето от 7 или 8 век до 14 век било велик период на индийското изкуство, отговарящ най-много на развитието на готическото изкуство в Европа. Той добавя, че творческият импулс на староиндийското изкуство почнал чувствително да намалява в 16 век. Няма да преценявам доколко вярно е това мнение, но смятам, че и в областта на изкуството Южна Индия повече е продължила старите традиции, отколкото Северна Индия.

Последната от най-големите вълни на емиграция от Южна Индия с цел да се създадат колониални поселища станала в 9 век, но Чола на юг си оставала голяма морска държава до 11 столетие, когато победила и завоювала Шри-Виджая.

По такъв начин ние виждаме, че Индия е пресъхвала и губела своя творчески гений и жизнеспособност. Този процес е бил бавен и е продължил няколко столетия, като почнал на север и накрай стигнал до юг. Какви са били причините за този политически упадък и застой в областта на културата? Обяснявало ли се е това само със старостта, която изглежда постига цивилизациите както и хората, или пък цивилизацията трябва да мине през стадиите на подем и падение, както морските приливи и отливи? Може би вината за това се крие във външни причини и нахлувания? Радхакришнан казва, че индийската философия загубила силата си, когато загубила политическата си свобода. Силвен Леви пише: «La culture sanscrite a fini avec la liberté de l'Inde; des langues nouvelles, des littératures nouvelles ont envahi le territoire aryen et l'en ont chassé; elle s'est réfugiée dans les collèges et y a pris un air pédantesque».[1]

Всичко това е вярно, защото загубата на политическата свобода неизбежно води към упадък на културата. Но защо изобщо е трябвало да се загуби политическата свобода, ако преди нея не е имало някакъв упадък? Една малка страна лесно може да бъде потисната от превъзхождаща сила. Но такава огромна, развита и високо цивилизована страна като Индия не може да отстъпи на натиска на нападение отвън, ако няма вътрешен упадък или ако завоевателят не притежава по-висока военна техника. Такъв вътрешен упадък ясно се чувствувал в Индия в края на миналото хилядилетие.

В живота на всяка цивилизация неведнаж идват периоди на затлъстяване и разпадане; такива периоди е имало и по-рано в историята на Индия. Но Индия ги е преодолявала и отново добивала младост, като понякога за известно време се прибирала в своята черупка и отново се появявала, изпълнена с пресни жизнени сили. Винаги се запазвало някое динамично ядро, което е можело да се обновява благодарение на нови връзки и да се развива отново, донякъде различващо се от миналото и все пак тясно свързано с него. Може би тази способност за приспособяване, тази гъвкавост на ума, така често спасявали Индия в миналото, сега са я напуснали? Може би нейните предубеждения и увеличаващата се закостенялост на социалната ѝ система са вкочанили и нейния разум? Защото ако животът престава да върви напред и да се развива, прекратява се и еволюцията на мисълта. Индия винаги е била интересно съчетание на консерватизъм в практиката и на революционната мисъл. Тази мисъл неизбежно се е отразявала на практика, макар че е правила това по свой начин, без да проявява непочтителност към миналото. „Mais si leurs yeux suivaient les mots anciens, leur intelligence y voyait des idées nouvelles. L'Inde s'est transformée à son insu."[1] Но когато мисълта е загубила своята революционност и творческа сила и е станала смирен слуга на отживялата и безсмислена практика, която бърбори стари думи и се бои от всичко ново, тогава и животът е отивал в застой, ставал е свързан и затворен в тъмницата, създадена от собствени ръце.

---

[1] „Краят на санскритската култура настъпил заедно със загубата на свободата на Индия; нови езици, нова литература наводнили арийската територия и изгонили от там тази култура. Тя намерила убежище в колежите и взела педантичен характер."

Ние знаем много примери на упадък на цивилизацията и може би най-забележителен от тях е упадъкът на европейската класическа цивилизация, завършил с падането на Рим. Дълго преди да падне под натиска на завоевателите от север Рим е бил пред края на гибелта поради собствени вътрешни стълкновения. Неговата икономика, някога цъфтяща, започнала да линее и породила всевъзможни трудности. Градските занаяти западнали, цъфтящи градове постепенно запустявали и осиромашавали и дори плодородието на почвата бързо намалявало. Императорите гледали по какви ли не начини да превъзмогнат всички тези увеличаващи се трудности. Имало принудително държавно регулиране на дейността на търговците, занаятчийте и работниците, които били закрепени в определени заняти? Много професии били закрити за онези, които не принадлежали към определени групи работници. По такъв начин някои професии фактически били превърнати в касти. Селяните станали крепостни. Но всички тези повърхностни опити да се предотврати упадъкът претърпели несполука и дори влошили положението и Римската империя рухнала.

---

[1] „Но ако очите им са следвали старите думи, разумът им е виждал в тях нови идеи. Индия се е променяла въпреки своята воля."

Индийската цивилизация не е изпитала и не изпитва такова драматично падание. Тя проявила поразителна устойчивост въпреки всичко станало, но постепенният упадък е явен. Мъчно е да се установи що-годе точно какви са били социалните условия в Индия в края на първото хилядилетие от н. е.; но може да се каже с известна увереност, че икономиката на Индия е престанала да расте и се появили явни признаци на упадък. Навярно това е бил неизбежен резултат на увеличаващата се закостенялост и затвореност на индийската социална система, която може да се определи главно като кастова система. В страните, където са емигрирали индийци, като например в Югоизточна Азия, тяхното мислене, обичаи и икономика не били така сковани и те имали възможност да растат и се развиват. В течение на още читиристотин или петстотин години те процъфтявали в тези колонии и проявявали енергия и творческа сила; но в самата Индия духът на затвореност подривал творческите способности и пораждал тесен, кастов и ограничен светоглед. Животът се оказал раздробен и затворен в установени рамки, занятието на всеки човек било определено веднъж завинаги и работите на другите малко го засягали. Защитата на страната била в ръцете на кшатрите, другите касти не се интересували и даже не били допускани към това. Брахманите и кшатрите гледали от високо на търговията. Образованието и възможностите за растеж били затворени за нисшите касти; тях ги учели да се покоряват на онези, които били над тях. Въпреки добре развитата градска икономика и занаяти държавният строй бил в много отношения феодален. Навярно Индия е изостанала дори в областта на военната техника. При тези условия, без промяна на структурата и откриване на свежи източници за таланти и енергия, всякакъв съществен напредък би бил невъзможен. Кастовата система е пречела на тези промени. При всички свои качества и стабилност, която тя е дала на индийското общество, кастовата система е носела в себе си семената на гибелта.

Индийската социална система (по-късно аз ще се спра на това по-подробно) е дала на индийската цивилизация поразителна устойчивост. Тя дала сила и сплотеност на групата, но това станало пречка за разширение и по-голямо сплотяване. Тя развила майсторството и сръчността, търговията, но всичко това вътре във всяка група по отделно. Ето така определени видове дейност станали наследствени и се появила тенденцията да се избягват нови типове работи и дейност и да се държат за старата рамка, ограничавайки почина и духа на новаторството. Индийската социална система давала известна свобода в ограничена сфера, но за сметка на по-широката свобода и по пътя на държане голям брой хора на ниското стъпало на социалната стълба, лишавайки ги от възможността да растат. Докато тази система е давала възможности за растеж и развитие, тя е била прогресивна. Но когато е стигнала установените предели на развитие, тя е станала неподвижна, реакционна и по-късно неизбежно регресивна.

Това повлякло подире си упадък във всички области: в интелектуалната, философската, политическата, в техниката и методите на войната, в познанството и връзките с външния свят. Благородническите амбиции и феодалните, груповите настроения се засилвали за сметка по-обширната идея за Индия като единно цяло; икономиката преживявала упадък. И все пак, както са показали следващите векове, старата структура още притежавала жизнеспособност и поразителна устойчивост, както и известна гъвкавост и способност към приспособяване. Затова тя е успяла да устои и да извлече изгоди от новите връзки и идейните течения и дори в известни отношения да напредва. Обаче изобилието от стари реликви винаги е свързвало и спъвало този напредък.

Шеста глава

НОВИ ПРОБЛЕМИ

АРАБИ И МОНГОЛЦИ

Докато Харша е управлявал обширната си държава в Северна Индия, а китайският учен и пътешественик Сюан Цзан се е учил в университета в Наланда, в Арабия се е зараждал islямът. В Индия ислямът дошъл и като религия, и като политическа сила; неговото появяване породило много нови проблеми. Трябва обаче да имаме предвид, че е било нужно продължително време, за да могат в живота на Индия да станат съществени промени. Изминали са шестстотин години преди ислямът да проникне в сърцето на Индия и по онова време, когато неговото разпространение е закрепило нейното политическо завоюване, той успял да претърпи големи промени и неговите знаменосци били вече други. Арабите, които в страшен завоевателен устрем, с неудържима енергия се втурнали напред и завоювали територия от Испания до границите на Монголия, носейки със себе си висока култура, не проникнали обаче навътре в Индия. Те стигнали до нейната северозападна граница и там спрели. Постепенно арабската цивилизация дошла в упадък и в Средна и Западна Азия се появили на предно място разни тюркски племена. Тъкмо тези тюрки и афганистанци от съседните на Индия страни донесли в Индия исляма като политическа сила.

Нека припомним някои дати, които ще ни помогнат да разберем по-добре значението на тези факти. Може да се смята, че ислямът се е появил в 622 г., в годината хиджра, когато пророк Мохамед се преселил от Мека в Медина. Десет години след това Мохамед умрял. Нужно е било известно време, за да се закрепят позициите на исляма в Арабия, а после едно след друго са последвали удивителни събития. Под знамето на исляма арабите преминали на изток през цяла Средна Азия, а на запад — през Северна Африка до Испания и Франция. В 7 и в началото на 8 век те разпространили своята власт върху Ирак, Иран и Средна Азия. В 712 г. стигнали Синд в северозападна Индия, завзели го и не отишли по-нататък. Огромна пустиня е отделяла тази област от по-плодородните райони на Индия. На запад арабите прекосили тесния пролив, който отделя Африка от Европа (наречен по-късно Гибралтарски пролив), и в 711 г. влезли в Испания. Те завоювали цялата страна и като минали през Пиринеите, проникнали във Франция. В 732 г. били разбити от Карл Мартел в битката при Тур и тяхното по-нататъшно придвижване било спряно.

Това триумфално шествие на един народ, който е излязъл от арабските пустини и не е играл по-рано някаква видна историческа роля, е извънредно забележително. Арабите, изглежда, са почерпили своята буйна енергия от динамичната и революционна природа на своя пророк и от неговото учение за братство между хората. Би било погрешно обаче да смятаме, че арабската цивилизация внезапно е излязла от небитието и се е сформирала едва след появяването на исляма. Няколко мюсюлмански учени са се опитвали да намалят значението на доислямския период в историята на арабския народ, наричайки го период на джахилийа (т. е. мрачен век на невежеството и предразсъдъците). В същност арабската култура подобно на другите култури има голямо минало, тясно свързано с развитието на семитските народи — финикийци, критяни, халдеи, юдеи.

Евреите били по-затворен народ, отделил се от по-общителните халдеи и други народи. Те влизали в стълкновения с други семитски народи. Но в целия район, населен от семитски народи, между тях се поддържали връзки, станала взаимна размяна, имало известна общност. Особено развитие получила доислямската арабска култура в Йемен. Във времето на Мохамед арабският език бил вече много развит език, примесен с персийски и дори индийски думи. Подобно на финикийците и арабите се отправяли в далечни страни, за да завържат с тях търговски връзки. В предислямско време в Южен Китай, близо до Кантон, имало арабска колония.

Вярно е обаче и това, че пророкът на исляма е вдъхнал нови сили в своя народ, преизпълнил го с вяра и ентусиазъм. Смятайки се вестители на нови идеи, арабите били проникнати с онова усърдие и вяра в своята мисия, които понякога завладяват цели народи и променят хода на историческите събития. Постигнатите от арабите успехи несъмнено се обясняват също с упадъка на държави в Западна и Средна Азия и Северна Африка. Северна Африка била разкъсвана от разпри между разни съперничещи си християнски секти: тези разпри често се разразявали в кървава борба за власт. Изповядваното тук в онези времена християнство се отличавало с тесногръдие и нетърпимост, представяйки в това отношение поразителен контраст с учението на арабите и мюсюлманите за братство между хората. Именно това привлякло на страната на последните цели племена, на които били омръзнали раздорите между християните.

Културата, която арабите носели в далечните страни, непрекъснато се изменяла и развивала. Върху нея легнал силният отпечатък на новите идеи на исляма, но все пак би било неправилно да я наречем култура на исляма и това само би ни объркало. Когато столица станал Дамаск, арабите променили своя прост начин на живот и създали по-изтънчена култура. Този период може да се нарече период на арабо-сирийската култура. Чувствувало се в това време и влиянието на Византия, но след затвърдяването на арабите в Багдад, най-силно се оказало въздействието на традициите на древния Иран и арабите създали арабоперсийска култура, станала господствуваща в целия подвластен на тях обширен район.

Макар че арабите наглед леко покорявали огромни територии, нито тогава, нито по-късно те не могли да проникат в Индия оттатък пределите на Синд. Дали причината за това е, че Индия все още е била достатъчно силна, за да противостои успешно на завоевателите? Навярно така е било, защото мъчно е иначе да се обясни обстоятелството, че истинското нахлуване е станало едва след няколко века. Донякъде то е могло да бъде резултат на вътрешни разпри между арабите. Синд се отделил от централното багдадско правителство и станал малка самостоятелна мюсюлманска държава. Но въпреки че не е имало нахлуване, връзките между Индия и арабския свят се развивали, пътешественици посещавали и Индия, и арабските страни, разменяни били посланици, индийските книги, особено по математика и астрономия, се доставяли в Багдад и се превеждали на арабски език. В Багдад идвали много индийски лекари. Тези търговски и културни връзки не се ограничавали със Северна Индия. Те се разпространили и върху южните индийски княжества, които също били заинтересовани в поддържането на търговски връзки с арабите. Едно от тези княжества е било княжеството на Ращракутите по западното крайбрежие на Индия.

В резултат на такова общение индийците, естествено, се запознали с новата религия — исляма. Новата вяра била разпространявана също от мисионерите, които намирали в Индия благосклонен прием. Строили се джамии. Това не било възпрепятствувано нито от страна на държавата, нито от страна на народа; не са възникнали също така никакви конфликти на религиозна почва. В това е проличавала древната традиция на Индия — търпимост към всички религии и към съвсем различни религиозни обреди. По тоя начин ислямът като религия проникнал в Индия много векове по-рано, преди да дойде тук като политическа сила.

Столица или резиденция на халифите на новата арабска империя при Омейядите бил Дамаск, станал в този период великолепен град. Но скоро, приблизително към 750 година, при Абасидите столицата била пренесена в Багдад. Разгоряла се вътрешна борба и Испания се откъснала от централната империя, оставяйки обаче в течение на дълго време независима арабска държава. Постепенно багдадската империя отслабнала и се разпаднала на няколко държави. Излезлите от Средна Азия тюрки-селджуци фактически заграбили в Багдад политическата власт, макар формално тя да продължавала да бъде в ръцете на халифите. В Афганистан се появил султан Махмуд Газневи, турчин по националност, смел воин и талантлив пълководец. Той не държал сметка за халифите и дори се подигравал с тях. Все пак Багдад оставал културен център на мюсюлманския свят и дори далечна Испания черпела вдъхновение от него. В това време Европа била изостанала в областта на знанията, науката, изкуството и светския живот. Именно арабска Испания (и в частност Кордовският университет) не оставила да угасне факелът на знанията и любознателните търсения в продължение на цялото европейско средновековие и лъчите на светлината от този факел прониквали през царуващия в Европа мрак.

Започналите в 1095 г. кръстоносни походи продължили повече от сто и петдесет години. Те били предизвикани не толкова от борбата между две войнствуващи религии, от сблъкновение между кръста и полумесеца. „Кръстоносните походи — пише видният историк професор Дж. Тревелиян — са били военен и религиозен израз на общия стремеж към Изток на възродената енергия на Европа. Победите, спечелени от Европа в резултат на кръстоносните походи, не са довели до окончателното освобождаване на гроба господен и до потенциално единство на християнския свят: историята на кръстоносните походи е открай до край отрицание на това единство. Но благодарение на тях Европа е пренесла изящните изкуства, фините занаяти, разкоша, науката и любознателността на ума — онова, което най-вече би осъдил Петър Пустинник.“

Още преди да завърши безславно последният кръстоносен поход, в дълбочините на Азия започнало нещо, приличащо на ураган или потоп: Чингиз хан предприел своя опустошителен поход на Запад. Чингиз хан е роден в 1155 г., а в 1219 г. започнал своя велик поход, в резултат на който Средна Азия била превърната в купища димящи развалини. По него време той съвсем вече не е бил млад. Бухара, Самарканд, Херат. Баях — грамадни градове, всеки от който наброявал повече от милион жители — били изгорени до дъно. Чингиз хан стигнал до Киев в Русия, но след това се върнал назад; Багдад бил спасен, понеже не бил на пътя му. Чингиз хан е умрял в 1227 година на 72 години. Неговите приемници проникнали по-дълбоко в Европа. А в 1258 година Хулагу завзел Багдад и унищожил този прославен център на науката и изкуството, където в продължение на повече от 500 години били събирани и трупани съкровища от всички части на света. Това нанесло силен удар на тогавашната арабо-персийска цивилизация в Азия, макар че тя продължавала още да съществува и при монголите. Тази цивилизация главно се запазила в отдалечените райони на Северна Африка и в Испания. Множество учени бягали със своите книги от Багдад в Кайро и в Испания и така започнало възраждането на изкуството и науката. Но самата Испания вече се била изплъзнала от ръцете на арабите. В 1236 година паднала Кордова. Държавата Гренада в течение на още две и половина столетия оставала блестящ център на арабската култура. В 1492 г. Гренада се предала на Фердинанд и Изабела, след което дошъл краят на господството на арабите в Испания. Оттогава главен арабски център станал Кайро, макар че и той попаднал под властта на турците. В 1453 г. отоманските турци завзели Константинопол, като по този начин освободили силите, които създадоха европейското Възраждане.

Монголските завоевания в Азия и Европа внесли нови неща във военната наука. „По своите мащаби и изкуство, по внезапност и подвижност, по прилагане на стратегията и тактиката за обграждане, извършените от монголците кампании нямат равни на себе си в историята“ — пише Лидел Харт. Чингиз хан несъмнено е бил един от най-великите, ако не и най- великият пълководец на света. В сравнение с него и с неговите блестящи наследници европейските и азиатските рицари са били нищожество; Ценгрална и Западна Европа избягнали да бъдат завоювани по една чиста случайност. Монголците са предали на Европа уроци по стратегия и военно изкуство. Употребата на барута също дошла в Европа от Китай чрез тези монголци.

Монголците не са проникнали в Индия. Те се спрели на реката Инд и продължили своите завоевания в други посоки. Когато се разпаднали техните велики империи, в Азия изникнали редица малки държави, а след това, в 1369 г., Тимур, по националност турчин, се обявил за потомък на Чингиз хан по женска линия и се опитал да повтори неговите подвизи. Столицата на Тимур, Самарканд, макар и за кратко време станала отново център на империята. След смъртта на Тимур неговите приемници проявили повече склонност към спокоен живот и към покровителство на изкуствата, отколкото към военното дело. В Средна Азия започнало така нареченото възраждане на епохата на Тимуридите. В тези условия се родил и възпитавал потомъкът на Тимур, Бабур, основател на династията на Моголите в Индия, първият велик Могол. В 1526 година той завзел Делхи.

Чингиз хан не е бил мюсюлманин, както мислят изглежда някои хора, съдейки по неговото име, което сега се отъждествява с исляма. Казват той изповядвал шаманизма, религията на небето. Аз не знам какво е това, но самата тази дума ми напомня арабското име на будистите — „самани“, образувано от санскритската дума „шравана“. В онези времена в различни части на Азия, в това число и в Монголия, били разпространени изродени форми на будизма и може би Чингиз хан е израснал под тяхно влияние. Интересно е, че най-великият завоевател в историята е бил последовател на някаква разновидност на будизма.[1]

И сега още в Средна Азия помнят имената на четиримата велики завоеватели, станали легендарни: Искандер (Александър), Султан Махмуд, Чингиз хан и Тимур. Към тези четири имена трябва да добавим сега петото — името на човек от друг вид, не воин, но завоевател в друга област, чието име вече е обкръжено с легенда — името на Ленин.

---

[1] Разновидност на шаманизма или шаманството и досега още е запазена в полярните райони на Сибир, в Монголия и в Тана-Тува в Съветска Средна Азия. Шаманството изглежда се свежда изключително към вярата в духовете и няма нищо общо с будизма. Но може би в минали времена то се е намирало под влиянието на някакви изродени форми на будизма, които постепенно са били погълнати от първобитните местни суеверия. В Тибет, истинската страна на будизма, се е развила неговата особена форма, наречена ламаизъм. В Монголия с нейното шаманство съществува също вяра във въплъщението на Буда. Така в Северна и Средна Азия има, изглежда, множество разновидности на будизма, претопил се в първобитните вярвания.

РАЗЦВЕТ НА АРАБСКАТА КУЛТУРА И НА ВРЪЗКИТЕ С ИНДИЯ

След като покорили обширните пространства на Азия, Африка и част от Европа, арабите започнали завоевания и в други области. Тяхната империя се затвърдила, в кръгозора им попаднали много нови страни и те искали да узнаят повече за този свят и неговия начин на живот. В 8 и 9 век арабите проявявали поразителна любознателност, склонност към рационалистично мислене, дух на научно изследване. Обикновено в ранния период на съществуване на която и да е религия, основана върху установени идеи и вярвания, господствува вярата и откъсването от нея не среща одобрение и поощрение. Тази вяра е завела арабите в далечни страни и блестящият успех е трябвало като че ли да я укрепи. Но ние виждаме, че арабите са излизали далеч от пределите на догмата и вероучението, като отделяли известно внимание на агностицизма и с голям жар и усърдие се отдавали на умствени търсения. Арабските пътешественици, смятани за едни от най-прославените в света, се отправяли в далечни страни със стремежа да научат какво правят и мислят другите народи, да изучат и разберат техния светоглед и науки, да се запознаят с техния начин на живот и така да разширят рамките на своите знания. От другите страни в Багдад пристигали учени, доставяли се книги и халиф ал-Мансур (средата на 8 век) създал институт за изследвания и преводи, където се правили преводи от гръцки, сирийски, зендски, латински и санскритски език. В древните манастири на Сирия, Мала Азия, Левант са правили проучвания на пазените там ръкописи. Християнските владици закрили древните александрийски школи; учените били прогонени. Мнозина от тези изгнанници пристигнали в Персия и в други страни. В Багдад те намерили приятелски прием и добър подслон, като запознали арабите с гръцката философия, с естествените науки и математиката — Платон и Аристотел, Птоломей и Евклид. Между тях имало учени — несториани, евреи и индийски лекари; имало също философи и математици. Всичко това продължавало и се развивало при халифите Харун-ал-Рашид и ал-Мамун (8 и 9 век) и Багдад станал голям интелектуален център на цивилизования свят.

В този период били установени многобройни връзки с Индия и арабите заимствували много неща от индийската математика, астрономия и медицина. При това инициативата за установяване на такъв род връзки е изхождала предимно от арабите. Арабите се научили на много неща в Индия, а индийците се научили на малко неща от арабите. Индийците се държали настрана, изпълнени с високомерие и все по-дълбоко свивайки се в своята черупка. Това е много скръбен факт, тъй като духът на изследване, присъщ на Багдад от онова време и на арабското Възраждане, би могъл да разтърси съзнанието на индийците тъкмо тогава, когато творческата им енергия започнала значително да пресъхва. Индийците от по-предишните времена биха открили духовно родство с тази любознателност на арабите.

В Багдад изучаването на индийската наука било извънредно поощрявано от могъщото семейство на Бармакидите (Бармесидите), от което са излезли везирите на халиф Харун-ал-Рашид. Това семейство изглежда е било обърнато в исляма от будизма. През време на една болест на Харун-ал-Рашид от Индия бил повикан лекар на име Манак. Манак се установил в Багдад и бил поставен начело на една голяма болница. Арабските писатели споменават имената на още шест други индийски лекари освен Манак, които живеели по онова време в Багдад. В областта на астрономията арабите развили постиженията както на индийските, така и на александрийските учени. Широко известни са имената на математика и астронома от 9 век ал-Хорезми и на астронома от 12 век Омар Хайям, който е бил също и знаменит поет. Арабските лекари и хирурзи се славили в Азия и в Европа. Най-прочут от тях е бил Ибн-Син (Авицена) от Бухара, когото наричали цар на лекарите. Той е починал в 1037 година. Един от най-големите арабски мислители и философи е бил Абу Наср Фараби.

В областта на философията влиянието на Индия изглежда не е било особено значително. Арабите заимствували философията и естествените науки от Гърция и древните александрийски школи. Платон и още повече Аристотел са оказвали голямо влияние върху мисленето на арабите и от тогава чак до днешно време тяхното учение, наистина не толкова в оригинал, колкото като арабски коментарии, е предмет на изучаване в мюсюлманските школи. Изнесеният от Александрия неоплатонизъм също е оказал влияние на арабите. Арабите се запознали с материалистическата школа на гръцката философия, което помагало за развитието на рационализма и материализма. Рационалистите се опитвали да обяснят религиозните догми и предписания с езика на разума; материалистите почти са отхвърляли религията изобщо. За забелязване е, че в Багдад имало пълна свобода на дискусии за всякакви противоречиви и враждебни едно на друго учения. Тези противоречия и борбата между вярата и разума се разпространили от Багдад из целия арабски свят и достигнали Испания. Така например, предмет на обсъждане е бил произходът на бога; изказано било мнение, че той не може да притежава качествата, които обикновено му се приписват, защото това са човешки качества. Изказвало се мнение, че да наричаш бога милосърден или праведен е също такова езичество и скудоумие, както да твърдиш, че той има брада.

Рационализмът довел до агностицизъм и скептицизъм. Постепенно с упадъка на Багдад и увеличаването мощта на Турция този дух на рационалистическо търсене отслабвал. Обаче той се запазил в арабска Испания и един от най-прочутите арабски философи в Испания стигнал до атеизма. Той бил Ибн-Рошд (Авероес), живял в 12 век. Според дошли до нас сведения той е казвал по повод разните религии от своето време, че те са предназначени за децата или глупците и че не бива да се следват техните предписания. Не се знае казвал ли е той това в същност, но самото предание показва що за личност е бил: той пострадал за своите убеждения. Авероес бил забележителна личност в много отношения. Той се изказвал решително за даване на жените възможност да участвуват в обществения живот и твърдял, че те са напълно способни за това. В същото време той смятал, че неизлечимо болните и подобните на тях лица трябва да се убиват, тъй като са бреме за обществото. Испания по него време била изпреварила много другите европейски научни центрове; учените араби и евреи от Кордова се радвали на голямо уважение в Париж и други градове. Испанските араби са имали види се не високо мнение за другите европейски страни. Така един арабски писател от Толедо, на име Саид, е писал за европейците, които са живеели северно от Пиринеите: „Те имат студен темперамент и никога не достигат зрялост. Това са хора високи на бой с бяла кожа. Но те са лишени напълно от любознателност и острота на мисълта.“

Арабската култура и цивилизация в Западна и Средна Азия в периода на разцвета си е черпила вдъхновение от два главни източника — арабския и иранския. И двата били тясно преплетени помежду си, когато създали любознателната мисъл и по-високия уровен на живот на висшите класи. От арабите е дошла енергията и любознателността, от иранците — изисканият начин на живот, изкуствата, разкошът. Когато под турското господство Багдад дошъл в упадък, духът на рационализма и на търсенията също отслабнал. Чингиз хан и монголците турили край на всичко това. Сто години по-късно Средна Азия отново се пробудила; Самарканд и Херат станали центрове на живописта и архитектурата, донякъде се възродили и старите традиции на арабо-персийската култура. Но арабският рационализъм и интересът към науката вече не се възродили. Islямът станал по-закостеняла вяра, нагодена повече за военни завоевания, отколкото за завоюване на умовете. Негови главни представители в Азия сега били вече не арабите, а турците и монголците (по-късно наричани в Индия моголи) и до известна степен афганистанците. Тези монголци в Западна Азия приели мюсюлманството; на Далечния изток и в средноазиатските райони мнозина почнали да изповядват будизма.

МАХМУД ГАЗНЕВИ И АФГАНИСТАНЦИТЕ

В самото начало на 8 век, 712 година, арабите проникнали в Синд и го завзели. По-нататък не отишли. Приблизително след половин век Синд също се откъснал от арабската империя, като останал наистина малка самостоятелна мюсюлманска държава. След това в течение на почти три века не е имало нито нахлуване в Индия, нито нападение върху нея. Приблизително в 1000 година султан Махмуд от Газна в Афганистан, турчин, властвуващ в Средна Азия, започнал походи към Индия. Тези походи са били съвсем малко, но били жестоки и кървави; всеки път Махмуд изнасял от страната много ценности. Ученият ал-Бируни от Хива така описва тези походи: „Индусите се превърнаха сякаш в песъчинки, пръснати на всички страни, в древните сказания и в устата на хората. Разпръснатите остатъци от този народ изпитват без съмнение най-

---

[1] Аз често употребявам израза „турци“ или „тюрки“. Това може да събуди недоумение, тъй като думата „турци“ се асоциира сега с народа на Турция, произлизащ от османските или отоманските турци. Но съществували са също и други разновидности: турци-селджуци и пр. Всички тюркски народи в Средна Азия, китайски Туркестан и други райони могат да се наричат турци или тюрки.

люта омраза към всички мюсюлмани.“ Това цветисто описание ни дава известна представа за опустошенията, вършени от Махмуд, но при все това не трябва да забравяме, че Махмуд е ограбил само част от Северна Индия, намираща се по пътя на неговото нашествие. Цялата Централна, Източна и Южна Индия останали съвсем незасегнати от него.

През това време и по-късно Южна Индия влизала в мощната империя Чола, която контролирала морските пътища и се простирала до Шри-Виджая на Ява и Суматра. Индийските колонии в източните морета също процъфтявали, били силни и господствували по море наравно с Южна Индия. Но това не спасило Северна Индия от нахлуване откъм сушата.

Махмуд присъединил към своите владения Пенджаб и Синд и след всяко нападение се връщал в Газна. Той не успял да превземе Кашмир. Тази планинска страна съумяла да задържи настъплението на Махмуд и да го изтласка. Той понесъл жестоко поражение и в пустинните райони на Раджпутана, връщайки се от Сомнат в Катхиавар.[1] Това бил последният му поход. След това вече Махмуд не е нахлувал.

Махмуд е бил повече воин отколкото носител на вярата, но като много други завоеватели използувал религията за своите завоевания. За него Индия била страната, откъдето е могъл да изнася ценности и друга плячка. В Индия той създал армия и я поставил под командуването на един от своите видни военачалници — бежанец от Индия, индусът Тилак. Тази армия Махмуд използувал против своите едноверци в Средна Азия. Искал е неговият град Газна да не отстъпва по красота на великите градове в Средна и Западна Азия и затова извел от Индия голям брой занаятчии и архитекти. Интересувал се от строителство; силно впечатление му направил градът Матхура (днешна Мутра) близо до Делхи. По този повод той писал: „Там има хиляда постройки, трайни както вярата на правоверния; мъчно е да си представим, че този град е постигнал своето днешно състояние другояче освен с прахосването на много милиони динари; друг подобен не може да бъде построен за по-малко от двеста години.“

---

[1] В древния персийски летопис „Тарих-и-Сорат“ (преведен от Гавчоджа Амарджи, Бомбай, 1882, стр. 112) има интересно описание на това поражение: „Шах Махмуд в страха си хукнал да бяга и се спасил, но от неговата свита много лица от двата пола били взети в плен. . . Пленените туркини, афганистанки и монголки (ако били девойки) индийските войници взимали за жени. . . На останалите пленнички чрез разни средства за повръщане и разслабване очиствали вътрешностите, след което ги давали за жени на лица от еднакъв с тях произход.“ „Жените от долен произход били събирани с мъже от долен произход. Мъжете от благороден произход били принуждавани да си обръснат брадите и ги включвали в състава на раджпутските племена Шехават и Вадхел; хората от долен произход били разпределяни между кастите от племената коли, ханта, бабрия и мер.“ Аз лично не съм запознат с „Тарих-и-Сорат“ и не знам доколко достоверен може да се смята този източник. Привеждам тази извадка от книгата на К. Мунши „The glory that was gurjardesa“. Особено интересно е обстоятелството, че чужденците били приемани в клановете на раджпутите и дори влизали в брак с тях. Описаният тук процес на очистване по-рано не е бил известен.

В промеждутъците между походите Махмуд поощрявал развитието на културния живот в своята страна; той събрал около себе си много видни хора, между които можем да споменем името на прочутия персийски поет Фирдуси, автор на „Шах-Наме“, който по-късно изпаднал в немилост пред Махмуд. Ученият и писател ал-Бируни бил техен съвременник; в своите книги той ни дава представа за други страни от живота на тогавашна Средна Азия. Персиец по произход, но роден в Хива, той е бил в Индия и много пътувал из нея. Ал-Бируни разказва за големи оросителни съоръжения в държавата Чола на юг, макар че съмнително е дали е бил в Южна Индия и е видял лично тези съоръжения. В Кашмир той научил санскритски език и изучавал религията, философията, науката и изкуството на Индия. Преди това той изучил гръцки език, за да се запознае с гръцката философия. Неговите книги съдържат не само много фактически сведения; те разказват също така как — въпреки войните, грабежите и масовите кланета — хората на науката упорито продължавали своята работа и как народът на една страна се мъчил да разбере народа на друга страна дори по времѐ, когато страстите и злобата са помрачавали техните отношения. Тези страсти и злоба, разбира се, са влияели на преценките на двете страни, като всяка е смятала своя народ по-високостоящ от другия. За индийците ал-Бируни пише, че те са „високомерни, глупаво суетни, затворени, безстрастни“ и че според собственото им мнение „няма страна подобна на тяхната страна, няма народ подобен на техния народ, няма владетели подобни на техните владетели, няма наука подобна на тяхната наука.“ Това е може би доста точно описание на характера на народа.

Походите на Махмуд са голямо събитие в историята на Индия, макар че те малко са променили политическото положение изцяло, а нейната централна част е останала изобщо незасегната. Тези походи разкрили слабостта и упадъка на Северна

Индия, а разказите на ал-Бируни показват в нова светлина политическото разпадане на северните и западните райони. Тези нееднократни нашествия откъм северозапад внесли много нови неща в затворения духовен живот и в икономиката на Индия. Преди всичко, те донесли със себе си исляма, който за пръв път проникнал в Индия като допълнение към безпощадното кърваво нахлуване. До това време повече от триста години ислямът като религия е прониквал в Индия по мирен път и без стълкновение и борба заел място сред редицата други религии. Новите методи за обръщане в исляма предизвикали в народа силна душевна реакция, дълбоко чувство на негодувание. Нямало е възражение против новата религия, но ги е възмущавало насилието и нарушението на установения начин на живот.

Не трябва да забравяме, че въпреки преобладаването на индуизма в неговите различни форми и прояви, Индия е била страната на многото религии. Наред с джайнизма и будизма, които в значителна степен изчезнали и били погълнати от индуизма, изповядвани били християнската и юдейската религия. И едната, и другата са проникнали в Индия навярно в 1 век от н. е., като и двете са намерили последователи в страната. В Южна Индия е имало голям брой сирийци — християни и несториани, които били пълноправни граждани на страната, така както и евреите. Имало е също малка община на последователи на Зороастра, попаднали в Индия от Иран през 7 век. На западното крайбрежие и на северозапад в страната имало много мюсюлмани.

Махмуд дошъл като завоевател и Пенджаб се превърнал в далечна провинция на неговата държава. Обаче след като той се затвърдил като владетел, започнал да прилага по-меки методи, за да може да предразположи населението на провинцията. Намесата в неговия живот била отслабена; на високи постове в армията и държавния апарат се назначавали индуси. При Махмуд този процес само започнал, а се развил по-късно.

Махмуд починал в 1030 г. Повече от 160 години след смъртта му не е имало нови нахлувания в Индия, а господството на тюрките не се разпространило отвъд пределите на Пенджаб. След това афганистанският вожд Шибах-уд-дин-Гури завзел Газна и турил край на империята на Газневидите. После той тръгнал към Лахор и Делхи. Обаче владетелят на Делхи Притхвираджа Чаухан му нанесъл съкрушително поражение. Шихаб-уд-дин се върнал в Афганистан и след една година предприел поход с нова армия. Този път той победил и в 1192 г. се възцарил в Делхи.

Притхвираджа е популярен герой в Индия, възпяван и до сега в песни и легенди, тъй като страстната любов винаги среща съчувствие. Той отвлякъл любимата си девойка, която също го обичала, от двореца на цар Канауджа Джайячандра, нейния баща, като извикал на двубой събралите се там многобройни князчета, които се домогвали за ръката ѝ. За кратко време той завоювал своята любима, но това предизвикало ожесточена борба с могъщия властелин и струвало живота на много храбреци от двете страни. Започнала кръвопролитна междуособна война между рицарите на делхийската държава и на Централна Индия. Така от любов към жената Притхвираджа се лишил от престола и живота си и столицата на империята Делхи паднала в ръцете на чужд завоевател. Обаче и до ден днешен в Индия се пеят песни за неговата любов; към него се отнасят като към герой, докато Джайячандра смятат едва ли не за предател.

Превземането на Делхи не означавало обаче покоряването на цяла Индия. На юг запазила мощта си държавата Чола; съществували също и други независими държави. Едва след 150 години афганистанското господство се разпространило върху по-голямата част от юга. Ала превземането на Делхи било знаменателно събитие, означаващо установяването на нов ред.

ИНДО-АФГАНИСТАНЦИ. ЮЖНА ИНДИЯ. ВИДЖАЯНАГАР. БАБУР. МОРСКО МОГЪЩЕСТВО

Английските, както и някои индийски историци обикновено делят историята на Индия на три големи периода: древен или индуски, мюсюлмански и британски. Това деление не е нито разумно, нито правилно. То въвежда в заблуждение и създава лъжлива перспектива; при това изхождат по-скоро от повърхностни промени във върховете, отколкото от съществени промени в политическото, стопанското и културното развитие на индийския народ. Така наричаният древен период е много обширен, вътре в него са ставали много размествания, подемът се е сменял с упадъка, след който идвал нов подем. Периодът, наричан мюсюлмански или средновековен, е бил отбелязан с нов и важен обрат, но той главно е засегнал само върховете на обществото, без да внесе съществени изменения в живота на страната. Завоевателите, дошли в Индия от северозапад, подобно на своите многобройни предшественици в по-древни времена, са се асимилирали в Индия и са се включили в нейния живот. Техните династии са станали индийски династии, а в резултат на браковете с индийци е станало значително размесване на кръвта. С малки изключения те съзнателно не са засягали начина на живот и народните обичаи. Те са смятали Индия за своя родина и не се чувствували свързани с други страни. Индия е оставала независима държава.

Идването на англичаните е било съпроводено с коренно пречупване; старата система е била в много отношения разрушена. Англичаните са донесли от Запад съвсем друг стимул, който постепенно е възниквал в Европа от времето на епохата на Възраждането, на реформацията и на английската политическа революция и се е оформил в началото на промишления преврат. Американската революция и френската революция още повече развили този стимул. Англичаните били в Индия чужденци, инородно тяло и съвсем не се мъчили да станат други. И найглавното, за пръв път в историята на Индия политическата власт се е осъществила отвън и центърът на икономиката също се намирал в далечна страна. Англия превърнала Индия в типична съвременна колония, в зависима страна, за пръв път през нейната многовековна история.

Нахлуването на Махмуд Газневи е било, разбира се, чуждо, тюркско нахлуване и временно е довело до отделянето на Пенджаб от останалата Индия. Господството на афганистанците, дошли в края на 12 век, имало друг характер. Афганистанците, както и индийският народ, принадлежали към индо-арийската раса. В течение на продължителни периоди Афганистан бил и не е могъл да не бъде съставна част от Индия. Езикът на афганистанците пущу произлиза главно от санскритски. Дори в самата Индия са малко районите, където има толкова много древни паметници и следи от индийската култура предимно от будисткия период, както в Афганистан. По-правилно би било да наричаме афганистанците индо-афганистанци. Те се отличават значително от населението на индийската низина, тъй както жителите от планинските клисури на Кашмир се отличават от жителите на по-топлите и равнинни райони. Но въпреки тази разлика Кашмир винаги е бил и си остава и до днес огнище на индийската наука и култура. Афганистанците се отличавали също и от по-културните и опитни араби и персийци. Те са били сурови и страшни както планинските им твърдини и непреклонни в своята вяра; това са били воини, които не са имали склонност към умствени занятия и смели търсения на ума. В първо време са се държали като завоеватели към непокорения народ и проявявали грубост и жестокост.

Но скоро те омекнали. Индия станала тяхна родина, столицата им била Делхи, а не далечната Газна, както във времето на Махмуд. Афганистан, откъдето са дошли, се превърнал в далечна част на тяхната държава. Процесът на асимилация станал бързо, много афганистанци се женели за местни жени. Един от великите им вождове, Ала-уд-дин-Хилджи, се оженил за индуска и неговият син последвал примера му. По-късно мнозина владетели били тюрки по националност, като например Кутб-уд-дин-Айбек, султанката Разия и Илтутмиш, но аристокрацията и армията оставали главно афганистански. Делхи процъфтявал, станал столица на империята. Ибн-Батута от Мароко, прочут арабски пътешественик от 14 век, който посетил много градове, от Кайро и Константинопол до Китай, е писал, може би донякъде преувеличено, че Делхи'е „един от най-великолепните градове на вселената“.

Територията на делхийския султанат се разширявала на юг. Държавата Чола западала, но вместо нея изникнала морската държава, княжеството Пандия със столица Мадура и пристанището Кайял на източното крайбрежие. Тази малка държава е била голям търговски център. Марко Поло, връщайки се от Китай, на два пъти посетил това пристанище, в 1288 и 1293 г., и го нарекъл „Голям и прекрасен град“, където пристигали много кораби от Арабия и Китай. Той споменава също за необикновено тънкия муселин, „приличащ на паяжина“, който се изработвал по източното крайбрежие на Индия. Марко Поло съобщава и друг един интересен факт. От Арабия и Персия се внасяли по море в Южна Индия голям брой коне. Климатът на Южна Индия е неблагоприятен за коневъдството, но въпреки това конете покрай всичко друго били необходими за военни нужди. Най-добри условия за коневъдство имало в Средна и Западна Азия и с това до известна степен може да се обясни превъзходството на средноазиатските народи във военното дело. Монголците на Чингиз хан са били превъзходни ездачи и обичали много конете си. Тюрките също са били добри ездачи; широко известна е обичта на арабина към коня си. В Северна и Западна Индия има няколко подходящи за коневъдство райони, особено в Катхиавар, а раджпутите много държат за конете си.Не малко междуособици са изниквали за прославени породисти и ездитни коне. Известна е историята на делхийския султан Лоди, който изпаднал във възторг от коня на един раджпутски вожд и помолил да му го отстъпи. Вождът на племето хара отговорил на султана Лоди: „Три неща не трябва да искаш от раджпута — коня му, любимата му и меча му" — и препуснал. След това последвали неприятности.

В края на 14 век от север дошъл турчинът или тюркомонголецът Тимур и разгромил делхийския султанат. Той прекарал в Индия само няколко месеца, стигнал до Делхи и се върнал назад. И навред, където стъпил кракът му, ставало пустиня, осеяна с пирамиди от черепи на убитите от него хора. Делхи също се превърнал в град на смъртта. За щастие Тимур не отишъл далеко и само отделни райони от Пенджаб и делхийската държава станали жертва на това ужасно бедствие.

Едва след много години Делхи се пробудил от мъртвешкия си сън и след като се пробудил, не бил вече столица на велика империя. Нашествието на Тимур сломило империята и върху нейните отломки изникнали редица държави на юг. Още дълго време преди това, в началото на 14 век, се появили две големи държави — Гулбарга, наречена държава на Бахманидите[1], и индуското княжество Виджаянагар. След това Гулбарга се разделила на пет държави, една от които била Ахмаднагар. Ахмад Низам-шах, който основал в 1490 година Ахмаднагар, бил син на Низам-ул-Мулк Бхаири, министър на владетелите от династията на бахманидите. Бащата на този Низам-ул-Мулк бил ковчежник-брахман на име Бхаиру (от тук Бхаири). Затова ахмаднагарската династия била от местен произход и в жилите на Чанд-Биби, героинята на Ахмаднагар, течала смесена кръв. Владетелите на всички мюсюлмански държави на юг били или от местен произход, или асимилирани.

След разграбването на Делхи от Тимур Северна Индия останала слаба и раздробена. Южна Индия се намирала в по-добро положение; най-могъщо от южните княжества било Виджаянагар. Тази държава и градът привличали много бежанци индуси от север. По свидетелство на съвременници, това е бил богат и много красив град. „Град невиждан и с нечута красота, с който не може да се сравни нищо на земята" — е казал Абдар-Разак от Средна Азия. В този град имало аркади и великолепни галерии за пазарите и над всичко това се издигал княжеският дворец, обкръжен с „множество ручеи и канали, течащи по корита от шлифован камък, равен и лъскав". В града имало много градини и тъкмо затова (както пише италианецът Николо Конти, посетил го в 1420 г.) той имал 60 мили в окръжност. По-късно, в 1522 г., тук живял португалецът Паес, който бил посетил преди това града на италианското Възраждане. Град Виджаянагар, заявил той, е „равен по размери на Рим и много красив на вид“. Той е пълен с очарование и чудесен с неговите безбройни езерца, канали и овощни градини. Това е „най-подсигуреният град в света“, „изобилствува с всичко“. Залите на двореца били богато украсени горе със скулптурни украшения от слонова кост, изобразяващи рози и лотоси. „Всичко това е толкова разкошно и прекрасно, че надали може да се намери другаде нещо подобно.“ За Кришнадева Райа, владетеля на държавата, Паес пише: „Това е най-почитаният и най-могъщият владетел, какъвто може да се срещне. Той има весел нрав и е много жизнерадостен. Оказва почести на чужденците, приема ги благосклонно, като ги разпитва за работата им, каквото и да е тяхното обществено положение.“

---

[1] Интересен е произходът на името и историята на изникването на държавата на Бахманидите на юг. Неин основател бил един афганистански мюсюлманин, който имал по-рано за покровител индуса Гангу Брахмана. В знак на признателност той взел неговото име и династията му почнала да се нарича династия на бахманидите (от думата брахман).

Докато на юг Виджаянагар процъфтявал, мъничкият делхийски султанат бил подложен на ново нападение. От северните планини слязъл още един завоевател и в битката при Панипат, на прочутото бойно поле близо до Делхи — където така често се е решавала съдбата на Индия — той превзел в 1526 година делхийския престол. Това е бил Бабур, тюрко-монголец, потомък на Тимур, бежанец от Средна Азия. Той положил началото на Моголската империя в Индия.

Победата на Бабур се е обяснявала навярно не само със слабостта на делхийския султанат, но и с факта, че той разполагал с нов, усъвършенствуван вид артилерия, непознат още по онова време в Индия. От този период нататък Индия, изглежда, вече изостава в развитието на военната наука. По-вярно би било да кажем, че цяла Индия се е заковала на едно място, докато Европа е тръгнала напред. Започвайки от 17 век и по-нататък империята на Великите Моголи, колкото и могъща да е била в Индия през течение на двеста години, не би могла навярно да устои пред една европейска армия. Но нито една европейска държава не е могла да пренесе армията си в Индия, ако не е имала контрола над морските пътища. Главната промяна, станала в течение на тези векове, се е заключавала в развитието на морското могъщество на Европа. С падането на княжеството Чола в Южна Индия през 13 век морската мощ на Индия бързо отслабнала. Малкото княжество Пандия, макар че било тясно свързано с морето, нямало достатъчно мощ. Индийските колонии обаче все още пазели господството си в Индийския океан чак до 15 век, когато били изтласкани от арабите, които на свой ред били сменени от португалците.

СИНТЕЗ И РАЗВИТИЕ НА СМЕСЕНАТА КУЛТУРА. ИЗОЛИРАНОСТ НА ЖЕНИТЕ. КАБИР. ГУРУ НАНАК. АМИР ХУСРОУ

Следователно да говорим за мюсюлманско нахлуване в Индия или за мюсюлмански период в Индия би било също така погрешно и неправилно, както да наричаме идването на англичаните в Индия християнско нахлуване или да именуваме периода на английското господство в Индия християнски период. Islямът не е нахлувал в Индия: той е дошъл в Индия няколко века по-рано. Имало е тюркско (Махмуд) и афганистанско нахлуване, а след това — тюрко-монголско (или моголско) нашествие; най-важно значение са имали двете последни. Афганистанците могат да се смятат напълно смесена индийска група, която не е чужда на Индия, и периодът на тяхното политическо господство би трябвало да се нарича индо-афганистански период. Моголите са били чужд елемент и чужденци в Индия и все пак необикновено бързо са се вляли в индийския живот, като са сложили началото на индо-моголския период.

Със своята воля или по силата на сложилите се обстоятелства, а може би по силата на едното и на другото, афганистанските владетели и онези, които са ги придружавали, са се асимилирали в Индия. Техните династии напълно се поиндийчили, като пуснали корени в индийска почва, и са смятали Индия за своя родина, а останалия свят — за чужбина. Въпреки политическите конфликти, именно така са гледали на тях в страната и много раджпутски князе дори са ги признавали за свои сюзерени. Наистина отделни вождове на раджпутите са отказвали да се покорят и на тази почва са ставали яростни стълкновения. Един от известните делхийски султани, Фируз-шах, бил индуски син; майката на Гияс-уд-дин-Туглак също била индуска. Подобни бракове между представители на афганистанската, тюркската и индуската аристокрация, макар и да не били често явление, все пак са ставали. Така на юг владетелят на Гулбарга, мюсюлманин, тържествено и с големи церемонии е отпразнувал венчавката си с дъщерята на виджаянагарския княз — индуска.

В мюсюлманските държави на Средна и Западна Азия индийците изглежда са се радвали на добро име. Още в 11 век, т. е. преди афганистанското нашествие, арабският географ Идриси е писал: „Индийците по природа са склонни към справедливост и никога не отстъпват от нея в своите действия. Тяхната добросъвестност, честност и вярност към дадената дума са добре известни и те така са се прославили с тези добродетели, че хората от всички краища на земята се стремят да отидат в страната им.“[1]

Бил създаден действен държавен апарат; особено внимание било отдадено на строежа на пътища — главно по военни съображения. Властта била сега по-централизирана, но гледала да не нарушава местните обичаи. Най-надарен от афганистанските владетели е бил Шер-шах, който управлявал в ранния моголски период. Той сложил основите на данъчната система, която по-късно била широко разпространена от Акбар. Раджа Тодар Мал, прочут министър по държавните доходи на Акбар, бил по-рано на служба у Шер-шах. Афганистанските владетели все повече използували талантите на индусите.

Въздействието на афганистанското нашествие върху Индия и индуизма е било двояко и противоречиво. Непосредствена реакция е била бягството на народа от районите, попаднали под властта на афганистанците, на юг. Останалите племена станали по-сурови и затворени, затваряли се в себе си и се опитвали да се оградят от чуждите порядки и влияния, като давали по-твърд характер на кастовата система. От друга страна се е наблюдавало постепенно и почти несъзнателно приспособяване към този чужд начин на живот и мислене. Изникнал своего рода синтез: появили се нови архитектурни стилове, други дрехи и храна, животът бил засегнат и изменен в много отношения. Този синтез особено се е проявил в музиката, която запазвайки древните индийски класически традиции, получила по-разнообразно развитие. Персийският език станал официален придворен език и много персийски думи получили широко разпространение. Едновременно с това се развивали и народните езици.

Към отрицателните явления трябва да отнесем парда, изолацията на жените в Индия. Мъчно е да се каже какво е сложило нейното начало, но до известна степен то е било последица от взаимодействието на новите елементи със старите. По-рано в Индия, тъй както и в много други страни, отчасти и в древна Гърция, в аристократическата среда е съществувало известно разделение на половете. До известна степен подобно разделение е имало също и в древен Иран и частично то се наблюдавало в цяла Западна Азия. Но строга изолация на жените не е имало никъде. Навярно началото му е било сложено в придворните среди на Византия, дето помещенията за жените се пазели от евнуси. Византийското влияние се разпространило в Русия, гдето до времето на Петър Велики е имало доста строга изолация на жените. Тази изолация съвсем не е била свързана с влиянието на татарите, които, както е установено точно, не са изолирали жените от мъжете. Смесената арабо-персийска култура възприела много византийски обичаи и може би във връзка с това се е увеличила степента на изолирането на жените, принадлежащи към висшата класа. И все пак нито в Арабия, нито в другите райони на Западна и Средна Азия не е имало строга изолация на жените. Не е имало парда и у афганистанците, нахлули в Северна Индия след превземането на Делхи. Тюркските и афганистанските принцеси и придворни дами често ходили на лов, ездели и си ходили на гости. И до днес е запазен един древен мюсюлмански обичай, според който жените не си закриват лицето през време на хаджа — поклонничеството в Мека. Изглежда, че системата на изолация се е развила в Индия през времето на моголите, когато това станало признак за високо положение и нужда от престиж както у индусите, така и у мюсюлманите. Този обичай на изолиране на жените особено се разпространил във висшите слоеве на обществото в онези местности, където е било най-силно мюсюлманското влияние — в обширния централен и в източния район, включващи Делхи, Съединените провинции, Раджпутана, Бихар и Бенгалия. Но чудното е, че този обичай не се е спазвал строго в Пенджаб и в пограничната провинция, сред чието население преобладават мюсюлманите. В Южна и Западна Индия на толкова строга изолация били подложени само мюсюлманските жени.

---

[1] Sir H. M. Elliot, History of India, Vol. I, p. 88.

Не се съмнявам, че между многото причини, които са предизвикали упадъка на Индия през последните векове, пардата или изолацията на жените заема не последно място. Още повече съм убеден в това, че прогресивният обществен живот може да се развие в Индия само след като бъде окончателно премахнат този варварски обичай. Съвсем е ясно, че той нанася вреда на жената; не по-малко вреда нанася на мъжа, а също и на подрастващото дете, което прекарва много време в отделението на жената; нанася също и вреда на целия обществен живот на страната. За щастие този отвратителен обичай бързо изчезва между индусите и малко по-бавно между мюсюлманите. За премахването на изолацията голяма роля играят организираните от Индийския национален конгрес политически и обществени кампании, които въвличат в различна обществена дейност десетки хиляди жени, числящи се към средните класи. Ганди е бил и остава ярък противник на изолацията и я нарича „отвратителен и жесток обичай", който увековечава изостаналостта и неразвитостта на жената. „Аз съм мислил за това зло, което причиняват на индийските жени мъжете, държащи здраво за този варварски обичай, станал сега, независимо от първоначалното му назначение, съвсем безполезен и нанасящ на страната неизмерима вреда" — казва Ганди. Той настояваше жените да се ползуват от същите свободи и да имат същите възможности за саморазвитие, както и мъжете. „Отношенията между мъжа и жената трябва да се основават на здравия смисъл. Между тях не бива да има никакви изкуствени прегради. Техните взаимоотношения трябва да бъдат естествени и непосредствени." В своите устни и писмени изказвания Ганди пламенно защищаваше равноправието и свободата на жените, като строго осъждаше домашното робство, в което те се намират.

Аз се отвлякох донякъде и изведнъж прескочих в съвременността; сега трябва да се върна към средновековието, към периода след настаняването на афганистанците в Делхи и извършващия се по онова време синтез между старите и нови порядки. Голяма част от тези промени е ставала само между аристокрацията и висшите класи и не е засягала народните маси, особено селячеството. Те се появили в придворните кръгове и се разпространявали в градовете и градските райони. Така започнал продължаващият с векове процес на образуване на смесена култура в Северна Индия. Неин център са станали Делхи и районът, известен сега под името Съединените провинции, тъй както те били и продължават да остават център на старата арийска култура. Обаче тази арийска култура в значителна степен се преместила на юг, станал крепост на ортодоксалния индуизъм.

След отслабването на делхийския султанат поради нашествието на Тимур в Джаунпура (Съединените провинции) изникнала малка мюсюлманска държава. Чак до края на 15 век тя била център на културата, на изкуството и религиозната търпимост. Поощрявал се развиващият се народен език хинди;

правени били дори опити да се обединят религиозните вярвания на индусите и мюсюлманите. Приблизително по същото време в далечния Кашмир, на север, независимият мюсюлмански владетел Зайн-ул-Абедин също се прославил със своята религиозна търпимост и поощряване на санскритската наука и древната култура.

Из цяла Индия личало въздействието на тези нови тенденции и новите идеи вълнували умовете на хората. Както в старо време, Индия несъзнателно реагирала на новата обстановка, мъчейки се да асимилира новите елементи и в същото време променяйки се донякъде сама. Тези тенденции породили нови типове реформатори, които съзнателно проповядвали този синтез и често осъждали или пренебрегвали кастовата система. Към тях принадлежали в 15 век индусът Рамананд, живял на юг, и неговият още по-прочут последовател — мюсюлманинът Кабир, тъкач от Бенарес. Поемите и песните на Кабир били много любими на народа и не са забравени и до днес. На север се подвизавал гуру (учител), Нанак, смятан за основател на сикхизма. Влиянието на тези реформатори излизало далеч от пределите на сектите, създадени от техните последователи. Индуизмът чувствувал влиянието на новите идеи, а islямът в Индия от своя страна започнал да се различава от онова, което е бил в другите страни. Индуизмът изцяло се поддал на въздействието на яростния монотеизъм на исляма, а смътните пантеистически представи на индуистите оказали влияние на индийските мюсюлмани. Повечето от тези индийски мюсюлмани били новопомазани, възпитани в духа на старите традиции и намиращи се под тяхно влияние; само сравнително малка част от мюсюлмани дошла отвън. Развили се мюсюлманският мистицизъм и софизъм, произлизащ навярно от неоплатонизма.

Може би най-ярък признак за растящата асимилация на чуждите елементи в Индия е било обстоятелството, че те използували местния народен език, макар че за придворен език оставал персийският. Много прекрасни книги са написани от ранните мюсюлмани на езика хинди. Най-известен от тези писатели бил турчинът Амир Хусроу, живял в 14 век, през периода на управлението на редица афганистански султани. Неговите прадеди се били установили в Съединените провинции две или три поколения преди него. Той бил прочут поет, който писал на персийски език, но владеел също и санскритския език и бил виден музикант, внесъл много нови неща в индийската музика. Смятат го също за изобретател на народния струнен инструмент ситара. Амир Хусроу е писал на много теми и в частност е възхвалявал Индия, като изброявал всичко онова, с което тя се е славила: нейната религия, философия, логика, граматика (санскритска), музика, математика, естествени науки и ... плодовете на манго.[1]

Но най-много в Индия той бил известен с песните си, написани на обикновения говорим език хинди. Хусроу постъпил мъдро, като се отказал да пише на литературен език, разбиран само от избрано малцинство; той отивал при селянина не само за да изучи неговия език, но и за да познае живота и обичаите му. Пял е за разните годишни времена, и за всяко време според изискванията на древния класически индийски стил е имал особени мотиви и думи. Пял е за живота в неговите различни прояви, за идването в къщи на годеницата, за раздъка с любимата, за дъжда, след който изгорената от слънцето земя отново ражда живот. Тези песни често се пеят и сега можете да ги чуете във всяко село и във всеки град на Северна и Централна Индия. Пеят ги например в началото на периода на дъждовете, когато във всяко село по клоновете на дървото манго или дървото пипул закачат големи люлки и тук се събират, за да се повеселят всички местни моми и момци.

Амир Хусроу е съставил множество гатанки и ребуси, в които се увличат както децата, така и възрастните. Още през времето на дългия живот на Хусроу неговите песни и гатанки го направили прочут. По-късно славата му продължила да расте. Не познавам друг такъв пример — песни, написани преди шестстотин години, да запазят и до ден днешен популярността си и любовта на народа и да се изпълняват без всякаква промяна на текста.

ОБЩЕСТВЕНИЯТ СТРОЙ НА ИНДИЯ. ЗНАЧЕНИЕТО НА ГРУПАТА

Почти всеки човек, който знае нещо за Индия, е слушал за кастовата система. Почти всички чужденци, пък и мнозина в самата Индия осъждат или критикуват тази система изцяло. Може би дори в Индия няма да се намери човек, който би одобрил кастовата система във всички нейни разклонения и прояви, макар че безспорно мнозина още признават нейната теоретическа основа и не малко индуси в живота си се придържат към кастовата система. Известна неясност поражда само думата „каста“, тъй като разните хора влагат в нея различен смисъл. Средният европеец или индиецът, близък на него по своя светоглед и подход, разглеждат тази система като вкаменелост на класите, като хитър начин за запазване на определена класова йерархия за увековечаване на положението, при което едни класи се намират на върха на социалната стълба, а други долу. Това донякъде е вярно. Навярно в началото си кастовата система е имала за задача да отдели завоевателите арийци от покорените народи и да ги постави над последните. Несъмнено е, че в периода на своето развитие кастовата система е служила на тази цел, макар че първоначално, изглежда, е притежавала значителна гъвкавост. Обаче това е само част от истината, която не обяснява причините за силата и трайността на тази система и на това как е могла тя да се запази до наши дни. Тя е преживяла не само мощното влияние на будизма, многовековното господство на афганистанците и моголите и разпространението на исляма, но също така и упоритите нападки на безброй индуски реформатори, които са издигали глас против нея. Едва сега тя се намира под сериозна заплаха, и атаките се отправят срещу нейната основа. Главната причина за това се крие не във факта, че в индуското общество се породи мощен стремеж към промяна, макар че този стремеж безспорно съществува, и не в разпространяването на западните идеи, макар че тези идеи без друго оказват своето влияние. Промените, ставащи пред нашите очи, са предизвикани главно от коренните икономически размествания, които разклатиха цялата основа на индийското общество и могат съвсем да я съборят. Условията на живот се промениха и начинът на мислене толкова се мени, че е невъзможно да се запази кастовата система. Не мога да предскажа, какво ще заеме нейното място, тъй като на карта е поставено нещо значително по-голямо от кастовата система. Става конфликт между два диаметрално противоположни подхода към проблемата за организиране на обществото: между старата индуска концепция за групата като единица, легнала в основата на организацията, и крайния индивидуализъм на Запада, поставящ личността над групата.

---

[1] Смолисто тропическо дърво с ароматни сладки плодове. — Бел. бъл. пр.

Този конфликт става сега не само в Индия, но и на Запад и във целия свят, но там той взема други форми. Европейската цивилизация от 19 век, олицетворение на която е демократичният либерализъм и неговата проява в икономическата и социална област, представя от себе си най-висш израз на този индивидуализъм. Тази идеология на 19 век със съответната й обществена и политическа организация е просъществувала до началото на 20 век и е жива дори сега, но днес тя изглежда вече съвсем отживяла и се руши под напора на кризите и войните. Значението на групата и общината сега проличава по-силно, и проблемата се заключава в примирението между нуждите на личността и групата. Разрешението на тази проблема може да вземе различни форми в разните страни, но тенденцията да се намери такова разрешение на същината на тази проблема, което би било приложимо навред, непрекъснато ще расте.

Кастовата система не съществува сама по себе си; тя е съставна част от по-широката система на обществената организация. Може би ще могат да се отстранят някои от нейните най-явни недостатъци и да се направи малко по-гъвкава, като се запази обаче незасегната самата система. Но това е много малко за вярване, тъй като действуващите социални и икономически сили са малко заинтересовани в запазването на тази структура; те нанасят удари по самата й основа и подкопават другите опори, които я поддържат. Значителна част от тези последните е вече разрушена и бързо се разрушава, и кастовата система все повече увисва във въздуха. Въпросът вече не е харесва ли ни или не ни харесва кастовата система. Разместванията стават независимо от нашето отношение към нея. Обаче без друго в нашите сили е да придадем определена форма на тези размествания и да ги насочим така, че да могат да дадат максимална свобода на проявата на характера и гения на целия индийски народ изцяло, които намериха такъв ярък израз в трайността и устойчивостта на създадения от тях обществен строй.

Сър Джордж Бърдууд някъде е казал: „Докато индусите пазят кастовата система, Индия ще остане Индия; но от деня, когато те скъсат с нея, тя ще престане да бъде Индия. Този славен полуостров ще стигне до състоянието на жалкия „Ист-енд“ на англосаксонската империя.“ С кастите или без тях, ние вече отдавна сме стигнали до това положение в Британската империя и във всеки случай, каквото и да бъде нашето положение в бъдеще, то няма да бъде ограничено в рамките на тази империя. Но в думите на сър Джордж Бърдууд все пак има частица истина, макар че по всяка вероятност той не е пристъпвал към въпроса от това гледище. Разрушаването на колосалната, здраво установила се обществена организация може напълно да доведе до пълно разпадане на обществения живот, последица от което ще бъде изчезване на цялостността, страдание на масите и значителни ненормалности в личното поведение, ако на нейното място не дойде някой друг обществен строй, по-отговарящ на епохата и духа на народа. Може би в преходния период разрушението е неизбежно; днес ние достатъчно виждаме тези разрушения в целия свят. Може би само чрез мъките и страданията, с които се съпровежда такова разрушение, народът ще порасне, ще усвои уроците на живота и отново ще се пригоди към изменилите се условия.

Но ние не можем само да разрушаваме и да се надяваме на нещо по-добро, без да имаме известна, макар и смътна, представа за онова бъдеще, за което работим. Не можем чисто на просто да създадем вакуум, защото този вакуум може да се изпълни с такова съдържание, че ще има да съжаляваме за това. В създаваните от нас конструктивни планове ние трябва да вземем пред вид човешкия материал, с който ще имаме работа, основа на стремежите и мислите, и окръжението, в което ще трябва да действуваме. Да пренебрегваме всичко това и да строим някакви идеалистични въздушни замъци или просто да се насочваме към подражаване на онова, което са направили други в други места, би било безразсъдство. Затова желателно е да анализираме и разберем стария индийски обществен строй, оказал такова мощно влияние върху нашия народ.

Този строй е бил основан на три концепции: самоуправляваща се селска община, каста и голямо семейство. И в трите случая значение има групата, а отделната личност заема второстепенно място. Ако вземем всяка от тези системи поотделно, няма да намерим тук нищо самобитно и за всяка от тях е лесно да открием нещо аналогично в другите страни, особено през средните векове. Примитивни републики, подобни на древните индийски републики, е имало и в други страни. Съществувал е също така особен род първобитен комунизъм. Старият руски „мир“ може до известна степен да се сравни с индийската селска община. Кастите носят в своята основа професионален характер и приличат на средновековните европейски занаятчийски гилдии. Китайската семейна организация много напомня на индуското голямо семейство. Аз не разполагам с достатъчно сведения за всичко това, за да продължа тези сравнения. Във всеки случай това не е толкова важно за целите, които си поставям. Но изцяло индийският строй без друго е единствен по рода си и с течение на своето развитие той е ставал още повече такъв.

СЕЛСКОТО САМОУПРАВЛЕНИЕ „НИТИСАРА“ ОТ ШУКРАЧАРЯ

Има една стара книга от 9 век, която ни дава известна представа за държавното устройство на Индия преди тюркското и афганистанското нашествие. Тази книга — „Нитисара“ („Наука за държавното устройство“), е написана от Шукрачаря. В нея се говори както за организацията на централното управление, така и за живота на града и селото, за държавния съвет при владетеля и за разните държавни учреждения. Селският изборен съвет, панчаят, имал голяма власт както изпълнителна, така и съдебна. И държавните чиновници се отнасяли към членовете на този съвет с най-голямо уважение. Панчаят разпределял земята, събирал данъци от реколтата и по пълномощие на селото плащал на държавата неговата част. Няколко селски панчаяти били подчинени на по-голям панчаят, в чиито функции влизал надзорът, а в случай на нужда и намесата в работите на селото. Редица древни надписи говорят за реда на избиране на членовете на селските панчаяти, за качествата, които те трябва да имат, за простъпките, заради които ги лишават от доверие. Образували се разни комисии, избирани всяка година; в техния състав можели да влизат и жени. Ако някой член от съвета се държал недостойно, бил лишаван от пълномощията си. Член от съвета можел да бъде също отстранен от длъжност, ако не дава сметка за изразходването на обществените средства. Имало едно интересно правило за недопускане на роднинство: близките роднини на членовете на съвета не можели да бъдат назначавани на обществени длъжности.

Тези селски съвети ревниво пазили своите свободи; съществувало правило, че военен не може да влезе в село, без да има разрешение от управителя. Ако народът се оплаче срещу чиновник, казва се в „Нитисара“, управителят „трябва да вземе страната не на своите чиновници, а на своите поданици“. Ако срещу длъжностно лице постъпят оплаквания от много лица, уволнявали го, защото „кой не се опиянява от щестлавие, заемайки висок пост“. Управителят трябва да зачита в своите действия мнението на мнозинството от народа. „Народът е помощен от управителя, тъй както въжето, направено от много влакна, е достатъчно здраво, за да задържи лъва". „При назначаването на длъжностно лице трябва да се взема пред вид неговата работа, характерът и качествата му, а не кастата или произходът му." „Духът, достоен за един брахман, не се създава нито от цвета на кожата, нито от произхода."

В големите градове имало много занаятчии и търговци; създавали се занаятчийски гилдии, обединения на търговци и лихвари. Всяка от тези организации се разпореждала със своите вътрешни работи.

Сведенията от такъв вид са много откъслечни, но приведените тук, а също и много други данни показват, че в градовете и по селата е била широко разпространена системата на самоуправление и централното правителство обикновено не се е намесвало в местните работи, ако полагащите му се данъци били своевременно внасяни. Строго се спазвало обичайното право и политическите и военни власти рядко посягали на правата, произтичащи от обичая. Първоначалната основа на аграрната система е била селската община. Отделни лица и семейства се ползували от известни права и имали също така известни задължения, които били определени от обичая и се пазили.

В Индия не е имало обожествяване на монарха. Ако монархът се окажел тиранин, индийската държавна система признавала на народа правото да го замени. Към Индия може да се отнесе изречението на китайския философ Мин-цзи, живял преди две хиляди години: „Когато владетелят се обръща към поданиците си като към кал и трева, поданиците се обръщат към него като към разбойник и враг." В Индия самото понятие „власт на монарха" се е отличавало от понятието, характерно за европейския феодализъм, гдето кралят е имал власт над всички хора и над цялото имущество в пределите на своите владения. Тази власт той е предавал на лордовете и бароните, признали своята васална зависимост от него. Така е била създадена и йерархията на властта. И земята, и свързаните с нея хора са принадлежали на феодалния сеньор, а чрез него — на краля. Това е било развитие на римското схващане за правото на собственост. В Индия не е имало нищо подобно. Владетелят имал право на известен данък от земята и можел да предава на другите само правото за събиране на този данък. Индийският селянин не е бил крепостник на феодала. Имало е в обилие свободна земя и нямало е никаква полза да се отнема тя от селянина. Така в Индия не е съществувала системата на помешчическо земевладение в онзи вид, в какъвто тя е съществувала на Запад, и в същото време отделният селянин не е бил собственик на своя парцел земя. Тези две понятия са били донесени значително по-късно от англичаните и резултатите са се оказали гибелни.

Чуждите завоевания се съпровождали с войни и разорение, с въстания и безпощадни кланета, те са водили също така до появяване на нови управляващи класи, които се облягали главно на въоръжената сила. Управляващата класа често отказвала да признава многобройните ограничения на своята власт, които винаги са образували част от обичайното право на страната. Това довело до важни последици и е подкопало самоуправляващите се селски общини, а по-късно в системата на поземления данък били внесени разни изменения. Все пак афганистанските и моголските владетели грижливо се въздържали от посегателство върху древните обичаи и порядки и не са внесли в тях някакви съществени промени, така че икономическият и обществен строй на индийския живот си оставал предишният. Гийяс-уд-дин Туглак издал на своите длъжностни лица строга заповед да спазват обичаите и да не смесват държавните работи с религията, която е представяла от себе си частен въпрос, зависещ от личната склонност на всеки един. Но времето и конфликтите, а също така и увеличаването на централизацията на държавната власт бавно, но неотклонно отслабвали уважението към обичайното право. Обаче самоуправляващата се селска община продължила да съществува. Нейното разпадане е започнало едва при господството на англичаните.

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА НА КАСТАТА. ГОЛЯМОТО СЕМЕЙСТВО

„В Индия — казва Хейвел — религията не е толкова догма, колкото работна хипотеза за поведението на човека, приспособена към разни степени на духовно развитие и към различни условия на живот.“ В древните времена, когато за пръв път се е оформила индо-арийската култура, религията е трябвало да задоволи духовните нужди на хората, извънредно много различаващи се една от друга по нивото на културата и по интелектуалното и духовно развитие. Наред с първобитните обитатели на горите, фетишистите, тотемистите и хората, проникнати от всевъзможни суеверия, имало хора, на които е бил свойствен висок полет на мисълта. Освен това съществували са най-различни отсенки на вярвания и култове. Докато някои са овладели висшите форми на мисленето, на множеството те са били съвсем недостъпни. С развитието на обществения живот се разпространило известно еднообразие във вярванията, но все пак се запазили много различия, свързани с културното ниво и темперамента. Индо-арийският принцип не допускал насилствено потъпкване на каквото и да било вярване или забрана на един или друг вид култ. На всяка група била дадена възможност да си изработи идеали по свое разбиране, съобразно нивото на своето умствено развитие и знания. Опитите за асимилация не са били придружени нито с налагане на забрана, нито с принуда.

Подобна и дори още по-сложна проблема е изникнала в областта на обществената организация. Как да се съчетаят тези коренно различаващи се една от друга групи в една обществена система така, че всяка група да участвува в общия живот и в същото време да запази свободата да живее самостоятелно и да се развива? В известен смисъл (наистина такова сравнение е малко изкуствено) това напомня на многобройните съвременни проблеми за националните малцинства, които тревожат толкова много страни и които все още далеч не са разрешени. Съединените американски щати повече или по-малко разрешават проблемата за малцинствата, като се стремят да направят от всеки гражданин стопроцентов американец. Те приравняват всички под един знаменател. Други страни, които имат по-дълга и по-сложна история, са в по-малко благоприятно положение. Дори Канада има многобройна група френско население, запазило своите национални черти, религия и език. В Европа различията са още по-силни и по-дълбоки. И все пак всичко казано се отнася само до европейците или до изселниците от Европа, до хората, които имат някаква общност на произхода и културата. Що се отнася до неевропейците, тяхното положение е особено. В Съединените щати негрите, макар и да са стопроцентови американци, са особена раса, лишена от много привилегии и възможности, от които другите безусловно се ползуват. Можем да приведем множество още покрещящи примери из живота на другите страни. Казват, че само Съветска Русия е разрешила националната проблема и проблемата за националните малцинства, като е създала онова, което се нарича многонационална държава.

Ако тези трудности и проблеми ни преследват дори днес, при всичките наши познания и напредък, то колко по-сложни са били те в древните времена, когато индо-арийците са създавали своята цивилизация и своя обществен строй в страна, населена с хора от разни племена и различен тип. Обикновеният начин за разрешаване на такива проблеми в онова време и по-късно се е заключавал в изтребването или поробването на населението от завоюваните земи. В Индия това не е ставало, но ясно е, че са били взети всички мерки за запазване на господствуващото положение на висшите групи от обществото. След като е било осигурено такова превъзходство, създала се е своего рода многообщинска държава, в която в определени рамки и при условие на спазване на някои общи правила всяка група е могла свободно да си гледа работата и да живее свой собствен живот съобразно обичаите и желанията си. Едничкото съществено ограничение е било недопускането на намеса на една група в работите на друга или стълкновение между тях. Това е било гъвкава система, годна за понататъшно развитие, тъй като винаги са могли да изникват нови групи — или от нови пришълци, или от лица, отцепили се от старите групи, при условие, че тяхната численост е била достатъчна за това. Във всяка група е царяло равенство и демокрация, тя се е управлявала от изборни ръководители, които често пъти са се обръщали за съвет към своята група, когато са изниквали важни въпроси.

Почти във всички случаи тези групи са били професионални, всяка от тях се е специализирала в някаква професия или занаят. По такъв начин те са били особен род професионални съюзи или гилдии на занаятчии. Във всяка група е имало силно чувство на солидарност, което не само е пазило групата изцяло,но е защищавало и отделния неин член, ако той е изпадал в затруднено положение или е изпитвал нужда. Дейността на всички групи или касти била свързана и основната идея се е заключавала в това, успешната дейност на всяка група да осигури единство на обществото изцяло. Освен това направен бил енергичен и доста успешен опит да се създаде общонационална връзка, обединяваща тези групи, да им се насади чувството за обща култура, общи традиции, общи герои и светии и обща територия, във всички краища на която са ставали поклонничества. Тази национална връзка се различавала значително от съвременния ни национализъм; тя е била слаба в политически смисъл, но силна в социално и културно отношение. Липсата на политическо единство облекчавала чуждото нахлуване, но социалната сила на тази система е спомагала за възстановяването, а също и за асимилирането на нови елементи. Тя е имала толкова глави, че не можело да бъдат всички отсечени и затова системата е успяла да устои, въпреки многобройните нашествия и бедствия.

Така кастовата система е била система от групи, изградена по принципа на разделяне на задълженията и занятията. Това е било една всеобхващаща система, без каквато и да било обща догма, предоставяща на всяка група най-пълна свобода на дейност. В нейните широки рамки са съществували еднобрачието, многобрачието, безбрачието; всичко това се е допускало, тъй както са се допускали и други обичаи, вярвания и порядки. Животът е трябвало да се развива във всички слоеве на обществото. Малцинството не е било длъжно да се подчинява на мнозинството, защото то винаги можело да образува отделна независима група при едно само условие — това да бъде еднообразна група, достатъчно многобройна за самостоятелно съществуване. Между две групи можело да съществуват всякакви различия по отношение на расата, цвета на кожата, културата и умственото развитие.

Всеки човек е бил разглеждан само като член на групата; той е можел да прави каквото си ще, стига само това да не нарушава дейността на цялата група. Той нямал право да нарушава тази дейност, но ако е бил достатъчно силен и е имал определен брой привърженици, можел е да образува нова група. Ако не е бил в състояние да се сживее нито с една група, това е означавало, че той е отцепник — доколкото това е засягало обществения живот на страната. Тогава той е можел да стане саняси, човек отказал се от кастата, от групата, от всякаква обществено полезна дейност и е можел да се скита из страната и да прави каквото му хрумне.

Не трябва да забравяме, че макар в обществения живот на Индия личността да се е подчинявала на нуждите на групата и обществото, религиозната мисъл и духовното търсене винаги са изтъквали на първо място личността. Спасението и познанието на висшата истина са били достъпни за всички, за членовете на всички касти, висши и нисши. Това спасение или просветление не е могло да бъде постигнато от групата; то е било дълбоко индивидуално. В търсенето на това спасение не е имало нужда да се придържаш към някакви непоколебими догми; смятало се е, че всички пътища водят към него.

Макар че в обществената организация е господствувала груповата система, водеща към кастата, в Индия винаги е съществувала индивидуалистична тенденция. Противоречието между тези две направления се е проявявало често пъти. Отчасти този индивидуализъм е бил породен от религиозната доктрина, издигаща на първо място личността. Социалните реформатори, които са подхвърляли на критика или са обсъждали кастовата система, са били обикновено религиозни реформатори и техният главен довод се е свеждал към това, че разделянето на обществото на касти пречи на духовното развитие и на оня краен индивидуализъм, към който води религията. Будизмът е бил отклонение от кастово груповия идеал към особен род индивидуализъм, а също и към универсализъм. Но този индивидуализъм е бил свързан с отказване от нормална обществена дейност. Той не е предлагал жизнеспособен обществен строй, който може да замени кастовата система, и затова кастите са се запазили и до ден днешен.

А какви са били главните касти? Ако временно оставим настрана онези, които са се смятали извън кастата, т. е. недокосваемите, съществували са следните касти: брахмани — жреци, учители, хора на умствения труд; кшатри — управници и воини; вайши — търговци, занаятчии, лихвари и др.; шудри — селскостопански и други работници. Може би тясно сплотена и затворена е била само кастата на брахманите. Кшатрите постоянно приемали в своя състав както пришълци от други страни, така и родени в тяхната страна, достигнали власт и могъщество. Вайшите били предимно занаятчии и лихвари, а също и представители на редица други професии. Шудрите били предимно земеделци и домашни слуги. Ставал е също така непрекъснат процес на образуване на нови касти с появяването на нови професии и по други причини, а старите касти постоянно се мъчили да се изкачат по-високо по социалната стълба. Този процес продължава и в наши дни. Някои от нисшите касти изведнъж започнали да носят свещения шнур, който имат право да носят само висшите касти. Това не е имало голямо значение, тъй като всяка каста е продължавала своята дейност в определената за нея сфера и си гледала работата. Понякога хора, произхождащи от нисшите класи, благодарение на дарбите си достигали високи държавни постове, но такива случаи били изключение.

Тъй като обществената организация изцяло не е подпомагала конкуренцията и алчността, това деление на касти не е имало такова значение, каквото би могло да има при други обстоятелства. Намиращият се на върха на обществото брахман, който се е гордеел със своя ум, ученост и бил уважаван от другите, рядко притежавал големи земни блага, затова пък богатият и преуспяващ търговец не е заемал високо обществено положение.

Голямото мнозинство от населението са били земеделците. В страната не е имало система на помешчическо земевладение, не е имало и селска собственост на земята. Мъчно е да се каже кой по закона е бил собственик на земята; тогава не е имало нищо подобно на днешното понятие за собственост. Земеделецът имал право да обработва своята земя и единственият съществен въпрос е бил въпросът за разпределянето на реколтата. Най-голямата част от нея е отивала за земеделеца, определена част (обикновено една шеста) е вземал владетелят на държавата или държавата; получавали са също своя част всички професионални групи от селското население, които така или иначе са обслужвали селяните: брахманът — жрец и учител, търговецът, ковачът, дърводелецът обущарят, грънчарят, зидарят, бръснарят, боклукчията и др. По такъв начин всички, като се започне от държавата и се свърши с боклукчията, получавали своята част от реколтата.

Кой се е числял към угнетените класи и недокосваемите? „Угнетени класи“ — това е нов термин, употребяван доста неопределено за няколко касти, намиращи се на низките стъпала на социалната стълба. Няма ясна и определена граница, която да ги отделя от другите. Понятието „недокосваем“ е по-определено. В Северна Индия към недокосваемите се отнася само много малка категория от лица, заета с прибиране на нечистотиите и друга мръсна работа. Фа Сян разказва, че по негово време хората, които са чистили човешките нечистотии, били смятани за недокосваеми. В Южна Индия тази категория е значително по-обширна. Мъчно е да се каже как тя се е образувала и е достигнала такава численост. Навярно първоначално към нея са били отнасяни онези, които са вършили работа, смятана за нечиста, а после към тях били прибавени и безземлените ратаи. Идеята за обредна чистота е необикновено силна между индусите. Това има една добра и много лоши страни. Добрата страна — това е физическата чистоплътност. Всекидневната вана винаги е била необходима за индуса, в това число и за голяма част от угнетените класи. Именно от Индия този обичай се е разпространил в Англия и други страни. За средния индус и дори за най-бедния селянин светещите от чистота гърнета и чаши са предмет на гордост. Но този стремеж към чистота не е основан на науката и човек, който се къпе два пъти на ден, няма да се замисли да пие мръсна вода, заразена от микроби. Няма също така стремеж да се пази чистота в места за общо ползуване, във всеки случай сега. Хората поддържат къщата си относително чисто, но изхвърлят всички остатъци на селската улица, направо пред къщата на съседа си. Селата обикновено са много мръсни, на всяка крачка има помийни ями. Чувствува се също, че чистотата се съблюдава не заради нея самата, а по силата на изискването на религията. Ако това искане на религията отпадне, нивото на чистоплътността се понижава.

Лоша последица от спазването на обредната чистота е отчуждеността, високомерието и отказването да се яде съвместно с представители на други касти. Това явление е достигнало в Индия фантастични размери, непознати в която и да било друга част на света. То е довело до там, че някои категрии се смятат недокосваеми, защото имат нещастието да вършат някаква необходима работа, смятана за нечиста. Обичаят да се яде само с членове от своята каста е разпространен между всички касти. Това е станало признак за общественото положение и членовете на нисшите класи са държали за това още по-упорито от членовете на висшите. Днес във висшите класи започнаха да се отказват от този обичай, но между нисшите класи, в това число и между угнетените класи, той все още се спазва.

Ако не е могло да се обядва с хора от друга каста, то още повече е било недопустимо да се сключват бракове между представители на разни касти. Разбира се, смесени бракове са ставали, но все пак за учудване е колко много членовете на всяка каста са се затваряли в своя кръг и се стремели да произвеждат на свят само себеподобни. Запазването на чистотата на расата в продължение на векове е, разбира се, нещо невъзможно, но все пак кастовата система в Индия до известна степен е спомагала да се запазят определени характерни типове, особено между висшите класи.

За някои групи, намиращи се в подножието на социалната стълба, понякога говорят като за намиращи се извън кастите. В същност нито една група, в това число дори недокосваемите, не се намира извън пределите на кастовата система. Угнетените класи и недокосваемите образуват собствени касти и имат свои панчаяти, кастови съвети за водене на своите собствени работи. Но мнозина от тях е трябвало жестоко да страдат, защото са били изключени от общия живот на селото.

Така два характерни елемента на староиндийския обществен строй са били самоуправляващата се селска община и кастовата система. Третият елемент е бил голямото семейство, всички членове на което били равноправни владетели на общата собственост и имали равни наследствени права. Бащата или друг старши е бил глава на семейството, но той по-скоро е вършил функциите на разпоредител, отколкото на древноримския баща на семейството. В някои случаи при желание на заинтересованите страни се допускало разделяне на имота. Общата собственост служила за задоволяване нуждите на всички членове от семейството — работещи и неработещи. Тя е гарантирала осигурен минимум за всеки, а не се е използувала за по-високо възнаграждение на някои. Това е било особен род застраховане на всички, в това число на слабите и непълноценните във физическо и умствено отношение. По такъв начин наред с осигуряването на всеки член от семейството е съществувало известно понижаване на нуждите по отношение на изпълняваните задължения и тяхното възнаграждение. На пръв план се изтъквала не личната изгода и не личното честолюбие, а интересите на групата, т. е. на семейството. Възпитанието и животът в голямото семейство изглаждали егоцентричните наклонности на детето и са помагали да се развива склонността към обществен живот.

Всичко това е диаметрално противоположно на онова, което става при условията на крайно индивидуалистичната западна цивилизация, особено на американската, където се поощрява личното честолюбие, а личната изгода е почти единствената цел, където всички блага имат сръчните и енергичните хора, а слабите, плахите или малко надарените се изтикват настрана. Голямото семейство в Индия бързо се разпада и се развиват индивидуалистични надстройки, което не само влече подире си далеко отиващи последици в областта на икономическия живот, но също така поражда нови морално-етични проблеми.

По такъв начин и трите основи на индийския обществен строй са се опирали на групата, а не на личността. Целта е била социално осигуряване, устойчивост и запазване на групата, т. е. на обществото. Напредъкът не е бил цел и затова той е бил забавен. Всяка група, била тя селска община, определена каста или многобройно голямо семейство, живеела общ живот, в който са участвували всички нейни членове; в нея имало равенство и са господствували демократични методи. И днес дейността на кастовите панчаяти е демократична. Някога ме поразяваше готовността на селянина, често неграмотен, да взема участие в работата на изборния орган, създаден за политически или други цели. Той бързо влизаше в хода на работата и ставаше полезен работник, когато се появяваше някой въпрос, засягащ живота му, и не беше лесно да го накараш да се откаже от започнатата работа. Обаче у членовете на тези изборни органи се наблюдаваше лошата тенденция да се делят на малки групички и да се карат помежду си.

Демократичният метод е бил не само добре известен, но е бил обикновен метод за дейност в обществения живот, в местното самоуправление, в занаятчийските гилдии, религиозните общини и др. При всички свои пороци кастата е запазвала във всяка група демократичните навици. Имало е подробно изработени правила за процедурата, изборите и обсъжданията. Маркиз Зетланд описва будистките събори от ранния период по следния начин: „За мнозина ще бъде изненада да узнаят, че в будистките събори в Индия преди две хиляди или повече години са съществували зачатъци на нашата днешна парламентарна практика. Редът за водене на събранието е бил осигуряван от специално назначено длъжностно лице (прототип на спикера в Камарата на общините). Задължение на друго длъжностно лице е било да осигури в необходимите случаи кворум: това е особен род прототип на днешния организатор на парламентарната група. Член от събранието, който е желаел да зададе някой въпрос, внасял предложение, което след това е било обсъждано. В някои случаи въпросът се обсъждал един път, а в някои — три пъти; това също така е изпреварило парламентарната практика, която изисква всеки законопроект да бъде разгледан на три четения, преди да стане закон. Ако обсъждането е показвало, че има разногласия, въпросът се решавал с мнозинство на гласовете чрез тайно гласуване.“[1]

По такъв начин староиндийският обществен строй е имал известни качества и, разбира се, без тях той не би просъществувал толкова дълго. Този строй е бил основан на философския идеал на индийската култура — усъвършенствуване на човека и предимството на доброто, красотата и правдата над алчността. Вземани били мерки, за да се пречи да се съединят в едно и да се съсредоточат на едно място почести, власт и богатство. На първо място били изтъквани не правата, а задълженията на личността и групата. „Смрити"-те (индуски свещени книги) съдържат изброяване на дхармите — на функциите и задълженията на разните касти, но нито една от тях не изброява правата им. Всяка група, особено селската община и донякъде кастата, се стремела към самостоятелност. Това е била затворена система, допускаща известно приспособяване, изменения и свобода в нейните общи рамки, но неизбежно ставаща все по-затворена и твърда. Постепенно тя загубвала способността си да се развива и да разкрива нови източници на таланта. Влиятелните привилегировани сили не допускали никакви радикални промени и пречели на разпространението на образованието между другите класи. Старите религиозни предразсъдъци (макар че и много представители на висшите класи са разбирали, че това са само предразсъдъци) били запазени и към тях се прибавяли нови. Не само националната икономика, но и самата мисъл станала неподвижна, закостеняла, мъртва, неспособна за развитие и напредък.

---

[1] G. T. Garratt, The Legacy of India, 1937, p. XI.

Идеята и практиката на кастовата система били олицетворение на аристократическия идеал и явно са противоречели на демократичните принципи. В тази система е било силно развито чувството на дълг, създавано от положението, но при условие, че хората ще се придържат към своето наследствено положение и няма да посягат върху установения ред. В общи черти успехите и постиженията на Индия се разпростирали само върху висшите класи; онези, които се намирали на долните стъпала на стълбата, имали много малко перспективи и техните възможности били много ограничени. Висшите класи не са били малобройна група; напротив, те били многобройни и между тях широко се разпределяли властта, могъществото и влиянието. Така е продължавало в течение на много продължителен период от време. Но коренната слабост и главният порок на кастовата система и на обществения строй в Индия са се заключавали в това, че те са довели да ниското стъпало огромна маса от хора и са ги лишили от възможността да излязат от това състояние в областта на образованието, а също и в културно и в стопанско отношение. Тази деградация е влачила подире си упадък за всички, в това число и за висшите класи. Тя е довела до застоя, станал главна черта на икономиката и на целия живот на Индия. Контрастът между този обществен строй и оня, който е съществувал в миналото в други страни, не е бил голям, но съответно с измененията, които са се извършвали в целия свят в продължение на живота на редица поколения, той е ставал все по-поразителен. При условията на днешното ни общество кастовата система и много неща, от това, което я съпътствува, са съвсем нетърпими, реакционни, представят от себе си баласт и пречат на напредъка. При тази система е невъзможно равенство в положението и равни възможности, невъзможна е политическата демокрация, а още по-малко икономическата демокрация. Кастите и напредъкът са диаметрално противоположни един на друг и не могат да съществуват едновременно.

БАБУР И АКБАР. ПРОЦЕСЪТ НА АСИМИЛАЦИЯ

Да се върнем назад. Афганистанците се установили в Индия и тук се асимилирали. Пред техните управници, стояла задачата отначало да смекчат враждебността на народа към тях, а след това да го привлекат на своя страна. За постигане на тази задача те прекратили жестокостите, разпространени в първо време, станали по-търпими, стараели се да установят сътрудничество и се държали не като чужди завоеватели, а като индийци, родили се и израснали в страната. Отначало това е било политика, но постепенно тя се превърнала в неизбежна тенденция съответно с това как дошлите от северозапад хора подпадали под влиянието на индийското обкръжение и се асимилирали. Докато този процес продължавал във висшите сфери, в народа изниквали по-мощни течения, довели до синтез на мисълта и начина на живот. Почнали да се появяват зачатъци на смесена култура и била положена основата, върху която Акбар основал по-късно своята дейност.

Акбар бил третият владетел от Моголската династия в Индия, но фактически тъкмо той затвърдил империята. Неговият дядо Бабур завоювал делхийския престол в 1526 г., но той бил чужд на Индия и винаги се чувствувал чужденец в страната. Той дошъл от север; там в неговата родина, в Средна Азия, цъфтяло Възраждането на епохата на Тимуридите и влиянието на иранското изкуство и култура било силно. На

Бабур липсвало приятелско общество, с каквото бил свикнал, радостта на разговора, на изискания конфорт, пренесен от Иран и Багдад. Той тъгувал по снеговете и ледниците на северните планини, по месната храна, по цветята и плодовете на Фергана. Обаче въпреки всичкото си разочарование в Индия той все пак казвал, че Индостан е необикновено красива страна. Бабур умрял четири години след пристигането си в Индия. По-голямата част от времето си посвещавал на войни и на изграждането на великолепната столица в Агра, за което си осигурил услугите на един прочут архитект от Константинопол. По това време в Константинопол царувал Сюлейман Великолепни и в неговия град се издигали прекрасни здания.

Бабур малко видял Индия и намирайки се във враждебно обкръжение много неща не забелязвал. Но той ни разказва за упадъка на културата на Северна Индия. Отчасти упадъкът е бил последица от опустошението, извършено от Тимур, отчасти — от бягството на юг на много учени и хора на изкуството, а така също и на опитни майстори. Но това показвало също така и упадъка на творческите сили на индийския народ. Бабур отбелязва, че в страната имало достатъчно опитни работници и занаятчии, но липсвала изобретателност и майсторство в областта на техническите нововъведения. Заедно с това и по разкош и удобства Индия изглежда много изоставала от Иран. Не знам дали това е било последица от вродената липса на интерес към тази страна на живота или от последващите събития. Може би в онези времена индийците са отдавали по-малко значение на удобствата и предметите на разкош, отколкото иранците. Ако това ги интересуваше, те биха могли да си донесат предмети на разкош от Иран, тъй като между двете страни е имало постоянна връзка. Но по-вероятно е, че това е било последица от последвалите събития, още един признак за културния застой и упадък на Индия. Както се вижда от класическата литература и живописта, в по-ранните периоди е била достигната доста голяма изтънченост, начинът на живот е бил за онова време сложен, а неговото равнище — високо. Дори в онова време, когато Бабур влязъл в Северна Индия, много пътешественици-европейци са писали за необикновено високото развитие на изкуството и на културата и за изискания разкош, които те видели във Виджаянагар, на юг в страната.

Но в Северна Индия упадъкът на културата бил съвсем явен. Закостенелите религиозни вярвания и вкаменелият обществен строй сковавали обществената мисъл и задържали напредъка. Разпространението на исляма и идването на голям брой чужденци с друг начин на живот и мислене се отразили върху съществуващите вярвания и обществения строй. Въпреки всички бедствия, които носи чуждото нашествие, то има едно предимство: разширява умствения кръгозор на хората и ги кара да надзърнат от своята черупка. Хората разбират, че светът е значително по-широк и разнообразен, отколкото те са мислили. Така например афганистанското нашествие е оказало въздействие върху Индия и е довело до много промени. Моголите, които били значително по-културни от афганистанците и достигнали по-високо равнище на живот, оказали още по-голямо въздействие върху Индия. В частност те донесли със себе си изискаността, с която се славел Иран, включително и въвеждането на крайно изкуствения и строго регламентиран придворен етикет, който оказал влияние върху начина на живот на аристокрацията. Държавата на Бахманидите на юг имала пряка връзка с Иран чрез Каликут.

В Индия станали големи размествания и нови стимули влели свежест и живот в изкуството, архитектурата и другите области на културата. И все пак то било резултат от това, че двете древни култури дошли в досег, при което всяка от тях се била вече лишила от своята първоначална жизнеспособност и творческа сила и била ограничена в твърди рамки. Индийската култура била много по-древна и вече изтощена. Арабо-персийската култура отдавна била преминала своя зенит и в нея вече нямало оная любознателност и влечение към умствените търсения, с които се отличавали по-рано арабите.

Бабур бил обаятелна личност, типичен владетел от епохата на Възраждането, смел и предприемчив човек, обичал изкуството, литературата, обичал да се наслаждава на живота. Неговият внук Акбар бил още по-обаятелен и притежавал още по-големи качества. Смел и храбър, талантлив пълководец и в същото време великодушен и милосърден, идеалист и мечтател, той бил едновременно човек на действието и вожд, спечелил беззаветната преданост на своите последователи. Като воин той покорил обширни територии от Индия, но мечтаел и за друго, по-трайно завоевание — да завоюва умовете и сърцата на хората. Според португалските езуити, които живеели при двора на Акбар, неговият поглед притежавал притегателна сила и очите му „светели като море, осветено от слънцето“. Акбар възродил древната мечта за единна Индия, не само политически обединена в една държава, но и органически сляла се в един народ. През цялото си дълго, почти петдесетгодишно управление, започнало в 1556 г., той се стремял към тази цел. Акбар привлякъл на своя страна мнозина горди раджпутски вождове, които не биха се подчинили никому другиму. Той се оженил за раджпутска принцеса и неговият син и наследник Джахангир бил също така наполовина Могол, а наполовина индус-раджпут. Майката на сина на Джахангир, Шах Джахана, също била от раджпутите. Така тюркско-монголската династия станала в расово отношение по-скоро индийска, отколкото тюркска или монголска. Акбар се възхищавал от раджпутите и се смятал за родствен тям по дух; чрез бракове, а също така и с други средства той създал съюз с раджпутските управляващи класи, който значително закрепил империята му. Това моголо-раджпутско сътрудничество, продължило и при следващите владетели, оказало въздействие не само върху държавния строй, управлението и армията, но също и върху изкуството, културата и целия начин на живот на Индия. Моголската аристокрация постепенно се асимилирала, а раджпутите и други индийци изпитали влиянието на персийската култура.

Акбар привлякъл на своя страна много хора, но не успял да сломи гордия и неукротим дух на Рана Пратап от княжеството Мевар в Раджпутана, който предпочел да се скрие в джунглите, отколкото да признае дори формално оня, когото смятал за чужд завоевател.

Акбар се обградил с блестяща плеада хора, предани нему и на идеалите му. Между тях били прочутите братя Файзи и Абу-л-фазл, Бир Бал, раджата Ман Сингх и хан-ханан Абд-ур-Рахим. В неговия двор се срещали хора от най-различни вероизповедания, хора, които изказвали нови идеи или правели нови открития. Неговата търпимост към възгледите и неговото поощряване на всякакви вярвания и мнения отишли толкова далеч, че предизвикали негодуванието на някои по-ортодоксални мюсюлмани. Той дори се опитвал да създаде нова синтетична религия, която да задоволи всички. Именно през неговото управление значително се придвижило напред културното сливане на индусите и мюсюлманите в Северна Индия. Сам Акбар бил безусловно еднакво популярен както между индусите, така и между мюсюлманите. Моголската династия здраво се закрепила като истинска индийска династия.

РАЗЛИЧИЯТА МЕЖДУ АЗИЯ И ЕВРОПА В ОБЛАСТТА НА ТЕХНИЧЕСКИЯ ПРОГРЕС И ТВОРЧЕСКАТА ЕНЕРГИЯ

Акбар бил крайно любознателен, винаги се стремял да проникне в същината на явленията както религиозни, така и мирски. Той се интересувал от техническите изобретения и военното дело. Особено голямо значене отдавал на бойните слонове и те образували важна част от неговата армия. Живеещите при двора му португалски езуити пишат: „Той се интересуваше от много неща и се стремеше да ги изучи, притежавайки големи знания не само по военните и политически въпроси, но също и в много области на техниката“. В своя „жаден стремеж към знание“ той „ се опитваше да изучи всичко наведнъж, както изгладнелият човек гледа да глътне наведнъж всичката храна.“

Много чудно е обаче, че неговата любознателност не се е разпространила в известни области и не го е накарала да изследва някои насъщни проблеми, появили се пред него. При всичкия си огромен престиж на Велик Могол и въпреки всичката мощ на неговата империя като сухопътна държава, той бил безсилен по море. В 1498 година Васко де Гама достигнал Каликут, като заобиколил нос Добра Надежда; в 1511 година Албукерк завладял Малака и затвърдил господството на Португалия на Индийския океан. Гоа на западното крайбрежие на Индия станала португалско владение. Всичко това не довело португалците до непосредствено стълкновение с Акбар. Обаче те често вземали в плен индийски поклонници, които отивали по море в Мека; между тях често се намирали членове от императорското семейство и представители на аристокрацията, и португалците ги държали затворени, искайки откуп. Ясно е, че колкото и да е бил силен по суша Акбар, португалците са били господари по море. Не е мъчно да се разбере, че континенталната държава не е отдавала голямо значение на морското могъщество, макар че в миналото величието и значението на Индия до известна степен са били резултат на нейния контрол над морските пътища. Акбар трябвало да завоюва огромен континент и нямал време да тръгне срещу португалците, на които не отдавал значение, макар че понякога те му досаждали. По едно време той мислил за корабостроене, но гледал на това по-скоро като на развлечение, отколкото на сериозно развитие на флота.

После — в областта на артилерията моголската армия, също както армиите на другите индийски държави, се опирала на чужди специалисти, които обикновено били турци от Отоманската империя. Началникът на артилерията носил титлата Руми-хан (рум — това е Източният Рим, т. е. Константинопол). Тези чужди специалисти обучавали местните хора. Явява се въпросът защо Акбар или някой друг не е пращал своите хора в чужбина за обучение и защо той самият не е проявил интерес към усъвършенствуване на артилерията чрез поощряване на изследователските работи?

Още едно извънредно характерно обстоятелство. Езуитите поднесли на Акбар печатна библия, а също, изглежда, и няколко други печатни книги. Защо той не е проявил интерес към книгопечатането, което би могло да донесе огромна полза в неговата държавна дейност, а също при изпълнение на обширните му инициативи?

Още един пример — часовникът. Часовниците се търсели много между моголската аристокрация и били внасяни от Европа от португалците, а по-късно от англичаните. Тези внасяни часовници били смятани като предмет на разкош, предназначен за богаташите, а простият народ се задоволявал със слънчеви, пясъчни и водни часовници Не е направен дори опит да се разбере конструкцията на часовника с пружини и да се организира изработването му в Индия. Тази липса на интерес към техниката е много забележителна, особено ако се вземе пред вид наличието в Индия на много изкусни занаятчии и домашни производители.

Не само в Индия е проличала през този период сковаността на творческия дух и изобретателската мисъл. Цяла Западна и Средна Азия страдали в още по-голяма степен от това. Не знам как е било в Китай, но смятам, че подобен застой е имало и там. Не трябва да забравяме, че в миналото както в Индия, така и в Китай различни области от науката са получили значително развитие. Корабостроенето и обширната морска търговия били постоянен стимул за усъвършенствуване на техниката. Наистина, нито в тези, нито в други страни по онова време не били станали големи технически промени. От това гледище човечеството през 15 век не е отишло далеч в сравнение с онова, което е представяло едно или две хилядилетия по-рано.

Арабите, които в епохата на европейското средновековие разработили до известна степен основите на приложните науки и увеличили знанията си в много области, по-късно изостанали и загубили значението си. Твърдят, че един от първите часовници е бил направен от арабите в 7 век. В Дамаск имало един прочут часовник-кула, а също и в Багдад по времето на Харун-ал-Рашид. Но с упадъка на арабите часовникарското майсторство също било забравено в тези страни, макар че в редица европейски държави то се е развивало и часовникът там не е бил вече рядкост.

Дълго преди Кекстън испанските араби-маври са печатали книги от дървени дъски.[1] Това държавата правела за размножаване на официални заповеди. Изглежда печатарското изкуство не се е развило по-далеч от стадия на дървените дъски, но дори и в такъв вид по-късно то било забравено. Отоманска Турция, която дълго време е била главна мюсюлманска държава в Европа и Западна Азия, в течение на много векове е пренебрегвала книгопечатането, макар че в Европа, на прага на нейните владения, се печатали голям брой книги. Турците несъмнено са знаели това, но не са проявявали ни най-малко желание да използуват това велико изобретение. Отчасти за това пречили религиозните чувства, тъй като се смятало за кощунство да се печати свещената книга — коранът. Печатните листове можело да бъдат употребени не за това, за което са, можело да ги настъпят и да ги изхвърлят на боклука. Наполеон пръв въвел печатарската машина в Египет и от там тя бавно и постепенно се разпространила в другите арабски страни.

Докато Азия, изтощена от предишните си усилия, изпадала в летаргия, изостаналата в много отношения Европа се намирала на прага на важни промени. В Европа се появил нов дух, действувал нов стимул, който тласкал предприемчивите хора отвъд океаните и обръщал умовете на нейните мислители към разрешаване на нови проблеми. Възраждането малко спомагало за научния напредък; в известно отношение то дори отвличало вниманието на хората от науката, и хуманитарното, консервативното образование, въведено по това време в университетите, пречело за разпространението дори на признати научни идеи. Известно е, че още в средата на 18 век повечето образовани англичани, въпреки откритията на Коперник, Галилей и Нютън и въпреки правенето на хубави телескопи, не искали да вярват, че земята се върти около своята ос и около слънцето. Възпитани от гръцките и латинските класици, те продължавали да се придържат към системата на Птоломей, която смятала за център на вселената земята. Прочутият английски държавник от 19 век Гладстън, въпреки всичката си дълбока ерудиция, не разбирал от естествените науки и не се интересувал от тях. Дори и сега навярно ще се намерят не малко държавни и обществени дейци (то не само в Индия), които са малко запознати с точните науки и с научните методи, макар че живеят в свят, където широко се прилагат тези науки, и сами ги използуват за разрушения и масово изтребване на хората.

---

[1] Неизвестно ни е как този вид на книгопечатане е проникнал у арабите в Испания. Навярно са го занесли монголците от Китай дълго преди да стане известен в Северна и Западна Европа. Арабският свят от Кордова до Кайро, Дамаск и Багдад е поддържал постоянна връзка с Китай дори преди появяването на монголците на историческата сцена.

Все пак Възраждането освободило съзнанието на Европа от много стари окови и съборило много идоли, на които тя се покланяла. Дали това е станало под частичното и косвено влияние на епохата на Възраждането или независимо от нея, появил се нов дух — дух на обективно изследване, дух, който предизвикал на борба не само затвърдили се авторитети, но също и абстракции и мъгляви разсъждения. Френсис Бейкън пише, че „пътищата към човешкото могъщество и човешкото знание вървят един до друг и почти се съвпадат, но все пак, вземайки пред вид гибелния и вкоренен навик да се увличаме в абстракции, по-целесъобразно е да основаваме и развиваме науките върху фундамент, който има отношение към практиката, за да може така активната ѝ част да сложи отпечатъка си върху съзерцателната част и да я определи“. По-късно, в 17 век, сър Томас Броун е казал: „Безусловната вярност към авторитета и особено основаването на нашите убеждения върху предписания на древността е смъртен враг на знанието и нанася много голяма вреда на истината. Защото (както това може да разбере всеки ум) мнозинството от хората на нашия век с такова суеверие се взират в миналите времена, че авторитетът на последните взема връх над разума на първите. Произведенията на хора, живели в далечни времена, които надали биха избягнали критичната преценка на съвременници или близки потомци, сега се намират извън пределите на завистливото внимание. И колкото по-далеч са те от нашето време, толкова повече се смятат за приближаващи се към истината. Ето защо аз смятам, че ние явно се лъжем и се отделяме далеч от пътя, който води към истината.“

Акбар е живял в 16 век, когато в Европа са се зараждали движещи се сили, революционен напредък в живота на човечеството. Благодарение на това откритие Европа тръгнала напред, отначало бавно, но с ускоряващи се темпове, а през 19 век тя направила скок и създала нов свят. Докато Европа побеждавала силите на природата и ги използувала, неподвижната и дремеща Азия продължавала да следва установения начин на живот, опирайки се на човешкия тежък труд.

С какво се обяснява това? Азия е извънредно голяма и разнородна, за да може да се даде на този въпрос един единствен отговор. Всяка страна, особено такива обширни страни като Китай и Индия, трябва да се подложи на самостоятелен анализ. Китай без друго е бил и в онова време и по-късно по-културен и народът му е живял по-цивилизовано от всеки друг европейски народ. Индия също е представяла картина не само на придворен блясък, но и на разцвет на търговията, занаятите и домашното производство. В много отношения европейските страни са можели да се видят по онова време на посетилия ги индиец като изостанали и груби. И все пак в Индия напълно е липсвал оня динамизъм, който все по-ясно се е проявявал в Европа.

Цивилизацията идва в упадък много повече от вътрешна слабост, отколкото от външно нападение. Тя може да отслабне, защото в известен смисъл е изживяла себе си и няма какво повече да даде на света, намиращ се в движение, или защото представляващият я народ се е изродил в качествено отношение и не е в състояние вече да носи достойно своето бреме. Може да се случи социалният строй да бъде преграда за напредничавото движение и то става възможно само тогава, когато тази преграда бъде отстранена или когато в този строй се внесе някаква съществена качествена промяна. Упадъкът на индийската цивилизация е бил достатъчно явен и преди тюркското и афганистанско нашествие. Довело ли е стълкновението на тези завоеватели и техните нови идеи със стара Индия до изникване на нов социален комплекс, освободило ли я е с това от оковите, дало ли е простор на свежа енергия?

До известна степен това е станало; и изкуството, архитектурата, живописта, музиката и начинът на живот са се оказали засегнати от новите веяния. Но това влияние се е оказало недостатъчно дълбоко; то е било повече или по-малко повърхностно и социалният строй в основата си е оставал непроменен. В някои отношения той дори е станал още по-малко гъвкав. Афганистанците не са подпомагали напредъка; те били представители на изостанал феодален и племенен строй. Индия не е била феодална страна в европейски смисъл на тази дума, но раджпутските кланове, представящи от себе си основата на нейната отбрана, са били изградени по своеобразна феодална система. Държавата на моголите също е била полуфеодална, но със силен монархичен център. Тази монархия е удържала връх над феодализма на Раджпутана.

Акбар би могъл да подпомогне социалните промени, ако неговият жив, любознателен ум е бил насочен към това и ако той се е стремял да узнае, какво става в другите страни на света. Но той бил извънредно зает с укрепването на своята империя и главната проблема за него била как да примири такава стремяща се към разпространение религия като исляма с националната религия и народните обичаи и така да постигне национално единство. Той се опитвал да тълкува религията в рационалистичен дух и като че ли по едно време е успял да постигне поразителна промяна на индийската действителност. Но този пряк подход, както става обикновено, не донесъл успех.

По такъв начин дори Акбар не е внесъл съществени промени в социалния комплекс на Индия, а след него създадената от него атмосфера на стремеж към промени и умствени търсения е изчезнала и Индия се върнала към неподвижния и чужд на всичко ново живот.[1]

---

[1] Абу-л-Фазл съобщава, че Акбар бил чул за откриването на Америка от Колумб. По-късно през царуването на Джахангир в Индия през Европа бил донесен от Америка тютюнът. Той веднага получил голямо разпространение въпреки опитите на Джахангир да го забрани. През целия Моголски период Индия поддържала тесни връзки със Средна Азия. Тези връзки се разпространили и към Русия и има сведения за дипломатически и търговски мисии. Един руски приятел ми обърна внимание на такъв род сведения в руските летописи. В 1532 година в Москва пристигнал посланик на императора Бабур на име Ходжа Хюсеин за сключване на договор за приятелство. През царуването на Михаил Фьодорович (1613—1645) на Волга се установили индийски търговци. В 1625 година в Астрахан по заповед на войводата бил построен индийски керван-сарай. В Москва канели индийски майстори, особено тъкачки. В 1695 година руският търговски представител Семьон Маленкий посетил Делхи и бил приет от Аурангзеб. В 1722 година Петър Велики посетил Астрахан и разговарял с индийски търговци. В 1743 година в Астрахан пристигнали група индийски садху (отшелници). Двама от тях се установили в Русия и приели руско поданство.

РАЗВИТИЕТО НА ОБЩАТА КУЛТУРА

Акбар е строил така здраво, че създадената от него империя просъществувала сто години дори и при неговите бездарни приемници. Почти всеки път след смъртта на владетеля на Моголската династия между претендентите за престола избухвали войни, които отслабвали централната власт. Но дворът оставал блестящ и Великите Моголи се славили из цяла Азия и Европа. В Агра и Делхи изникнали нови прекрасни сгради, съчетаващи древно-индийския архитектурен стил с нова благородна простота на линиите. Това индо-моголско изкуство представлявало поразителен контраст с храмовете и другите здания на север и юг, построени в упадъчен, маниерен стил, с излишество от скулптурни украшения. Вдъхновени архитекти и строители създали с любещи ръце мавзолея Тадж-Махал в Агра.

Последният от така наричаните Велики Моголи, Аурангзеб, се опитал да върне назад стрелката на часовника и в този опит спрял часовника и го счупил. Моголските владетели били силни дотогава, докато те отъждествявали себе си с духа на народа, докато съдействували за формирането на националното единство и за обединяването на различните елементи в страната. Когато Аурангзеб почнал да се противи на този процес и да го задушава, когато той се явил не толкова като индийски, колкото като мюсюлмански управник, започнало разпадането на империята на Моголите. Плодовете на труда на Акбар, а до известна степен също и на неговите приемници били унищожени и разните сили, които политиката на Акбар спирала, се изскубнали на свобода и започнали борба с империята. Появили се нови движения, тесни по своите цели, но представящи възродения национализъм, и макар че не били достатъчно силни, за да строят здраво, и макар че обстоятелствата били против тях, те успели да разрушат империята на Моголите.

Нашествието от северозапад и разпространението на исляма оказали върху Индия силно въздействие. Отворили се язви, които разяждали индийското общество — вкаменелост на кастите, недокосваемост, нечувана затвореност. Проповядваната от исляма идея за братство и теоретическо равенство на неговите последователи силно привличала към себе си хората, особено онези индуси, на които бил отказан дори най-малък намек на равноправие. Под влияние на тези идеи се появили разни движения, които се стремели към синтез на религиите. Мнозина преминали в мюсюлманската вяра, но това били главно членове на нисшите касти, особено в Бенгалия. Някои представители на висшите касти също възприели новата вяра, било поради действителна промяна на своите убеждения, било по политически или стопански съображения: приемането на религията на управляващата династия обещавало несъмнени изгоди.

Въпреки че преминаването в исляма било широко разпространено, индуизмът във всички свои разновидности си оставал главна религия на страната, твърда, затворена, независима и уверена в себе си. Висшите касти не се съмнявали в своето превъзходство в областта на идеите и мисленето и смятали исляма за груб подход към философските и метафизически проблеми. Те намирали в своята собствена религия дори монотеизма на исляма в съчетание с монизма, основа на повечето от техните философски концепции. Всеки човек можел да избира между тези и по-прости, и достъпни вярвания. Той можел да бъде вишнуит, да вярва в личния бог и да му се покланя. Ако имал по-философски устроен ум, можел да броди из дебрите на метафизиката и възвишената философия. Макар че целият обществен строй на Индия бил изграден върху групата, в областта на религията господствувал пълен индивидуализъм. Висшите касти не се придържали о вярността към религията и малко ги тревожило обстоятелството, че някои хора минават в друга вяра. Не се допускало само посегателство върху техния обществен строй и начин на живот. Ако някоя група желаела да живее по свой начин, това си било нейна работа. Трябва да отбележим, че обикновено преминаването в исляма носело групов характер — толкова силно било влиянието на групата. Между висшите касти се случвало отделни лица да менят религията си, но на горните стъпала на социалната стълба обикновено религията била сменявана от цяла каста в една или друга местност или почти от цялото население на селото. По такъв начин животът и дейността на групата продължавали както по-рано, само че с малки промени, свързани с религиозния култ и др. По тази причина ние срещаме днес цели професии и занаяти напълно монополизирани от мюсюлманите. Така например, повечето от тъкачите, а в някои обширни райони всички без изключение са мюсюлмани. Същото ставало по-рано сред търговците на обувки и месарите. Шивачите почти винаги били мюсюлмани. Голям брой домашни производители и занаятчии също са мюсюлмани. Във връзка с разпадането на груповата система мнозина сменили професията си и това донякъде затрило границите между разните професионални групи. Унищожаването на домашното и селското производство, което първоначално ставало съзнателно в ранния стадий на английското господство, а по-късно било последица от развитието на новата колониална икономика, довело до това, че множество от тези домашни производители и занаятчии, особено тъкачи, се лишили от работа и от средства за съществуване. Онези, които преживели тази катастрофа, отишли по селата и станали безземлени ратаи, или участвували в обработката на мъничките парцели земя на роднините си.

В онези времена преминаването в исляма, както индивидуално така и групово, не предизвиквало особено противодействие, с изключение на случаите, когато се прилагала сила или някакъв вид принуда. Приятели, роднини или съседи можели да осъдят преминаването в друга вяра, но индуската община като такава, изглежда, не придавала на това особено значение. За разлика от това безразлично отношение, в наши дни преминаването както в исляма, така и в християнството привлича към себе си всеобщо внимание и предизвиква възмущене. Това най-вече се обяснява с политическите фактори, особено с въвеждането на системата на избори по религиозни общини. Смята се, че всеки променил вярата си засилва съответната местна община, че в крайна сметка това води към по-голямо представителство и следователно по-голяма политическа власт. Правят се дори опити да се фалшифицират сведенията по преброяването за тези цели. Освен политическите съображения, в индуизма се увеличава също стремежът към прозелитизъм, към преминаване на неиндуси към индуизма. Това е един от преките резултати на въздействието на исляма върху индуизма, макар че на практика то води до конфликт между индуизма и исляма. Ортодоксалните индуси и досега не одобряват тази тенденция.

В резултат на дългия процес на преминаване към исляма 95 процента от населението в Кашмир е мюсюлманско, макар и да е запазило много древни индуски обичаи. В средата на 19 век владетелят на тази държава — индус — открил, че много голяма част от населението иска или е готова да се върне вкупом към индуизма. Той пратил при пандитите[1] в Бенарес депутация, за да си изясни възможно ли е да стане това. Пандитите отказали да поддържат такъв род промяна на религията; с това въпросът бил изчерпан.

---

[1] **Пандити** — индийски учени, познавачи на индуското богословие — Бел. ред.

Онези мюсюлмани, които били в Индия придошъл елемент, не донесли със себе си нова техника или нова политическа и стопанска система. Въпреки идеята за братството, провъзгласявана от исляма, те били свързани с класови връзки и проникнати от феодална психология. В областта на техниката, в методите и организирането на производството те стояли под уровена, който съществувал по онова време в Индия. Затова те оказали само много незначително влияние върху стопанския живот на Индия и нейния обществен строй. Животът продължавал както и по-рано и цялото население — както индуси, така и мюсюлмани — се нагодило към него.

Положението на жените се влошило. Древните закони също поставяли жената в неизгодно положение по отношение правото на наследство и положението ѝ в семейството; впрочем тези закони били по-справедливи от законите в Англия през 19 век. Тези закони за наследството произтичали от индуската система за голямото семейство и имали за цел да предотвратят минаването на общата собственост към друго семейство. Омъжвайки се, жената променяла семейството. В стопанско отношение тя се смятала зависима от своя баща, съпруг или син, но тя могла да има и имала своя собственост. В много отношения тя се радвала на почит и уважение и имала достатъчно свобода, като вземала участие в обществения и културния живот. В индийската история ние намираме множество имена на видни жени, в това число на мислители и философи, управници и военни. Тази свобода постепенно се ограничавала. Мюсюлманският закон за наследството е по-справедлив, но той не можал да се разпростре върху индуските жени. Затова пък обичаят на строга изолираност се е разпростирал върху много от тях, нанасяйки им голяма вреда (той засягал в още по-голяма степен мюсюлманските жени). Този обичай бил разпространен сред висшите класи в цяла Северна Индия и Бенгалия, но жените от юга и запада на Индия били незасегнати от този унизителен обичай. Впрочем дори на север го спазвали само висшите класи, а масите за щастие не го съблюдавали. Намалила се възможността за жените да получат образование и сферата на тяхната дейност била значително ограничена около домашното огнище. На тези затворнички, лишени от всякаква възможност да се проявят, внушавали, че висшата им добродетел се заключава в целомъдрието и най-страшният грях е да се лишат от него. Тази доктрина била създадена от мъжете, но мъжете не я прилагали по отношение на себе си. В своята прочута поема „Рамаяна“, написана във времето на Джахангир, Тулси Дас дава много несправедливо и пристрастно описание на жената.[1]

Отчасти поради това, че значително мнозинство от мюсюлманите в Индия станали индуси, отчасти поради дългия съвместен живот, индусите и мюсюлманите в Индия добили много общи черти, навици и обичаи, изработили си особено в Северна Индия еднакви художествени вкусове в музиката, живописта, архитектурата, в храната и дрехите, а също и общи традиции. Те живеели мирно, заедно, като един народ, съвместно участвували в празненствата и тържествата, говорили на един език, водили приблизително еднакъв начин на живот, сблъсквали се с еднакви стопански проблеми. Аристокрацията и феодалните големци и техните многобройни блюдолизци подражавали на придворния живот във всичко. (Тези хора не били помешчици или земевладелци. Те не получавали ренти, но имали право да събират в своя полза държавни данъци от определена територия. Обикновено това право било пожизнено.) Те създали много сложна и изтънчена обща култура. Носели еднакви дрехи, еднакво се хранели, еднакво силно се увличали в изкуството, военните игри, дуелите и състезанията. Любимата им игра била поло; на голяма популярност се радвали боевете със слонове.

Тази взаимна връзка и съжителство съществували въпреки кастовата система, която не допускала тясно общуване. Браковете между последователи на различни религии били голяма рядкост, обаче и в този случай нямало смесване, тъй като индуската обикновено минавала към мюсюлманство. Не се полагало също съвместно хранене, но тази забрана не била толкова строга. Изолираността на жените пречела на развитието на обществения живот. Това се отнасяло по-скоро до мюсюлманската среда, тъй като изолираността тук била по-строга. Макар че мъжете, и индуси и мюсюлмани, често се срещали помежду си, жените от двете вероизповедания били лишени от тази възможност. Жените, принадлежащи към аристокрацията и висшите класи, били по-такъв начин значително по-откъснати една от друга и представяли от себе си по-различни в идеологично отношение групи, тъй като не знаели нищо една за друга.

---

[1] И все пак дори в този и в по-късните периоди имало не малко видни жени — учени и управнички. В 12 век Лакшми Дели написала обширен юридически коментар към прочутия сборник от закони от средновековния период — „Митакшгара“.

Животът на простия народ в селото, т. е. на грамадното мнозинство от населението, се изграждал на по-колективни и общи начала. В ограничената сфера на селския живот индусите и мюсюлманите поддържали помежду си тесни връзки. Кастата не служила тук за пречка и индусите гледали на мюсюлманите като на членове на друга каста. Повечето мюсюлмани били индуси, приели исляма; те били запазили все още всички стари традиции. Те знаели добре бита на индусите, митологията и епоса им. Те изпълнявали еднаква работа, водили сходен начин на живот, еднакво се обличали, говорили на един език. Посещавали си взаимно празненствата, а някои полурелигиозни тържества били общи. Пеели едни и същи народни песни. По-голямата част от тях били селяни, домашни производители и занаятчии.

Трета голяма група, междинна между аристократите от една страна и селячеството и занаятчиите от друга, представлявала търговската класа. Тя се състояла главно от индуси и макар че нямала политическа власт, в значителна степен контролирала стопанския живот. Представителите на тази класа по-малко поддържали лични връзки с мюсюлманите, отколкото висшата и нисшата класа. Дошлите в Индия отвън мюсюлмани били феодали по своята психология и се отнасяли към търговията с презрение. На търговията пречело също и обстоятелството, че islямът забранява вземането на лихви. Мюсюлманите се смятали за управляваща класа, за аристокрация; те заемали държавни постове, получавали землени дарения и ставали военачалници. Между тях имало също много учени, които живеели при двора или ръководели богословски и други академии.

През моголския период много индуси пишели книги на персийски език, който бил официален придворен език. Някои от тези книги са станали класически по своя жанр. В същото време мюсюлмани-учени превеждали санскритски книги на персийски език и пишели на хинди. Прославени поети, които пишели на хинди, били Малик Мохамед Джайси, автор на „Падмавата“, и хан-ханан Абд-ур-Рахим, един от първите велможи при двора на Акбар, и син на неговия опекун; хан-ханан владеел арабски, персийски и санскритски език и бил виден поет на хинди. По едно време той бил главнокомандуващ на императорската армия и все пак в своите произведения възхвалявал Рана Пратап от Мевар, който постоянно се борил против Акбар и докрай не му се подчинил. Хан-ханан се възхищавал от патриотизма на своя боен противник, от възвишеното му чувство за рицарска чест и го превъзнасял. Именно на такъв рицарски и приятелски подход основавал Акбар своята политика и мнозина негови съветници и министри я прилагали. Акбар бил особено привързан към раджпутите, възхищавал се от техните качества, които самият той притежавал -- беззаветна доблест, чувство за рицарска чест и вярност на дадената дума. Той привлякъл на своя страна раджпутите, но при всичките си прекрасни качества раджпутите били представители на средновековното общество, което вече отмирало с растежа на новите сили. Акбар не забелязал тези нови сили, тъй като сам бил пленник на своето социално наследство.

Акбар постигнал поразителни успехи: създал чувството на единство сред различните елементи на Северна и Централна Индия. Затова му пречили управляващите класи, състоящи се предимно от хора с чужд произход, религиозната и кастовата бариера, прозелитствуващата религия, която се противопоставяла на неподвижната, но извънредно твърда система. Тези пречки не изчезнали, но все пак чувството на единство продължавало да се засилва. Това се обяснявало с привързаността не само към личността на Акбар, но и към създадената от него система. Неговият син и неговият внук — Джахангир и Шах Джахан — приели тази система и действували в нейните рамки. Те не били високо надарени хора, но тяхното управление било успешно, защото продължавали да вървят по пътя, прокаран от Акбар. Следващият владетел Аурангзеб, човек по-надарен, но с друг характер, се отбил от прокарания път и унищожил това, което било създадено от Акбар. Но той го унищожил не напълно и просто за чудене е как въпреки Аурангзеб и неговите слаби и жалки приемници се е запазило чувството на благоговение пред създадената от Акбар система. Това чувство било разпространено на север и в центъра, но не се разпространявало на юг и запад. Затова ударът, който му бил нанесен, дошъл от Западна Индия.

АУРАНГЗЕБ ВРЪЩА СТРЕЛКАТА НА ЧАСОВНИКА. РАСТЕЖ НА ИНДУСКИЯ НАЦИОНАЛИЗЪМ. ШИВАДЖИ

Шах Джахан бил съвременник на френския крал Людвик XIV, „великия монарх"; в това време тридесетгодишната война опустошавала Централна Европа. Когато се строял Версай, в Агра били построени мавзолеят Тадж Махал и Бисерната джамия, а в Делхи — Джами Масджид и Диван-и-ам и Диван-и-хас в императорския дворец. Тези прекрасни постройки с приказна красота отражават блясъка на Моголите в епохата на техния разцвет. Дворецът в Делхи с неговия „паунов трон" бил по-разкошен и по-величествен от Версай, но подобно на Версай и той се държал върху нищетата и експлоатацията на народа. В Гуджарат и Декан вилнеел ужасен глад.

В това време морското могъщество на Англия растяло и се разширявало. Акбар познавал само един европейски народ — португалците. При неговия син Джахангир английският флот разбил португалците в индийските морета и в 1615 година при двора на Джахангир се явил посланикът на крал Яков I сър Томас Роу. Той успял да получи разрешение за основаване на търговски поселища. Първо било открито поселището в Сурат, а в 1639 година било основано поселището в Мадрас. Повече от сто години никой в Индия не обръщал внимание на англичаните. Моголските управници и техните съветници не отдавали значение на факта, че сега англичаните господствували над морските пътища и фактически изтласквали португалците. През управлението на Аурангзеб, когато империята на Моголите чувствително отслабнала, англичаните направили организиран опит да разширят с въоръжена сила своите владения в Индия. Това било в 1685 година. Макар че Аурангзеб бил изтощен и погълнат от борба със своите врагове, все пак сполучил да разбие англичаните. Преди това още французите създали в Индия свои упорни бази. Кипящата енергия на Европа се устремила в Индия и на Изток тъкмо в момента, когато Индия бързо клоняла към упадък в политическо и стопанско отношение.

Във Франция продължавало дългото царуване на Людвик XIV, през време на което били посети семената на бъдещата революция. В Англия растящите средни класи отсекли главата на своя крал, разцъфнала кратката република на Кромуел, дошъл и си отишъл Карл II, избягал Яков II. Парламентът, който представлявал до голяма степен новата търговска класа, ограничил правата на краля и установил господството си.

В това време Аурангзеб заел Моголския престол, като победил в гражданската война и затворил в тъмница собствения си баща Шах Джахан. Само човек, подобен на Акбар, би могъл да се оправи в създаденото положение и да обуздае надигащите се нови сили. Може би той щеше да успее да задържи разпадането на своята империя, ако любознателността и жаждата за знание бяха му открили значението на новата техника и ставащите стопански промени. Аурангзеб не само не можел да разбере настоящето, но бил неспособен да вникне дори в неотдавнашното минало: привърженик на старото време, макар и изключителен и искрен човек, той се мъчил да унищожи делото на своите предшественици. Този фанатик, аскет и пуритан не бил ценител на изкуството и литературата. Той докарал до ярост значително мнозинство от своите поданици, като отново обложил индусите с омразния им данък на глава „джизия“ и разрушил много от техните храмове. Той оскърбил гордите раджпути, които били главната опора на империята на Моголите. На север предизвикал въстанието на сикхите, които от мирна секта, представляваща своеобразен синтез на индуските и мюсюлманските идеи, в резултат на репресиите и преследванията станала войнствуващо братство. В района на западното крайбрежие на Индия настроил против себе си войнствените маратхи, потомци на древните Ращракути, тъкмо във времето, когато в тяхната страна се появил един блестящ пълководец.

В цялото обширно пространство на Моголската империя кипяло брожение и се разраствали освободителни настроения, които представлявали от себе си смесица от религиозни чувства и национализъм. Това е бил, разбира се, днешният национализъм и обикновено не обхващал цяла Индия. Той носил следите на феодализма, на местните настроения и на сектантския дух. Раджпутите, повече от другите привързани към феодализма, на първо място поставяли вярността към клана; сикхите (сравнително немногобройна група в Пенджаб) били погълнати от своята самоотбрана и надали са можели да виждат нещо извън границите на Пенджаб. Но самата религия имала ярко изразен национален произход и всички нейни традиции били свързани с Индия. „Индийците — е писал професор Макдонел — са единственият клон от индо-европейското семейство, който е създал велика национална религия —

брахманизма, и велика световна религия — будизма; всички останали, неспособни да проявят оригиналност в тази област, отдавна вече са приели чужда вяра.“ Това съчетание на религията с национализма черпило сила и сплотеност от два източника, но неговата главна слабост и недостатъчност също били рожба на тази смесица, защото този национализъм е могъл да бъде само ограничен и частичен, невключващ многобройните елементи в Индия, които се намирали извън религиозната сфера. Индуският национализъм бил естествен плод на индийската почва, но той неизбежно представлявал от себе си пречка за пораждането на по-всеобхващащ национализъм, който да стои над разногласията в областта на религията и убежденията.

Наистина, че в този период на разложение, когато се рушала великата империя и множество авантюристи, както индийски, така и чужди, се опитвали да си запазят владенията, национализмът в днешния смисъл на тази дума надали се е проявявал изобщо. Всеки отделен авантюрист се стремял да разшири собствената си власт; всяка група се грижела само за себе си. Сведенията, с които разполагаме, ни разказват само за тези авантюристи, предавайки по-голямо значение на тяхната личност, отколкото на дълбоките явления, скрити зад тези събития. Обаче има отделни свидетелства, които говорят, че въпреки че много авантюристи са играли голяма роля, въпросът не се е свеждал само до авантюризъм. Отчасти маратхите притежавали по-широка концепция и с увеличаването на тяхната мощ значението на тази концепция също растяло. В 1784 година сър Уорън Хастингс е писал: „От всички народи на Индустан и Декан само маратхите са проникнати от идеята за национална привързаност, която е проникнала здраво в съзнанието на целия този народ и е можела вероятно да обедини техните вождове около общото дело, ако цялата държава не е била заплашвана от сериозна опасност.“ Навярно това национално чувство в значителна степен се е ограничавало от района, чието население говори на езика маратхи. Обаче в политическата и военната система на маратхите, а също и в техните обичаи нямало закостенялост и в тяхната среда съществувала известна вътрешна демокрация. Това им придавало сили. Шиваджи, макар че се борил с Аурангзеб, на драго сърце използувал услугите на мюсюлманите.

Също така важен фактор за упадъка на Моголската империя било разпадането на стопанската система. Неведнъж ставали селски въстания, някои от които били много големи. Като се почне от 1669 година, селяни — джати, населяващи съседния до столицата район, неведнъж въставали против делхийското правителство. Друг пример за въстание на бедняците бил бунтът на сатните, за които един моголски велможа е писал, че това е „шайка от кръвожадни, отвратителни бунтовници: златари, дърводелци, метачи, кожари и други подли същества". По-рано въстания били вдигани само от князете и аристокрацията. Сега към това средство прибягнала съвсем друга класа.

Докато империята се разкъсвала от разпри, в Западна Индия растяла и укрепвала новата държава на маратхите. Шиваджи, роден в 1627 година, бил забележителен водач на закалените планинци; неговата конница предприемала далечни нападения, като ограбила град Сурат, където англичаните основали търговско поселище, и обложила с данъка „чаутх" далечните райони на Моголската държава. Шиваджи бил типичен представител на възраждащия се индуски национализъм; той черпел вдъхновение в произведенията на древните класици, бил мъжествен човек, притежаващ високи качества на вожд. Шиваджи обединил маратхите в силна единна боева група, сплотил ги около националната идея и ги направил голяма сила, която разрушила Моголската империя. Той умрял в 1680 година, но мощта на маратхите продължила да се увеличава, докато те станали господствуваща сила в Индия.

МАРАТХИ И БОРБАТА НА АНГЛИЧАНИТЕ ЗА ГОСПОДСТВО. ПОБЕДАТА НА АНГЛИЧАНИТЕ

В продължение на сто години след смъртта на Аурангзеб в 1707 година се водела сложна борба за власт над Индия, в която участвували много претенденти. Моголската империя бързо се разпадала на части и императорските наместници почнали да се държат като полунезависими владетели. Обаче престижът на седящия в Делхи потомък на Моголите бил още толкова голям, че неговата власт формално се признавала дори тогава, когато бил съвсем безпомощен и фактически пленник на другите. Тези сатрапи нямали голяма сила или значение, ако не смятаме обстоятелството, че оказвали помощ на главните претенденти за власт или представлявали пречка за тях. В първо време низамът, владетелят на Хайдарабад, добил изглежда известно значение благодарение на важното стратегическо положение на неговата държава, разположена в Южна Индия. Но скоро станало ясно, че неговото значение е чисто фиктивно и че държавата му била „сламено плашило“, държащо се на крака само с помощта на външни сили. Особено характерни за низама били двуличието и способността му да използува за свои интереси чуждите неуспехи, без риск и опасности за себе си. Сър Джон Шор го е характеризирал като човек, „съвсем разложен, лишен от енергия и следователно обречен на положението на васал“. Маратхите смятали низама за един от своите подвластни вождове, който им плаща данък. Опитът му да се изплъзне от плащането на данък и да прояви независимост бил веднага наказан и маратхите обърнали в бягство неговата слаба и не много храбра войска. Той намерил убежище под крилото на все повече засилващата се британска Ост-Индийска компания и съумял да запази Хайдарабад като държава благодарение на тази васална зависимост. Нещо повече, територията на Хайдарабад била значително разширена, без каквито и да било значителни усилия от негова страна, в резултат на победата на англичаните над владетеля на Майсур султан Типу.

В 1784 година Уорън Хастингс е писал за низама на Хайдарабад: „Неговите владения не са големи по размери и дават оскъден доход; военните му сили са съвсем нищожни; нито в един период от живота си той не се е отличавал с лично мъжество или предприемчивост. Напротив, винаги се е ръководил от правилото: да разпалва огъня на раздора сред своите съседи, за да използува тяхната слабост и затруднение, без да участвува в каквото и да било стълкновение между тях и съгласявайки се дори на унизителни жертви, за да избегне случайностите на войната.“[1]

Сериозните претенденти за власт в Индия в 18 век били четирима, от тях двама от индийски и двама от чужд произход. Индийските претенденти били маратхи Ихайдар Али с неговия син султан Типу на юг. Чуждите претенденти били англичаните и французите. В първата половина на 18-то столетие изглеждало почти сигурно, че именно маратхите ще установят своето господство над цяла Индия и ще станат приемници на Моголската империя. Още през 1737 година техните войски се появили пред самите врати на Делхи и нямало сила способна да им противостои.

По същото време (в 1739 г.) станало ново нахлуване в северозапад; владетелят на Персия Надир-шах стигнал до Делхи, като убивал и грабел по пътя си, и взел голяма плячка, между която прочутия „паунов трон“. За него това било лесно нападение, тъй като делхийските управници били слаби, изнежени и съвсем несвикнали на война, а на Надир-шах не се случило да се сблъска с тях. До известна степен неговото нападение облекчило задачата на маратхите, които през следващите години проникнали в Пенджаб. Отново като че ли наближило да бъде установено господството на маратхите в Индия.

---

[1] Edward Thompson, The making of Indian Princes (1943), p. 1.

Нападението на Надир-шах имало две последици. То турило край на всякакви претенции за власт и господство на делхийските Моголи; отсега нататък те се превърнали в сенки, които се ползували от призрачна власт, в марионетки в ръцете на всеки, който бил достатъчно силен да ги управлява. В същност те стигнали до това състояние още преди нападението на Надир-шах: той само завършил този процес. И все пак толкова е била силна властта на традицията и на здраво вкоренения обичай, че английската Ост-Индийска компания, тъй както и другите, продължила едва ли не чак до битката при Плеса смирено да им праща подаръци в знак на своето уважение към тях. И дори след това дълго време Компанията се смятала за агент на делхийския владетел и действувала като такъв; до 1835 г. монетите били сечени от негово име.

Втора последица от нападението на Вадир-шах била отделянето на Афганистан от Индия. Влизащ в течение на много векове в състава на Индия, Афганистан бил сега откъснат и присъединен към владенията на Надир-шах. След известно време в резултат на един заговор Надир-шах бил убит от група негови собствени военачалници и Афганистан станал независима държава.

Маратхите съвсем не били отслабени от Надир-шах и продължавали да проникват все по-навътре в Пенджаб. Обаче в 1761 г. те били напълно разбити при Панипата от афганистанския завоевател Ахмад-шах Дурани, който управлявал в онова време Афганистан. Най-добрите сили от армията на маратхите загинали в тази катастрофа и те трябвало да се откажат временно от мечтата си за създаване на империя. Маратхите се съвземали от получения удар постепенно. Техните владения били разделени на редица независими държави, обединени в конфедерация начело с пешва, намиращ се в град Пуна. Най-големи владетели от тези държави били: в Гвалиор — Синдхиа, в Индор — Холкар, в Барод — Гаеквар. Конфедерацията на маратхите господствувала върху голяма територия в Западна и Централна Индия. Обаче поражението, нанесено на маратхите от Ахмад-шах при Панипата, ги отслабило тъкмо в момента, когато английската Ост-Индийска компания излизала на арената като голяма сила, владееща в Индия значителна територия.

В Бенгалия Клайв с вероломство и измами и много малко със силата на оръжието спечелил битката при Плеси в 1757 г. Според някои тази дата ознаменува началото на основаването на Британската империя в Индия. Това било неприятно начало и лошият спомен от него остава и досега. Скоро англичаните завладели цяла Бенгалия и Бихар. Една от първите последици на тяхното управление бил страшният глад, който опустошил в 1770 година и двете тези провинции. Загинала почти една трета от населението на този богат, обширен и гъсто населен район.

В Южна Индия борбата между Англия и Франция — една от проявите на борбата, водеща се в целия свят между тези две държави — завършила с пълна победа на англичаните и французите били почти съвсем изтласкани от Индия.

След изтласкването на френските сили от Индия останали три претендента за господство — маратхската конфедерация, Хайдар Али на юг и англичаните. Въпреки победата на англичаните при Плеси и обстоятелството, че те завзели Бенгалия и Бихар, в Индия тогава в същност никой не гледал на англичаните като на господствуваща сила, на която е съдено да управлява цяла Индия. Всеки наблюдател смятал, че най-големи изгледи имали маратхите, които заемали цяла Западна и Централна Индия чак до Делхи и чиято смелост и бойни качества били добре известни. Хайдар Али и султан Типу били страшни противници на англичаните, те им нанесли тежко поражение и замалко не сломили мощта на Ост-Индийската компания. Но те се намирали на юг и нямали пряко влияние върху съдбините на Индия изцяло. Хайдар Али бил видна личност, един от големите дейци в историята на Индия. Присъщо му било известно чувство за национално единство и той имал прозорливостта на вожд. Въпреки тежката хроническа болест, която му причинявала големи страдания, Хайдар Али проявявал поразителна издръжливост и работоспособност. Много по-рано от другите той разбрал значението на морското могъщество и осъзнал растящата опасност в лицето на англичаните, които се опирали на мощта на своя флот. Той се опитвал да обедини силите на всички части на Индия, за да изтласка англичаните и за тази цел изпратил посланици при маратхите, при низама и Шуджа-уд-доула в Ауд. Обаче от това не излязло нищо. Хайдар Али почнал да строи собствен флот и завзел Малдивските острови, направил ги център на корабостроене и морска база. Той умрял в поход, намирайки се при своята армия. Синът му Типу продължил да засилва флота. Типу също се обърнал с послание към Наполеон и към турския султан в Константинопол.

На север, в Пенджаб, се създавала държавата на сикхите, възглавявана от Ранджит Сингх. По-късно тя се разпростряла и върху територията на Кашмир и северозападната погранична провинция; но и това била погранична държава, която не оказала влияние върху изхода на главната борба за власт. Към края на 18 век станало ясно, че двете решаващи сили, между които се водила борбата, били маратхите и англичаните. Всички останали държави и княжества се намирали в подчинение на тези сили и играели спомагателна роля.

Владетелят на Майсур султан Типу бил окончателно разбит от англичаните в 1799 г. и това разчистило бойното поле за решителната битка между маратхите и английската Ост-Индийска компания. Един от най-способните английски чиновници, служил в Индия, Чарлз Меткаф, е писал в 1806 г.: „В Индия има само две големи сили — англичаните и Маратха, всички останали държави признават влиянието на едната или другата. Всяка педя, отстъпвана от нас, ще бъде заета от тях.“ Но между вождовете на маратхите също ставали раздори; те се борили помежду си за власт и били поотделно разбити от англичаните.

Обаче маратхите все пак удържали няколко сериозни победи и главно нанесли на англичаните жестоко поражение край Агра в 1804 г., но към 1818 г. мощта на маратхите била окончателно сломена, техните най-големи вождове в Централна Индия се покорили и признали върховната власт на Ост-Индийската компания. Оттогава англичаните станали единствени владетели на по-голямата част от Индия, като управлявали страната непосредствено или чрез марионетъчни князе, свързани с тях чрез „субсидиарни“ договори.[1] Пенджаб и някои други отдалечени райони все още не се подчинявали на англичаните, но създаването на Британската империя в Индия било свършен факт; станалите по-късно войни със сикхите и гурките и в Бирма само закрепили границите на нейните владения.

---

[1] „Субсидиарни“ договори — договори, сключени между Ост-Индийската компания с княжествата. Според тези договори княжествата трябвало да плащат (субсидират) войските на Компанията; тя се задължавала да поддържа властта на владетелите на княжествата. Характерна черта на „субсидиарните“ договори била отказването на княжествата от непосредствени външни сношения — Бел. ред.

ИЗОСТАНАЛОСТТА НА ИНДИЯ. ОРГАНИЗАЦИОННОТО И ТЕХНИЧЕСКОТО ПРЕВЪЗХОДСТВО НА АНГЛИЧАНИТЕ

Ако хвърлим ретроспективен поглед върху този период, можем да добием впечатлението, че англичаните са успели да завладеят Индия поради благоприятно стечение на обстоятелствата и редица щастливи случайности. С цената на изключително слаби усилия в сравнение с постигнатите блестящи резултати те завоювали великата империя и заграбили несметни богатства, което помогнало на Англия да стане ръководеща държава в света. Като че ли е бил достатъчен незначителен обрат в хода на събитията, за да претърпят мечтите им крушение и да бъде турен край на честолюбивите им планове. Англичаните неведнъж са търпели поражение от Хайдар Али и султан Типу, от маратхите, сикхите и гурките. Още малко щастливи случайности и те може би са щели да се лишат от опорните си точки в Индия или в най-добрия случай да задържат в ръцете си само някои крайбрежни територии.

Но един по-грижлив анализ ни довежда до заключението, че при тогавашните обстоятелства станалото е било до известна степен неизбежно. Разбира се, случайностите също са играли роля, но нужно е било да знаеш да използуваш случайността. По онова време, след разпадането на Моголската империя, Индия се намирала в състояние на разложение и дезорганизация. В такова слабо и безпомощно състояние тя не е била в течение на много векове. Тъй като рухнала организираната власт, полето на действие се оказало открито за авантюристи и нови претенденти за власт. Между тези авантюристи и претенденти англичаните и само англичаните притежавали тогава много от качествата, необходими за постигане на успех. Неизгодното за тях положение се заключавало най-вече в това, че те били чужденци, дошли от далечна страна. Но и това обстоятелство било в тяхна полза, защото никой не гледал на тях сериозно и не ги смятал за възможни претенденти за върховната власт в Индия. За учудване е, че тази илюзия продължила да съществува още дълго след битката при Плеси, и че явявайки се формално като агенти на призрачния делхийски император, те закрепвали тази лъжлива представа. Грабежът, който вършили в Бенгалия, и своеобразните им методи на търговия създавали впечатлението, че англичаните ламтят главно за пари и скъпоценности, а не за власт, и че те са голямо, но временно зло, нещо като Тимур или Надир-шах, които идвали, грабели и се връщали в страните си.

Ост-Индийската компания първоначално била създадена за вършене на търговски сделки и нейните въоръжени сили били предназначени за охрана на тази търговия. Постепенно и почти незабелязано за другите тя разширила размерите на територията, намираща се под неин контрол, главно като участвувала в местните разпри, поддържайки един съперник срещу друг. Войските на компанията били обучени по-добре от местните войски и били ценни за всяка страна, затова компанията вземала за помощта си високо възнаграждение. Така растяла мощта на Компанията и въоръжените ѝ сили се увеличавали. Местното население гледало на тези войски като на наемници, чиито услуги могат да се купят. По времето, когато станало ясно, че англичаните работят не за друг, а само за себе си, стремейки се към политическо господство в Индия, те били вече успели да се затвърдят здраво в страната.

Чувството на вражда към чужденците, разбира се, съществувало и нараствало с годините, но то съвсем не било всеобщо или широко разпространено национално чувство. Подплатата му била феодална и лоялността се проявявала само към местния вожд. Повсеместната нищета, приличаща на осиромашаването в Китай по времето на военните диктатори, принуждавала хората да влизат във войските на всеки военачалник, който им обещавал редовна заплата или възможност за грабеж. Войските на Ост-Индийската компания в значителна степен били съставени от индийци-сипаи. Само маратхите имали известно национално чувство, значително по-голямо от верността към вожда им, но и това чувство било слабо и ограничено. Те сполучвали да настройват против себе си храбрите раджпути с отношението си към тях. Вместо да ги имат като съюзници, маратхите били принудени да се държат с тях като с противници или недоволни, роптаещи васали. Между самите водачи на маратхите също се водила ожесточена борба и понякога избухвала междуособна война, въпреки съществуването на някакъв неопределен съюз под ръководството на пешва. В решителните моменти те не си оказвали подкрепа и били разбивани по отделно.

Но все пак маратхите дали редица много даровити държавни дейци и пълководци. Между тях е Нана Фарнавис, пешва Баджи Рао I, Махададжи Синдхия от Гвалиор и Джесвант Рао Холкар от Индор, както и една забележителна жена — княгинята Ахалия Баи от Индор. Обикновените бойци били храбри, рядко напускали поста си и често пъти не се колебаели да отиват на сигурна смърт. Но, колкото и да е чудно това, зад тяхното мъжество както във военно, така и в мирно време често се чувствували авантюризмът и неопитността. Тяхната неосведоменост за околния свят била поразителна и дори познанията им по географията на Индия били много ограничени. Нещо повече, те не се грижели да разберат какво става в другите места и какво предприемат техните врагове. При такава ограниченост не е могло да има прозорлива държавна политика и резултатна стратегия. Тяхната бързина на напредване и подвижността им често поразявали и обърквали противника, но самите те гледали на войната като на верига от доблестни атаки и нищо повече. Те били прекрасни бойци за партизанска война. По-късно преустроили войските си, като им дали поредовен характер, но онова, което спечелили във въоръжение, загубили в бързина и подвижност и за тях било трудно да се нагодят към тези нови условия. Те се смятали за изкусни, но все пак не било мъчно да бъдат надхитрени и във военно и в мирно време, тъй като мисълта им била скована от отживели представи и не могла да излезе извън техните предели.

Разбира се, индийските владетели бързо забелязали превъзходството на обучените чужди войски в областта на дисциплината и въоръжението. Те канили френски и английски офицери за обучение на войските им и съперничеството между французи и англичани помагало за образуването на индийски армии. Хайдар Али и султан Типу също имали известна представа за значението на морското могъщество и те направили опит, наистина безуспешен и закъснял, да създадат флот, за да се борят с англичаните по море. От своя страна и маратхите правили слаби опити в това направление. В оня период в Индия имало корабостроене, но не било лесно да се създаде флот за късо време при съществуването на постоянно противодействие. С изгонването на французите от Индия много френски офицери, които се намирали в армиите на индийските държави, трябвало да си заминат. Останалите чужди офицери, предимно англичани, често напускали своите господари в критическите моменти, а в някои случаи ги и предавали, капитулирайки и преминавайки на страната на противника (англичаните) с войските си и хазната. Тази зависимост от чуждите офицери не само свидетелствувала за изостаналостта на военната организация на индийските държави, но поради несигурността на тези офицери представлявала също постоянен източник на опасност. Англичаните често имали мощна „пета колона“ както в държавния апарат, така и в армиите на индийските владетели.

Ако маратхите, с тяхната еднородност и групов патриотизъм, били изостанали в областта на гражданската и военната организация, то другите индийски държави били още по-изостанали. При всичкото си мъжество раджпутите се придържали към старофеодалния ред, романтичен, но съвсем безплоден; освен това били разкъсвани от междуособица. Мнозина от тях от чувство на васална вярност към сюзерена, а отчасти в резултат на политиката на Акбар в миналото, поддържали отслабващата власт на Делхи. Но делхийската държава била много слаба, за да използува това, и раджпутите западали, ставайки играчка в ръцете на други сили, като найсетне попаднали в орбитата на влияние на маратхския владетел Синдхия. Спасявайки се, някои от вождовете на раджпутите се опитали внимателно да играят върху равновесието на силите. Разните мюсюлмански владетели и вождове на Северна и Централна Индия били в същата степен феодали и също така изостанали във възгледите си както и раджпутите. Те не оказвали съществено въздействие върху обстановката и само засилвали бъркотията и бедствията сред народните маси. Някои от тях признали върховната власт на маратхите.

Гурките, жители на Непал, били прекрасни, дисциплинирани во́ини. Те не отстъпвали на никакви войски, които могла да им противопостави Ост-Индийската компания, а може би дори ги превъзхождали. Макар че организацията на гурките била напълно феодална, привързаността им към родната земя била огромна и тяхното чувство ги правило смели борци за независимостта на страната им. Те всявали страх у англичаните, обаче това не могло да повлияе на изхода на главната борба, която ставала в Индия.

Маратхите не успявали да се затвърдят в обширните райони на Северна и Централна Индия, където проникнали. Те идвали и си отивали, без да се закрепят там здраво. Може би по онова време никой не би могъл да се закрепи в тези райони поради променливия успех на военните действия; и наистина много територии, попаднали под контрола на англичаните, или признали тяхната върховна власт, се намирали в значително по-лошо положение и англичаните не могли да се установят там и да закрепят властта си над тях.

Ако методите на борба на маратхите (и това в още по-голяма степен важи за другите индийски владетели) били неумели и авантюристични, то англичаните в Индия действували като истински професионалисти. Мнозина от английските ръководители били до голяма степен авантюристи, но в политиката, която те всички заедно провеждали — всеки в отредената му област, — те съвсем не били авантюристи. „Секретариатът на Ост-Индийската компания — е писал сър Едуард Томпсън — постоянно е държал при местните индийски дворове такава група видни хора, с каквито дори Британската империя надали е разполагала в течение на който и да било друг период от историята си.“ Едно от главните задължения на британските резиденти при тези дворове било да подкупват и развращават министрите и другите длъжностни лица. Както твърди един историк, англичаните създали съвършена система на шпионаж. Те разполагали с пълна информация за дворовете и войските на своите противници тогава, когато последните нямали никаква представа за това, какво вършат и смятат да правят англичаните. „Петата колона“ на англичаните действувала постоянно; затова в критични моменти, в разгара на боя, имало дезертиране и преминаване на армии на страната на англичаните, отслабващо индийските сили. Голяма част от сраженията те печелили преди още да започнат военните действия. Така било при Плеси и подобни случаи се повтаряли често чак до войните със сикхите. Известен пример на дезертьорство било минаването на страната на англичаните на големия военачалник, намиращ се на служба при владетеля на Гвалиор Синдхия; този военачалник тайно се споразумял с англичаните и през време на сражението минал на тяхна страна с цялата си армия. За награда той бил назначен по-късно за управител на новото индийско княжество, откъснато от територията на държавата на Синдхия, когото той предал. Княжеството съществува и досега, но името на този военачалник е станало синоним на измяна и предателство, каквото е името на Куислинг в наше време.

По такъв начин англичаните притежавали по-съвършена политическа и военна организация, добре сплотена и имаща много способни ръководители. Те били значително по-добре осведомени отколкото техните противници и напълно използували раздорите и разприте между индийските държави. Тяхното господство по море им осигурявало сигурни бази и възможности за попълване на ресурсите им. Дори, понасяйки временни поражения, те имали възможността да съберат силите си и отново да минат в настъпление. След като завладели Бенгалия, след битката при Плеси, те взели огромни богатства и ресурси за водене на войните от маратхите и другите народности и всяко ново завоевание увеличавало тези ресурси. А за индийските държави поражението често пъти било равносилно на непоправима катастрофа.

Този период на войни, завоевания и грабеж превърнал Централна Индия, Раджпутана и някои части на Юга и Запада в опустошени райони, чието население било обречено да търпи насилие, нещастие и нищета. След армията вървели разбойнически банди, които грабели парите и имуществото от населението на тези райони. Някои райони на Индия напомняли на Централна Европа от периода на тридесетгодишната война. Лошо било почти навред, но най-лошо било в районите, намиращи се под контрола или властта на англичаните „... Мъчно е да си представим нещо по-чудовищно от зрелището, което представя Мадрас и васалните държави Ауд и Хайдарабад — това е поразителен кошмар на бедността. В противоположност на това районите, където управлява Нана (маратхският вожд Фарнавис) са оазиси на спокойствие и безопасност“ — пише сър Едуард Томпсън.

До това време, въпреки разпадането на Моголската империя, обширни райони от Индия, колкото и странно да е, не били в състояние на безредици. В Бенгалия през дългото управление на полунезависимия моголски наместник Алаверди царувал мир и ред, процъфтявала търговията и занаятите, увеличавало се огромното богатство на тази провинция. Скоро след смъртта на Алаверди, 1757 г., станала битката при Плеси и Ост-Индийската компания се затвърдила като агент на делхийския император, макар че в същност тя била съвършено независима и могла да прави всичко каквото си иска. След това започнало ограбването на Бенгалия от Компанията и нейните агенти и комисионери. Няколко години след Плеси в Индор (Централна Индия) се възкачила на престола Ахалия Баи, която управлявала тридесет години (1765—1795). Този период станал почти легендарен като период на безукорен ред, умело управление и процъфтяване на народа. Ахалия Баи била много способна владетелка и организаторка. Приживе тя се ползувала с голямо уважение, а след смъртта си била причислена от благодарния народ към сонма на светиите. Така, по същото време, когато Бенгалия и Бихар под новата власт на Ост-Индийската компания западали и били изложени на организирано ограбване, когато в тях царувал политически и стопански хаос, довел ги до ужасен глад, Централна Индия, а също и много други части на страната, цъфтели.

Англичаните имали власт и богатство, но не се смятали задължени да организират управлението на страната добре или поне как да е. Търговците от Ост-Индийската компания се интересували от печалби и скъпоценности, а не от подобряване на положението или поне от защитата на онези, които се намирали под тяхна власт. Обикновено във васалните княжества имало пълен разрив между властта и отговорността, налагана от нея.

Когато англичаните привършили с маратхите и закрепили своите завоевания, заели се с гражданското управление и турили някакъв ред. Обаче в държавите, свързани с тях чрез „субсидиарни“ договори, това ставало много бавно, защото в така наричаните закриляни княжества имало разрив между отговорността за управлението и правата, които давала властта.

Често ни напомнят — боейки се да не забравим, — че англичаните били спасили Индия от хаос и анархия. Това е вярно в смисъл, че те са установили ред след периода, който маратхите наричали „времена на ужас“. Но този хаос и тази анархия били предизвикани, най-малкото отчасти, от политиката на Ост-Индийската компания и нейните представители в Индия. Трябва да смятаме също, че след прекратяването на борбата за власт, дори без добрите услуги на англичаните, които така охотно били давани, в Индия е можело да бъде установен мир и нормално управление. Петхилядната история на Индия, както и историята на други страни, знае такива примери.

РАНДЖИТ СИНГХ И ДЖАЙ СИНГХ

Несъмнено е, че Индия е станала плячка на чуждите завоеватели поради изостаналостта на нейния народ и поради обстоятелството, че англичаните са били представители на посъвършен и напредничав обществен строй. Контрастът между ръководещите дейци на двете страни е поразителен: при всичките си дарования индийците не са излизали извън пределите на тясната, ограничена сфера на мислене и действие, те не знаели какво става в другите страни и затова не са могли да се нагодят към променените условия. Дори когато у отделни лица се пробуждала любознателност, те не били в състояние да излязат от черупката, която държала в плен тях самите и народа. А англичаните притежавали много по-широк кръгозор; събитията, станали в тяхната страна, във Франция и в Америка, ги разтърсили и накарали да мислят. Извършени били две велики революции. Войните, които водели френските революционни армии и Наполеон, съвсем променили военната наука. Дори най-простите англичани, пристигнали в Индия, се запознавали по пътя с разни страни от света. В самата Англия ставали големи открития, предвещаващи промишлен преврат, макар че може би по него време само малцина разбирали тяхното огромно значение. Но ферментите на промените предизвикали силно брожение и хората изпитвали това въздействие. Проявила се бурната енергия, която карала англичаните да се устремяват в далечни страни.

Онези, които са писали историята на Индия, са били толкова погълнати от историята на войните и метежите, от политическите дейци и пълководци от онова време, че ни съобщават много малко за това, какво е ставало в съзнанието на Индия, как са се извършвали социалните и стопански процеси. От всички тези оскъдни описания могат да се извлекат само отделни, случайни сведения. Както се вижда, през този ужасен период хората обикновено били подтиснати и измъчени, подчинявайки се покорно на волята на злата съдба, зашеметени и лишени от любознателност. Сигурно е имало много хора, които са проявявали любознателност и са се опитвали да разберат новите действуващи сили, но тях ги е шибнал ходът на събитията и те не можели да влияят върху тях.

Един от тези хора, преизпълнен с любознателност, бил махараджата Ранджит Сингх, сикх, от джатите, създал в Пенджаб княжество, чиято територия по-късно се простряла върху Кашмир и Пограничната провинция. И той е имал слабости и пороци, но все пак бил прочута личност. Французинът Жакмон го е наричал „изключителен храбрец“ и е писал, че „Ранджит Сингх едва ли не беше първият индиец с любознателен ум, когото съм виждал, и неговата любознателност компенсира апатичността на цялата нация“. „Разговорът с него поразява“ — добавя Жакмон.[1] Трябва да имаме пред вид, че обикновено всички индийци и особено индийската интелигенция са много сдържани. По него време само малцина от тях можели да проявят желание да поддържат връзки с чуждите военни ръководители и авантюристи в Индия, чиито действия често са ги ужасявали. Затова такива образовани хора са гледали да оградят своето достойнство, държейки се колкото се може по-далеч от чужденците, и се срещали с тях само при официални случаи, когато били принудени от обстоятелствата. Индийците, с които обикновено англичаните и другите чужденци общували, били или обкръжаващите ги приспособленци, или подлизурковци, или пък министрите на индийските дворове, в голямата си част продажници и интриганти.

Ранджит Сингх не само притежавал любознателен ум, но бил изключително хуманен човек — и то във времето, когато Индия и целият свят били открай до край пропити от жестокост и безчовечност. Той създал държава и мощна армия, макар и да не обичал войните. „Още не била създадена такава обширна империя от един човек почти без прилагане на престъпни методи“ — казва Принсеп. В онова време, когато в Англия дори дребните кражби се наказвали със смъртно наказание, Ранджит Сингх отменил смъртното наказание изобщо. „Извън военните действия — пише посетилият го Осбърн — той никога не лишаваше хората от живот, макар че бяха правени неведнъж покушения срещу собствения му живот. През неговото управление имаше по-малко въпиющи жестокости и гнет, отколкото в царуването на много по-цивилизовани монарси.“[2]

Друг изтъкнат държавник на Индия, макар и не от същия тип, бил Савай Джай Сингх от Джайпур в Раджпутана. Той е живял в по-ранно време и е умрял в 1743 година. Савай Джай Сингх е управлявал в периода на разпадане, последвал смъртта на Аурангзеб. Той бил достатъчно умен и гъвкав и издържал многото удари и промени, които бързо следвали една след друга. Джай Сингх признал върховната власт на делхийския император. Щом се убедил, че настъпващите маратхи са толкова силни, че е невъзможно да бъдат спрени, той сключил с тях споразумение от името на императора. Но мене ме интересуват не неговите политически и военни успехи. Храбър воин и отличен дипломат, той бил и нещо много повече. Бил е математик и астроном, учен и градостроител и проявявал интерес към изучаване на историята.

---

[1] Цитира се по книгата на Edward Thompson «The making of Indian Princes», 1943, p. 158.

[2] Цитира се по книгата на Edward Thompson «The making of Indian Princes», 1943, p. p. 157—158.

Джай Сингх построил големи обсерватории в Джайпур, Делхи, Уджайини, Бенарес и Матхур. Научил от португалските мисионери за успехите на астрономията в Португалия, той изпратил с един от мисионерите свои хора при двора на португалския крал Мануел. Мануел изпратил при Джай Сингх своя представител Ксавие де Силва с таблиците на дьо ла Гир. Джай Сингх сравнил тези таблици със своите собствени и дошъл до заключението, че португалските таблици са по-неточни и съдържат редица грешки. Той обяснил това с „недостатъчния диаметър“ на употребяваните инструменти.

Джай Сингх бил, разбира се, добре запознат с индийската математика. Той изучавал древногръцки трактати и знаел също така най-новите постижения на европейските математици. Притежавал в превод на санскритски език някои гръцки книги (произведенията на Евклид и др.), а също и европейски трудове по плоската и сферичната тригонометрия и по съставянето и употребата на логаритмите. Заповядал също да бъдат преведени и арабски книги по астрономия.

Джай Сингх основал град Джайпур. Проявявайки интерес към градостроителство, той събрал плановете на редица европейски градове от негово време, а след това изработил собствен план. Много от тези планове на стари европейски градове се пазят днес в музея на Джайпур. Градът Джайпур бил толкова добре и разумно планиран, че и до днес се смята за образец на градско планиране.

Всичко това и много други неща Джай Сингх направил през своя сравнително кратък живот, сред непрекъснати войни и придворни интриги, в които често се оказвал замесен и самият той. Той умрял четири години след нашествието на Надир-шах. Джай Сингх би бил изключителен човек във всяка страна и във всяко време. Фактът, че се е появил и работил като учен в типично феодалната среда на Раджпутана, през един от най-мрачните периоди от индийската история, в периода на упадък, войни и смутове, е много показателен. Това говори, че духът на научно изследване не е бил мъртъв в Индия и че там са действували скрити сили, които биха могли да донесат богати плодове, ако им се дадеше възможност да узреят. Джай Сингх не е бил представител на старото време или самотен мислител във враждебна и неспособна да го разбере среда. Той е бил човек на своето време, привлякъл към своите работи много учени. Някои от тях е изпращал с мисия в Португалия, без да се смущава от обичаите и забраните. Напълно възможно е да се намерят в страната много наши талантливи хора за научна работа, както теоретическа, така и техническа, ако би имало възможност за дейност. Но такава възможност не е имало в течение на дълго време. Дори когато безредиците и смутовете са били вече минали, научната дейност не е получавала поощрение от онези, които са били на власт.

СТОПАНСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА ИНДИЯ. ДВЕТЕ АНГЛИИ

А какво е било стопанското положение на Индия през периода, когато са ставали всички тези важни политически събития? В. Енсти е писал, че „прилагащите се чак до 18 век в Индия методи на производството и на организацията на производството и търговията са могли да издържат сравнение с онези, които са били приети във всяка друга страна на света". Индия е била високо развита производителна страна, която изнасяла готови произведения в европейските и други страни. Съществувала е сигурна и добре организирана в цялата страна банкова система и „хундите" или полиците, издадени от големи търговски и финансови фирми, се приемали не само в цяла Индия, но и в Иран, в Кабул, Херат, също и в Ташкент и други градове на Средна Азия. Бил е развит търговският капитал, съществувала е разклонена мрежа от агенти, маклери, комисионери и посредници, корабостроението цъфтяло и един от флагманските кораби на един английски адмирал през време на Наполеоновите войни бил построен в Индия от индийска фирма. Фактически в областта на производството, търговията и финансите Индия се е намирала на равнището на всяка друга страна в период, предхождащ промишлен преврат. Постигането на такова равнище би било невъзможно, ако в страната в течение на дълги периоди не е имало устойчиво и мирно управление и ако нейните пътища не са били безопасни за движение и за търговия.

Първоначално чуждите авантюристи били привличани в Индия от високото качество на нейните готови произведения, намерили голям пазар в Европа. Главно занятие на Ост-Индската компания в първия период на съществуването ѝ било търговията с индийски стоки в Европа; това е било много доходна търговия, носеща огромни печалби. Производството в

Индия е било толкова здраво и добре организирано и майсторството на индийските домашни производители и занаятчии се е ценяло така високо, че те можели да издържат конкуренцията дори на по-съвършената техника на производство, съществуваща в Англия. Когато в Англия започнал великият век на машините, индийските стоки продължавали да идват в огромно количество и пътят на тези стоки е трябвало да бъде преграждан от много високи мита, а в някои случаи е бил забраняван и вносът им.

В 1757 година, когато е станала битката при Плеси, Клайв е писал за Муршидабад в Бенгалия, че този град „е толкова голям, многолюден и богат колкото Лондон, с тази разлика, че в първия има хора, които притежават неизмеримо по-голямо богатство, отколкото във втория". Градът Дака в Източна Бенгалия се е славил с най-тънкия муселин. Но тези два града, макар и големи, се намирали на края на Индостан. По цялото протежение на огромната страна имало още по-големи градове и много промишлени и търговски центрове; съществувала е твърде остроумна система за бързо предаване на новини и сведения за пазарните цени. Големите фирми често получавали съобщения дори за водещите се войни много преди да пристигнат телеграмите в канторите на Ост-Индийската компания. Така стопанството на Индия е постигнало такова високо равнище, каквото е било възможно само през период, предхождащ промишлен преврат. Мъчно е да се каже съдържало ли е строителството в себе си семената на бъдещ напредък или е било много сковано от неподвижния обществен строй. Обаче изглежда напълно възможно, че при нормални условия в индийското стопанство биха станали същите промени и то би започнало по свой начин да се нагажда към новите условия на производство. Но все пак макар и да е съзряло за промяна, нейното осъществяване е изисквало коренен преврат в самата му структура. Ясно е, че колкото и да е било високо равнището на развитие и на организация на неиндустриализираното стопанство на Индия, страната не би могла дълго да конкурира произведенията на индустриалните държави. Индия е трябвало да се индустриализира или да се примири с чуждото стопанско проникване, което би повлякло след себе си политическа намеса. А в същност първо е дошло чуждото политическо господство и то е довело до бързо разрушение на стопанството, което Индия създала, а в замяна на него не е било направено нищо положително или конструктивно. Ост-Идийската компания е представлявала едновременно английската политическа власт, интересите на английския капитал и неговата стопанска мощ. Тя е била върховна власт и като компания на търговци се стремяла да печели пари. Именно в онова време, когато Ост-Индийската компания с поразителна бързина и във фантастични размери печелила тези пари, Адам Смит е писал за нея в 1776 година в „Изследвания за произхода и причините на богатството на народите“: „Управлението на монополната компания на търговци е може би най-лошата форма на управление за всяка една страна.“

Макар групите, които представяли търговията и производството в Индия, да са били богати и многобройни и дори да са играели ръководна роля в нейното стопанство, те не са имали политическа власт. Държавната власт е била деспотична и в значителна степен е имала още феодален характер. Фактически тя тогава била в още по-голяма степен феодална, отколкото в който и да било предишен период от историята на Индия. Следователно в Индия не е съществувала средна класа, която да притежава достатъчно сила или поне съзнателно да се стреми да заграби властта, както това е било в някои западни страни. Народът бил изобщо равнодушен и покорен. По такъв начин съществувала празнота, която е трябвало да бъде запълнена така, че да може да бъде извършен някакъв преврат. Може би тази празнота е била образувана поради неподвижността на индийското общество, което не е желаело никакви промени, въпреки ставащите промени в света, защото всяка цивилизация, която се противи на промените, запада. Обществото, което е съществувало, не е могло повече да играе творческа роля. Промените са били необходими още отдавна.

В политическо отношение англичаните по онова време били отишли значително напред. Те били направили вече политическа революция и установили властта на парламента над краля. Средните класи в Англия, съзнавайки своята растяща сила, били обвзети от стремеж за развитие. Тази жизнеспособност и енергия — признак на растящото прогресивно общество — са личали ясно в Англия. Те се проявили в разни области и най-вече в изобретенията, които предвещават промишления преврат.

Интересно е какво е представлявала от себе си по онова време английската управляваща класа? Видните американски историци Чарлз и Мери Бърд разказват как след победата на американската революция изведнаж е била пропъдена от кралските провинции в Америка „английската управляваща класа — класата, свикнала с варварския углавен кодекс, с ограничената и непоносима университетска система, с държавния апарт във формата на огромна пирамида от постове и привилегии, с презрението към мъжете и жените, работещи по нивите и в работилниците, с отказване правото на масите да се образоват, с натрапваната държавна религия както на сектантите, така и на католиците, с господството на помешчиците и свещениците в графствата и селата, със зверската жестокост в армията и флотата, със системата на наследяване по правото на първородството, поддържаща господството на местното дворянство, с тълпите от гладни чиновници, подмазващи се пред краля за постове, синекури и пенсии, и с такова устройство на църквата и държавата, което да може да закрепи господството над масите на тази хаотична смесица от надменност и грабеж. Американските революционери са освободили колониалните поданици на британската корона от това бреме. В продължение едно-две десетилетия след освобождението те са направили такива преобразования в законодателството и в политиката, за които в метрополията биха били нужни сто или повече години упорита агитация — преобразования, които са дали на държавните дейци, възглавяващи тази агитация, правото на безсмъртие в аглийската история“.[1]

Американската Декларация за независимостта, повратен пункт в историята на свободата, е била подписана в 1776 година, а шест години след това колониите се отделили от Англия и започнали да правят истинска интелектуална, стопанска и социална революция. Системата на замевладение, създадена под влиянието на Англия и по английски образец, била напълно преобразувана. Много привилегии били отменени, едрите имения конфискувани, а земята разпределена на малки парцели. Започнал един увличащ период на пробуждане на бурна умствена и стопанска дейност. Свободна Америка, захвърлила феодалните окови и избавила се от чуждото владичество, тръгнала напред с гигантски крачки.

Във Франция Великата революция разрушила символа на стария ред — Бастилията, помела феодализма и краля и провъзгласила пред целия свят правата на човека.

А какво е ставало в това време в Англия? Уплашена от тези революционни преврати в Америка и Франция, Англия станала още по-реакционна и нейният свиреп и варварски углавен кодекс — още по-жесток. Когато в 1760 година на английския престол се възкачил Георг III, имало един списък на 160 престъпления, за извършването на които мъже, жени или деца са подлежали на смъртно наказание. Когато в 1820 година завършило дългото му царуване, към този страшен списък били прибавени още около сто престъпления, наказуеми със смърт. Към редовния войник на английската армия се отнасяли по-лошо, отколкото към работния добитък; към него била проявявана нечувана жестокост и безчовечност. Смъртните присъди станали обикновено явление, но още по-разпространен бил публичният бой. Този бой от няколко стотин удари с камшик или довеждал до смърт, или толкова осакатявал жертвата, че на тялото оставали страшни следи чак до гроб.

---

[1] The Rise of American Civilisation, 1928, Vol. I, p. 292.

В тази област, както и в много други области, свързани с проявата на човечност и уважение към личността и групата, Индия е била значително по-напреднала страна и нейната цивилизация стояла неизмеримо по-високо. Макар че възпитанието било старомодно, нивото на грамотност в Индия по него време било по-високо, отколкото в Англия и в други европейски страни. Имало е дори повече учтивост в държанието. Общото положение на народните маси в Европа било изостанало и тежко и стояло много назад в сравнение с условията преобладаващи в Индия. Но съществувала е съществена разлика: в Западна Европа скрито са действували нови сили и живи течения, носещи със себе си промени, а в Индия условията били значително по-статични.

Англия дошла в Индия. Когато в 1600 година кралица Елисавета дала на Ост-Индийската компания хартата, Шекспир бил още жив и е творил. В 1612 година бил издаден английският официален превод на Библията. В 1608 година се родил Милтън. След това дошли Хемпдън и Кромуел и политическата революция. В 1660 година било основано Кралското дружество, което толкова много е направило за напредъка на науката. След сто години, в 1760 година, била изобретена механичната летяща сновалка, скоро я последвали предачната машина „Джени“, парният двигател и тъкачният стан.

Коя от двете Англии е дошла в Индия? Англия на Шекспир и Милтън ли, Англия на благородните речи, писания и смели действия, на политическата революция и на борбата за свобода, на науката и техническия напредък или Англия на жестокия углавен кодекс и на грубото държание, на феодалните остатъци на реакцията? Защото са съществували две Англии, тъй както и във всяка държава съществуват тези две страни на националния характер и култура. „В Англия — пише сър Едуард Томпсън — разривът между висшето и средно ниво на нашата цивилизация винаги е бил огромен; съмнявам се съществува ли нещо подобно в която и да е друга страна, с която бихме пожелали да се сравним, и този разрив намалява така бавно, че често пъти изглежда като че ли съвсем не намалява."[1]

Двете Англии живеят една до друга, влияейки си взаимно, и не могат да бъдат разделени; не е могла също така една от тях да дойде в Индия, оставила другата в пълна забрава. Но във всяко важно действие една от тях играе главната роля, преобладавайки над другата, и тази роля в Индия неизбежно е трябвало да играе именно лошата Англия и тя е трябвало да влезе в досег с лошата Индия и да я поощрява в този процес.

Съединените американски щати извоюваха своята независимост и Индия загуби свободата си горе-долу по едно време. Обръщайки погледа си към изминалия век и половина, индиецът с тъга и завист вижда огромните успехи, постигнати от Съединените щати за това време, и ги сравнява с онова, което е било направено и което не е било направено в неговата собствена страна. Вярно е, разбира се, че американците имат много качества, а ние — много недостатъци, че Америка е била девствена почва, чиста дъска, на която е могло да се пише отново, тогава когато ние сме били скования от древните спомени и традиции. И все пак не е изключено, че ако Англия не беше взела върху себе си това тежко бреме в Индия и не бе се мъчила така дълго, както тя казва, да ни обучава на трудното изкуство на самоуправление, в което ние сме били така малко опитни, Индия би могла да бъде не само по-свободна и цъфтяща, но и значително по-напреднала в областта на науката, изкуството и всичко онова, заради което си струва да живееш.

---

[1] Making of Indian Princes, 1943, p. 264.

Седма глава

ПОСЛЕДЕН СТАДИЙ (I) КОНСОЛИДАЦИЯТА НА АНГЛИЙСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО И ПОДЕМЪТ НА НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

ИДЕОЛОГИЯТА НА ИМПЕРИЯТА. НОВАТА КАСТА

„Нашите опити да изложим историята на Индия будят може би по-голямо негодувание от всичко онова, което сме правили до днес.“ Тези думи принадлежат на един англичанин, добре запознат с Индия и с нейната история. Мъчно е да се каже какви действия най-много са възмущавали индийците в историята на английското владичество в Индия. Изброяването на тези действия е извънредно обширно и разнообразно. Несъмнено е едно, че работите на англичаните върху историята на Индия, особено отнасящите се към така наречения английски период, предизвикват рязкото негодувание на индийците. Историята почти винаги се пише от победителите и завоевателите и отразява тяхното гледище или най-малко на версията на победителите се дава предпочитание и тя надделява. Напълно вероятно е, че всички ранни сведения за арийците в Индия, за техния епос и традиции прославят арийците и са пристрастни към народа от тази страна, която те подчинили. Никой не е способен напълно да се откаже от възгледите на своя народ и да преодолее ограничеността на своята култура, а при наличието на конфликт между народите и страните, най-малкият стремеж към обективност се разглежда като предателство към своя народ. Войната, представляваща от себе си най-висшият израз на такъв конфликт, води до преднамерено отказване от справедливост и обективност във всичко, което засяга неприятелската нация; умът се ожесточава и отхвърля всички методи за подход с изключение на един-единствен. Главната необходимост на момента, това е да оправдаеш собствените си действия и да осъдиш, да очерниш действията на врага. Истината се крие някъде на дъното на дълбок кладенец, а над всичко царува лъжа, явна и безсрамна.

Дори при липсата на истинска война между съперничещите си страни и противоречивите интереси често съществува скрита война и конфликт. В страна, която се намира под властта на чужденци, такъв конфликт вътрешно е обусловен и носи постоянен характер; той въздейства върху мислите и постъпките на хората и ги изопачава. Военните настроения никога не изчезват напълно. В древните времена, когато войната с нейните последици — жестокост, заграбване на чужди територии и поробване на народи — са се приемали като естествен ход на събитията, не е било особено нужно да се маскират или оправдават тези явления с каквото и да било друго гледище. Но с развитието на по-високите норми на морала е изникнала необходимостта да се оправдават тези действия и това води до изопачаване на фактите, понякога умишлено, а често пъти несъзнателно. По такъв начин лицемерието превъзнася добродетелта, а лъжливото, отвратително благочестие се съюзява с престъпни действия.

Във всяка страна, особено в такава грамадна страна като Индия с нейната сложна история и смесена култура, винаги могат да се намерят необходимите факти и тенденции, за да се оправдае една или друга теза, която след това ще послужи като призната основа за нов аргумент. Казват, че Америка е страната на противоречията, въпреки цялата ѝ стандартизация и еднообразие. Колко по-големи трябва да са тогава противоречията и несъответствията в Индия. Тук можем да намерим, както и във всяка друга страна, онова, което ни трябва, и въз основа на такава предубедена концепция можем да построим система от убеждения и възгледи. И все пак такова здание ще бъде построено върху неустойчив фундамент и ще дава неправилна представа за истинското положение на нещата.

Неотдавнашният период от историята на Индия, т. е. периодът на английското владичество, е толкова тясно свързан със съвременните събития, че страстите и предразсъдъците на днешния ден оказват много силно влияние върху нашето тълкуване на този период. Може би както англичаните, така и индийците грешат, макар че техните грешки са диаметрално противоположни. Грамадната част от документи и отчети, въз основа на които се очертава и съставя историята на Индия, произлизат от английски източници и неизбежно отразяват английското гледище. Самата обстановка на поражение и разпадане е пречила да се запишат както трябва от индийска страна събитията, а много от съществуващите описания са били унищожени през време на голямото въстание в 1857 г. Онези пък описания, които са избягнали унищожението, били скрити в семейни архиви и не са могли да бъдат обнародвани от страх на последици. Те са оставали разхвърляни, малко известни и много от тях са загинали в ръкопис от нашествията на термити и други насекоми, с които изобилствува Индия. Дори написаната от англичаните история на Индия е трябвало няколко пъти да бъде изменена; заедно с това се е оформила и индийската концепция за историята, различаваща се в много неща значително от английската. В основата на тази концепция има също така маса традиции и предания, свързани не с далечното минало, а със събитията от онези времена, живи свидетели, а често пъти и жертва на които са били нашите деди и прадеди. Историческата ценност на тези традиции не е голяма, но тяхното значение се състои в това, че ни позволяват да разберем условията, които въздействуват върху индийското мислене. Злодеят в очите на англичаните в Индия често пъти е национален герой за индийците, а онези, които англичаните са обсипвали с почести и награди, често се смятат от повечето индийци за куислинговци и предатели. Това петно лежи и върху техните потомци.

Историята на американската революция е била осветлявана различно от англичаните и американците и дори сега, когато някогашните страсти са вече улегнали и между английския и американския народ се е установило приятелство, версията на едната страна предизвиква възмущение в другата. В наши дни за мнозина известни английски държавници Ленин е чудовище и разбойник, но милиони хора гледат на него като на спасител и като на най-великия човек на епохата. Тези примери ще ни дадат известна слаба представа за онова възмущение, което изпитват индийците, когато ги карат да изучават в училищата и колежите така наричаната история, в която всякак принижават Индия, ругаят онези, чиято памет тя тачи, прославят и възпяват постиженията на английското владичество в Индия.

Гопал Кришна Гокхал някога е писал с присъщата нему лека ирония за непостижимата мъдрост на провидението, която е предопределила връзката на Индия с англичаните. Изиграла ли е тук роля наистина непостижимата мъдрост на провидението или това е някакъв исторически процес или най-сетне просто случайност, но идването на англичаните в Индия е сближило два съвсем различни народа или във всеки случай е трябвало да ги сближи; обаче в същност те рядко са се обръщали един към други и връзките между тях били косвени. Английската литература и английските политически идеи са оказвали влияние само на малка прослойка от хора, владеещи английски език. Но за тези политически идеи, въпреки динамичното им съдържание, по онова време не е имало подходяща почва в Индия. Пристигналите в Индия англичани не са били политически или социални революционери; те били консерватори, представляващи най-реакционната класа на Англия, а самата Англия е била в известни отношения една от най-консервативните страни на Европа.

Въздействието на западната култура върху Индия е било въздействие на динамичното общество и на „съвременното“ съзнание върху статичното, приковано към средновековния начин на мислене общество, което макар че е било изтънчено и по своему развито, не е могло да напредва по-нататък поради присъщата му ограниченост. И все пак, колкото и да е чудно, носителите на този исторически процес не само никак не са съзнавали своята мисия в Индия, но като класа в същност и не са представлявали този процес. В Англия тяхната класа се е борила против този исторически процес, но противостоящите им сили са били много големи и не е било възможно да се удържат. В Индия англичаните са били господари на положението и са успели да спрат тези промени и самия този процес, който в по-широк смисъл те са представлявали. Англичаните са поощрили и затвърдили положението на социално реакционните групи от индийското общество и са противодействували на всички, които са се стремели към политически и социални преобразования. Ако тези промени все пак са станали, то се е случило независимо от тях или като случаен и непредвиден резултат на дейността им. Появяването на парната машина и на железницата е било грамадна крачка напред по пътя на изменението на средновековния строй, но англичаните са го направили с цел да затвърдят английското владичество и да улеснят експлоатацията на природните богатства на Индия заради собствено забогатяване. Това противоречие между намеренията в политиката на англичаните в Индия и някои непредвидени нейни резултати създава известна обърканост и маскира самата тази политика. В Индия промените са дошли под това въздействие на Запада, но те са дошли почти независимо от намеренията на англичаните в Индия. Те са успели толкова да забавят темпа на тези промени, че дори днес преобразованието далеч още не е завършено.

Феодалите-помешчици и подобните на тях, пристигнали от Англия да управляват индийците, са гледали на целия свят с очите на помешчици. За тях Индия е била огромно имение, принадлежащо на Ост-Индийската компания, а самият помешчик е бил най-добрият и естествен представител на своето имение и на своите арендатори. Това гледище се е запазило и след като Ост-Индийската компания е предала индийското си имение на британската корона, като е получила срещу това много голяма компенсация за сметка на Индия. (Така се е образувал държавният дълг на Индия. Това е била продажната цена на Индия, заплатена от самата Индия). Английското управление в Индия е станало тогава помешчик (или агент на помешчика). Фактически то се е смятало за „Индия“ също както Девонширският херцог олицетворява в очите на нему подобните Девоншир. Милионите хора, които са живеели и работели в Индия, са се превърнали в особен род арендатори на помешчика, задължени да му плащат рента и поземлен данък и да продължават да заемат своите места в нормалния феодален строй. Тяхното посегателство върху този строй се е смятало за оскърбление на самите морални устои на вселената и протест срещу изпратеното от бога изпитание.

Тази донякъде метафизическа представа на англичаните за характера на владичеството им в Индия не е претърпяла радикални промени, макар че сега се изразява другояче. Старият метод за явно взимане на прекомерна арендна заплата е отстъпил мястото си на по-изтънчени и хитроумни похвати. Почнали са да признават, че помешчикът трябва да бъде благосклонен към своите арендатори и трябва да се стреми да защищава интересите им. Съществувало е дори мнението, че някои от по-лоялните и предани арендатори трябва да се допускат до управлението на имението в положението на подчинени. Но никакво посегателство върху системата на едрото земевладение не е могло да се допуска. Имението трябвало да продължава да функционира както по-рано, дори при преминаване в други ръце. Когато ходът на събитията правел неизбежни такива промени, то се обуславяло с обстоятелството, че всички предани служащи на имението остават, всички стари и нови приятели, привърженици и готовановци на помешчика трябва да бъдат осигурени, престарелите пенсионери трябва все още да получават своите пенсии, а старият помешчик трябва да бъде сега благосклонен патрон и съветник на имението и така всички опити да се направят съществени промени пропадат.

Тази тенденция — да се отъждествява Индия със собствените им интереси — най-силно се е проявявала във висшите административни кръгове, които са се състояли напълно от англичани. В следващите години тези кръгове са се превърнали в онова тясно и здраво сплотено съдружие, което е носило името „Индийска гражданска служба“ — „най-упоритият профсъюз в света“, както го е нарекъл един от английските писатели. Тези хора са управлявали Индия, те са олицетворявали Индия и всичко, което е накърнявало техните интереси, неизбежно се е смятало за вредно за Индия. От чиновниците на Индийската гражданска служба и от онова подобие на история и отчети за всекидневните събития, които те са получавали, тази идея се е разпространила в една или друга степен сред разните слоеве на английския народ. Управляващата класа естествено я е споделяла напълно, дори английският работник и фермер до известна степен са подпадали под нейното влияние и въпреки подчиненото си положение в родината, са изпитвали гордостта на владетели и властелини. Същият работник или фермер, пристигнал в Индия, неизбежно ще бъде причислен тук към управляващата класа. Той съвсем не е бил осведомен за историята и културата на Индия и е приемал господствуващата идеология на англичаните в Индия, защото не е имал друго мерило за сравнение или преценка. В най-добрия случай той е бил преизпълнен със смътно добро желание, но такова, което не излиза извън строгите рамки на дадената система. В течение на стотици години тази идеология е проникнала във всички слоеве на английския народ и като такава се е превърнала в национална традиция, в застинало и почти неизменно понятие, определящо отношението на англичаните към Индия и незабелязано сложило отпечатък дори върху техните възгледи по вътрешната политика. В наши дни ръководителите на английската лейбъристка партия — тази своеобразна група, която няма нито установени норми, нито принципи, нито големи познания за външния свят — са обикновено най-упоритите защитници на съществуващия ред в Индия. Понякога ги обхваща някакво неясно чувство на безпокойство при мисълта за проявяващото се противоречие между вътрешната и колониална политика на Англия, между техните изявления и действия, но смятайки се преди всичко практични хора със здрав смисъл, те сурово потискат всичко, което тревожи съвестта им. Хората с практичен ум трябва неизбежно да се ръководят от установени и добре известни факти, от съществуващата обстановка, а не да се хвърлят през глава в неизвестността просто в името на някакъв принцип или непроверена теория.

Вице-кралете, пристигащи в Индия направо от Англия, е трябвало да се приспособяват към структурата на Индийската гражданска служба и да се облягат на нея. Като представители на имотната и управляваща класа на Англия, те без мъка усвояват вкоренените възгледи на чиновниците от Индийската гражданска служба, а единственото им по рода си положение на неограничени властелини, нямащи подобни на себе си някъде другаде, ги довежда до незабелязани промени в начина на държане и говорене. Всяка власт покварява, а абсолютната власт покварява напълно, и никой на земното кълбо не е имал и няма сега такава безгранична власт над толкова огромен брой хора, както английският вице-крал в Индия. Вице-кралят говори в тон, който не може да си позволи нито един премиер-министър на Англия, нито председателят на Съединените щати. Може би него можем да сравним само с Хитлер. И това се отнася не само за вице-краля, но и за членовете от неговия съвет — англичани, за губернаторите и дори за дребосъчетата — секретари на департаменти или началници на окръзи. Те разговарят от висотата на своето величие и недосегаемост, преизпълнени не само с непоколебима увереност в правотата на своите думи и действия, но и в това, че тези думи и действия трябва да бъдат приети като закон, каквото и да мислят простосмъртните по този въпрос, защото тяхна е силата и славата.[1]

Някои членове от съвета при вице-краля се назначават направо в Англия и не се числят към апарата на Индийската гражданска служба. Тяхното поведение и изказвания обикновено се различават чувствително от държането на чиновниците на Гражданската служба. Те доста леснo намират мястото си в тази структура, но не могат напълно да усвоят оня тон на превъзходство и самодоволство, който е присъщ на хора, облечени във власт. Още по-слабо се отдава това на индийците — членове на съвета (сравнително неотдавнашно нововъведение), които явно играят ролята на фигуранти, независимо от техния брой или способности. Индийците, чиновници в Гражданската служба, каквото и положение да заемат в официалната иерархия, нямат достъп до този магичен кръг. Някои от тях се опитват като маймуни да подражават държането на своите колеги, но не особено успешно; те стават по-скоро надути и смешни.

---

[1] „... защото Негова е силата и славата. Амин" — думи от неделната служба на англиканската църква. — бел. ред.

Новото поколение английски чиновници от Индийската гражданска служба според мене се различава донякъде по възгледи и характер от своите предшественици. Те не се нагаждат така лесно към старата структура, но цялата власт и политика изхождат от по-старото поколение, а ролята на новаците не е голяма. Те са принудени да приемат установения ред или, както се е случвало понякога, да подадат оставка и да се върнат в родината си.

Спомням си, че когато бях момче, вестниците, принадлежащи на англичаните в Индия, бяха изпълнени с официални съобщения и речи, със служебни новини, със сведения за премествания и повишения по служба, за това как прекарва английското общество, за надбягвания, балове, любителски представления и мачове на поло. В тях почти нямаше ни дума за индийския народ, за политическия му, културен, обществен или стопански живот. Четейки тези вестници, едва ли можеше да се подозре, че всичко това е съществувало.

В Бомбай по-рано ставаха четиристранни състезания на крикет между отбори на индуси, мюсюлмани, парси и европейци. Европейският отбор се наричаше отбор на Бомбайското президентство, а останалите — просто Индийски мюсюлмански и парсийски отбор. По такъв начин Бомбай беше предоставен на европейците; останалите, както можеше да се предположи, бяха чужди елементи, които се признаваха само през време на мача. Тези четиристранни състезания стават и сега, макар че по този повод имаше не малко спорове и искания да не се избират отбори по религиозен признак. Доколкото ми е известно отборът на „Бомбайското президентство“ сега се нарича „Европейски“.

Английските клубове в Индия обикновено имат териториални имена — Бенгалски клуб, Алахабадски клуб и т. н. Достъпът в тях е свободен само за британците или по-право за европейците. Не може да се възразява против териториалното разграничение на тези клубове или дори против това, че някаква група хора организира свой клуб и не иска да допуска в него външни лица. Обаче териториалните имена, давани на тези клубове, са последица от стария навик на англичаните, че те са инстинската Индия, за която трябва да се държи сметка, истинската Бенгалия, истинският Алахабад. Останалите са придатък, полезен само ако те знаят своето място, а в противен случай — само пречка. Забраната за неевропейци е в много по-голяма степен расов принцип, отколкото оправдана мярка от страна на хора с еднаква култура, които искат да прекарат заедно свободното си време, да се развличат и да поприказват без намесата на външни елементи. Аз лично не възразявам против чисто английските или чисто европейските клубове и много малко индийци биха желали да влязат в тях, но когато тази социална изключителност е явно основана на расизма и на стремежа на управляващата класа винаги да подчертава своето превъзходство и недосегаемост, тя придобива друг характер. В Бомбай има един добре известен клуб, който не е разрешавал и доколкото ми е известно не разрешава на индиеца (освен ако е слуга) да влиза дори в приемната, ако ще би този индиец да е влиятелен княз или индустриален магнат.

Расизмът в Индия означава не толкова противопоставяне англичаните на индийците, колкото противопоставяне всичко европейско на всичко азиатско. В Индия всеки европеец, бил той немец или поляк, или румънец, автоматически се числи към управляващата класа. В железопътните вагони, в чакалните на гарите, по пейките в парковете и т. н. има надписи: „Само за европейци". Това изглежда доста отвратително в Южна Африка и в други страни, но когато човек е принуден да се примирява с това в своята родина, то е унизително и непоносимо напомняне за собственото ти поробване.

Наистина тези външни прояви на расово превъзходство и пренебрежение на империалистите търпят постоянна промяна, но този процес става бавно и многобройни случаи показват колко той е повърхностен. Политическият натиск и нарастването на войнствуващия национализъм предизвикват тези промени и довеждат до съзнателни опити да се смекчи някогашният расизъм и агресивността; но същото политическо движение, когато достигне критическия стадий и когато се опитват да го унищожат, довежда до възраждане на някогашното империалистическо и расово високомерие в най-остра форма.

Англичаните са чувствителен народ и все пак, когато пристигат в други страни, у тях се забелязва някаква странна липса на осъзнаване. В Индия, гдето взаимното разбиране е затруднено от отношенията между управляващи и управлявани, тази липса на осъзнаване се проявява особено рязко. Може дори да се създаде впечатлението, че то е предначерено с цел да се види само онова, което им се иска, като си затварят очите за всичко останало. Обаче фактите не изчезват поради това, че не ги забелязват, и когато те все пак приковават вниманието, появява се чувството на недоволство и възмущение при вида на неочаквани явления, като че ли има някаква измама.

В тази страна на кастите англичаните, и особено чиновниците от Индийската гражданска служба, са образували каста, която е непоклатима и обособена. Дори индийците-чиновници в тази служба фактически не се числят към тази каста, макар че носят нейните отличителни знаци и се подчиняват на нейните правила. Тази каста е създала нещо приличащо на религиозна вяра в собственото ѝ висше предназначение и около тази вяра е израснала съответната митология, която помага да се поддържа тя. Съчетанието на вярата и материалната заинтересованост е могъща сила и всяко предизвикателство, хвърлено от нея, събужда най-силни страсти и ярко негодувание.

РАЗГРАБВАНЕТО НА БЕНГАЛИЯ ПОМАГА ЗА ПРОМИШЛЕНАТА РЕВОЛЮЦИЯ В АНГЛИЯ

Ост-Индийската компания получила разрешение от моголския владетел за откриване на търговски поселища в Сурат в началото на 17 век. След няколко години тя закупила участък земя на юг и основала Мадрас. В 1662 година остров Бомбай бил поднесен от Португалия като зестра на английския крал Карл II, а той го предал на Ост-Индийската компания. В 1690 година бил основан градът Калкута. По такъв начин към края на седемнадесето столетие англичаните завоювали редица опорни пунктове в Индия и създали няколко предмостови укрепления по индийското крайбрежие. Те се движили бавно навътре в страната. Битката при Плеси в 1757 година за пръв път дала под техен контрол обширна територия и за няколко години те покорили Бенгалия, Бихар и Ориса, а също и източното крайбрежие на Индия. Следващото голямо придвижване в това настъпление станало почти след 40 години, в началото на 19 столетие. Това довело англичаните до вратите на Делхи. Третото голямо настъпление станало след последното поражение на маратхите в 1818 година; четвъртото в 1849 година, след войните със сикхите, завършило завоюването на Индия.

И така англичаните се намират в град Мадрас повече от 300 години; те управляват Бенгалия, Бихар и др. в продължение на 187 години; разпрострели владичеството си над юга преди 145 години; затвърдили се в Съединените провинции (както ги наричат сега), в Централна и Западна Индия приблизително преди 125 години и проникнали в Пенджаб преди 95 години. (Тези редове се пишат през юни 1944 година). Като не вземаме в сметка град Мадрас поради незначителната му територия, трябва да отбележим, че почти сто години са изминали между английската окупация на Бенгалия и на Пенджаб. През този период английската политика и методи на управление неведнъж са се променяли. Тези промени се диктували както от хода на събитията в Англия, така и от затвърдяването на английското владичество в Индия. Подходът на англичаните към всяка нова завоювана територия се е менял според тези промени и е зависил също така от характера на победената от англичаните управляваща група. Така в Бенгалия, където победата е била постигната много лесно, мюсюлманските земевладелци били смятани за управляваща класа и политиката на англичаните била насочена към подкопаване на тяхната власт. Напротив, в Пенджаб властта била завзета от сикхите и там отначало не е имало вражда между англичаните и мюсюлманите. В голяма част от Индия маратхите са били противници на англичаните.

Привлича вниманието ни знаменателният факт, че районите на Индия, които най-дълго са били под властта на англичаните, сега са най-бедни. Може дори да се състави своеобразна диаграма, за да се покаже тясната връзка между продължителността на английското владичество и непрекъснато нарастващото обедняване на тези райони. Няколкото големи градове и нови промишлени райони не могат да повлияят съществено на това заключение. Показателно в това отношение е положението на народните маси изцяло и няма никакво съмнение, че най-бедните райони на Индия са Бенгалия, Бихар, Ориса и части от президентството Мадрас; положението и жизненото равнище на масите е най-високо в Пенджаб. Бенгалия несъмнено е била много богата и цъфтяща провинция до идването на англичаните. Може би има много причини за обяснение на тези контрасти и особености. Но не може да си затваряме очите пред факта, че Бенгалия, някога толкова богата и цъфтяща, след 187 години английско владичество, съпроводено, както ни уверяват, с енергични опити от страна на англичаните да подобрят условията на живот и да научат народа на изкуството на самоуправление, сега представлява от себе си жалка маса от бедни, гладни и измиращи хора.

Бенгалия първа е изпитала най-много английското господство в Индия. Това господство е започнало с открит грабеж и с въвеждане на системата на поземления данък, който е прибирал последната стотинка не само от живите, но и от мъртвите земеделци. Английските историци на Индия Едуард Томпсън и Дж. Т. Гарет ни разказват, че „страстта към златото, нямаща равна на себе си от времето на психозата, обзела испанците при Кортец и Пизаро, завладяла душата на англичаните. На Бенгалия в частност не е било съдено да остане на спокойствие дотогава, докато от нея не е била изстискана последната капка кръв.“ „За чудовищната финансова безпринципност на английското поведение в Индия в течение на много следващи години отговорността лежи до значителна степен върху Клайв.“[1] Този Клайв е великият строител на империята, чийто паметник се издига днес срещу входа на Департамента за Индия в Лондон. Това е било явен грабеж. „Дървото на златото“ е било разклащано отново и отново, докато нееднократният чудовищен глад е опустошил Бенгалия. Този процес е почнал да се нарича по-късно търговия, но това не е изменяло почти нищо. Правителството е олицетворявало тази така наречена търговия, а търговията е била грабеж. Подобно нещо рядко се среща в историята. И не трябва да забравяме, че това е продължавало — под различни имена и в различни форми — не няколко години, а цели поколения. Грабежът постепенно е вземал формата на узаконена експлоатация, която макар и да не е била толкова явна, в същност е била още по-ужасна. Корупцията, продажността, семействеността, насилието и алчността на тези първи поколения английски управители на Индия са били невъобразими. За забелязване е, че една от думите на езика хинди, преминала в английския език, е думата „грабеж“ (loot). Сър Едуард Томпсън пише за Бенгалия, но това важи не само за нея: „Спомням си ранната история на Британска Индия, която може би представлява световен рекорд за обогатяване по безчестен път.“

Резултат от всичко това, даже в първите времена, е бил гладът в 1770 година, който е взел в жертва повече от една трета от населението на Бенгалия и Бихар. Но всичко това се е вършило в името на напредъка и Бенгалия може да се гордее с обстоятелството, че тя е съдействувала до значителна степен за зараждането на промишления преврат в Англия. Американският писател Брукс Адамс точно ни излага как е станало това: „Притокът на индийското богатство, който значително е попълнил наличния капитал на страната, не само е увеличил неговия запас от енергия, но и до голяма степен е подпомогнал да се увеличи неговата гъвкавост и бързина на обръщение. Скоро след Плеси заграбеното в Бенгалия почнало да пристига в Лондон и резултатът се явил почти веднага, защото всички авторитети признават, че „промишленият преврат" е започнал от 1770 година... Битката при Плеси е станала в 1757 година и промените са последвали може би с нечувана бързина. В 1760 година се появила летящата сновалка и въглищата започнали да заменят дървата при топенето на метала. В 1765 година Харгривс изнамерил предачната машина, в 1799 година Кромптън създал мюл-машина, в 1785 година Картрайт взел патент за механичен стан, а в 1769 година Уат завършил своята парна машина... Но макар че по онова време тези машини са служили като средство за ускорено обръщение, те не са били причина за това ускорение. Сами по себе си изобретенията са пасивни, те очакват натрупването на достатъчен запас от сили, способни да ги турят в действие. Този запас винаги трябва да има формата на пари, при това на пари, които се намират в обръщение, а не на мъртъв капитал. До притока на индийското богатство и разширението на кредита, последвало наскоро, не е имало сила достатъчна за тази цел ... Вероятно от сътворението на света никакви инвестиции не са донесли такива печалби, както грабежът на Индия, тъй като в течение на почти петдесет години Великобритания не е имала там конкуренти."[1]

---

[1] Edward Thompson and G. T. Garratt, Rise Fulfilment of British Rule in India, London, 1935.

РАЗРУШАВАНЕТО НА ПРОМИШЛЕНОСТТА И УПАДЪКЪТ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО НА ИНДИЯ

Главното занятие на Ост-Индийската компания в първите години на нейното съществуване, основната задача, за изпълнение на която тя е била създадена, се състояло в доставянето на индийски промишлени стоки, текстил и други, а също така на подправки и подобни стоки от Изтока в Европа, където много се търсели. С развитието в Англия на техниката на промишленото производство там се появила нова класа на промишлени капиталисти, която е настоявала за промени в тази политика. Английският пазар е трябвало да се затвори за индийските стоки, а индийският — да се отвори за английските готови произведения. Под влиянието на тази нова класа английският парламент започнал да проявява голям интерес към Индия и към дейността на Ост-Индийската компания. Най-напред за индийските стоки е бил затворен достъпът в Англия по законодателен ред и тъй като Ост-Индийската компания имала монопол за износ от Индия, то това ограничение повлияло и на другите външни пазари. След това дошли енергичните опити да се ограничи и задуши индийската промишленост чрез разни мероприятия и вътрешни мита, които пречили на циркулацията на индийските стоки дори вътре в страната. В това време английските стоки можели свободно да се внасят в Индия. Текстилното производство на Индия дошло в пълен упадък, което засегнало огромен брой тъкачи и занаятчии. Този процес минал бързо в Бенгалия и Бихар, а в други области се развивал постепенно с разпространяването на английското владичество и постройката на железопътни линии. Той продължил през цялото 19 столетие, унищожавайки също и други стари отрасли от промишлеността, корабостроенето, металообработването, стъкларската, памучната промишленост и много занаяти.

---

[1] Brooks Adams, The Law of Civilisation and Decay, 1928, p. 259—260; цитира се по книгата на Kate Mitchell «India», 1943.

До известна степен това било неизбежно, тъй като старото производство се сблъсквало с новата промишлена техника. Но това се ускорявало от политическия и стопански натиск, а не били правени никакви опити да се приложи в Индия новата техника. Напротив, полагали се всички усилия, за да се попречи на това и по такъв начин стопанското развитие на Индия било спряно, а развитието на нови отрасли на промишлеността — прекъснато. Машини не можело да се внасят в Индия. Образувала се празнина, която можела да бъде запълнена само от английски стоки и която довела до бързо увеличаване на безработицата и нищетата. Това е бил класически пример на съвременната колониална икономика — Индия се превърнала в земеделска колония на индустриална Англия, доставяща ѝ суровини и осигуряваща пазар за английските промишлени стоки.

Ликвидирането на класата на занаятчиите довело до чудовищна безработица. Какво е трябвало да правят сега всички тези десетки милиони хора, заети преди това в промишлеността и производството? Къде е трябвало да отидат? Старата им професия била сега затворена за тях, пътят към нова бил преграден. Можели са, разбира се, да умират; този изход от всяко непоносимо положение е винаги открит. И те наистина са умирали с десетки милиони. Генерал-губернаторът на Индия лорд Бентинк докладвал в 1834 година: „Подобно бедствие едва ли ще се намери в историята на търговията. Равнините на Индия са посеяни с костите на тъкачите."

Но все пак останали много занаятчии, изтласкани от производството, и техният брой растял от година на година, съобразно с това, доколко политиката на англичаните засягала все по-далечните райони на страната и увеличавала безработицата. Всички тези армии от домашни производители и занаятчии нямали нито занаятие, нито работа и цялото им старинно майсторство станало безполезно. Те се обърнали към земята, защото земята все още съществувала. Но земята била напълно заета и съвсем не можела да им осигури доходен занаят. Затова те се превърнали в бреме за земята и това бреме все повече се увеличавало, а заедно с него растяло осиромашаването на страната и жизненото равнище спаднало до невиждани размери. Това принудително връщане на домашните производители и занаятчии към земята довело до все понарастваща диспропорция между селското стопанство и промишлеността; селското стопанство все повече и повече ставало единствен занаят на народа поради липсата на други занаяти и дейност, даваща средства за съществуване.

Индия все повече се превръщала в земеделска страна. Във всички прогресивни страни е ставало в миналия век преминаване на населението от селското стопанство към промишлеността, от селото към града; в резултат на английската политика този процес в Индия е станал в обратна посока. Цифрите са много поучителни и показателни. Според съществуващи данни в средата на 19 столетие около 55 процента от населението е зависело от селското стопанство; напоследък тази част от населението е съставяла 74 процента (това са данни от преди войната). Въпреки увеличаването на заетостта на населението в промишлеността през годините на войната, броят на зависещите от селското стопанство, според данни от преброяването през 1941 година, дори се е увеличил за сметка на прираста на населението. Нарастването на няколко големи градове (главно за сметка на малките) може да заблуди повърхностния наблюдател и да даде невярна представа за условията в Индия.

Такава е следователно главната и истинска причина за ужасната нищета на индийския народ и тя се е появила сравнително неотдавна. Други причини, които още повече влошават положението, са резултат на нищетата, на хроническото гладуване и недояждане — като например болестите и неграмотността. Свръхнаселеността създава трудности и трябва да се вземат мерки за нейното намаляване там, където това е необходимо, но в Индия все пак положението е по-благоприятно в сравнение с гъстотата на населението в много индустриални страни. Появява се свръхнаселеност само там, където преобладава селскостопанският характер на икономиката, а при подходяща стопанска система цялото население може да бъде превърнато в производители и дори да умножи богатствата на страната. Фактически голяма гъстота на населението има само в отделни райони като Бенгалия и долината на Ганг, докато други обширни области все още са слабо заселени. Уместно е да напомним, че гъстотата на населението във Великобритания надминава повече от два пъти гъстотата на населението в Индия.

Кризата в промишлеността бързо се разпространила и върху селското стопанство, където се превърнала в постоянно явление. Поземлените участъци все повече и повече намалявали и степента на тяхното раздробяване била смешна и фантастична. Бремето на селскостопанските дългове растяло и често правото на собственост върху земята преминавало у лихварите. Броят на безимотните работници растял с милиони. Индия се подчинявала на страната на промишления капитализъм, но икономиката на самата Индия до голяма степен си оставала предкапиталистическа, поради липсата на много производителни елементи, присъща на предкапиталистическия период. Индия се превърнала в пасивно оръдие на съвременния промишлен капитализъм, страдайки от всички негови недъзи, без да има нито едно от неговите предимства.

Преходът от предпромишлената икономика към икономиката на промишления капитализъм е свързан с големи трудности и се заплаща с тежките страдания на широките маси от населението. Това се проявявало особено ярко в онези времена, когато не били правени никакви опити да се планира този преход или да се смекчат неговите пагубни последици и всичко било предоставено на частната инициатива. Тези трудности се чувствували и в Англия в преходния период, но общо взето те не били така големи, тъй като този преход станал там бързо и предизвиканата от него безработица скоро изчезнала с появяването на нови отрасли на промишлеността. Но това не значи, че той не е бил заплатен с човешки страдания. Стойността му е била заплатена и то заплатена напълно, но с други хора, особено с индийския народ, с неговия глад, смърт и огромна безработица. Може да се каже, че голяма част от стойността на индустриализацията на Западна Европа е била заплатена от Индия, Китай и други колониални страни, чиято икономика е била поробена от европейските държави.

Ясно е, че Индия винаги е разполагала с обилен материал за развитие на промишлеността — административен и технически персонал, квалифицирани работници, дори известен капитал, въпреки непрекъснатото му изсмукване от Индия. Историкът Монтгомери Мартин, отговаряйки на запитването на една от комисиите на английския парламент в 1840 година, е заявил: „Индия е толкова промишлена, колкото и земеделска страна; и оня, който се стреми да я свали до положението на селскостопанска страна, фактически се стреми да я постави на по-ниска степен на цивилизация.“ Тъкмо това са се стремели да постигнат англичаните в Индия неотклонно и настойчиво и мерило за техните успехи е съществуващото положение в Индия, след като те са били нейни деспотични управители в продължение на сто и петдесет години. От момента, когато в Индия е изникнала нуждата от развитие на съвременна промишленост (а аз смятам, че това е станало най-малкото преди 100 години), нас са ни убеждавали, че Индия е предимно земеделска страна и че в неин интерес е да съсредоточи усилията си върху селското стопанство. Промишленото развитие на страната можело да наруши равновесието и да се отрази пагубно на главния ѝ отрасъл — селското стопанство. Загрижеността, която английските индустриалци и икономисти са проявявали към индийския селянин, наистина е достойна за похвала. Вземайки пред вид това обстоятелство, а също и нежното внимание, което му е оказвало английското правителство в Индия, остава само да се направи изводът, че някаква всемогъща зла сила, някакво свръхестествено същество се е противило на техните намерения и действия и е превърнало индийския селянин в едно от най-бедните и най-жалки създания на земята.

Сега би било трудно за когото и да било да попречи на промишленото развитие на Индия, но дори днес, при изработването на някакъв широк план, който гони постигането на важни цели, нашите английски приятели, които продължават да ни дават щедро съветите си, ни предупреждават, че селското стопанство не трябвало да се пренебрегва и че на него трябвало да бъде отредено първото място. Като че ли някой индиец, който има поне капка разум, може да пренебрегва или подценява селското стопанство или да забрави селянина. Индийският селянин олицетворява Индия повече от всеки друг и именно от неговия напредък и благосъстояние ще зависи напредъкът на Индия. Но нашата криза в селското стопанство, при всичката ѝ тежест, е тясно свързана с кризата в промишлеността, която я е породила. Те не бива да се разединяват и разглеждат поотделно и е необходимо да се отстрани диспропорцията между селското стопанство и промишлеността.

В способностите на Индия за развитие на съвременната промишленост можем да се убедим по успехите, които е имала в случаите, когато ѝ е била давана такава възможност. Трябва да отбележим, че тези успехи са били постигнати въпреки енергичната съпротива на английското правителство в Индия и на акционерите в Англия. За пръв път истинска възможност за това бе предоставена на Индия през време на войната 1914—1918 година, която прекрати притока на английски стоки. Индия се възползува от това, макар и — поради политиката на англичаните — в сравнително по-малък размер. От този момент върху правителството се оказваше постоянен натиск, като се искаше да облекчи нарастването на индийската промишленост чрез отстраняване на разните ограничения и специални привилегии, които пречеха за това. Формално, съгласявайки се да приеме тази политика, правителството пречеше на всяко действително увеличаване на промишлеността, особено на тежката. Дори в Закона за управлението на Индия от 1935 година бе специално уговорено, че индийските законодателни органи не могат да пречат на интересите на английските индустриалци в Индия. Предвоенните години бяха отбелязани с неелнократни и енергични опити да се създадат главните отрасли на промишлеността, в това число тежката, но им пречеше официалната политика. Ала най-поразителни примери за официалната обструкция имаме през време на сегашната война, когато исканията, предявявани от войната към промишлеността, имаха първостепенно значение. Дори тези жизнено важни искания се оказаха недостатъчни, за да надвият омразата на англичаните към развитието на индийската промишленост. Тази промишленост израсна по силата на обстоятелствата. Но нейният растеж е незначителен в сравнение с онова, което можеше да бъде, или с растежа на промишлеността в много други страни.

Първоначалната пряка съпротива срещу растежа на индийската промишленост отстъпи мястото си на косвени методи; те бяха също така резултатни, както прякото вземане на данък, което се замени с машинации с митата, с акцизните налози, а също и с финансовата и валутна политика, които спомогнаха за обогатяването на Англия за сметка на Индия.

Продължителното подчиняване на народа и лишаването му от свобода носят със себе си много бедствия и може би найголемите от тях са в сферата на духовния живот — деморализация и подкопаване на духовните сили на нацията. Трудно е да ги преценим, дори когато те са очевидни. По-лесно е да проследим и преценим стопанския упадък на нацията. Когато се обръщаме към стопанската политика на англичаните в Индия, виждаме, че днешното обедняване на индийския народ е нейна неизбежна последица. Няма никаква тайна в тази нищета; ние можем да открием нейните причини и да проследим процесите, които доведоха индийския народ до съществуващото положение.

ЗА ПРЪВ ПЪТ ИНДИЯ СТАВА ПОЛИТИЧЕСКИ И ИКОНОМИЧЕСКИ ПРИДАТЪК НА ДРУГА СТРАНА

Установяването на английското господство в Индия бе за нея съвсем ново явление, което не може да се сравни с никакво друго нашествие, политическа или икономическа промяна. „Индия е преживявала нашествия и по-рано, но от страна на завоеватели, които са се настанявали в пределите на нейните граници и са ставали част от нейния живот (като норманите в Англия или манчжурците в Китай). Тя никога не е губила своята независимост, никога не е била поробвана. Тоест, тя никога не е била вмъквана в политическа и икономическа система, центърът на тежестта на която да лежи зад границите на нейната земя, никога не е била подчинена на една управляваща класа, която да е била и да е оставала чужда на нея по своя произход и характер.“ [1]

По-рано всяка управляваща класа, която е идвала някога отвън или е била от местен произход, е приемала структурното единство на индийския социален и икономически живот и се е стараела да се приспособи към него. Тази класа се индианизирала и пущала корени в почвата на страната. Новите управници бяха съвсем други, тяхната родина бе друга страна и между тях и обикновените индийци лежеше огромна непроходима пропаст — разлика в традиции, възгледи, произход и обичаи. Първите англичани в Индия, откъснати до известна степен от Англия, приели много индийски обичаи. Но това сближаване е било повърхностно и от него дори съзнателно са се отказали, когато се подобрили средствата за съобщение между Индия и Англия. Смятало се е, че английската управляваща класа трябва да поддържа своя престиж в Индия, да избягва индийците, като се затваря в собствения си кръг, да страни от тях и да живее в собствен висш свят. Съществували са два свята — светът на английските чиновници и светът на милионите индийци. и между тях не е имало нищо общо освен взаимна омраза на един към друг. В миналото народите се смесвали помежду си или поне намирали своето място в границите на една система, частите на която органически зависели една от друга. Сега расизмът беше въздигнат в признат символ на вярата и това се засилваше от обстоятелството, че господствуващата раса притежаваше политическата и икономическата власт, която бе безконтролна и не срещаше пречки.

---

[1] K. S. Shelvankar, The Problem of India, Penguin Special, London, 1940.

Световният пазар, който се е създавал от новия капитализъм; трябвало при всички обстоятелства да повлияе върху икономическата система на Индия. Самозадоволяващата се селска община с нейното традиционно разпределяне на труда не е можела повече да съществува в старата си форма. Но станалата промяна не е била последица от едно естествено развитие и затова довела до разцепление в цялата икономическа и социална база на индийското общество. Системата, опираща се на общественото одобрение и контрол и явяваща се част от културното наследство на индийския народ, била внезапно и насилствено променена и била натрапена друга система, управлявана отвън, зад пределите на това общество. Индия не излязла на световния пазар, а се превърнала в колониален и аграрен придатък на английския обществен строй.

Селската община, която дотогава била основа на индийската икономика, била разцепена, като изгубила както икономическите, така и административните си функции. В 1830 година сър Чарлз Меткаф — един от най-способните английски чиновници в Индия — охарактеризира тия общини с думите, които много пъти се цитираха: „Селските общини са малки републики, които имат почти всичко необходимо вътре в себе си и почти не зависят от външни връзки. Те, както се вижда, остават да съществуват там, където всичко останало загива. Този съюз на селските общини, всяка от които образува в себе си малка държава... благоприятствува в голяма степен да бъдат те щастливи и да се ползуват от значителна свобода и независимост".

Унищожаването на селската промишленост нанесло тежък удар върху тия общини. Равновесието между промишлеността и селското стопанство било нарушено, традиционното разделяне на труда — унищожено, и множество бездомни хора не можели да бъдат приобщени към никаква колективна дейност. Още по-силен удар нанесло въвеждането на системата на постоянното заминдарство, което измени всички идеи за владеене на земята. В миналото това е било идея за общинно владеене — и не толкова на земята, колкото на продуктите от земята. Може би английските губернатори не са били осъзнали това напълно, а още по-вероятно е, че са предприели тази крачка умишлено, изхождайки от собствените си интереси — те сами, представляващи класата на английските едри помешчици, са въвели в Индия нещо, което да напомня английската система. Отначало те предавали за къси срокове събирането на поземления данък на откупчици, т. е. лица, на които била възложена отговорността да събират поземления данък и да го изплащат на правителството. По-късно тия откупчици на данъци се превърнали в едри земевладелци. Селската община била лишена от всякакъв контрол над земята и нейните продукти, и онова, което винаги се смятало за основна работа на селската община, сега станало частна собственост на новоизпечен земевладелец. Това довело до унищожаване на съвместния живот и колективния характер на общината и системата на издържане общински занаятчии, слуги и длъжностни лица, започнала постепенно да изчезва.

Въвеждането на този тип поземлена собственост не само внесло огромни изменения в икономиката, но имало по-дълбоко влияние и нанесло удар върху цялата индийска концепция за кооперативно-груповата социална система. Появила се нова класа — владелци на земя, класа, създадена от английското правителство и поради това в значителна степен отъждествявана с него. Пречупването на старата система създало нови проблеми и възможно е с това да са свързани зародишите на новата индусо-мюсюлманска проблема. Системата на постоянно заминдарство за пръв път била въведена в Бенгалия и Бихар, където крупните земевладелци били създадени съгласно системата, известна под названието постоянно поземлено-данъчно устройство. В последствие се оказало, че тази система била неизгодна за държавата, тъй като поземленият данък, плащан от помешчиците, бил установен като постоянен и не можел да бъде увеличаван. Затова в другите области на Индия новите поземленоданъчни системи се въвеждали само за определен срок и от време на време ставало увеличаване на данъчните размери. В някои провинции била въведена един вид селска поземлена собственост. Крайната жестокост, проявявана при събирането на данъка, довела, особено в Бенгалия, до разоряване на старите земевладелци, като тяхното място заели нови хора от паричните и търговски кръгове. Така, Бенгалия станала провинция, в която едрите помешчици били предимно индуси, докато техни арендатори били главно мюсюлмани, макар между тях да се срещали и индуси.

Едрите земевладелци били създадени от англичаните по техен собствен английски образец, главно защото много по-леко било да имат работа с няколко отделни лица, вместо с маса селяни. Това мероприятие се провеждало с цел да се съберат колкото може повече пари под формата на поземлен данък и колкото може по-бързо. Ако владелецът не изпълнявал задълженията си в определения срок, незабавно го изгонвали и мястото му заемал друг. Смятало се също необходимо да се създаде класа, чиито интереси да бъдат еднакви с интересите на англичаните. Страхът от въстание смущавал мислите на английските чиновници в Индия и те не веднаж пишели за това в своите документи. Генерал-губернаторът лорд Уилям Бентинк заявил в 1829 година: „Ако се иска гаранция срещу широк народен метеж или преврат, аз мисля, че постоянното поземленоданъчно устройство, въпреки неговото проваляне в много други отношения, има поне онова огромно предимство, че то е създало една широка група богати земевладелци, които са дълбоко заинтересовани да бъде запазено английското господство и напълно господствуващите над народните маси хора.“

По такъв начин английското господство се заздравило чрез създаването на нови класи и материално заинтересовани групи, тясно свързани с това господство и чиито привилегии зависели от неговото запазване. Към тия класи и групи принадлежали земевладелците и князете, а също и множеството дребни чиновници в различните части на управляващия апарат, като се започне от патварите (селски кметове) и се отиде нагоре. Данъчната система и полицията са били двете основни части на правителствения апарат. Във всеки окръг те са се възглавявали от колектор (началник на окръга), който бил главна опора на администрацията. Той действувал в своя окръг като самовластник, съчетаващ в себе си изпълнителната, съдебната, данъчната и полицейската власт. Ако е имало някакви дребни индийски княжества, граничещи с подвластната му територия — по отношение на тях той се е проявявал също като английски агент.

Освен това съществувала и индийска армия, състояща се от английски и индийски войски, но офицерският състав е бил изключително от англичани. Тя се е реорганизирвала не веднаж, особено след въстанието в 1857 година, и в края на краищата организационно е била обединена с английската армия. Това било направено с цел да се уравновесят различните ѝ елементи и да се задържат английските войски на командни позиции. „Създаването на един солиден уравновесителен на туземците фактор под формата на достатъчни по размер европейски войски се допълня от създаването на още един уравновесител под форма на туземни части" — се казва в официалния отчет за реорганизирането на армията в 1858 година. Преди всичко тия войски са имали за задача да служат като окупационна армия — „войска за охрана на вътрешната безопасност", както са ги наричали, и в мнозинството си те са се състояли от англичани. Пограничните провинции са били използувани за учебен плац на английската армия за сметка на Индия. Действуващата армия (състояща се главно от индийци) била предназначена да служи на границите и земала участие в многобройните английски и имперски войни и експедиции, при което разходите по тях е плащала винаги Индия. Взети били мерки индийските войници да бъдат изолирани от останалото население.

Така Индия е трябвало да понася разходите за собственото си завоюване, а после за преминаването ѝ (или продажбата ѝ) от Ост-Индийската компания към британската корона, за експанзията на Британската империя в Бирма и други територии, за експедицията в Африка, Персия и т. н. и за собствената ѝ защита срещу самите индийци. Индия не само е била използувана от Британската империя като база без всякаква компенсация, но освен туй тя била длъжна да плаща обучението на всички части от английската армия в Англия; тия данъци се наричали „на глава". Освен това понякога Индия е трябвало да заплаща всевъзможни други разходи, направени от Англия, а именно издръжката на английските дипломатически и консулски представителства в Китай и Персия, пълната стойност на телеграфната връзка между Англия и Индия, част от разходите на британския средиземноморски флот и дори приемите, устроени в чест на турския султан в Лондон.

Постройката на железни пътища в Индия, без съмнение желателна и необходима, е ставала по невероятно прахоснически начин. Правителството на Индия гарантирало 5% печалба на всички капиталовложения, но не се е искало да бъде пресметнато и оценено какво е необходимо за тоя строеж. Всичко се закупувало в Англия.

Гражданските учреждения на правителството също се издържали с извънредно прахосничество и излишества, при което всички скъпо заплащани длъжности се запазвали за англичани. Процесът на индианизиране на административния апарат е ставал много бавно и започна да се забелязва едва в 20 век. Този процес, който съвсем не е давал някаква власт на индийците се оказа още един метод за заздравяване английското господство. Ръководните постове продължаваха да бъдат в ръцете на англичаните, а в състава на администрацията индийците можеха да действуват само като агенти на английската власт.

Към всички тия методи трябва да се прибави умишлената — провеждана в продължение на целия период на английското господство — политика да се създават разногласия сред индийците, да се насърчава една група за сметка на друга. В ранния период на английското господство тази политика открито се е признавала и е била характерна за империалистическата държава. С разрастването на националистическото движение тази политика доби по-остри и по-опасни форми и макар да се отричаше официално, в действителност се провеждаше много по-интензивно от по-рано.

Почти всички основни наши проблеми на днешния ден са се зародили в периода на английското господство като пряк резултат на английската политика: князете, проблемата за малцинствата, различните частнособственически интереси, чуждестранни и индийски, липсата на промишленост и пренебрегването на селското стопанство, крайната изостаналост на социалното обслужване, а главно — трагичното опросяване на народа. Многозначително бе отношението към образованието. В книгата на Кей „The Life of Lord Metcalfe“ се изтъква, че „този страх от свободното разпространяване на знания се бе превърнал в хроническа болест . . . която винаги караше правителствените членове да страдат от различни видове призрачни фантазии и кошмари; при това от ужаса при вида на печатната машина и на библията те получаваха треска и косите им настръхваха. Нашата политика от оня период имаше за цел да държи туземното население на Индия в състояние на най-дълбоко варварство и мрак и всеки опит да се разпространи светлината на знанието сред населението, както на Британска Индия, така и на независимите княжества, срещаше бясна съпротива и възмущение.“[1]

Империализмът трябваше да действува с такива методи, иначе той престава да бъде империализъм. При съвременния тип финансов империализъм се прибавиха и нови видове икономически експлоатации, които бяха неизвестни в по-ранните етапи. Действията на английските власти в Индия през 19 век неизбежно потискат и вълнуват индиеца, и същевременно те свидетелствуват за превъзходството на англичаните в много области и особено в способностите им да използуват нашето разединение и нашата слабост. Слабите и изостаналите от хода на времето народи си навличат нещастие и в края на краищата трябва да винят само себе си. При тия условия английският империализъм с всичките му последици трябваше да се закрепи чрез естествения ход на събитията, но също така неизбежна бе и нарастващата опозиция срещу него и откритият конфликт между тях.

РАЗВИТИЕТО НА СИСТЕМАТА НА ИНДИЙСКИ КНЯЖЕСТВА

Понастоящем един от нашите основни проблеми в Индия е проблемът на князете — или индийските княжества. Тия княжества — единствени по рода си в целия свят, се отличават много едно от друго по размери, а така също и по политическите и социалните условия. Те са 601. Петнадесетина от тях могат да бъдат отнесени към челните княжества, най-големите от които са Хайдарабад, Кашмир, Майсур, Траванкур, Барода, Гвалиор, Индор, Кочин, Джапур, Биканир, Бопал и Патиала. После идват редица средни княжества и най-после няколко стотин малки територии, които понякога не надминават размера на една точка върху картата. Повече от тия малки княжества се намират в Каткиавар, Западна Индия и Пенджаб.

---

[1] Цитат по книгата на Edward Thompson «The Life of Lord Metcalfe»

Тия княжества се отличават не само по своите размери, колебаещи се между площ, която заема Франция и площ на обикновен среден селски участък, но и по редица други особености. Майсур е в промишлено отношение най-развит; по отношение на образованието Майсур, Траванкур и Кочин са надминали значително Британска Индия.[1] Повечето от княжествата обаче са крайно изостанали, а пък някои напълно са запазили феодалния си строй. Всички те са неограничени монархии, макар някои да имат изборни съвети, чиито възможности са строго ограничени. В Хайдарабад, челно княжество, все още е запазен типичен феодален строй, подкрепян от почти пълната липса на граждански свободи. Същото е и в повечето княжества на Раджпутана и Пенджаб. Липсата на граждански свободи е обща черта на всичките княжества.

Тия княжества не образуват компактни групи; те са разпръснати из цяла Индия и представляват островчета, заобиколени с територии, които не влизат в княжествата. Огромното мнозинство от княжествата са съвсем негодни да бъдат икономически дори полунезависими; дори най-големите, поради разположението си едва ли могат да разчитат на това без тясното сътрудничество на околните райони. Ако би възникнал икономически конфликт между Индия на княжествата и Индия, която не влиза в княжествата, първата лесно би могла да бъде подчинена чрез тарифни бариери и други икономически санкции. Ясно е, че както в политическо, така и в икономическо отношение тия княжества, дори най-големите от тях, не могат да се смятат за отделни и независими единици. Ако се отделят, те не биха просъществували и останалата Индия също значително би пострадала. Те биха се превърнали във враждебни територии, окръжени с други владения и разпилени из цяла Индия, а ако биха били подпомагани от някоя чуждестранна държава — това би представлявало продължителна и сериозна заплаха за свободна Индия. Те изобщо не биха доживели до наши дни, ако не бе обстоятелството, че политически и икономически цяла Индия, включително и княжествата, се намира под властта на една господствуваща държава, която ги пази. Освен възможните конфликти между княжеска Индия и останалата, трябва да се помни съществуването на едно постоянно въздействие върху деспотичния владетел на княжеството от страна на собствения му народ, който иска свободни институции. Опитите да се постигне такава свобода се смазват и задържат с помощта на английската власт.

---

[1] Траванкур, Кочин, Майсур и Барода са надминали значително Британска Индия от гледна точка на народната просвета. Интересно е да се отбележи, че в Траванкур всеобщото обучение е било въведено в 1801 година. (Сравнете с Англия, където то е било въведено в 1870 година). Процентът на грамотните в Траванкур сега е 50% за мъже и 41% за жени; това надминава повече от четири пъти данните за Британска Индия. В Траванкур народното здравеопазване е също така добре поставено. Жените в Траванкур играят активна роля в обществените учреждения и в обществената дейност.

Още в 19 век тия княжества във формата, в която са били организирани, се превръщат в анахронизъм. При съвременните условия е невъзможно да си представим Индия раздробена на десетки отделни независими държави. Такова положение не само би довело до постоянни стълкновения, но и би направило невъзможна всяка планова икономика и всеки културен прогрес. Ние трябва да помним, че в началото на 19 столетие, когато тия княжества са се оформили и сключили договори с Ост-Индийската компания, Европа е била разделена на множество малки княжества. Многото войни и революции оттогава измениха лицето на Европа и продължават да го изменят и сега, но лицето на Индия е застинало и вкаменяло поради оказвания върху нея външен натиск, който пречи на нейното изменение. Абсурдно е да се придържаме от договор, сключен преди сто и четиридесет години обикновено на бойното поле или веднага след битката между двама враждуващи военачалници или техните владетели и да се заявява, че това временно съглашение трябвало да бъде запазено навеки. При сключването на тия съглашения населението на княжествата, разбира се, не е имало право на глас, а другата страна в онова време е била търговска корпорация, която се е грижила само за собствените си интереси и печалби. Тази търговска корпорация — Ост-Индийската компания — е действувала не като агент на британската корона или на парламента, но теоретически като агент на делхийския владетел, от когото уж били изхождали властта и престижът, макар в действителност той да е бил съвсем лишен от власт. Нито британската корона, нито парламентът са имали някакво отношение към тия договори. Парламентът е разглеждал индийските работи само тогава, когато от време на време се е поставяла на обсъждане хартата на Ост-Индийската компания. Обстоятелството, че Ост-Индийската компания е действувала в Индия въз основа на пълномощия, дадени ѝ от Моголския владетел, когато подарявал на компанията дивани[1], я е практически независеща от каквато и да е пряка намеса на английската корона или парламента. Парламентът би могъл ако желае, да анулира хартата по косвен път или да наложи нови условия през периода на нейното възобновяване. Но мисълта, че английският крал или парламентът биха били принудени, макар дори теоретически да действуват като агенти, а следователно като подчинени на призрачния владетел на Делхи, не се харесвала на Англия и затова те съзнателно се държали настрана от дейността на Ост-Индийската компания. Парите, изразходвани за войни в Индия, са били индийски пари, които е събирала и с които се е разпореждала Ост-Индийската компания.

Впоследствие съобразно с разширяването на територията, контролирана от Ост-Индийската компания и със затвърдяването на нейното господство, английският парламент започнал да проявява по-голям интерес към индийските работи. В 1858 година след вълнението, предизвикано от безредиците и въстанието в Индия, Ост-Индийската компания предала своите владения в Индия (срещу пари, платени от Индия) на британската корона. Това предаване не предвиждало предаването на индийските княжества, едно по едно, отделно от останалата Индия. Цяла Индия се разглеждала като едно цяло и английският парламент действувал в Индия чрез индийското правителство, което представлявало върховната власт над княжествата. Княжествата нямали самостоятелни връзки с английската корона или парламента. Те представлявали неделима част от тази система на управление, пряко и косвено представено от правителството на Индия. В следващите години това правителство е пренебрегвало старите договори винаги, когато е съответствувало на целта на неговата изменяща се политика и е осъществявало твърде реална върховна власт над княжествата.

По такъв начин британската корона никак не е участвувала във въпросите, свързани с индийските княжества. Едва през последните години от името на княжествата се предявиха претенции за известна независимост и освен това се заявяваше, че те имат особени отношения с британската корона, отделно от Индийското правителство. Трябва да се отбележи, че такива договори съществуват в твърде малко княжества; има само четиридесет договорни княжества, а останалите имат „съглашения и санади“.[1] В тия четиридесет княжества са съсредоточени три четвърти от населението на всичките индийски княжества и в шест от тях живеят много повече от една трета на това население.[2]

---

[1] В 1765 год. на Ост-Индийската компания с указ на Моголския владетел са били възложени дивани (т. е. правото да се събират данъците) в Бенгалия, Бихара и Ориса. Със събирането на данъците е било свързано и цялото вътрешно управление и раздаване на правосъдие. — Б. рус. ред.

В Закона за управлението на Индия от 1935 година за пръв път беше внесена известна разлика във взаимоотношенията на английския парламент с княжествата и с останалата Индия. Княжествата бяха иззети от контрола и ръководството на индийското правителство и подчинени непосредствено на вице-краля, който във връзка с това започна да се нарича представител на короната. Вице-кралят си оставаше в същото време глава на индийското правителство. Политическият департамент на индийското правителство, който по-рано е управлявал княжествата, сега бе подчинен непосредствено на вице-краля и не се намираше вече под ръководството на неговия изпълнителен съвет.

Как са възникнали тия княжества? Някои се появиха съвсем наскоро, създадени от англичаните; други са били наместничества на моголския владетел и англичаните разрешили на техните владетели да останат като феодални васали; други, главно вождовете на маратхите, са били победени от английските войски и после превърнати във феодални васали. Възникването на почти всички тия княжества се отнася към началото на английското господство; те не са имали по-стара история. Ако и някои от тях да са били независими в продължение на известно време, тая независимост е била краткотрайна и завършвала в резултат на поражение във война или заплаха от война. Само малко от княжествата, главно княжествата на Раджпутана, са възникнали в предмоголския период. Княжеството Траванкур има стара, хилядолетна история. Някои от гордите раджпутски кланове могат да проследят своята генеалогия от предисторически времена. Махарана на Удайпур от рода Суряванш („Произхождащ от слънцето“) има родословно дърво, което може да се сравнява с родословното дърво на японския Микадо. Но тия раджпутски вождове се превърнали във феодални васали на моголите, а после се подчинили на маратхите и най-после на англичаните.

---

[1] Тоест едностранни укази. — Бел. ред.

[2] Тия шест княжества: Хайдарабад — дванадесет-тринадесет милиона души, Майсур — седем и половина милиона, Траванкур — шест и четвърт милиона души, Барода — четири милиона души, Кашмир — три милиона и Гвалиор — три милиона души; всичко — над тридесет и шест милиона. Общото население на индийските княжества е около деветдесет милиона души.

Представителите на Ост-Индийската компания, пише сър Едуар Томпсън, „сега върнаха положението на князете, издигнаха ги из хаоса, в който бяха потънали. Издигнати и възстановени по такъв начин, тия „князе“ бяха най-безпомощните и най-напуснатите от всички владетели, откакто свят съществува. Ако не бе намесата на английското правителство, раджпутските княжества щяха да престанат да съществуват, а маратхските княжества щяха да се разпаднат. Колкото се отнася до княжества като Ауд и владенията на низама, самото им съществуване беше фикция, в тях се поддържаше нещо като живот само благодарение на оная струя, която им бе вдъхнала покровителствуващата ги държава.“[1]

Хайдарабад, сега челно княжество, е било отначало малка територия. Границите му са се разширявали на два пъти — след поражението на султан Типу във войните с англичаните и след войните с маратхите. Това разширяване станало по настояване на англичаните и при специалното условие, че низамът трябва да действува като техен подчинен. След поражението на султан Типу било направено отначало предложение да се предаде част от територията му дори на Пешва, вожда на маратхите, но той отказал да я приеме при тия условия.

Кашмир, второто голямо княжество, било продадено на прадядото на днешния владетел от Ост-Индийската компания след войните със сикхите. По-късно то било взето под прекия контрол на англичаните под предлог, че управлението било лошо. По-късно на владетеля била върната властта. Днешното княжество Майсур е било създадено от англичаните след войните със султана Типу. То също е било под непосредственото господство на англичаните в продължение на дълъг период.

---

[1] Edward Thompson, The Making of the Indian Princes, pp. 270-271. В тази книга, както и в неговия «Life of Lord Metcalfe», са дадени ярки картини от Хайдарабад и от английската управа и корупция в това княжество, а също в Делхи и Пенджаб при Ранджит Сингх. Комисията на Бътлър (1928—1929), назначена от английското правителство да разгледа проблемите на индийските княжества, заявява в своя отчет: „Твърдението, че индийските княжества са били независими, когато са дошли в съприкосновение с английското господство, не отговаря на историческите факти. Някои са били спасени, а други — създадени от англичаните.

Единственото истински независимо княжество в Индия е Непал, на североизточната граница; то заема положение аналогично на Афганистан, макар да е малко изолирано. Всички останали княжества са влизали в сферата на така наречената „субсидиарна система“, при която цялата фактическа власт е принадлежала на английския владетел, действуващ чрез резидент или агент. Често дори за министри на владетеля са му били натрапвани чиновници англичани. Но цялата отговорност за управлението на княжеството и реформите е лежала върху владетеля, който при най-добри намерения (обикновено той не е имал нито такива намерения, нито способности) съвсем малко е можел да направи при тия условия. В 1946 година Хенри Лоуренс писа за индийската система на княжества: „Ако съществува добър способ да се осигури едно лошо управление, той се заключава в утвърждаване на местен владетел и министър, които да се облягат на чуждестранни щикове и да се ръководят от английския резидент; дори всички да са способни, добродетелни и внимателни, все пак колелата на държавната машина едва ли биха се въртели гладко. Ако е трудно да се намери един човек, европеец или туземец, който да притежава необходимите качества на справедлив владетел, то къде ще се намерят трима, които биха могли и биха искали да работят заедно? Всеки един от тримата може да причини безброй вреди, но никой от тях просто не е в състояние да направи добро, щом му пречи другият.“

Още по-рано, в 1817 година сър Томас Манро писал на генерал-губернатора: „Има много сериозни възражения срещу използуването на субсидиарни войски. Това естествено води до там, че правителството на всяка страна, в която те съществуват, става слабо и деспотично, унищожава всички благородни чувства у висшите класи на обществото и унижава и довежда до опросяване целия народ. Най-просто лекарство срещу лошото управление в Индия е или малък дворцов преврат, или избухване на въстание, или чуждо нашествие. Но присъствието на английските войски отстранява всяка възможност да се приложи това лекарство, тъй като те поддържат княза на трона срещу всички негови външни и вътрешни врагове. Това прави княза отпуснат, приучва го да поверява своята безопасност в ръцете на чужденци, но в същото време го прави жесток и алчен, тъй като той няма защо да се бори от ненавистта на своите поданици. Където и да е въведена субсидиарната система, щом управителят не е човек с големи способности, нейното въздействие в страната скоро се проявява във формата на разоряване на села и намаляване на броя на населението. . . Дори в случай, че князът сам е склонен да се държи строго о съюза (с англичаните), сред неговите главни чиновници винаги ще се намерят такива, които ще го насърчават да наруши този съюз. Докато в страната е запазен духът на благородна независимост, който се стреми да отхвърли от себе си властта на чужденците, винаги ще се намират такива съветници. Аз имам твърде добро мнение за туземното население на Индия, за да предполагам, че тия настроения ще бъдат някога напълно унищожени; и затова не мога да се съмнявам, че субсидиарната система навсякъде трябва да дойде до своя логичен край, до унищожаването на всяко правителство, което тя се е задължила да защищава."[1]

Въпреки тези протести бе създадена една система от субсилиарни индийски княжества и тя неизбежно доведе до корупция и тирания. Правителствата на тия княжества често бяха доста лоши, но при някои обстоятелства те бяха почти безсилни; малцина от английските резиденти или агенти в тия княжества бяха като Меткаф честни и добросъвестни хора. Най-често те нямаха нито честност, нито добросъвестност и имаха само привилегиите на държанки — притежаваха власт и не носеха никаква отговорност. Частни лица, авантюристи от Англия, убедени в своята безнаказаност поради това, че принадлежат към английската нация и уверени в официалната поддръжка, прахосваха хазната на княжествата. Някои сведения за това, какво е ставало в тия княжества през първата половина на 19 век, особено в Ауд и Хайдарабад, изглеждат почти невероятни. Ауд е бил присъединен към Британска Индия малко преди въстанието в 1857 година.

Английската политика през този период е защищавала подобни анексии и са се изтъквали всякакви предлози, за да бъде осъществено преминаването на княжеството към английските власти, като „безстопанствено владение". Обаче бунтът и великото въстание в 1857 година показали на английското правителство ценността на тази система на субсидиарни княжества. С редки изключения индийските князе не само останали на страна от въстанието, но в известни случаи дори помагали на англичаните да го потушат. Това предизвикало промяна в английската политика по отношение на тях и било решено да ги поддържат и дори укрепят.

---

[1] Цитат по книгата на Edward Thompson «The Making of the Indian Princes", 1943, pp. 22—24.

Била провъзгласена доктрината за английска „върховна власт“ и в действителност контролът на политическия департамент на индийското правителство над княжествата си оставал строг и постоянен. Владетелите били размествани или ги лишавали от власт; натрапвали им министри измежду английските чиновници. Доста голямо число такива министри продължават и сега да работят в тия княжества и те се смятат повече отговорни пред английската власт, отколкото пред собствения номинален глава — княза.

Някои князе са добри, други са лоши; дори и на добрите се пречи и ги притесняват на всяка стъпка. Като класа те естествено са изостанали, феодални по своите възгледи и деспотични в методите си, с изключение на отношенията си с английското правителство, пред което те проявяват надлежното раболепие. Шелванкар правилно нарече индийските княжества „английска пета колона в Индия“.

ПРОТИВОРЕЧИЯТА НА АНГЛИЙСКАТА ВЛАСТ В ИНДИЯ. РАМ МОХАН РОЙ. ВЕСТНИЦИТЕ. СЪР УИЛЯМ ДЖОНС. АНГЛИЙСКАТА ПРОСВЕТА В БЕНГАЛИЯ

Когато се разглежда историята на английското господство в Индия, едно странно противоречие се хвърля в очи на всяка крачка. Англичаните станаха управници на Индия и бяха найнапредничавата държава в света, тъй като бяха пионери на нова голяма машинна индустриална цивилизация. Те представляваха нова историческа сила, която имаше намерение да промени света и по такъв начин, без сами да съзнават това, бяха авангард и представители на промени и революции. И при все това те съзнателно се опитваха да пречат на промените с изключение на ония случаи, когато ставаше необходимо да се заздрави тяхното положение и да им се помогне да експлоатират страната и нейния народ за собствена изгода. Техните възгледи и цели бяха реакционни отчасти поради произхода на оная социална класа, която бе дошла тук, но главно поради умишления стремеж да задържат промените от прогресивен характер, тъй като те биха могли да засилят индийския народ и по такъв начин в края на краищата — да отслабят английското господство над Индия. Страх от народа пронизва всичките им мисли и цялата им политика, тъй като те не искаха и не можеха да се слеят с него и им бе съдено да останат изолирана чуждестранна управляваща група, заобиколена със съвсем различна от тях и враждебна маса. Все пак промени станаха, при което някои от тях в прогресивна насока, но те станаха независимо от английската политика, макар стимул за тях да бе въздействието на новия Запад чрез самите англичани.

Отделни англичани — учители, изтоковеди, журналисти, мисионери и други, са играели важна роля във внедряването на западната култура в Индия; в своите опити да реализират това те често влизали в конфликт със собственото правителство. Това правителство се е страхувало от разпространяването на съвременно образование и издигало много препятствия по неговия път и все пак английските идеи, литература и политическата традиция са били въведени в Индия именно благодарение на новите усилия на способни и енергични англичани, които сплотили около себе си група ентусиазирани индийски студенти. (Като говоря за англичани, аз подразбирам, то се знае, населението на цяла Великобритания и Ирландия, макар да ми е известно, че това е неправилно и невярно. Но не ми харесва думата „британец“ и дори тя сигурно не включва ирландците. Поднасям своите извинения на ирландците, шотландците и уелсците. В Индия те всички действуваха еднакво и се смятаха една група без никаква разлика помежду им). Дори английското правителство, въпреки своята омраза към образованието, било принудено под натиска на обстоятелствата да организира обучението и подготовката на нисши чиновници за своя разрастващ се апарат. То не можело да си позволи да докара от Англия по-голям брой хора, които да заместят чиновниците на по-нисшите длъжности. Затова образованието бавно се разпространявало и, макар да е било ограничено и изопачено образование, то разтворило душите на индийците за възприемането на нови идеи и динамични мисли.

Печатната машина и фактически всички машини също са се смятали за опасни и вредни за индийските умове и въвеждането на машините по никакъв начин не се насърчавало, за да не доведат те до разпространяване на бунтарски дух и до развитие на промишлеността. Разправят, че низамът на Хайдарабад веднаж изразил желание да види европейски машини и английският резидент доставил за него една пневматична помпа и печатарска машина. След като мимолетното любопитство на низама било задоволено, изпратили машините заедно с други подаръци и рядкости някъде на съхранение. Но когато правителството от Калкута научило това, то изразило своето недоволство пред резидента, като го упрекнало особено загдето е докарал печатарска машина в индийското княжество. Резидентът изявил готовността си да заповяда да счупят тази машина тайно, ако правителството пожелае това.

Но макар правителството да не е насърчавало частните печатници, то не можело да продължава своята дейност без печатни издания и затова в Калкута, Мадрас и други градове били открити правителствени печатници. Първата частна печатница била открита от мисионери-баптисти в Серампур, а първият вестник започнал да се издава в Калкута от един англичанин през 1780 година.

Всички тия и други подобни нововъведения прониквали постепенно, като оказвали влияние върху възгледите на индийците и събуждали в тях „съвременно“ самосъзнание. Само една малка група индийци била подложена на непосредственото въздействие на европейската мисъл, тъй като Индия държала здраво на своите собствени философски принципи, смятайки ги за по-висши от западните. Въздействието и влиянието на Запада засегнали истински практическата страна на живота, в която Западът бил явно изпреварил Изтока. Съвсем не бива да се пренебрегва съвременната техника — железопътните линии, печатарски и други машини, по-ефикасни начини на водене на война — а това почти незабележимо косвено е въздействувало и върху стария начин на мислене, създавайки противоречия в умовете на индийците. Най-очевидна и богата с последици промяна е била разпадането на аграрната система и въвеждането на понятията за частна собственост и помешчическо земевладение. В Индия постепенно прониквали все повече парични отношения и „земята станала предмет на покупко-продажба. Това, което някога се е смятало за ненарушимо по традиция, постепенно изчезнало под влиянието на парите“.

Бенгалия много по-рано от всички други големи провинции в Индия видяла и изпитала върху себе си тия аграрни, технически, образователни и интелектуални промени. Защото Бенгалия в продължение на половин век се е намирала под английско господство, преди да се е разпространило то в другите области. Затова през втората половина на 18 и първата половина на 19 век Бенгалия е играла ръководна роля в живота на

Британска Индия. Бенгалия била не само център и сърце на английската администрация, но от нея също са излезли първите групи индийци, получили английско образование, които под сянката на английската държава се насочили после в другите области на страната. В 19 столетие в Бенгалия се появили редица бележити хора, които в културните и политически въпроси повели след себе си останалата Индия и благодарение на техните усилия в края на краищата се оформило новото национално движение. Бенгалия не само по-отдавна е познавала английското господство, но тя го е изпитала още в найранните му стадии, когато то е било едновременно и по-грубо, по-несдържано и по-гъвкаво и по-малко замръзнало в неподвижни рамки. Тя се примирила с това господство, приспособила се към него много още преди да му се подчинят Северна и Централна Индия. Великото въстание през 1857 година малко повлияло върху Бенгалия, макар че неговата първа искра е пламнала случайно в Дум-Дум близо до Калкута.

До установяването на английската власт Бенгалия е била далечна провинция на Моголската империя, наистина важна, но все пак доста откъсната от нейния център. В ранния период на средновековието сред индуското население на Бенгалия съществували множество нисши форми на култа, вяра в магията и заклинанията. После възникнали многобройни индуски реформаторски движения[1], които оказали влияние върху социалните обичаи и закони и променили до известна степен дори дълбоко вкоренените в другите места права на наследяване. Чайтаня, човек с голяма ученост, който проповядвал, че главното е вярата и чувството, основал една от формите на вишнуизма, опираща се върху превъзходството на вярата, и оказал силно влияние върху народа на Бенгалия. За бенгалците станала характерна странната смесица от високи интелектуални постижения и също тъй силен емоционализъм. Тази традиция на вяра в силата на любовта към бога и служба на човечеството се въплътила в Бенгалия през втората половина на 19 век в друг забележително свят човек — Рамакришна Парамахансе; в негова чест бил основан орден, който получил ненадминатата репутация в служенето на хората и в блатворителната дейност. Посветили себе си на идеала да служат търпеливо и с любов на човечеството подобно на монасите-францисканци от древните времена, спокойни, скромни и сръчни, напомняйки с това квакерите, членовете от мисията на Рамакришна се трудят в своите болници и учебни заведения и в момент на бедствия винаги се притичват на помощ из цяла Индия и дори отвъд нейните предели.

---

[1] По онова време официалният индуизъм е твърдял, че схоластичната ученост, постижима само за брахманите, е единственият път на религиозно усъвършенстване. Индуските реформатори, подчертаващи превъзходството на вярата в бога и любовта към него над учеността, твърдели, че всеки член от нисшата класа може по такъв начин да стане по-висш от брахмана. — Бел. ред.

Рамакришна е представлявал старинната индийска традиция. Преди него, в 18 век в Бенгалия се появила друга бележита личност — раджата Рам Мохан Рой, който бил човек от нов тип, съчетаващ в себе си древната и съвременната мъдрост. Дълбоко осведомен в областта на индийската мисъл и философия, познавач на санскритски, персийски и арабски език, той е бил продукт на смесената индо-мюсюлманска култура, преобладаваща по онова време сред образованите индийски кръгове. Идването на англичаните в Индия и тяхното превъзходство в много области накарали този любознателен и енергичен човек да се заеме с изучаването на източниците на тяхната култура. Той научил английски език, но това се оказало недостатъчно. Той научил гръцки, латински и древноеврейски, също за да опознае произхода на религията и културата на Запад. Привличали го също науката и техническите постижения на западната цивилизация, макар в този период тия технически промени да не били още така очевидни, както в последствие. Рам Мохан Рой, който се отличавал със склонност към философия и наука, неизбежно трябвало да се обърне и към древната литература. Характеризирайки го, изтоковедът Мониер-Уйлямс заявява, че той е, може би, „първият сериозен изследвач на науката за сравнителна религия, който светът някога е дал“; и все пак редом с това Рам Мохан Рой се стремял да модернизира образованието и да го изтръгне от клещите на древната схоластика. Дори и в онзи ранен период той излизал в защита на научния метод и писал на генерал-губернатора, подчертавайки необходимостта да бъдат преподавани „математика, натурфилософия, химия, анатомия и други полезни науки“.

Той е бил повече от учен и изследвач, преди всичко той бил реформатор. Намирайки се в ранните години под влиянието на исляма, а по-късно до известна степен под влиянието на християнството, той все пак винаги си оставал верен на принципите на собствената си религия. Но той се опитвал да реформира тази религия, да я освободи от крайности и вредни обреди, които се асоциирвали с нея. Главно под влияние на неговото изказване да се отмени сати английското правителство запретило този обред. Сати, т. е. самоизгаряне на вдовицата върху погребалния огън на мъжа никога не е било широко разпространено. Но в редки случаи то продължавало да се среща сред висшите класи. Сигурно този обичай е бил внесен за пръв път в Индия от скито-татари, сред които господствувал обичай, според който васали и подвластни се самоубивали след смъртта на своя господар. Древната санскритска литература осъжда обреда на сати. Акбар упорито се е мъчил да го забрани и маратхите също са въстанали срещу него.

Рам Мохан Рой е един от основателите на индийската преса. От 1870 година англичаните започнали да издават в Индия редица вестници. Обикновено те много остро критикували правителството, което довело до конфликт и въвеждане на строга цензура. Англичаните били между първите борци за свобода на печата в Индия и един от тях Джеймс Силк Бъкингам, споменът за който е запазен и досега, бил изгонен от страната. Първият вестник, принадлежащ на индийци и издаван от тях, започнал да излиза (на английски език) в 1818 година и в същата година баптисти-мисионери в Серампур пристъпили към издаването на едно месечно и едно неделно списание на бенгалски език — първите периодични издания на един от езиците на Индия. После в Калкута, Мадрас и Бомбай един след друг започнали да изникват вестници и периодични списания на английски и индийски език.

По онова време вече започнала борбата за свободен печат, ту избухваща, ту затихнала, която борба продължава и до наши дни. 1818 година е ознаменувана също с издаването на знаменитото Постановление III, което за пръв път предвижда затвор без съд. Това постановление все още действува в наши дни и множество хора креят в затворите въз основа на този закон, излязъл преди 126 години.

Рам Мохан Рой бил свързан с няколко вестника. Той основал списание на два езика — бенгалски и английски, а по-късно, стремейки се да разпространява изданието си по цяла Индия, започнал да издава седмично списание на персийски език, който по онова време се смятал за език на образованите слоеве от населението в цяла Индия. Но този почин претърпял несполука наскоро след влизането в сила през 1823 година на новите мероприятия по контрола над печата. Рам Мохан и други енергично протестирали срещу тия мероприятия и дори се обърнали с петиция към английския крал и неговия Съвет.

Журналистическата дейност на Рам Мохан Рой в края на краищата била свързана с неговата дейност на реформатор. Неговите почерпани от разни източници всеобхватни възгледи възмущавали ортодоксалните слоеве на населението, които били и против много от прокламираните от него реформи. Но той имал и непоколебими последователи, в това число семейството Тагор, което изиграло по-късно видна роля във възраждането на Бенгалия. Рам Мохан Рой заминал за Англия от името на делхийския владетел и умрял в Бристол в началото на тридесетте години от 19 век.

Рам Мохан Рой, Тагоревци и други изучавали английски език частно. Тогава нямало нито английски училища, нито колежи и политиката на правителството била явно насочена против обучаването на индийците на английски език. В 1781 година правителството в Калкута открило Индуския колеж и Калкутското медресе, първият — за изучаване на санскритски, а второто — на арабски език. В 1791 година бил открит Санскритският колеж в Бенарес. Възможно е през двадесетте години на 19 век в някои мисионерски училища да се е преподавал английски език. През тия години в правителствените кръгове се появили течения в полза на обучаване индийците на английски език, но те срещнали съпротива. Обаче, за опит в Арабското училище в Делхи и в някои учебни заведения в Калкута било въведено изучаването на английски език. Окончателно решение в полза на преподаването на английски било взето във връзка с паметния доклад на Маколей за просветата през февруари 1835 година. По-късно в Калкута бил открит Колежът на Бенгалското президентство. В 1857 година започнали да действуват университетите в Калкута, Мадрас и Бомбай.

Ако английското правителство в Индия неохотно се съгласявало да се обучават индийци на английски език, то учените брахмани още повече въставали, макар и по други съображения, срещу обучаването на англичани на санскритски. Когато сър Уйлям Джонс, станал вече лингвист и учен, пристигнал в Индия като член на Върховния съд, той изявил желание да изучи и санскритски. Обаче нито един брахман не се съгласил да обучава чужденеца и неканения гост на този свещен език, дори въпреки предложеното солидно възнаграждение. В края на краищата с голям труд Джонс сполучил да повлияе не на брахман, а на вайдя — един практикуващ лекар, който се съгласил да го обучава, но при предварително предявени от него особени и строги условия. Джонс бил съгласен на всякакви условия — толкова голям бил стремежът му да изучи древния език на Индия. Санскритският език го очаровал и особено откриването на древноиндийската драма. Именно благодарение на трудовете и преводите на Джонс Европа за пръв път получи представа за някои съкровища на санскритската литература. В 1784 година сър Уилям Джонс организирал Бенгалско-азиатско дружество, което по-късно се преименувало в Кралско азиатско дружество. Индия е крайно задължена на Джонс и на много други европейски учени, които наново откриха нейната литература на миналото. Разбира се, много от нея е било известно през всички времена, но запознаването с нея постепенно е ставало достъпно само на избрани и затворени групи, а надмощието на персийския език като език на културата бе отвърнало от нея умовете на народа. Търсенията на ръкописи са помогнали да се разкрият много почти неизвестни работи, а прилагането на съвременни критически методи на анализ е дало ново тълкувание на новооткритата обширна литература.

Появата и внасянето в употреба на печатната машина е било голям стимул за развитие на народните индийски езици. Някои от тия езици — на хинди бенгали, гуджарати, маратхи, урду, тамилски и телугу — не само са влезли отдавна в употреба, но на тях са били написани и литературни произведения. Много от книгите на тия езици са били широко известни на масите. Почти винаги това са били епически произведения, поеми или сборници от песни и стихове, които лесно се запомняли. Фактически проза на тия езици през този период не е имало. Почти винаги сериозни трудове са се явявали само на санскритски или на персийски език; предполагало се е, че всеки културен човек познава един от двата. Тия два класически езика са играели ръководна роля и с това са пречели на развитието на народните езици в индийските провинции. Издаването на книги и вестници разчупило оковите, които са стягали класическите езици и веднага след това започнала да се развива проза на езиците на провинциите. Първите християнски мисионери, особено членовете на баптистката мисия в Серампур, твърде помогнали на този процес. Те основали първите частни печатници и техните усилия по превода на библията в проза на индийски езици са се увенчали с голям успех.

При работа с добре известни и оформени езици не са се срещали затруднения, но мисионерите не спрели до там и залавяйки се за изучаването на някои второстепенни и слабо развити езици, те подпомогнали за тяхното формиране, като съставяли граматики и речници на тия езици. Те дори са се занимавали с диалектите на първобитни планински и горски племена, създавайки им писменост. Стремежът на християнските мисионери да преведат библията на всички съществуващи езици довел по такъв начин до развитие на много индийски езици. Дейността на християнските мисионери в Индия не винаги е била забележителна или достойна за похвала, но в това отношение, както и в събирането на фолклор, те без съмнение направиха голяма услуга на Индия.

Нежеланието на Ост-Индийската компания да разпространява просветата бе основателно, тъй като още през 1830 година група студенти от Индуския колеж в Калкута (където се обучавали само по санскритски, но не и по английски) поискали известни реформи. Те настоявали да се ограничи политическата власт на компанията и да се въведе безплатно и задължително обучение. Безплатното обучение е било добре известно в Индия от най-древни времена. Това обучение е било традиционно, не твърде съвършено или полезно, но достъпно за бедните студенти, които не е трябвало да заплащат нищо, ако не се смятат само някои лични услуги на учителя. В това отношение индусите и мюсюлманите имали еднакви традиции.

През това време, когато разпространението на новата просвета е срещало умишлени препятствия, старата система на обучение в Бенгалия била в значителна степен унищожена. Когато англичаните заграбили властта в Бенгалия, там имало много голямо количество муафи, т. е. подарени земи, освободени от облагания с данък. Много от тях принадлежали на отделни лица, но повечето били подарени на учебни заведения. За сметка на тия подарени земи са били поддържани много първоначални училища от стария тип, а също и някои висши учебни заведения, където обучението се водело главно на персийски език. Ост-Индийската компания се е стремяла към бързо забогатяване, за да изплати дивидентите на своите акционери в Англия, и исканията на нейните директори били непрекъснати и настойчиви. Поради това била възприета една преднамерена политика, която си поставила за цел да върне и конфискува тия земи — муафи. Поискали да бъдат представени точни доказателства за първоначалното дарение, но старите санади и документи били или отдавна загубени, или изядени от термити;

затова муафите били иззети и техните предишни владелци изселени, а училищата и колежите изгубили подарените им земи. Това е засегнало огромна територия и много старинни родове били разорени. Учебните заведения, които съществували за сметка на тия муафи, престанали да функционират и много от преподавателите и другите свързани с тях лица се лишили от работа.

Този процес е съдействувал за загиването на старите феодални класи в Бенгалия, както мюсюлмански, така и индийски, както и на ония класи, които зависели от тях. Особено силно се отразило това върху мюсюлманите, тъй като у тях били запазени изобщо повече феодални традиции, отколкото у индусите, и при това те били главните владелци на муафите. Сред индусите имало доста много хора, които принадлежали към буржоазията, занимавали се с едра и дребна търговия и имали различни професии. Тия хора били по-възприемчиви и по-охотно се приобщавали към английското образование. Те били също така повече използувани от англичаните, при заемане на нисши длъжности. Мюсюлманите стоели настрана от английското образование и в Бенгалия не се ползували с благосклонността на английските управници, които се страхували, че остатъците от старата управляваща класа могат да им причинят неприятности. По такъв начин бенгалските индуси на първо време се ползували с почти монополно право да заемат дребни длъжности в правителствените учреждения и тях именно изпращали в северните провинции. По-късно на такива служби били приети и някои мюсюлмани — представители на стари родове.

Английското образование довело до разширяване кръгозора на индийците, до възхищаване от английската литература и институции, до възмущение от известни обичаи и страни на индийския живот и до все по-нарастващо изискване за политически реформи. Новата интелигенция възглавила политическата агитация, която се изразявала главно в поднасяне на петиции до правителството. Получилите английско образование интелигенти и чиновници образували в същност нова класа, която по-късно се появила във всички части на Индия — класа напълно под влияние на западната мисъл и обичаи и доста откъсната от народните маси. В 1852 година в Калкута била учредена Англо-индийска асоциация. Тя е един от предшествениците на Индийския национален конгрес и все пак цяло поколение е трябвало да слезе от сцената, преди да бъде создаден в 1885 год. този конгрес. Този промеждутък е ознаменуван с въстанието през 1857—1858 година, с потушаването му и неговите последици. Голямата разлика между положението в Бенгалия и положението на Северна и Централна Индия в средата на 19 век се подчертава от обстоятелството, че в това време, докато в Бенгалия новата интелигенция (главно индуска) се е намирала под влияние на английските идеи и литература и очаквала от Англия политически конституционни реформи, другите области са били обхванати от духа на въстанието.

В Бенгалия по-ясно отколкото другаде могат да се проследят първите резултати от английското господство и западното влияние. Старата аграрна система била съвсем подкопана и старите феодални класи — почти унищожени. Вместо тях дошли нови земевладелци, чиито органически и традиционни връзки със земята били значително по-слаби; те притежавали малко добродетели и много от недостатъците на старите феодални помещичици. Селячеството страдало от глад и разнообразни видове грабеж и било доведено до крайна нищета. Класата на занаятчиите била почти унищожена. Върху тази разклатена и разнебитена основа израснаха нови групи и класи — резултат на английското господство, — свързани с англичаните чрез многобройни връзки. Това са били търговци, които фактически били посредници на английската търговия и промишленост и забогатявали с остатъците, ненужни на тази промишленост. Това били също дребни държавни чиновници и интелигенти, получили английско образование; както едните, така и другите очаквали съдействие за прогреса от английските власти и се намирали в една или друга степен под влияние на западните идеи. Сред тях е нараствал дух на протест срещу закостенелите обичаи и социалния строй на индуското общество. Те търсели вдъхновение в английския либерализъм и английските институции.

Такава е промяната, станала във висшите слоеве на индийското население в Бенгалия. Главната маса на това население не била засегната непосредствено и дори индийските лидери, навярно, рядко са си спомняли за масите. Мюсюлманите — с изключение на няколко души — изобщо не били засегнати от това влияние и съзнателно се държали настрана от новата просвета. Те още от по-рано били изостанали в икономическо отношение, а по-късно това още повече се засилило. 19 век е дал плеада блестящи индуски дейци в Бенгалия, обаче през същото време едва ли е имало поне един що-годе издигнат мюсюлмански лидер в Бенгалия. Колкото се отнася до народните маси, едва ли между индусите и мюсюлманите е имало някаква основна разлика; те не е можело да бъдат различавани едни от други нито по обичай, нито по начин на живот, нито по език; характерни за тях са били общата мизерия и общите нещастия. Никъде в Индия религиозните и други различия между индуси и мюсюлмани от всички класи не са били така слабо забележими, както в Бенгалия. Навярно 98 процента от мюсюлманите, обикновено от най-долните обществени слоеве, в миналото са изповядвали индуизма. По численост мюсюлманите сигурно малко са превъзхождали индусите. (В днешно време в Бенгалия има следното съотношение: 53 процента мюсюлмани, 46 процента индуси, 1 процент други.)

Всички тия първи последици от запознанството с англичаните и с различните икономически, социални, интелектуални и политически движения, които това запознанство доведе в Бенгалия, се проявявали и в другите индийски области, но в по-малка степен. Разпадането на стария феодален строй и икономика е ставало там не толкова пълно и по-постепенно. Този строй енергично се съпротивлявал и се запазил до известна степен дори след разгрома. В културно и икономическо отношение мюсюлманите в Горна Индия значително превъзхождали своите едноверци в Бенгалия, но дори и те странели от западното образование. Индусите се приспособили по-лесно към това образование и западните идеи оказали върху тях по-голямо влияние. На нисши правителствени длъжности и сред хората на умствения труд имало повече индуси, отколкото мюсюлмани. Само в Пенджаб тази разлика е била по-малко забележима.

Въстанието през 1857—1858 година избухнало и било потушено, но Бенгалия почти не била засегната от него. През целия 19 век новата класа, получила английско образование (главно между индусите), с възхищение гледала на Англия и за прогреса разчитала на нейната помощ и нейното сътрудничество. Това е бил един период на културно възраждане и доста голямо развитие на бенгалския език, а водачите на Бенгалия изпъкнали като водачи на политическия живот в Индия.

Известна представа за тази вяра в Англия, която е владеела през този период умовете на бенгалците, а също и за протеста срещу стария социален кодекс, може да се добие от вълнуващото послание на Рабиндранат Тагор, написано от него в деня на осемдесетгодишнината му (май 1941 година), няколко месеца преди смъртта му. „Когато обръщам поглед — казва той — към дългата редица изминали години, пред мене в ясна перспектива изниква историята на развитието ми от юношество и ме поразява онази промяна, която стана както в моето собствено съзнание, така и в психиката на моите сънародници — промяна, която крие причина за дълбока трагедия.

Нашият непосредствен контакт със широкия свят бе свързан със съвременната история на английския народ, с който ние трябваше да се запознаем в ония далечни дни. Главно чрез неговата велика литература у нас се създадоха представи за ония пришълци, които се бяха настанили върху нашите индийски брегове. В ония дни знанията, които ни се поднасяха, не се отличаваха нито с обилието си, нито с разнообразие, и почти не се проявяваше дух на научно изследване. И така, поради крайната ограниченост на своя кръгозор просветените хора от онзи период се обръщаха към английския език и литература. Техните дни и нощи бяха изпълнени с величаво декламиране на Берк, с най-дълги изречения от Маколей, със спорове върху драмите на Шекспир и поезията на Байрон или главно във връзка с великодушния либерализъм на английската политика от 19 век.

В онова време, въпреки нашите боязливи опити да получим национална независимост, в душата си ние не изгубихме вярата си във великодушието на английския народ. Тази вяра бе здраво укрепена в съзнанието на нашите водачи и им даваше основание да се надяват, че победителят по собствено благоволение ще покаже на победения пътя към свобода. Тази вяра се основаваше на обстоятелството, че Англия през този период даваше убежище на всички, които бяха принудени да бягат от преследванията в собствената си родина. Политическите мъченици, пострадали за честта на своя народ, получаваха у англичаните най-радушен прием. Мене ме порази това доказателство на либерална хуманност в характера на англичаните и това ме накара да ги издигна върху пиедестала на моето най-голямо уважение. Това великодушие, което бе тяхна национална черта, още не бе изтласкано от високомерието на империалистите. Приблизително по това време аз, като юноша, ходих в Англия и имах възможност да слушам изказванията на Джон Брайт в парламента и извън неговите стени.

Широкият радикален либерализъм на тия речи, който помиташе всички тесни национални прегради, остави в паметта ми такъв дълбок отпечатък, че някаква частица от него се е запазила и днес дори в тия дни на жестоки разочарования.

Разбира се, това чувство на жалка зависимост от великодушието на нашите управници не можеше да служи за повод да се гордеем. Най-знаменателна обаче бе искреността, с която, ние признавахме човешкото величие, дори когато то се проявяваше у чужденеца. Най-добрите и най-благородни дарове на човечеството не могат да бъдат монопол само на един народ или на отделна страна; техните мащаби не могат да бъдат ограничени и те не могат да се оприличават на съкровището на скъперника, зарито в земята. Ето защо, английската литература, която хранеше нашата мисъл в миналото, дори сега намира дълбок отзвук в скритите кътчета на душата ни.“

По-нататък Тагор преминава към индийския идеал за праведно поведение, което предписват народните традиции. „Тия осветени от времето социални обичаи, ограничени по същество, възникнаха и се съхраниха върху една малка географска територия, върху онази ивица земя, която се нарича Брахмаварта и е заобиколена от двете страни с реките Сарасвати и Дрисадвати.

Ето по какъв начин фарисейският формализъм завладя постепенно свободната мисъл, и как идеята за „праведното поведение“, която Ману намери вкоренена в Брахмаварта, неизбежно се изроди в социална тирания.

В дните на моето ранно юношество културните и образовани слоеве на бенгалците, захранени с английски идеи, бяха преизпълнени с чувство на протест срещу тия закостенели обичаи на обществото. . . Вместо този замръзнал кодекс за поведение, ние възприехме идеала на „цивилизацията“, както англичаните разбират тази дума.

В моето семейство тази смяна на идеите бе поздравена, макар дори само заради тяхната рационалност и морална сила, и тяхното влияние се чувстваше във всички сфери на нашия живот. Отрасъл в тази атмосфера, която при това се обагряше от нашето интуитивно влечение към литературата, аз естествено възнесох англичаните на трон в собствената си душа. Така протичаха първите етапи на моя живот. После нашите пътища се разделиха. И това бе съпроводено от болезнено чувство на разочарование, когато аз все повече започнах да разбирам с каква лекота ония, които бяха усвоили върховните истини на цивилизацията, ги отхвърляха безнаказано, щом се отнасяше до техните користни национални интереси.“

ВЕЛИКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1857 ГОДИНА. РАСИЗЪМ

След почти сто години английска власт Бенгалия се приспособила към нея. Селячеството, разорено от глад, се огъвало под нови икономически тежести, новата интелигенция обърнала своите погледи към Запад с надежда, че прогресът ще дойде чрез английския либерализъм. Същото в една или друга степен ставало в Южна и Западна Индия, в Мадрас и Бомбай. Но в Горните провинции[1] нямало такова подчинение или приспособяване и духът на протест нараствал особено между феодалните вождове и техните привърженици. Дори сред масите имало широко разпространено недоволство и силни антибритански настроения. Висшите класи остро преживявали оскърбителното и високомерно поведение на чужденците, а народът страдал от алчността и невежеството на чиновниците от Ост-Индийската компания, които пренебрегвали неговите осветени от времето обичаи и не обръщали внимание, какво мисли населението на страната.

Още през 1817 година сър Томас Манро, обръщайки се към генерал-губернатора лорд Хастингс и след като подчерта предимствата на английското господство, каза: „Но тия предимства са купени скъпо. В тяхна жертва са принесени независимостта, националното достойнство и всичко, което прави народа да бъде уважаван... Затова като резултат от завоеванието на Индия от британското оръжие ще се яви вместо въздигане — унижаване достойнството на целия народ. Сигурно няма други примери на завоевание, при което туземците да са така до крайна степен отстранени от всякакво участие в управлението на собствената си страна, както в Британска Индия.“

В същото време Манро убеждавал да се използуват индийците в администрацията. След една година той пак пише: „Чуждестранните завоеватели са прилагали към местното население насилие и често пъти голяма жестокост, и никой още не се е обръщал към него с такова презрение, с каквото се обръщаме ние; никой не е заклеймил цял един народ като недостоен за доверие, неспособен за честни постъпки и годен само да бъде използуван там, където ние не можем да минем без него. Унижаването на националното достойнство на народа, попаднал под наша власт, е не само неблагородно, но и неполитично.“[1]

---

[1] Така се наричал по онова време днешният Утар Прадеш. — Бел. ред.

Английската власт се е разпространила над Пенджаб към 1850 година, след двете войни със сикхите. Махараджата Ранджит Сингх, който е управлявал и разширил княжеството на сикхите в Пенджаб, умрял в 1839 година. В 1856 година Ауд бил анексиран. Ауд фактически се намирал под английско господство в продължение на половин век, тъй като бил васално княжество, номиналният владетел на което бил безпомощен и дегенерирал, а британският резидент — всемогъщ. Ауд познал цялата глъбина на нищетата и представлявал от себе си пример за всички злини на една субсидиарна система.

През май 1857 индийската армия в Мирут се разбунтувала. Това въстание било тайно и добре организирано, но преждевременното му избухване нарушило малко плановете на неговите водачи. Това бил не просто един военен бунт; метежът бързо се разпространил и добил характер на народно въстание и война за независимостта на Индия. Като народно въстание на масите той се ограничил в пределите на Делхи, Съединените провинции (както сега ги наричат) и в някои области на Централна Индия и Бихар. По същество това е бил феодален метеж, възглавяван от феодални водачи и техни привърженици и поддържан от широки античуждоземни настроения. Те неизбежно обърнали поглед към остатъка на династията на Моголите, която все още седяла тържествено в двореца на Делхи, но слаба, стара и безсилна. Както индусите, така и мюсюлманите взели изцяло участие във въстанието.

Това въстание поставило английските власти в отчаяно положение и било потушено в края на краищата с помощта на индийци. То е проявило всички вродени слабости на стария ред, който правел последно отчаяно усилие да отхвърли чуждото господство. Феодалните водачи се ползували със съчувствието на масите в обширните области, но те били неспособни, неорганизирани и нямали нито програма, нито общи интереси. Те били изиграли вече своята роля в историята и за тях нямало място в бъдещето. Мнозина от тях, въпреки своето съчувствие, смятали, че храбростта се заключава в предпазливост и се държали настрана, изчаквайки да видят на чия страна ще бъде победата. Мнозина изиграли ролята на куислинговци. Индийските князе изцяло се държали настрана или помагали на англичаните, страхувайки се да рискуват онова, което са придобили или успели да запазят. Вождовете едва ли са имали някакво национално чувство, което да ги обединява, а да го заместят само с едни античуждоземни настроения, съединени с желанието да си запазят феодалните привилегии, е било лоша замяна. Англичаните получили подкрепата на гурките, а също и на сикхите, което е още по-чудно, тъй като сикхите били техни врагове и били победени от тях няколко години преди това. Несъмнено за чест на англичаните трябва да се признае, че те успели да склонят на своя страна сикхите; трябва ли това да се признае за чест или позор на сикхите в онова време — зависи от личното гледище. Ясно е обаче, че в онзи период е липсвало национално чувство, което да сплоти индийския народ. Националното съзнание, според съвременното понятие, още е липсвало; на Индия бе съдено да преживее още много горчивини и изпитания преди да научи оня урок, който трябваше да ѝ донесе истинска свобода. Борбата за предопределеното дело, за феодалния ред не ще донесе свобода.

---

[1] Цитат от книгата на Edward Thompson „The Making of the Indian Princes», 1943, pp. 273—274.

Въстанието изтъкнало няколко превъзходни партизански водачи. Единият от тях бил Фирус-шах, роднина на Бахадур-шах от Делхи, но най-блестящ от тях е бил Тантия Топи, който в продължение на много месеци причинявал безпокойство на англичаните, дори тогава, когато го е заплашвало поражение. В края на краищата обаче, когато преминал реката Нарбада и се озовал в земите на маратхите, разчитайки да получи помощ и радушен прием у собствения си народ, той не срещнал съчувствие и бил предаден. Едно име се откроява измежду другите и все още се тачи в спомена на народа — това е името на Лакшми Бай, рани Джанси, на двадесетгодишната девойка, паднала на бойното поле. „Най-добрият и най-храбрият“ от въстаническите водачи я нарича английският генерал, който се е сражавал срещу нея.

Паметници на англичаните, загинали във въстанието, се издигат в Кампур и на други места. Но няма паметник на загиналите индийци... Въстаналите индийци си позволявали понякога жестоки и варварски действия; те били неорганизирани, угнетени, и често раздразнени от съобщенията за английските ексцеси. Но има също и друга картина на тия събития, която се е запечатала в паметта на Индия, а в градовете и селата на моята родна провинция споменът за нея особено се пази. Би ти се искало да забравиш всичко това, защото то представлява страшна и отблъскваща картина, която показва човека в най-лошите му минути, страшни дори в сравнение с новата мярка за варварство, установено от нацизма и съвременната война. Но тази картина може да бъде забравена или може да се спомня с безпристрастна обективност само тогава, когато тя действително отмине в миналото и нищо не я свързва с настоящето. Докато съществуват свързващи звена и спомени и докато са живи и действуват ония чувства, които са се проявявали в събитията тогава, тия спомени също ще живеят и ще влияят върху нашия народ. Опитът да се изглади от паметта тази картина не я унищожава, а я прави още по-ясна. Нейното впечатление ще отслабне само когато правилно бъде разгледана.

Много страници история, лъжливи и изопачаващи положението, са написани за това въстание и за неговото потушаване. Онова, което мислят за него индийците, рядко прониква в печата. Саваркара е написал „The History of the War of Indian Independence“ около преди тридесет години, но неговата книга бе веднага забранена и се намира и до днес под забрана. Отделни искрени и честни английски историци от време на време са вдигали завесата, давайки известна представа за расистката психоза и мания на линчуване, които са били разпространени в огромен мащаб. Отчетите, дадени в „History of the Mutiny“ на Кей и Молсън, и в книгата на Томсън и Гарет „Rise and Fulfilment of British Rule in India“ те карат да изтръпваш от ужас. „Всеки индиец, който пряко не се сражаваше за англичаните, е наричан убиец на жени и деца...“ Това бе открито провъзгласено масово клане на жителите от Делхи, повечето от които, както бе известно, са желали нашия успех. Припомняли се времената на Тимур и Надир-шах, но техните подвизи са били затъмнени от размаха и продължителността на този нов терор. Грабежът бил официално разрешен за една седмица, но фактически той е продължавал месеци и се е съпровождал с масови кланета.

В моя роден град и в окръга Алахабад и неговите околности генерал Нил е извършвал своя „кървав съд“. Военни и цивилни еднакво са подлагали на кървав съд или убивали туземците без всякакво съдебно разследване независимо от пол и възраст. В архивите на нашия английски парламент, в документите, изпратени в Англия от генерал-губернатора и от неговия съвет, е фиксирано, че „старци, жени и деца се принасят в жертва наравно както ония, които са виновни за участие във въстанието“. Тях не обесвали с известните церемонии, а просто ги изгаряли живи в селата; може би тук-таме „понякога ги разстрелваха“. „Групи доброволни палачи се отправяха в областите и при това не се чувствуваше липса от палачи-любители. Един джентлемен се хвали за броя на хората, които той довършил „съвсем майсторски“, като използувал за бесилка дърветата манго, а слоновете — за подставки, при което жертвите на това диво правосъдие се бесели, като че ли за развлечение, във вид на осморка“. И същото е било в Канпур, Лакна и навсякъде.

Статуята на генерал Нил, издигната без съмнение с индийски пари от неговите благодарни сънародници, продължава да ни гледа надменно — истинска емблема на английско господство, каквото то и продължава да бъде. Статуята на Николсън с извадена сабя все още заплашва стария Делхи.

Ужасно е да си принуден да се връщаш към това минало, но чувствата, които доведоха тия събития, не са изчезнали заедно с тях. Те остават и до сега и в минути на криза или при загубване на самообладание те отново се проявяват. Светът знае за Амритсар и Джалианвал Бага, но той не знае много от онова, което е станало от времето на метежа, много, което е станало дори в последните години и в наши дни, което е тровило с горчивина съвременното поколение. Империализмът и господството на един народ над друг са лоши, лош е също и расизмът. Но империализъм плюс расизъм могат да доведат само до ужас и в края на краищата до деградиране на всички, които са свързани с тях. Бъдещите историци на Англия ще трябва да решават до каква степен падането на Англия от висотата на нейното величие е било извикано от присъщия й империализъм и расизъм, които са внесли разложение в обществения й живот и са я накарали да позабрави уроците на собствената си история и литература.

Откакто Хитлер изникна из неизвестността и стана фюрер на Германия, ние сме слушали много за расизма и за нацистката теория на господствуващата раса. Тази доктрина се осъждаше някога, осъжда се и сега от ръководителите на Обединените нации. Биолозите ни учат, че в основата на расовата теория лежи мит и че раса на господари не съществува. Но ние в Индия познахме расизма във всичките му форми от самото начало на английското господство. Цялата идеология на това господство бе идеология на „народ-господар“ и на господствуваща раса и структурата на правителството бе основана върху нея; идеята за господствуваща раса е вложена в империализма. Тази мисъл не бе изолирана; тя бе провъзгласена от господарите в недвусмислени изрази. Но още по-убедителни от думите бяха ония дела, които ги съпровождаха и поколение след поколение, година след година цяла Индия и всеки отделен индиец бяха подхвърлени на оскърбления и унижения, а също и на презрение. Разправяха ни, че англичаните били раса на владетели, сам бог им бил дал правото да ни управляват и държат в подчинение; ако протестирахме, напомняха ни за „тигровия нрав на расата на владетелите“. Като индиец мене ме е срам да пиша за всичко това, тъй като подобни спомени причиняват болка и още по-голяма болка причинява фактът, че ние така дълго се помирявахме с това унижение. Аз по-скоро бих предпочел някаква съпротива, каквито и да бъдат нейните последици, само нашият народ да не се примирява с такова отнасяне. И все пак по-добре е индийци и англичани да знаят това, тъй като то е психологична основа на връзката между Англия и Индия, а за психологията трябва да се държи сметка и спомените за расизма живеят дълго.

Едно доста характерно изказване ще ни помогне да осъзнаем какво са чувствували и как са действували повечето от англичаните в Индия. В периода на вълнението, извикано от законопроекта на Илберт в 1883 година, Сетън Кер, бивш секретар на външните работи при правителството на Индия, е заявил, че този законопроект оскърбява „съкровеното убеждение, споделяно от всеки англичанин в Индия, от най-висшия, до най-нисшия, от помощник-плантатора в неговата скромна къщичка и издателя в ярко осветената столица на резидентството — от тях и до главния началник, който управлява важна провинция и до вице-краля на неговия трон — убеждението на всеки човек, че той принадлежи към раса, която самият бог е предопределил да управлява и покорява“[1].

ТАКТИЧЕСКИ ПОХВАТИ НА АНГЛИЙСКОТО ГОСПОДСТВО. ПОЛИТИКАТА НА РАВНОВЕСИЕ И УРАВНОВЕСИТЕЛИ

Въстанието през 1857—1858 година по същество е било феодален бунт, макар в него да е имало известни национални елементи. В онова време англичаните сполучили да го потушат, именно защото князете и другите феодални водачи не са поддържали бунта и дори оказали помощ на англичаните. Ония, които се присъеднили към въстанието, били общо взето лишени от английските власти от наследство, от могъщество и привилегии или се страхували, че ще ги постигне такава участ. След известно колебание английските политици взели решение постепенно да отстранят князете и да установят пряка английска власт. Въстанието предизвикало изменение на тази политика в полза не само на князете, но и на талукдарите или едрите земевладелци. Решили, че е по-леко да се управляват масите чрез техните феодални или полуфеодални водачи. Тия талукдари в Ауд били в миналото откупчици на данъци при моголите, но поради слабост на централната власт започнали да действуват като феодални земевладелци. Почти всички те се присъединили към въстанието, макар че някои се позагрижили да си запазят пътя към спасението отворен. Въпреки техния бунт, английската власт им предложила да ги възстанови (с малки изключения) и да им даде имения при условие „да бъдат лоялни и да служат добре". По такъв начин тия талукдари, които с гордост се наричат „Аудски барони", станаха едни от стълбовете на английската власт.

---

[1] Цитира се от книгата на Eduard Thompson, and G. T. Garrett „Rise and Fulfilment of British Rule in India“, London, 1935.

Макар че въстанието засегнало непосредствено само известни части от страната, то разтърсило цяла Индия и особено английската система на управление. Правителството пристъпило към реорганизация на цялата си система: британската корона (т. е. парламентът) взела страната на Ост-Индийската компания; индийската армия, поставила началото на въстанието със своя бунт, била преорганизирана. Тактическите похвати на английското управление, които вече отдавна се прилагали, сега били още уточнени, потвърдени и положени в основата на по-нататъшните действия. В същност това били: създаване и защита на материално заинтересовани групи, свързани с английското господство; политика на уравновесяване и противопоставяне на различните елементи и насърчаване тенденциите на разцепление и разногласие между тях.

Князете и едрите земевладелци са били основните материално заинтересовани групи, създадени и насърчавани по такъв начин; но сега нараснало значението на една нова класа, свързана още повече с английската власт. Тя се е състояла от чиновници, които заемали обикновено ниски длъжности. По-рано се е избягвало използуването на индийци, с изключение на ония случаи, когато не е можело да мине без тях, и Манро настоявал да бъдат използувани. Сега опитът нагледно показал, че взетите на служба индийци толкова зависят от английската система на управление и от английската власт, че на тях може да се осланят и те могат да се смятат като агенти на тази власт. През периода до бунта повечето от индийските нисши чиновници са били бенгалци. Тях изпращали също в Горните провинции, там, където английската администрация се е нуждаела от дребни чиновници и други такива лица за гражданските си и военни учреждения. По такъв начин изникнали същински колонии от бенгалци в административните или военните центрове на Съединените провинции, в Делхи и дори в Пенджаб. Тия бенгалци са вървели след английските армии и се проявявали като предани служители. В съзнанието на въстаниците те са се асоциирали с английската власт. Към тях са се отнасяли с голяма омраза и ги назовавали с неласкави прозвища.

По такъв начин започнал един процес на индианизиране на административната машина в нейните подчинени звена, но цялата истинска власт и инициатива били съсредоточени в ръцете на английския персонал. С разпространяването на английското образование бенгалците загубили фактическия монопол на служене в администрацията и както в съдебния, така и в изпълнителния апарат навлезли други индийци. Това индианизиране е станало най-ефикасният метод за затвърдяване на английското господство. Създадена била гражданска армия и навсякъде се появили гарнизони, а това е било дори по-лошо от окупационна армия. В тази гражданска армия е имало способни, патриотично и националистично настроени хора, но като войници, които като личности също могат да бъдат патриотични, те са били свързани с армейския устав и дисциплина, а наказанието за неподчинение, дезертьорство и бунт е било строго. Не само създаването на тази гражданска армия, но и надеждата и перспективата да попаднат в нея са влияели върху огромния постоянно нарастващ брой на други индийци и ги деморализирали. Службата в тази армия е давала известен престиж, осигурявала е пенсия след свършване срока на службата, а при проявено достатъчно раболепие към началството други недостатъци не са имали значение. Тия граждански служащи са били посредници между английските власти и народа и докато пред своите началници е трябвало да раболепничат, те са можели да проявяват високомерие и да изискват покорност както от своите собствени подчинени, така и от широките слоеве на населението.

Липсата на друга област за работа, на други възможности да печелят за прехраната си, е придавала особено значение на правителствената служба. Рядко сполучвал някой да стане адвокат или лекар, но дори и тогава това не е означавало още успех. Промишленост почти не е съществувала. Търговията била главно в ръцете на известни наследствени групи, които проявявали особени способности за нея и си помагали една на друга. Новото образование не е давало подготовка за търговията или промишлеността; главната му цел била да подготви за правителствена служба. Образованието било толкова ограничено, че давало съвсем малко възможност да се добие специалност; други обществени учреждения почти не съществували. Значи, оставала е правителствената служба и тъй като от колежите се е изливал цял поток завършващи хора, дори нарастващият държавен апарат не можел да погълне всички и изникнала жестока конкуренция. Безработните випускници на колежите и други образували резерви, от които правителството винаги можело да си избира; те са представлявали потенциална заплаха за сигурността дори на ония, които били на работа. По такъв начин английското правителство в Индия стана не само най-едрият, но фактически единственият голям работодател (като се включат и железните пътища). Създадената грамадна бюрократична машина била строго ръководена и управлявана отгоре. Тия огромни възможности да се даде място за работа се използували за закрепването на английската власт над страната, за потискането на несъгласните и недоволни елементи и за насърчаване съперничеството и разногласието сред различните групи, които жадно се стремели да постъпят на правителствена служба. Това е водело към деморализация и конфликт и правителството можело да насъсква една група срещу друга.

Политиката на равновесие и уравновесители умишлено е била насаждана и в индийската армия. Различните групи се разпределяли по такъв начин, че да се попречи да се развие между тях чувство на национално единство и се е насърчавала верността към собственото племе и собствената религия и свойствените им бойни викове и знаци. Полагали се всички усилия армията да бъде изолирана от народа и дори обикновени вестници не се допущали в индийските войски. Всички командни длъжности били в ръцете на англичани и нито един индиец не можел да получи кралски диплом за офицерски чин. Неопитен английски младши офицер е командувал стари и опитни индийски офицери, които са нямали диплом или такива, които имали така наречените вицекралски дипломи за офицерски чин. Нито един индиец не можел да служи в щаба, освен на някаква дребна длъжност в счетоводството. Като допълнителна предпазливост по-ефикасни видове оръжия не се давали на индийски части, те се пазели за английските войски в Индия. Във всички най-важни индийски центрове тия английски войски се поддържали наред с индийски полкове; те служели като войски за „вътрешна охрана“, които да потушават безредията и да респектират народа. Докато тази вътрешна армия, в която е преобладавал английски личен състав, служела в Индия като окупационна армия, по-голямата част от индийските войски била част от действуващата армия, предназначена да служи зад граница. Индийските войски се комплектували само измежду особени касти, главно в Северна Индия, които се наричали военни касти.

Ние отново забелязваме в Индия пак същото вътрешно, свойствено на английското господство, противоречие. Осъществило политическото обединение на страната и освободило по този начин нови динамични сили, които не само мислели за единна Индия, но се и стремели да бъде освободена, английското правителство се опитало да разцепи същото това единство, което то самото било помогнало да се създаде. Тогава това разцепление не се смятало в политическо отношение за разчленяване на Индия; негова цел била да се отслабят националистическите елементи, за да могат английските власти да господствуват над цялата страна. Но все пак това било опит да се внесе разцепление чрез предаване на индийските княжества по-голямо значение, от онова, с което те когато и да било са се ползували, чрез насърчаване на реакционните елементи, разчитайки на тяхната поддръжка, чрез насърчаване на разногласията и подстрекаване на една група срещу друга, чрез поддържане на разцепнически тенденции, използувайки религиозните или провинциалните различия, и чрез създаване на класи от куислинговци, които се бояли от промяна, която е можела да ги погълне. От гледището на чуждестранната империалистическа държава тази политика е била естествена и ясна и да й се учудваш би било малко наивно, колкото и вредна от индийско националистическо гледище да беше тя. Но за тази политика на разкол трябва да се помни, ако искаме да разберем следващите събития. От тази политика възникнаха ония „важни елементи в националния живот на Индия“, за които така често ни напомнят сега; те бяха създадени и се насърчаваха с цел да се внесе разногласие и разцепление, а сега ни приканват да се съгласим с тях.

Поради този естествен съюз на английската власт с реакционерите в Индия, тя стана покровител и привърженик на много вредни обичаи и практики, които тя при други случаи осъждаше. Когато са дошли англичаните, Индия е била скована от обичаи, а тиранията на един стар обичай е често ужасно нещо. Все пак тия обичаи се изменят и са принудени да се приспособяват до известна степен към изменилата се обстановка. Индуският закон е бил главно обичай и когато обичаят се е изменял, законът също се прилагал по друг начин. Нямало е в същност нито един член от индуския закон, който да не може да бъде изменен от обичаите. Англичаните заменили това гъвкаво обичайно право със съдебни решения, основани върху стари текстове, и тия решения станали прецеденти, о които трябвало строго да се придържат. Теоретически това е било предимство, тъй като осигурявало по-голямо еднообразие и увереност. Но в ониз вид, в който те се прилагали, това е довело до запазване на древния закон, немодифициран с новите обичаи. Така старият закон, който в известни подробности и в различни местности бил изменен от обичая и поради това бил остарял, сега замръзнал, и всеки стремеж да бъде променен с обичай по общоприетия начин се потискал. Все още имало възможност за някоя група да докаже съществуването на обичай, който отхвърля закона, но в съда това било извънредно трудно. Промяна можела да стане само чрез издаване на нови закони, но английското правителство, което било и законодателна власт, нямало никакво желание да предизвиква антагонизма на консервативните елементи, на чиято поддръжка то разчитало. Когато по-късно на изборните събрания бяха дадени донейде известни законодателни пълномощия, всеки опит да се узаконят социалните реформи срещаше неодобрението на властите и решително се отхвърляше.

РАЗВОЯТ НА ПРОМИШЛЕНОСТТА. ПРОВИНЦИАЛНИТЕ РАЗЛИЧИЯ

Постепенно Индия се оправяла от последиците на въстанието през 1857—1858 година. Въпреки английската политика, действували могъщи сили, които променяли Индия и се появявало ново социално съзнание. Политическото единство на Индия, връзката със Запад, техническите успехи и дори несретата от общото подчинение довели до възникване на нови мисли, до бавно развиване на промишлеността и подем на ново движение за национална свобода. Пробуждането на Индия било двояко: тя се надявала на Запад и в същото време се вглеждала в себе си и в своето собствено минало.

Появата на железни пътища в Индия изтъкнала предимството на индустриалното развитие; дотогава се е проявявала само отрицателната страна на това развитие във вид на промишлени стоки от Англия. В 1860 година бил отменен данъкът върху внасяните машини, въведен, за да попречи на индустриализацията на Индия, и едрата промишленост започнала да се развива главно с английски капитал. Първа се появила ютената промишленост в Бенгалия, която работела главно за града Данди в Шотландия; много по-късно се появили памучни фабрики в Ахмадабад и Бомбай; главно с индийски капитал и принадлежащи на индийци; след това се появила минната промишленост. Английското правителство в Индия продължавало да поставя пречки, въведен бил данък върху индийските памучни стоки, за да се попречи да конкурират ланкаширските тъкани, дори в самата Индия. Провежданата от правителството на Индия политика на полицейска държава най-ярко се прояви в това, че в Индия до 20 век нямаше нито министерство на селското стопанство, нито министерство на търговията и промишлеността. Министерство на селското стопанство бе най-после създадено в системата на централното управление, навярно само благодарение на паричното дарение за подобряване на селското стопанство на Индия, направено от един американец, посетил Индия. (Дори и сега това министерство е много малко). Наскоро след това, в 1905 година, бе създадено министерство на търговията и промишлеността. И тогава дейността на тия министерства беше много незначителна. Развоят на промишлеността бе изкуствено ограничен, а естественото развитие на Индия — забавяно.

Макар че индийските маси бяха ужасяващо бедни и все повече обедняваха, при новите условия една върхушка на обществото процъфтяваше и трупаше капитали. Именно тази група изискваше политически реформи и възможности да вложи собствените си капитали. В политическата област в 1885 бе създаден Индийският национален конгрес. Търговията и промишлеността растяха бавно и интересно е да се отбележи, че в тях бяха увлечени предимно ония слоеве на обществото, за които това бе наследствена професия в продължение на стотици години. Ахмадабад, новият център на текстилната промишленост, бил знаменит занаятчийски търговски център през епохата на Моголите и дори по-рано, и още тогава е изнасял своите произведения в чужбина. Едрите търговци на Ахмадабад имали собствени кораби за тази морска търговия с Африка и страните на Персийския залив. Броч, морско пристанище, което се намира близо до Ахмадабад, бил добре известен още в гръцко-римския период.

Жителите на Гуджарад, Катхиавар и Кач от древни времена били търговци, занаятчии и мореплаватели. Много промени станали в Индия, но те продължавали своя стар занаят, като се приспособявали към новите условия. Сега те са бележити ръководители на промишлеността и търговията. Тяхната религия или промяната в религията им нямаше значение. Парсите, за пръв път поселили се в Гуджарат преди хиляда и триста години, можеше от това гледище да се смятат за гуджаратци (езикът на гуджаратците отдавна бил станал техен език). У мюсюлманите най-видните секти, които се занимавали с промишлена и търговска дейност, били ходжите, мемоните и бохрите. Те в миналото изповядвали индуизъм и всички били излезли от Гуджарат, Катхиавар или Кач. Всички тия гуджаратци не само господствуват в промишления и търговския живот на Индия, но и действуват в Бирма, в Цейлон, в източна и в Южна Африка и в други чужди страни.

Марварите от Раджпутана контролирали вътрешната търговия и финансите и те можели да се срещнат във всички жизнени центрове на Индия. Между тях имало и богати тузове, имало и дребни селски сарафи; полиците на една добре известна марварийска банкерска къща се приемали навсякъде в Индия и дори зад граница. Марварите и днес още са представители на едрия паричен капитал, но сега участвуват и в промишлеността.

Синдхите на северозапад също са имали стари търговски традиции и от своя център в Шикарпур или Хайдарабад на Инд те разпространявали своята дейност в Средна и Мала Азия и в други страни. В днешно време (т. е. до преди войната) едва ли съществува в света пристанище, където да не може да се срещнат едно или няколко магазинчета на синдхи. Някои пенджабци също отдавна по традиция се занимават с банкерство, промишленост и търговия.

Четите от Мадрас също от древни времена са ръководили търговската и особено банкерската работа. Думата „чети“ е произлязла от санскритската дума „шрешти“ — глава на търговска гилдия. Разпространеното име на търговец или лихвар

„сетх“ също е произлязло от „шрещти“. Мадраските чети са играли важна роля не само в Южна Индия, но се разпространили и по цяла Бирма, дори в най-отдалечените села.

Вътре във всяка провинция занаятът и търговията също били предимно в ръцете на старата класа вайшя, която се е занимавала с търговия в продължение на безброй поколения. Те били търговци на едро и дребно и лихвари. Във всяко село имало магазин баня, където се продавало всичко необходимо за селския живот и жителите на селото можели да получат заем при твърде изгодни за лихваря условия. Селската кредитна система била почти изцяло в ръцете на тия баня. Те разпространили своята дейност дори върху северозападната територия на независимите племена и заемали там важни постове. С нарастването на мизерията бързо нараствали и селскостопанските дългове; лихварските заведения отпущали ипотеки срещу земи и в края на краищата добили значителна площ земя. Така лихварят станал едновременно земевладелец.

Това отделяне на деловите, търговските и банкерските класи от другите ставало все по-незабележимо с проникването на новите хора в различните области на търговския живот; но тия разграничения все пак бяха запазени и все още се забелязват. Трудно е да се определи дали те са се появили поради кастовата система или под влиянието на традицията, или поради наследени способности, или поради всичкото това заедно. Сред брахманите и кшатрите търговските занятия се смятали за презрени и дори богатството, приятно само по себе си, не представлявало достатъчна компенсация за такава дейност. Владението на земи било знак на социално положение, както и във феодалните времена, и учеността и знанието се уважавали дори независимо от материалните блага. При английското господство правителствената служба създавала престиж, осигурявала материално, а по-късно, когато на индийците бе разрешено да постъпват на индийска държавна служба, тази служба, наречена „изпратена от небето“ — небето бе някакво бледно подобие на Уайтхол[1], — стана прибежище за лица, които бяха получили английско образование. Хората на интелигентния труд, особено адвокати, някои от които имаха големи печалби в новите съдилища, също се ползуваха с престиж и високо положение и тия професии привличаха младежта. Естествено тия именно адвокати възглавиха политическото движение и изискванията за социални реформи.

---

[1] На улица „Уайтхол“ в Лондон се намират правителствените учреждения. — Бел. ред.

Бенгалците първи се заеха с адвокатура и някои от тях извънредно преуспяха и окръжиха тази професия с ореол. Те бяха също и политически лидери. В развиващата се промишленост те не влязоха, дали поради липса на способности за това, или по други причини — не се знае. Когато индустрията започна да играе важна роля в живота на страна и да оказва влияние върху политиката, Бенгалия загуби ръководната си роля в политическия живот. Старото течение на потока, когато бенгалците напущаха своята провинция като правителствени чиновници или други, сега се промени и хората от другите провинции наводниха Бенгалия, особено Калкута, като заеха там важно място в деловия и промишлен живот. Калкута е била и си остава главен център на английския капитал и промишленост, англичани и шотландци господстуват там в търговския живот, но тях ги настигат марвари и гуджаратци. Дори по-маловажните професии в Калкута често са в ръцете на небенгалци. Всичките хиляди шофьори на таксита в Калкута почти без изключение са сикхи от Пенджаб.

Бомбай стана център и щаб на индийците, които държаха промишлеността, търговията, банковото дело, застрахователното дело и т. н. Парсите, гуджаратците и марварите заемаха във всички тия работи ръководно положение и важно е да се отбележи, че махараштрийците, т. е. маратхите, играят тук твърде незначителна роля. Бомбай сега е огромен космополитен град, но неговото население се състои от маратхи и гуджаратци. Маратхите имат успехи в свободните професии и в науката; от тях излизат, както и трябваше да се очаква, добри войници; голяма част от тях са работници в текстилни фабрики. Те са яки и издръжливи, а тяхната провинция е бедна. Те се гордеят с традицията на Шиваджи и подвизите на своите прадеди. Гуджаратците са изнежени, с по-мек характер, по-богати и чудесно са се приспособили към търговията и деловата сфера. Възможно е тия различия да се обяснят главно с географията, тъй като страната на маратхите е неплодородна, камениста и планинска, докато Гуджарат е плодородна и богата страна.

Интересно е да се наблюдава как в различните части на Индия продължават да съществуват тия и други особености, макар че постепенно те изчезват. Високо интелектуалният Мадрас е дал и продължава да дава бележити философи, математици и специалисти. Бомбай сега се е предал почти напълно на търговска дейност с всичките ѝ достойнства и недостатъци. Бенгалия, доста изостанала в промишлеността и деловата активност, е издигнала редица големи специалисти и се е особено отличила в изкуството и литературата. Пенджаб не е дал бележити личности, но е предприемчива провинция, която се развива в много отношения; неговите жители са практични, добри механици и преуспяват в дребната търговия и в домашните занаяти. Съединените провинции (включително и Делхи) представляват интересна смесица и в някои отношения олицетворяват цяла Индия в миниатюр. Те са средище на старата индуска култура, а също и на персийската, пренесена в епохата на династиите на афганистанците и Моголите, затова там особено е забележимо съчетанието на тия две култури, примесено и с културата на Запада. Там има по-малко провинциализъм отколкото в коя да е друга част на Индия. Дълго време жителите на Съединените провинции се смятаха за сърцето на Индия; така ги смятаха и другите. Именно затова в разговорния език тях често ги наричат индостанци.

Трябва да се отбележи, че тия различия са географски, а не религиозни. Бенгалският мюсюлманин е много по-близък до индуса от Бенгалия, отколкото до мюсюлманина от Пенджаб; същото е и в другите провинции. Ако индуси и мюсюлмани от Бенгалия се срещнат случайно някъде в Индия или в други страни, те незабавно се събират заедно и изведнъж намират общ език. Пенджабците-мюсюлмани, индуси или сикхи се чувстват също така близки. Мюсюлманите от Бомбайското президентство (ходжи, мемони и бохри) имат много индуски обичаи; мюсюлманите на Севера не смятат за правоверни мюсюлмани ходжите (те са последователи на Ага-хан) и бохрите.

Мюсюлманите изобщо, особено в Бенгалия и на север, не само дълго време се държаха настрана от английското образование, но също така взимаха малко участие и в развитието на промишлеността. Донякъде това се обяснява с феодалните възгледи, донякъде (както у римските католици) с това, че islямът забранява лихварството и взимане на лихви. Любопитно е обаче, че между най-известните лихвари има едно особено племе патани, което живее близо до границата. По такъв начин през втората половина на 19 век мюсюлманите изостават както по отношение на английското образование и, следователно, в запознанството със западните идеи, така и в правителствената служба и в промишлеността.

Колкото и да се забавяше и задържаше растежът на промишлеността на Индия, все пак той съществуваше и привличаше вниманието. Обаче този развой на промишлеността почти нищо не промени в проблемата на обедняването на масите и липсата на земя. От десетките милиони безработни и полубезработни в промишлеността преминаха няколко стотици хиляди работници. Това число бе толкова нищожно, че не повлия върху растящата аграризация на страната. Широката безработица и липсата на земя доведоха до емиграция голям брой трудещи се в други страни и често при унизителни условия. Те се преселваха в Южна Африка, във Фиджи, в Тринидад, в Ямайка, в Гвиана, на остров Св. Маврикий, в Цейлон, в Бирма и Малая. Малки групи или отделни лица, които преуспяха и подобриха своето положение при чуждото господство, се откъснаха от масите, чието положение продължи да се влошава. В ръцете на тия групи стана известно натрупване на капитал и постепенно се създадоха условия за по-нататъшно развитие. Но главните проблеми — нищетата и безработицата — си оставаха неразрешени.

РЕФОРМАТОРСКОТО И ДРУГИ ДВИЖЕНИЯ МЕЖДУ ИНДУСИТЕ И МЮСЮЛМАНИТЕ

Въздействието на Запада се е почувствувало истински в Индия през 19 век под влиянието на техническите промени и техните динамични последици. В сферата на идеите също са станали сътресения, промени и разширяване на хоризонтите, които са били толкова дълго време крайно ограничени. Първата реакция на малката междинна класа, получила английско образование, била одобряване на почти всичко, което е идело от Запад. Мнозина индуси, почувствували отвращение от известни социални обичаи и обреди на индуизма, се обърнали към християнството и някои бележити личности от Бенгалия станали християни. Затова раджата Рам Мохан Рой направил опит да приспособи индуизма към тази нова обстановка и основал движението Брахмо Самадж на основата на известен рационализъм и изисквания за социални реформи. Неговият приемник Кешаб Чандер Сен придал на това общество по-християнска отсенка. Брахмо Самадж оказал влияние върху издигащата се буржоазия на Бенгалия, но като религиозна вяра го възприемали малцина, в числото на които обаче е имало бележити личности и семейства. Но дори тия семейства, макар и да били горещо заинтересувани от социалните и религиозни реформи, били склонни на възвръщане към старите индийски философски идеи на ведантата.

В другите части на Индия се проявявали същите тенденции и възникнала незадоволеност от суровите социални обичаи и от ония многообразни форми, които индуизмът е приемал на практика в различни места. Инициатор на едно от най-забележителните реформаторски движения през втората половина на 19 век бил гуджаратецът Свами Даянанда Сарасвати, но то пуснало корени сред индусите в Пенджаб. Това било движението Ария Самадж и негов лозунг бил „връщане към Ведите“. Този лозунг в същност означавал отстраняване на последиците от еволюцията на вярата на арийците от времето на Ведите. Философията на веданта в нейното по-късно развитие, централната концепция на монизма, пантеистичните възгледи, както и разпространените по-груби форми на култа също строго били порицавани. Дори Ведите се тълкували по особен начин. Обществото Ария Самадж се появило като реакция срещу влиянието на исляма и християнството, особено срещу първия. Това войнствуващо движение се стремяло към реформи вътре в индуизма и към защита от нападенията срещу него отвън. То започва да въвлича в индуизма лица от други религии и по такъв начин могло да влезе в стълкновение с други стремящи се към вербуване на нови последователи религии. Ария Самадж, което движение много се приближава до исляма, се стремяло да стане защитник на всичко индуско срещу всичко, което то е смятало придошло от други вери. Характерно е, че движението Ария Самадж се е разпространило главно сред индуската буржоазия на Пенджаб и Съединените провинции. По едно време правителството го смятало за политическо революционно движение, но участието в него на голям брой правителствени чиновници му придало напълно благоприличен характер. То извършило добра работа по разпространяване на образованието както между момчетата, така и между момичетата, по подобряване положението на жената и издигане на социалното положение и жизненото равнище на потиснатите касти.

Приблизително в едно и също време със Свами Даянанда в Бенгалия живял един човек с друг начин на мислене и неговият живот оказал влияние върху мнозина от онези, които били получили английско образование. Това бе Шри Рамакришна Парамаханса, човек прост, неук, но дълбоко религиозен. Той не се интересувал от социалните реформи сами по себе. Неговите идеи непосредствено възлизат до учението на Чайтаня и други индийски светци. Човек дълбоко религиозен, но все пак с широки възгледи, в своите търсения на истинската вяра той отива при мюсюлманските и християнските мистици и живее сред тях много години, като се подчинява на строгия им ред. Той се заселва в Калигхат, в Калкута, и неговата необикновена личност и характер постепенно привличат внимание. Хора, дошли да го видят (а някои и да се посмеят над религиозната му наивност), попадат под силното му влияние и мнозина с напълно западен начин на мислене чувствуват, че в него има нещо, което им липсва. Подчертавайки най-същественото в религиозната вяра, той съединява различните страни на индуската религия и философия и сякаш ги олицетворява в самия себе си. В своето учение той включва и елементи от други религии. Противник на всякакво сектантство, той подчертава, че всички пътища водят към истината. Рамакришна Парамаханса напомня светци, за които ние четем в древните летописи на Азия и Европа. Той мъчно отговаря на обстановката на съвременния живот, но все пак се слива с многоцветната рисунка на индийския живот и мнозина индийци го признават и почитат като човек, докоснат от божествения огън. Той произвежда голямо впечатление на всички, които го познават и дори мнозина, които никога не са го видели подпадат под неговo влияние, като прочетат историята на неговия живот. Между последните е и Ромен Ролан, който е написал животописанието му и историята на живота на неговия любим ученик Свами Вивекананда.

Вивекананда заедно със своите събратя, ученици на Парамаханса, основал Мисията на Рамакришна — нерелигиозна организация, посветена в служба на човечеството. Свързан здраво с миналото и горд със славата на Индия, Вивекананда все пак подхожда по-съвременно към жизнените проблеми и е своего рода връзка между миналото и настоящето на Индия. Той беше блестящ оратор, говореше на бенгалски или английски език и пишеше в изящен стил бенгалска проза и поетични произведения. Той беше великолепен образец на човек, внушителен, преизпълнен с достойнство и спокойствие, уверен в себе си и в своята мисия и в същото време изпълнен с динамична и пламенна енергия и страстното желание да тласне Индия напред. Той оживи духа на угнетените и деморализирани индуси и им вдъхна увереност в себе си и известна опора в миналото. Той взе участие във Всемирния религиозен събор в Чикаго през 1893 година, прекара повече от година в Съединените щати, направи пътешествие из Европа, отиде дори в Атина и Цариград, и посети Египет, Китай и Япония. Където и да минеше, той навсякъде произвеждаше известна сензация не само с появата си, но и с онова, което говореше и както го казваше. Който макар веднъж е видял този индуски аскет, той не може вече да забрави нито него, нито думите му. В Америка го наричаха „необузданият индус“. Върху самия него това пътешествие из западните страни произведе силно впечатление. Той се възхищаваше от английската упоритост, а също и от жизнеспособността и духа на равенство у американския народ. „Америка е най-добрата почва в света за разпространяване на каквато и да е идея“ — пише той на един от приятелите си в Индия. Но религиозният живот на Запад не го привличаше и неговата вяра в основните ценности на индийската философия и духовен живот още повече укрепнаха. Индия, въпреки своята деградация, все още за него олицетворяваше Светлината.

Той проповядваше монизма на философията на веданта и беше убеден, че само това може да стане бъдеща религия на мислещия човек. Тъй като веданта е не само религиозно, но и рационалистическо учение и нейните методи съвпадат с научните методи при изследването на външната природа. „Тази вселена не е създадена от някакво надкосмическо божество, тя не е и дело на някакъв дух от друг свят. Тя е самосъздаваща се, саморазтваряща се, самопрояваща се, Едно Безкрайно Съществуване, Брахма.“ Идеал на веданта е съответствието на човека с присъщата му от рождение божествена същност; да видиш бога в човека — това е в същност да видиш бога; човекът е най-върховното от всички същества. Но, „абстрактното учение на веданта трябва да стане живо, поетично, да проникне във всекидневния живот; от безнадеждно усложнената митология трябва да се извадят конкретни морални норми, а от объркания йогиизъм трябва да се яви най-научната и практически приложима психология“. Индия дойде в упадък, защото тя се бе оградила в тесни рамки, свряла се беше в своята черупка, изгубила бе връзката с другите народи и по такъв начин потъна в състояние на „мумифицирана“ и „кристализирана“ цивилизация. Кастата, необходима и желателна в ранните ѝ форми и предназначена за развитието на индивидуалността и свободата, се беше превърнала в чудовищно унижение, в противоположност на онова, за което тя е била предназначена, и потисна масите. Кастата бе форма на социалната организация, която е съществувала и трябваше да стои отделно от религията. Социалните организации трябва да се изменят, когато се изменят и времената. Вивекананда страстно осъждаше безсмислените метафизични спорове върху обредите и особено високомерието на висшите касти. „Нашата религия е в кухнята. Нашият бог е кухненско гърне и нашата религия е в думите: „не ме докосвай, аз съм светец“.

Вивекананда се държеше настрана от политиката и се отнасяше неодобрително към политиците на онова време. Обаче той постоянно подчертава необходимостта от свобода и равенство и от повдигане на жизненото равнище на масите. „Свободата на мисълта и действието е единственото условие на живота, напредъка и благополучието. Там, където тя не съществува, човек, раса, нация, трябва да загинат.“ „Единствената надежда на Индия е в нейните маси. Висшите класи са мъртви физически и морално.“ Той искаше да съчетае западния прогрес с духовната основа на Индия. „Създайте европейско общество с индийска религия.“ „Станете най-западни от всички западняци в своите идеи за равенство, свобода, труд и енергия и в същото време индуси до мозъка на костите си в своята религиозна култура и в инстинктите си.“ Постепенно Вивекананда ставаше все по-голям интернационалист в своите изказвания: „Дори в политиката и социологията проблемите, които са изниквали преди двадесет години като проблеми на дадена нация, не могат сега да бъдат разрешени в национални рамки. Те добиват огромни размери, гигантски форми. Те могат да бъдат разрешени само като се разглеждат в по-широката светлина на международната политика. Международните организации, международните съюзи, международните закони — ето лозунгът на днешния ден. Това е проява на солидарност. В науката всекидневно идват до същите аналогични и широки възгледи.“ И отново: „Не може да има прогрес, ако целият свят не се присъедини към него, и всеки ден става все по-ясно, че разрешаването на всяка проблема никога не бива да се постига в рамките само на една раса, нация или тясна група. Всяка идея трябва да се разглежда широко като обхващаща целия свят, всяка цел трябва да се разширява, докато не обгърне цялото човечество, дори целия живот.“ Всичко това се включваше в схващането на Вивекананда по отношение на философията на веданта и той проповядваше това от единия до другия край на Индия. „Аз съм дълбоко убеден, че нито човекът, нито нацията могат да живеят настрана от другите и когато такъв опит се върши под влияние на лъжливи представи за величие, политика или святост — последиците винаги са гибелни за тия, които се усамотяват.“ Нашето изолиране от всички други народи в света е причина за нашето израждане и единствено средство да се спасим от това е отново да се влеем в общия поток с останалия свят. Движението е признак на живот.“

Веднаж той писа: „Аз съм социалист не защото смятам социализма за съвършена система, а защото по-добро е какво да е нещо, отколкото — нищо. Другите системи ние изпитахме и те се оказаха неподходящи. Ще изпитаме и тази — ако не за друго, поне затова, че е нова."

Вивекананда говореше за много неща, но една нота постоянно звучеше в неговите речи и произведения — абхай, бъди безстрашен, бъди силен. За него човекът е не жалък грешник, а част от божеството; защо ще се плашиш от нещо? „Ако има грях на света — то е слабост; избягвай всяка слабост, слабостта е грях, слабостта е смърт." Такъв беше великият урок на Упанишадите. Страхът поражда зло, сълзи и стенание. Стига вече това, стига вече мекушавост. „Онова, което трябва на нашата страна сега, това са железни мускули и стоманени нерви, гигантска́ воля, на която нищо да не може да противостои, която да може да проникне в тайната и загадката на вселената и по какъвто и да е път да́ достигне своята цел, дори ако трябва затова да се спусне на дъното на океана и да се сблъска лице с лице със смъртта." Той осъждаше „окултизма и мистицизма. . . които ни карат да потръпваме; в тях се крие може би велика истина, но те едва не ни унищожиха. . . А ето критерият на истината: всичко, което те прави слаб физически, интелектуално и духовно, отхвърляй го като отрова, в него няма живот, то не може да бъде истина. Истината дава сила. Истината е чистота, истината е всезнание. . . Тия разни видове мистицизъм, въпреки зрънцето истина в тях, обикновено разхлабват. . . Върни се към Упанишадите, към тяхната сияйна, укрепваща, светла философия; и отдръпни се от целия този мистицизъм, от всичко, което разхлабва. Усвои тази философия: найвеликата истина е най-простото нещо в света, просто като твоето собствено съществуване". И пази се от суеверието. „Аз бих предпочел по-скоро да се превърнете всички във фанатизирани атеисти, отколкото в суеверни простаци, защото атеистът е жив човек и от него все нещо може да излезе. Но когато дойде суеверието, разумът изчезва, мозъкът се размеква, животът тръгва надолу . . . Стремежът към свръхестественото и суеверието са винаги признаци на слабост."[1]

В „Писма" от Вивекананда на стр. 390 има забележително писмо, адресирано до един от неговите мюсюлмански приятели. В това писмо Вивекананда пише:

---

[1] Повечето от тия цитати са взети от книгите на Swami Vivekananda «Lectures from Colombo to Almora», 1933 и «Letters of Svami Vivekananda», 1942, издадени от Advaita Ashrama, Mayavati, Almora, Himalayas.

„Дали ще го наречем ведантизъм или някакъв друг „изъм“, истината се състои в това, че адвайтизмът (т. е. монизмът на веданта — заб. ред.) е последната дума на религията и мисълта и единствено от нейната висота може да се гледа с любов на всички религии и секти. Ние смятаме ведантизма за религия на бъдещото просветено човечество. На индусите, може би, принадлежи честта, че са го открили по-рано от другите народи, тъй като те са по-стар народ от евреите и арабите; при все това практическият адвайтизъм, когато към всички хора се отнасяш както към собствената си душа, още не е развит сред всички индуси.

От друга страна ние виждаме че, ако някога последователите на някаква религия са се приближавали от малко-малко до това равенство в сферата на практическото всекидневие (може би, съвсем без да съзнават изобщо по-дълбокото значение и вътрешните принципи на такова едно поведение, което индусите, като правило, толкова ясно разбират), то това са последователите на исляма и само на исляма...

Единствената надежда за нашата собствена родина е да достигне сливането на двете велики системи — индуизма и исляма — разума на веданта и тялото на исляма.

Аз виждам в своето въображение бъдещата съвършена Индия, излязла от тоя хаос и раздори, славна и непобедима с мозъка на веданта и тялото на исляма.“ Това писмо е датирано: Алмора, 10 юни 1898 година.

Така като гръм ехтеше гласът на Вивекананда от нос Коморин на южния край на Индия до Хималаите. Той се съсипа от тази дейност и умря в 1902 година, на тридесет и девет години.

Съвременник на Вивекананда, и все пак човек, който принадлежи в много по-голяма степен към по-новото поколение, беше Рабиндранат Тагор. В различните реформаторски движения в Бенгалия през 19 столетие семейството на Тагорите е играло ръководна роля. В него е имало хора с духовни интереси, прекрасни писатели и художници, но Рабиндранат беше с една глава по-високо от всички и постепенно дори цяла Индия призна неговото превъзходство. Неговият дълъг живот, изпълнен с творческа дейност, обгръща две поколения и той май че почти принадлежи на нашите дни. Той не беше политически деец, но имаше твърде близко до сърцето си съдбата на индийския народ и беше твърде предан на неговата свобода, за да се затвори завинаги в своята кула от слонова кост със стиховете и песните си. Той постоянно излизаше от нея, когато не можеше повече да се помирява с някакво събитие и като древен пророк предупреждаваше английското правителство или собствения си народ. Той игра важна роля в движението на свадешите[1], което минава през Бенгалия в първото десетилетие на 20 век, и по-късно — когато той се отказва от своята титла през време на клането в Амритсар. Неговата творческа дейност в областта на просветата, изпърво незабележима, още тогава превърна Шантиникетан в едно от огнищата на индийската култура. Неговото влияние върху умовете на индийците и особено върху новото подрастващо поколение беше огромно. Отчасти под влияние на неговите работи се формира не само езикът на бенгалите, на който сам той пишеше, но и всички съвременни езици на Индия. Той повече от всеки друг индиец помогна за хармоничното съчетание на идеалите на Изтока и Запада и разшири основите на индийския национализъм. Той беше най-изтъкнатият интернационалист в Индия, който вярваше в международното сътрудничество и работеше за него. Той занесе в другите страни онова, което Индия можеше да им даде, а в Индия донесе онова, което светът можеше да даде на собствения му народ. И все пак, при всичкия си интернационализъм, той никога не се откъсваше от почвата на Индия и умът му бе наситен с мъдростта на Упанишадите. Обратно на обикновеното развитие, колкото повече остаряваше той, толкова по-радикален ставаше в своите възгледи и убеждения. При всичкия си индивидуализъм той се възхищаваше от великите постижения на руската революция, особено на разпространяването на образованието, културата, здравеопазването и духа на равенство. Национализмът е убеждение, което ограничава, а национализмът, дошъл в стълкновение с господствуващия империализъм, поражда всевъзможни разочарования и комплекси. Тагор направи на Индия огромна услуга (такава огромна, каквато в друга област ѝ направи Ганди), като накара народа да излезе малко от тесните релси на своето мислене и да се позамисли за по-широки проблеми, които засягат човечеството. Тагор бе велик индийски хуманист.

Тагор и Ганди са несъмнено най-бележитите и влиятелни индийски личности в първата половина на 20 век. Поучително е да ги сравним и противопоставим. Не могат да се намерят други двама хора, които толкова да се различават един от друг по произход и характер. Тагор, аристократът-художник, станал демократ, съчувственик на пролетариата, олицетворяваше в същност културната традиция на Индия, традиция да приемаш живота в цялата му пълнота и да преминеш през него с песни и танци. Ганди, по-скоро човек от народа, почти въплъщение на индийския селянин, олицетворяваше другата древна традиция на Индия — традицията на самоотречение и аскетизъм. И все пак Тагор бе преди всичко човек на мисълта, а Ганди — човек на устремна, непрекъсната дейност. И двамата, всеки по своему, мислеха в рамките на собствения си свят изобщо и всеки същевременно бе напълно индиец. Те сякаш представляваха различни, но хармонични аспекти на Индия и се допълняха един друг.

---

[1] Движение за бойкот на английските стоки с цел да се насърчи родната промишленост — Бел. ред.

Тагор и Ганди ни пренасят в съвременната епоха. Но ние разглеждахме по-ранния период и влиянието, оказано върху народа, а особено върху индусите чрез това, че Вивекананда и другите подчертаваха миналото величие на Индия и се гордееха с него. Самият Вивекананда старателно предупреждаваше своя народ да не мисли твърде много за миналото, а да гледа към бъдещето. „Кога, о боже — пише той, — нашата страна ще се освободи от това вечно лутане из миналото?“ Но и сам той и другите търсеха това минало, то ги очароваше и не можеха да се избавят от него.

Възобновяване изучаването на древната литературна история, а по-късно разкрилата се история на индийските колонии в източните морета подпомагаше това връщане към миналото и намирането в него на утеха и поддръжка. Ани Безант изигра значителна роля, като засили вярата на индуските средни класи в духовното им и национално наследство. Всичко това носеше в известна степен духовен и религиозен характер, но в основата на всичко това имаше здрави политически тенденции. Въздигащата се буржоазия проявяваше склонност не толкова към религиозни търсения, колкото към политиката, но на нея ѝ бяха необходими някакви културни корени, на които тя да се опре, което да ѝ даде увереност в собствената ѝ ценност и да намали чувството на отчаяние и унижение, извикано от чуждото завоевание и господство. Във всяка страна на растящ национализъм покрай религията намират място и тия търсения, тази тенденция да се обръщат към миналото. Иран, без да отслаби ни най-малко своята религиозна вяра, умишлено се обърна към своя предислямски период на величие и използува тия спомени, за да закрепи днешното си национално чувство. Същото бе и в другите страни. Миналото на Индия с цялото му културно многообразие и величие, бе общо наследство на целия индийски народ — индуси, мюсюлмани, християни и други, и техните прадеди бяха помогнали да се създаде то. Обстоятелството, че те после бяха приели друга вяра, не ги лиши от това наследство, също както гърците след преминаването им в християнство не изгубиха своята гордост от великите постижения на прадедите си, или италианците — от славните дни на римската република и периода на империята. Дори целият индийски народ да премине в исляма или християнството, културното наследство на Индия все пак ще вдъхновява индийския народ, придавайки му онази уравновесеност и достойнство, които дългата история на културно съществувание и усилията на много умове да бъдат разрешени жизнените проблеми дават.

Ако ние бяхме независима нация и всички в тази страна работехме сега съвместно в името на общото бъдеще, без съмнение бихме гледали с еднаква гордост нашето общо минало. И наистина, в моголската епоха владетелите и техните главни приближени, макар и да са били пришълци, са се стремили да отъждествят себе си с това минало и да го разделят с другите. Но историческата случайност и развитието на историческия процес, а също така без съмнение и човешките грешки и слабости обърнаха работата по-другояче и настъпилите промени попречиха на нормалното развитие. Можеше да се предположи, че новата средна класа (която бе продукт от въздействието на запада, а също и от промените на техниката и икономиката) ще се възползува от общото наследство, както на индусите, така и на мюсюлманите. До известна степен така и стана, и все пак изникнаха разлики, които не се проявяваха или значително по-слабо се проявяваха у феодалните и полуфеодалните групи от населението и сред масите. Индуските и мюсюлмански маси бяха почти неотличими една от друга, а у старата аристокрация се бяха изработили общи възгледи и обичаи. Тия групи от населението все още се придържаха към общата култура и имаха общи обичаи и празненства. В средните класи започнаха различия изпърво в психологичната област, а после и в други отношения.

Преди всичко нови средни класи почти напълно липсваха сред мюсюлманите. Техният стремеж да избягнат западното образование, да се държат настрана от търговията и промишлеността, тяхната привързаност към феодалните обичаи дадоха предимство на индусите, което те използуваха и запазиха. Английската политика бе по-скоро проиндуска и антимюсюлманска, с изключение в Пенджаб, където мюсюлманите по-охотно се приобщаваха към западното образование отколкото в други места. Но индусите значително ги изпреварили много преди англичаните да завладеят Пенджаб. Дори в Пенджаб, макар условията там да били в голяма степен равни за индуси и мюсюлмани, индусите имали икономическо единство. Античуждите настроения индуската и мюсюлманска аристокрация и маса споделяли еднакво. Въстанието през 1857 година е било общо дело, но в периода на неговото потушаване мюсюлманите са смятали и до известна степен основателно, че са пострадали по-много. Това въстание довърши също всичките мечти и фантазии за възраждане на Делхийската империя. Тази империя изчезнала отдавна, дори преди англичаните да се явят на сцената. Маратхите я смазали и управлявали самия Делхи. Ранджит Синг управлявал в Пенджаб. Моголското господство е завършило на север без всяка намеса от страна на англичаните, а на юг то също се разпаднало. Обаче призрачният император продължавал да царува в Делхийския дворец, и макар да се бил обърнал в подчинен и пенсионер, изпърво на маратхите, а после на англичаните, той все пак представлявал символ на една славна династия. По време на въстанието бунтарите естествено се опитали да се възползуват от него като символ, въпреки неговата слабост и нежелание. Краят на въстанието е означавал също и унищожаване на този символ.

Докато народът бавно се оправяше от ужасите на въстанието, нови перспективи още не бяха създадени, образува се празнота, която трябваше с нещо да се попълва. Трябваше по необходимост да се приеме английското господство, но скъсването с миналото донесе нещо по-съкрушително от новата власт; то донесе освен това съмнение и объркване и загубата на вяра в себе си. В същност това скъсване с миналото е станало дълго преди въстанието и е станало причина да възникнат много идейни движения в Бенгалия и други места, за които аз вече споменах. Но мюсюлманите, както винаги, се затворили тогава в черупката си много по-дълбоко от индусите, избягвали западното образование и живеели с мечти за реставрации на стария ред. Сега нямало вече за какво да се мечтае, но трябвало да се намери нещо, което да им послужи за опора. Те продължавали да се държат настрана от новото образование. Постепенно и след многобройни спорове и мъчнотии сър Саин Ахмад хан ги убедил да се обърнат към английското образование и организирал Алигархския колеж. Това е бил единственият път към правителствените служби и съблазъта от тези служби се е оказала достатъчно силна, за да победи старото чувство на обида и предразсъдък. Обстоятелството, че индусите ги изпреварили значително по образование и по служби е извиквало завист у мюсюлманите и именно това най-много от всичко ги накарало да застанат на този път. Парсите и индусите вървели напред също и в промишлеността; но вниманието на мюсюлманите било погълнато само от правителствените служби.

Но дори тази нова насока на дейността им, която фактически засегна сравнително малцина, не разреши съмненията и хаоса в умовете им. При същото затруднително положение индусите се обръщаха към древните времена и търсеха в тях утеха. Старата философия и литература, изкуството и историята им донасяха известно успокоение. Ран Мохан Рой, Даянанда, Вивекананда и други поставиха начало на нова насока на мисълта. Задоволявайки жаждата си от богатите източници на английската литература, душите им бяха също изпълнени с образите на древните мъдреци и герои на Индия, с техните мисли и дела, мит и традиции, с които те бяха откърмени още от детинство.

Много от това минало принадлежеше и на мюсюлманските маси, които бяха добре запознати с тези традиции. Но у някои, особено между висшите мюсюлмански слоеве, се бе явило чувство, че не им прилича толкова да се придържат о тия полурелигиозни традиции, че всяко тяхно насърчаване ще бъде противно на духа на исляма. Те започнаха да търсят своите национални корени в другите исторически периоди. До известна степен те ги намираха в афганистанския и моголския период на индийската история, но това не бе съвсем достатъчно, за да запълни създадената празнота. Тези периоди бяха общи и за индуси, и за мюсюлмани и индусите бяха престанали да ги разглеждат като времена на чужди нашествия. Моголските владетели за тях бяха национални владетели на Индия, макар по отношение на Аурангзеб мненията да бяха различни. Забележително е, че политиката на Акбар, от когото индусите особено се възхищават през последните години, не се одобряваше от известни мюсюлмани. Миналата година в Индия се отпразнува четиристотингодишнината от деня на неговото раждане. Всички слоеве на населението, между които много мюсюлмани, се присъединиха към празненството, но Мюсюлманската лига се държеше настрана, тъй като Акбар бе символ на единството на Индия.

Тия търсения на културни корени доведоха индийските мюсюлмани (т. е. някои от тях, от осигурените слоеве) до историята на исляма и до ония периоди, когато islямът е бил победна и творческа сила в Багдад, Испания, Цариград, Средна Азия и другаде. Интересът към историята на исляма и известни връзки със съседните страни на исляма винаги са съществували. Ставало е дори поклонничество в Мека, където са се срещали мюсюлмани от различни страни. Но всички тия връзки били ограничени и повърхностни и фактически не оказвали влияние върху общите възгледи на индийските мюсюлмани и техните интереси били приковани към Индия. Афганистанските управници на Делхи, особено Мохамед Туглак, са признавали халифа в Кайро за върховен духовен водач на мюсюлманите. Отоманските султани в Цариград впоследствие станали халифи, но в Индия тях не ги признавали за такива. Моголските владетели не признавали никакъв халиф отвъд пределите на Индия. Едва след пълния крах на моголската империя в началото на 19 столетие името на турския султан започнало да се споменава в индийските джамии. След въстанието това станало обичай.

Така индийските мюсюлмани се стремели и да извлекат някакво психично задоволяване от съзерцаването на миналото величие на исляма главно в другите страни и от съществуването на Турция като мюсюлманска държава, фактически единствена останала независима. Това чувство не противоречело на индийското национално самосъзнание и не влизало в стълкновение с него; дори мнозина индуси се възхищавали от историята на исляма и били добре запознати с нея. Те съчувствували на Турция, тъй като смятали турците за жертва на европейската агресия в Азия. Обаче те възприемали това подругояче от мюсюлманите, тъй като са нямали нужда да задоволяват някаква психична потребност.

След въстанието индийските мюсюлмани се колебаели какъв път да изберат. Английското правителство съзнателно ги потискало, дори повече отколкото е потискало индусите и тия репресии особено засегнали ония мюсюлмански слоеве, измежду които е можело да се издигне новата средна класа, буржоазията. Те били крайно потиснати, остро настроени срещу англичаните, но същевременно и консервативни. Английската политика по отношение на тях през седемдесетте години постепенно се променила и станала по-благоприятна за тях. Тази промяна в същност била извикана от политиката на равновесие и противопоставяне, която английското правителство последователно е провеждало. Все пак и сър Саид Ахмадхан е изиграл в това важна роля. Той бил убеден, че ще може да издигне мюсюлманите само чрез сътрудничество с английските власти. Той се стремял да ги накара да се примирят с английското образование и по такъв начин да ги извлече от черупката на консерватизма. На него му направило голямо впечатление онова, което той бил видял в европейските страни и някои от писмата му от Европа показват, че той е бил толкова смаян, че почти изгубил равновесие.

Сър Саид е бил страстен реформатор и искал да съчетае съвременната научна мисъл с исляма. Това е трябвало да бъде направено, разбира се, не чрез порицаване основните вярвания, но чрез рационалистично тълкуване на светото писание. Той е изтъквал главните сходни черти между исляма и християнството. Той нападнал парда (изолирането на жените) у мюсюлманите; въставал срещу всяка привързаност към турския халифат. А главното — той се стремял да разпространи новия тип образование. Първите прояви на националното движение го изплашили, тъй като той смятал, че всяко противодействие на английските власти ще го лиши от тяхната помощ в програмата му за просвета. Тази помощ му се струвала много необходима и затова се мъчел да смекчи антибританските чувства на мюсюлманите и да ги отвлече от Националния конгрес, който в това време се оформявал. Една от признатите цели на Алигархския колеж, основан от него, била „да превърне мюсюлманите в Индия в достойни и полезни поданици на британската корона“. Той се е изказал против Индийския национален конгрес, не защото го смятал предимно индуска организация; въставал е срещу него, защото го смятал политически твърде агресивен (макар по това време той да е бил в същност доста умерен) и се стремял да получи помощ и сътрудничество от англичаните. Той се е опитвал да докаже, че мюсюлманите изобщо не са въставали по време на бунта и че мнозина са останали верни на английската власт. Сър Саид не е бил по никакъв начин настроен антииндуски и не е бил религиозен сепаратист. Неведнаж той е подчертавал, че религиозните различия не бива да имат значение в политиката или в националното движение. „Нима вие не живеете в една и съща страна? — казвал той. — Помнете, че думите „индус“ и „мюсюлманин“ означават само религиозни различия; в същност вие всички, които живеете в тази страна — индуси, мюсюлмани и дори християни, принадлежите към една и съща нация.“

Влиянието на сър Саид Ахмед-хан е обхванало само известни мюсюлмански слоеве от висшата класа, но не засегнало градските и селските маси. Тия маси са били напълно откъснати от своите висши класи и били значително по-близо до индуските маси. Докато някои от мюсюлманските висши класи били потомци на управляващи групи в Моголската империя, у масите са липсвали спомени или традиции за моголските времена. Повечето от тях преминали в исляма от най-нисшите слоеве на индуското общество и се намирали в най-жалки условия, тъй като принадлежали към най-бедните и експлоатирани групи от населението.

Сър Саид е имал много способни и бележити сътрудници. Неговите рационалистични възгледи са били поддържани покрай другите от Саид Шираг Али и от набаба Мохсин-ул-Мулк. Неговата просветна дейност е привлякла мунша Карамат Али, мунша Зекаула от Делхи, доктор Назир Ахмад, маулан Шибли Номани и поета Хали, който е един от бележитите писатели на езика урду. Сър Саид сполучил да направи първите крачки в разпространяването на английското образование сред мюсюлманите и да отвлече вниманието на мюсюлманите от политическото движение. Създадена била Мохамеданска конференция по въпросите за образование и това привлякло разрастващата се мюсюлманска средна класа към свободните професии и към правителствените служби.

При все това мнозина бележити мюсюлмани навлезли в Националния конгрес. Английската политика била вече явно промюсюлманска или по-вярно започнала да благоприятствува на ония елементи сред мюсюлманите, които били противници на националното движение.

Но в началото на 20 век сред младото мюсюлманско поколение започна все повече да се проявява стремеж към национализъм и политическа дейност. За да се отвелече вниманието им и за да се насочи тяхната дейност в безопасно течение, по инициативата на английското правителство и под ръководството на Ага-хан, един от главните привърженици на английската политика, бе основана Мюсюлманската лига. Лигата си бе поставила две главни задачи: да бъде вярна на английското правителство и да защищава мюсюлманските интереси.

Трябва да се отбележи, че през периода след въстанието всички ръководители на индийските мюсюлмани, включително и сър Саид Ахмад-хан, били получили старото традиционно образование, макар някои от тях по-късно да са добавили към него английския език и да се намирали под влияние на новите идеи. Новото западно образование още не било създало тогава нито една бележита личност от тяхната среда. Галиб, знаменитият поет, който е пишел на урду и е един от видните литератори на Индия през миналия век, достигнал своя разцвет още преди въстанието.

В първите години на 20 век сред мюсюлманската интелигенция съществуваха две тенденции: първо, стремеж към национализъм — главно сред младежта; второ, отслабване интереса към миналото на Индия и дори в известна степен и към настоящето ѝ и голям интерес към страните на исляма, особено към Турция, където се намираше халифатът. Панислямското движение, насърчавано от султана на Турция Абдул-Хамид, намери известен отзвук във висшите слоеве на индийските мюсюлмани, но сър Саид се противопоставяше и се изказваше против проявявания от индийците интерес към Турция и султанството. Младотурското движение извика смесена реакция. Изпърво, повечето индийски мюсюлмани гледаха на него с известно подозрение: съществуваше общо съчувствие към султана, който се смяташе опора срещу интригите на европейските държави в Турция. Но имаше и други (в тяхното число и Абул Калам Азад), които пламенно приветствуваха младотурците и обещаните от тях конституционни и социални реформи. Когато Италия нападна внезапно Турция през периода на Триполитанската война в 1911 година и после по време на Балканските войни в 1912 и 1913 години, сред индийските мюсюлмани се понесе вълна на горещо съчувствие към Турция. Всички индийци изпитваха тази симпатия и тревога, но мюсюлманите преживяха това по-остро, като нещо, което се отнасяше едва ли не лично до тях. Гибел заплашваше последната останала мюсюлманска държава; рушеше се единствената опора за спасение, на която се крепеше тяхната вяра в бъдещето. Доктор М. А. Ансари възглави голяма медицинска мисия, която замина за Турция и дори бедняци даряваха пари; средства за това се събираха по-бързо, отколкото за кой да е проект да се подобри положението на самите индийски мюсюлмани. Първата световна война бе период на изпитание за мюсюлманите, тъй като Турция бе на другата страна. Те се чувствуваха безпомощни и не можеха нищо да сторят. Когато войната завърши, техните чувства, не намерили изход, се изляха в халифатско движение.

1912 година е отбелязана в историята на развитието на мюсюлманското самосъзнание в Индия с появата на два нови седмичника — „ал-Хилал“ на урду и „Къмрейд“ на английски. „Ал-Хилал“ бе основан от Абул Калам Азад (сега председател на Националния конгрес), блестящ млад човек на двадесет и четири години, който отначало бе получил образование в ал-Азхарския университет в Кайро и, който още не навършил двадесет години, бе добре известен със своите познания на арабската и персийската литература и с дълбоката си ерудиция. Към това се прибавяха още познанията му на мюсюлманските страни отвъд пределите на Индия и на реформаторските движения в тях, а също и на европейските събития. Придържайки се към рационалистически възгледи, при това като дълбоко осведомен в учението и историята на исляма, той тълкуваше Корана от рационалистично гледище. Отхранен с традициите на исляма и притежаващ многобройни лични връзки с видни мюсюлмански водачи и реформатори на Египет, Турция, Сирия, Палестина, Ирак и Иран, той се намираше под силното влияние на политическото и културното развитие на тия страни. Благодарение на своите произведения той бе известен в страните на исляма може би повече отколкото кой да е друг индийски мюсюлманин. Войните, в които Турция бе въвлечена, извикаха у него пламенен интерес и симпатия към тази страна, но все пак той се отнасяше към това по-различно отколкото мюсюлманските дейци от старото поколение. Неговите възгледи бяха по-широки и по-рационалистични. Това го отделяше от мюсюлманските ръководители от старото поколение, които се придържаха о феодалните тясно религиозни и сепаратистки възгледи и неизбежно го тласкаше в редовете на индийското националистическо движение. Той лично бе наблюдавал развоя на национализма в Турция и в другите страни на исляма и приложи този опит в Индия; в индийското националистическо движение той виждаше общи черти с националистическото движение в тия страни. Другите мюсюлмани в Индия едва ли бяха осведомени за тия движения в различните страни и, потънали в собствената си феодална атмосфера, малко се интересуваха от онова, което ставаше там. Те мислеха само за религиозни въпроси и, ако съчувствуваха на Турция, това се обясняваше главно с религиозната им връзка с нея. Въпреки това силно съчувствие към Турция, те не одобряваха развиващото се там националистическо, в основата си светско, движение.

В своя седмичник „ал-Хилал“ Абул Калам Азад говореше с тях на нов език. Този език бе нов не само по мисли и метод, но дори и по самата си структура, защото стилът на Азад бе енергичен и мъжествен, макар понякога малко труден, тъй като той употребяваше много думи от персийски произход. Той използуваше нови изрази за новите идеи и бе човек, който оказва известно влияние върху формирането на съвременния език урду. По-старите, консервативни лидери на мюсюлманите се отнесоха враждебно към всичко това и критикуваха възгледите на Азад и неговия метод. Обаче дори най-ученият между тях мъчно му се противопоставяше в диспути и спорове, дори и да се водеха те върху Корана и старите традиции, тъй като познанията на Азад по тия въпроси бяха по-големи от техните. Той представляваше чудно съчетание от средновековната схоластика, национализма на 18 век и съвременните възгледи.

Все пак няколцина от старото поколение одобряваха произведенията на Азад, между тях и ученият маулан Шибли Номани, който сам бе посетил Турция и бе свързан със сър Саид Ахмад-хан от Алигархския колеж. Традицията на Алигархския колеж бе обаче друга, консервативна, както в политическо, така и в социално отношение. Негови попечители бяха князе и едри земевладелци, типични представители на феодалния ред. Под ръководството на редица английски директори, свързани тясно с правителствените кръгове, в този колеж се насърчаваха сепаратистки настроения, антинационални и антиконгресистки възгледи. Тия, които се учеха там, смятаха за главна своя задача да постъпят на правителствена служба, като заемат второстепенни длъжности. Затова бе необходимо да поддържат правителството и да се държат настрана от националистическото движение и бунтарството. Алигархците станаха ръководители на новата мюсюлманска интелигенция и оказваха влияние, понякога открито, а най-често задкулисно, почти върху всяко мюсюлманско движение. Мюсюлманската лига бе възникнала главно благодарение на техните усилия.

Абул Калам Азад нападаше тази опора на консерватизма и антинационализма не пряко, а чрез разпространяване на идеи, които подронваха традицията на Алигарх. Този много млад писател и журналист направи сензация в кръговете на мюсюлманската интелигенция и макар старите хора да се отнасяха към него неодобрително, думите му извикваха бунт в умовете на младото поколение. Този бунт вече започваше поради събитията в Турция, Египет и Иран, а също и вследствие развитието на индийското националистическо движение. Азад му придаде определена насока, като изтъкна, че между исляма, съчувствието към страните на исляма и индийския национализъм няма противоречие. Това помогна да се сближи Мюсюлманската лига с Конгреса. Азад сам бе влязъл в лигата още като юноша през времето на първата ѝ сесия в 1906 година.

Представителите на английското правителство не одобряваха „ал-Хилал". От неговия издател бе поискано залог съобразно закона за печата и в края на краищата в 1914 година неговата печатница бе конфискувана. Така „ал-Хилал" завърши своето съществувание, което продължи две години. След това Азад основа друг седмичник — „ал-Балаг", но той също бе спрян в 1916 година, когато Азад бе хвърлен в тъмница от английското правителство. Той прекара в затвора почти четири години и като излезе оттам незабавно зае своето място сред ръководителите на Националния конгрес. Оттогава той е непрекъснато член на Изпълнителния комитет, върховния орган на Конгреса, и на него, въпреки младите му години, се гледа като на един от старейшините на Конгреса, чийто съвет високо се цени, както по националните, така и по политическите въпроси, а също и по въпросите за религиозните и националните малцинства. На два пъти той беше председател на Конгреса и неведнаж е лежал дълго време в затвора.

Друг седмичник, който бе основан в 1912 година, няколко месеца преди „ал-Хилал", бе „Къмрейд". Това излизаше на английски език и оказа влияние особено върху по-младото мюсюлманско поколение, което бе получило английско образование. Издаваше го мауланът Мохамед-Али, чието образование бе странна смесица от традиционно мюсюлманското и оксфордското образование. Изпърво той бе привърженик на алигархската традиция и противник на всяка активна политика. Но той бе твърде способен и деен човек, за да остане на такава пасивна позиция и речта му бе винаги енергична и изразителна. Анулираното разделяне на Бенгалия в 1911 година за него бе удар и вярата му в добрата воля на английското правителство се разколеба. Балканските войни го развълнуваха и той страстно се изказа в печата в защита на Турция и мюсюлманската традиция, която тя олицетворяваше. Постепенно неговите възгледи ставаха все по-антианглийски и влизането на Турция в Първата световна война завърши тази промяна в неговите убеждения. Известна е извънредно дългата му статия (неговите речи и статии впрочем не се отличаваха с краткост или сбитост в изложението) в „Къмрейд", озаглавена „Изборът на турците". Тази статия постави край на неговия седмичник, тъй като бе спрян от правителството. Скоро след това правителството арестува него и брат му Шауках Али и ги държа затворени до края на войната и една година след нея. Те бяха освободени в края на 1919 година и веднага станаха членове на Националния конгрес. Братята Али играха извънредно важна роля в халифатското движение и в политиката на Конгреса в началото на двадесетте години и платиха за това със затвор. Мохамед Али председателствуваше една от годишните сесии на Конгреса и в продължение на много години бе член на Изпълнителния комитет, на неговия върховен орган. Той почина в 1930 година.

Промяната, станала във възгледите на Мохамед Али, бе символична за изменилите се убеждения на индийските мюсюлмани. Дори Мюсюлманската лига, основана за да бъдат изолирани мюсюлманите от националистическите течения и напълно ръководена от реакционни полуфеодални елементи, бе принудена да държи сметка за натиска от страна на по-младото поколение. Макар и малко неохотно, тя плуваше по течението на национализма и се приближаваше до Конгреса. В 1913 година тя смени своята програма на преданост към правителството с настоятелно искане за самоуправление на Индия. Маулана Абул Калам Азад защищаваше тази промяна в своите убедителни статии в „ал-Хилал“.

КЕМАЛ ПАША. НАЦИОНАЛИЗМЪТ В АЗИЯ. ИКБАЛ.

Естествено Кемал паша бе популярен в Индия както между мюсюлманите, така и между индусите. Той не само бе освободил Турция от чужда власт и от разпадане, но и бе сринал попълзновенията на европейските империалистически държави, особено на Англия. Но докато се разгръщаше политиката на Ататюрк — действията му срещу религията, премахването от него на султаната и халифата, създаването на светска държава и разпущането на религиозните ордени — неговата популярност сред най-ортодоксалните мюсюлмани все повече намаляваше и растеше едно мълчаливо недоволство от политиката му да модернизира страната. Обаче именно тази политика го направи по-популярен сред младото поколение на индусите, както и на мюсюлманите. Ататюрк разруши ония въздушни кули, които на всяка стъпка си изграждаха индийските мюсюлмани от самите дни на въстанието в 1857 година. Отново се създаде своего рода празнина. Мнозина мюсюлмани запълниха тази празнина като се присъединиха към националистическото движение, мнозина, разбира се, взимаха участие в него и по-рано; други се държаха настрана, колебаеха се и се съмняваха. Конфликтът в същност се състоеше в сблъскването между феодалния начин на мислене и тенденциите на новото време. Феодалното ръководство бе временно пометено от масовото халифатско движение, но самото движение нямаше здрава основа нито в социалните, нито в икономическите условия, нито в нуждите на масите. Неговият център се намираше в друга страна и когато основата му бе унищожена от Ататюрк, надстройката рухна, като предизвика между мюсюлманските маси смут и нежелание да участвуват в каквато и да е политическа дейност. Старите феодални водачи, които по-рано се спотайваха, отново излязоха на повърхността; за това спомагаше и политиката на англичаните, които винаги ги бяха поддържали. Но те не можеха да се върнат към своето старо положение на неоспорими ръководители, тъй като обстановката бе променена. От средата на мюсюлманите също бе израсла буржоазия, макар и с известно закъснение и самият опит за масово политическо движение под ръководството на Националния конгрес съществено промени положението.

Макар възгледите на мюсюлманските маси и новата разрастваща се буржоазия да се формираха в същност под влияние на събитията, но и сър Мохамед Икбал изигра важна роля, като оказа влияние върху тази мюсюлманска буржоазия и особено върху по-младото поколение. Неговото влияние почти не засегна масите. Своята дейност Икбал започна с това, че пишеше на урду вдъхновени стихове на националистически теми, които станаха популярни. По време на балканските войни той обърна на мюсюлмански теми. Върху него бяха подействували господствуващите тогава условия и масовото движение сред мюсюлманите и той сам оказваше влияние да се засилят тия настроения. Но все пак той съвсем не можеше да се нарече водач на масите; той бе поет, интелигент и философ и бе свързан със стария феодален строй; той произхождаше от кашмирски брахмански род. В прекрасните си стихове, които пишеше както на персийски, така и на урду, той даде на мюсюлманската интелигенция известна философска база и по такъв начин насочи нейните мисли към сепаратизъм. Без съмнение неговата популярност се обясняваше с поетичността на стиховете му и още повече с обстоятелството, че той задоволи нуждите на мюсюлманите от някаква надеждна морална опора. Старият панислямски идеал загуби всякакво значение; халифатът не съществуваше и всяка мюсюлманска страна — а най-много от всички Турция — с цялата си страст се бе заловила със собствените си национални проблеми, като малко се интересуваше от съдбата на другите мюсюлмански народи. Национализмът фактически бе господствуваща сила в Азия, както и в другите страни и в Индия също се бе появило мощно националистическо движение, което неведнаж хвърляше предизвикателство на английската власт. Този национализъм имаше голяма притегателна сила за мюсюлманските умове в Индия и голям брой мюсюлмани играеха ръководна роля в борбата за свобода. Обаче в индийския национализъм господствуваха индуси и той носеше отсенка на индуизма, затова в умовете на мюсюлманите възникна противоречие; мнозина се увлякоха от този национализъм, като се опитваха да го насочат в необходимата им посока; мнозина му съчувствуваха, но при все това не участвуваха в движението и се колебаеха; а мнозина други започнаха да клонят към сепаратизъм, пътят към който бе подготвен за тях от поезията и философията на Икбал.

Това, струва ми се, даде основание да се появи в последните години настояването за раздялата на Индия. Тук играеха роля разни съображения, за това помагаха много причини, заблуждения и грешки от всяка страна и особено умишлената сепаратистка политика на английското правителство. Но зад всичко това имаше една истинска психологическа причина, която бе създадена покрай известните исторически причини и от пречките в развитието на мюсюлманската буржоазия в Индия. Главно вътрешно противоречие в Индия — освен борбата на цялата нация срещу чуждото господство — е стълкновението между отживелиците на феодалния строй и съвременните идеи и институции. Това стълкновение става, както вътре в цялата нация, така и вътре във всяка по-голяма група — индуска, мюсюлманска и друга. Националното движение, олицетворено главно от Националния конгрес, без съмнение представлява исторически процес на развитие в насоката на тези нови идеи и институции, макар то да се стреми да ги приспособи към известни стари основи. Поради това то привлича към себе си най-разнообразни хора, които силно се отличават един от друг. Затвореността и вкостенялостта на социалния строй, който отблъскваше освен това другите групи от населението, пречеха за развитието на тия идеи сред индусите. Но, подронен, самият този социален строй бързо губи своята твърдост и във всеки случай става недостатъчно силен, за да попречи на растежа на националното движение, както на политическото, така и на социалното, което е толкова енергично, че върви напред въпреки препятствията. У мюсюлманите феодалните елементи са запазили своята сила и те обикновено успяват да натрапят своето ръководство на масите. Възникването на буржоазна класа у мюсюлманите стана повече от едно поколение по-късно, отколкото у индусите и тая разлика продължава да се проявява в политиката, в икономиката и в други области. Именно това изоставане поражда чувство на страх сред мюсюлманите.

Пакистан, т. е. предложението да бъде разделена Индия, колкото и да привличаше емоционално някои, не носи, разбира се, разрешение на проблема за изостаналостта у мюсюлманите и може по-скоро само да закрепи властта на феодалните елементи още за известно време и да отдалечи икономическия прогрес на мюсюлманите. Икбал бе един от първите защитници на идеята за Пакистан, но при все това той съзнаваше очевидно цялата опасност и глупост на този план. Както пише Едуард Томпсън, Икбал в разговор с него е заявил, че той защищава Пакистан като председател на сесията на Мюсюлманската лига, но че той е уверен, че това ще бъде пагубно за Индия като цяло и специално за мюсюлманите. Възможно е Икбал да е променил своето решение или по-рано недостатъчно да е обмислил този въпрос, тъй като тогава последният не е имал голямо значение. Всичките му възгледи върху живота противоречат на последвалото развитие на идеята за Пакистан и раздялата на Индия.

През последните години на своя живот Икбал все повече и повече се обръщаше към социализма. Привличаха го огромните постижения на Съветска Русия. Дори стиховете му взеха друга насока. Няколко месеца преди смъртта си той, прикован от болест на легло, изпрати да ме викат и аз с радост се подчиних на неговия зов. Когато разговарях с него за много неща, аз чувствувах колко много общо имаме помежду си, въпреки различието, и колко лесно се спогажда човек с него. Той се предаде на спомени и минаваше от една тема на друга, а аз го слушах и говорех малко. Винаги съм се възхищавал от него и стиховете му, и с голямо удоволствие почувствувах, че му харесвам и че той има добро мнение за мен. Малко преди да си отиде, той ми каза: „Какво общо има между Джина и вас? Той е политик, а вие сте патриот.“ Надявам се, че между Джина и мене има много повече общо. Колкото се отнася до това, че съм патриот, аз не мисля, че това е особена рекомандация в наше време, поне в тесния смисъл на тази дума. При всичката ми голяма преданост към Индия, аз отдавна смятам, че нам е необходимо нещо по-голямо от любовта към собствената родина, за да разберем и разрешим дори нашите собствени проблеми и още повече — проблемите на целия свят изобщо. Но Икбал, разбира се, беше прав, като твърдеше, че аз не съм кой знае какъв политик, макар политическата дейност да ме бе завладяла и аз да станах нейна жертва.

ЗАРАЖДАНЕТО НА ТЕЖКАТА ПРОМИШЛЕНОСТ. ТИЛАК И ГОКХАЛЕ. ОТДЕЛНИТЕ ИЗБИРАТЕЛНИ КУРИИ

Стремейки се да определя истинската причина на индусо-мюсюлманския въпрос и да разбере какво се крие зад днешното искане да бъде създаден Пакистан и да бъде отделен от останалата страна, аз прескочих половин век. През това време станаха много промени и не толкова отвън, т. е. в правителствения апарат, колкото в настроенията на народа. Проведени бяха известни незначителни конституционни реформи; с тях често се гордеят, обаче те съвсем не промениха деспотичния и всеобхващащ характер на английското господство, не засягаха те и проблемите за мизерията и безработицата. В 1911 година Джамшеджи Тата постави основите на индийската тежка промишленост, като построи стоманолеярен завод в онази местност, която по-късно беше наречена Джамшедпура. Правителството се отнесе неодобрително към този опит да се построи промишлено предприятие и към други такива опити, и никак не ги насърчаваше. Стоманолеярната промишленост бе създадена първоначално главно с помощта на американски специалисти. На първо време тя бе много слаба, но войната през 1913—1914 година й дойде на помощ. После тя пак закрея и заводите бяха заплашени да преминат в ръцете на английски кредитори, но ги спаси помощта на патриотите.

В Индия започна да расте промишлен пролетариат; промишлените работници бяха неорганизирани, безпомощни, а извънредно ниското жизнено равнище на селячеството, от което те излизаха, пречеше да се повиши работната заплата и да се подобрят условията на труда. Колкото се отнася до неквалифицираните работници — съществуваха милиони безработни, от числото на които можеше да се черпи необходимата работническа сила и при тия условия нито една стачка не можеше да има успех. Първият Общоиндийски конгрес на профсъюзите бе организиран приблизително в 1920 година. Числеността на този нов пролетариат бе недостатъчна да промени политическата обстановка в Индия, промишлените работници бяха капка в морето на селяните и ратаите. В двадесетте години за пръв път се чу слабият глас на промишлените работници. Той можеше да бъде пренебрегнат, ако не бе руската революция, която изтъкна значението на промишления пролетариат. Освен това няколкото големи и добре организирани стачки накараха също да се обърне внимание на работниците.

Макар че селяни имаше навсякъде и аграрната проблема беше най-главната индийска проблема, но гласът на селяните не се чуваше и както политическите лидери, така и индийското правителство бяха забравили за тях. В първия етап на политическото движение в него господствуваше идеологията на върховете на средните класи, главно лицата на умствения труд и ония, които жадуваха да получат място в административния апарат. Със съзряването на Националния конгрес, основан в 1885 година, се яви нов тип ръководство, което се отличаваше с по-настойчив и по-непокорен характер и представляваше по-широк нисш слой от средните класи, а също така и студентите и младежта. Голямото движение в Бенгалия срещу нейното разделяне издигна много способни и бойки ръководници от този тип, но истински символ на новата ера бе Бал Гангадхар Тилак от Махаращра. По-старото ръководство също се представляваше от един маратх, човек сравнително млад и много способен — Гопал Кришна Гокхале. Революционни лозунги се чуваха навсякъде, възбуждението растеше и стълкновението ставаше неизбежно. Зада го избягнат, извикаха отново от неговото усамотение стария патриарх на Конгреса Дадабхай Наороджи, почитан навсякъде и смятан за баща на страната. Отдихът беше краткотраен и през 1907 година стана сблъскване, което външно завърши с победата на старите, умерени елементи. Но тази победа беше удържана само с помощта на организационния апарат и поради ограничения в ония времена състав на участниците в Конгреса. Нямаше съмнение, че огромното мнозинство политически съзнателни хора в Индия поддържаха Тилак и неговата група. В значителна степен Конгресът загуби своето значение и интересът се прехвърли върху други сфери от политическата дейност. В Бенгалия започнаха да действуват терористи. Те последваха примера на руските и ирландските революционери.

Мюсюлманската младеж също бе засегната от тези революционни идеи. Алигархският колеж се опитваше да задържа това развитие и по инициатива на правителството Ага-хан и други основаха Мюсюлманската лига, за да осигурят на мюсюлманите политическа трибуна и по такъв начин да ги отвлекат от Конгреса. Още по-важно, с първостепенно значение за по-нататъшното развитие на Индия, бе решението да се въведат отделни избирателни курии за мюсюлманите. Оттогава мюсюлманите можеха да изтъкват свои кандидатури и да бъдат избирани само от отделни избирателни курии. Така бе създадена политическа бариера, която изолираше мюсюлманите от останалото индийско население и върна назад процеса за обединение и сливане на индуси и мюсюлмани, който ставаше в продължение на векове и бе естествено ускорен от техническия прогрес. Тази бариера бе изпърво невисока, тъй като броят на лицата, които имаха право да гласуват, бе твърде ограничен, но с увеличаване броя на избирателите, тази бариера все нарастваше. Най-после това отделяне на мюсюлманите от индусите започна да обхваща всички области на обществения и социалния живот като язва, която поразява целия организъм. Това се отрази в градските и местни самоуправления и като краен резултат доведе до невероятни случаи на разцепление. Явиха се (наистина доста по-късно) отделни мюсюлмански профсъюзи, студентски организации и търговски палати. Тъй като мюсюлманите изоставаха във всички тия области, въпросните организации се явиха не от низините, като резултат на естествен развой, а изкуствено се насаждаха отгоре и ръководството им бе в ръцете на хора от стария полуфеодален тип. Така мюсюлманските средни класи и дори масите до известна степен бяха изолирани от хода на развитието, което обхващаше останала Индия. В Индия имаше и без това достатъчен брой групи, създадени или пазени от английското правителство за защита на собствените им частни интереси. Сега, с въвеждането на отделна избирателна курия за мюсюлманите, възникна още една таката мощна група.

Това не бе временно зло, което постепенно би изчезнало с развитието на политическото съзнание. Подхранвано от официалната политика, то растеше, разпространяваше се и засенчваше истинските политически, социални и икономически проблеми, стоящи пред страната. Разногласие и вражда изникваха там, където по-рано не съществуваха, и привилегированата група се оказа фактически отслабена поради това, че свикваше да разчита на поддръжка отгоре, а не на собствените си сили.

Естествената политика по отношение на изостаналите в културно и икономическо отношение групи и малцинства трябва да се състои в това да подпомага с всички средства техния растеж и да ликвидира тази изостаналост, особено като разпространява напредничава просвета. Нищо такова не бе направено нито за мюсюлманите, нито за другите изостанали малцинства, нито за угнетените касти, които най-много се нуждаеха от това.

Всичко се свеждаше до спорове около назначаване на нищожни длъжности във второстепенни административни учреждения и вместо да се повиши общото равнище, често се пренасяше в жертва личното достойнство.

По такъв начин отделните избирателни курии отслабиха ония групи, които и без това бяха слаби и изостанали; те насърчаваха сепаратистки тенденции и пречеха да се развива националното единство; те бяха отрицание на демокрацията, те създаваха нови групи от най-реакционен тип, които защищаваха собствените си частни интереси; те понижиха изискванията към хората и отвлякоха вниманието от истинските икономически проблеми на страна, които бяха общи за всички.

Тия курии, въведени отначало за мюсюлманите, се разпространиха и върху други религиозни малцинства и групи, докато Индия се оказа цялата разделена на множество изолирани части. Може би това щеше за късо време да донесе известна полза, макар аз да не я виждам, но вредата, която несъмнено нанесе във всички области на индийския живот, бе огромна.

В резултат на всичко това възникнаха всевъзможни сепаратистки тенденции и в края на краищата се дойде до искането за разделяне на Индия.

Когато бяха въведени тия отделни избирателни курии, лорд Морли бе държавен секретар по индийските работи. Той се противеше на тяхното въвеждане, но в края на краищата под натиска на вице-краля се съгласи. В своя дневник той изтъкваше опасностите, легнали в основата на тази политика, и предупреждаваше, че това неминуемо ще задържи развоя на представителните институти. Навярно именно това тъкмо е било целта на вице-краля и неговите колеги. В доклада на Монтегю — Челмсфорд за индийската конституционна реформа

(1918 година) отново се подчертаваше опасността от тия религиозни-общинни избирателни курии. „Да се разделя по признаците на религия и класа, значи да се създават враждебни политически лагери и да се принуждават хората да действуват като привърженици на една или друга група, а не като граждани на една страна. . . Затова ние смятаме, че всяка система на религиозно-общинните избирателни курии е сериозна пречка за развоя на принципа за самоуправление.“

Осма глава

ПОСЛЕДНИЯТ СТАДИЙ (2) НАЦИОНАЛИЗМЪТ СРЕЩУ ИМПЕРИАЛИЗМА

БЕЗПОМОЩНОСТТА НА СРЕДНИТЕ КЛАСИ. ПОЯВЯВАНЕТО НА ГАНДИ

Започна Първата световна война. В политическия живот се чувствуваше затишие главно поради разцеплението на Конгреса на две крила — крайни и умерени, а също и във връзка с ограниченията и изискванията на военното време. Обаче ясно се очерта една тенденция: разрастващата се в мюсюлманската среда средна класа се проникваше все повече от национално самосъзнание и тласкаше Мюсюлманската лига към сближаване с Конгреса. Тия организации дори започнаха да съгласуват своите действия.

През време на войната промишлеността се развиваше. Акциите на бенгалските ютени фабрики, на бомбайските, ахмадабадските и други текстилни предприятия даваха огромни дивиденди по 100 и 200%. Част от тия дивиденди отиваха в Данди[1] и в Лондон у собствениците на чужди капитали, вложени в Индия, а друга част увеличаваше богатството на индийските милионери. А при това работниците, които създаваха тия печалби, живееха при невероятно тежки условия — „в мръсни бордеи, разсадници на всевъзможни болести“, без прозорци и комини, без осветление, водопровод и канализация. И това беше близо до Калкута, която се именуваше град на дворци, град където господствуваше английският капитал! А в Бомбай, където индийският капитал играеше по-забележима роля, една комисия по обследването на хигиенните условия откри, че в стая с размер педнадесет на дванадесет фута[1] живеят шест семейства — тридесет души възрастни и деца. Три жени щяха наскоро да раждат и всяко семейство в тази стая имаше отделна печка. Това са особени случаи, но те не бяха чак толкова рядко. Те характеризират положението през двадесетте и тридесетте години на нашия век, когато известни подобрения бяха вече направени. Трудно е човек да си представи какви са били условията преди тия подобрения.[2]

---

[1] Данди — център на ютената промишленост в Шотландия. — Бел. ред.

Помня, че ми се е падало случай да посетя някои от тия свърталища и колиби, където живееха фабрични работници; дъхът ми спираше и аз излизах оттам замаян, обхванат от ужас и гняв. Помня също как слязох в една каменовъглена мина в Джхария и наблюдавах при какви условия работеха там нашите жени. Не мога да забравя нито онова, което се представи пред очите ми, нито ужаса, който изпитах, като видях, че хора са принудени да работят при такива условия. По-късно работата на жени под земята бе забранена, обаче сега отново ги пращат там, като обясняват, че за обслужване на военните нужди е необходима допълнителна работна сила; а в това време милиони мъже гладуват, защото нямат работа. Не липсват работници мъже, но тъй като заплатата в шахтите е ниска и условията на труда са ужасни, те не отиват да работят там.

В 1928 година една делегация на Конгреса на британските трейдюниони посети Индия. В отчета на тази делегация се казва, че „от година на година чаените храсти в Асам се просмукват от потта, глада и отчаянието на милиони индийци". Директорът на Управлението на народното здравеопазване в Бенгалия писа в своя отчет за 1927—28 година, че селянинът от тази провинция „живее на дажба, с която дори една мишка не би просъществувала повече от пет седмици".

Най-после свърши Първата световна война. Но мирът ни донесе не облекчение, не прогрес, а реакционно законодателство и военно положение в Пенджаб. Чувство на дълбок гняв и унижение обхвана нашия народ. Безкрайните разговори за изменение на конституцията и индианизация на държавния апарат се оказаха празни приказки, подигравка, тъй като през това време цялото мъжко население на нашата страна се изтребваше и непрекъснатият, безпощадният процес на експлоатация засилваше все повече нашата мизерия и подкопаваше жизнените сили. Ние станахме безпризорна, захвърлена на произвола на съдбата нация.

---

[1] Приблизително 20 кв. м — Бел. пр.

[2] Цитатите и фактите са взети от книгата B. Shiva Rao «The Industrial Worker in India» (Allen and Unwin, London, 1939), посветена на работническия въпрос и положението на индийските работници.

Но какво можехме да сторим, как можехме да променим този гибелен процес? Ние изглеждахме безпомощни жертви в ноктите на всемогъщо чудовище: нашите органи бяха парализирани — съзнанието ни притъпено. Селяните бяха наплашени и покорни, а промишлените работници по нищо не се отличаваха от тях. Средните класи, интелигенцията, които можеха да бъдат фар в тази сгъстяваща се мъгла, сами бяха обладани от общото униние. В известен смисъл те се намираха в още по-плачевно положение от селяните. Мнозина от тия декласирани интелигенти, откъснати от земята и неспособни да изпълнят каквато и да било физическа или техническа работа, пълнеха и без това растящата армия на безработни; безпомощни, обладани от чувство на безнадеждност, тия хора все по-дълбоко затъваха в тресавището. Малцината преуспяващи адвокати, лекари, инженери и чиновници не изменяха общата картина. Селянинът гладуваше, но многовековната неравна борба с околната среда го бе приучила на търпение и дори в глада и сиромашията си той запазваше спокойно достойнство и чувство на покорност пред всемогъщата съдба. Друго бяха средните класи, по-точно новата „дребна буржоазия“, която не бе минала през такива изпитания. Тия хора, недостатъчно зрели политически, измамени в своите очаквания, не знаеха накъде да се устремят, тъй като нито старото, нито новото им предлагаха някакви надежди. Те не бяха си намерили място да служат на общественото дело, не изпитваха удовлетворение, че създават нещо полезно, макар тяхната дейност да им донасяше страдание. Сковани от традициите, те се бяха родили старци, но древна култура не притежаваха. Тях ги привличаха съвременните идеи, но те не разбираха вътрешното им съдържание, не се проникваха от съвременното обществено и научно съзнание. Някои упорито се залавяха за мъртвите форми на миналото, като се мъчеха да намерят в тях облекчение на собствените си страдания. Но и там не можеше да се намери облекчение, тъй като, както казваше Тагор, ние не трябва да храним у себе си нещо, което е мъртво, тъй като мъртвото носи със себе си смърт. Други станаха малки и жалки подражатели на Запада. Подобно на хора претърпели крушение, в отчаянието си търсещи някаква надеждна опора за душата и тялото, и ненамиращи я, те безцелно плуваха в тъмните води на индийския живот.

Какво можехме ние да сторим? Как можехме да изтръгнем Индия от тресавището на нищетата и безнадеждността, което я поглъщаше. Та нашият народ бе давал „кръв и труд, сълзи и пот“ не само в продължение на няколко години страстен порив, страдание и бездействие, а през живота на много поколения. Този процес бе дълбоко проникнал в тялото и душата на Индия, отровил бе всички страни на нашия обществен живот като жестока болест, която, разрушавайки тъканта на белите дробове, убива бавно, но сигурно. Понякога ни се струваше, че е по-добре болестта да протече по-бързо и по-открито, като холера или чума; но тия мисли бяха преходни, тъй като авантюризмът към нищо не довежда, а баянията при сериозните болести не принасят полза.

И ето тогава дойде Ганди. Той бе като струя пресен въздух, която ни накара да разгърнем плещи и дълбоко да поемем дъх; подобно светлинен лъч той прерязa мрака и завесата падна от очите ни; подобно вихър той всичко разлюля и най-напред човешката мисъл. Ганди не дойде отгоре; той сякаш излезе из милионните маси индийци; говореше езика им и насочваше върху тяхното ужасяващо положение цялото си внимание.

„Слезте от гърбовете на селяните и работниците всички вие, които живеете от експлоатация — ни говореше той, — унищожете системата, която ражда тази нищета и тия страдания.“ И тогава понятието политическа свобода получи нова форма и доби ново съдържание. Много от онова, което той казваше, ние приемахме само отчасти или изобщо не го приемахме. Но това бе второстепенно нещо. Същността на неговото учение бяха безстрашието и правдата и свързаното с тях действие, винаги насочено към благото на народните маси. В нашите древни книги е казано, че най-висшият дар и за отделния човек, и за народа е абхай (безстрашието) — понятие, което включва не само физическо мъжество, но и липса на страх в съзнанието. В зората на нашата история Джанака и Яджнавалкия[1] казваха, че народните водачи трябва да вселят безстрашие в народа. Но при господството на англичаните най-разпространеното в Индия чувство беше страхът — всепроникващ, смазващ, задушаващ страх: страх от армията, от полицията, от вездесъщата тайна служба; страх от чиновниците, от законите, които носят гнет, от затвора; страх от лакея на земевладелеца, страх от лихваря; страх от безработицата и глада, които винаги стояха на прага. Срещу този всеобхващащ страх се вдигна спокойният и решителен глас на Ганди. „Не бойте се“ — казваше той. Беше ли това така просто? Не дотам. Но страхът създава призраци, които са по-ужасни от самата действителност, а действителността, ако спокойно я разглеждаш и си готов на всякакво изпитание, става по-малко страшна.

---

[1] Джанака — владетел на Вадеха (7 века пр. н. е.). Той бил покровител на филисофа Яджнавалкия. Влязъл е в древноиндийския епос Рамаяна като един от героите. Яджнавалкия (около 7 век пр. н. е.) — един от създателите и видните представители на философската система на веданта. — Бел. ред.

Така съвсем внезапно черният плащ на страха бе свален от раменете на хората, макар и не напълно и както страхът е спътник на лъжата, така и правдата върви след безстрашието. Индийският народ не стана по-правдив от по-рано, характерът му не се промени в един миг, но общата промяна бе съвсем очевидна, тъй като намаля необходимостта от лъжа и преструвка. Тази промяна бе психична, сякаш някой специалист по психоанализ, проникнал дълбоко в миналото на болния, установи произхода на неговите комплекси, разясни ги и по тоя начин избави болния от тяхното бреме.

Станала бе и друга психична реакция: явило се бе чувство на срам за нашето дълго подчинение на чуждия господар, което ни бе отхвърлило назад, бе ни унизило и изникна стремеж на всяка цена да се избавим от това подчинение.

Може би и ние не станахме по-правдиви, отколкото бяхме, но Ганди винаги стоеше пред нас като непоколебим символ на правдата; той ни стягаше, той ни засрамваше и ни учеше на истината. Що е истина? Аз не мога да дам на това точен отговор и възможно е нашата истина да е относителна и абсолютната истина да е недостъпна за нас. Различните хора могат да имат и имат различна представа за истината и всеки човек се намира под силното влияние на своя произход, възпитание и подбуди. Това се отнася и до Ганди. Но във всеки случай собственото чувство на всеки човек и съзнанието му подсказват що е истина. Според това определение аз не познавам човек, който да е бил по-правдив от Ганди. Това е опасно качество за политически деец, тъй като той разкрива душата си и позволява на хората да видят как са формирани неговите убеждения.

Степента на влиянието на Ганди върху милионите индийци бе различно. Едни напълно промениха живота си, други се поддадоха на влиянието му само донейде и силата на това влияние върху тях отслабваше, макар и да не изчезваше съвсем, тъй като да се освободиш напълно от влиянието на Ганди бе невъзможно. Различните хора различно възприемаха неговото учение и на този въпрос всеки си дава собствен отговор. Някои можеха да отговорят с думите на Алкивиад: „Поне никой от нас, когато ние слушаме известен оратор — бил той дори и най-добрия оратор — няма, така да се каже, нищо общо с него, но когато слушаме тебе или някой друг, който предава твоите думи, дори той да е посредствен оратор, всички, които го слушат — жени, мъже, деца — ние всички сме разтърсени и завладяни. Поне аз, ако не се боях, че ще ви се сторя съвсем пиян, под клетва ще ви кажа какво сам съм изпитал при неговите думи и изпитвам и досега. Когато слушам Сократ, сърцето ми „подскача“ много по-силно отколкото у човек, който е дошъл в изстъпление като корибантите[1], сълзи се леят при речите му. Аз видях, че и мнозина други изпитват същото.

Когато слушах Перикъл и други добри оратори, аз признавах, че те добре говорят, но нищо подобно не изпитвах; душата ми не се вълнуваше и не негодуваше, че моят живот е живот на роб. Но ето този Марций[2] често ме докарваше в такова състояние, че си мислех: заслужава ли да се живее така, както аз живея?!

Това е единственият човек, пред когото изпитвам онова, което по общо мнение съвсем не ми е свойствено — чувството на срам пред когото и да е. Аз само пред Сократа не се срамувам. Признавам безсилието си да му противореча и че не трябва да нарушавам неговите повели; но щом си отида от него, увлича ме онази почит, с която ме огражда тълпата. Затова аз бягам от него, спасявам се с бягство; а когато го видя, срам ме е за обещанията, които съм му давал. . .

Аз вече съм уязвен от онова, което причинява още по-силна болка (от ухапването на змия), уязвен съм. . . в сърцето или в душата, или както щете го наречете. . . .“[3]

---

[1] Корибанти — митически жреци на Цибела — малоазийско божество, на което се покланяли също и в Гърция. Култът на Цибела е имал характер на бесни оргии. Бел. ред.

[2] Марций — герой от гръцката митология. Прославен флейтист. — Бел. ред.

[3] Платон, Пир.

ПОД РЪКОВОДСТВОТО НА ГАНДИ КОНГРЕСЪТ СТАВА ДЕЙСТВЕНА ОРГАНИЗАЦИЯ

Когато Ганди влезе за пръв път в Индийския национален конгрес, той незабавно измени неговия устав напълно. Той превърна Конгреса в демократична и масова организация. Конгресът и по-рано бе демократична организация, но съставът му бе ограничен с представители на висшите класи. Сега в него навлязоха селяни и в новия си вид той започна да добива характер на широка селска организация с голяма надслойка от представители на средните класи. В последствие преобладаването на селяни се засили. Влязоха и промишлени работници, но един по един, а не организирано.

Основа и цел на тази организация стана действието, осъществявано с мирни средства. По-рано се смяташе, че съществуват две възможности: преговори и вземане на резолюции или терористична дейност. И едното, и другото бе отхвърлено, при което тактиката на терора бе осъдена като противоречеща на основната политика на Конгреса. Изработен бе нов метод на действие: станал абсолютно мирен, той все пак съдържаше в себе си неподчинение на онова, което се смяташе за неправилно и следователно значеше готовност да се понесат наказанията и страданията, съпровождащи това неподчинение. Ганди бе пацифист от своеобразен тип, тъй като бе човек на действието, преизпълнен с динамична енергия. В него нямаше покорност пред съдбата, или пред онова, което той смяташе зло; той бе винаги готов за съпротива, но тая съпротива бе мирна и се проявяваше в учтива форма.

Налагаха се действия двояки. Първо, действие свързано с противодействие и съпротива на чуждата власт, второ, действие свързано с борба срещу нашето собствено социално зло. Освен основната цел на Конгреса — освобождаване на Индия чрез мирни действия — главните точки от програмата на Конгреса бяха: национално единство, което предполагаше разрешаване на проблемата за малцинствата, подобряване положението на угнетените класи и избавяне от проклятието на недокосваемостта.

Разбирайки, че главна опора на английското господство са страхът, престижът, доброволното или принудително сътрудничество от страна на народа и известни обществени класи, материално заинтересовани от господството на англичаните, Ганди поведе борба срещу тия основи. Той приканваше да се откажат от почетните титли и макар само малцина от притежателите на тия титли да се отзоваха на неговия зов, народът загуби уважение към титлите, подарени от англичаните, и те станаха символ на падение. Появиха се нови норми и ценности. Разкошът и великолепието на дворците на вице-краля и князете, които произвеждаха по-рано толкова силно впечатление, изведнаж се показаха крайно глупави, просташки и дори срамни върху фона на мизерията и народните страдания. Богатите започнаха по-малко да изнасят на показ своето богатство; мнозина от тях започнаха поне външно да водят по-скромен живот и по дрехите си почти не се отличаваха от простия народ.

Старите лидери на Конгреса, възпитани в други, по-консервативни традиции, трудно се приспособяваха към това ново течение; те бяха разтревожени от подема на масите. Но вълната на новите настроения, която се понесе над страната, бе толкова мощна, че някои от тях също се проникнаха от тия настроения. Само малцина излязоха от Конгреса и между тях бе М. А. Джина. Той напусна Конгреса не поради разногласията по въпроса за отношенията между индуси и мюсюлмани, а защото не можеше да се приспособи към новата и по-напредничава идеология, а още повече, защото му бяха неприятни тълпите от окъсани хора, говорещи езика на Хиндустан, които бяха нахълтали в Конгреса. Той смяташе, че политиката — това е по-висша материя, с която трябва да се занимават в законодателната палата или в тясна комисия. За няколко години той съвсем слезе от сцената и реши завинаги да напусне Индия. Той се настани в Англия и преживя там няколко години.

Разправят, и струва ми се не без основание, че индийците по устройството на своя ум са склонни към квиетизъм.[1] Възможно е у древните народи да се е изработило такова отношение към живота, към това води също и многовековната традиция на философското мислене. Но Ганди, който бе типичен син на Индия, представлява пълна противоположност на квиетизма. Ганди е олицетворение на енергия и дейност, той не губи времето си напразно; той не само действува сам, но кара и другите да действуват. Той повече от всеки друг се е борил с квиетизма на индийския народ и го е изкоренявал.

Ганди ни изпрати в селата и селищата; в селските области закипя работата на множество проповедници на новото учение за действието. Това раздвижи селячеството; то започна да се пробужда от своята летаргия. Върху нас то оказа друго, но все така силно действие, тъй като ние в същност за пръв път виждахме живота на селянина в неговата глинена колиба, с постоянно надвисналата над него заплаха на глада. Тия пътувания ни помогнаха да изучим икономиката на Индия по-добре, отколкото книгите и учените доклади. Емоционалният подем, който ние изпитвахме, доби конкретен израз и подкрепа, и оттогава вече ние не можехме да се върнем към стария живот или към нашите стари норми, колкото и да се променяха нашите възгледи.

---

[1] Квиетизъм — мистично-съзерцателно отношение към живота.

Ганди имаше ясно определени схващания по икономическите, социалните и други въпроси. Той не се опитваше да натрапва всичките си възгледи на Конгреса, макар че продължаваше да развива своите идеи, и макар че понякога, в процеса на работата, внасяше в тях новото, което излагаше в своите съчинения. Обаче някои свои възгледи той все пак се стараеше да внуши на Конгреса. Ганди действуваше предпазливо, тъй като искаше сами хората да тръгнат след него. Понякога той отиваше твърде далеч в Конгреса и тогава трябваше да отстъпва. Не всички приеха неговите възгледи в цялата им съвкупност; мнозина не се съгласяваха с неговите основни принципи, но повечето ги приеха в онази видоизменена форма, приспособена за съществуващите в онова време обстоятелства, в която те бяха приети от Конгреса. В две отношения възгледите, легнали в основата на неговото учение, оказаха макар и не напълно ясно, но силно влияние: а) към всичко да се отнасяш с критерия — доколко това е полезно за масите и б) никога да не забравяш значението на прилаганите средства, дори ако преследваната цел е справедлива, тъй като средствата управляват целта и я променят.

По своята същност Ганди беше човек на религията, индус до глъбините на душата си, но неговата религиозна концепция нямаше нищо общо с догмата, обичая или ритуала[1]. Основата на тази концепция се заключаваше в твърдата му вяра в моралния закон, който той нарича закон на правдата или любовта. Правда и ненасилие за него е едно и също или две различни страни на едно и също понятие, за него тия две думи взаимно се почти заменят. Той смята, че е възприел духа на индуизма и отхвърля всеки текст и всяко действие, които не са в съгласие с неговата идеалистична представа за онова, което трябва да представлява от себе си индуизмът, като ги нарича интерполация, или по-късни наслойки. „Аз се отказвам — казваше той — да бъда роб на прецедентите или порядките, които не мога да разбера и да защищавам върху морална основа.“ По такъв начин в своята дейност той е съвсем свободен да си избира път по свое схващане, да изменя собствените си възгледи, да се приспособява, да развива своята философия за живота и действието, като се ръководи в качеството на върховен критерий само от моралния закон, както той го разбира. Може да се спори върху това, правилна ли е или лъжлива тази философия, но Ганди иска човек да прилага този основен критерий към всичко и особено към самия себе. И в политиката, и в другите области на живота това създава за средния човек трудности и често поражда недоразумения. Но никакви трудности не могат да накарат Ганди да кривне от избрания прав път, макар в известни граници той постоянно да се приспособява към изменящите се обстоятелства. Всяко преобразование, което той предлага, всеки съвет, който дава на другите, той незабавно прилага към самия себе. Той винаги започва със себе си; думите му и делата му съответствуват едно на друго, както ръкавицата на ръката. По такъв начин каквото и да се случи, той никога не губи своята цялостност, неговият живот и работата му винаги представляват едно органично цяло. Дори неговите очевидни неслуки, сякаш още повече го възвишават.

---

[1] През януари 1928 година Ганди, обръщайки се към Федерацията на международните братства, казваше: „Въз основа на дълги размишления и опит аз дойдох до извода, че: 1) всяка религия е истинна; 2) всяка религия съдържа в себе си известни заблуди; 3) всички религии почти ми са така скъпи, както и моя индуизъм. Аз се отнасям към другите вери със същото благоговение, както към собствената си. Следователно мисълта за преминаване от една вяра в друга е глупава. Молейки се за другите, ние не трябва да казваме: „Господи, дай им светлината, която си дал на мене“, а трябва да молим: „Дай им всичката светлина и правда, които са необходими за върховното развитие.“

А как Ганди си представляваше оная Индия, която той имаше намерение да построи съобразно собствените си стремежи и идеали? „Аз ще се боря за такава Индия, в която найбедните люде ще чувствуват, че това е действително тяхна страна, в чиито строеж те ще имат решаващ глас. Ще се боря за Индия, където няма да има висши и нисши класи хора, за Индия, където всички общини ще живеят в пълно съгласие . . . В такава Индия не може да има място за проклятието на недокосваемостта, или такъв бич като алкохола и наркотиците. . . Жените ще се ползуват от същите права, както и мъжете . . . Такава е Индия на моята мечта.“ Горд със своето индуско наследство, той се опитваше едновременно да придаде на индуизма нещо като универсализъм и призна всички религии за носители на истината. Той не искаше да прави по-тясно своето културно наследство. „Индийската култура — пишеше той — не е напълно индуска, мюсюлманска или някаква друга. Тя е сплав от всичките." „Аз искам — казваше той по-нататък — вятърът на културата от всички страни свободно да вее в моята къща. Но не искам той да ме поваля. Не искам да живея в дома на други хора като неканен гост, като просяк или роб." Възприел съвременните идейни течения, той все пак никога не се откъсваше от собствените си корени и здраво се държеше за тях.

Така той се зае да възстанови духовното единство на народа, стремейки се да сломи преградата, която отделяше малобройните връхчета, проникнати от западен дух, от масите, мъчейки се да намери живи елементи в старите корени и, опрян върху тях, да изтръгне масите от тяхното вцепенение и неподвижност, да ги раздвижи. Основното впечатление, което оставя неговата цялостна и в същото време разностранна натура, това е еднаквостта му с масите, духовната общност с тях, поразителното чувство на единство с обезнаследените и нищите не само в Индия, но и в целия свят. Дори религията, като всичко останало, минава на втори план пред оня страстен стремеж да издигне обезнаследения народ. „Една полугладна нация не може да има нито религия, нито изкуство, нито организация" — казваше той. „Онова, което може да бъде полезно за гладуващите милиони, ми се представя прекрасно. Днес ще дадем преди всичко онова, което е насъщно необходимо за живота, а всичко онова, което го разкрасява, ще дойде после. . . Аз искам такова изкуство и такава литература, които могат да говорят на милионите." Всичките му мисли бяха винаги погълнати от съдбата на тия милиони нещастни несретни обезнаследени и винаги сякаш се въртяха около тях. „Ние трябва да бъдем винаги изпълнени с готовност и ентусиазъм да служим на милионните маси." Той говореше, че най-голямото му желание е „да изтрие сълзите на всички люде". Не е чудно, че този човек, който притежаваше изумителна енергия, вяра в себе си и необикновена сила на духа, който се стремеше към равенство и свобода за всички, но който във всичко това изхождаше от интересите на бедните, омагьоса индийските маси и ги привлече към себе си като магнит. На тях се струваше, че той съединява миналото с бъдещето и че благодарение на него мрачното настояще е сякаш някакъв преходен стадий към онзи бъдещ живот и надежда. Това се отнася не само до масите, но също и до интелигентите и до другите слоеве, макар те често да изпадаха в смут и объркване и да им бе по-трудно да се откажат от здраво усвоените навици По такъв начин той направи огромен психичен преврат не само сред своите последователи, но също сред своите противници и многобройната категория неутрални лица, които дотогава не знаеха какво да мислят и какво да вършат.

Конгресът се намираше във властта на Ганди, но това бе своеобразна власт, тъй като Конгресът бе подвижна, непокорна, разнородна организация с множество различни мнения и не бе лесно да го насочиш в един или друг път. Често Ганди бе готов на отстъпки, като зачиташе желанията на другите, понякога дори се съгласяваше на решения, противоположни на това, което той предлагаше. Но по редица въпроси, които смяташе за принципни, той бе непреклонен и неведнаж ставаше разрив между него и Конгреса. Той бе винаги символ на войнствения национализъм и борбата за независимост на Индия, ярък противник на всички ония, които се стремяха да я покорят и именно около този символ се обединяваха хората и признаваха Ганди за свой водач, макар дори да се различаваха от него по други въпроси. В моменти на затишие те не винаги признаваха неговото ръководство, но когато борбата ставаше неизбежна, на първо място се издигаше този символ и всичко останало минаваше на заден план.

Така в 1920 година Националният конгрес и до голяма степен цялата страна поеха по този нов още непознат път и неведнаж влизаха в стълкновение с английските власти. Стълкновението бе неизбежна последица както на приложените нови методи, така и на новата обстановка, която сега се създаде, но тия действия бяха извикани не от политическа тактика и не от маневри, а от стремежа да се увеличи силата на индийския народ, тъй като само силен той може да добие независимост и да я запази. Следваха една подир друга кампании на гражданско неподчинение; участниците в тях понасяха невероятни страдания. Но тъй като хората отиваха срещу тях съзнателно, тия страдания им придаваха нови сили, обратно на ония страдания, които се търпят против волята, и които предизвикват отчаяние и пораженско настроение. Също така страдаха и ония, които не искаха да вземат участие в борбата, защото жестоките правителствени репресии се разпространиха и над тях. Понякога дори ония, които съзнателно водеха борбата, се оказваха сломени и капитулирваха. Но мнозина оставаха твърди и верни на своето дело, закалявайки се в борбата. Никога, дори в най-тежките за него времена, Конгресът не капитулира пред силата и не се покори пред чуждата власт. Той си оставаше символ на страстния индийски стремеж към независимост, на индийската воля за съпротива срещу чуждото господство. Именно затова огромен брой индийци му съчувствуваха и търсеха неговото ръководство, макар мнозина от тях да бяха твърде слаби и нерешителни, за да предприемат каквито и да било действия, или пък обстоятелствата не им позволяваха това. Конгресът в известен смисъл бе партия, но той представляваше едновременно обща платформа за няколко партии,в същност това бе нещо много по-голямо, тъй като той отразяваше съкровените стремежи и надежди на широките маси на нашия народ. Макар неговите списъци да наброяваха много членове, те само слабо отразяваха широкия характер на движението, тъй като броят на членовете се определяше не само от желанието на хората да влязат в редовете на Конгреса, но също от способността ни да се свържем с отделни селища. Често (както и сега) ние се превръщахме в нелегална организация, несъществуваща в очите на закона, и нашите книги и документи се изземваха от полицията.

Дори в периоди, когато не се провеждаха кампании на гражданско неподчинение, все пак се поддържаше общата линия да не се сътрудничи на британския държавен апарат в Индия, макар това несътрудничество да нямаше войнствен характер. Разбира се, това не значеше отказ от сътрудничество с англичаните само защото са англичани. Когато в много провинции бяха създадени конгресистки правителства, естествено, реализираше се широко сътрудничество в служебната и правителствена дейност. Обаче и тогава обстановката не се променяше съществено и се разработваха инструкции, които определяха поведението на членовете на Конгреса, когато те не са при изпълнение на служебните си задължения. Между индийския национализъм и чуждестранния империализъм не можеше да има траен мир, макар от време на време компромисите и отстъпките да бяха неизбежни. Само една свободна Индия е в състояние да сътрудничи с Англия върху принципа на равноправието.

КОНГРЕСИСТКИТЕ ПРАВИТЕЛСТВА В ПРОВИНЦИИТЕ

След дългогодишна работа на различните комисии и комитети, а също и след много дебати, английският парламент прие в 1935 година Закон за управлението на Индия. Той предзиждаше известна автономия за провинциите и създаване на федерална система, но съдържаше толкова уговорки и ограничения, че в същност както политическата, така и икономическата власт продължаваха да си остават съсредоточени в ръцете на английското правителство. По известен начин той дори потвърдяваше и разширяваше правата на изпълнителната власт, която бе отговорна само пред това правителство. Федералната система бе построена така, че да изключва възможността на какъвто и да е истински прогрес и представителите на индийския народ се лишаваха от най-малката възможност да въздействуват върху държавния апарат, намиращ се под английски контрол, или пък да го променят. Изменения и подобрения можеха да се правят само от английския парламент. По такъв начин тази схема бе не само реакционна, но дори не съдържаше никакви предпоставки за развитие, тъй като тези предпоставки можеха да бъдат създадени само в резултат на едни или други революционни действия. Новият закон затвърди съюза между английското правителство и князете, земевладелците и другите реакционни елементи в Индия; увеличи броя на отделните избирателни курии, като засили чрез това сепаратистките тенденции; закрепи господствуващото положение на англичаните в търговията, промишлеността, банковото дело и корабоплаването, като при това законът забраняваше каквито и да било промени или, както се наричаха, „дискриминации“ в това положение.[1] Англичаните си запазваха пълен контрол над финансите, въоръжените сили и външната политика на Индия. В резултат вице-кралят стана дори още по-могъщ от по-рано.

В ограничените рамки на провинциалната автономия предаването на властта бе, или изглеждаше значително по-съществено. Обаче положението на народното правителство в провинциите бе твърде особено. Върху него продължаваха да се разпростират всички ограничения от страна на вице-краля и централната власт, която пред никого не бе отговорна; дори губернаторът на провинцията можеше като вице-краля да се намесва да налага вето, да издава със собствената си власт закони и да върши почти всичко каквото му хрумне, макар то да е в пълно противоречие с мнението на народните министри и законодателното събрание на провинцията. По-голямата част от държавните приходи бе предадена на различни материално заинтересовани групи и не можеше да бъде използувана. Административният апарат и полицията се намираха под особена защита и министрите почти нямаха възможност да ги докоснат. И апаратът, и полицията се придържаха о чисто авторитарни възгледи и както и по-рано се смятаха подчинени на губернатора, а не на министрите. И все пак, именно чрез тия хора народното правителство трябваше да действува. Цялата сложна система на управлението, от губернатора до дребния чиновник и полицая, си оставаше непобутната, само някъде между тях се включиха няколко министри, отговорни пред избраното от народа законодателно събрание, които се мъчеха да направят нещичко според силите си. Ако губернаторът (който представляваше английските власти) и подчинените му ведомства бяха в съгласие с министерствата и сътрудничеха с тях, държавният апарат можеше да работи нормално. В противен случай (а това бе по-вероятно, защото политиката на народното правителство и прилаганите от него методи коренно се отличаваха от старите авторитарни порядки, свойствени на полицейска държава) неизбежни бяха постоянни конфликти. Дори и в този случай, ако губернаторът и подчиненият му апарат не се различаваха явно в мненията си с народното правителство и открито не проявяваха нелоялност към неговата политика, те все пак имаха възможност да саботират, да задържат, да променят и свеждат до нула предлаганите или провежданите мероприятия на правителството. Законът не предвиждаше нищо, което би могло да попречи на губернатора или на вице-краля да върши каквото му скимне, дори без участието на правителството и законодателното събрание. Единствената реална причина, която ги спираше, бе страхът от конфликт. Министрите можеха да си дадат оставката, можеше да не се намерят други кандидати, които да получат поддръжката на мнозинството в законодателното събрание, а след това, можеше да дойдат и народни смутове. Това бе старият конфликт (за правата) между монарха и парламента, който така често се среща в другите страни и който води до революции и до сваляне на кралете от престола. Тук кралят бе на всичко отгоре чуждестранна власт, поддържана от чужда военна и икономическа мощ и имаше специални интереси, а също и индийски лакеи на англичаните.

---

[1] Представителите на английската промишленост и търговия в Индия и досега яростно се съпротивляват на отмяната на тия забрани. През април 1945 година Централното законодателно събрание, въпреки противодействието на англичаните, взе резолюция, която изискваше отмяна на забраните. Индийските националисти и, разбира се, всички индийски партии и групи решително държат за отмяна на тия ограничения и, то се знае, най-много искат да постигнат това индийските промишленици. Но характерно е, че представителите на индийските делови кръгове в Цейлон искат да бъдат въведени там точно същите покровителствени мерки, срещу които те така справедливо протестират, когато става дума за английските предприятия в Индия. Личната заинтересованост лишава хората не само от чувство на справедливост, но дори от способност за най-елементарно логично мислене.

Приблизително по същото време Бирма бе отделена от Индия. В Бирма се водеше борба между английските, индийските и до някъде китайските икономически и търговски интереси. Затова Англия водеше политика на насърчаване антииндийските и антикитайските настроения сред бирманския народ. Известно време тази политика даваше своите плодове, но когато англичаните отказаха на бирманците да им дадат свобода в Бирма, изникна мощно прояпонско движение, което се прояви в 1942 година в момента на японското нашествие.

Законът от 1935 година срещна остра опозиция от страна на всички кръгове на индийската общественост. Членовете на този закон, които се отнасяха до провинциалната автономия, бяха подложени на сурова критика за многобройните уговорки и за пълномощията, които се даваха на губернаторите и на вице-краля. Но още по-голямо възмущение извикаха членовете на този закон за създаването на федерация. Срещу федерацията по принцип нямаше възражения; според общото мнение федералната система е приемлива за Индия, но този вид федерация, която бе предложена, увековечаваше британската власт и господството на британския капитал в Индия. Влезе в действие само онази част от конституцията, която се отнасяше до провинциалната автономия, и Конгресът реши да излезе в изборите със свои кандидати. Но ожесточени спорове в Конгреса предизвика въпросът, трябва ли да се поема в рамките на ония права, които предвижда законът, отговорност за създаване на правителства в провинциите. В повечето провинции Конгресът удържа в изборите блестяща победа и все пак в Конгреса имаше колебание трябва ли да се създават конгресистки правителства, докато не бъде ясно заявено, че няма да има никаква намеса от страна на губернатора или вице-краля. След няколко месеца бяха дадени неопределени уверения по този повод и през юли 1937 година се създадоха конгресистките правителства. В края на краищата такива правителства бяха образувани в осем провинции от единадесет. Останалите три бяха Синд, Бенгалия и Пенджаб. Синд бе малка, наскоро образувана и неустойчива провинция. В Бенгалия Конгресът бе най-голямата партия в законодателното събрание, но тъй като не разполагаше там с абсолютно мнозинство, той не взе участие при формиране на правителството. Тъй като Бенгалия (или по-точно Калкута) бе главна щаб-квартира на английския капитал в Индия, европейските търговски кръгове бяха извънредно широко представени в законодателното събрание. Броят им бе нищожен (няколко хиляди души) и все пак те получиха двадесет и пет места, докато цялото немюсюлманско население на провинцията, което наброяваше около 17 милиона човека (без „излъчените от кастите") получи петдесет места. По такъв начин английската група в законодателното събрание играе важна роля в политическия живот на Бенгалия и може да създава и да разтуря правителството.

Конгресът не можеше да признае Закона от 1935 година дори като временно разрешение на индийския проблем. Той се бе посветил на борба за независимост и трябваше да се бори срещу този закон. Обаче мнозинството на Конгреса взе решение да участвува в осъществяването на провинциалната автономия. По такъв начин Конгресът водеше двустранна политика, която се състоеше в това, че продължава борбата за независимост и същевременно провежда чрез законодателните органи конструктивни реформи. Агарарният въпрос изискваше особено бързо разглеждане.

Подлагаше се на обсъждане въпросът за участието на конгресистите в коалиционните правителства заедно с представители от другите групи, макар това да не беше необходимо, тъй като Конгресът имаше явно мнозинство. И все пак бе желателно да се привлекат към участие в работата на правителството колкото може повече хора. Сама по себе си коалицията не беше нещо лошо; и наистина в Пограничната провинция[1] и в Асам се споразумяха за създаване на коалиция. По същество самият Конгрес бе един вид коалиция или единен фронт на различни групи, обединени помежду си от общия стремеж за независимост на Индия. Въпреки разнородния му състав, той имаше дисциплина, социални възгледи и способност да води борбата с присъщите му мирни средства. По-широка коалиция би означавала обединение с хора, които имат съвсем други политически и социални възгледи, хора заинтересовани преди всичко да получат високи постове и министерски портфейли. При създаденото положение бяха неизбежни стълкновенията с представителите на английските интереси — вице-краля, губернатора, висшите чиновници, а също така и конфликти с могъщите частни интереси в селското стопанство и промишлеността по аграрните въпроси и по въпроса за положението на работниците. Елементите, които се намираха вън от Конгреса, бяха обикновено консервативни в политическо и социално отношение, някои от тях си бяха открити кариеристи. Ако такива елементи влезеха в правителството, те биха могли да отслабят цялата наша социална програма или във всеки случай да я саботират и възспират. Можеше също да се установят връзки с губернатора чрез другите министри. Необходим беше единен фронт срещу английската власт. Всеки пробив в този фронт би навредил на нашето дело. Биха липсвали спояващ цимент, взаимна лоялност, единна цел; в мислите и действията на отделните министри би липсвало единство.

---

[1] Има се пред вид Северозападната погранична провинция. — Бел. ред.

Разбира се, в нашия обществен живот имаше много хора, които можеха да се нарекат политици и нищо повече — хора на кариерата — както в хубавия, така и в лошия смисъл на тази дума. В Конгреса и в другите организации имаше както способни, искрени и проникнати от патриотизъм мъже и жени, така и кариеристи. Но още от 1920 година Конгресът бе нещо по-голямо от една проста реформаторска политическа партия. Той бе окръжен от атмосфера на революционно действие, както реално, така и потенциално, което често го поставяше извън рамките на закона. Фактът, че това действие не бе свързано с насилие, с нелегална дейност и заговори, които обикновено съпровождат революционното действие, не го лишаваше от революционния му характер. Може да се спори дали това действие бе правилно или неправилно, ефикасно или неефикасно, но несъмнено бе, че то изискваше голямо хладнокръвие, мъжество и издръжливост. Може би по-лесно е да се извършат отделни героични постъпки, свързани дори със саможертва, отколкото съзнателно да се отказваш почти от всичко, което дава животът — от ден на ден, от месец на месец, от година на година. Такова изпитание малцина са способни да издържат, където и да се намират, и поразително бе какво голямо число хора успешно го издържаха в Индия.

Конгресистите се стараеха в законодателните събрания да проведат колкото може по-скоро законодателни мероприятия съответно интересите на работниците и селяните преди някаква криза ди ги е извадила от строя. Чувството за неизбежна криза се усещаше винаги, то произтичаше от цялата обстановка. Почти във всички провинции съществуваха втори камари, избрани от твърде ограничено число избиратели и застъпващи по такъв начин могъщите частни интереси в селското стопанство и промишлеността. Съществуваха също и други пречки, за да бъдат приети прогресивни закони. Образуването на коалиционни правителства би увеличило тия трудности, затова бе решено отначало да не се създават такива правителства с изключение в Асам и Пограничната провинция.

Това решение само по себе си съвсем не бе окончателно и се имаше пред вид възможността да бъде изменено, обаче бързото развитие на събитията затрудни тия изменения и конгресистките правителства в провинцията се намираха пред многобройни сложни проблеми, които упорито изискваха разрешение. През следващите години имаше много спорове относно това, колко мъдро е взетото решение, и по този въпрос мненията бяха различни. Наистина лесно е да се проявява мъдрост след като събитието е станало, но аз все пак съм склонен да мисля, че изхождайки от политически съображения и вземайки под внимание положението, в което се намирахме, това бе за нас естествено и логично решение. Вярно е обаче и това, че от гледището на проблемата за религиозните общини последиците от него бяха неблагоприятни: у мнозина мюсюлмани се появи недоволство и чувство на изолираност. Това бе от полза за реакционните елементи, които използуваха такива настроения, за да закрепят своите собствени позиции сред известни групи.

В политическо и юридическо отношение новата конституция и създаването в провинциите на конгресистки правителства не изменяха съществено системата на английското управление. Действителната власт си оставаше в същите ръце, в които тя отдавна се намираше. Но психичната промяна бе огромна и сякаш по цялата страна мина електрически ток. Тази промяна бе по-забележима в селата отколкото в градовете. При все това работниците от промишлените центрове реагираха на тия промени не по-малко от селяните. Хората бяха обхванати от чувство на голямо облекчение, от чувство на освобождаване от някаква смазваща ги тежест; освободена бе тъй дълго скованата енергия на масите и тя започна да се проявява навсякъде. Изчезна, поне временно, страхът от полицията и агентите и дори у най-бедния селянин се появи чувство на самоуважение и вяра в собствените си сили. За пръв път той разбра, че представлява сила, която не може да бъде игнорирана. Правителството престана да бъде незнайно и неуловимо чудовище, отделено от него чрез непроницаемата стена от чиновници, достъпът до които бе труден (без да се говори за влияние върху тях) и които се стараеха да измъкнат от него колкото се може повече. Сега високите постове заеха хора, които той често виждаше и слушаше, и с които се случваше да разговаря; например някои от тия хора някога бяха лежали в затвора с него и между тях се бе създало чувство на другарство.

В резиденциите на провинциалните правителства, в тия цитадели на старата бюрокрация можеше да се наблюдават много символични сцени. Тия провинциални секретариати, както ги наричаха, където се помещаваха всички държавни учреждения, по-рано представляваха светая светих на властта, от където излизаха тайнствени заповеди, на които никой не можеше да се противопоставя. Входът в зданието се пазеше от полицаи и часовои с червени мундири и блестящ кинжал на пояса. И само оня, който имаше някакъв късмет, който притежаваше голяма смелост или натъпкана кесия, можеше да мине край тях. А сега тълпи от хора — граждани и селяни — влизаха в тия светилища и се разхождаха там почти безпрепятствено. Интересуваше ги всичко. Те се отбиваха в заседателната зала на събранието, те надникваха дори в кабинетите на министрите. Не можеше да ги спреш, тъй като те вече не се смятаха чужди хора, а се чувствуваха стопани, въпреки че всичко това бе много сложно и малко разбираемо за тях. Полицаите и часовоите с блестящите кинжали бяха безсилни, старият ред се рушеше. Европейското облекло, някога символ на високо обществено положение и власт, сега бе изгубило своето значение. Трудно бе да се отличат членовете на заседателните събрания от селяните и гражданите, които пристигаха в голям брой. Мнозина от тях бяха облечени приблизително еднакво, предимно в облекло от домашен шаяк, със знаменитата шапчица на Ганди върху главата.

Съвсем друго положение се създаде в Пенджаб и Бенгалия, където правителствата бяха образувани преди няколко месеца. Тук не съществуваха остри разногласия и предаването на властта стана спокойно, без да се наруши дори най-малко външното течение на живота. Особено в Пенджаб се бе запазил старият ред и повечето от министрите не бяха нови хора. Те и по-рано бяха високопоставени лица и бяха запазили своето положение и сега. Между тях и английската администрация нямаше конфликт или напрегнати отношения, тъй като тази администрация се ползуваше напълно от политическата власт.

Разликата между провинциите, където бяха създадени конгресистки правителства от една страна и Бенгалия и Пенджаб от друга, се прояви веднага по въпроса за гражданските свободи и за политическите затворници. И в Бенгалия, и в Пенджаб бе запазена напълно властта на полицията и секретната служба гај и политическите затворници не бяха освободени. В Бенгалия, където съдбата на правителството често зависеше от гласовете на европейците, нови хиляди хора бяха лишени от свобода. Стигна се до там, че мъже и жени с години стояха в затворите без обвинение и присъда. В конгресистките провинции първата крачка бе освобождаването на политическите затворници. В някои случаи, когато ставаше дума за осъдени за насилствени действия, освободените продължаваха да бъдат задържани поради отказа на губернатора да даде съгласието си. В началото на 1938 година събитията достигнаха критичен стадий и две конгресистки правителства (в съединените провинции и в Бихара) подадоха оставка. В резултат губернаторът бе принуден да даде съгласието си и затворниците бяха освободени.

ИНДИЙСКИЯТ ДИНАМИЗЪМ СРЕЩУ БРИТАНСКИЯ КОНСЕРВАТИЗЪМ

В новите законодателни събрания на провинциите селските райони бяха представени значително по-широко и затова всички тия събрания настояха да бъдат проведени аграрни реформи. Особено тежко бе положението на арендаторите в Бенгалия — област на постоянно заминдарство.[1] После идваха други провинции, където преобладаваше едрото заминдарство — преди всичко Бихар и Съединените провинции и най-после такива провинции като Мадрас, Бомбай, Пенджаб и др., където първоначално съществуваше в известна форма селска собственост на земя, но покрай нея изникнаха също така едри имения. Системата на постоянното заминдарство пречеше да бъдат проведени що-годе ефикасни реформи в Бенгалия. Почти всички признават, че тази система трябва да бъде ликвидирана, това препоръчваше дори една официална комисия, но могъщите частни интереси намират възможност да провалят тези реформи или да забавят тяхното прокарване. Пенджаб имаше това предимство, че разполагаше със свободни земи.

---

[1] Законът за постоянно заминдарство бе издаден в 1793 година от генерал-губернатора на Индия Комуолис. Според него земята бе обявена за собственост на индийските феодали и откупчици на данъци, т. е. бе създадена класа на едри поземлени собственици. Земевладелците (заминдарите) бяха длъжни да плащат на правителството поземлен данък, при което законът определяше постоянния размер на този данък. — Б. ред.

За Конгреса аграрният въпрос бе главен социален въпрос и за неговото изучаване и разработка, съответствуваща на политиката, бе отделено много време. Тази политика бе различна в различните провинции, изменяше се в зависимост от условията, а също и от класовия състав на конгресистките организации. Имаше всеиндийска аграрна политика, формулирана от централните ръководни органи на Конгреса и всяка провинция я допълняше и внасяше в нея свои конкретни черти. В Съединените провинции конгресистката организация бе в това отношение най-напредничава. Тя взе решение за небходимостта да бъде ликвидирана заминдарската система, но това бе невъзможно при условията, в които действуваше законът за управлението на Индия от 1935 година, без да се говори за обстоятелството, че на това пречеха и особените пълномощия на вице-краля и губернатора, а също и втората камара, която се състоеше предимно от представители на земевладелците. По такъв начин за осъществяването на тези преобразования трябваше малко да се разширят рамките на съществуващата система, ако някакъв революционен преврат не сложи край на самата система. Това извънредно затрудняваше и усложняваше провеждането на реформите и за тях бе необходимо значително по-дълго време, отколкото отначало се предполагаше.

И все пак бяха прокарани важни аграрни реформи и бяха взети енергични мерки да се разрешат проблемите за задлъженията на селячеството. Взети бяха също така мерки да се разрешат такива проблеми като трудовите условия в промишлените предприятия, народното здравеопазване и подобряване на санитарните условия, местното самоуправление, нисшо и средно, а също и висшето образование, ликвидиране на неграмотността, развоя на промишлеността, на селското стопанство и много други. Предходните правителства пренебрегваха всички тия социални, културни и икономически проблеми, тъй като тяхната задача се състоеше в това да осигурят постоянната работа на полицията и редовното прибиране на данъците; всичко останало бе оставено на самотек. Рядко се предприемаха някакви слаби инициативи, създаваха се комисии или комитети за обследване, които след няколкогодишна работа и многобройни пътувания из страната представяха обширни доклади. После тия доклади се туряха под миндера и с това работата се свършваше. Дори статистиката не бе поставена както трябва, въпреки упоритите настоявания на обществеността. Тази липса на статистически данни и обследвания затрудняваше сериозно прогреса във всяко направление. По такъв начин новите правителства в провинциите трябваше наред с обикновената административна дейност да се товарят с огромна работа, която се бе натрупала през дългите години на бездействие. От всички страни ги заобикаляха проблеми, които изискваха бързо разрешаване. Провинциалните правителства трябваше да реорганизират полицейската държава в такава, която да служи на обществените интереси; това изобщо не бе лека работа, но в дадения случай още повече бе затруднено от ограничената им власт, от мизерията на народа и разногласието между тия провинциални правителства и деспотичната и авторитарна централна власт начело с вицекраля.

Ние виждахме всички тия трудности и препятствия, ние съзнавахме дълбоко в душата си, че няма да сме в състояние много да направим, докато условията не се променят коренно. Това пораждаше у нас страстен устрем към независимост — и все пак бяхме обладани от жажда за прогрес и желание да следваме примера на другите страни, които бяха отишли далече напред в много отношения. Ние мислехме за Американските съединени щати и дори за някои източни страни, които се стремяха напред. Но главно пред нас бе примерът на Съветския съюз, който за някакви си две десетилетия, изпълнени с войни и граждански размирици и въпреки непреодолимите сякаш трудности, бе постигнал колосални успехи. Комунизмът привличаше едни, други — не, но всички бяха възхитени от успехите на Съветския съюз в областта на образованието, културата, здравеопазването и физическото възпитание, а също в разрешаването на националната проблема — чудните и грандиозни усилия, насочени да се създаде нов свят върху развалините на стария. Дори Рабиндранат Тагор, този краен индивидуалист, комуто не импонираха някои страни на комунистическата система, стана поклонник на тази нова цивилизация и я съпоставяше с условията, които съществуваха в неговата родина. В своето предсмъртно писмо той говори „за неизтощимата енергия, с която Русия се опитва да се бори с болестите и неграмотността и благодарение на която тя уверено премахва невежеството и нищетата, изтрива следите на унижение от лицето на обширния континент. Нейната цивилизация е свободна от различията между класите и сектите, които пораждат вражда. Бързите, поразителни успехи, които тя е постигнала, извикват в мене чувство на радост и същевременно на завист. . . Когато виждам, че в друга страна около двеста националности, които само до преди няколко години се намираха върху съвсем различни стъпала на развитие, сега вървят напред в мирен прогрес и дружба и когато гледам своята собствена страна и виждам как високо развити и мислещи хора пропадат в хаоса на варварството, аз не мога да не съпоставя тези две системи на управление, от които едната е основана върху сътрудничеството, а другата — върху експлоатацията, което е станало възможно при толкова различни условия.“

Ако други могат да направят това, защо да не можем и ние да го направим? Ние вярваме в своите способности, в своя разум, в собствената си воля, упоритост и търпение, в способността си да постигнем определената цел. Ние признаваме трудностите, собствената си мизерия и изостаналост, реакционните си групи и класи, нашите несъгласия, но ние бяхме готови да се борим с трудностите и да ги надвием. Ние знаехме, че за това ще трябва да платим скъпо, но бяхме готови, тъй като никаква цена не може да бъде по-висока от оная, която плащахме всеки ден при съществуващото положение. Но как да се заемехме с разрешаването на нашите вътрешни проблеми, когато на всяка крачка се сблъсквахме с външната проблема за английското господство и окупацията, която свеждаше до нула всичките наши усилия?

Обаче, доколкото тия провинциални правителства ни даваха известни възможности (макар и ограничени), ние искахме да ги използуваме до максимум. Но това излезе извънредно тежко дело за нашите министри: върху тях се натрупа много работа и огромна отговорност, а постоянният административен апарат не им оказваше помощ поради недостатъчния контакт и липсата на единство във възгледите. За съжаление и броят на министрите бе извънредно малък. Те трябваше да дават пример на скромен живот и да икономисват обществените средства. Техните заплати бяха извънредно ниски и понякога се получаваше интересна картина, когато секретарят на министъра или друг негов подчинен — чиновник от Индийската гражданска служба, получаваше като заплата и допълнителни възнаграждения четири и дори пет пъти повече, отколкото министърът. Ние не можехме да влияем върху размера на заплатите на административния апарат. Обикновено министърът трябваше да пътува във втора и дори в трета класа, докато неговите подчинени си позволяваха да пътуват в първа класа или дори в разкошния вагон-салон на същия влак.

Често твърдяха, че Изпълнителният комитет на Конгреса се месел постоянно в работата на провинциалните правителства, като им давал нареждания отгоре. Това е съвсем невярно; никаква намеса във вътрешното управление не е имало. Изпълнителният комитет на Конгреса искаше само провинциалните правителства да провеждат обща политика по всички основни политически въпроси и програмата на Конгреса, изложена в избирателния манифест да добие плът и кръв, доколкото това е възможно. Специално трябваше да се провежда единна политика по отношение на губернаторите и правителството на Индия.

Въвеждането на провинциална автономия при условия, когато в централното правителство всичко се запазваше в стария си вид и то продължаваше да не носи отговорност пред законодателния орган, а си оставаше авторитарно, можеше да доведе до разгаряне на благороднически амбиции и разногласия и да отслаби чувството на единство у индийския народ. Навярно английското правителство имаше това пред вид, насърчавайки разрушителните елементи и тенденции. Правителството на Индия, несменяемо, неотговорно пред законодателния орган и непреклонно, продължаваше да представлява старите традиции на английския империализъм, и стоеше неподвижно като скала, провеждайки, разбира се, една и съща политика по отношение на всички провинциални правителства. Точно така постъпваха и губернаторите, които получаваха инструкции от Делхи или Симла. Ако конгресистките провинциални правителства действуваха с различни методи, всяко по своему, тогава лесно би могло да се справят с всяко едно поотделно. Затова трябваше провинциалните правителства да се държат заедно и да противопоставят на Индийското правителство единен фронт. От своя страна индийското правителство бе еднакво заинтересовано да се препятствува на такова сътрудничество и предпочиташе да има работа с правителството на всяка провинция отделно, без да засяга аналогични проблеми в другите провинции.

През август 1937 година, наскоро след формирането на конгресистките провинциални правителства, Изпълнителният комитет на Конгреса прие следната резолюция:

„Работническият комитет препоръчва на министрите-конгресисти да създадат комитет от експерти, който да разгледа бързите и насъщни проблеми, чието разрешение е необходимо за осъществяване на всяка програма за реконструкция на страната, и социален план. Решението на тия проблеми ще изисква да бъдат проведени големи обследвания и събиране на материали, а също и ясно определяне на обществената цел. Много от тия проблеми не могат да се разрешават в мащаба на една провинция, тъй като интересите на съседните провинции са взаимно свързани. Необходимо е да се проведе подробно проучване на реките, да се разработи план за мерките, които трябва да се вземат, за да се предотвратят наводненията, да се използува водата за оросяване, за борба с ерозията на почвата, за ликвидиране на маларичните огнища, за разработване на проекти за хидроелектростанции и други проекти. За тази цел трябва да се обследва и проучи дадена река по цялото ѝ течение, и обходим е също и широк държавен план. Развоят на промишлеността и нейното ръководство и исква също така съвместните и съгласувани действия на няколко провинции. Затова Работническият комитет препоръчва като начало да бъде създаден междупровинциален комитет от експерти за общо разглеждане на проблемите, подлежащи на разрешаване, и за разработване на предложения относно това, как и в какъв ред трябва да бъдат разрешавани. Този комитет от експерти може да препоръчва създаването на специални комисии или управления за самостоятелно разглеждане на всяка такава проблема и за консултиране на заинтересованите правителства на провинциите относно необходимите съвместни мерки.“

От тази резолюция се вижда какви указания са получавали от време на време провинциалните правителства. Тя показва също, как се е стремил Изпълнителният комитет на Конгреса да насърчава сътрудничеството между провинциалните правителства в областта на икономиката и промишлеността. Това сътрудничество не се ограничаваше с конгресистките правителства, макар че препоръките естествено бяха отправени към тях. Работите по всестранното проучване на една или друга река не можеха да бъдат ограничени в рамките на една провинция: така, проучаването на долината на Ганг и създаването на комисия по реконструкцията на река Ганг (извънредно важна работа, която и до днес още не е извършена), могат да бъдат направени само при условие, че правителствата на трите провинции — Съединените провинции, Бихар и Бенгалия ще си сътрудничат.

Резолюцията показва също какво голямо значение е придавал Конгресът на един широк държавен план. Подобен план бе невъзможен, докато централното правителство се намираше извън народния контрол и докато не бяха снети веригите от правителствата на провинциите. Обаче ние смятахме, че съществени предварителни работи би могло да бъдат изпълнени и да бъдат поставени основите за бъдещето планиране. За съжаление провинциалните правителства бяха така погълнати от собствените си работи, че претворяването в дело на тази резолюция дълго време се задържаше. Националният комитет по планирането бе създаден едва в края на 1938 година и аз бях назначен за негов председател.

Неведнаж съм подлагал на критика работата на конгресистките правителства и съм изразявал недоволство, загдето работата им се движи твърде бавно; обаче сега, като се обърна назад, аз съм поразен от успехите, които бяха постигнати от тях за краткия срок от две години и три месеца, въпреки безбройните трудности, които ги съпровождаха. За съжаление част от извършената от тях важна работа не успя да даде плодове, тъй като в момента на оставката на конгресистките правителства тя се намираше в стадий на завършване и бе спряна от техния приемник, т. е. от английския губернатор. Дейността на конгресистките правителства бе от полза за селяните и фабричните работници и им даде сила. Едно от най-важните и големи постижения бе въведената система на масово образование, което получи названието начално образование. Тая система не само бе основана върху последните постижения на педагогическата наука, но бе специално приспособена за индийските условия.

Всички сили, заинтересовани да запазят съществуващото положение, пречеха на прогресивните мероприятия. Индустриалците (предимно европейци, но някъде също и индийци) се държаха крайно грубо към членовете на комисията, създадена от правителството на Съединените провинции, за да обследва условията на труда на текстилните предприятия в Канпур и често отказваха да дадат на комисията фактически и цифров материал. Работниците отдавна бяха вече пред лицето на обединения фронт на индустриалци и правителства, а полицията винаги бе в услуга на фабрикантите. Затова последните се отнесоха остро отрицателно към новата политика, прокарвана от конгресистките правителства. Ето какво пише за тактиката на индустриалците Шива Рао, стар участник в индийското работническо движение, ориентиран към умереното крило на това движение: „Хитростите и неподбираните средства, които характеризират действията при подобни случаи (стачки и пр.) на индустриалците и полицията биха се сторили невероятни за човек, който не е запознат с индийските условия.“ В много държави правителствата в техния днешен състав вземат страната на предприемачите. В Индия, изтъква Шива Рао, за това има и допълнителни причини: „Освен личната враждебност, почти всички индийски длъжностни лица са обладани от страх, че ако се даде възможност да се развият професионалните съюзи, те ще повдигат съзнанието на масите. Тъй като в Индия политическата борба от време на време се излива във форма на такива движения, като несътрудничество и кампания на гражданското неподчинение, те смятат, че не бива да се допуща масите да се организират.“[1]

Правителствата определят политиката; законодателните учреждения приемат законите; но осъществяването на политиката и провеждането на тия закони в живота зависи в края на краищата от административните учреждения и техния персонал. Затова провинциалните правителства, щат-не щат трябваше да се опират върху административния апарат, специално върху индийския административен персонал и полицията. Чиновниците на тия учреждения, проникнати от съвсем други авторитарни традиции, не можеха да се помирят с новата атмосфера, с изискванията на обществеността, с това, тяхната собствена роля да бъде от по-малко значение и не искаха да се подчинят на хора, които те бяха свикнали да арестуват и затварят в тъмници. На първо време те проявяваха безпокойство относно бъдещите събития. Но никакви революционни промени не станаха. Те постепенно се успокоиха и продължаваха да работят както си знаят. За министрите не бе лесно да се намесват в работите на човек, който си е на поста, това може да се прави само при изключителни случаи. Персоналът на административните учреждения се защищаваше взаимно и всички тясно се държаха един о друг. Ако един от чиновниците биваше преместен, приемникът му обикновено продължаваше да държи същата линия. Невъзможно бе да се промени внезапно старата реакционна и автократична психика на административния персонал изобщо. Отделни лица можеха да променят своите възгледи, някои можеха да се опитат да се приспособят към новите условия, но голямото мнозинство от хората мислеха иначе и винаги действуваха иначе — можеха ли те да претърпят метаморфоза и да станат борци за новия ред? В най-добър случай те можеха да проявят пасивна мудна лоялност; поради самото естество на нещата не можеше да се очаква пламенен ентусиазъм към новата работа, в която те не вярваха и която противоречеше на собствените им користни интереси. За съжаление дори такава пасивна лоялност не винаги беше проявявана.

---

[1] B. Shiva Rao, The Industrial Worker in India, London, 1939.

Висшите чинове от гражданската служба, свикнали отдавна на диктаторски методи и неограничена власт, се отнесоха към новите министри и членове на законодателните учреждения като към самозванци, които са се вмъкнали в чужди владения. Трудно бе да се откажат от привичната си увереност, че именно те — постоянно действуващият апарат и особено английските сътрудници на този апарат — представляват Индия, а всичко останало е придатък без значение. Не бе леко да се примиряват с пришълците, а още по-трудно бе да изпълняват техните заповеди. Тия хора се чувствуваха приблизително така, както би се чувствувал правоверният индус, ако някакъв недокосваем се вмъкнеше в светилището на неговия храм. Разклати се сградата на престижа и расовото превъзходство, построена толкова старателно и станала за тях почти религия. Смята се, че китайците придават голямо значение на външното достойнство, но аз мисля, че едва ли ще се намери китаец, който така страстно да се стреми да запази „външното достойнство“, както англичаните в Индия. За последните тук става дума не само за личния им, расов или национален престиж; това е тясно свързано също с тяхната власт и с частните им интереси.

Обаче налагаше се да се примирят с пришълците, макар че тази търпимост намаляваше паралелно с отслабването на чувството на страх. С такива настроения бяха проникнати всички административни ведомства, но особено те се проявяваха отвъд границите на централните канцеларии, по места, а също и във въпросите, свързани с онова, което се нарича „правов ред“ и което се смяташе прерогатив на местния съдия и полицията. Изискванията на конгресистките правителства да бъдат зачитани гражданските свободи се използуваха от местните чиновници и полицията като оправдание за това, да допущат известни неща, които нито едно правителство обикновено не би изтърпяло. Аз съм убеден, че в редица случаи тия нежелателни инциденти ставаха по инициатива на местните чиновници или полицията. Сблъсквания на религиозна почва се предизвикваха от редица причини, но и съдебните власти, и полицията също бяха виновни за това. Опитът показва, че бързите и решителни мерки могат да прекратят безредиците, а ние неведнъж сме бивали свидетели на необикновена бавност и съзнателно отклоняване от изпълнението на личните им задължения. Съвсем очевидно бе, че това се вършеше с цел да се дискредитират конгресистките правителства. В промишления център Канпур, който се намира в Съединените провинции, местните власти проявиха такава възмутителна безпомощност и мудност, които можеха да бъдат само умишлени. Религиозно-общинните търкания, които достигаха понякога до местни сблъсквания, бяха по-редки явления в края на двадесетте и в началото на тридесетте години. След създаването на конгресистките правителства броят на тия сблъсквания значително намаля. Но и характерът на тия търкания се промени, те добиха открито политически характер и съзнателно се насърчаваха и организирваха.

Гражданската служба си създаде главно чрез самореклама репутация на деловитост. Но стана очевидно, че отвъд границите на тясната сфера на работата, с която те бяха свикнали, тия чиновници се оказваха безпомощни и несръчни. Те не усвоиха демократичните методи и не умееха да спечелят доброжелателно отношение към себе си, да постигнат сътрудничеството на народа, от който те се бояха и който презираха. Те нямаха никаква представа за обширните, осъществявани с бързо темпо, програми на социалния прогрес и те можеха само да пречат на тяхното осъществяване със своя бюрократизъм и тесен кръгозор. С изключение на някои отделни лица това се отнася до всички чиновници от висшата администрация, както англичани, така индийци. Чудно, колко непригодни бяха те да разрешат стоящите пред тях нови задачи.

Разбира се, и в народните правителства имаше не малко несръчност и некомпетентност. Но това се компенсираше с енергията и ентусиазма, с тесния контакт с масите, с желанието и способността да се учат от собствените си грешки. Тук се проявяваше жизнена енергия, животът бликаше и кипеше, чувствуваше се напрегнат пулс, пламенен устрем да постигнат резултати; всичко това представляваше поразителен контраст на апатията и консерватизма на английската управляваща класа и нейните привърженици. По такъв начин Индия, тази страна на традиции, представляваше странна картина: ролите се размениха. Англичаните, които бяха дошли тука като представители на едно динамично общество, сега станаха главна опора на неподвижната остаряла традиция; сред индийците пък, имаше много привърженици на новия динамичен ред, които пламенно се стремяха към преобразования не само от политически, но и от социален и икономически характер. Тия индийци представляваха (може би и без да съзнават) нови огромни действуващи сили. Такава размяна на ролите показваше, че ако в миналото англичаните да играеха в Индия творческа и прогресивна роля, то сега това вече отдавна е изчезнало и те са се превърнали в пречка и препятствие на всякакъв прогрес. Темпът на работата в техните ведомства бе бавен и те не бяха в състояние да разрешат най-насъщни проблеми за Индия. Дори публичните им изказвания, в които някога имаше известна яснота и сила, станаха глупави, надути, лишени от всякакво реално съдържание.

В продължение на дълго време английските власти разпространяваха легендата, че уж английското правителство чрез своите висши органи в Индия ни обучавало в трудното и сложно изкуство на самоуправление. Ние сами вършехме работите си и ги вършехме доста успешно в продължение на няколко хиляди години преди да дойдат англичаните, които милостиво се заловиха да ни обучават. Няма съмнение, че ни липсват много качества, които би трябвало да имаме; някои волнодумци дори твърдят, че за този недостатък е причина властта на англичаните. Но каквито и да са нашите слабости, очевидно бе, че съществуващата администрация е съвършено негодна да води Индия към прогрес. Самият характер на тази администрация я лишаваше от тази възможност, тъй като качествата, необходими за една полицейска държава, коренно се различават от качествата, които изисква едно прогресивно демократично общество. Преди да се заловят да обучават другите, би трябвало те сами да се научат отново и да пият вода от Лета, за да забравят какво са били.

Своеобразното положение, в което се оказаха народните провинциални правителства, имащи над себе си едно автократично централно правителство, пораждаше много странни контрасти. Конгресистките правителства се стремяха да защитят гражданските свободи и ограничаваха дейността на провинциалните управления на углавните разследвания, чиято главна длъжност беше да следят политическите дейци и всички заподозрени в антиправителствени настроения. Но макар в провинциите дейността на тия учреждения да бе поставена в известни рамки, имперското УУР продължаваше своята работа, навярно с по-голяма енергия от преди. Не само нашите писма минаваха през цензура; понякога се преглеждаха дори кореспонденциите на министрите. Наистина това ставаше тихомълком и официално не се признаваше. През последния четвърт век или повече, като изпращах писмо до индийски или чуждестранен адресант, аз винаги знаех, че то ще бъде прочетено, а може би дори копирано от някакъв цензор от тайната служба. Разговаряйки по телефона, аз бях длъжен да помня постоянно, че моят разговор навярно се подслушва. Писмата, които получавах, също минаваха през някакъв цензор. Не искам да кажа, че непременно всяко писмо се преглежда, понякога това става по избор. Всичко това се отнася до мирно време, а през военно време има двойна цензура.

За щастие ние действувахме открито и нямаше какво от политическата си дейност да крием. При все това чувството, че се намираш под постоянен надзор, че те следят и че подслушват разговорите ти е неприятно чувство. Това дразни, гнети и дори пречи да поддържаш лични познанства. Не е лесно да пишеш каквото си щеш, ако цензорът наднича зад рамото ти.

Министрите работеха много напрегнато и мнозина от тях не издържаха товара. Тяхното здраве се разклати, цветът на лицето им помръкна, видът им бе измъчен и крайно уморен, Но ги подкрепяше чувството на дълг и те принуждаваха и собствените си секретари-индийци, които се числяха на държавна служба, и целия си щаб да работят все така напрегнато; до късна нощ в прозорците на кабинетите им светеше. Когато в началото на ноември 1939 година конгресистките правителства подадоха оставка, мнозина си въздъхната с облекчение: правителствените учреждения сега свършваха работата си в четири часа след пладне и отново върнаха предишния вид на уединени помещения, където царува тишина и където неохотно допущат народа. Животът влезе в старите релси, темпото отново стана бавно; следобедните часове и вечерите пак бяха свободни за игра на поло,тенис и брич и за удоволствията на клубния живот. Лошият сън свърши, можеше отново да се занимават с разни работи и да се развличат както в миналото. Наистина водеше се война (засега поне само в Европа) и Полша бе разгромена от легионите на Хитлер. Но всичко това бе твърде далече и при това войната бе почти фиктивна. Докато войниците изпълняваха своя дълг, сражаваха се и умираха, тук също трябваше да се изпълнява дълг, който се състоеше в това, здраво и с чувство на собствено достойнство да се носи бремето на белия човек.

През късия период от дейността на конгресистките правителства укрепна нашата увереност в това, че главна пречка за прогреса в Индия бе натрапената от англичаните политическа и икономическа система. Не може да се отрича, че много осветени от традицията обичаи, социални форми и порядки също пречеха на прогреса и бе необходимо да се отстранят. Обаче присъщата на индийската икономика тенденция за развитие бе ограничавана не толкова от тия форми и обичаи, колкото от обстоятелството, че англичаните ни душеха политически и икономически. Ако ги нямаше тези стоманени клещи, икономиката неизбежно би се развивала, предизвиквайки социални промени и унищожавайки отживелите обичаи и церемониали. Следователно, необходимо бе да се съсредоточат всички усилия върху това, да се изтръгнем от този гнет; разпиляната енергия по други цели не даваше съществени резултати, сякаш оряхме пясък. Самата тази система се основаваше върху полуфеодален начин на земевладение и върху много други отживелици на миналото и ги пазеше. Всяка форма на демокрация в Индия бе несъвместима с английската политическа и икономическа система и сблъскването с тях бе неизбежно. Затова в периода на частичната демокрация през 1937—1939 година винаги съществуваше непосредствена заплаха от конфликт. Оттук възникна официалното британско гледище, което се свеждаше до това, че от демокрацията в Индия нищо не бе излязло, тъй като англичаните са годни да разглеждат демокрацията само от позицията на защищаваната система, на ценностите и частните интереси, които те създадоха в Индия. Тъй като несполучваха да създадат покорна и раболепна демокрация, която биха могли да одобрят, и тъй като се появи стремеж да бъдат осъществени всякакъв вид радикални преобразования, на английските власти оставаше само да се върнат към чисто деспотичния режим и да сложат край на всякаква игра на демокрация. В развитието на тази концепция може да се види явна прилика със зараждането и развоя на фашизма в Европа. Дори законността, с която така се гордееха англичаните в Индия, отстъпи място на нещо като обсадно положение и управление чрез заповеди и декрети.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА МАЛЦИНСТВАТА. МЮСЮЛМАНСКАТА ЛИГА. М. А. ДЖИНА

Развитието и численото нарастване на Мюсюлманската лига през последните седем години е наистина необикновено явление. Създадена в 1906 година при поддръжката на англичаните с цел да отвлече новото поколение мюсюлмани от Националния конгрес, тя си оставаше малобройна организация на представители от висшата класа, възглавявана от феодални елементи. Тя нямаше влияние върху мюсюлманските маси и почти не бе известна между тях. По своя устав тя представляваше малка група с постоянно ръководство. Но и при тия условия развитието на събитията и растежът на средната класа в мюсюлманската среда тласкаха Мюсюлманската лига към Конгреса. Първата световна война, съдбата на турския халифат и мюсюлманските свети места бяха произвели огромно впечатление върху индийските мюсюлмани и извикаха у тях остри антианглийски настроения. Мюсюлманската лига в тогавашния си вид не можеше да ръководи пробудилите се и развълнувани маси и да им посочва пътя. В Лигата се водеше остра борба и практически тя слезе от сцената. Възникна нова мюсюлманска организация, която тясно сътрудничеше с Конгреса — Халифатският комитет. Много мюсюлмани се присъединяваха също към Конгреса и работеха под негово ръководство. След първото движение на несътрудничество през 1920—1923 години Халифатският комитет също взе да губи значението си, тъй като бе изчезнал самият смисъл на неговото съществуване — турският халифат. Мюсюлманските маси, а в по-малка степен и индуските маси отслабиха своята политическа активност. Обаче много мюсюлмани, главно представители на средните класи, продължаваха своята дейност чрез Конгреса.

През този период множество дребни мюсюлмански организации водеха епизодична дейност, като често влизаха в стълкновения помежду си. Те нямаха връзки с масите и не играеха важна политическа роля, освен тази, която им отреждаше английското правителство. Главното им занятие се състоеше в това да настояват за особени привилегии и предимства на мюсюлманите в законодателните събрания и държавния апарат. В този смисъл те наистина представляваха определеното мюсюлманско схващане, тъй като мюсюлманите изпитваха възмущение и страх от численото превъзходство, от по-високото просветно равнище и по-доброто положение на индусите в държавната служба и промишлеността. М. А. Джина се оттегли от индийския политически живот, напусна Индия и се засели в Англия.

Във второто движение на гражданско неподчинение в 1930 година мюсюлманите взеха много активно участие, макар и по-малко от това през 1920—1923 година. Между затворените участвували в това движение имаше не по-малко от десет хиляди мюсюлмани. Северозападната погранична провинция, чието население в 95% се състои от мюсюлмани, изигра в това движение твърде голяма ръководна роля. Това в значителна степен се обясняваше с дейността и личните качества на Абдул

Гафар-хан, общопризнат и любим водач на патаните от тази провинция. От всички забележителни събития през последно време в Индия особено поразява до каква степен бе сполучил Абдул Гафар-хан да убеди своя неспокоен и войнствен народ да възприеме мирни методи на политическа борба, съпроводена с огромни страдания. Тия хора наистина трябваше да понесат ужасни страдания, които оставиха най-тежки спомени. И все пак дисциплината и самообладанието бяха толкова големи, че патаните не прибягнаха до някакви насилствени действия срещу правителствените войски и другите си противници. Като си спомним, че патанът обича своята пушка повече от брата си, че той лесно пламва и отдавна се ползува с репутация на човек, способен да убие по най-малък повод, това самообладание е просто едно чудо.

Под ръководството на Абдул Гафар-хан Пограничната провинция твърдо поддържаше Националния конгрес; на същата позиция бяха и мнозина политически съзнателни мюсюлмани от средните класи в другите области. Влиянието на Конгреса върху селяните и работниците, особено в области като Съединените провинции, където Конгресът бе изработил широка програма по аграрния и работническия въпрос, бе голямо. Но вярно е и това, че изобщо мюсюлманските маси отново постепенно започнаха да изпадат под влияние на своите стари местни феодални водачи, които излизаха пред тях като защитници на мюсюлманските интереси срещу индусите и другите.

Така наречената религиозно-общинна проблема се заключаваше в урегулирането на отношенията между малцинствата и осигуряването на достатъчна защита за тях от действията на мнозинството. Трябва да се помни, че в Индия малцинствата не са расови и не са национални, както в Европа, а религиозни. В расово отношение Индия представлява пъстра картина, своеобразна смесица, но в Индия никога не е възниквала и не може да възникне една расова проблема. Религиозните чувства са значително по-силни от националните противоречия, които изблеждат и често трудно се отличават. Религиозните бариери, разбира се, не са непреодолими, тъй като е възможен преход от една религия в друга и човек, който променя религията си, не се лишава от националната си среда, от културното си наследство и език. През последно време религията в истинския смисъл на тази дума не играеше в Индия значителна роля в политическата борба, макар самата дума „религия“ да се прилага и използува често. Различията в религията сами по себе си нямат значение, тъй като винаги се проявява голяма взаимна търпимост. В политическите въпроси мястото на религията се заема от така наречената общинност — тясно групова психика, която се опира на религиозната община, но в действителност има интерес да получи политическа власт и привилегии за заинтересованите групи.

Конгресът, както и другите организации, се опитваше неведнаж да разреши религиозно-общинната проблема съгласувано с различните заинтересовани групи. Постигнати бяха отделни, частични успехи, но по пътя на разрешаването на тази проблема вечно имаше едно препятствие — английското правителство и неговата политика. Разбира се, англичаните никога не се стремяха да разрешат истински дадената проблема, тъй като това би засилило политическото движение, насочено срещу тях, и добило масов характер. Създаде се един вид триъгълник, при което правителството можеше да насъсква едната страна срещу другата, като облагодетелствува някоя със специални привилегии. Ако другите страни бяха достатъчно разумни, те биха преодолели това препятствие, но на тях им липсваше мъдрост и далновидност. Винаги, когато въпросът приближаваше своето разрешение, правителството вземаше мерки да наруши равновесието.

Става дума не за обикновени мерки по опазване интересите на малцинството, подобни на ония, които набелязваше Обществото на народите. По всички такива и по много други въпроси вече имаше споразумение. Основните закони на демократичната конституция, валидни еднакво за всички, трябваше да защищават и охраняват религията, културата, езика, основните права на личността и групата. Освен това цялата индийска история свидетелствува не само за търпимост спрямо малцинствата и различните национални групи, но и за насърчаването им. В индийската история ние не ще намерим нищо, което да напомня бесни религиозни разпри и преследвания, каквите е имало в Европа. Затова ние нямахме нужда да заимствуваме от чужбина идеята за религиозна и културна търпимост: те бяха присъщи на индийския начин на живот. Колкото пък се отнася до правата на личността, политическите права и граждански свободи, ние се намирахме под влияние на идеите на френската и американската революция, а също и на историята на създаването на английския парламент. Социалистическите идеи и влиянието на съветската революция дойдоха по-късно и дадоха мощен тласък на нашата мисъл, като я насочиха към икономиката.

Освен пълната защита на всички права на личността и групата бе общопризнато, че държавата, а също и частните организации трябва да направят максимум усилия, за да отстранят всички омразни социални и основани върху обичаите прегради, които пречат на пълното развитие, както на личността, така и на групата и че класите, изостанали в просветно и материално отношение, трябва да получат помощ, за да преодолеят поскоро своята изостаналост. Това се отнася особено до потиснатите класи. Бе признато също така, че жените трябва да се ползуват от всички граждански права наравно с мъжете.

И какво оставаше? Страхът от това, че мнозинството може политически да смаже малцинството. Но, просто казано, това мнозинство бяха селяни и работнически маси, които изповядваха различни религии и които отдавна са подложени на експлоатация, не само от страна на чужденците, но и от страна на собствените висши класи. При условие да бъде осигурена защитата на религията, културата и т. н. естествено главни проблеми стават икономическите проблеми, които нямат нищо общо с религията на един или друг човек. Следователно възможна е класова, но не религиозна борба, като не се смята, че религията сама представлява известна материално заинтересована сила. Обаче хората са дотолкова свикнали в своите мисли да излизат от факта на религиозните противоречия и общинните религиозни организации и действията на властите така дълго са ги приучвали към това, че мнозина мюсюлмани продължаваха да се боят да не би по-многобройната религиозна община, т. е. индуската, да погълне останалите. Беше неясно по какъв начин би могло дори мнозинството да наруши интересите на такова голямо малцинство като мюсюлманското, концентрирано главно в известни области на страната, на които би била дадена автономия. Но гласът на разума е недостъпен за страха.

Въведена бе система на отделни религиозно-общинни избирателни курии за мюсюлманите (а по-късно и за другите, по-малки по численост групи) и им бе отредено по-голямо място в законодателните събрания, отколкото те биха получили въз основа на пропорционални избори. Но дори допълнителното представителство в законодателното събрание не може да превърне малцинството в мнозинство. Въвеждането на отделни избирателни курии малко влошаваше положението на групата, за която се въвеждаха тия защитни мерки, тъй като повечето избиратели губеха интерес към нея и не оставаха никакви основания за взаимни преговори и компромиси, които винаги имат място при общи избирателни курии, където кандидатът трябва да се обръща към всяка група. Конгресът отиде още по-далече, като заяви, че при възникнали разногласия между мнозинството и религиозното малцинство по въпрос, който засяга специалните интереси на това малцинство, въпросът не трябва да се решава с мнозинство на гласовете, а трябва да бъде предаден на разглеждане в неутрален арбитражен съд или дори в международен трибунал, решението на който да бъде окончателно.

Трудно е да си представим, възможна ли е по-голяма защита на интересите на религиозното малцинство или група при условия на друга някаква демократична система. Трябва също да се има пред вид, че в някои провинции мюсюлманите съставяха мнозинство от населението и тъй като тия провинции получаваха автономия, мюсюлманското мнозинство имаше възможност да действува главно по свое схващане при условие да бъдат спазени известни общоиндийски изисквания. В централното правителство мюсюлманите също биха били добре представени. В провинциите с мюсюлманско мнозинство общинно-религиозната проблема имаше обратно значение, тъй като тук другите групи малцинства (като индуси или сикхи) изискваха да бъдат защитени от мюсюлманското мнозинство. Така в Пенджаб се създаде триъгълник от мюсюлмани, индуси и сикхи. Щом имаше отделна избирателна курия за мюсюлманите, то и представителите на другите религии искаха да бъдат запазени техните интереси. Тъй като бяха въведени отделни избирателни курии, вече нямаха край всевъзможните разклонения и деления, а също и изникващите следствие на това трудности. Очевидно бе, че осигуряването на по-широко представяне на една група може да бъде постигнато само за сметка на някоя друга, чието представяне намаляваше. Това довеждаше до глупави резултати, особено в Бенгалия, където главно във връзка с голямото число представители на европейците, представителството на общата маса избиратели бе намалено до абсурд. По такъв начин бенгалската интелигенция, която бе играла видна роля в индийския политически живот и в борбата за свобода, изведнаж откри, че поради всички законодателни предписания и ограничения тя разполага с извънредно слаби позиции в законодателното провинциално събрание.

Конгресът допусна много грешки, но тия грешки се допущаха при сравнително по-второстепенни въпроси на метода и тактиката. Ясно бе, че дори по чисто политически съображения Конгресът се стреми да разреши религиозно-общинния въпрос, за да отстрани по такъв начин това препятствие, застанало на пътя към прогреса. В чисто общинните организации такъв горещ стремеж не съществуваше, тъй като главната цел на тяхното съществуване бе да отстояват специфичните изисквания на едни или други групи, а това водеше до заинтересованост да бъде запазено съществуващото положение. Макар че в състава на Конгреса преобладаваха индусите, в списъците му се брояха също така много мюсюлмани и членове на други религиозни групи — сигхи, християни и други. Затова той бе принуден да мисли в национален мащаб. Главното за Конгреса бе национално освобождаване и създаване на независима демократична държава. Той разбираше, че в такава обширна и разнородна страна като Индия, простият тип демокрация, която позволява на мнозинството напълно да ограничава правата на малцинството или да доминира над него по всички въпроси, не е нито приемлив, нито желателен, дори и да може да се установи такава демокрация. Конгресът, безспорно, искаше единство, това се разбираше от само себе, но той не виждаше основание да слага под една мярка цялото богатство и разнообразие на индийския културен живот. Затова бе решено, че е необходима широка автономия, а също трябва да бъде осигурена възможност за културно развитие и свобода на личността и групата.

Но по двата основни въпроса — националното единство и демокрацията — Конгресът бе непоколебим. Това бе фундамент, върху който той бе основан, и цялата му полувековна история говори за това. Измежду всички подобни организации, които познавам, Конгресът безусловно е една от най-демократичните организации, както в теорията, така и в практиката си. Чрез десетки хиляди местни комитети, пръснати из цялата страна, той възпитаваше хората в демократичен дух и постигна в това отношение поразителни успехи. Фактът, че такава влиятелна и извънредно популярна личност като Ганди бе свързана с Конгреса, не отслаби демократичната същност на тази организация. В периодите на кризи и борба естествено явяваше се, както и във всяка страна, стремеж да се търси ръководството на водач; а такива кризи бяха чести явления. Не може да има нищо по-глупаво от това да се нарича Конгресът авторитарна организация. Интересно е да се отбележи, че такива обвинения обикновено отправят високопоставените представители на английската власт, която е основа на автокрацията и деспотизма в Индия.

В миналото английското правителство също държеше, поне теоретически, за единството и демокрацията на Индия. То се гордееше, че неговата власт е донесла на Индия политическо единство, макар това единство да се свеждаше до потискане на цяла Индия. Англичаните ни разказваха също, че те ни обучават на демократични методи и порядки. Но интересно е, че тяхната политика доведе тъкмо до отричане и на единството, и на демокрацията. През август 1940 година Изпълнителният комитет на Конгреса бе принуден да заяви, че политиката на английското правителство в Индия „е просто насърчаване на несъгласията и междуособната борба и подстрекателство към това“. Отговорните представители на английското правителство започнаха да ни говорят открито, че ще трябва може би да се пожертвува единството на Индия заради някакво си ново устройство, и че демокрацията е непригодна за Индия. Такъв бе единственият отговор на индийското искане да бъде дадена независимост на Индия и да се установи демократична форма на управление. Този отговор впрочем ни дава да разберем, че англичаните сами признават своята неспособност да постигнат двете главни цели, които си бяха поставили в Индия. Трябваше им век и половина, за да си признаят това.

Ние не сполучихме да намерим разрешение на религиозно-общинната проблема — разрешение, което да бъде приемливо за всички заинтересовани страни. Ние носим, разбира се, вина за това и трябва да се примирим с последиците от нашето безсилие да изпълним задълженията си. Но как може да се постигне това — всички да бъдат съгласни с едно важно предложение или едно важно преобразование? Винаги има феодални и реакционни елементи, които са противници на всяко преобразование и същевременно има елементи, които се стремят към политически, икономически и социални промени; има също и различни групи, които заемат средно положение. Ако една малочислена група може да наложи вето върху набелязано преобразование, то безусловно е, че в такъв случай за никакви преобразования не може да става дума. Когато върховната власт води политика на създаване и насърчаване такива групи (макар те дори да представляват нищожна част от населението), тогава преобразованията могат да бъдат реализирани само след една успешна революция. Несъмнено в Индия има множество феодални и реакционни групи, както от местен произход, така и създадени и подкрепяни от англичаните. Те са малобройни, но тях ги поддържа силата на Англия.

Освен Мюсюлманската лига, сред мюсюлманите се явиха различни други организации. Най-старата и най-голямата от тях е Джамият-ул-улема, в която влизаха духовни лица и старозаветни богослови от цяла Индия. Тази организация с консервативен, основан върху стари традиции светоглед и неизбежно религиозна, бе в същото време в политическо отношение напредничава и антиимпериалистическа. В областта на политиката тя често сътрудничеше с Конгреса и мнозина от нейните членове бяха същевременно и членове на Конгреса, като работеха в неговите организации. По-късно бе създадена организацията Ахрар, която бе особено силна в Пенджаб. Тя представляваше главно мюсюлмани от дребнобуржоазна среда; в отделни области тя се ползуваше с голямо влияние върху масите. Организацията на Момините (в която влизаха предимно тъкачи), бе многобройна, но тъй като представляваше найбедните и най-изостаналите слоеве мюсюлмани, бе слаба и лошо организирана. Момините съчувствуваха на Конгреса и се изказваха против Мюсюлманската лига. Поради своята слабост те избягваха политически акции. В Бенгалия съществуваше селската организация Кришак Сабха. Джамият-ул-улема и Ахрар често сътрудничеха на Конгреса във всекидневната му дейност и взимаха участие в най-боевите кампании срещу английското правителство, като понасяха за това репресии. Главна мюсюлманска организация, която никога не влизаше в конфликт с английските власти, ако се не смятат словесните спорове, е Мюсюлманската лига; въпреки редицата промени и събития и макар че беше привлякла голям брой нови членове, тя не можа да се избави от своето феодално ръководство, състоящо се от представители на висшите класи.

Мюсюлманите-шиити също бяха обединени, наистина доста нестабилно, в самостоятелна организация предимно за издигане на политически искания. В началния период на исляма в Арабия станаха ожесточени спорове във връзка с наследяването на халифата, в резултат на които стана резцепление и изникнаха две групи или секти — сунити и шиити. Това разцепление доби постоянен характер и се е запазило и до днес, макар да не носи вече политически характер. В Индия и в мюсюлманските страни преобладават сунитите; изключение прави Иран, където шиитите са мнозинство. От време на време между тия две групи възникваха религиозни стълкновения. Шиитската организация в Индия съществува отделно от Мюсюлманската лига. Тази организация се изказваше за обединени избирателни курии за всички. Обаче много видни шиити влизат в състава на Лигата.

Всички тия, а също и някои други мюсюлмански организации (с изключение на Мюсюлманската лига) организираха съвместно „Свободна мюсюлманска конференция“, която представляваше нещо като единен мюсюлмански фронт, противопоставен на Мюсюлманската лига. В 1940 година в Делхи се състоя първата сесия на тази конференция, която носеше твърде представителен характер и мина успешно.

Най-голямата индуска общинна организация е Хинду Махасабха — организация, аналогична на Мюсюлманската лига, но относително по-малко влиятелна. Тя е проникната от същия войнствен религиозно-общинен дух, както и Лигата, но се опитва да прикрие крайно тесния си светоглед със замъглено-националистична фразеология, макар тя да държи по-скоро за поврат към старото, отколкото за прогреса. Тази организация имаше извънредно несполучливи лидери, склонни към безотговорни и остри изказвания, подобно на някои лидери от Мюсюлманската лига. Словесната война, която се води от двете страни, постоянно изостря техните отношения. Думите заменят действията.

В миналото Мюсюлманската лига неведнаж е заемала неразумна позиция в религиозно-общинния въпрос, но също така неразумна бе и позицията на Хинду Махасабха. Индуското малцинство в Пенджаб и Синд и многобройната група сикхи в Пенджаб често се държаха агресивно и пречеха да се изглади разногласието. Политиката на англичаните се състоеше в това да насърчават и разпалват тия разногласия и да засилват общинните организации в противовес на Конгреса.

Резултатите от изборите дават представа за значимостта на една или друга група или партия или поне за нейното влияние върху масите. При общите избори в Индия през 1937 година Хинду Махасабха напълно се провали: тя никъде не игра сериозна роля. Мюсюлманската лига се оказа в по-добро положение, но изобщо нейните успехи бяха доста скромни, особено в провинциите, където преобладава мюсюлманско население. В Пенджаб и Синд тя претърпя пълно поражение, а в Бенгалия постигна само частичен успех. В Северозападната погранична провинция Конгресът образува правителство покъсно. В провинциите, където мюсюлманите са малцинство, Лигата изобщо постигна по-голям успех, но в законодателните събрания бяха представени и независими мюсюлмански групи, а също и мюсюлмани, избрани като представители на Конгреса.

Тогава Мюсюлманската лига започна ожесточена кампания срещу конгресистките правителства в провинциите и срещу самия Конгрес. Всекидневно се повтаряха твърденията, че правителствата извършват „зверства" над мюсюлманите. В състава на правителството влизаха и мюсюлмани, но те не бяха членове на Мюсюлманската лига. Какви бяха именно тия „зверства" — това обикновено премълчаваха; понякога пък изопачаваха и преувеличаваха известни дребни местни инциденти, към които правителствата нямаха никакво отношение. За „зверства" бяха обявени също известни дребни грешки, допуснати от отделни ведомства и бърже поправени. От време на време се изтъкваха съвсем лъжливи и необосновани обвинения. Имаше дори публикуван някакъв отчет, съвсем фантастичен по своето съдържание, който не се опираше на никакви факти. Конгресистките правителства предлагаха на ония, които обвиняваха, да съобщят фактите, за да се направи разследване или пък сами да разследват тия факти с помощта на правителствата. Никой не се възползува от тия предложения, но кампанията все продължаваше. В началото на 1940 година, наскоро след оставката на конгресистките правителства, тогавашният председател на Конгреса Раджендра Прасад се обърна с писмо към М. А. Джина и освен това направи публично заявление, като предложи на Мюсюлманската лига да изложи всички обвинения по адрес на конгресистките правителства пред федералния следствен трибунал. Джина отхвърли това предложение, като спомена възможността да се създаде за тази цел кралска комисия. Въпросът за създаването на такава комисия не се повдигаше, пък и изобщо това можеше да направи само английското правителство. Някои английски губернатори, които заемаха постове при конгресистките правителства, заявиха публично, че те не са намерили нищо за осъждане в позицията на тия правителства по отношение на малцинствата. Законът от 1935 година даваше на губернаторите специални пълномощия да защищават малцинствата в случай на необходимост.

Аз проанализирах внимателно пропагандните методи, които нацистите използуваха след идването на Хитлер на власт и бях смаян като открих, че в Индия става нещо много прилично на това. Година по-късно, в 1938 година, когато Чехословакия бе застанала пред лицето на судетската криза, официалните представители на Мюсюлманската лига изучаваха нацистките методи, прилагани при това, и се изказваха одобрително за тях. Те намираха аналогия между положението на судетските немци и индийските мюсюлмани. Устните изказвания и статиите на някои вестници носеха извънредно остър, провокационен характер. Един от конгресистките министри, мюсюлманин, бе заклан с нож и нито един от лидерите на Мюсюлманската лига не осъди този факт; намериха дори оправдание. Неведнаж ставаха и други актове на насилие.

Аз бях страшно потиснат от тия събития и от общото понижаване на обществения живот. Насилието, грубостта и безотговорността постоянно растяха и това очевидно срещаше одобрението на видните лидери на Мюсюлманската лига. Аз се обърнах с писма към някои от тия лидери и ги молих да сдържат посочените тенденции, но безуспешно. Колкото се отнася до конгресистките правителства, те бяха явно заинтересовани да привлекат на своя страна кое да е религиозно малцинство и коя да е група и упорито се мъчеха да постигнат това. В някои кръгове се явяваше дори недоволство, че те оказват извънредно предпочитание на мюсюлманите за сметка на другите групи. Но работата се свеждаше не до някакви конкретни оплаквания, които можеха да бъдат задоволени, или до разумно обсъждане на някакъв въпрос. Това бе една редовна кампания, която водеха членовете и привържениците на Мюсюлманската лига, за да внушат на мюсюлманските маси, че става нещо ужасно и че за това е виновен Конгресът. В какво се състоеше това ужасно — очевидно никой не знаеше, но смяташе се, че виковете и проклятията не могат да бъдат безпричинни и ако причината не е тук, тя е на друго място. През време на допълнителните избори бе нададен вик: „Islamът е в опасност“ — и караха избирателите да се кълнат върху корана, че те ще гласуват за кандидатите на Мюсюлманската лига.

Всичко това, без съмнение, оказваше въздействие върху мюсюлманските маси; и все пак чудно е как много хора не се поддадоха на тази пропаганда. В допълнителните избори Лигата в повечето случаи удържа победа, но на известни места понесе поражение. Дори тогава, когато победата бе на страната на Лигата, срещу нея гласуваха значителен брой мюсюлмани, които предпочитаха аграрната програма на Конгреса. Но на тия избори Мюсюлманската лига за пръв път в своята история получи подкрепата на масите и започна да се превръща в масова организация. Макар че бях огорчен от събитията, които ставаха, в известен смисъл аз поздравлявах това явление, предполагайки, че в края на краищата феодалното ръководство на Лигата ще бъде отстранено и ще изпъкнат по-прогресивни елементи. Главната трудност досега бе крайната политическа и социална изостаналост на мюсюлманите, поради което реакционните лидери можеха лесно да ги експлоатират.

Самият М. А. Джина бе по-образован човек от повечето негови колеги в Мюсюлманската лига. Без съмнение той стоеше с една глава по-високо от тях и затова стана незаменим ръководител. В публичните си изказвания той неведнаж бе осъждал остро опортюнизма, а сегиз-тогиз и по-сериозните слабости на своите колеги. Той добре знаеше, че значителна част напредничави, мъжествени и самоотвержени елементи от мюсюлманската среда са влезли в редовете на Конгреса и са сътрудничили с тях. И все пак, дали съдбата, дали обстоятелствата го тикаха именно към ония хора, които той не уважаваше? Той бе техен лидер, обаче да ги удържи заедно той можеше само като стане пленник на тяхната реакционна идеология. Впрочем не може да се каже, че по отношение на идеологията беше пленник против собствената си воля; при целия си външен модернизъм той принадлежеше към старото поколение, което лошо се ориентираше в съвременните течения на политическата мисъл и в съвременните събития. В икономиката, която играе главна роля в съвременния свят, той бе очевидно съвсем невеж. Необикновените събития, станали в целия свят след Първата световна война, навярно не бяха оказали върху него никакво влияние. Когато Конгресът в политическо отношение направи крачка напред, той излезе от неговия състав. Пропастта между него и Конгреса стана огромна, когато Конгресът се обърна към икономическите проблеми и към масите. В областта на идеологията Джина очевидно си оставаше на същото равнище, на което се намираше преди четвърт век, нещо повече, той направи крачка назад, тъй като сега се изказваше вече както против единството, така и против индийската демокрация. „Те не могат да съществуват — заявяваше той — при една система на управление, основана върху глупавите понятия на западната демокрация.“ Измина много време преди той да разбере глупостта на онова, което бе защищавал в продължение на целия си дълъг живот.

Джина е самотен дори в самата Мюсюлманска лига; той се държи настрана от най-близките си сътрудници. Уважават го, но се държат на разстояние; от него повече се боят, отколкото да го обичат. Няма съмнение, че той е даровит политически деятел, но тази дарба в известна степен е свързана със специфичните условия на английското господство в съвременна Индия. Джина е известен като адвокат-политик, като тактик, който смята, че използува противоречията между индийския национализъм и английската власт. Ако условията бяха други и му се наложеше да се сблъска с реалните политически и икономически проблеми, трудно е да се каже колко биха му помогнали собствените му способности. Може би той и сам се съмнява в това, макар да не страда от липса на самомнение. С това очевидно се обяснява неговата инстинктивна вражда към промените, стремежът му да запази съществуващото положение на нещата, да избягва преговорите и спокойното обсъждане на проблемите с хора, които не са съгласни с него напълно. При днешните условия Джина се чувствува на мястото си, но трудно е да се каже ще съответствува ли той или някой друг на новите условия. Каква страст го владее, към какви цели се стреми? Или може би не го владее никаква страст, а просто му прави удоволствие да разиграва една остра политическа шахматна партия, в която често се явява възможност да обявява „шах“? Той очевидно ненавижда Конгреса и тази ненавист расте с годините. Предметите на неговото отвращение и антипатия са ясни, но към какво той има симпатии? При всичката си сила и твърдост на волята той представлява някаква странна негативна фигура; символът, който би могъл да го характеризира, може да бъде думата „не“. Затова всички опити да се разбере неговата позитивна страна са безуспешни и мъчно можеш да се добереш до нея.

Откакто в Индия бе установена властта на англичаните, мюсюлманските среди дадоха малко изтъкнати дейци от съвременен тип. Мюсюлманите дадоха няколко забележителни люде, но обикновено те бяха носители на старата култура и старите традиции и трудно можеха да следват съвременните събития. Тази неспособност да вървят в крак с времето и да се приспособят към новата обстановка в културно и други отношения съвсем не се обясняваше, разбира се, с някакъв вроден недостатък. Това бе резултат от известни исторически причини, от закъснялото развитие на новата промишлена средна класа и още повече от феодалната среда, в която живееха мюсюлманите и която пречеше за развитието и проявата на способностите. Особено много бяха изостанали мюсюлманите в Бенгалия, но това навярно бе породено от две причини: премахването на техните висши класи в първите времена на английското господство и фактът — че огромното им мнозинство до преминаването им в исляма е принадлежало към най-нисшата класа индуси, отдавна лишена от възможността да се развива и расте. В Северна Индия образованите мюсюлмани, които принадлежаха към висшите класи, бяха привързани към стария традиционен начин на живот, а също и към старата система на земевладение. В последните години стават забележими промени, и между индийските мюсюлмани сравнително бързо се развива нова средна класа, но и сега те значително изостават от индусите и другите групи в областта на науката и производството. Индусите също са изостанали и понякога дори повече от мюсюлманите са ограничени и сковани от традиционната мисъл и начин на живот, но все пак от тяхната среда излязоха много бележити хора, проявили се в науката, промишлеността и други области. Малобройната община на парсите също даде големи ръководители в съвременната промишленост. Интересно е да се отбележи, че семейството, от което произлиза Джина, изповядвало по-рано индуизъм.

В миналото мнозина надарени хора, както между индусите, така и мюсюлмани са търсили държавна служба, тъй като тя е предлагала най-примамливи перспективи. С растежа на политическото движение за свобода тия съображения започнаха да играят по-слаба роля и даровитите, и искрени и мъжествени хора се обърнаха към Конгреса. По такъв начин в състава му влязоха много напредничави мюсюлмани. По-късно мюсюлманската младеж започна също да навлиза в комунистическата и в социалистическата партии. Но като не се броят тия самоотвержени прогресивни хора, мюсюлманите са дали много малко изтъкнати ръководни дейци и в държавната служба те виждаха единствения път за личен напредък. Джина бе човек с друг манталитет. Надарен, волеви, той не се подмамваше от държавни постове, пред които мнозина не биха устояли. Затова той зае съвсем изключително положение в Мюсюлманската лига и съумя да спечели уважение, с каквото не се ползуват мнозина видни дейци на Лигата. За съжаление неговата упоритост не му позволява да се вслуша в новите идеи и безусловната власт над собствената му организация изработи в него нетърпимост както към ония из неговата среда, които мислеха по-другояче, така и към хората от другите организации. Той стана олицетворение на Мюсюлманската лига, но явява се въпросът: когато Лигата стане масова организация, дали ще може дълго да се задържи такъв вид феодално ръководство с неговите отживели възгледи?

Когато бях председател на Конгреса, аз неведнаж се обръщах към Джина с писма и го молех да каже ясно какво според неговото мнение трябва да правим. Аз го питах, какво иска Лигата и какви са конкретните ѝ цели. Исках също да зная какви претенции има Лигата спрямо конгресистките правителства. Мислех, че чрез кореспонденция може да се внесе яснота по тия въпроси, а после, вече при лична среща, да се обсъдят основните моменти, които биха се явили. Джина ми отговаряше с дълги писма, но не внесе никаква яснота във въпроса. Просто е поразително, колко грижливо избягваше той пред мене или пред другите ясния отговор на въпроса какво иска и в какво се състоят претенциите на Лигата. Ние неведнаж разменяхме писма, но все пак всичко си оставаше замъглено и неясно и аз не можех да постигна нищо определено. Това ме учудваше и аз изпитвах чувство на някаква безпомощност. Създаваше се впечатление, че Джина не иска да се свърже с никакви задължения и съвсем не се стреми да уреди разногласията.

По-късно Ганди и други лица из нашата среда неведнаж се бяха срещали с Джина. Те бяха разговаряли с часове, но просто не бяха излезли от стадия на предварителните преговори. Ние предлагахме да свикаме съвещание от представители на Конгреса и Лигата, за да обсъдим общите проблеми. Джина заяви, че това може да бъде направено само след като ние публично признаем Мюсюлманската лига за единствена организация, която представлява индийските мюсюлмани и че Конгресът трябва да се третира за чисто индуска организация. Това създаваше явни трудности. Ние, разбира се, признавахме огромното значение на Лигата и именно затова се обръщахме към нея. Но как можехме да игнорираме множеството съществуващи други в страната мюсюлмански организации, някои от които бяха тясно свързани с нас? Освен това и в самия Конгрес имаше мюсюлмани, те влизаха и в състава на нашите ръководни органи. Ако бихме приели искането на Джина, това би значило, че трябва да изгоним от Конгреса старите си другари — мюсюлмани, като заявим, че мястото им не е в Конгреса. Това би значило да изменим самата същина на Конгреса и да го превърнем от отворена за всички общонационална организация в религиозно-общинна организация. Това ние не можехме да приемем. Дори Конгресът изобщо да не съществуваше още, ние все едно бихме били длъжни да създадем нова общонационална организация, отворена за всеки индиец.

Ние не можехме да разберем упоритостта, с която Джина настояваше и се отказваше да обсъжда каквито и да е други въпроси. Ние можехме само да си направим извод, че той не иска никакво урегулиране, тъй като не иска да поеме никакви задължения. Това бе от полза за съществуващото положение и той се надяваше, че по такъв начин ще получи нещо по-изгодно от английското правителство.

Искането на Джина се основаваше върху нова, наскоро изтъкната от него теория, че Индия се състои от две нации — индуси и мюсюлмани. Защо само от две е неясно, тъй като, ако националността се определя от религията, в Индия трябва да има много нации. От двама братя единият може да бъде индус, а другият — мюсюлманин; следователно те ще принадлежат към различни нации. Тия две нации съществуват в различни съотношения в повечето от индийските селища. Тия две нации не са разделени с граници, те се вплитат една в друга. Излиза, че бенгалският мюсюлманин и бенгалският индус, които живеят заедно, говорят един език, имат еднакви традиции и обичаи, принадлежат на различни нации. Това бе много мъчно да се разбере — това е сякаш възобновяване на някакви средновековни теории. Мъчно е да се даде дефиниция на понятието нация. Може би основната характерна черта на националното съзнание се заключава в чувството на принадлежност към едно цяло и в противопоставянето на това цяло на останалото човечество. Може да се спори доколко силно е това чувство в Индия като цяло. Може дори да се твърди, че в миналото Индия се е развивала като многонационална държава и че постепенно е изникнало национално съзнание. Но всичко това са теоретични абстракции, които малко ни интересуват. В днешно време най-могъщите държави са многонационални и в същото време там се развива национално самосъзнание, както е например в САЩ или в СССР.

От теорията на Джина за двете нации израсна концепцията за Пакистан, т. е. разделяне на Индия. Разбира се, това не разрешаваше проблемата за „двете нации“, защото те се преплитат на всяка стъпка. Но това придаваше на метафизичната концепция материална форма. Това от своя страна извика бурна реакция сред повечето хора в полза на запазване единството на Индия. Обикновено националното единство се смята за нещо, което се разбира от само себе. Само при случай, когато то се намира под заплаха или под удар, когато се правят опити да бъде нарушено то, тогава започват да ценят единството и се явява активен стремеж да бъде то запазено. Така понякога опитите да се сее разногласие довеждат до укрепване на единството.

Между гледището на Конгреса и гледището на религиозно-общинните организации съществуваше коренна разлика. В последните ръководната роля играеха мюсюлманската лига и съответната ѝ индуска организация Хинду Махасабха. Макар тия общинни организации на теория да се изказваха за независимостта на Индия, на дело те се интересуваха повече да получат предимства и специални привилегии за своите групи. Затова, когато търсеха тия привилегии, естествено трябваше да обръщат погледите си към английското правителство и това водеше до там, че те избягваха всякакви стълкновения с англичаните. Позицията на Конгреса бе така тясно свързана с делото за освобождението на Индия като единна нация, че всичко останало отстъпваше на заден план, а това водеше към непрекъснати конфликти и търкания с английските власти. В лицето на Конгреса индийският национализъм се противопоставяше на английския империализъм. Конгресът разви по-нататък аграрна, икономическа и социална програма. Нито Мюсюлманската лига, нито Хинду Махасабха не се занимаваха с такива проблеми и не се опитваха да разработват програма. Разбира се, социалистите и комунистите се интересуваха твърде много от тия въпроси и имаха собствени програми, които те се мъчеха да вкарат и в Конгреса, и отвъд неговите граници.

В политиката и в практическата дейност между Конгреса в религиозно-общинните организации съществуваше още една съществена разлика. Съвсем независимо от агитационната работа и законодателната дейност, когато се провеждаше такава, Конгресът отделяше много голямо внимание на осъществяването на различни видове конструктивни мероприятия сред масите. Тия мероприятия се заключаваха в организиране и развиване на занаятчийската промишленост, в подобряване положението на потиснатите класи, а по-късно — в разпространяване на началното образование. В селските райони неговата дейност се състоеше също и в провеждане санитарни мероприятия и в някои най-прости форми медицинска помощ. За провеждането на тази работа Конгресът бе създал специални организации, несвързани с политическа дейност, които привличаха хиляди хора напълно посветени на тази дейност и още по-голямо число хора, които отделяха за нея част от своето време. Тази спокойна градивна работа, която се намираше далеч от политиката, се провеждаше и в периоди, когато политическият живот бе замрял. Но когато правителството се намираше в открит конфликт с Конгреса, то пречеше дори на дейността на тия организации. Някои се съмняваха в икономическото значение на такъв род мероприятия, но не можеше да се съмняват и в социалното им значение. Те възпитаха многобройни кадри от работници, напълно посветили себе си на това дело, които поддържаха тясна връзка с масите и създадоха у народа дух на взаимопомощ и увереност в собствените му сили. Конгресистите, мъже и жени, играеха също важна роля в профсъюзите и селскостопанските организации и фактически създадоха много от тях. Най-големият и добре организиран индийски профсъюз — профсъюзът на работниците от текстилната промишленост в град Ахмадабад, бе създаден от конгресистите и работеше в тясно сътрудничество с тях.

Всички тия мероприятия създаваха здрава основа за дейността на Конгреса, докато у религиозно-общинните организации такава основа липсваше. Работата на последните носеше агитационен характер и се провеждаше само от време на време, например при изборни кампании. Участниците в тия организации не бяха заплашвани от постоянна опасност да бъдат подложени на репресии от страна на властите, което Конгресът винаги трябваше да има пред вид. По такъв начин кариеристите и опортюнистите повече се стремяха към тия организации. Обаче двете мюсюлмански организации Ахрар и Джамиат-улулема много страдаха от правителствени репресии, тъй като те често провеждаха същата политическа линия, каквато и Конгресът.

Конгресът изразяваше не само националистическите стремежи в Индия, които се засилиха с нарастването на новата буржоазия, но също в значителна степен и стремежа на пролетариата към социални преобразования. Специално той бе за основен преврат в областта на аграрните отношения. Понякога това извикваше вътрешни конфликти в Конгреса; земевладелците и едрите промишленици, често настроени националистически, се държаха настрана от него поради страх от социалистически преобразования. Социалистите и комунистите намериха известна опора в рамките на Конгреса, откъдето те можеха да влияят върху неговата политика. Религиозно-общинните организации, както индуските, така и мюсюлманските, бяха тясно свързани с феодалните и консервативни елементи и бяха против каквито и да е революционни социални промени. Значи истинският конфликт нямаше нищо общо с религията, макар религията често да замаскирваше въпроса; главно конфликтът бе между ония, които държаха за националистическо-демократична социално-революционна политика и ония, които се стремяха да запазят остатъците на феодалния строй.

В моменти на криза последните неизбежно зависеха от поддръжката на чуждестранната държава, заинтересувана да бъде запазено съществуващото положение.

В началото на Втората световна война се появи вътрешна криза, резултат от която бе оставката на конгресистките правителства в провинциите. Преди това Конгресът бе направил още един опит да влезе в контакт с Джина и с Мюсюлманската лига.

Джина получи покана да вземе участи в първото заседание на Изпълнителния комитет на Конгреса, което се състоя след започването на войната. Той не можа да дойде при нас. Ние се срещнахме с него по-късно и се опитахме да разработим обща политика пред лицето на световната криза. Не постигнахме особен успех, но все пак решихме да продължим преговорите. През това време конгресистките правителства подадоха оставка поради политически разногласия, които нямаха никакво отношение към Мюсюлманската лига и към проблемата на общините. Обаче Джина избра този момент, за да започне яростни нападки срещу Конгреса и призова своята Лига да проведе „Ден на освобождението“ от властта на Конгреса в провинциите. Той съпровождаше това с твърде неподходящи забележки по адрес на националистите-мюсюлмани, които влизаха в състава на Конгреса и специално по адрес на председателя на Конгреса маулана Абул Калам Азад, човек, който се ползуваше с голямо уважение както между индусите, така и между мюсюлманите. „Денят на освобождението“ в същност се провали и в редица индийски области мюсюлманите направиха контра-демонстрации. Това обаче засили чувството на горчивина и укрепи нашата увереност в това, че Джина и ръководената от него Мюсюлманска лига нямат нито най-малко желание да постигнат съгласие с Конгреса или да съдействуват за освобождението на Индия. Те предпочитаха да се запази съществуващото положение.[1]

---

[1] Моята работа бе вече написана, когато прочетох книгата на един канадски учен — Уйлфрид Кентуел Смит, който бе прекарал няколко години в Египет и Индия. Тази книга — „Съвременният ислям в Индия, социален анализ“ Лахор, 1943 (Wilfrid Cantwell Smith, Modern Islam in India — a social analysis, Lahore, 1943) — дава тънък анализ и подробен преглед на идейната еволюция в средата на индийските мюсюлмани от индийското въстание в 1857 година. Авторът разглежда прогресивните и реакционни движения от времето на Саид Ахмад-хан, а също различните етапи от развитието на Мюсюлманската лига.

НАЦИОНАЛНИЯТ КОМИТЕТ ПО ПЛАНИРАНЕТО

В края на 1938 година по настояване на Конгреса бе създаден Национален комитет по планирането. Той се състоеше от 15 члена; освен това в него влизаха представители на провинциалните правителства и на ония индийски княжества, които бяха изявили желание да ни сътрудничат. В числото на членовете на комитета имаше известни индустриалци, финансисти, икономисти, професори, учени, а също и представители на Общоиндийския конгрес на профсъюзите и на Асоциацията на селската промишленост. На Комитета сътрудничеха неконгресистки правителства на провинциите (Бенгалия, Пенджаб и Синд), а също и правителствата на някои големи княжества (Хайдарабад, Майсур, Барода, Траванкур, Бопал). В известен смисъл това бе извънредно представителен комитет; за него не съществуваха политически граници, той разруши преградата между официална и неофициална Индия, ако не се смята фактът, че централното индийско правителство не бе представено в Комитета и не желаеше да сътрудничи с него. В състава му влизаха трезво мислещи представители на едрия капитал и хора, които се наричат идеалисти и доктринери, а също социалисти и лица, близки до комунизма. Правителствата на провинциите и княжествата изпратиха в Комитета експерти и ръководни дейци от индустрията.

Това бе един странен конгломерат от различни типове хора и човек мъчно можеше да си представи как ще може да работи такава пъстра организация. Не без колебание и не без боязън аз приех да стана председател на този Комитет, но работата ми беше по сърце и не можех да се държа настрана.

Мъчнотии ни дебнеха на всяка крачка. Ние не разполагахме с достатъчно материали за един сериозен план и имахме малко статистически данни. Индийското правителство не ни оказваше съдействие. Дори провинциалните правителства, настроени приятелски и съчувствено, не проявяваха особен интерес към планирането в общоиндийски мащаб и само отдалече се интересуваха от нашата работа. Те бяха твърде заети със собствените си дела и мъчнотии. Известни влиятелни кръгове в самия Конгрес, по чиято инициатива бе създаден Комитетът, гледаха на него като на някакво нежелано дете и не знаеха какво ще излезе от него, затова се отнасяха с недоверие към бъдещата му дейност. Представителите на едрия капитал бяха явно разтревожени и настроени критично и бяха влезли в Комитета, навярно поради съображения, че по-лесно ще защищават своите интереси като се намират вътре в Комитета, отколкото ако са извън него.

Бе също така ясно, че един широк план е възможен само при съществуването на свободно национално правителство, достатъчно силно и достатъчно популярно да реализира коренни промени в социалната и икономическа система. Следователно главна предпоставка за плана бе да се постигне национална свобода и да се ликвидира чуждестранният контрол. Съществуваха също и много други пречки — нашата социална изостаналост, нашите обичаи, остарелите възгледи и т. н., но с това трябваше да се занимаем при други обстоятелства. По такъв начин планирането ставаше не толкова за дадения момент, колкото за неопределено бъдеще и цялата наша дейност носеше някакъв отпечатък на нереалност. За основа обаче трябваше да се вземе настоящето и ние се надявахме, че това бъдеще не ще бъде много далечно. Ако сполучехме да съберем съществуващите данни, да ги свържем и да разработим предварителни скици, ние бихме подготвили почва за един наистина ефикасен план за бъдещето, като посочим едновременно на провинциалните правителства и на княжествата насоките, по които те трябва да действуват и развиват своите ресурси. Опитът да се направи план и да се съгласува дейността в различните области — икономическа, социална, културна — имаше голямо възпитателно значение и за нас самите, и за обществеността. Това караше хората да напуснат тесните рамки, в които бяха мислили и действували, да разглеждат проблемите в тяхната взаимна връзка и да си изработят поне отчасти едни по-широки съгласувани възгледи.

Първоначалната цел на създадения комитет за планиране бе да съдействува на индустриализацията: „Проблемите за мизерията и безработицата, националната отбрана и икономическото възстановяване изобщо не могат да бъдат разрешени без индустриализация. Като крачка по пътя на такава индустриализация трябва да се разработи един всебхващащ план за национално развитие. Този план трябва да предвижда развитието на основните отрасли на тежката, средната и занаятчийската промишленост...“ Но невъзможно бе да се планира, като се пренебрегва селското стопанство, което представлява основата на народното съществуване; не по-малко значение има и социалното обслужване. Така едното водеше към другото и невъзможно бе да се изолира каквато и да е част, или да се върви в една насока, без да се придвижва и в друга. Колкото повече ние мислехме за този план, толкова повече той се разширяваше и задълбочаваше, докато не обгърна сякаш почти всички сфери на дейност. Това не значеше, че ние имахме намерение всичко да регулираме и регламентираме; но ние трябваше да вземем пред вид почти всичко, дори когато ставаше дума за решаването на въпрос, който се отнася до коя да е част на плана. Аз бях изцяло увлечен от тази работа. Увлечени бяха, струва ми се, и другите членове на нашия Комитет. Но същевременно в нашата работа се вмъкна някаква неопределеност и неяснота: вместо да концентрираме вниманието си върху известни главни моменти от плана, ние проявявахме склонност да се разпиляваме. Това забави работата и на много наши подкомитети, у които липсваше чувството за неотложност и съзнанието, че тази работа има определена цел и определен срок.

В състава, в който бе образуван Комитетът, на всички ни бе трудно да се споразумеем по основите на социалната политика или принципите, върху които трябва да бъде построена социалната система. Всеки опит за абстрактно обсъждане на тия принципи незабавно би довело до сериозни разногласия, а възможно и до разцепление на Комитета. Липсата на ръководна политика бе сериозна пречка, но нищо не можеше да се направи. Ние решихме да обсъждаме и общите проблеми от плана и всяка отделна проблема не абстрактно, а конкретно, за да могат принципите да се изработят върху основата на тия конкретни обсъждания. В широк смисъл на думата има два подхода: социалистически, който предполага, че стимулът за печалба не съществува и подчертава необходимостта от едно справедливо разпределяне, и подходът на едрия капитал, който се стреми да запази до максимум свободната инициатива и стимула за печалба и който обръща голямо внимание на производството. Съществуваха също принципни разногласия между ония, които държаха за бързо развиване на тежката промишленост и ония, които смятаха за необходимо да се обърне повече внимание върху развитието на селската и домашната промишленост, та по този начин до максимум да се премахне пълната и частична безработица. В края на краищата разногласията относно крайните изводи бяха неизбежни. Не би било зле да бъдат съставени два или три доклада при условие да се съберат и свържат всички съществуващи данни и да бъде изложено общото гледище, като се отбележат разногласията. Аз смятах, че когато работата дойде до изпълнение на плана, демократичното правителство, което тогава ще бъде на власт, ще може да реши каква политика да води. А дотогава да се изпълни голямата важна подготвителна работа и различните гледища върху проблемата да бъдат съобщени на обществеността, а също на централното правителство и на правителствата на провинциите и княжествата.

Разбира се, ние не можехме да разглеждаме коя да е отделна проблема, а още повече плана в цялост, без да си поставим определена задача и социална цел. Ние обявихме за своя цел да осигурим едно нормално равнище на живота на масите, с други думи да премахнем ужасяващата мизерия на народа. Според мнението на икономистите минималният доход на всеки човек от населението трябва да бъде от 15—25 рупии на месец (предивоенни цифри). В сравнение със западните норми това е много малко, обаче постигането на тази цел би повишило извънредно много съществуващото в Индия равнище. По приблизителни пресмятания фактическият среден доход на глава съставяше 65 рупии на година. Това е средната цифра за богати и бедни, граждани и селски жители. Като се взе под внимание огромната разлика между живота на богатите и бедните и концентрацията на богатствата в ръцете на едно малцинство, признато бе, че средният доход на селянина е значително по-малка цифра — приблизително 30 рупии на човек за година. Тия цифри говорят за съкрушителната мизерия на народа, за бедственото положение на масите. Чувствуваше се недостиг в продоволствието, в облеклото, в жилищата и във всички необходими за съществуване условия. За да се промени това положение и да се осигури едно минимално приемливо равнище на живота за всички, необходимо бе да се покачи значително националният доход и освен развитието на продукцията се изискваше и по-справедливо разпределяне на благата. Според нашите пресмятания, за да се постигне високо равнище на живота, необходимо е националното богатство да се увеличи с 500—600 процента. За нас това бе твърде голям скок и ние си поставихме за цел за десет години да постигнем 200—300 процента.

Ние решихме да съставим план за десет години с контролни цифри за различните периоди и различните отрасли на икономиката. Набелязани бяха някои конкретни цели:

1) подобряване на храната така, че всеки възрастен работник да получава изобщо от 2,400—2,800 калории;

2) подобряване на облеклото така, че употребената материя да бъде с 15 ярда на глава повече за година и не по-малко от 30 ярда;

3) подобряване на жилищните условия, като на глава се пада не по-малко от 100 квадратни фута.

Набелязани бяха също известни задачи и в следните области:

а) да се развие селскостопанското производство

б) да се развие промишлената продукция

в) да се намали безработицата

г) да се увеличи доходът на глава от населението

д) да се премахне неграмотността

е) да се разширят предприятията за комунално обслужване

ж) да се осигури медицинска помощ, като се пресметне един медицински пункт на всеки хиляда жители

з) да се увеличи средната продължителност на живота.

Задачата за страната в цялост се състоеше в това да се постигне максимална самостоятелност. Разбира се, ние не изключвахме участието в международната търговия, но не искахме да бъдем въвлечени във водовъртежа на икономическия империализъм. Ние не искахме да бъдем жертви на империалистическа държава и да развиваме у себе си империалистически тенденции. Нашата отечествена продукция трябваше на първо място да задоволява вътрешните потребности от продоволствие, суровини и готови изделия. Предполагаше се излишната продукция да не се изнася в чужбина на безценица, а да се разменя срещу такива стоки, от които бихме се нуждаели. Ако нашето народно стопанство се ориентираше към експортните пазари, това би могло да доведе до стълкновение с други народи и внезапни кризи, ако случайно тия пазари се окажат затворени за нас.

И така макар да започнахме своята работа без да имаме ясна социална теория, социалните ни цели бяха достатъчно ясни и това осигуряваше обща основа за планирането. Самата същина на това планиране се заключаваше в широко регулиране и координация. По такъв начин, макар свободната инициатива по принцип да не се премахваше, все пак просторът ѝ бе значително ограничен. Решено бе промишлените предприятия по отбраната да бъдат държавна собственост и да се намират под контрола на държавата. Колкото се отнася до другите главни отрасли на промишлеността, според мнението на мнозинството те също трябваше да принадлежат на държавата, но значително малцинство от Комитета смяташе, че би било достатъчно да се установи държавен контрол. Обаче контролът над тия отрасли от промишлеността трябваше да бъде твърде строг. Решено бе също, че комуналните предприятия трябва да принадлежат на някакъв държавен орган — на централното или на провинциалните правителства, или на органите на местното управление. Изказано бе също мнение, че контролът над комуналните предприятия може да се повери на някакъв орган, подобен на Лондонското транспортно управление. Относно другите важни клонове на промишлеността не бе взето определено решение, но се смяташе за несъмнено, че самото естество на плановото стопанство изисква контрол, степента на който може да се изменя за различните клонове на промишлеността.

Колкото се отнася до управлението на държавната промишленост, предлагаше се да се въведе като правило една система на самостоятелни държавни тръстове. Такъв тръст би осигурил обществената собственост и контрол и същевременно биха могли да се избягнат ония трудности и недостатъци в работата, които понякога се срещат при непосредствения обществен контрол. Правеше се също предложение за кооперативна собственост и контрол в промишлеността. Всяко планиране е свързано с внимателно проучване на развоя на всички отрасли на промишлеността и системно обследване на постигнатите резултати. Това означава също, че трябва да се ръководи подготовката на необходимия технически персонал за по-нататъшното развитие на промишлеността; държавата трябва да има право да изисква от промишлеността да бъдат подготвени тия кадри.

Приети бяха следните общи ръководни принципи в поземлената политика: „Обработваната земя, рудниците, кариерите, реките и горите са видове национално богатство, което трябва непременно да бъде обществена собственост на индийския народ.“ При обработването на земята трябва да се приложи кооперативният принцип чрез създаване на колективни и кооперативни стопанства. Обаче ние съвсем нямахме намерение да се откажем, във всеки случай на първо време, от дребното индивидуално селско стопанство, но след завършване на преходния период се предполагаше да бъдат напълно отстранени посредниците от руда на талукдарите, заминдарите и други. Предполагаше се техните имуществени права да бъдат откупени постепенно. В съответствие с плана държавата трябваше незабавно да пристъпи към създаването на колективни стопанства върху пустеещи безстопанствени земи годни за обработване. Кооперативното стопанство можеше да бъде създадено както на основа на индивидуалната, така и на съвместната собственост. Предполагаше се да се даде възможност за развитието на различни типове стопанства, за да се реши по опит какви форми да бъдат предпочетени.

Ние, или във всеки случай неколцина от нас, смятахме да създадем социализирана система на кредита. В случай че банките, застрахователните дружества и други учреждения не бъдат национализирани, те трябва поне да се поставят под контрола на държавата, което би довело до държавно регулиране на капитала и кредита. Желателно бе също да се постави под контрол вносната и износната търговия. Чрез тия различни мерки в значителна степен би се осигурил контролът на държавата, както върху селското стопанство, така и върху промишлеността изобщо, макар той да варира при различните случаи и да допуска в ограничена сфера частната инициатива.

По такъв начин, чрез разглеждане на конкретните проблеми, ние постепенно определихме нашите социални цели и нашата политика. В тях имаше известни празноти, отделни неясности и дори някои противоречия; с една дума, от гледището на теорията това съвсем не бе съвършен план. Но радваше ме голямото единодушие, което постигнахме, въпреки че в нашия Комитет имаше противоречиви елементи. Едрият капитал бе представен от най-голямата група в Комитета и нейните възгледи по много въпроси, особено финансови и търговски, бяха безусловно консервативни. Обаче стремежът към бърз прогрес и убеждението, че само по такъв начин ние ще можем да разрешим проблемите за мизерията и безработицата бяха така големи, че всички бяхме принудени да излезем от обикновените релси и да мислим по нов начин. Ние избягвахме теоретичния подход и понеже всяка практическа проблема се разглеждаше в широк аспект, това неизбежно ни водеше в една определена насока. Духът на сътрудничество, обхванал членовете на Комитета по планирането, ме радваше извънредно. Там липсваха спорове и пререкания, с които изобилствуваше областта на политиката. Ние знаехме, че нашите възгледи са различни, и все пак се стараехме след обсъждането на всички гледища да дойдем до едно решение приемливо за всички или за мнозинството.

При тия условия, които съществуваха не само в Комитета, но и в цяла Индия, ние не можехме тогава да набелязваме преминаване към социализма. Обаче за мене бе ясно, че нашият план така, както се обрисуваше, трябваше непременно да ни доведе до създаване на известни основи на социалистическия строй. Той ограничаваше стимула на користолюбие в обществото, отстраняваше много пречки, които затрудняваха развоя и по такъв начин водеше до създаване една бързо развиваща се социална система. Основното беше планиране в интересите на обикновения човек, да се покачи значително равнището на неговия живот, което да му осигури възможност за развитие и да му даде простор за проявление на огромните скрити таланти и дарби. Всичко това се предполагаше да бъде осъществено при условията на демократична свобода и при широко сътрудничество от страна макар на няколко групи, които при обикновени условия са противници на социалистическата доктрина. Това сътрудничество ми се струваше желателно, макар да би повлякло след себе си известно стесняване и ограничаване на плана. Може би аз бях прекалено оптимистичен, но смятах, че веднаж направена голямата крачка в необходимата посока, самата инерция на този преобразователен процес ще облекчи по-нататъшните изменения и прогреса. Ако стълкновението стане неизбежно, то трябва да се посрещне; но ако може да се избегне или отслаби — това би било полезно, особено като се вземе под внимание, че нашите разногласия от политически характер бяха доста много и че в бъдеще в тази област може да се дойде до неустойчиво положение. По такъв начин общото съгласие по въпроса за плана бе нещо много важно. Не е трудно да се разработват проекти, основани върху някаква идеалистична концепция. Много по-трудно беше да се осигури такова единодушие и одобрение, каквито са необходими, за да бъде задоволително изпълнението на всеки план.

Макар плановото стопанство да изисква неизбежно в голяма степен контрол, координация и известно ограничаване на свободата, при условията на съвременна Индия то фактически би увеличило значително свободата. В същност ние няма защо да се боим да изгубим свободата, ние можем само да я добием. Ако бихме възприели демократичния държавен строй и подпомогнем развитието на кооперативните предприятия, ние бихме могли в значителна степен да отстраним заплахата от централизация и концентрация на силата.

В първите заседания на нашия Комитет ние съставихме огромен въпросник, който беше разпратен на различни държавни и обществени организации, университети, търговски палати, профсъюзи, научно-изследователски институти и други учреждения. Създадени бяха също 29 подкомитета, които да проведат обследване и да съставят доклади по отделни конкретни въпроси. Няколко такива подкомитета се занимаха с въпросите за промишлеността, осем — със селскостопанските проблеми, пет — с търговията и финансите, два — с транспорта, два — с народното образование, два — със социалните осигуровки, два — с въпросите на демографията и един — с ролята на жените при условията на плановото стопанство. Всичко в тия подкомитети се наброяваха около 350 членове, при което някои работеха едновременно в няколко от тях. В по-голямата си част това бяха специалисти в определени отрасли: представители на деловите кръгове, чиновници в държавните и общински учреждения, професори и преподаватели в университетите, техници, учени, профсъюзни дейци, чиновници в полицията. По такъв начин ние събрахме значителна част от културните сили в нашата страна. Само чиновниците и служещите на индийското правителство не получиха разрешение да сътрудничат с нас, макар те лично да желаеха това. Привличането на такъв голям контингент сътрудници в нашата работа бе в много отношения полезно. Ние можехме да използуваме техните специални знания и опит и ние се научихме да свързваме конкретните си въпроси с по-широки проблеми. Освен туй това извика голям интерес към плана в цялата страна. Но голямата численост представляваше също и недостатък, тъй като бе трудно да се свикват на заседание такова множество заети хора, пръснати из цялата страна. Бе ми извънредно приятно да се убедя в съществуването на голяма искреност и големи способности у хора, които работеха в най-различни отрасли и срещите ми с тях значително разшириха моя кръгозор. Нашият метод на работа се състоеше в това, че всеки подкомитет съставяше предварителен доклад и го предлагаше за разглеждане от Комитета по планирането. Докладът се утвърждаваше или се подлагаше на критика и после се връщаше обратно в подкомитета със забележки. След това се представяше окончателен доклад, въз основа на който ние вземахме решения по дадения конкретен въпрос. Ние постоянно се стремяхме да съгласуваме решенията по всеки въпрос с ония решения, които бяха вече взети по други въпроси. След разглеждането на всички окончателни доклади и вземането на решения по тях Комитетът по планирането бе длъжен да обсъди цялата проблема в цялата ѝ широта и сложност и да състави собствен общ доклад като приложи към него докладите на подкомитетите. Този окончателен доклад се оформяше постепенно в процеса на разглеждането на докладите на подкомитетите.

Имаше досадни забавяния, които ставаха главно поради това, че подкомитетите не спазваха установените за тях срокове, но изобщо работата вървеше успешно и ние извършихме едно огромно дело. Приети бяха две интересни решения в областта на народното образование. Първо, ние предложихме да бъдат установени определени норми за физическата подготовка на момчетата и момичетата при всеки стадий на обучението. Второ, предложихме да се въведе система на задължителна обществена или трудова повинност, та всеки младеж или девойка на възраст от осемнадесет до двадесет и две години да изпълнят в продължение на една година обществено-полезна работа в селското стопанство, промишлеността, комуналното стопанство или в някой друг отрасъл. Никакви изключения не се допускаха, освен при случай на физическа или умствена негодност.

Когато през септември 1939 година започна Втората световна война, предложено бе Националният комитет по планирането да прекрати своята работа. През ноември конгресистките правителства на провинциите подадоха оставка и това увеличи нашите трудности, тъй като при неограничената власт на провинциалните губернатори никой не проявяваше интерес към нашата работа. Деловите кръгове повече от всеки друг път бяха заети с това да извличат печалби от военни поръчки и малко се интересуваха от планирането. Положението се изменяше всеки ден. Обаче ние решихме да продължим нашата дейност като смятахме, че във военно време това е още по-необходимо. По-нататъшната индустриализация на страната бе неизбежна и работата, която ние вече бяхме изпълнили и продължавахме да изпълняваме, можеше значително да подпомогне този процес. През това време ние разглеждахме докладите на нашите подкомитети по машиностроителната промишленост, транспорта, химическата, обработващата промишленост, т. е. отрасли, които от военно гледище имаха огромно значение. Но правителството не само не проявяваше съчувствие към нашата работа, но дори се отнасяше към нея с голямо неодобрение. В първите месеци на войната, през периода на така наречената „странна война", неговата политика се състоеше в това, да не насърчава развитието на индийската промишленост. По-нататък, под натиска на събитията, англичаните бяха принудени да добиват много от необходимите им стоки в Индия, но дори и при тия обстоятелства те се отнасяха отрицателно към създаването на тежка промишленост в Индия. Това неодобрение фактически бе равносилно на забрана, тъй като без санкцията на правителството не можеше да се внесе никакво оборудване.

Комитетът по планирането продължаваше своята работа и почти бе завършил разглеждането на докладите на подкомитетите. Предстоеше ни да завършим разглеждането на малко по брой останали въпроси, а после да преминем към разработката на общия доклад. Но през октомври 1940 година аз бях арестуван и осъден на продължителен затвор. Арестувани и затворени бяха също мнозина други членове на Комитета по планирането и неговите подкомитети. Искаше ми се Комитетът по планирането да продължава своята дейност и аз молех колегите си, които оставаха на свобода, да не прекратяват работата. Но те не искаха да работят без мене. Опитвах се да ми се позволи материалите от Комитета да ми се донасят в затвора: аз можех да работя над тях и да подготвя проекта на доклада. Но правителството на Индия се намеси и попречи на това. Не ми разрешиха да получа документите, не ми разрешиха също и срещи за обсъждането на тия въпроси.

По такъв начин Националният комитет по планирането стоеше в бездействие, докато аз бях в затвора. Изпълнената от него работа, макар и незавършена, можеше да бъде извънредно успешно използувана за военни цели, но всичките материали продължаваха да лежат по полиците на нашите кабинети. Аз излязох от затвора през декември 1941 година и в продължение на няколко месеца бях свободен. Но този беше много тежък период и за мене, и за другите. Станали бяха множество нови събития: започна войната в Тихия океан; Индия бе заплашена от нашествие и невъзможно бе да се възстановят старите връзки и да се продължи незавършената работа на Комитета по планирането до изясняване на политическото положение. А после аз отново бях хвърлен в затвора.

КОНГРЕСЪТ И ПРОМИШЛЕНОСТТА. ЕДРАТА ИНДУСТРИЯ И ДРЕБНОТО ЗАНАЯТЧИЙСТВО

Конгресът под ръководството на Ганди се бори дълго за възраждането на селската промишленост, специално на ръчното тъкачество. Обаче Конгресът никога не бе се противопоставял на развитието на едрата промишленост, и когато му е представи възможност — в законодателните органи или по друг начин — той насърчаваше нейния развой. Към това се стремяха и конгресистките провинциални правителства. През двадесетте години, когато металургическите заводи на фирмата „Тата“ се намираха в тежко положение, представителите на Конгреса в Централното законодателно събрание сполучиха да изискат държавна помощ за тази компания, за да ѝ дадат възможност да преживее тежкото време. Между националностите и правителството отдавна вече ставаха остри стълкновения по въпроса за развитието на корабостроителството и търговския флот. Конгресът, както и другите кръгове на индийската общественост се стремяха на индийския търговски флот да бъде дадена максимална подкрепа, а правителството в същата степен се стремеше да огради частните интереси на мощните английски корабоплавателни компании. По такъв начин дискриминационните мерки от страна на властите лишаваха индийския търговски флот от възможността да се развива, макар да имаше на разположение и капитали, и технически възможности, и ръководни кадри. Такъв род дискриминация се провеждаше навсякъде, където бе заинтересован английският индустриален, търговски или финансов капитал.

Неведнъж на гигантския концерн „Империъл кемикъл индъстрис" бяха давани привилегии за сметка на индийската промишленост. Преди няколко години той бе получил дългосрочно право да разработва недрата в Пенджаб. Доколкото ми е известно, условията на това съглашение не бяха публикувани — очевидно защото това публикуване се е смятало противоречещо на „обществените интереси".

Конгресистките провинциални правителства се стремяха да разгърнат производството за технически спирт, за да бъде използван той като гориво за мотори. Това бе желателно от много гледища, особено в Съединените провинции и в Бихар. В тия райони има много заводи за захар, от чието производство оставаше голямо количество меласа (черна патока). Направено бе предложение тя да се използува за произвеждане на технически спирт. Процесът на производството не бе сложен, мъчнотии нямаше почти никакви, освен това, че се засягаха интересите на концерните „Шел" и „Бирма ойл". Правителството на Индия защищаваше тия интереси и отказа да разреши произвеждането на спирт. Едва на третата година от войната, след падането на Бирма и след като бяха спрени доставките на нефт и бензин, стана ясно, че е необходимо спиртът да се използува като моторно гориво и че този спирт трябва да се произвежда в Индия. В 1942 година американската комисия Грейди особено настояваше на това.

По такъв начин Конгресът винаги се бе изказвал за индустриализиране на Индия и същевременно бе придавал голямо значение на развитието на занаятчийското производство и бе му съдействувал. Има ли противоречие между тия две положения? Може би съществува разлика в даване предимство на едното или другото в резултат на отчитането на някои човешки и икономически фактори, които по-рано в Индия не се взимаха под внимание. Индийските индустриалци и политическите дейци, които ги поддържаха, винаги изхождаха предимно от условията, при които се е развивала капиталистическата промишленост в Европа през 19 век и забравяха крайно тежките последици, станали очевидни в 20 век. В Индия, където нормалното развитие бе задържано в продължение на сто години, тия последици трябваше да се проявят особено силно. Създаването в Индия на средни промишлени предприятия при съществуващата икономическа система доведе не до настаняване на свободната работническа сила, а до нарастване на безработицата. Докато на единия полюс ставаше натрупване на капитала, в същото време на другия растеше мизерията и безработицата. При една друга система, с подкрепата на едрата промишленост, която изисква голямо количество работна сила, и при планово развитие това можеше напълно да се избегне.

Самият факт на крайно обедняване на масите оказа огромно влияние върху Ганди. Аз смятам, че наистина съществува твърде значителна разлика между общия му светоглед и онова, което може да бъде наречено съвременни възгледи. Той не одобряваше непрекъснатото повишаване равнището на живота и разкоша за сметка на духовните и морални ценности. Той не бе привърженик на лекия живот. За него правият път бе пътят през трудности, а жаждата за разкош води до разлагане и морална деградация. Най-много от всичко го възмущава дълбоката пропаст, която разделя богатите и бедните по отношение начина на живота и възможностите за преуспяване. От лични морални подбуди той пресече тази пропаст и премина на страната на бедните, като взе техния начин на живот, само с ония дребни подобрения, които са достъпни за най-бедните, взе и тяхната дреха или дори липсата на дреха. Той смяташе, че този поразяващ контраст между шепа богаташи и крайно бедните маси се обяснява с две главни причини: чуждото господство и съпровождащата го експлоатация и западната капиталистическа индустриална цивилизация, олицетворена в едрата машинна промишленост. Той водеше борба и срещу едното, и срещу другото. Той мечтаеше за някогашните дни, за времената на самоуправляващата се и много или малко самостоятелна селска община, където е имало естествено равновесие между производство, разпределяне и потребление; където политическата и икономическа власт е била разделена, а не съсредоточена, както е сега, в едни ръце; където е преобладавала своего рода примитивна демокрация; където пропастта между богати и бедни не е била така дълбока; където е нямало зло, спътник на големите градове, и където хората са били свързани със земята, даряваща живот, и са дишали чистия полски въздух.

Такава е коренната разлика в разбирането на смисъла на живота у него и у мнозина други; и тази разлика винаги налагаше отпечатък и върху думите, и върху делата му. Неговата реч, често толкова ярка и произвеждаща такова силно впечатление, отразяваше влиянието на религиозните и нравствени учения на миналите векове — предимно индийски, но също и на другите страни. Предпочитание трябваше да се даде на моралните ценности, целта никога не оправдава недостойните средства, иначе ще загине и личността, и целият народ.

И все пак той никога не бе мечтател, който живее в свят на създадени от самия него фантазии, откъснати от живота и от неговите проблеми. Роден в Гуджарат, родина на предприемчиви търговци, той както никой друг познаваше индийското село и условията на селския живот. Основавайки се на собствения си опит, той дойде до своята концепция да иска връщане към хурката и вретеното и развитието на селската промишленост. За да се помогне незабавно на огромния брой напълно и частично безработни, за да се спре разлагането, което се разпространява по цяла Индия и парализира масите, за да се повдигне поне малко общото равнище на селското население, за да се научат хората да разчитат на собствените си сили, а не безпомощно да очакват подкрепа от други — за да се направи всичко това без да се привличат едри капитали, трябваше да се поеме този единствен път. Освен злото, създадено от чуждото господство, експлоатация и липса на възможност свободно да се предприемат и осъществят големи реформи, проблемата на Индия се заключаваше в липсата на капитал и в изобилието на работна сила. Проблемата бе следната: как да се използува тази бездействуваща работна сила, която не дава никаква продукция. Правят се глупави сравнения между живата сила и машината. Разбира се, машината може да изпълни работата на хиляди или на десетки хиляди души. Но щом тия десетки хиляди души седят без работа или гладуват, прилагането на машината не е социален прогрес — това е възможно само в далечното бъдеще, когато ще бъдат променени социалните условия. Когато изобщо няма машини, не възниква и въпросът за сравнение; без съмнение, от гледището на отделната личност и нацията, би било целесъобразно да се използува работната сила за производство. Но съвсем не е задължително да се вижда противоречие тук при широкото прилагане на машинното оборудване, щом това оборудване се използува главно, за да погълне работната сила, а не да увеличи безработицата.

Сравняването на Индия с малките високоиндустриализирани страни на Запада или с големите държави, които имат сравнително не толкова гъсто население, както СССР и САЩ, до нищо не ще доведе. В Западна Европа процесът на индустриализация е протичал в продължение на сто години и населението се е приспособило постепенно към него; броят на населението отначало е нараствал бързо, после се е стабилизирал, а сега намалява. В САЩ и СССР има обширни пространства с не многобройно, но бързо нарастващо население. В тия страни тракторът е абсолютно необходим за обработка на земята. Не тъй очевидна е обаче необходимостта от трактор в гъсто населената долина на Ганг, където съществуването на огромния брой хора зависи само от земята. Изникват и други проблеми, които ги има дори в Америка. Селското стопанство съществува в Индия вече от хилядилетия и почвата се използува до последна възможност. Не ще ли доведе дълбоката оран на тракторите до изтощаване и ерозия на почвата? Когато в Индия бяха построени железопътни линии и за тази цел бяха издигнати високи насипи, никой не помисли за естественото изсушаване на почвата. Насипите попречиха на това изсушаване и в резултат се явиха чести и все по-силни наводнения, ерозията на почвата се засили и маларията се разпространи.

Аз съм привърженик на тракторите и мощните машини и аз съм уверен, че бързата индустриализация на Индия е необходима, за да намали аграрното пренаселяване, за борба с мизерията и за по-високо равнище на живота, за отбраната и за разни други цели. Но аз съм убеден също и в това, че само чрез грижливо планиране и регулиране може да се пожънат плодовете на индустриализацията и да се избягнат много нейни опасности. Такова планиране е необходимо сега във всички страни, подобни на Китай и Индия, които са изостанали в своето развитие и които имат здрави традиции.

В Китай ми направиха силно впечатление индустриалните кооперативи — движението „Индуско“, и струва ми се, че подобно движение е възможно и в Индия. То би отговаряло на условията на индийския живот; би придало демократичен характер на дребното производство и би развило навици на коопериране. Индустриалните кооперативи биха могли да бъдат допълнение на едрата промишленост. Трябва да се помни, че дори при най-бързо развитие на тежката промишленост, в Индия ще си остане широко поле за дейността на дребното и ръчно-занаятчийско производство. Дори в Съветска Русия производствената кооперация играе важна роля в промишленото развитие.

Нарастващото използуване на електроенергията подпомага да се развива дребната промишленост и ѝ дава възможност икономически да конкурира с едрата. Все по-високо се раздава глас в полза на децентрализирането на индустрията и дори Хенри Форд се обяви за неин защитник. Учените изтъкват психологичната и биологичната опасност да бъде загубена връзката със земята, която заплашва жителите на големите индустриални центрове. Някои говорят дори, че за да се запази човешкият род е необходимо да се върнем към земята, в селото. За щастие, науката сега дава възможност населението да се разсейва, така че хората си остават близки до земята и в същото време използуват всички блага на съвременната цивилизация и култура.

Както и да е, през последните десетилетия пред нас в Индия стои следната проблема: по какъв начин при съществуващите обстоятелства и при ограниченията, в които се намираме при условията на едно чуждестранно господство и свързаната с него власт на чуждия капитал, може да се намали нищетата на масите и да се създаде у тях увереност в собствените им сили? Във всички времена са се изказвали много съображения в полза на развитието на дребната занаятчийска промишленост, но за нас в дадения момент това е абсолютно най-реалният изход от положението. Възможно е нашите методи да не са най-добрите и най-целесъобразните. Тази проблема е извънредно голяма, трудна и сложна и често трябваше да понасяме натиска на правителството. Ние бяхме принудени да се учим постепенно, от собствения си опит и грешки. Аз смятам, че ние от самото начало трябваше да насърчаваме развитието на кооперативи и да използуваме в голяма степен техническите и научни знания за усъвършенствуването на дребното оборудване, което има приложение в ръчната и селска промишленост. Сега в тия отрасли се въвежда кооперативният принцип.

Икономистът Дж. Коул казва, че „провежданата от Ганди кампания за развитието на ръчната тъкаческа промишленост не е фантазия на романтик, който иска да оживи миналото, а практически опит да се намали мизерията и да се повдигне жизненото равнище на селото“. Той е съвършено прав, но работата не е само там. Борбата на Ганди го накара да види в индийския селянин човека, накара го да осъзнае, че зад блясъка на няколко градове се е разпростряло море от нищета, накара го да разбере оня най-важен факт, че истинските прогрес и свобода в Индия се определят не от наличието на един малък слой милионери, преуспяващи адвокати и други такива хора и не организирането на законодателни съвети и събрания, а измененото положение и условия в живота на селянина. Англичаните създадоха в Индия нова каста, или нова класа — класа на хора с английско възпитание, живеещи в свой свят, откъснати от масата на населението и винаги, дори когато протестират, ориентирани от своите управници. Ганди до известна степен намали тази пропаст и накара тия хора да се обърнат с лице към своя народ.

Отношението на Ганди към прилагането на машините постепенно се менеше: „Аз въставам — казваше той — срещу извънредното увлечение в машините, но аз не съм против самите машини. Ако ние можехме да имаме електричество във всяка селска къща, аз нищо не бих имал против това, селяните да го използуват, за да накарат да действуват техните оръдия и машини.“ Според неговото мнение големите машини неизбежно водят — във всеки случай при днешните обстоятелства — до концентриране на силата и богатството. „Аз смятам за грях и несправедливост да се използуват машините за концентриране на силата и богатствата в ръцете на малцина — казваше той. — Днес машината се използува именно за това.“ Той дори признаваше необходимостта да се създадат редица отрасли на тежката промишленост, широко развитие на основните отрасли на промишлеността и комуналните предприятия при условие те да се намират в ръцете на държавата и тяхното съществуване да не пречи на развитието на известни видове производства, които той смяташе също за необходими. „Цялата тази програма ще бъде построена върху пясък, ако не лежи върху здравата основа на икономическото равенство“ — бе казал той за своите предложения.

По такъв начин дори запалените привърженици на ръчното производство и дребната промишленост признават, че в известна степен едрата индустрия е необходима и нейното развитие — неизбежно; те биха искали само тя да бъде максимално ограничена. На пръв поглед може да изглежда, че става дума да се установи съотношение между двата начина на производството, между двата икономически режима и върху това, на кое трябва да се обърне повече внимание: Мъчно е да се възрази срещу това, че в съвременния свят нито една страна не може да бъде независима в политическо и икономическо отношение, дори в рамките на международна взаимозависимост, ако не е високо индустриална и не е развила до максимум своите енергетични ресурси. Една страна не може също да постигне високо жизнено равнище и да го поддържа, да премахне мизерията без помощта на съвременната техника почти във всички области на живота. Изостаналата в производствено отношение страна винаги ще нарушава световното равновесие и ще извика агресивни тенденции у по-развитите страни. Дори и да запази политическата си независимост, последната ще бъде само номинална, а контролът над икономиката ще премине в други ръце. Загубата на контрола неизбежно ще доведе до подкопаване на основаната върху дребната промишленост икономика, която тя се мъчи да запази като следва своите гледища върху живота. По такъв начин опитът да се строи икономика, която да се опира главно върху ръчната и дребна промишленост, е обречен на неуспех. Това не ще разреши основните проблеми на страната и не ще осигури нейната свобода; тя ще може да вземе място в световното стопанство само като колониален придатък.

Възможно ли е страната да има едновременно два съвсем различни икономически режима, единият от които да е основан върху едрата машинна промишленост и индустриализация, а другият — главно върху ръчното производство? Това едва ли е възможно, тъй като единият режим трябва да задуши другия, и няма съмнение, че едрата машинна промишленост ще вземе връх, ако това не бъде предотвратено с насилствени мерки. По такъв начин става дума не просто за съчетаване на два начина на производство, на два икономически режима. Единият вид трябва да бъде главният, господствуващият, а другият — подчиненият, приспособяващият се според възможностите си към първия. Икономиката, основана върху последните постижения на техниката, естествено ще има предимство. Ако техниката изисква тежки машини, както ние виждаме сега навсякъде, трябва да се направи път на едрото машинно оборудване с всички произлизащи оттука последици. Там, където техниката позволява, желателно е да се децентрализира производството. Във всеки случай трябва да се придържаме о най-новата техника, а запазените отживели и остарели методи на производство, ако те, разбира се, не се разглеждат като временна мярка, палиатив — биха спирали растежа и развитието.

Всички разсъждения за относителните предимства на дребната и едра промишленост изглеждат съвсем безпредметни днес, когато целият свят, всичките най-големи събития в световния живот са вече решили въпроса в полза на последната. Дори в Индия решението бе взето от самия живот и никой не се съмнява, че в най-близко бъдеще нашата страна ще бъде бързо индустриализирана. Тя вече е изминала голям път в тази насока. Вредата от неограничената и безпланова индустриализация сега вече всички признават. Друг въпрос е дали това зло е необходим спътник на тежката промишленост или е плод на социалната и икономическата система, върху която тежката промишленост се основава. Ако икономическата система има главното значение, ние решително трябва да се заловим да променим тази система, вместо да осъждаме неизбежното и желателното за нас развитие на техниката.

Истинският проблем се заключава не в установяване количествено съотношение и равновесие между разнородни и несъвместими елементи и методи на производството, а в качествения преход към нещо друго и ново, преход, който ще повлече след себе си най-разнообразни социални последици. Икономическата и политическа страна на тази качествена промяна има голямо значение, но не по-малко значение има и социалната и психологическата страна. Специално в Индия, страната, където ние твърде дълго бяхме приковани о старите форми и начини на мислене и действие, са необходими нови навици, нови процеси, които пораждат нови идеи и разкриват нови хоризонти. Така ние ще изменим характера на нашия живот — от неподвижен, той ще стане динамичен и активен, а самите ние ще се проникнем от дух на действие и предприемчивост. Новата обстановка води към нов опит, тъй като съзнанието е принудено да се приспособява към изменящата се обстановка.

Признато е в днешно време, че училищното образование на децата трябва да бъде тясно свързано с някакъв физически труд или с изучаване на занаят. Това активизира ума и с това се постига координация между умственото и физическо развитие. По такъв начин машината стимулира умственото развитие на момчето или момичето. Те се развиват под влияние на машината (разбира се, за това трябва да бъдат създадени съответни условия и децата не бива да са нещастни жертви на експлоатацията), пред тях се разкриват нови хоризонти. Най-простият научен опит, наблюдаване през микроскоп, обясняване на обикновени природни явления възбуждат мисълта, помагат да бъдат разбрани известни жизнени процеси, извикват стремеж към експеримента, към търсене на новото, вместо да си служат с готови формули. Расте самоувереността, расте духът на сътрудничество, изчезва подтиснатото състояние, породено от вонята на миналото. Към това води цивилизацията, основана върху непрекъснатото движение и развитие на техниката. Подобна цивилизация е огромна промяна, почти скок в сравнение със старата цивилизация, и тя е тясно свързана със съвременната индустриализация. Тя неизбежно влече след себе си нови проблеми и трудности, но тя също сочи пътя на тяхното разрешение.

Аз имам склонност към литературно образование; аз се възхищавам от класиците, но аз съм съвсем уверен, че на всички момчета и момичета е необходимо да изучават основите на физиката, химията и особено биологията, а също и приложните науки. Само по такъв начин те ще могат да разберат съвременния свят, да се приспособят към него и поне до известна степен да развият у себе си научна мисъл. Има нещо чудно в огромните постижения на науката и съвременната техника (които несъмнено ще достигнат нови върхове в най-близко бъдеще), в необикновено изкусните научни инструменти, в поразително сложните и в същото време мощни машини, във всичко, което е резултат на смелото научно търсене и на практическото му приложение, във възможността да се надникне в тайнствената работилница на природата, в грандиозния размах, който е добила науката чрез силите на множеството си работници в областта на теорията и приложните знания и преди всичко във факта, че всичко това е създадено от ума на човека.

ПРЕЧКИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ПРОМИШЛЕНОСТТА ОТ СТРАНА НА ПРАВИТЕЛСТВОТО. ВОЕННО ПРОИЗВОДСТВО ВМЕСТО ОБИКНОВЕНО ПРОИЗВОДСТВО

Тежката промишленост бе представена в Индия от металургичните заводи на компанията „Тата“ в Джамшедпур. В страната нямаше други предприятия от този тип. Останалите машиностроителни заводи представляваха в същност ремонтни работилници. Но дори развоят на предприятието на компанията „Тата“ се забавяше от политиката на правителството. Във време на Първата световна война, когато се чувствуваше липса от локомотиви и пътнически и товарни вагони, фирмата „Тата“ реши да строи локомотиви и дори, доколкото ми е известно, за това бяха внесени необходимите машини. Но след завършване на войната Индийското правителство и управлението на железниците (което бе под ведомството на централното правителство) решиха да продължават да покровителствуват вноса на локомотиви от Англия. Разбира се, за пласирането на локомотиви не съществува частен пазар, тъй като железниците са или държавни, или принадлежат на английски компании; затова фирмата „Тата“ трябваше да се откаже от намерението си да организира строежа на локомотиви.

За да се развива Индия в промишлено и друго отношение, тя трябва да има едра металургична и машиностроителна индустрия, научно-изследователски институти и да развие производството на електроенергия. Тия три главни условия са предпоставката на всяко планиране и Националният комитет по планирането им придаваше извънредно голямо значение. Ние нямахме нито една от тия три основи и затова развоят на промишлеността постоянно се намираше в безизходност. Прогресивната политика би могла бързо да отстрани тия мъчнотии, но политиката на правителството съвсем не беше прогресивна — тя явно пречеше да се развие в Индия тежка индустрия. Дори когато започна Втората световна война не бе разрешено да се внесе необходимото оборудване; по-късно това оправдаваха с транспортни затруднения. В Индия не липсваха нито капитали, нито квалифицирани кадри, липсваха само машини и индустриалците упорито ги искаха. Ако им бе дадена възможност да внесат машини, не само значително би се подобрило икономическото положение на Индия, но можеше да се промени цялата картина на войната в далекоизточните театри. Много от най-важните материали, които трябваше да се доставят предимно със самолети, с цената на големи разноски и трудности биха могли да бъдат приготвени в Индия. Индия би могла в истинския смисъл на думата да стане арсенал за Китай и за целия Изток и да достигне не по-малко индустриално развитие от това на Канада или Австралия. Но колкото и да бяха големи нуждите, извикани от войната, никога не се изпущаха из пред вид бъдещите интереси на английската промишленост и бе сметнато за нежелателно да се развива в Индия промишленост, която след войната евентуално ще конкурира на английската. Тази политика не беше тайна, за нея писаха в английските вестници, за нея постоянно се говореше и срещу нея протестираха в Индия.

Основател на металургичната фирма „Тата“, Джамшеджи Тата беше достатъчно далновиден и създаде в Бангалур Индийски научно-изследователски институт. В Индия има много малко институти от такъв род; другите са държавни учреждения с ограничени задачи. По такъв начин обширната област на научното и промишлено изследване се намираше почти в пълна забрава, докато в САЩ и в Съветския съюз има хиляди институти, академии и специални лаборатории. Само в Бангалур и в университетите се вършеше някаква работа. Скоро след началото на Втората световна война бяха направени опити да се активизира научно-изследователската работа, която, въпреки ограничения си характер, все пак даде добри резултати.

Пречки се правеха не само за развитието на корабостроителството и локомотивостроителството, но също и при създаването на автомобилна индустрия. Няколко години преди Втората световна война започнаха предварителни работи, и всичко бе подготвено, за да се създаде този клон от промишлеността с участие на една от най-големите американски фирми. В Индия вече работеха няколко автомонтажни заводи; сега се предполагаше да се фабрикуват в страната всички части, като се използуват за това индийски капитал и индийски административни и технически кадри. Постигнато бе съгласие с американския концерн да бъдат използувани неговите патенти; той също на първо време предлагаше свои квалифицирани работници и инженери. Правителството на провинцията Бомбай, което се състоеше по онова време от конгресисти, обеща всичкото си съдействие. Комитетът по планирането прояви голям интерес към този проект. Фактически всичко бе вече направено, оставаше само да се внесат необходимите машини. Обаче държавният секретар по индийските работи не одобри това и забрани вноса на машините. Според думите му „всеки опит да се създаде в настояще време такава промишленост, би отвлякъл както работната сила, така и машините, които са крайно необходими за воденето на войната". Това бе през първите месеци на войната в така наречения период на „странната война". Изтъкнаха му, че има голям брой незаети работници, между които и квалифицирани. Позоваването на нуждите на военното време също произведе странно впечатление, тъй като именно по време на война е необходим автотранспорт. Но държавният секретар по индийските работи, който се намираше в Лондон и имаше решаващата дума, не бе трогнат от тия доводи. Разказваха също, че друга мощна американска автомобилна корпорация, конкурираща с първата, била против създаването в Индия на автомобилна промишленост, тъй като това ставало не чрез нея.

Транспортът стана една от най-трудните проблеми в Индия. Не достигаха камиони, гориво, локомотиви, железопътни вагони, дори въглища. Почти всички тия трудности можеха да бъдат преодолени значително по-леко, ако не бяха отхвърлени предложенията, дадени преди войната от името на Индия. И локомотивите, и вагоните, и камионите, а също и бронираните автомобили биха се фабрикували в Индия. Производството на технически спирт би могло значително да намали недостига от бензин. Колкото се отнася до въглищата в Индия, те са в достатъчно количество: запасите са огромни, но добивът е твърде нисък. Фактически през време на войната добивът на въглища дори намаля, въпреки нарасналата нужда. Условията на труда в каменовъглените мини бяха толкова лоши, а заплатата на работниците така ниска, че те не отиваха там да работят. В края на краищата забраната да се допущат жени на работа под земята бе отменена, защото жените се съгласяваха да работят и при съществуващата заплата. Не бе направен никакъв опит да се реконструира каменовъглената промишленост, да се подобрят трудовите условия и да се повиши заплатата, за да се привлекат работници. Липсата на въглища силно затрудняваше развоя на промишлеността и дори съществуващи предприятия бяха принудени да прекратяват работата си.

Стотици автомобили и хиляди железопътни вагони бяха изпратени от Индия в Средния изток, което увеличи транспортните затруднения в Индия. При някои случаи дори демонтираха релси, за да ги изпратят на друго място. Поразително бе лекомислието, с което всичко това се вършеше, без да се държи сметка за последиците. Нямаше никакъв план, нищо не се предвиждаше и частичното разрешение на една проблема незабавно влечеше изникването на по-сериозни трудности.

В края на 1939 или в началото на 1940 година беше направен опит да се създаде в Индия авиационна промишленост. Отново бе постигнато споразумение с американска фирма; на правителството на Индия и висшия индийски военен орган бяха изпратени бързи телеграми с молба да дадат съгласието си. Отговор не последва. След неееднократни напомняния пристигна отговор, който отхвърляше този план. Защо да се строят самолети в Индия, когато могат да се получат от Англия или от Америка?

Преди войната в Индия се внасяше от Германия голямо количество медикаменти и ваксини. Във връзка с войната този внос бе прекратен. Незабавно беше направено предложение да се приготвят някои от най-ценните ваксини и медикаменти в Индия. Това производство не бе мъчно да се уреди в някои държавни институти. Правителството на Индия не се съгласи, обосновавайки се, че всичко необходимо може да бъде получено чрез концерна „Империъл кемикъл индъстрис“. Когато бе изтъкнато, че това може да бъде значително по-евтино произведено в Индия и да се осигурят както нуждите на армията, така и на населението, без никаква частна изгода, върховните власти изразиха негодуването си, че във въпросите на държавната политика се намесват някакви си долни съображения. „Правителството не е търговско предприятие!“ — гласеше отговорът.

Правителството не било търговско предприятие. . . На този гигантски тръст бяха дадени големи привилегии, но дори без тия привилегии той притежаваше толкова огромни ресурси, че нито една индийска фирма, с изключение може би на компанията „Тата“, не би могла да конкурира с него. А освен това той имаше мощна поддръжка както в Индия, така и в Англия. Няколко месеца след като лорд Линлитгоу напусна поста индийски вице-крал, той се яви в нова роля — директор на „Империъл кемикъл“.

Като вице-крал лорд Линлитгоу заяви през декември 1942 година: „Ние постигнахме огромни резултати в областта на снабдяването. Индия направи голям по значение и ценност внос . . . През първите шест месеца на войната сумата на разпределените поръчки съставляваше приблизително 29 крор.[1] В последващите месеци, от април до октомври 1942 година, тази сума достигна 137 крор. През целия период до края на 1942 година сумата бе не по-малко от 428 крор, при което тази цифра не включва стойността на работата, извършена във военните заводи, която е извънредно голяма." Това е съвършено вярно и откато тия думи бяха произнесени, приносът на Индия във военните усилия колосално нарасна. Можеше да се предположи, че следователно е нараснала значително и промишлената активност и че индексът на промишленото производство се е повишил значително. Но, колкото и да е странно, големи промени не станаха. В 1938/39 година индексът на промишленото производство на Индия (като се вземе за база 1935 = 100) бе 111.1. В 1939/40 той бе 114.0; в 1940/41 той се колебаеше между 112.1 и 127.0; през март 1942 година той бе 118.9; през април 1942 година индексът спадна до 109.2, а после постепенно започна да се покачва и през юли 1942 година достига 116.2. Тия цифри са непълни, тъй като те не включват производството на боеприпаси и някои произведения на химическата промишленост. При все това те са много важни и характерни.

---

[1] Крор е равен на 10 милиона рупии.

Поразително е обстоятелството, че през юли 1942 година цялата промишлена продукция на Индия, с изключение на производството на боеприпаси и т. н., съвсем слабо надвишаваше предвоенното равнище. Кратко повишение имаше през декември 1941 година, когато индексът скочи до 127.0, но после той пак спадна. И все пак стойността на държавните поръчки при промишлените предприятия постепенно нарастваше. За шест месеца, от октомври 1939 година до март 1940 година, сумата на тия поръчки, според думите на лорд Линлитгоу, е съставлявала 290 милиона рупии, а след половин година, от април до октомври 1942 година — 1,370 милиона рупии.

От това се вижда, че всички тия огромни военни поръчки не отбелязват ръста на общото промишлено производство, а само изтъкват значителното преминаване на обикновеното производство в производство за специални военни цели. В този период те задоволяваха военните нужди, но с цената на колосално снижаване на производството за граждански нужди. Разбира се, това имаше последици, които отиваха твърде далече. Докато в Лондон стерлинговият дълг в полза на Индия нарастваше, а парите се трупаха в ръцете на шепа лица в Индия, страната изобщо бе лишена от най-необходимите стоки; в обращение се намираше огромна, непрекъснато нарастваща маса книжни пари, цените растяха и от време на време достигаха до фантастични размери. В средата на 1942 година вече бе налице продоволствената криза; през есента 1943 година в Бенгалия и в други индийски области гладът отнесе милиони хора. Тежестите на войната и свързаната с нея държавна политика се стовариха върху раменете на десетки милиони неспособни да ги понесат индийци и унищожиха огромен брой хора, които загинаха от най-страшната смърт — смърт от глад.

Данните, които дадох, обхващат края на 1942 година; по-късни данни нямам. Възможно е по-нататък да са станали някои промени и понастоящем индексът на промишленото производство в Индия да е по-висок.[1] Обаче картината, която дават тия цифри, не е претърпяла съществени изменения. Продължават същите процеси, същите кризи следват една подир друга, както и преди прибягват до същите дребни мерки и палиативи, както и преди липсва планов, широк подход към проблемите и да се дава предпочитание на сегашните и бъдещи интереси на английската промишленост, а през това време хората, както и преди, гинат от недояждане и епидемии.

Вярно е, че някои от съществуващите отрасли на промишлеността и специално текстилната, черната металургия и ютената твърде се развиха. Нарасна числото на милионерите сред магнатите на промишлеността, военните доставчици, користолюбците и спекулантите; големи суми се струпаха в ръцете на една малка върхушка на индийското общество, въпреки високия данък на свръхпечалбите. Но работниците като правило нищо не получиха от това. Индийският профсъюзен деец Н. М. Джоши заяви в заседанието на Централното законодателно събрание, че през войната положението на ин-

---

[1] Но това не е така. Калкутският вестник „Кяпитъл“ от 9 март 1944 година дава следните цифри за индекса на промишлената продукция на Индия (1935/36 = 100):

1938/39	111,1	
1939/40	114,0	
1940/41	117,3	
1941/42	122,7	
1942/43	108,8	
1943/44	108,0	(ориентировачно)
1944 (януари)	111,7	

Тия цифри не включват производството на въоръжение. Така, след четирите и нещо години на войната равнището на промишленото производство на Индия е фактически дори по-ниско отколкото преди войната.

дийските работници се е влошило. Земевладелците и средните фермери, особено в Пенджаб и Синд, благоденствуваха, но огромното мнозинство от селското население пострада тежко от условията, създадени от войната. Инфлацията и високите цени все повече разоряваха масата потребители.

В средата на 1942 година в Индия пристигна американска техническа мисия — комисията на Грейди, — за да обследва промишлеността и да разработи предложения относно увеличаването на производството. Разбира се, тази комисия се интересуваше само от производството за военни цели. Докладът ѝ не бе публикуван — може би защото това бе забранено от правителството на Индия. Обаче съобщено бе за някои предложения на тази комисия. В тях се препоръчваше да се организира производството на технически спирт, да се развие стоманолеярната промишленост, да се увеличи производството на електроенергия, да се разшири производството на алуминий и рафинирана сяра и да се проведе рационализация в редица отрасли. Комисията препоръчваше също да се създаде по американски образец специален орган за контрол на производството, който да има големи пълномощия и да е независим от съществуващите държавни учреждения. Явно комисията Грейди не бе във възторг от бавността, небрежността и несръчността, проявени в работата на индийското правителство, на което не беше подействувала дори тоталната война. Но затова пък комисията бе поразена от високата производителност и организация на заводите „Тата“ — голямо предприятие, ръководено изключително от индийци. В предварителния доклад на комисията Грейди се казваше също: „Мисията е поразена от високите качества и превъзходните способности на индийските работници. Индиецът има изкусни ръце; и ако му се създадат задоволителни условия за труд и му се гарантира заплатата, той ще стане надежден и старателен работник.“[1]

През последните две-три години в Индия израсна химическа промишленост, известни успехи направи корабостроителството и се зароди авиационна промишленост. Всички военни предприятия включително и ютените и текстилните фабрики получиха огромни печалби, въпреки високия данък върху свръхпечалбите; натрупани са големи капитали. Индийското правителство забрани капиталовложения в новите промишлени предприятия. През последно време в това отношение бе допуснато известно охлабване, макар че нищо определено не може да се предприеме до свършването на войната. Обаче и това малко охлабване извиква в търговските кръгове нов подем. Разработват се грандиозни планове за промишленото развитие. Индия, чийто развой така дълго бе задържан, се намира очевидно на прага на широка индустриализация.

---

[1] Във връзка с факта, че докладът на комисията Грейди бе сложен под масата, излизащият в Бомбай вестник „Комерс“ писа на 28 ноември 1942 година: „Цялата работа е там, че влиятелните задгранични кръгове се стремят да не допуснат по-нататъшната индустриализация на нашата страна, за да не бъде заплашен след войната Западът от страна на Източната конкуренция.“

Глава девета

ПОСЛЕДНИЯТ СТАДИЙ (3). ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

НАЦИОНАЛНИЯТ КОНГРЕС ОПРЕДЕЛЯ СВОЯТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА

Националният конгрес, подобно на всички други политически организации в Индия, дълго време бе изцяло погълнат от проблемите на вътрешната политика и за външнополитическите събития отделяше малко внимание. В двадесетте години той започна да проявява известен интерес към международните работи. Такъв интерес не проявяваше нито една друга организация, ако не се броят малките групи социалисти и комунисти. Мюсюлманските организации се интересуваха от Палестина и от време на време вземаха резолюции, в които изказваха своята солидарност с тамошните араби-мюсюлмани. Те следяха внимателно войнствуващия национализъм в Турция, Египет и Иран, обаче не без известни съмнения, тъй като тоя национализъм носеше светски характер и водеше до реформи, които не се съгласуваха напълно с техните представи за мюсюлманските традиции. Националният конгрес постепенно изработи собствена външно-политическа линия, основана върху ликвидиране на политическия и икономическия империализъм в целия свят и възстановяване на сътрудничеството между свободните страни. Тия принципи бяха в съгласие с искането да се даде независимост на Индия. Още в 1920 година Конгресът взе резолюция по външната политика. В тая резолюция се подчертаваше нашето желание да сътрудничим с другите страни и особено да се установят приятелски отношения с всички съседни държави. По-късно Конгресът разгледа въпроса за възможността от нова голяма война и в 1927 година, дванадесет години преди започването на Втората световна война, той вече бе определил своята политика по този въпрос.

Това беше пет или шест години преди идването на Хитлер на власт и преди да започне японската агресия в Манчжурия Мусолини затвърдяваше своята власт в Италия, обаче по това време той още не бе се проявил като сериозна заплаха за световния мир. Фашистка Италия се намираше в приятелски отношения с Англия и английските държавни дейци се възхищаваха от Дуче. В Европа по това време имаше няколко дребни диктатори и всичките, като правило поддържаха добри отношения с английското правителство. Същевременно в отношенията между Англия и Съветска Русия настъпи пълен разрив: бе извършено нападение върху Аркос, и дипломатическите представители бяха отзовани. Англия и Франция провеждаха в Обществото на народите и в Международното бюро на труда явно консервативна политика. Докато всички представени в Обществото на народите страни, а също и Съединените щати, в безкрайни дискусии за разоръжаване се изказаха за пълна забрана на въздушните бомбардировки, Англия направи редица съществени уговорки. Английското правителство в продължение на много години бе използувало самолетите, както то се изразяваше, за „полицейски цели“ — да бомбардира градове и селища в Ирак и в Северозападната погранична област на Индия. То защищаваше това свое „право“, като по този начин пречеше да се постигне някакво съгласие по този въпрос в Обществото на народите, а по-късно и в конференцията по разоръжаването.

Германия — Германия на Ваймарската република — стана пълноправен член на Обществото на народите. Превъзнасяха Локарно като предвестник на вечния мир в Европа и триумф на английската политика; другото гледище върху всички тия събития беше, че се изолира Съветска Русия и срещу нея се създава единен фронт в Европа. Русия тогава току-що бе отбелязала десетгодишнината на своята революция. Тя установи приятелски връзки с различни източни страни — Турция, Иран, Афганистан и Монголия.

Китайската революция също се развиваше твърде успешно и националистическите армии завладяха половината Китай. При това те дойдоха в стълкновение с чуждестранните, особено с английските интереси в пристанищните градове и във вътрешните райони на страната. По-късно в гоминдана се появиха вътрешни раздори и той се разцепи на групировки, които си съперничеха една на друга.

В международните отношения се чувствуваше постепенно приближаване на сериозен конфликт между Англия и Франция, които възглавяваха европейската група държави, и Съветска Русия, която бе свързана с редица източни страни. Американските съединени щати се държаха настрана от тия две групи: дълбокото отвращение от комунизма ги отделяше от Русия, а недоверието към английската политика и конкуренцията с Англия в областта на финансите и промишлеността им пречеха да се обединят с английската групировка. Освен всички тия съображения в Америка се проявиха изолационистични настроения и страх да не бъдат въвлечени в европейските раздори.

При тия условия общественото мнение в Индия, разбира се, бе на страната на Съветска Русия и източните държави. Това не значеше, че комунизмът срещаше одобрение в някои широки кръгове, макар социалистическите идеи да печелеха все по-голямо число привърженици. Успехите на Китайската революция извикваха възторг, като предвестници на приближаващото се освобождение на Индия и ликвидиране на европейската агресия в Азия. Ние започнахме да се интересуваме от националистичните движения в Холандска Индия, Индо-Китай, а също и в страните на Западна Азия и Египет. Превръщането на Сингапур в голяма военноморска база и разширеното пристанище на Тринкомали в Цейлон ни се представяха като една част от общите приготовления за една бъдеща война, в която Англия ще се опитва да закрепи и затвърди своите империалистически позиции и да съкруши Съветска Русия, а също и повдигащите се националистически движения на Изток.

Такава беше обстановката, при която Националният конгрес започна в 1927 година да определя своя външнополитически курс. Конгресът заяви, че Индия не може да вземе участие в империалистическа война и че при никакви условия тя не може да бъде принудена да влезе в каквато и да е война, без да е осигурила съгласието на народа си. През следните години тази декларация бе неведнъж повторена и в съответствие с нея се водеше широка пропаганда. Тая декларация стана една от основите на политиката на Националния конгрес, а също, както това се признаваше от всички, и на политиката на Индия. Нито един човек, нито една организация на Индия не се изказаха против нея.

През това време в Европа станаха промени, яви се Хитлер и нацизмът. Конгресът се откликна незабавно на тия промени и ги осъди, тъй като Хитлер и неговата доктрина изглеждаха пряко въплъщение и засилване на същия империализъм и расизъм, срещу които Конгресът водеше борба. Японската агресия в Манчжурия извика още по-силна реакция поради нашите симпатии към Китай. Японо-китайската война, събитията в Абисиния, Испания, Чехословакия и Мюнхен засилваха всички тия настроения и това напрежение във връзка с наближаването на войната.

Обаче тази бъдеща война очевидно щеше да се отличава от онази, която ние си представяхме преди появата на Хитлер. И все пак английската политика беше почти неизменно профашистка и пронацистка и трудно можеше да се повярва, че тя в един прекрасен ден ще се промени и ще провъзгласи защита на свободата и демокрацията. Англия упорито продължаваше да поддържа своите основни империалистически възгледи и се стремеше да запази своята империя, тя също си оставаше дълбоко враждебна към Русия и към всичко, което Русия олицетворяваше. Обаче ставаше все по-ясно, че въпреки всички желания да бъде умиротворен Хитлер, той се превръщаше в господствуваща сила в Европа, която нарушаваше напълно старото равновесие на силите и заплашваше жизнените интереси на Британската империя. Войната между Англия и Германия ставаше все по-вероятна. Каква трябваше да бъде нашата политика, в случай че тази война избухне? Как ще можем ние да примирим двете основни насоки на нашата политика — опозиция на английския империализъм и опозиция на фашизма и нацизма? Как ще съумеем да съгласуваме нашия национализъм с нашия интернационализъм. Това бе труден въпрос при съществуващите обстоятелства, труден за нас, обаче той не би представлявал никакви трудности, ако английското правителство направеше крачки, които да ни покажат, че то се е отказало от своята империалистическа политика в Индия и има намерение да се осланя на добрата воля на народа.

В спора между национализма и интернационализма победата трябваше да удържи национализмът. Така е бивало във всяка страна при всяка криза, а в страна, която се намира под чуждо господство и пази горчив спомен за непрекъснати борби и страдания, това трябваше да бъде неминуем, неизбежен резултат. Англия и Франция измениха на републиканска Испания и предадоха Чехословакия, като принесоха чрез това интернационализма в жертва на факта, че те погрешно както показаха последвалите събития — са пресмятали своите национални интереси. Американските съединени щати се придържаха о изолационизма, въпреки очевидното им съчувствие към Англия, Франция и Китай и ненавистта им към нацизма, японския милитаризъм и агресията. Само Пърл Харбър ги накара да се хвърлят в бездната на войната. Съветска Русия — този символ на интернационализма — провеждаше строго национална политика, като внасяше смут чрез това у многото свои приятели и привърженици. Само внезапното нападение на германската армия, извършено без предупреждение, вмъкна СССР във войната. Скандинавските страни, Холандия и Белгия се мъчеха да избягнат войната и усложненията ѝ с напразната надежда да спасят себе си и все пак войната ги връхлетя. Турция в продължение на пет години вече с мъка балансира върху тънко острие един не много строг неутралитет, като се ръководи изключително от национални съображения. Египет, който при всичката си видима независимост си остава и досега полуколониална страна и представлява един от главните театри на военни действия, се намира в странно и ненормално положение. Фактически той е воюваща страна, която напълно се намира под контрола на въоръжените сили на Обединените нации и същевременно уж той не е воюваща страна.

Всички тия разновидности на политическия курс, избрани от различните правителства и държави, могат да намерят своето обяснение или оправдание. Една демократична страна не може да се впусне във война, без да е подготвила предварително собствения си народ и без да е осигурила неговото сътрудничество. Дори авторитарната държава трябва предварително да си подготви почвата. Но каквито и да са изтъкваните при това причини или оправдания, съвсем е очевидно, че щом се появи кризата, решаващо значение имат националните събражения или онова, което се взема за такива, а всичко останало, което не се съгласува с тия съображения, се отхвърля. Поразително е как през време на мюнхенската криза стотици международни дружества, антифашистки лиги и други европейски организации се бяха лишили от способността си да говорят, бяха станали безсилни и бездейни. Отделни лица и малки групи хора можеха да се проникнат от духа на интернационализма и бяха дори способни да принесат своите лични и непосредствени национални интереси в жертва на една по-висока цел. Но народите се отнасят към това другояче. Интернационалните интереси извикват у тях ентусиазъм само тогава, когато, според тяхното мнение, те се съгласуват с националните интереси. Преди няколко месеца лондонският „Економист“, засягайки английската външна политика, писа: „Само такава външна политика, която осигурява пълна и очевидна защита на националните интереси, има шанс да бъде провеждана последователно. Нито една държава не поставя интересите на международното общество по-високо от собствените си интереси. Само когато едните и другите се съвпаднат, е възможен що-годе действен интернационализъм.“

Само в една свободна страна може да се развива интернационализъм, тъй като всички мисли и цялата енергия на поробената страна са насочени да постигнат собствена свобода. Това подчинено състояние прилича на един раков тумор, който не само прави невъзможно излекуването на поразения орган, но и действува като постоянен дразнител върху мозъка на човека, като придава определена окраска на всичките му мисли и постъпки. То съдържа в себе си конфликт, който приковава към себе си всички мисли и не дава възможност да бъдат разгледани по-широки проблеми. Историята на дългата редица минали конфликти и страдания живее вечно в съзнанието на отделната личност и на целия народ. Тя се превръща в натрапчива идея, всепоглъщаща страст, от която е невъзможно да се избавиш другояче, освен като премахнеш създалата я причина. Но дори и в случай, когато чувството за робство изчезва, излекуването върви бавно, тъй като духовните рани зарастват по-бавно от телесните.

Такава обстановка отдавна вече съществува в Индия и все пак Ганди съумя да даде на нашето националистично движение нова насока, което малко отслаби съзнанието за безполезността на нашите усилия и чувството на горчивина. Тези чувства продължаваха да съществуват, но аз не познавам друго националистично движение, на което да е толкова чуждо чувството на ненавист. Ганди бе пламенен националист, но в същото време той беше човек, който съзнаваше, че има какво да каже не само на Индия, но и на цялото човечество и той горещо жадуваше всеобщия мир. Неговият национализъм по такъв начин се различаваше с определена световна ориентация и бе съвършено свободен от каквито и да е агресивни стремежи. Желаейки независимостта на Индия, той същевременно дойде до убеждение, че единствено правилната цел, макар осъществима едва в далечно бъдеще, ще бъде да се създаде световна федерация на взаимнозависещи държави. Той казваше: „Национализмът, както аз го разбирам, значи, че моята страна трябва да получи свобода, че ако е необходимо, цялата моя страна трябва да загине, за да живее човечеството.

Тук няма място за расова ненавист. Нека това бъде нашият национализъм.“ И по-нататък: „Аз искам да мисля в мащаба на целия свят. Моят патриотизъм включва благото на цялото човечество. За това моето служене на Индия включва служене на човечеството . . . Целта на всички държави е не изолирана независимост, а доброволна взаимозависимост. Най-добрите умове на света днес искат да видят не абсолютно независими държави, които воюват една с друга, а федерация от приятелски взаимозависещи държави. Осъществяването на тази идея може би ще бъде дело на далечното бъдеще. Аз не искам да изявявам каквито и да е извънредни претенции от името на нашата страна. Но аз не виждам нищо прекалено или невъзможно в това да изразя нашето съгласие за всеобща взаимозависимост вместо независимост. Аз искам да имам възможност да бъда съвсем независим без да засвидетелствувам своята независимост.“

Колкото повече националистичното движение укрепваше и добиваше увереност в собствените си сили, толкова повече хората започнаха да мислят за свободна Индия: каква ще бъде тя, какво може да прави и какви ще бъдат нейните отношения с другите страни. Огромните размери на страната, нейната потенциална мощ и ресурси вече сами по себе ни караха да мислим в големи мащаби. Индия не можеше да бъде проста прислужница на коя да е страна или група държави; нейното освобождение и развой би трябвало да окажат огромно влияние върху Азия, а следователно и върху целия свят. Това неизбежно пораждаше мисъл за пълна независимост и за разкъсване на връзките, които я свързваха с Англия и с Британската империя. Статутът на доминион, макар и да се приближава до независимост, изглеждаше нелепо ограничение и препятствие за пълното развитие на страната. Идеята, легнала в основата на статута на доминион — идеята на майка-родина, тясно свързана със своите дъщери-страни, с които я обединява общността на културните традиции — изглеждаше съвсем неприложима за Индия. Тя, без съмнение, означаваше разширяване на сферата на международното сътрудничество, което бе желателно, но в същото време тя предполагаше в по-малка степен сътрудничество със страни, които не влизат в тази империя, или тази асоциация на нации. По такъв начин тази идея се превръщаше в някакъв ограничаващ фактор и в своите мисли, изпълнени с надежди за бъдещето, ние прекрачихме тия граници и жадувахме по-широко сътрудничество. По-специално ние мислехме да се установят по-тесни връзки със съседните нам страни от Изток и Запад — с Китай, Афганистан, Иран и Съветския съюз. Ние желаехме по-тесни връзки дори и с далечна Америка, тъй като можехме много да се поучим от Съединените щати, както и от Съветския съюз. Струваше ни се, че сме изчерпали възможностите си да научим нещо и от Англия, и че във всеки случай ние можем само да спечелим от връзките си един с друг, срещайки се на равни начала, след като бъдат разкъсани неестествените връзки, които ни свързваха.

Расовата дискриминация и отношението към индийците в някои английски доминиони и колонии укрепваха нашата решимост да скъсаме с тази група страни. Специално ролята на постоянен дразнител играеше Южна Африка, а също и Източна Африка и Кения, които се намираха под непосредственото управление на английските колониални власти. Колкото и да е чудно, всеки от нас поотделно добре се спогаждаше с канадци, австралийци и новозеландци, тъй като те представляваха новата традиция и бяха освободени от много предразсъдъци на англичаните и от техния социален консерватизъм.

Говорейки за независимостта на Индия, ние си я представяхме не в плана на изолация. Ние може би по-добре от много други страни разбрахме, че пълната национална независимост от стария вид е обречена на гибел и че трябва да настъпи нова ера на световно сътрудничество. Затова не веднаж давахме да се разбере, че сме напълно готови заедно с другите страни да ограничим тази независимост в рамките на някаква международна система. Тази система беше за предпочитане да обхваща целия свят или най-много по-голямата част от него, или пък да бъде регионална. Британската общност на нациите не отговаряше на нито едно от тия условия, макар тя и да можеше да бъде част от една по-широка система.

Поразително е, колко ние при целия си пламенен национализъм бяхме проникнати от дух на интернационализъм. Нищо такова не се наблюдаваше в нито едно националистическо движение у другите поробени страни: общата тенденция в тия страни бе насочена да не се свързват с никакви международни задължения. В Индия също имаше хора, на които не харесваше нашата солидарност с републиканска Испания и Китай, с Абисиния и Чехословакия. Защо да настройваме срещу себе си такива могъщи страни като Италия, Германия и Япония? — казваха те. Към всеки враг на Англия ние трябва да се отнасяме като към приятел; за идеализъм няма място в политиката, която има работа само със силата и съответното ѝ прилагане. Обаче настроенията на масите, възпитани от Конгреса, удържаха връх над тия противници и те не се осмеляваха да изкажат своите възгледи публично. Мюсюлманската лига неизменно пазеше благоразумно мълчание, без да се обвързва с каквито и да е определени изказвания по такъв род международни проблеми.

В 1938 година Националният конгрес изпрати в Китай медицински отред, който се състоеше от няколко лекари с всички необходими инструменти и материали. В продължение на няколко години този отред изпълняваше там полезна работа. През времето, когато се организираше този отред, председател на Националния комитет бе Субхас Бос. Той не одобряваше мероприятията на Конгреса, насочени срещу Япония, Германия или Италия. И все пак такива бяха настроенията в Конгреса и в цялата страна, че той не се противеше на една или друга проява на солидарност на Конгреса и спрямо Китай и жертвите на фашистката и нацистка агресия. Докато той бе председател на Националния конгрес ние приехме множество резолюции и организирахме много демонстрации, които той не одобряваше, но бе принуден да се примири с тях, без да протестира, тъй като разбираше какви силни чувства ги вдъхновяват. Между него и другите членове на Изпълнителния комитет на Националния конгрес имаше сериозни разногласия по въпросите както на външната, така и на вътрешната политика и това доведе в началото на 1939 година до разрив. После Субхас Бос започна публично да осъжда политиката на Конгреса и в началото на август 1939 година изпълнителният комитет направи твърде необичайна крачка, като приложи срещу него — един от бившите свои председатели — дисциплинарна мярка.

ОТНОШЕНИЕТО НА НАЦИОНАЛНИЯ КОНГРЕС КЪМ ВОЙНАТА

По такъв начин Конгресът формулира и не веднаж провъзгласяваше двустранната си политика спрямо войната. От една страна тя изразяваше опозиция на фашизма, нацизма и японския милитаризъм, както във връзка с вътрешната им политика, така и във връзка с тяхната агресия спрямо другите страни, горещо съчувствие към жертвите на тази агресия и готовост да вземе участие в каквато и да е война или в някакъв друг опит да се сложи край на тази агресия. От друга страна тя наблягаше на освобождението на Индия, не само защото това бе главната наша цел, към постигането на която ние постоянно се стремяхме, но и особено във връзка с възможността за война. Тъй като ние твърдяхме, че само една свободна Индия е способна по съответен начин да участвува в тази война, само когато получим свободата си ние бихме могли да преодолеем мъчителното наследство на нашите минали отношения с Англия, да разпалим ентусиазъм в масите и да мобилизираме обширните си ресурси. Без такава свобода новата война не би се отличавала от коя да е друга по-ранншна война, тя би била борба между империалистически съперници, опит да се защити и увековечи Британската империя. Струваше ни се глупаво и невъзможно да се вдигнем в защита на тоя същия империализъм, срещу който бяхме водили толкова продължителна борба. И дори ако някой от нас, изхождайки от най-високи съображения, преценяха това като най-малко зло, ние бихме били съвсем неспособни да поведем след себе си нашия народ. Само свободата можеше да развърже енергията на масите и да обърне тяхното ожесточение в горещ стремеж да служат на общото дело. Друг път нямаше.

Конгресът особено настояваше да не се въвлича Индия във война, каквато и да е тя, без съгласие на нейния народ или на представителите на този народ, и без такова съгласие да не се изпращат индийски войски вън от границите. Последното искане бе изтъкнато също и от Централното законодателно събрание, в чиито състав влизаха представители на различни групировки и партии. Индийският народ отдавна негодуваше, че наши войски се изпращат в чужди страни с империалистични цели, често за покоряване или подтискане на други народи, с които нямахме абсолютно никакъв повод да се караме и на чиито усилия да си върнат свободата съчувствувахме. Индийските войски се използуваха като наемници с тази цел в Бирма, Китай, Иран, в Средния изток и в различните области на Африка. Те ставаха символ на английския империализъм във всички тия страни и извикваха у техните народи вражда към Индия. Аз помня горчивата забележка на един египтянин: „Вие не само изгубихте собствената си свобода, но още и помагате на англичаните да поробват другите народи.“

Двете съставни части на тази двустранна политика не се съгласуваха напълно една с друга, в тях имаше елемент на взаимно противоречие. Но това противоречие не бе създадено от нас: то бе вложено в самите обкръжаващи ни условия и неизбежно се проявяваше във всяка политика, която възникваше от тия условия. Ние не веднаж бяхме изтъквали тази непоследователност да се осъждат фашизмът и нацизмът, а същевременно да се запазва империалистическо господство. Наистина, фашизмът и нацизмът вършеха чудовищни престъпления, докато империализмът в Индия и в други места се стабилизираше. Обаче това бе разлика само по степен и по време, а не качествена разлика. Освен това фашизмът и нацизмът бяха далече от нас. За тях ние само четяхме, докато империализмът е бил винаги до портите ни, обкръжавал ни е, изпълнял е цялата наша атмосфера. Ние подчертавахме, че е нелепост да се издига знамето на демокрацията на други места и в същото време да лишават от демокрация нас в Индия.

Каквато и непоследователност да съдържаше нашата двустранна политика, въпрос за това, че доктрината на ненасилие може да бъде пречка в отбранителната война или във войната срещу агресията, не се повдигаше.

През лятото на 1939 година аз посетих Англия и европейския континент и в своите изказвания, статии и частни разговори разяснявах нашата политика и изтъквах колко е опасно да се изоставят събитията на собственото им течение или да се оставят така, както са си. В разгара на судетската криза развълнувани чехи ме питаха как ще постъпи Индия в случай на война. Опасността, надвиснала над тях, бе твърде близка и страшна, за да вземат те под внимание различни тънкости и стари обиди, но при все това те разбираха моето гледище и се съгласяваха с неговата логика.

Приблизително в средата на 1939 година стана известно, че индийски войски са изпратени зад граница, по всяка вероятност в Сингапур и в Средния изток. Веднага последваха гръмки протести, че това е направено без знанието на народните представители. Естествено, в период на криза раздвижванията на войски често трябва да стават в пълна тайна. Но все пак имаше множество различни начини да се съобщи това на народните представители. В състава на Централното законодателно събрание се намираха партийни лидери, а във всяка провинция имаше избрани от народа правителства. При нормални условия централното правителство бе длъжно да се консултира с провинциалните правителства и да ги държи в течение по редица въпроси от таен характер. Обаче към представителите на народа и към ясно изразената воля на нацията не бе проявено поне формално или номинално уважение. Чрез английския парламент се правеха постъпки да се допълни приетият в 1935 година Закон за управлението на Индия, с който се определяше дейността на провинциалните правителства. Съответно тия допълнения в случай на военна криза цялата власт се съсредоточаваше в ръцете на централното правителство. При нормални условия в една демократична страна това би могло да се прецени като естествена и разумна крачка, ако тази крачка е направена със съгласието на заинтересованите страни. Знае се от всички, че обединените на федеративни начала щати, провинции и автономни административни единици във федерацията извънредно ревниво се отнасят към своите права и мъчно се отказват от тях в полза на централната администрация, дори в период на криза или необикновени обстоятелства. Тази борба за върховенство постоянно се води в САЩ, и в настоящия момент, когато пиша тия редове, референдумът в Австралия отклони предложението да бъдат разширени пълномощията на федералното правителство в ущърб на щатите, дори за военни цели и през период на война. И то въпреки че както в САЩ, така и в Австралия, централното правителство и законодателните органи се избират от народа и се състоят от представители на същите тия щати. В Индия централното правителство бе и си остава съвсем неотговорно и авторитарно, неизбираемо и в никакво отношение не е длъжно да дава сметка нито на народа в неговата цялост, нито на отделните провинции. То действуваше изключително като агент на английското правителство. Да се разшири неговата власт за сметка на провинциалните правителства и на законодателното събрание значеше още повече да се отслабят тия народни правителства и да се подкопае самата основа на провинциалната автономия. Проекти от такъв род извикваха дълбоко възмущение. Ние смятахме, че те противоречат на ония уверения, които бяха дадени при формирането на конгресистките правителства и показват, че войната, както е било и в миналото, ще бъде натрапена на Индия без знанието на нейните изборни представители.

Изпълнителният комитет на Националния конгрес бе заявил решителното си несъгласие с тази политика, която той преценява като проява на умишлено пренебрежение към декларациите на Конгреса и Централното законодателно събрание. Той заяви, че смята за свой дълг да се възпротиви на всяко принуждение от такъв род и не може да се примири Индия да бъде обвързвана с каквито и да било политически задължения с далечни последици без съгласието на нейния народ. В началото на август 1939 година той отново заяви, че „в днешната световна криза симпатиите на Работническия комитет са изцяло на страната на народите, които защищават демокрацията и свободата. Конгресът не веднаж бе осъждал фашистката агресия в Европа, Африка и Далечния изток на Азия, както и предателството над демокрацията от английския империализъм в Чехословакия и Испания“. Но в по-нататъшните изявления се изтъкваше, че „миналата политика на английското правителство, а също и събитията през последно време с всичката си яснота свидетелствуват, че това правителство не държи за свободата и демокрацията и е в състояние всеки момент да предаде тия идеали. Индия не може да се свързва с такова правителство и от нея не може да се иска да му предостави своите ресурси в името на демократичната свобода, от която тя сама е лишена и чието дело навярно ще бъде предадено“.

Като първа крачка — израз на протест срещу тази политика на конгресистите — на членовете на Централното законодателно събрание бе предложено да се въздържат от участие в следващата сесия на Събранието.

Тая резолюция бе приета три седмици преди започването на войната в Европа. Правителството на Индия и английското правителство, което стоеше зад него, очевидно бяха склонни напълно да пренебрегват общественото мнение в Индия не само по важните въпроси, възникнали във връзка с военната криза, но и по редица второстепенни въпроси. Тази политика намираше своето отражение в поведението на провинциалните губернатори и на Индийската гражданска служба, които започнаха още повече да пренебрегват конгресистките правителства. Положението на тия конгресистки провинциални правителства ставаше все по-трудно и широките обществени кръгове бяха развълнувани и разтревожени. Те се страхуваха, че английското правителство ще постъпи също така, както бе постъпило преди четвърт век, в 1914 година: ще натрапи на Индия войната, без да зачита нито провинциалните правителства, нито общественото мнение, нито всичко онова, което бе постигнато през този период, и ще превърне войната в параван за смазване на онази ограничена свобода, която Индия бе постигнала, и за неограничавано експлоатиране на нейните ресурси.

Обаче много събития бяха станали през този четвърт век и настроението на народа бе силно променено. Мисълта, че с такава велика страна като Индия се отнасят като със собственост, а пренебрегват напълно с презрение нейния народ, извикваше дълбоко възмущение. Нима борбата и всички страдания през последните двадесет години бяха отишли напразно? Нима индийският народ ще опозори своята родина, покорно примирен с това безчестие и унижение? Много индийци се бяха научили да се съпротивляват на онова, което смятаха зло, и да не се покоряват, когато покорността се смята за безчестие. Те с готовност се съгласяваха да поемат последствията, които заплашваха такова неподчинение.

Имаше и други — по-младото поколение, на което липсваше опит от националистическата борба и от всичко свързано с нея; за това поколение дори кампаниите на гражданското неподчинение през двадесетте и началото на тридесетте години не бяха друго освен история. Те не бяха минали изпитанията в огъня на борбата и страданието и много неща приемаха на доверие. Те се отнасяха критично към по-старото поколение, намирайки го за слабо и склонно на компромиси и си въобразяваха, че силните изрази могат успешно да заменят действията. Те спореха помежду си по въпроса за личното ръководство или за различни тънкости на една или друга политическа или икономическа доктрина. Те обсъждаха международните работи, но твърде малко ги разбираха. Те бяха незрели, липсваше им уравновесеност. В тях имаше добри заложби, възторжена готовност да поддържат едно благородно дело, но общото впечатление, което произвеждаха, внасяше разочарование и охлаждане. Може би това бе временно състояние, което те ще надраснат, а може би и са го надрасли благодарение на горчивия опит, който са получили оттогава.

Всички тия групировки в редовете на националистите, каквито и да бяха другите разногласия помежду им, реагираха еднакво на английската политика спрямо Индия през периода на кризата. Те бяха възмутени от тази политика и настояваха Конгресът да ѝ се противопостави. Гордият и чувствителен национализъм не желаеше да се примири с такова унижение. Всички други съображения отстъпиха на втори план.

В Европа бе обявена война и вице-кралят на Индия начаса провъзгласи, че Индия също се намира в състояние на война. Един човек, на всичко отгоре чужденец и представител на ненавистна система, можеше да вкара четиристотин милиона човешки същества във война, без никак да се заинтересува искат ли те това. Системата, при която бе възможно по такъв начин да се решава съдбата на тия милиони, бе в основата си несправедлива и порочна. В доминионите решението се вземаше от народните представители след всестранно обсъждане и като се вземаха под внимание различните гледища. В Индия положението бе друго и това бе унизително.

РЕАКЦИЯТА СРЕЩУ ВОЙНАТА

В момента, когато започна войната в Европа, аз се намирах в Чунцин. Председателят на Националния конгрес ми телеграфира незабавно да се завърна и аз тръгнах веднага за родината. Пристигнах тъкмо за заседанието на Изпълнителният комитет на Конгреса. На това заседание бе поканен и М. А. Джина, но той заяви, че не може да дойде. Вице-кралят не само че бе обвързал Индия с формално задължение да участвува във войната, но бе издал и редица съответни декрети. Английският парламент бе приел също допълнение към Закона за управлението на Индия от 1935 година. Всички тия постановления ограничаваха и орязваха пълномощията и дейността на провинциалните правителства и извикваха общо възмущение, особено във връзка с факта, че не бе направен нито най-малък опит да се консултират представителите на народа. Нееднократно изказваните от тях пожелания и техните декларации в същност бяха напълно пренебрегнати.

На 14 септември 1939 година, след продължително обсъждане, Работническият комитет на Конгреса публикува обширна декларация по повод военната криза. В нея се споменаваше за предприетите от вице-краля нови стъпки, за новите закони и декрети и се изтъкваше, че „Работническият комитет придава на тия събития извънредно сериозно значение“. В декларацията се осъждаха фашизмът и нацизмът и специално „най-новият акт на агресия от страна на германското нацистко правителство срещу Полша“ и се изразяваше съчувствие към ония, които са му оказали съпротива.

Предлагайки своето сътрудничество, Работническият комитет изтъкваше, че „всяко натрапено решение. . . неизбежно ще предизвика съпротива от негова страна. Ако искат да осигурят сътрудничество за постигане на дадената цел, това трябва да постигнат не с принуждение и насилие. Комитетът не може да се съгласи индийският народ да изпълнява заповеди, издавани от чужда власт. Сътрудничеството трябва да бъде сътрудничество между равни, то трябва да се провежда с двустранно съгласие и в името на една цел, която и двете страни признават за достойна. В близкото минало индийският народ бе отивал срещу сериозни рискове и охотно е понасял големи жертви, за да постигне свобода и да създаде от Индия свободна демократична държава. Затова неговите симпатии са изцяло на страната на демокрацията и свободата. Но Индия не може да се обвързва във война, която се нарича война за демократична свобода, в същото време, когато самата тя е лишена от такава свобода и когато й се отнема дори ограничената свобода, която тя има.

На Комитета са известни заявленията на правителството на Великобритания и Франция, че те се борят за демокрация и свобода, а също и да сложат край на агресията. Обаче историята на близкото минало изобилства с примери, които свидетелстват за постоянно несъответствие между думите, прокламирани от идеалите, и действителните мотиви и цели." Като се основава върху известни събития от миналото, станали по време на Първата световна война и след нейното сбърпване, в заявлението по-нататък се казва: „Последвалата история отново показа, че дори пламенната на вид клетва може да бъде подло нарушена . . . В този момент отново се твърди, че демокрацията е в опасност и трябва да бъде защитена, с което Комитетът е напълно съгласен. Комитетът вярва, че народите на Запад се ръководят от този идеал и тия цели и че са готови да понесат жертви в името на тях, но идеалите и стремежите на народите и на ония, които се пожертвуваха в борбата, отново се оставят без внимание, и клетвата, дадена в тяхно име, се нарушава.

Ако войната се води в името на защитата на статуквото, империалистическите владения, колониите, интересите на отделни групи и привилегиите, Индия не може да се обвърже с нея. Ако ли пък в нея се решава съдбата на демокрацията и световния ред, основан на демокрацията, тогава Индия е дълбоко заинтересувана от нея. Комитетът е убеден, че интересите на индийската демокрация не противоречат на интересите на английската демокрация, или на световната демокрация, тогава, когато между демокрацията в Индия и на други места и империализма и фашизма съществува неразрешим вътрешен конфликт. Ако Великобритания се бори да запази и разшири демокрацията, тя непременно е длъжна да премахне империализма в собствените си владения . . . Свободна демократична Индия с радост ще се обедини с другите свободни страни за съвместна защита от агресията и за икономическо сътрудничество. Тя е готова да съдейства за създаването на такъв световен ред, който наистина да бъде основан върху свобода и демокрация и ще използува знанията и ресурсите на целия свят за интересите на прогреса и благосъстоянието на човечеството."

Изпълнителният комитет на Конгреса, въпреки своя национализъм, застана на интернационална гледна точка. Той виждаше във войната нещо много по-значително от едно стълкновение между въоръжените сили на противници. „Кризата, която преживява Европа, засяга не само нея — това е криза за цялото човечество и тя няма да мине като другите кризи и войни, без да остави незасегнати основите на днешния свят. За добро или за зло, но тя без съмнение ще промени облика на света в политическо, социално и икономическо отношение. Тая криза е неизбежна последица на социални и политически конфликти и противоречия, които застрашително са нараствали от времето на миналата световна война и тя не ще бъде напълно разрешена, докато тия конфликти и противоречия не бъдат отстранени и докато не бъде установено ново равновесие. Това равновесие може да бъде основано само на премахването на гнета и експлоатацията на една страна от друга и се преустроят икономическите отношения върху по-справедлива основа в интерес на общото благо. Индия е възелът на тази проблема, тъй като в нея най-ясно се проявява политиката на съвременния империализъм и никакво преустройване на света не може да бъде успешно, щом то не държи сметка за този жизнено важен проблем. Индия с нейните огромни ресурси трябва да играе важна роля при всеки план за реорганизация на света, но тя може да изпълнява тази роля само като свободна нация, чиято отприщена енергия може да бъде насочена към тази велика цел. Свободата днес е неделима и всеки опит да се запази империалистическо господство в която и да е част на света неизбежно ще доведе до ново бедствие. “

След като споменава по-нататък за предложенията на владетелите на индийските княжества да се окаже подкрепа в борбата за демокрация в Европа, Комитетът изтъкваше, че би било твърде уместно, ако те въведат демокрация в собствените си княжества, където господствува неприкрита автокрация.

Комитетът отново изявяваше своето горещо желание да даде всякаква помощ, но същевременно изразяваше опасенията си във връзка с насоката на английската политика както в миналото, така и в настоящето, в която той не е видял „нито най-малък опит да се съдействува на делото на демокрацията и самоопределението и не вижда никакви доказателства, че английското правителство постъпва или има намерение да постъпи в съответствие със собствените си днешни военни декларации“. Той добавяше обаче, че поради сериозността на момента и тъй като през последните няколко дни събитията са се развивали толкова устремно, че човешкият ум не е в състояние да ги проследи, „Комитетът не иска на този етап да взема окончателно решение, докато не стане напълно ясно в името на какво се води борбата, какви са действителните й цели, а също и докато не стане ясно положението на Индия сега и в бъдеще“. Затова Комитетът призова „английското правителство да заяви недвусмислено какви са в тази война неговите цели спрямо демокрацията, империализма и предполагаемия нов ред, и специално как тия цели ще бъдат разпространени върху Индия и осъществени сега. Предполагат ли те унищожение на империализма и отношение към Индия като към свободна страна, чиято политика да се насочва съобразно волята на нейния народ? . . . Искреността на всяка декларация може да се провери именно така: осъществява ли се тя сега, тъй като именно настоящето определя днешното действие и дава форма на бъдещето . . . Ще бъде най-голяма трагедия, ако дори тази ужасна война се поведе в дух на империализъм и с цел да се запази днешният строй, който сам по себе си е причина за войната и за човешкото израждане.“

Публикуването на тази декларация, явила се като резултат на грижливо обсъждане, бе един опит да се преодолеят преградите, застанали между Индия и Англия и в продължение на век и половина разстройвали техните отношения, да се намери някакъв начин да бъде примирена нашата страстна жажда за свобода с нашия горещ стремеж да вземем участие в тази световна борба в условия на народен подем. Защитата на правата на Индия за свобода не беше нещо ново, тя не бе резултат от войната или международната криза. Това отдавна бе станало основа на всички наши мисли, на всичките ни действия, от това изхождаше цялата ни дейност в продължение на много поколения. Да се публикува една ясна декларация за свободата на Индия и после да я обвържат със съществуващите условия, пред вид военните нужди, бе проста работа. Именно това и изискваха нуждите на войната. Ако Англия имаше желание и воля да признае свободата на Индия, всички основни разногласия биха изчезнали, а останалите биха могли да се примирят с общото съгласие на заинтересованите страни. Във всички провинции действуваха местни правителства. Без мъка можеше да се създаде народен централен апарат на властта за военния период, който апарат би организирал военните усилия върху действена общонародна основа, би осигурил пълно сътрудничество с въоръжените сили и би служил като звено между народа и провинциалните правителства, от една страна, и английското правителство — от друга. Прочее, конституционните проблеми можеше да бъдат отложени до свършването на войната, макар, разбира се, да бе желателно да се направи опит да бъдат разрешени по-скоро. След войната изборните представители на народа биха разработили една постоянна конституция и биха сключили с Англия договор, който да осигури нашите взаимни интереси.

За Изпълнителния комитет на Конгреса не бе лесно да се обърне към Англия с тия предложения в онова време, когато мнозинството от нашия народ бе слабо ориентирано в съответните международни проблеми и изразяваше негодувание срещу политиката, провеждана от Англия през последно време. Ние знаехме, че отдавнашното недоверие и подозрение у двете страни не могат да се разсеят с никакви магически заклинания. И все пак се надявахме, че самите събития ще накарат ръководителите на Англия да отхвърлят своите тесни империалистически възгледи, да проявят далновидност и да приемат нашето предложение, като сложат край на старата вражда между Англия и Индия и насочат ентусиазма на народните маси и ресурсите на Индия в услуга на войната.

Но не бе съдено това да се сбъдне. Те отговориха с отказ на всички наши молби. Стана ни ясно, че те желаят да виждат в нас не свои приятели и колеги, а само роби, които да изпълняват техните заповеди. Ние използувахме една и съща дума — „сътрудничество“, но всяка страна й придаваше съвсем различно значение. За нас да сътрудничиш значеше да се намираш между другари и равни; за тях това значеше: те командуват, и ние без възражение се подчиняваме. Ние не можехме да се помирим с такова положение, тъй като това би означавало предателство и отказ от всичко, за което сме се борили и което придаваше някакъв смисъл на нашето съществувание. Но дори някои от нас да биха поискали да постъпят така, те не биха могли да увлекат след себе си нашия народ, те биха се оказали на плитчина, изолирани и отрязани от живите извори на национализма, а също и от интернационализма, какъвто ние си го представяхме.

Положението на нашите провинциални правителства започна да се затруднява. Те трябваше или да се подчинят на постоянната намеса в техните работи от страна на губернатора и вице-краля, или да влязат в конфликт с тях. Друг избор нямаха. Висшият административен апарат бе изцяло на страната на губернатора и още повече от преди гледаше на министрите и на законодателните органи като на самозванци. Ние отново се сблъсквахме тук със стария конфликт по въпроса за правата между краля-самодържец или неговите представители и парламента, с тази разлика, че в дадения случай първите бяха чужденци и тяхното господство се опираше върху въоръжена сила. Решено бе, че конгресистките правителства в осем провинции от единадесетте (т. е. във всички провинции без Бенгалия, Пенджаб и Синд) в знак на протест ще подадат оставка. Някои смятаха, че не трябва да си дават оставката, а да продължават своята дейност и да принудят губернатора да разпусне тия органи. Ясно бе, че поради вътрешния конфликт, който ставаше все по-очевиден всеки ден, стълкновенията между правителствата и губернатора бяха неизбежни, и ако правителствата не си подадат оставката, все едно — тях ще ги разпуснат. Те избраха строго конституционната процедура — да си дадат оставката, което трябваше да повлече разпускане на законодателното събрание и нови избори. Тъй като тия правителства се опираха върху значително мнозинство в законодателните събрания, да се съставят други правителства бе невъзможно. Обаче губернаторите се стремяха на всяка цена да избягнат нови избори, тъй като те отлично разбираха, че тия избори ще донесат огромна победа на Националния конгрес. Те не разпуснаха законодателните събрания, а само временно преустановиха тяхната дейност, като поеха върху себе си всички пълномощия на провинциалните правителства и законодателните събрания. Те станаха в пълния смисъл на думата самовластни управители на провинциите: приемаха закони, издаваха декрети и вършеха всичко, каквото им скимнеше, без всякакво съгласуване с какъвто и да е изборен орган или с общественото мнение.

Официалните английски представители твърдяха често, че като е предложил на провинциалните правителства да подадат оставка, Изпълнителният комитет на Конгреса бил действувал деспотично. Това обвинение звучи твърде странно в устата на ония, които със своя деспотизъм надминаха всички граници на фашисткия и нацисткия свят. Собствено, свобода на действие в провинциалната сфера и невмешателство на губернатора или вице-краля съставяха основата на политиката на Конгреса. Именно върху тази основа, след като бяха получили съответни уверения от вице-краля, бяха избрани членовете на законодателните събрания и бяха съставени провинциалните правителства. Обаче такава намеса стана сега често явление и дори установените съобразно със Закона за управлението на Индия от 1935 година права на провинциалните правителства бяха още по-ограничени. Допълненията към закона, приети от английския парламент, погазиха тия права на провинциите под предлог на военна необходимост. Решаването на въпроса, кога и до каква степен ще се намесват в делата на провинциите, бе предоставено изцяло на правителството на Индия, а това означаваше — на вице-краля, без да има никакви юридически гаранции, които да предпазят пълномощията на провинциалните правителства и те оставаха да съществуват само по негова милост. Вице-кралят и генерал-губернаторът при осигуреното сътрудничество на изпълнителния съвет, който се състоеше от назначени членове, можеха под предлог на военна необходимост да отменят всяко решение на провинциалните правителства и на законодателните събрания. При такива условия не можеше да действува нито едно отговорно правителство, то трябваше или да влезе в стълкновение с губернатора и административния апарат, или със законодателното събрание и неговите избиратели. Всяко законодателно събрание, в което мнозинството принадлежеше на Националния конгрес, след началото на войната официално одобри изтъкнатото от Конгреса искане и ако вице-кралят го отклонеше, това неизбежно би означавало конфликт или оставка. Повечето от редовните членове на Конгреса бяха склонни да влязат в борба с английските властници. Обаче Изпълнителният комитет на Конгреса се стремеше колкото е възможно да се избегне това и избра по-умерен курс. На английското правителство не бе трудно да провери настроението на целия народ или на избирателите чрез провеждане на избори. Обаче то не ги желаеше, тъй като не се съмняваше, че изборите ще доведат до абсолютна победа на Националния конгрес.

В големите провинции Бенгалия и Пенджаб и в малката провинция Синд правителствата не подадоха оставка. Както в Бенгалия, така и в Пенджаб губернаторите и висшият административен апарат отдавна играеха господствуваща роля и затова там не можеше да изникне никакъв конфликт. Въпреки това по-късно в Бенгалия губернаторът, комуто министър-председателят не бе угоден, принуди него заедно с целия кабинет да си подадат оставката. В Синд малко по-късно министър-председателят изпрати на вице-краля писмо, в което критикуваше политиката на английското правителство и в знак на протест се отказа от наградата, подарена му от това правителство. Той не подаде оставка. Обаче вице-кралят настоя губернаторът да го уволни от поста министър-председател за-

заради писмото, което той бе счел оскърбително за личното си вице-кралско достойнство.

Изминаха вече почти пет години от момента, когато бяха подали оставка конгресистките провинциални правителства. През целия този период в тия провинции губернаторите управляваха еднолично. Под предлог на войната, в хаоса, породен от нея, ние се върнахме към неприкритото самодържавие от средата на 19 век. Гражданската служба и полицията са всевластни и ако някой от нейните служащи — бил англичанин или индиец, проявява най-малко неподчинение на жестоката политика на английското правителство, той си навлича най-голям гняв. Много от онова, което бяха направили конгресистките правителства, бе сведено до нула, а техните планове — ликвидирани. За щастие нещо от законодателството, което се отнасяше до арендната система, се бе запазило, обаче дори тия закони често се тълкуват в ущърб на арендаторските интереси.

През последните две години в три малки провинции — Асам, Ориса и Северозападната погранична провинция — правителствата бяха възстановени върху нова основа чрез твърде прост похват, който се състоеше в хвърлянето в затвора на редица членове от законодателните органи на тия провинции и превръщането по такъв начин на малцинството в мнозинство. В Бенгалия съществуващото правителство напълно зависи от подкрепата на значителния блок европейци. В Ориса правителството се държа кратко време и тази провинция се върна към едноличното управление на губернатора. В Пограничната провинция правителството продължаваше да функционира, макар да не разполагаше с мнозинство, на което да може да се опре, и затова там избягваха да свикват законодателното събрание. В Пенджаб и Синд бяха издадени специални укази относно членовете на законодателните събрания — конгресисти (освободените от затвора), които им забраняваха да присъстват на сесиите на законодателните събрания или да вземат участие в каквато и да е обществена дейност.[1]

---

[1] В началото на 1945 година законодателното събрание в Пограничната провинция трябваше най-после да се събере, за да обсъди бюджета. При гласувания вот на доверие правителството претърпя поражение и подаде оставка. Бе създадено конгресистко правителство начело с д-р Хан Сагиб.

НОВОТО ПРЕДЛОЖЕНИЕ НА НАЦИОНАЛНИЯ КОНГРЕС И НЕГОВОТО ОТХВЪРЛЯНЕ ОТ АНГЛИЙСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО. УИНСТЪН ЧЪРЧИЛ

Преминаването към деспотично еднолично управление в осемте провинции не бе проста смяна на лицата в ръководството, както това става при обикновена смяна на кабинет. Това бе коренна органическа промяна, която дава отражение и върху общия дух, политиката и методите на цялата държавна организация. Законодателните събрания и различните органи на народния контрол над изпълнителната власт и над постоянния административен апарат изчезнаха, и отношението към обществеността отстрана на гражданските власти — от губернатора и надолу, — а също от страна на полицията се промениха. Това бе не просто регрес, не просто връщане към периода, който бе предхождал създаването на конгресистките правителства. Това бе нещо много по-лошо. От гледището на така нареченото право, това бе връщане към неограничения деспотизъм на 19 век. На практика работата беше още по-лоша, тъй като нямаше вече някогашното доверие и бащина опека, а английският елемент в органите на администрацията бе изпълнен със страх и страсти, които изпитваха старите привилегировани кръгове, чувствувайки, че почвата под нозете им се клати. Не им бе леко да понасят повече от две години съществуването на конгресистките правителства; отвращаваше ги да провеждат политиката и да изпълняват заповедите на ония, които по-рано винаги можеха да изпратят в затвора, ако с нещо им досаждаха. Сега им се искаше не само да се върнат към стария ред, но и да изпратят тия бунтари на мястото им. Всеки селянин в полето, всеки работник в завода, всеки занаятчия, търговец, индустриалец, лице със свободна професия, млади хора и девойки от колежите, дребни чиновници и дори ония индийци, които заемаха висши административни постове, щом проявяха що-годе доброжелателно отношение към народното правителство, трябваше да бъдат накарани да разберат, че съществува още английска власт и че това не бива да се забравя. Именно тази власт ще определя съдбата на всеки от тях и техните шансове за напредък, а не някакви си временни узурпатори. Ония, които по-рано бяха секретари на министрите, станаха сега господари и се разпореждаха от името на губернатора, добиха отново стария надменен маниер да разговарят; окръжните магистрати отново започнаха да упражняват старите си функции на гаулайтери в своите области; полицията почувствува, че може свободно да прибягва към старите си методи, тъй като прекрасно знаеше, че ще получи подкрепа и защита от горе, дори и да е превишила правата си. Всичко можеше да се прави под булото на войната.

Дори мнозина от ония, които се отнасяха критично към конгресистките правителства, гледаха това, което ставаше, с ужас. Сега те си спомняха за много достойнства на ония правителства и изразяваха най-силно недоволство, че те си бяха дали оставката. Според тяхното мнение тия правителства трябваше да останат на местата си при каквито и да е обстоятелства. Интересно е, че дори членовете на Мюсюлманската лига изказваха опасения.

Щом беше такава реакцията на нечленовете на Конгреса и критиците на конгресистките правителства, лесно можем да си представим реакцията на конгресистите и ония, които съчувствуваха на Конгреса, а също и на депутатите на законодателните органи. Министрите бяха напуснали правителствените постове, но не бяха се отказали от своите места в законодателните събрания, не бяха подали оставка и председателите на събранията и другите депутати на тия законодателни органи. При все това те бяха изтласквани настрана, пренебрегвани, а нови избори не се произвеждаха. С такова положение мъчно можеше човек да се помири, дори от чисто конституционно гледище, и във всяка страна това би предизвикало криза. Такава могъща полуреволюционна организация като Националния конгрес, която олицетворяваше националистичните надежди на страната и имаше зад гърба си дълги години на борба за свобода, не можеше пасивно да се помири с подобно деспотично еднолично управление. Тя не можеше да остане прост свидетел на онова, което става, още повече, че всичко това бе насочено срещу нея. Не веднаж се чуваха решителни настоявания да се излезе активно срещу потискането на законодателните органи и на всяка обществена дейност изобщо, а също и срещу цялата политика на английското правителство спрямо Индия.

След като английското правителство отказа да формулира целта, която си е поставило за войната или да осъществи каквито и да е прогресивни мероприятия в Индия, Работническият комитет на Конгреса заяви: „Отговорът на това искане (на Конгреса) бе съвсем незадоволителен; при това от страна на английското правителство е направен опит да се предизвикат недоразумения и да се замъгли основния морален аспект на проблема. . . Този опит да се отклонят от декларация за целта на войната и освобождението на Индия под различни несъстоятелни предлози Комитетът може да изтълкува само като желание да бъде запазено империалистическото господство в Индия в съюз с реакционните елементи в страната. Конгресът разглежда военната криза и изникналите в резултат на тази криза проблеми главно в моралния им аспект и не се стреми да спекулира с тях. Необходимо е да се разреши задоволително основният нравствен проблем, свързан с целите на войната и освобождението на Индия, преди да се пристъпи към разглеждане на други второстепенни въпроси. Конгресът в никакъв случай не може да поеме отговорност за управлението на страната, дори през преходния период, ако на народните представители не им бъде предоставена действителна власт."

По-нататък Комитетът изтъква, че във връзка с ония декларации, които бяха направени от името на английското правителство, Конгресът се е сметнал принуден да се отдръпне от английската политика и като първа крачка на несътрудничество конгресистките провинциални правителства са подали оставка. Тази обща политика на несътрудничество продължаваше и трябваше да се провежда, докато английското правителство ревизира своята политика. „Обаче Работническият комитет напомня на членовете на Конгреса, че сатяграха във всичките му форми изисква да не се щадят усилия, за да се постигне достойно споразумение с английското правителство . . . Затова Работническият комитет ще продължава да търси начин да постигне достойно споразумение, въпреки че английското правителство е затръшнало вратата пред Конгреса."

Държейки си сметка за възбудата, обхванала страната и за възможността от насилия от страна на младежта, Комитетът напомняше на народа основните принципи на политиката на ненасилието и го предупреждаваше да не бъдат нарушени. Дори някъде да бъде оказана гражданска съпротива, тя трябваше да бъде абсолютно мирна. „Сатяграха — се изтъкваше по-нататък в декларацията — означава доброжелание по отношение на всички, особено спрямо опонентите." Това споменаване за ненасилие нямаше никаква връзка с войната или със защитата на страната от агресия, то се отнасяше само към ония действия, които можеха да бъдат предприети през време на борбата за освобождение на Индия от английска власт.

Това бяха месеците, когато след разгрома на Полша в европейската война бе настъпило затишие — периодът на така наречената „странна война“. В Индия войната изглеждаше особено далечна, както на обикновения индиец, така и — може би, още повече — на английските власти, ако не се смята обстоятелството, че трябваше да се доставят материали. През това време и до самото нападение на Германия срещу Русия през юни 1941 година Комунистическата партия в Индия бе решително против каквато и да е подкрепа на английските военни усилия. Партията бе извън законите. Нейното влияние бе незначително, то се проявяваше само върху няколко групи младежи. Но тъй като партията изразяваше в извънредно енергична форма господствуващите настроения, тя стана своего рода източник на бунт.

В този период лесно биха могли да се проведат избори както в провинциите, така и в Централното законодателно събрание. Войната, разбира се, съвсем не пречеше на това. Изборите биха прояснили атмосферата и биха дали ясна представа за действителното положение в страната. Но тъкмо от това прояснявaне се бояха английските власти, тъй като то би разсеяло постоянно изтъкваните от тях многобройни несъстоятелни доводи относно влиянието на различните групи. Избягваха изборите. Провинциите продължаваха да се управляват еднолично, а Централното законодателно събрание, избрано въз основа на крайно ограничения избирателен закон за тригодишен срок, съществуваше вече десет години. Още през 1939 година, в момента на обявяването на войната, то с две години бе превишило срока на своите пълномощия. Година след година животът му продължава, депутатите стават все по-стари и почтени, от време на време някой от тях умира, и самият спомен за избори избледнява в паметта. Английското правителство не обича изборите. Те смущават спокойния живот и нарушават обикновената представа за Индия, като за страна на враждуващи религии и партии. Без избори е много по-лесно да издигнеш един човек или група, заслужаващи покровителство.

Положението в цялата страна и частно в много провинции, където сега цъфтеше едноличното управление, ставаше все по-напрегнато. Отделни членове на Конгреса бяха хвърлени в тъмница за най-обикновена дейност. Селяните високо настояваха да ги избавят от възобновилия се гнет на обикновените чиновници и полицията, стремящи се да заслужат благоволението на началството чрез всевъзможни изнудвачества, които ставаха под предлог на войната. Исканията да се предприемат някакви действия във връзка със създаденото положение ставаха все по-упорити и Конгресът в годишната си сесия, състояла се през март 1940 година в Рамгарх (провинцията Бихар) под председателството на маулана Абул Калам Азад, реши, че единственият път, който остава, това е да се организира гражданско неподчинение. Обаче в този момент Конгресът не предприе никакви конкретни мерки, а само призова народът да се готви.

Създаваше се чувство за все по-задълбочаваща се вътрешна криза. Конфликтът изглеждаше неизбежен. Законът за отбраната на Индия; приет като военна мярка, се използуваше нашироко, за да бъде потисната най-обикновената дейност и да бъдат арестувани и пратени в затвора хора често дори без съд.

Внезапната промяна в развоя на войната, която бе довела до нахлуването на немците в Дания и Норвегия, а малко по-късно и до неочакваното смазване на Франция, произведе огромно впечатление. Реакцията у народа бе, разбира се, различна, но веднага след Дюнкерк и през време на въздушните бомбардировки над Англия се появи дълбоко съчувствие към Англия и Франция. Конгресът, почти готов да започне кампанията на гражданско неподчинение, не можеше и да мисли за подобно движение, докато се решаваше съдбата за самото съществуване на свободна Англия. Разбира се, намираха се хора, които смятаха, че трудностите и опасностите за Англия създават благоприятни възможности за Индия, обаче ръководителите на Конгреса възразяваха решително да бъде използувана по такъв един начин обстановката, изпълнена с толкова опасности за Англия, и го заявяваха публично. За известно време всякакви разговори за гражданско неподчинение бяха оставени настрана.

Конгресът предприе нов опит да се споразумее с английското правителство. Докато миналия път неговите искания отиваха твърде далеч, като предвиждаха не само реформи в Индия, но и декларация от страна на Англия за нейните цели във войната, този път предложението му бе кратко, лаконично и се отнасяше само до Индия. Конгресът настояваше да бъде призната свободата на Индия и да бъде учредено Централно национално правителство, което предполагаше сътрудничеството на различните партии. В този стадий от английския парламент не се искаше да приема някакви нови закони. Конгресът предлагаше националното правителство да бъде образувано от вице-краля в рамките на съществуващата конституция. Препоръчаните изменения, колкото и важни да бяха, можеха да бъдат реализирани въз основа на съгласие и споразумение. Разбира се ,след това трябваше да последват юридически и конституционни промени, но те можеха да бъдат обсъдени по-късно и можеха да изчакат по-благоприятен момент, ако на Индия бъде признато правото на пълна свобода. При тия условия Конгресът обеща да окаже пълна подкрепа на военните усилия на Англия.

Тия предложения, направени по инициатива на Раджагопалачари, смекчаваха не веднаж повтаряните искания на Конгреса. Те бяха много по-скромни от ония, които ние отколе защищавахме и можеха да бъдат реализирани незабавно, без каквито и да било юридически затруднения. В тия предложения се правеше опит да се вземат под внимание исканията на другите влиятелни групи и артии, тъй като националното правителство неизбежно трябваше да бъде смесено правителство. В тях дори се държеше сметка за своеобразното положение на английското правителство в Индия. Вице-кралят си оставаше, макар да се предполагаше, че той не ще налага вето върху решенията на националното правителство. Обаче неговото положение на глава на правителството неизбежно означаваше, че той ще поддържа най-тесен контакт с националното правителство. Военният апарат си оставаше под контрола на главнокомандуващия; цялата сложна система на гражданската служба, създадена от англичаните, се запазваше. В същност главен резултат на реформата би било това, че тя би вдъхнала нов дух в администрацията, би открила пред нея нови перспективи, би събудила енергия, би осигурила нарастващо сътрудничество на народа във военните усилия и в разрешаването на сериозните проблеми, които си поставяше страната. Тия промени, заедно с ясното уверение, че след войната на Индия ще се даде независимост, биха създали в страната нова морална атмосфера, която би осигурила най-тясно сътрудничество във войната.

На Конгреса не бе лесно да издигне това предложение след всички свои минали декларации и след всичко преживяно от него. Съществуваше мнение, че националното правителство, създадено на такива начала и ограничено по такъв начин, би било недейственo и доста безпомощно. В кръговете на Конгреса това предложение срещна твърде голяма опозиция и самият аз се съгласих с него едва след дълги и мъчителни размишления. Съгласих се с него, главно изхождайки от по-широки международни съображения, а също защото ми се искаше ние — ако това само бъде осъществимо, без да се докосва нашата чест — да свържем напълно своята съдба с борбата против фашизма и нацизма.

Очакваше ни обаче по-сериозна трудност — именно опозицията на Ганди. Тая опозиция беше породена почти изключително от неговия пацифизъм. Той не беше възразявал срещу нашите по-ранни предложения, срещу това да се окаже подкрепа на военните усилия, макар, без съмнение, да не се съгласяваше с тях. В самото начало на войната той заяви на вице-краля, че Конгресът може да окаже на Англия само пълна морална подкрепа, обаче това заявление не отразяваше политиката на Конгреса, която бе възприета впоследствие и не веднаж бе провъзгласявана. Този път Ганди определено се изказа срещу това — Конгресът да се съгласи да поеме отговорност за активни военни усилия. Неговото убеждение беше толкова силно, че поради този въпрос той скъса със своите колеги и с цялата организация на Конгреса. Това причини голяма болка на всички, които бяха свързани с него, тъй като днешният Конгрес бе негова рожба. Все пак Конгресът не можа да се съгласи да се прилага принципът на ненасилие към войната и в своя горещ стремеж да дойде в съгласие с английското правителство той отиде до крайност — скъса със своя скъп и любим водач.

В много отношения обстановката в страната се влошаваше. В политическата сфера това бе съвсем очевидно. Дори в икономическо отношение, макар положението на известна част от селячеството и работниците поради войната да бе се малко подобрило, повечето от народа силно пострада. Ако някой процъфтяваше, това бяха военните спекуланти, предприемачи и цялата орда чиновници, главно англичани, които работеха за войната и получаваха затова фантастични заплати. Правителството очевидно предполагаше, че като насърчава стремежа към извънредно забогатяване, то по най-добър начин подпомага да се разгърнат военните усилия. Продажността и семействеността царяха навсякъде и нямаше никакви обществени средства, за да ги ограничат. Всяка критика се разглеждаше като подкопаване на военните усилия и следователно подлежеше на забрана съгласно всеобхватния Закон за отбраната на Индия. От такова зрелище човек можеше да изпадне в униние.

Всичко това ни накара още веднаж да направим максимални усилия, за да се споразумеем с английското правителство. Какви бяха шансовете за това? Те не бяха твърде обнадеждващи. Цялата система на постоянния граждански апарат се ползуваше от такава свобода от контрол и критика, каквито тя не познаваше вече от две или повече поколения. Тия учреждения можеха да приберат в затвора след съд или без съд всеки човек, който не им харесваше. Губернаторите се ползуваха с неограничена власт над огромните провинции. Защо им трябваше да се съгласяват на някакви промени, щом обстоятелствата не ги принуждават? На върха на имперската сграда тържествено седеше вице-кралят, лорд Линлитгоу, с цялото великолепие и тържественост, които подобаваха на високото му положение. Човек с тромаво тяло и бавен ум, твърд като скала и почти също като скала безразличен към всичко, което го заобикаляше, притежаващ всички достойнства и недостатъци на старомоден английски аристократ, той искрено и честно се стремеше да намери изход от създадената бъркотия. Обаче твърде много бе скован. Той мислеше със стари представи и се боеше ужасно от каквито и да е нововъведения; неговият кръгозор бе ограничен от традициите на господствуващата класа, от която той произлизаше; той виждаше с очите и слушаше с ушите на чиновниците, които го заобикаляха; той не вярваше на хората, които му говореха за необходимост от коренни политически и социални промени; той не обичаше ония, които не проявяваха нужното уважение към високата мисия на Британската империя и нейния главен представител в Индия.

В черните дни на германския „блицкриг“ срещу Западна Европа, в Англия станаха промени. Невил Чембърлейн си отиде и това в много отношения донесе облекчение. Маркиз Зетланд, това украшение на неговото благородно съсловие, също напусна Департамента по индийските работи. Никой не го оплака. Мястото му зае Еймъри, за когото не знаеха много нещо, но и това, което знаеха, бе твърде знаменателно. Той енергично защищаваше в Камарата на общините японската агресия срещу Китай, като изтъкваше довода, че ако те осъдят онова, което Япония върши в Китай, ще трябва да осъдят също така и това, което Англия върши в Индия и Египет.[1] Здрав довод, приведен за обосноваване на лъжлив извод.

Обаче действително едра фигура бе Уинстън Чърчил, новият министър-председател. Възгледите на Чърчил по въпроса за индийската свобода бяха ясни и определени. Той бе ги изказвал не веднаж. Чърчил бе непреклонен противник на тази свобода. През януари 1930 година той заяви: „Рано или късно вие ще трябва да смажете Ганди, Индийския национален конгрес и всичко онова, което те защищават." През декември същата година той казва: „Английският народ съвсем няма намерение да се отказва от контрола над живота и прогреса в Индия . . . Ние нямаме намерение да се откажем от този найблестящ и скъпоценен бисер на кралската корона, който наймного от всички други наши доминиони и владения съставя силата и славата на Британската империя."

---

[1] Изказване на Еймъри в Камарата на общините, 27 февруари 1939 година.

Малко по-късно той разясни какво в същност означаваха за Индия магическите, думи „статут на доминион", с които така често ни угощаваха. През януари 1931 година той заяви: „Ние винаги сме го имали (статута на доминион) пред вид като някаква крайна цел, но никой не е предполагал — освен в чисто формален смисъл, като например представителите на Индия да вземат участие в съвещанията през време на войната, — че тия принципи и политиката, които се отнасят до Индия, ще бъдат променени в такива срокове, които за нас би било разумно и целесъобразно да определим." През декември 1931 година той каза: „Повечето видни обществени дейци, в чието число навремето си и аз принадлежах, излизаха с изказване — аз поне съм се изказвал — относно статута на доминион, но аз не съм имал пред вид, че Индия някога ще има същите конституционни права и същата система като Канада . . . Англия, ако загуби Индия като част от своята империя, ще престане завинаги да съществува като велика държава."

В това се заключава цялата същина на работата. Индия бе основа на империята; да я притежават, да я експлоатират — ето какво създаваше силата и славата на Англия, ето какво я правеше велика държава. Чърчил не може да си представи Англия иначе, освен като център и владетелка на обширна империя, и затова той не можеше да си представи Индия свободна. Колкото се отнася до статута на доминион, с който толкова време са се мъчили да ни съблазнят, като с нещо напълно достъпно за нас, то, както стана ясно, всичко това се е свеждало само до едни фрази и формалности, и е било твърде далече от действителната свобода и власт. Впрочем, ние отхвърляхме статута на доминион дори в същинското му значение, като настоявахме за независимост, така че пропастта, която ни разделяше с господин Чърчил, беше наистина твърде дълбока.

Ние помнехме неговите декларации и знаехме, че той е човек решителен и непреклонен. От Англия, ръководена от Чърчил, ние не можехме да очакваме много. При всичкото му мъжество и големи способности на ръководител, той олицетворяваше консервативна империалистическа Англия на 19 век и бе очевидно неспособен да разбере новия свят с неговите сложни проблеми и сили и още по-малко — бъдещето, чиито очертания започваха да се обрисуват. И все пак той бе голям човек, способен на големи дела. Неговото предложение за съюз с Франция, макар и направено в момент на страшна опасност, свидетелствуваше за проницателност и за умение да се приспособява към обстоятелствата. То произведе в Индия огромно впечатление. Може би заеманият от него днес нов пост с огромна отговорност е разширил неговото гледище и го е накарал да се издигне по-високо от старите предразсъдъци и представи. Може би самите нужди на войната, които имат за него решаващо значение, ще го накарат да осъзнае, че освобождението на Индия е не само неизбежно, но и желателно от гледище на интересите на войната. Аз си спомних как в август 1939 година, когато се канех да замина за Китай, той ми предаде чрез един общ наш приятел пожелание да успея в своето пътуване в тази страна, терзана от войната.

Като взехме под внимание всичко това, ние излязохме със своето предложение не без известна надежда, макар и да не разчитахме на твърде много. Отговорът на английското правителство не се забави. Това бе категоричен отказ, нещо повече, той бе изложен в такава форма, която ясно ни показваше, че англичаните съвсем нямат намерение да се откажат от своето господство над Индия; те имаха намерение да насърчават вътрешните раздори и да поддържат всякакви средновековни и реакционни елементи. Те очевидно предпочитаха гражданска война и гибелта на Индия пред отслабването на своя империалистически контрол.

Колкото и да бяхме свикнали с подобни обноски, това бе за нас удар. Депресията ни овладя още по-силно. Помня, по това време аз писах статия, която озаглавих: „Пътищата се разделят". Дълго време бях защищавал независимостта на Индия, убеден, че народът ни при никакви други условия не може да се развива и преуспява, а също и да поддържа нормални приятелски отношения с Англия и да сътрудничи с нея. И все пак аз желаех тия приятелски отношения. Обаче сега аз внезапно почувствувах, че ако Англия не се промени корено, пътищата ни са различни. Ние ще трябва да тръгнем по друг път.

ИНДИВИДУАЛНО ГРАЖДАНСКО НЕПОДЧИНЕНИЕ

И тъй вместо да се въодушевим от мечтата за свобода, която би развързала нашата енергия и би подбудила нашия народ да се включи с ентусиазъм в световната борба, ние изпитвахме мъчително разочарование, защото ни беше отказана свобода. Този отказ беше формулиран в най-надменни изрази и се придружаваше с прослава на английското господство и английската политика, а също и с редица условия, които трябваше да спазваме преди Индия да може да претендира за свобода — условия, някои от които изглеждаха съвсем неизпълними. За нас стана напълно очевидно, че всички тези разговори, целият ритуал на парламентарните дебати в Англия, с техните надути фрази и тържествен стил бяха само политическо мошеничество, с което се прикриваше зле твърдото намерение да се задържи до последна възможност Индия като владение и собственост на империята; империализмът не искаше да извади ноктите си, които беше забил дълбоко в живото тяло на Индия. И какво струваше този международен, свободен и демократичен строй, за който Англия, според твърдението ѝ, водеше борба?

За това свидетелствуваше и друг знаменателен факт. Бирма постави скромното искане да ѝ се гарантира, че след войната ще ѝ се даде статут на доминон. Това беше много преди започването на войната в Тихия океан и нейното искане в никой случай не можеше да спъне воденето на войната, защото ставаше дума за осъществяването му едва след свършването на военните действия. Бирма искаше не независимост, а само да ѝ се даде статут на доминон. На нея, както и на Индия, неведнъж ѝ бе заявявано, че статутът на доминион е цел на английската политика. За разлика от Индия тя беше много по-еднородна по състава на населението си страна и всички ония възражения, действителни или измислени, които англичаните изтъкваха спрямо Индия, бяха неприложими за нея. И при все това единодушното искане на бирманците бе отклонено и не им бе дадено никакво уверение. Статутът на доминион се предвиждаше за някакво делечно бъдеще, това беше някаква мъглява и призрачна метафизична идея, която имаше отношение към някакъв друг свят и някаква друга, не наша епоха. Това беше, както заяви Уинстън Чърчил, празен брътвеж, формалност, нямаща никаква връзка с настоящето или най-близкото бъдеще. Но и всички възражения против независимостта на Индия, всички посочени от Англия безсмислени условия също тъй бяха празен брътвеж, лишен, както знаеха всички, от всякакво реално съдържание и смисъл. Единствено реално бе решението на Англия да задържи на всяка цена Индия и решението на Индия да се изтръгне от ръцете ѝ. Всичко друго бе софистика, юридическо сладкодумие или дипломатическа казуистика. Само бъдещето можеше да реши изхода на този непримирим конфликт.

Бъдещето доста скоро ни показа плодовете на английската политика в Бирма. В Индия също тъй скоро това бъдеще почна постепенно да се открива пред очите ни, като ни донесе борба, горчилки и страдания.

След последния оскърбителен отказ на английското правителство невъзможно бе да остане човек пасивен зрител на това, което ставаше в Индия. Ако позицията на това правителство бе такава в разгара на една опасна война, когато милиони хора в целия свят вярваха, че в името на свободата са необходими огромни жертви и бяха готови да ги дадат, каква щеше да бъде тя, когато мине кризата и отслабне този обществен подем? През това време нашите хора в цялата страна бяха залавяни и хвърляни в тъмница. Нашата обикновена дейност се ограничаваше и на нея се правеха всевъзможни пречки. Защото не бива да забравяме, че английското правителство в Индия води непрекъсната война против националистическото и работническо движение — то не чака да почне кампанията на гражданското неподчинение, за да действува. От време на време тази война се разпалва и се превръща в настъпление по всички фронтове, понякога тя затихва малко, но никога не спира.[1] През късия период, додето съществуваха контресистки правителства в провинциите, тази война навлезе в период на затишие, ала скоро след като си подадоха оставката тя се възобнови с нова сила, и на административните чиновници им доставяше особено удоволствие да дават всевъзможни заповеди на видните конгресисти и депутати от законодателните събрания, а после да ги хвърлят в затвора.

---

[1] Много лица се намират в затвора още от времето преди войната. Някои от моите млади другари са прекарали вече по петнадесет години в затвора и все още стоят затворени. Когато съдът е произнесъл присъдата им, те са били юноши, едва навършили 20 години. Сега са възрастни беловласи мъже. Срещах се с тях в тъмниците на Съединените провинции, дето бях затварян неведнъж.

Аз попадах там, пристигах за известно време и излизах на свобода; те оставаха. Макар да са жители на Съединените провинции и да лежат вече няколко години в тъмниците на Съединените провинции, те са били осъдени в Пенджаб и затова се намират във властта на пенджабското правителство. Контресисткото правителство на Съединените провинции е препоръчало да бъдат освободени, но пенджабското правителство не се е съгласило.

Решителните действия станаха неизбежни, защото понякога единствената причина за неуспех е тъкмо бездействието. Съгласно нашата установена политика, тези действия можеха да се прокарват само във форма на гражданско неподчинение. Ала ние се погрижихме да не допускаме народни вълнения, и гражданското неподчинение беше ограничено само в кръга на специално избрани лица. Това бе тъй нареченото индивидуално гражданско неподчинение в противоположност на масовата разновидност на това движение. По същина то носеше характер на широк морален протест. На един политик може да се стори странно, че ние съзнателно избягвахме всякакви опити да разстроим нормалната дейност на администрацията и ѝ позволявахме леко да натика в затвора нарушителите на реда. Подобни методи не са се прилагали в настъпателните политически действия или революции в другите страни. Но тъкмо такъв беше методът на Ганди, който бе съчетал етиката с революционната политика, а Ганди беше неизменен ръководител на това движение, колчем то възникваше. По такъв начин той искаше да покаже, че макар и ние да се отказваме да се подчиняваме на английската политика и да изразяваме нашето възмущение и решителност да се борим против нея, готови да страдаме, нашата цел не е да предизвикваме безредици.

Това индивидуално гражданско неподчинение се провеждаше отначало в твърде ограничени размери. Всеки трябваше да мине своего рода изпитание и да получи съответно разрешение, преди той или тя да може да вземе участие в това движение. Избраните за тази цел лица нарушаваха някоя официална наредба, биваха арестувани и осъдени на затвор. Както обикновено това става у нас, в първите редове вървяха ръководните лица — ръководителите на Изпълнителния комитет на Конгреса, бившите членове на провинциалните правителства, депутатите от законодателните събрания, членовете на Централния и на провинциалните комитети на Конгреса. Постепенно кръгът се разширяваше, докато 25—30 хиляди мъже и жени се озоваха в затвора. Между тях се намираха председателите и голям брой депутати от нашите провинциални законодателни събрания, чиято дейност бе временно преустановена от правителството. С това ние засвидетелствувахме, че депутатите от нашите изборни законодателни събрания не се подчиняват на деспотичния режим, който забранява дейността на тези събрания, и предпочитат затвора.

Освен ония, които оказваха действително гражданско неподчинение, няколко хиляди души бяха арестувани и осъдени за публични изказвания или за някоя друга дейност или пък бяха задържани под стража без съд. Аз бях арестуван в самото начало на кампанията и осъден на четири години тъмничен затвор за речта, която бях произнесъл.

От октомври 1940 г. всички тези лица лежаха в затвора повече от една година. Ние се опитвахме да следим по достъпните ни източници хода на войната и развитието на събитията в Индия и целия свят. Чухме за „Четирите свободи“ на президента Рузвелт, чухме за Атлантическата харта, а скоро след това чухме за уговорката на Чърчил, че тази харта не се отнася за Индия.

През юни 1941 г. ние бяхме развълнувани от внезапното нападение на Хитлер срещу Съветска Русия и с горещ интерес следяхме драматичните перипетии на войната.

На 4 декември 1941 г. мнозина от нас бяха освободени. Три дни след това нападението върху Пърл Харбър и започна дни след това стана нападението върху Пърл Харбър и започна войната в Тихия океан.

СЛЕД ПЪРЛ ХАРБЪР.
ГАНДИ И НЕНАСИЛИЕТО

По онова време, когато излязохме от затвора, задачите, които стояха пред нашето националистическо движение, съвсем не бяха се изменили. Проблемата за взаимоотношенията между Индия и Англия си оставаше предишната. Затворът влияе върху хората различно: духът на едни е напълно сломен или отслабнал, други се закаляват и още повече се затвърдяват в убежденията си, и тъкмо последните обикновено оказват най-голямо влияние върху народните маси. Ала въпреки че нашето положение като нация не станаха никакви промени, събитията в Пърл Харбър и онова, което ги последва, създадоха внезапно ново напрежение и откриха нови перспективи. В атмосферата на това ново напрежение Работническият комитет на Конгреса се събра незабавно. Японците още не бяха успели през това време да напреднат много, но бяха нанесли вече редица сериозни и зашеметяващи поражения. Войната престана да бъде някакво далечно зрелище, тя почна да се приближава към Индия, да я засяга непосредствено. Конгресистите бяха проникнати от горещо желание да участвуват активно в тези опасни събития и в тази нова обстановка целият този почин — съзнателно да се подхвърлят на тъмничен затвор — им се струваше вече безсмислен. Но какво можехме да правим ние, без да сме получили някаква възможност за достойно сътрудничество, без да сме дали на народа някакъв положителен подтик за действие? Само негативният страх пред застрашаващата опасност беше недостатъчен.

Въпреки историята на миналото и всичко станало, ние бяхме готови да предложим сътрудничеството си във войната и особено в отбраната на Индия при изричното условие, че ще бъде създадено национално правителство, което ще ни позволи да действуваме в сътрудничество с другите сили на страната и ще даде на народа да почувствува, че това е действително национална война, а не война, натрапена ни от заробилите ни чужденци. Що се отнася до този общ подстъп към въпроса, между конгресистите и по-голямата част от народа не съществуваха разногласия. Но доста неочаквано възникнаха сериозни различия от принципиален характер. Ганди се оказа безсилен да отхвърли своя основен принцип на ненасилие, дори и спрямо външната война. Самата близост на тази война като че бе предизвикателство, изпитание за убежденията му. Ако той се откажеше от своя принцип в този критичен момент, това щеше да означава едно от двете: или ненасилието не е всеобхватен и основен принцип и начин на действие, какъвто той го смяташе, или той е неправ, като се отказва от него или се съгласява на компромис. Той не можеше да се откаже от онова, в което беше вярвал целия си живот и на което беше градил цялата си дейност, и чувствуваше, че трябва да се примири с неизбежните последици от този принцип на ненасилие.

Аналогично затруднение и анологичен конфликт бяха възникнали за пръв път приблизително в периода на мюнхенската криза през 1938 г., когато войната изглеждаше съвсем близка. По това време аз се намирах в Европа и не присъствувах на станалите спорове. Ала затруднението изчезна със свършека на кризата и отсрочването на войната. Когато през септември 1939 г. войната действително започна, подобен въпрос не възникна пред нас и ние не го обсъждахме. Едва в края на лятото на 1940 г. Ганди отново ни даде да разберем, че той не може да подкрепя насилнически военни действия и би желал Конгресът да заеме също такава позиция по този въпрос. Той се съгласяваше да дава морална и всякаква друга подкрепа, но не практическа помощ във въоръжените насилнически действия. Желаеше Конгресът да заяви, че остава верен на принципа за ненасилие дори при една свободна Индия. Ганди, разбира се, знаеше, че в страната и дори в самия Конгрес има не малко хора, които не споделят тази вяра в принципа за ненасилието. Той разбираше, че във въпросите относно отбраната правителството на свободна Индия по всяка вероятност ще се откаже от ненасилието и ще създаде свои въоръжени сили — сухопътни, морски и въздушни. Но той искаше Конгресът да държи колкото се може по-високо знамето на ненасилието, като възпитава с това съзнанието на хората и ги приучва да мислят за мирни средства на борба. Милитаризирането на Индия му внушаваше ужас. Той мечтаеше Индия да стане символ и образец на ненасилие и със своя пример да накара целия останал свят да се откаже от пътя на войната и насилието. Дори ако цяла Индия не приеме тази идея, Конгресът все пак не трябва да се отказва от нея в часа на изпитанието.

Конгресът беше приел отдавна принципа и практиката на ненасилието в нашата борба за свобода и постигане на единство в страната. Ала той никога не отиваше по-далече от това и не разпростираше този принцип върху отбраната от външна агресия или върху вътрешните безредици. Той проявяваше горещ интерес към засилването на индийската армия и неведнократно искаше индианизирането на офицерския ѝ състав. Конгресистите, депутати на Централното законодателно събрание, често внасяха или поддържаха резолюции по този въпрос. Моят баща като лидер на Националния конгрес през двадесетте години се съгласи да влезе в състава на Комитета на Скин, създаден с цел да се индианизира и реорганизира индийската армия. По-късно той излезе от този комитет, но причина за това бяха политически съображения, нямащи нищо общо с ненасилието. През 1937—1938 г. депутатите-конгресисти, след като се допитаха до всички провинциални правителства, внесоха в Централното законодателно събрание предложение да се разшири и механизира индийската армия, да се увеличат смешно незначителните ѝ, почти несъществуващи военноморски и военновъздушни сили и да се замени постепенно английската армия в Индия с индийска армия. Тъй като издръжката на английските войски в Индия струваше приблизително четири пъти по-скъпо от издръжката на индийските войски, механизирането и увеличаването на последните при замяна на английските войски не биха изисквали големи допълнителни разходи. В периода на Мюнхен отново се подчерта колко важно е увеличението на военновъздушните сили, а па правителството заяви, че мненията на специалистите по този въпрос се различават. В 1940 г. депутатите-конгресисти присъствуваха нарочно на сесията на Централното законодателно събрание, за да повторят отново предложенията си и да посочат колко некомпетентни са излезли правителството и военното му ведомство при разработката на плановете за отбраната на Индия.

Доколкото ми е известно, въпросът за ненасилието никога не се е разглеждал за прилагане в армията, военноморския флот, авиацията и полицията. Смяташе се за разбиращо се от само себе си, че сферата на приложението му трябва да се ограничи само в нашата борба за свобода. Наистина теорията на ненасилието в много отношения оказа силно въздействие върху нашата идеология и направи Конгреса решителен привърженик на всеобщото разоръжаване и на мирното разрешаване на всички както международни, тъй и вътрешнонационални спорове.

В този период, когато в провинциите действуваха конгресистките правителства, много от тях се стремяха да въведат в някаква форма военното обучение в университетите и колежите. Но правителството на Индия не одобри тази идея и осуети осъществяването ѝ.

Ганди без съмнение осъждаше всички тия тенденции, обаче не се месеше. Той беше дори против използуването на полицията като въоръжена сила за потушаване на безредици и изразяваше огорчението си, когато това се случеше. Но той се примири с това, като с най-малка от злините, и се надяваше, че учението му постепенно ще проникне в съзнанието на индийския народ. Тъкмо неодобрението на тези тенденции вътре в Конгреса накараха Ганди в началото на тридесетте години да скъса формалната си връзка с Конгреса и да излезе от неговия състав, макар и след това да остана безспорен ръководител и съветник на Конгреса. Такова положение бе ненормално и неприятно за всички ни, но види се то го караше да смята, че не носи лична отговорност за всички решения, които Конгресът вземаше от време на време и които не се съгласуваха напълно с неговите принципи и убеждения. В душата на Ганди този вътрешен конфликт съществуваше постоянно, преминаваше през цялата ни национална политика: конфликтът между Ганди, националния вожд, и Ганди човека, който проповядваше учение, обърнато не само към Индия, но и към цялото човечество, към целия свят. Да примириш строгата си привързаност към истината, каквато тя ти се представя, със съображенията за целесъобразността и изискванията на живота, особено на политическия живот — това е твърде тежка задача. Обикновено хората дори не се тревожат за подобни проблеми. Наистина те отреждат отделно място в някое кътче на своето съзнание — ако изобщо ѝ отреждат някакво място — а в практиката си се ръководят от съображенията за целесъобразност. В политиката това е всеобщо правило и не само защото политиците, за съжаление, представляват особен вид опортюнисти, а защото те не могат да се ръководят от чисто лични принципи. Те трябва да карат другите да действуват и поради това трябва да вземат под внимание техните слабости, тяхното разбиране на истината и тяхната привързаност към нея. Всичко това принуждава политиците до една или друга степен да се откажат от истината и да я приспособяват към съществуващите условия. Такова приспособяване става неизбежно и при все това то е винаги свързано с риск: склонността да се пренебрегва истината и откъзът от нея се засилва, и единственото мерило за действие става целесъобразността.

Въпреки непоколебимата си преданост към определени принципи, Ганди прояви огромна способност да се пригажда към възгледите на другите хора и към променливите обстоятелства, да държи сметка за силните и слаби страни на тези хора, за особено силните и слаби страни на народните маси, а също тъй за мярката на тяхната способност да действуват в съгласие с истината, както те си я представят. Ала от време на време той се спира, сякаш уплашен, че е отишъл твърде далеч по пътя на компромиса, и се връща към своите изходни позиции. В разгара на действието той очевидно се съгласява с настроенията на масите, взема под внимание техните възможности и съобразно с това се приспособява към тях; в друго време се проявява повече като теоретик и е види се по-малко способен да се нагоди към околните условия. Същото несъответствие се наблюдава и в неговата дейност, и в неговите дела. Това обърква собствения му народ и още повече ония, които не познават условията на Индия.

Трудно е да се каже до колко личността на един човек може да влияе върху мисленето и идеологията на един народ. Влиянието на някои исторически личности е било много силно, но възможно е те само да са подчертавали и разкривали нещо, което е вече съществувало в съзнанието на народа, или са намирали ясен и отчетлив израз за смътно съзнаваните идеи на своята епоха. В наше време влиянието на Ганди върху съзнанието на индийския народ е огромно. Колко дълго и в каква форма то ще се запази — ще покаже бъдещето. Влиянието на Ганди се разпростира не само върху ония, които споделят възгледите му и го признават за национален вожд, но и върху тия, които не са съгласни с него и се отнасят към него критично. В Индия малцина приемат изцяло неговото учение за ненасилието или неговите икономически теории, и все пак те са оказали влиянието си тъй или иначе върху мнозина. Използувайки обикновено религиозни понятия, Ганди набляга върху моралния подстъп към проблемите на политиката и катадневния живот. Религиозната страна на учението му е оказала въздействие главно върху ония, които са проявявали склонност към нея, а моралният му подстъп оказваше влияние и на другите. Мнозина явно се издигнаха на по-високо равнище на моралноетично поведение; още повече са хората, които той е накарал поне да мислят с морално-етични понятия, а мислите сами по себе си вече упражняват известно въздействие върху тяхната дейност и поведение. Политиката престава да бъде само целесъобразност и опортюнизъм, каквато обикновено е била навсякъде, и всяка мисъл и действие се подготвят от непрестанна морална борба. Целесъобразността или онова, което изглежда, непосредствено осъществимо и желателно, не бива никога да се пренебрегва, ала тези съображения до нейде се отслабят от други съображения и от предвижданията за по-далечни последици.

Влиянието на Ганди в различни области широко се разпространи из цяла Индия и остави в нея своята следа. Ала той стана най-големият и бележит от индийските вождове не поради своето учение за ненасилието или своите икономически теории. За огромното мнозинство от индийския народ той е символ на решеността на Индия да постигне освобождението си, символ на нейния войнствен национализъм, на нейния отказ да се подчини на високомерната сила — символ на неизменната съпротива срещу всичко, което води до национално безчестие. Макар мнозина в Индия да се различават от него във възгледите си по най-различни въпроси, макар да го критикуват и дори да скъсват с него по един или друг конкретен въпрос, в момента на действие и борба, когато на карта е поставена свободата на Индия, всички те отново се събират около него, защото виждат в него своя неизменен ръководител.

Когато в 1940 г. Ганди повдигна въпроса за принципа на ненасилието във връзка с войната и бъдещето на свободна Индия, Работническият комитет на Конгреса беше принуден да разгледа този проблем с пълна откровеност. Комитетът му даде да разбере, че не може да отиде по тоя въпрос тъй далече, както би желал това Ганди, и че той не може да обвърже никак Индия или Конгреса със задължението да прилага този принцип и занапред в областта на външната политика. Това доведе до пълно и открито скъсване с него по този въпрос. По-нататъшните разисквания доведоха след два месеца до изработване на съгласувана формула, която по-късно беше приета от изпълнителния комитет на конгреса като съставна част на една от неговите резолюции. Тази формула не отразяваше напълно позицията на Ганди, в нея беше само изложено със съгласието на Ганди — дадено може би не доброволно, — какво трябва Конгресът да заяви по този въпрос. По това време английското правителство беше вече отхвърлило последното предложение на Конгреса за сътрудничество във войната при условие, че ще се създаде национално правителство. Назряваше конфликтът и напълно естествено бе, че Ганди и Конгресът обърнаха погледите си един към друг и се стремяха да примирят разногласията си. Тази формула не се отнасяше до войната, тъй като тъкмо преди това нашето предложение за сътрудничество беше най-безцеремонно и категорично отхвърлено. Тя теоретически определяше позицията на Конгреса спрямо ненасилието и за пръв път заявяваше как свободна Индия ще трябва според Конгреса да прилага този принцип във външните си отношения. Тази част от резолюцията гласеше:

Изпълнителният комитет на Конгреса „твърдо вярва в политиката и практиката на ненасилието не само в борбата за сварадж, но също тъй и в свободна Индия, доколкото това може да бъде там приложено. Комитетът е убеден — и последните световни събития го утвърждават в тази негова мисъл, — че е необходимо да се осъществи всеобщо пълно разоръжаване и да се установи нов, по-справедлив политически и икономически ред, ако светът не иска да бъде разрушен и да се върне към варварството. Затова свободна Индия ще поддържа с всички сили всеобщото разоръжаване и сама е готова да даде в това отношение пример на целия свят. Осъществяването на този почин неизбежно ще зависи от външните фактори, а също и от вътрешните условия, но държавата ще направи всичко, което е по силите ѝ, за да осъществи тази политика на разоръжаване. Действителното разоръжаване и установяване на всеобщ мир чрез прекратяване на националните войни зависят в края на краищата от отстраняването на причините, които предизвикват войните и националните конфликти. Тези причини трябва да бъдат изкоренени, като се премахне господството на една страна над друга и експлоатацията на един народ от друг народ или група. Индия ще полага мирни усилия за постигане на тази цел и тъкмо тази задача има пред вид индийският народ в желанието си да добие статут на свободна и независима държава. Постигането на тази свобода ще бъде прелюдия към тясното обединяване с другите страни в рамките на едно сдружение на свободните нации в интересите на мира и всеобщия прогрес“.

Както виждаме, макар тази декларация решително да потвърждава стремежа на Конгреса към мирни действия и към разоръжаване, тя същевременно сочи редица уговорки и ограничения.

Вътрешната криза в Конгреса беше разрешена през 1940 г. След това мнозина от нас прекараха цяла година в затвора. Ала точно същата криза изникна отново в декември 1941 г., когато Ганди започна да настоява за пълното спазване на принципа на ненасилието. Председателят на Конгреса мауланът Абул Калам Азад и други не можеха да се съгласят с гледището на Ганди. Стана очевидно, че целият Конгрес — включително и някои верни последователи на Ганди — не е съгласен с него по този въпрос. Силата на обстоятелствата и бързата смяна на драматичните събития оказаха влияние върху всички нас, в това число и върху Ганди, и той престана да натрапва своето гледище на Конгреса, макар и да не се присъединяваше към възгледите на Конгреса.

Ганди не повдигна вече нито веднъж този въпрос в Конгреса. Когато по-късно пристигна сър Стафорд Крипс със своите предложения, въпросът за ненасилието не се повдигна. Неговите предложения бяха разгледани изключително от политическо гледище. В следните месеци чак до август 1942 г. национализмът на Ганди и горещият му стремеж към свобода го накараха дори да се съгласи Конгресът да участвува във войната, при условие, че Индия ще може да действува като свободна държава. За него това беше поразителна и знаменателна промяна в позицията, свързана с морални и душевни страдания. В борбата между принципа за ненасилие, който стана за него източник на жизнена сила и смисъл на съществуването му, и свободна Индия, която беше негова главна всепоглъщаща страст, везните се наклониха на страната на последната. Това, разбира се, не означаваше, че вярата му в ненасилието е отслабнала. Това значеше само, че той е готов да се съгласи Конгресът да не прилага този принцип към сегашната война. Практичният държавен деец удържа връх над непреклонния пророк.

Като наблюдавах и размишлявах върху душевната борба на Ганди, която нерядко пораждаше множество привидни противоречия и която така отблизо засягаше мене и моята дейност, аз си спомних едно място от книгата на Лидъл Харт: „Идеята за околния път е тясно свързана с всички проблеми, засягащи влиянието на един разум върху друг разум — този важен фактор в човешката история. Ала мъчно е да се примири тя с другия принцип, състоящ се в това, че към истинските изводи може да се дойде или да се приближи човек, само като следва пътя на истината, без да се съобразява с това — къде може да го доведе и какво въздействие може да окаже върху различните заинтересовани кръгове.

Историята показва колко важна роля са играли „пророците“ в напредъка на човечеството и с това доказва колко практически полезно е да се говори с пълна откровеност истината така, както си я представяш. Ала ясно е също тъй, че приемането и разпространението на това откровение е зависело винаги от друга категория хора — от „вождовете“, които е трябвало да бъдат стратези в областта на философията, домогващи се до компромис между истината и способността на хората да я възприемат. Техният успех често е зависел от това — доколко те сами са постигнали истината, а също тъй и от практичната мъдрост, която са проявявали при нейното провъзгласяване.

Пророците неизбежно биват замервани с камъни; такава е тяхната участ и тя служи за мерило доколко са изпълнили те своето предназначение. Но вождът, когото замерват с камъни, доказва с това, че той не се е справил със задачата си, защото му липсва мъдрост или защото е смесил своите функции с функциите на пророка. Само времето може да покаже оправдават ли резултатите на тази негова жертва явното му проваляне като вожд, което му прави чест като човек. Поне той избягва по-разпространения грях на вождовете — принасянето на истината в жертва на целесъобразността, без каквато и да е полза за делото. Защото всеки, свикнал да задушава истината в угода на тактиката, ражда из недрата на своя разум урод.

Съществува ли практически начин да се съчетае постигането на истината с приемането ѝ? Възможното разрешение на тази проблема се подсказва от някои стратегически принципи, които сочат колко важно е постоянно да имаш пред вид една определена цел и да прилагаш съответни на обстоятелствата средства за постигането ѝ. Противодействието срещу истината е неизбежно, особено ако истината е облечена във формата на някаква нова идея, но силата на съпротивата може да бъде намалена, ако се отдели внимание не само на целта, но и на подстъпа към нея. Избягвай фронталното настъпление срещу отдавна укрепена позиция; вместо това помъчи се да я избиколиш от фланг, тъй че по-уязвимата ѝ страна да бъде подложена на натиска на истината. Ала всеки път, когато избираш подобен околен път, трябва да внимаваш да не се отклониш от истината, защото нищо не може да бъде по-пагубно за нейното утвърждаване от подхлъзването в лъжа . . . Като разглеждаме етапите, през които са минали различните нови идеи, докато са получили признание, ние се убеждаваме, че този процес е бил улеснен в случаите, когато хората са успявали да ги представят не като нещо съвсем ново, а като възраждане на осветени от времето, но забравени принципи или практики в модернизиран вид. За това не е трябвало да прибягват към измама, достатъчно е било само да се потрудят да открият такава връзка, защото „няма нищо ново под слънцето“.[1]

НАПРЕГНАТА ОБСТАНОВКА

През тези първи месеци от 1942 г. положението в Индия ставаше все по-напрегнато. Театърът на военните действия се приближаваше все повече, тъй че сега станаха вероятни въздушни нападения над индийски градове. Какво ще стане в ония страни на Изтока, където бушува войната? Какво ново ще настъпи във взаимоотношенията между Индия и Англия? Ще живеем ли ние както преди, взрени гневно един в друг, свързани и едновременно разединени от горчивите спомени на миналото, жертви на една неотвратима трагична съдба? Или общата опасност ще ни помогне да хвърлим мост през тази пропаст? Дори пазарите се събудиха от своята обикновена летаргия и бяха обхванати от вълнение. Те бяха пълни с най-разнообразни слухове. Състоятелните класи се страхуваха от бъдещето, което така бързо надвисваше над тях, защото това бъдеще, каквото и да донесеше, щеше по всяка вероятност да наруши обичайния им социален ред и да застраши интересите и привилегированото им положение. Селянинът и работникът не познаваха тези страхове, защото едва ли можеха да загубят нещо, и биха се радвали на всяка промяна в своето бедствено положение.

---

[1] Lidell Hart, The Strategy of Indirect Appwach, 1941, preface.

В Индия винаги е имало гореща симпатия към Китай и поради това известна антипатия към Япония. Отначало се очакваше, че войната в Тихия океан ще донесе облекчение на Китай. В продължение на четири и половина години Китай се бори с Япония един срещу един. Сега той имаше могъщи съюзници и това несъмнено трябваше да облекчи товара му и да намали надвисналата над него опасност. Ала тези съюзници търпяха удар след удар; под натиска на настъпващите японски армии английската колониална империя се рушеше с поразителна бързина. Значи тази величествена сграда е била само картонена къща без всякакви основи и вътрешна устойчивост? Този факт неизбежно се съпоставяше с продължителната съпротива на Китай срещу японската агресия, въпреки че той почти не разполагаше с всичко онова, което е необходимо за една съвременна война. Престижът на Китай в очите на народа нарасна; що се отнася до Япония, народът не изпитваше към нея симпатия, ала той с чувство на удовлетворение наблюдаваше рушението на старите европейски колониални държави под натиска на въоръжената мощ на една азиатска държава. Враждебни към източно-азиатската раса настроения се наблюдаваха и между англичаните. Разгромът и поражението бяха сами по себе си достатъчно горчиви, но обстоятелството, че ги е победила една източна азиатска държава, усилваше горчивината и унижението. Един високопоставен англичанин каза, че той по-скоро би предпочел „Принц оф Уелс“ и „Рипълс“ да бъдат потопени от немците, отколкото от жълтите японци.

Пристигането на китайските ръководители, — генералисимус Чан Кай-ши и съпругата му, бе голямо събитие за Индия. Официалните условности и позицията на правителството на Индия не им позволиха да общуват с народа, но самият факт на тяхното пристигане в Индия през този критичен момент и ясно изразеното от тях съчувствие към освобождението на нашата страна ни помогнаха да измъкнем Индия от черупката на нейната национална затвореност и да осъзнаем по-ясно международните проблеми, съдбата на които се решаваше в това време. Връзките, които свързваха Индия с Китай, се укрепиха, както и желанието на Индия да застане рамо до рамо с Китай и другите страни в борбата против общия враг. Опасността, която заплашваше Индия, съдействуваше за сближаването на националистичните и интернационалистичните възгледи. Единственият фактор на разединение беше политиката на английското правителство.

Без съмнение правителството на Индия си даваше ясно сметка за приближаващата се опасност. То сигурно усещаше тревога и съзнаваше нуждата от бързи действия. Но такива бяха обичайните условия в живота на англичаните в Индия, така те бяха закостенели в своята един път завинаги установена рутина, така бяха свикнали с постоянния бюрократичен формализъм, че във възгледите и дейността им не проличаваха никакви промени. Не личеше да бързат, да се препират, да изпитват напрежение, да проявяват активност.

Системата, която те представляваха, бе създадена за друга епоха и с друга цел. Отнасяше ли се до армията им или гражданските им учреждения, тяхното предназначение беше едно — да държат окупирана Индия и да потушават всички опити на индийския народ за освобождение. За тази цел те бяха напълно пригодни; съвсем друга работа беше съвременната война против един могъщ и жесток противник и за тях бе извънредно трудно да се приспособят към нея. Те не бяха годни интелектуално за тази цел, пък и значителна част от енергията им отиваше за смазване на национализма в Индия. Разгромът на бирманските и малайските власти, оказали се неспособни да се справят със своите проблеми, бе знаменателен и красноречив факт, но от този факт не бяха направени никакви изводи. Бирма се управляваше от също такъв род гражданска администрация, каквато управляваше и Индия; в действителност до преди няколко години тя още бе част от индийската администрация. Методите на управление бяха там същите, както и в Индия, и Бирма показа доколко беше отживяла тази система. Ала тази система продължаваше да съществува в неизменен вид и вице-кралят с висшите си чиновници действуваше така, както и по-рано. Към своя щат те притуриха много високопоставени чиновници, които бяха фалирали толкова позорно в Бирма, и на самия връх Симла се настани още едно „превъзходителство". Както в Лондон съществуват емигрантски правителства, също тъй ни беше предоставена привилегията да имаме в средата си чиновници — емигранти от английските колонии. Те си намериха много подходящо място в английската система в Индия.

Подобно на силуетите в театъра на сенките, тези висши чиновници продължаваха да действуват по старому, да се мъчат да ни правят впечатление със своя сложен величествен ритуал, със своите придворни церемонии, със своите дурбари[1] и инвеститори, със своите паради, със своите банкети и вечерни тоалети, със своето надуто многословие. Домът на вице-краля в Делхи бе главният храм, където свещенодействуваше върховният жрец, но освен него имаше множество други храмове и жреци. Целият този церемониал и цялата тази величествена тържественост целеха да произведат впечатление и те действително произвеждаха тогава впечатление на нашия народ, защото индийците имат също слабост към всякакви церемонии. Но откакто се появиха новите критерии, извърши се преоценка на ценностите и сега цялото това ревностно разигравано представление стана предмет на шеги и на насмешки. Индийците обикновено биват смятани за мудни хора, неспособни да бързат и да се препират, но дори и те почнаха да проявяват известна бързина и енергичност в работата си — толкова силно беше желанието им да придвижат работата от мъртвата ѝ точка. Конгресистките правителства на провинциите, каквито и да бяха недостатъците им, горещо се стремяха да се сдобият с практически резултати и залягаха упорито и непрекъснато, без да се съобразяват в много неща с отдавна установената рутина. Възмутително беше да виждa човек пасивността и мудността на правителството на Индия и на неговите многобройни чиновници пред лицето на сериозната криза и опасност.

И ето, тъкмо в този момент в страната се появиха американците. Те много бързаха, бяха прекомерно активни, нищо не знаеха за методите и церемониала на правителството на Индия, пък и не се мъчеха много да ги опознаят. Без да търпят разтакания, те пресичаха всички обструкции, както и бюрократизма, и нарушаваха спокойното течение на живота в Делхи. Грижеха се малко как трябва да се облекат в един или друг случай и понякога нарушаваха строгите правила на протокола и официалната процедура. Макар помощта, която те оказваха, да бе твърде желана, във висшите официални кръгове не ги обичаха и отношенията с тях бяха натегнати. На индийците те изобщо се харесваха. Тяхната енергия, ентусиазмът, с който се отнасяха към своята работа, бяха заразителни и представяха рязък контраст с пълното отсъствие на тези качества в официалните английски кръгове в Индия. Ние ценяхме тяхната откровеност и липсата на официална принуденост. Над търканията между новите пришълци и чиновническата класа не малко се надсмивахме тихомълком и по този повод разказвахме множество истински и измислени анектоди.

---

[1] **Дурбар** — съвет от съновници в индийските княжества, а също тъй събор от князе. Дурбарите са се отличавали с особено великолепие. — Бел. ред.

Приближаването на войната към Индия силно безпокоеше Ганди. Не беше лесно да се съгласува неговата политика и програма на ненасилие с това ново обстоятелство. Пред лицето на нахлуващата неприятелска армия, а също тъй пред двете изправени една срещу друга армии гражданското неподчинение естествено се изключваше. Пасивността или примирението с нахлуването еднакво се изключваха. Какво оставаше? Неговите собствени колеги и Националният конгрес изцяло отхвърлиха прилагането на принципа на ненасилие в подобен случай или като алтернатива на въоръжената съпротива срещу нашествието, и той в края на краищата се съгласи, че те имат право. Но при все това Ганди беше разтревожен и доколкото работата се отнасяше до него лично като човек, той не можеше да поддържа каквито и да са насилнически действия. Ала той беше нещо много повече от отделна личност. Все едно заемаше ли някакво официално положение в националистическото движение или не, той играеше в него видна ръководна роля и неговата дума имаше голяма тежест за грамаден брой хора.

Малцина днес или в миналото са познавали Индия и особено индийските народи маси така, както Ганди ги познаваше. Работата не беше само там, че беше пътешествувал много из Индия и беше се срещал с милиони хора. Той притежаваше някакво особено свойство, което му позволяваше да установява емоционален досег с масите. Той можеше да се слее с масите ,да чувствува заедно с тях и тъкмо защото масите съзнаваха това, те му отвръщаха с обич и преданост. И все пак неговата представа за Индия беше до известна степен обагрена от ония възгледи, които той беше усвоил през младите си години в Гуджарат. Гуджаратци образуваха в същност една община от мирни търговци, които се намираха под влиянието на джайнистката доктрина на ненасилие. Другите области на Индия в много по-малка степен бяха изпитали влиянието на тази доктрина, а някои изобщо не бяха изпитвали нейното влияние. Многобройното съсловие на воините — кшатри, разбира се не позволяваше тя да спъва войната или лова на диви животни. Другите съсловия, в това число и брахманите, също бяха малко повлияни от тази доктрина .Но Ганди имаше свой особен възглед върху развоя на индийската мисъл и история. Той смяташе, че ненасилието е главният принцип, който е легнал в основата на този развой, макар да бяха на лице многобройни отклонения от него. Тази теория изглеждаше доста изкуствена и много индийски мислители и историци не се съгласяваха с него. С достойнствата на доктрината на ненасилие на сегашния етап от човешкото съществуване това нямаше нищо общо, но показваше известно пристрастие в историческите възгледи на Ганди.

Особеностите на географското положение на страната имаха огромно определящо влияние върху нейния национален характер и история. Обстоятелството, че Индия е отрязана с могъщата преграда на Хималаите и морето е внушило на обитателите на тази обширна област съзнанието за тяхното единство и в същото време е породило техния затворен характер. Върху тази обширна територия бе изникнала ярка и еднородна цивилизация. Тя имаше неограничен простор за разширение и развитие и продължаваше да запазва здраво културно единство. Но в рамките на това единство беше изникнало и разнообразието, обусловено също тъй от географски фактори. Обширната северна и централна равнина не приличаше на пъстрите хълмисти райони в Декан и хората, които живееха в различните географски области, бяха придобили свои отличителни особености. На север и на юг ходът на историята също тъй беше различен, макар понякога пътищата й да се кръстосваха и сливаха. Равнинният характер на местността и обширните открити пространства на севера, които напомнят Русия, са изисквали мощни централни правителства за защита от външни врагове. На юг, както и на север, са процъфтявали империи, но истинският център на империята е бил северът, който често е господствувал над Юга. В стари времена силното централно правителство било неизбежно самодържавно. Обстоятелството, че маратхите са изиграли съвсем не последна роля в падането на Моголската империя, не е била проста историческа случайност. Маратхите дошли от хълмистите области на Декан. У тях до известна степен се бил запазил духът на независимост, докато огромното мнозинство от населението на северните равнини станало угодливо и покорно. Англичаните леко победили Бенгалия. Обитателите на плодородните ѝ равнини им се покорили с удивително смирение. Веднъж закрепени там, англичаните проникнали след това и в другите области.

Географията има значение и сега, тя ще има значение и занапред, но днес по-важна роля играят други фактори. Планините и моретата не са вече прегради, но те все още определят характера на народа, както и политическото и икономическото положение на страната. Те не бива да се пренебрегват при разглеждането на новите планове за подялба, разчленение и повторно обединение, стига тези планове да̀ се разработват не в световен мащаб.

Ганди беше изучил дълбоко Индия и индийския народ. Макар и да не храни голям интерес към историята сама за себе си и да не притежава може би онова разбиране на историята, оня усет на историка, който е свойствен на някои хора, той не изпуща от очи и ясно си представя историческите корени на индийския народ; добре е осведомен за текущите събития и грижливо ги следи, макар вниманието му да е съсредоточено естествено върху днешните проблеми на Индия. Той обладава способност да схваща самата същина на проблема на една или друга ситуация, като отстранява всичко несъществено. Пристъпвайки към всичко, както той смята, с морален критерий, Ганди схваща същината на нещата и ги вижда в перспектива. Бернард Шоу каза, че макар той (Ганди) да върши навярно много тактически грешки, неговата основна стратегия си остава правилна. Повечето от хората обаче не се тревожат много за отделните резултати, тях ги повече интересуват тактическите изгоди на момента.

СЪР СТАФОРД КРИПС ПРИСТИГА В ИНДИЯ

С падането на Пенанг и Сингапур, и понеже японците напредваха в Малая, оттам започна масово бягство на индийско и друго население. Всички тия бежанци се устремиха към Индия. Те трябваше да напуснат своя дом внезапно и не бяха успели да вземат нищо, освен дрехите, които бяха на тях. След това дойде потокът от бежанци от Бирма. Те бяха стотици хиляди, главно индийци. Разказът им как са били изоставени на произвола на съдбата от гражданските и другите власти и как са се евакуирали сами със свои средства се разнесе из цяла Индия. Те бяха се мъкнали стотици мили с каруци през планини и гъсти гори, заобиколени от враговете. Из пътя мнозина бяха загинали, умрели от кама, от болести или глад. Това беше ужасната последица от войната, с която трябваше да се примиряваме. Но не войната беше причина за разликата в отношението към индийските и английските бежанци. За последните се грижеха, колкото беше възможно това; осигуряваха им превоз, даваха им помощ. От един пункт в Бирма, където бяха се струпали голям брой бежанци, за Индия водеха два пътя. По-добрият от тях бе предоставен на англичаните и другите европейци. Наричаха го „Белият път“.

Ние чухме страшни разкази за расова дискриминация и за хорски страдания. Донасяха ги гладните бежанци, плъзнали из цялата страна, и тези разкази правеха дълбоко впечатление на индийския народ.

В този момент в Индия пристигна Сър Стафорд Крипс с предложенията на английския военен кабинет. През последните две и половина години тези предложения се обсъждаха във всичките им подробности и те бяха станали вече достояние на историята. За оня, който е участвувал в последвалите след това преговори, е доста трудно да се спре подробно на тях, без да изкаже много неща, за което би било по-добре до известно време да се мълчи. Собствено всички тия въпроси и съображения, възникнали във връзка с преговорите, бяха вече изложени в печата.

Аз си спомням, че когато за пръв път прочетох тези предложения, бях силно угнетен и причината за това бе главно, че очаквах от сър Стафорд Крипс нещо по-значително, извънредно, като имах пред вид тогавашното критично положение. Колкото повече вниквах в тези предложения и размишлявах над тяхното съдържание, толкова по-силно бе моето отчаяние. Един човек, незапознат с индийските проблеми, може да си въобрази, че тези предложения задоволяват в много отношения нашите искания. Ала при по-дълбоко разглеждане в тях ще се намерят толкова уговорки, а самото признаване на принципа на самоопределение се придружаваше с толкова условия и ограничения, че това създаваше заплаха за нашето бъдеще.

Предложенията се отнасяха главно до бъдещето. Те имаха пред вид периода след прекратяването на военните действия, макар в заключителната им точка да се съдържаше неопределена покана за сътрудничество в настоящето. Този план за бъдещето, потвърждавайки принципа на самоопределението, даваше право на провинциите да не влизат в Индийския съюз и да създават свои независими държави. Освен това също такова право да не влизат в Индийския съюз бе дадено и на индийските княжества, а трябва да се има пред вид, че в Индия се наброяват около 600 такива княжества. Между тях има няколко големи, но грамадното мнозинство от тях са дребни владения. Всички тези княжества и провинции трябваше да вземат участие в разработването на конституцията и да повлияят на тази конституция, а след това можеха да се откажат от спазването ѝ. В основата на всичко щеше да се окаже сепаратизмът, тогава когато действително важните икономически и политически проблеми, които стояха пред страната, щяха да бъдат изтикани на заден план. Реакционните елементи, различаващи се в много отношения помежду си, щяха да се обединят, за да попречат да се създаде силна, напредничава, обединена национална държава. Под постоянната заплаха на излизане от съюза, в конституцията можеха да бъдат включени нежелателни членове; централното правителство можеше да се окаже отслабено и обезсилено, и все пак можеше да последва излизане от съюза, при което тогава щеше вече да е трудно да се промени конституцията и да се направи тя по-приемлива за останалите в съюза провинции и княжества. Изборите в провинциите за учредителен орган трябваше да станат въз основа на съществуващата система на отделни религиозни избирателни курии. Това беше твърде печално, защото щеше да възроди предишния дух на разцепление, но при съществуващите обстоятелства то бе неизбежно. Що се отнася до княжествата, избори там изобщо не се предвиждаха, и деветдесетте милиона техни жители бяха пренебрегнати напълно. Полуфеодалните владетели на княжествата можеха да назначават свои собствени представители пропорционално на броя на населението им. Между тези назначени лица можеха да попаднат някои способни министри, но те изобщо щяха неизбежно да представляват не населението на княжеството, а неговия феодален самодържавен владетел. Тези представители щяха да съставят около една четвърт от общия брой членове на учредителния орган и със своята численост, със своята социална назадничавост и със заплахите си за излизане от съюза щяха да упражнят грамадно влияние върху неговите решения. Учредителното събрание или органът за изработване на конституция щеше да представлява странна смесица от изборни и назначени членове, от които първите щяха да бъдат избирани от отделните религиозни курии и от някои привилегировани съсловия, а последните — назначавани от владетелите на княжествата. Към това трябва да се добави, че тук щеше да отсъствува сила, която да кара да се вземат съгласувани решения и следователно не можеше да има и онова чувство за реалност, което се създава с изработването на единодушни и окончателни решения. Много членове от учредителното събрание биха били склонни да действуват напълно безотговорно, защото ще съзнават, че могат всеки момент да си отидат и да се откажат от отговорността за осъществяването на тези решения.

Всяко предложение за разкъсване на Индия ни причиняваше болка; то противоречеше на всички ония дълбоки чувства и убеждения, които така вълнуват народа. Цялото индийско националистическо движение бе основано върху единството на Индия, но това чувство за единство бе възникнало по-рано и бе по-дълбоко от съвременния национализъм; то възлизаше към най-ранните периоди на индийската история. Събитията от най-ново време закрепиха тези чувства и представи, така че те станаха за грамаден брой хора символ на вяра, нещо такова, което не е възможно да се подхвърля на съмнение или да се оспорва. Мюсюлманската лига посегна върху това единство. Ала малцина се отнесоха сериозно към това и твърде много мюсюлмани не бяха съгласни. Предложението на Мюсюлманската лига изхождаше не от териториален принцип, макар и то да предвиждаше в замъглена и неопределена форма подялба на територията. В основата на това предложение лежеше средновековното схващане за нациите, изхождащо от религиозните различия; според това схващане във всяко индийско село имаше две, че и повече националности. Дори разделянето на Индия не можеше да отстрани тия широко разпространени и тясно преплетени религиозни различия. Собствено такова разделяне щеше само още повече да засили трудностите и да усложни проблемите, които бе призовано да разреши.

Освен чувствата, съществуваха и други важни основания против разделянето. Социалните и икономически проблеми на Индия, главно поради политиката на английското правителство, бяха достигнали до остра криза и за предотвратяване на катастрофата бе необходим бърз и всестранен прогрес. Този прогрес бе възможен само при едно реалистично и правилно планиране за цяла Индия, защото различните области взаимно си задоволяваха нуждите. Индия, взета в цялост, представляваше могъща и самостоятелна единица, докато всяка област поотделно щеше да бъде слаба и зависима от другите. Ако всички тези и други доводи бяха убедителни и достатъчни в миналото, съвременните политически и икономически събития удвоиха тяхната убедителност. Дребните държави изчезваха навсякъде като независими единици; те биваха поглъщани от по-големите държави или ставаха техни икономически придатъци. Възникна неизбежна тенденция към образуване на големи федерации или обединения от много държави, проявяващи се като едно цяло. Самата идея за национална държава отстъпваше място на идеята за многонационална държава, а в далечно бъдеще вече се открояваха очертанията на една световна федерация. Да се мисли тъкмо в този момент за разделяне на Индия, значеше да се отива срещу цялата насока на съвременното историческо и икономическо развитие. Това изглеждаше съвсем фантастично.

И все пак под натиска на жестоката необходимост и на някакво неотвратимо бедствие човек се помирява с много нежелателни неща. Обстоятелствата могат да те принудят да приемеш разделянето и на онова, което по логични съображения и при нормални условия не подлежи на разчленение. Обаче предложенията, направени от името на английското правителство, нямаха пред вид никакъв определен и конкретен план за разчленяване на Индия. Те откриваха неограничени възможности за отделянето на множество единици — както провинции, тъй и княжества. Те подтикваха всички реакционни, феодални и социално-изостанали групи да искат отделяне. По всяка вероятност ни една от тези групи сериозно не желаеше разделяне, защото не можеше да съществува самостоятелно. Но те можеха да причинят маса главоболия и да затруднят, да забавят създаването на свободна индийска държава. Ако политиката на Англия, както бе очевидно, ги поддържаше, това значеше, че ние няма да видим никаква свобода в продължение на дълго време. Ние познавахме тази политика от горчив опит и непрестанно се убеждавахме, че тя насърчава разцепническите тенденции. Каква беше гаранцията, че Англия няма да продължи тази си политика и занапред ,след което ще заяви, че не може да изпълни обещанията си, защото липсват необходимите условия за това. Всичко свидетелствуваше, че тази политика ще продължава.

По такъв начин това предложение предполагаше не просто признаването на Пакистан или на някакъв конкретен план за разчленяване — което само́ по себе си щеше да бъде достатъчно мръсно, — но криеше и нещо много по-тежко: то откриваше възможност за неограничени дележи. То създаваше постоянна заплаха за свободата на Индия и пречеше за осъществяването на самото обещание, което ни беше дадено.

Решението относно бъдещата съдба на индийските княжества, според английските предложения, трябваше да бъде прието не о́т населението на тези княжества или от техните изборни представители, а от техните самодържавни владетели. Ако ние приемехме този принцип, това щеше да означава отказване от нашата твърдо установена и нееднократно провъзгласявана политика и предателство спрямо народите от княжествата, за които периодът на самодържавните режими щеше да продължи. Ние бяхме готови да проявим максимална любезност към князете, за да си осигурим тяхното сътрудничество при преминаването към демократическия режим и, ако нямаше трета страна в лицето на Англия, ние бездруго щяхме да успеем в това. Ала понеже английското правителство подкрепяше самодържавния режим в княжествата, трябваше да се очаква, че князете ще се откажат да влязат в индийския съюз и ще се осланят на военната подкрепа на Англия да ги защити от собствените им народи. Собствено, заявено ни беше, че ако възникнат подобни обстоятелства, в княжествата ще бъдат изпратени чуждестранни войски. Тъй като много от тези княжества щяха да представляват изолирани островчета, обкръжени от всички страни с територията на предполагаемия Индийски съюз, възникваше въпросът — как щяха да бъдат изпращани чуждестранни войски там и как биха се съобщавали с войските, намиращи се в някое друго подобно княжество. Това предполагаше, че ще се предостави на чуждестранните войски право да се движат из територията на Индийския съюз.

Ганди не веднъж заявяваше, че той не е враг на князете. И наистина, неговото отношение към тях беше неизменно приятелско, въпреки че често ги критикуваше за управлението им и за отказа им да дадат макар и елементарни права на народите си. В продължение на много години той се противеше Конгресът непосредствено да се намесва в работите на княжествата, защото смяташе, че народите, които населяват княжествата, сами трябва да проявят почин и по такъв начин да си изработят самоувереност и да укрепят силите си. Мнозина от нас не одобряваха неговото становище. Ала в основата му лежеше едно твърдо убеждение, което той сам беше формулирал по следния начин: „Основният принцип, който определя моето становище, се състои в това, че аз никога няма да се съглася да търгувам с правата на народите на княжествата (дори) в името на свободата на народа на Британска Индия." Професор Беридейл Кит, виден специалист по конституционните въпроси на Британската общност и на Индия, поддържаше становището на Ганди (което беше в същото времее и становище на Конгреса) относно княжествата. Той писа: „Съветниците на короната не могат да твърдят, че населението на княжествата трябва да бъде лишено от ония права, с които се ползуват индийците, живеещи в провинциите. Техният пряк дълг е да препоръчат на краля-император да използува своята власт, за да накара князете да направят конституционни реформи, които ще доведат в недалечно бъдеще до създаване на отговорни пред народа правителства в княжествата. Не може да отговаря на интересите на Индия една федерация, в която представителите на провинциите биха били принудени да седят редом с лица, назначени от самодръжци-владетели. Невъзможно е по същина да се оспорва твърдението на Ганди, че князете трябва да последват примера на короната и да предадат властта на народа." Професор Кит е изказал това мнение във връзка с едно по-ранно предложение на английското правителство относно създаването на федерация. Ала в още по-голяма степен то беше приложимо към предложенията, донесени от сър Стафорд Крипс.

Колкото повече вниквахме в тези предложения, толкова по-фантастични ни се струваха те. Индия се превръщаше в шахматна дъска, съставена от десетки номинално независими или полунезависими княжества. Много от тях се опираха на военната поддръжка на Англия, за да запазят своите самодържавни режими. На страната не се осигуряваше нито политическо, нито икономическо единство и Англия имаше пълната възможност, както преди, да осъществява своето господство, както в политическата, тъй и в икономическата област чрез контролираните от нея многобройни дребни княжества.[1]

Аз не зная какви планове за бъдещето имаше английският военен кабинет. Предполагам, че сър Стафорд Крипс желаеше доброто на Индия и се надяваше да я види свободна и обединена. Обаче работата не беше във възгледите на отделни лица или в нечии лични добри намерения. Предстоеше ни да разгледаме един държавен документ, твърде старателно съставен, въпреки преднамерената му замъгленост, и ни беше заявено, че ние трябва или изцяло да го приемем, или изцяло да го отхвърлим. Зад него стоеше неизменната в продължение на един век политика на английското правителство, която сееше разцепление в Индия и насърчаваше всичко, което можеше да попречи на националното ѝ развитие и освобождение. Всяка крачка напред, предприемана от това правителство в миналото, непременно се съпровождаше с уговорки и ограничения, които отначало изглеждаха доста безобидни, а в действителност се оказваха грамадна пречка и спирачка.

Възможно и дори вероятно е, че бихме могли да избегнем много от тези страшни последици, с които сякаш ни заплашваха тези предложения. Благоразумието, патриотизмът и далновидността спрямо индийските интереси и интересите на цял свят щяха да окажат своето влияние върху становището на мнозина, в това число и на владетелите и министрите на индийските княжества. Оставени сами, ние щяхме да се отнесем един към друг с доверие, щяхме да разгледаме проблема в цялата му сложност, като вземем под внимание трудностите, стоящи пред всяка група, и след всестранно обсъждане щяхме да дойдем до съгласувано решение. Ала нас не смятаха да ни оставят сами да решаваме, макар и да се говореше, че ние ще се ползуваме от правото на самоопределение. Английското правителство присъствуваше навсякъде, то заемаше всички стратегически пунктове и можеше да ни прави най-различни пречки. То не само контролираше целия апарат на правителството, административните органи и др. т., но неговите резиденти и политически агенти в княжествата заемаха господствуващо положение. Фактически самите князе, които играсха спрямо своите народи ролята на самодържци, се намираха под пълния контрол на политическия департамент, непосредствено подчинен на вице-краля. Много от министър-председателите им бяха натрапени и бяха чиновници на английската администрация.

---

[1] Джефри дьо Монморанси в книгата си „The Indian states und Indian Federation (1942) подчертава пълната зависимост на индийските княжества от английската подкрепа: княжествата са „още толкова многобройни в Индия, че развитието ѝ е задача, за която в днешно време не е възможно никакво разрешение. . . . Тяхното изчезване и поглъщане би било, разбира се, неизбежно, ако Англия престане да играе господствуваща роля спрямо Индия“.

Дори и да успеехме да избегнем много от възможните вредни последици на английския план, щяха да останат достатъчно, за да подкопаят свободата на Индия, да забавят нейния напредък и да създадат нови опасни проблеми, които биха породили огромни мъчнотии. Въвеждането на отделни религиозни избирателни курии, което стана преди повече от тридесет години, беше вече причинило достатъчно вреди. Сега всяка реакционна група получаваше широка възможност да причинява безпокойство и възникваше заплаха от непрекъснати дележи и разчленявания на Индия. От нас искаха да се съгласим да бъде установен такъв ред в едно неопределено бъдеще, което трябваше да дойде като резултат от войната. Не само Националният конгрес, но и най-умерените измежду нашите политически дейци, които бяха сътрудничили винаги на английското правителство, заявиха, че те не смятат това за възможно.

Конгресът обаче, въпреки страстния си стремеж към единството на Индия, горещо желаеше да спечели на своя страна малцинствата и другите групи. С тази цел той заяви, че никоя териториална единица не може да се задържа в състава на Индийския съюз ако това противоречи на желанието на нейното население. Той се съгласяваше дори с принципа на разчленяването, ако това разчленяване беше неизбежно, но по никакъв начин не искаше да го насърчава. В своята резолюция по повод предложенията на Крипс Работническият комитет на Конгреса сочеше: „Конгресът се е посветил на идеята за свободата и единството на Индия, и всяко накърняване на това единство — особено в съвременния свят с неговия неизбежен стремеж към създаване на все по-големи федерации — би било вредно за всички заинтересовани страни, и самата мисъл за това е крайно мъчителна. При все това Комитетът е против принуждаването на населението от коя и да е териториална единица да остане в състава на Индийския съюз, ако това не отговаря на твърдото и ясно изразено негово желание. Като признава този принцип, Комитетът смята, че е необходимо да се положат всички усилия за създаване на такива условия, при които различни териториални единици биха могли да живеят общ национален живот, изграден върху сътрудничество. От признаването на този принцип неизбежно следва, че не бива да се правят никакви промени, които биха довели до възникване на нови проблеми и биха били свързани с прилагането на принудителни мерки спрямо други значителни групи в пределите на тази област. Всяка териториална единица трябва да се ползува колкото се може с по-пълна автономия, допустима в границите на Индийския съюз и съвместима с една силна национална държава. Предложението, внесено сега от името на английския военен кабинет, насърчава сепаратизма и ще доведе до опити за отделяне още при създаването на съюза. По такъв начин, точно в оня момент, когато са най-необходими сътрудничеството и добрата воля, то ще породи търкания. Това предложение явно има за цел да задоволи исканията на религиозните общини, ала то ще има също тъй и други последици и ще подбуди политически изостаналите и реакционни групировки, съществуващи в различните общини, да създадат безредици с цел да отвлекат вниманието на обществото от жизнено важните проблеми, които стоят пред страната."

По-нататък Комитетът посочваше, че „при сегашната сериозна криза най-голямо значение има настоящето, и дори предложенията, които се отнасят до бъдещето, са важни само дотолкова, доколкото влияят върху настоящето". Макар да не можеше да се съгласи с предложенията, отнасящи се до бъдещето, Комитетът се стремеше да стигне до някаква спогодба, за да може Индия — както казваше той — да поеме както се полага върху себе си бремето на своята отбрана. Въпросът за ненасилието нямаше никакво отношение към това и за него не се споменаваше нито в един стадий от преговорите. Нещо повече, между обсъжданите въпроси се намираше въпросът за необходимостта да се назначи индиец за министър на отбраната.

Становището на Конгреса през този стадий бе, че е готов, пред вид на непосредната военна опасност, заплашаваща Индия, да отложи въпросите, които се отнасят до бъдещето и да съсредоточи усилията си за образуване на национално правителство, което да може да сътрудничи напълно при воденето на войната. Конгресът не можеше да се съгласи с конкретните предложения на английското правителство относно бъдещето, тъй като те бяха свързани със всевъзможни опасни задължения.

Предложенията, които се отнасяха до бъдещето, можеха да бъдат оттеглени или оставени като показател за намеренията на Англия; при това трябваше ясно да се отбележи, че Конгресът не ги приема. Всичко това обаче не биваше да попречи да се намери някакъв път за сътрудничество в настоящето.

Що се отнася до настоящето, предложенията на английския военен кабинет бяха мъгляви и непълни, ако не се смята обстоятелството, че те ясно даваха да се разбере, че отбраната на Индия трябва да остане изключителна грижа на английското правителство. От нееднократните изявления на сър Стафорд Крипс следваше, че освен отбраната, всички останали области на дейност ще бъдат сложени под деен индийски контрол. Говореше се дори, че вице-кралят щял да играе ролята само на конституционен глава на държавата, подобно на английския крал. Всичко това водеше натам, че ние си въобразихме, че единственият спорен въпрос, който оставаше да се разгледа, е въпросът за отбраната. Ние поддържахме, че във военно време в понятието отбрана може да бъде включена — и в значителна степен действително се включваше — по-голямата част от всички останали видове национална дейност. Ако отбраната изцяло се изключваше от сферата на компетентността, която имаше националното правителство, под негово ръководство можеха да останат твърде малко неща. Постигнато бе споразумение, според което английският главнокомандуващ щеше да осъществява както преди пълен контрол над въоръжените сили и над военните операции. Споразумяхме се също, че общата стратегия ще се определя от имперския щаб. Ала въпреки това ние поставяхме искането да имаме в състава на националното правителство министър на отбраната.

След някои спорове Крипс се съгласи, че може да бъде учреден департамент на отбраната, възглавяван от индус, ала в кръга на въпросите, подведомствени на този департамент, трябваше да влизат: въпросите за връзка с печата, снабдяването с бензин, организирането на лавки във войсковите части, доставка на канцеларски принадлежности и работата на печатниците, обслужването на чуждестранните мисии, организирането на забави за войниците и т. н. Този списък беше твърде знаменателен. Той поставяше индийския началник на департамента на отбраната в смешно положение. След по-нататъшно обсъждане на този въпрос бяха внесени някои изменения. Макар между гледищата на двете страни да оставаше очевидно още грамадна пропаст, изглеждаше, че те се сближават. За пръв път аз, както и другите, почувствувах, че спогодбата може да бъде постигната. Задълбочаването на военната криза бе за всички ни постоянен подтик за постигане на спогодбата.

Опасността от война и нахлуване беше голяма, и ние тъй или иначе трябваше да я отблъснем. Ала за това имаше различни начини, по-точно казано, съществуваше само един начин, който беше действително резултатен в днешно време и в още по-голяма степен занапред. Ние се опасявахме, че благоприятният психологически момент може да премине, а това криеше не само опасности в настоящия момент, но още по-големи опасности за в бъдеще. Освен старото оръжие, потребно беше ново оръжие, нови начини за прилагането му, нов ентусиазъм, нови перспективи, нова вяра в бъдещето, което трябваше изцяло да се различава от миналото и настоящето, и залог за което трябваше да бъдат промените в настоящето. Нашият жар очевидно ни настройваше оптимистично, караше ни да забравяме временно за страшната опасност, която делеше нас и английските властници, или да си я представяме по-малко широка и дълбока. Не беше тъй лесно да се разреши вековният конфликт дори пред лицето на опасността и катастрофата. Никоя империалистическа държава не изпуска лесно от ноктите си подвластните ѝ територии, освен ако е принудена да го стори. Можеха ли сегашните обстоятелства да склонят англичаните, да ги убедят в нуждата от такава крачка? Това ние не знаехме, но се надявахме, че ще е възможно.

И изведнъж, тъкмо в този момент, когато бях изпълнен с най-светли надежди, почнаха да стават всевъзможни странни неща. Лорд Халифакс в една реч, произнесена нейде в САЩ, се нахвърли жестоко върху Националния конгрес. Защо той направи това тъкмо тогава в далечна Америка — бе неясно, но той едва ли би говорил с такъв тон през онова време, когато се водеха преговори с Конгреса, ако това не отразяваше възгледите и политиката на английското правителство. В Делхи бе известно, че вице-кралят лорд Линлитгоу и висшите чиновници от гражданската служба бяха решително против спогодбата и ограничаването на тяхната власт. Станаха много такива неща, за които ние имахме само смътна представа.

Когато отново се срещнахме със сър Стафорд Крипс, за да обсъдим окончателната формула, определяща функциите на министъра на отбраната, стана ясно, че всичките ни предишни разговори по този въпрос са били съвсем безпредметни.

защото не се е предвиждало никакво назначаване на министри, снабдени с каквито и да е било пълномощия. Запазваше се съществуващият изпълнителен съвет при вице-краля, и единственото, което се предполагаше да се направи, бе да се включи в състава на този Съвет допълнителен брой индийци, които да представляват различните политически партии. Съветът в никакъв случай не бе кабинет от министри. Той представляваше само група от ръководители на департаменти или секретари, при което цялата власт бе съсредоточена в ръцете на вице-краля. Ние разбирахме, че за промяна в законодателния ред е необходимо време и затова не настоявахме. Но ние искахме да се спазва някаква спогодба, според която вице-кралят трябваше да се отнася към Изпълнителния съвет като към кабинет от министри и да се съобразява с неговите решения. Сега ни беше заявено, че това е невъзможно и че пълномощията на вице-краля трябва да останат неизменни не само на теория, но и на практика. Това бе поразителен факт, на който ние едва можахме да повярваме, защото всичките ни предишни преговори се водеха на съвсем друга основа.

Ние обсъждахме въпроса — как да се увеличи способността на Индия да се съпротивлява срещу нахлуването. Желаехме горещо да дадем на индийската армия да почувствува, че тя е национална армия, и по такъв начин да внесем във войната патриотичен дух. Искахме също тъй бързо да създадем нови части, милиция, отреди на местна отбрана и др. т. за защита на страната при нахлуване. Всички те, разбира се, щяха да бъдат подчинени на главнокомандуващия. Ала заявено ни беше, че това е невъзможно. Индийската армия в действителност представяше част, подразделение от английската армия, и тя не можеше да се разглежда като национална армия или дори да се именува такава. Беше също тъй съмнително дали ще ни разрешат да образуваме някакви самостоятелни части, като един вид милиция или отреди на местна отбрана.

По такъв начин всичко се свеждаше до това, че съществуващата система на управление се запазваше в точно същия вид, в какъвто съществуваше по-рано; вице-кралят щеше да притежава както и преди самодържавна власт, а на някои от нас ще се позволи да образуват неговата ливрейна свита и да надзирават войсковите лавки и други такива. Това ни най-малко не се отличаваше от предложението, направено преди една и половина година от Еймъри, което ние тогава сметнахме за оскърбление за Индия. Наистина, след всичко, което бе станало, психологическата атмосфера трябваше да се промени. Изборът на хората също има значение. Силните и способни хора биха действували съвсем иначе, отколкото лакейската клика, която обикновено ограждаше трона на вицекраля.

За нас обаче във всяко време, а особено пък сега, бе немислимо и невъзможно да се съгласим с това. Ако решехме да дадем съгласието си, от нас би се отрекъл нашият собствен народ. Трябва да кажа, че когато по-късно обществото научи известни факти, раздадоха се високи викове на протест против многобройните отстъпки, на които ние се съгласихме в хода на преговорите.

През цялото време на преговорите със сър Стафорд Крипс нито веднъж не се засегна и не бе обсъден тъй нареченият проблем за малцинствата или религиозните общини. В тоя стадий този проблем не възникна. Той имаше важно значение при разглеждането на бъдещите конституционни промени, но обсъждането на последните бе съзнателно отложено във връзка с нашата първа реакция срещу английските предложения. Ако беше постигнато съгласие по принципиалния въпрос за действителното предаване на властта на националното правителство, несъмнено щеше да възникне въпросът за представителството на различните групи в това правителство. Но тъй като ние не стигнахме до спогодба по този принцип, посоченият въпрос изобщо не възникна и не бе разгледан. Що се отнася до нас, ние така горещо желаехме да имаме действително национално правителство, което да се ползува с доверието на всички главни партии, че според нас въпросът за пропорционалното представителство не би предизвикал сериозни трудности. Председателят на Конгреса мауланът Абул Калам Азад писа в писмото си до Стафорд Крипс: „Бихме искали да ви обърнем внимание, че предложенията, направени от вас, са не само наши предложения — те могат да бъдат разглеждани като единодушно искане на целия индийски народ. По тези въпроси между разните групи и партии няма никакви разногласия — разногласия съществуват между индийския народ и английското правителство. Ония разногласия, които съществуват в Индия, се отнасят до конституционните промени в бъдеще. Ние сме готови да отложим решението на този въпрос, за да осигурим постигането на максимално единство пред лицето на сегашната криза в интереса на отбраната на Индия. Би било трагедия, ако английското правителство и сега, когато в Индия съществува такова единодушие, спъне дейността на едно свободно национално правителство, което би могло да услужи на Индия, а също тъй да съдействува за постигането на по-високи цели, в името на които милиони хора днес страдат и умират."

В следващото и последно писмо на председателя на Конгреса се казваше: „Ние не се интересуваме дали Конгресът ще получи власт като такъв, но се интересуваме дали целият индийски народ ще притежава свобода и власт . . . Убедени сме, че ако английското правителство не прокарваше политика на разцепление, всички ние, на каквато партия или група да принадлежи всеки от нас, бихме могли да дойдем до спогодба и да изработим една обща линия на поведение. Ала за нещастие, английското правителство дори в този час на страшна опасност не може да се откаже от своята разцепническа политика. Това ни кара да извадим заключение, че то държи повече да запази колкото се може по-дълго своето господство над Индия и да насърчава с тази цел разногласията и раздорите в страната, отколкото да осигури надеждна отбрана на Индия срещу заплахата от агресия и нахлуване, която е надвиснала над нас. За нас, както и за всички индийци, най-важното съображение е отбраната и безопасността на Индия. И тъкмо това е основният критерий за нас."

В това писмо той определяше също нашето становище спрямо отбраната. „Никой не е предлагал да ограничава по някакъв начин законните пълномощия на главнокомандуващия. Нещо повече, ние бяхме готови да се съгласим да му предоставим още по-широки пълномощия като на военен министър. Ала напълно очевидно е, че нашите възгледи и възгледите на английското правителство по отбраната се различават много. От наше гледище, на отбраната трябва да се даде национален характер, всеки мъж и всяка жена в Индия трябва да се призоват да вземат участие в нея. Това значи да се окаже доверие на нашия народ и да си осигурим неговото активно участие в тези велики усилия. Гледището на английското правителство изглежда почива на пълно недоверие към индийския народ и цели лишаването му от истинска власт. Вие се позовавате на висшия дълг и отговорността на правителството на Негово Величество относно отбраната. Този дълг и тази отговорност не могат както трябва да бъдат изпълнени, ако индийският народ сам не носи и не чувствува своята отговорност, и това се потвърждава от събитията в неотдавнашното минало. Правителството на Индия не си дава сметка, че войната може да се води само на народна основа."

Почти веднага след получаването на това последно писмо от председателя на Конгреса, сър Стафорд Крипс отлетя със самолет в Англия. Ала преди това, а също и след връщането си в родината, той излезе с редица публични изявления, които противоречеха на фактите и предизвикаха силно възмущение в Индия. Въпреки опроверженията на отговорните лица в Индия, тези изявления бяха повторени от Крипс и някои други.

Английските предложения бяха отхвърлени не само от Националния конгрес, но решително от всички партии и групи в Индия. Дори най-умерените от индийските политически дейци им изказаха своето неодобрение. С изключение на Мюсюлманската лига, всички други партии и групи посочиха повече или по-малко еднакви причини за неодобрение. Мюсюлманската лига, както винаги, изчака другите да изкажат своето схващане, а след това отхвърли предложенията по свои собствени съображения.

В английския парламент и на други места заявиха, че отхвърлянето на английските предложения от Конгреса било резултат от непреклонната позиция на Ганди. Това изцяло не съответствува на действителността. Ганди, както и повечето други, решително осъждаше неопределените и безбройни дележи, до които щяха да ни доведат английските предложения, а също и фактът, че деветдесетмилионното население на индийските княжества бе лишено от правото на глас при решаването на собственото му бъдеще. Всички последвали преговори по промените, които трябва да бъдат осъществени в настоящето, а не в бъдещето, станаха в негово отсъствие, защото Ганди трябваше да замине във връзка с болестта на жена си, така че той няма към тях никаво отношение. Работническият комитет на Конгреса в миналото не веднъж се е различавал от него във възгледите си по въпроса за ненасилието и горещо желание да се създаде национално правителство, което да сътрудничи при воденето на войната и особено при отбраната на Индия.

Войната беше главният предмет, който занимаваше умовете на хората. Нахлуването в Индия изглеждаше съвсем близко. Ала за постигане на спогодбата попречи не войната, защото войната, естествено, трябваше да ръководят военните специалисти, а не политиците. Относно воденето на самата война не бе трудно да се стигне до спогодба. Действителният проблем бе да се предаде властта в ръцете на националното правителство. Това беше стар спор между индийския национализъм и английския империализъм, и в този спор английската господствуваща класа в Англия и Индия бе напълно решена, без да се съобразява с войната, да задържи онова, което имаше. Зад нея стоеше внушителната фигура на Уинстън Чърчил.

РУХВАНЕ НА НАДЕЖДИТЕ

Внезапното прекратяване на преговорите, водени от Крипс, и неговото неочаквано заминаване ни учудиха. Нима тоя член на английския военен кабинет бе дошъл в Индия само за да ни направи това жалко предложение, което излезе, доколкото се отнася до настоящето, само повторение на онова, за което не веднъж ни бе заявявано в миналото? Или всичко това беше само пропагандна хитрост, предназначена за американския народ? Нашата реакция беше силна и болезнена. Надежда за спогодба с Англия нямаше На индийския народ не позволяваха дори да защищава своята страна от нахлуване, както той желаеше това.

А възможността за такова нахлуване се засилваше и тълпи от гладни индийски бежанци непрестанно пристигаха в Индия през източните ѝ граници. В Източна Бенгалия под влияние на паниката, предизвикана от очакваното нахлуване, бяха унищожени десетки хиляди речни съдове. (По-късно бе обявено, че причина за това била неправилно разбраната официална заповед.) В тази обширна област имаше множество водни пътища и единственото достъпно средство за транспорт бяха тези плавателни съдове. Унищожаването им изолираше големи групи от населението, лишаваше ги от средства за съществуване и придвижване и бе една от допълнителните причини, които спомогнаха за избухването на глада в Бенгалия. Бяха направени приготовления за масова евакуация от Бенгалия и можеше да се смята за вероятно, че ще се повтори онова, което бе станало в Рангун и Долна Бирма. В град Мадрас неясният и непотвърден слух (оказал се лъжлив) за приближаването на японската флота стана причина да заминат внезапно висшите правителствени чиновници и дори да бъдат разрушени отчасти пристанищните съоръжения. Създаваше се впечатление, че гражданската администрация на Индия се намира в състояние на нервно сътресение. Тя беше силна само в потушаването на индийския национализъм.

Какво трябваше да правим ние? Ние не можехме да допуснем каквато и да е част от Индия да се покори смирено на нашествието. Що се отнася до въоръжената съпротива, тя беше работа на армията и авиацията. Американската помощ пристигаше, особено във вид на доставки на самолети, и благодарение на това военната обстановка полека-лека се променяше. Единствената форма, под която можехме да окажем помощ, се състоеше в това да променим цялата атмосфера на вътрешния фронт, да събудим у народа ентусиазъм и страстно желание да се съпротивлява на всяка цена и да създадем за тази цел гражданско опълчение, отреди на местна отбрана и др. т. Ала поради политиката на Англия крайно мъчно ни беше да сторим това. Дори в навечерието на нахлуването английските власти не искаха да поверят оръжие ни на един индиец, който не се намираше в редовете на редовната армия, и дори нашите опити да организираме невъоръжени отреди на самоотбрана по селата се осъждаха и понякога пресичаха. Английските власти не само не насърчаваха организирането на народната съпротива, но се страхуваха от нея, защото отдавна бяха свикнали да гледат на всяка организация за народна самоотбрана като на бунтовническа и опасна за английското господство. Те трябваше да се придържат в своята стара политика, защото единствената алтернатива бе съгласието да се създаде национално правителство, което да се опира на народа и да го организира за нуждите на отбраната. Тази алтернатива те отхвърлиха решително, а някакъв среден път или компромис бе невъзможен. Неизбежен резултат от това бе, че те се държаха с народа като с роби, които не трябва да притежават каквато и да е инициатива и които можеш да мачкаш и командуваш както намериш за добре. Изпълнителният комитет на Конгреса, събран в края на април 1942 година, изрази своето дълбоко негодуване от тази политика, а също тъй и от подобно държание и заяви, че той никога няма да може да се съгласи с такова положение, при което ние ще бъдем роби на чуждестранни управници.

При все това ние не можехме да бъдем безмълвни и пасивни свидетели на трагедията, която изглеждаше че ха̀-ха̀ ще се разрази. Необходимо ни беше да кажем на народа, на огромните маси от гражданското население, как трябва да се държат в случай на нахлуване. Ние им заявихме, че въпреки възмущението им от политиката на Англия, те не бива да спъват никак операциите на английските или съюзните въоръжени сили, защото това би било косвена помощ на вражеската агресия. При никакви обстоятелства те не бива да се покоряват на нашественика, да се подчиняват на заповедите му или да приемат от него каквито и да било милости. Ако нахлулите войски се опитат да завладеят къщите и нивите на индийците, те трябва да се съпротивляват докрай. Тази съпротива трябва да носи мирен характер и да представлява пълен бойкот на противника.

Мнозина твърде саркастично критикуваха тази безсмислена според тях идея за съпротива с методите на ненасилническия бойкот срещу нахлулата в страната армия. В същност в нея не само че нямаше нищо безсмислено, но това бе единственият метод, с който разполагаше народът, и при това метод, който изискваше много голямо мъжество. Ние го препоръчвахме не на въоръжените сили, и мирната съпротива се предлагаше не като алтернатива на въоръжената съпротива. Нашият съвет се отнасяше само до невъоръженото гражданско население, което почти винаги се покорява на нашественика в ония случаи, когато въоръжените сили търпят поражение или отстъпват. Извън редовните части можеха да се създадат партизански части, които биха тревожили противника. Но ние бяхме лишени от тази възможност, защото такива части се нуждаят от обучение и оръжие, а също тъй и от пълната поддръжка на редовната армия. При това дори ако успеехме да обучим някакви партизански части, ние трябваше да помислим и за останалото население. Смята се, че обикновено гражданското население се покорява на неприятелската окупация. Известно беше, че английските власти в някои застрашени области са издали инструкции, които препоръчват на населението и дори на част от дребните чиновници да се покорят на врага след заминаването на армията и отпътуването на висшите чиновници.

Ние прекрасно разбирахме, че мирният бойкот не може да спре настъпващата неприятелска армия. Знаехме също тъй, че за повечето мирни жители би било трудно да се опрат на противника, дори и да искат. И все пак се надявахме, че някои видни лица в градовете и селищата, завзети от противника, ще се откажат да му се подчиняват, да изпълняват заповедите му, да съдействуват за снабдяването му с продоволствия или да му оказват каквато и да е друга помощ. Това ги заплашваше с незабавно наказание, твърде вероятно — дори със смърт, а също тъй можеше да предизвика масови репресии. Ние разчитахме, че такова неподчинение дори на ограничен брой лица, тяхната съпротива докрай, ще направят силно впечатление върху населението не само на дадена област, но и на цяла Индия. Надявахме се, че по такъв начин ще може да се пробуди у народа дух на съпротива.

В продължение на няколкото предидущи месеци ние създавахме в градовете и селищата — често въпреки противодействието на властите — продоволствени комитети и отреди на самоотбрана. Продоволствената проблема силно ни безпокоеше и ние се опасявахме да не избухне криза във връзка със засилващите се транспортни затруднения и други обстоятелства, свързани с войната. Правителството не предприемаше почти нищо във връзка с това. Ние се опитвахме да организираме самоснабдяването на населението, особено в селските местности, и да насърчаваме използуването на примитивните средства за транспорт, например коли, запрегнати с волове, ако съвременните средства бъдат извадени от строя. Можеше също да се очаква, че при нахлуване на противника от изток, голям брой бежанци и евакуирани ще потеглят внезапно в западна посока, както това беше в Китай. Ние се опитвахме да се приготвим да ги приемем и настаним. Всичко това беше извънредно трудно и дори едва ли възможно без съдействието на правителството и все пак ние се опитвахме да направим всичко, което можехме. Задачата на отредите за самоотбрана беше да ни помагат в тези начинания, да предотвратяват паниката и поддържат реда в своите области. Въздушните нападения и известията за нахлуването на противника, па макар и в някой отдалечен район, можеха да извикат паника сред гражданското население, и извънредно важно беше да се предотврати това. Мерките, вземани с тази цел от властите, бяха съвсем недостатъчни и не внушаваха доверие на обществото. В селските области грабежите и разбойничеството се засилваха.

Изработихме обширни планове и направихме едно-друго за осъществяването им, ала бе напълно очевидно, че ние издълбоко не засягаме изправената пред нас гигантска проблема. Действителното ѝ разрешение бе мислимо само при пълно сътрудничество между правителствения апарат и народа, а това се оказа невъзможно. Създаде се едно сърцераздирателно положение: в това време, когато кризата беше най-силна и ние бяхме преизпълнени от кипящ стремеж за действие, всяка възможност за действително полезна дейност ни беше отнета. Бедствието, катастрофата се приближаваха с гигантски крачки към нас, а Индия лежеше безпомощна и инертна, ожесточена и мрачна — полесражение за съперничещи си и чуждестранни сили.

При всичката ми омраза към войната перспективата на японското нашествие в Индия не ме плашеше ни най-малко. В дъното на душата си аз дори в известен смисъл се радвах на приближаването на войната към Индия, колкото и да беше ужасна тя. Защото исках милионите хора лично да изпитат това мощно раздрусване, което би ги изкарало от състоянието на гробовен покой, наложен ни от Англия. Потребно беше нещо такова, което да ги накара да погледнат в лицето днешната действителност и да се освободят от миналото, което упорито не ги оставяше да се издигнат над поглъщащите ги дребни политически караници и временни проблеми, които в тяхната представа добиваха преувеличени размери. Да не късаме с миналото, но и да не живеем в него; да разбираме настоящето и да насочим погледите си към бъдещето. Да изменим ритъма на живота и да го пригодим към настоящето и бъдещето. Бремето на войната беше тежко и възможните ѝ последици — още съвсем неясни. Ние не искахме тази война, но ако тя дойдеше, можехме да се възползуваме от нея, за да закалим народа, за да придобием оня необходим опит, от който може да изкълни нов живот. Маса хора ще умрат, това е неизбежно, но по-добре е да умрат на война, отколкото от глад, по-добре е да умрат, отколкото да влачат жалък живот, лишен от всяка надежда. От смъртта се ражда нов живот; хората и нациите, които не знаят да умират, не знаят и да живеят. „Само там, където има гробове, има и възкресение.“

Но макар войната да бе дошла в Индия, тя не предизвика у нас духовен подем, не откри пред нас възможността да излеем енергията си в някакъв радостен устрем, когато забравяш за болката, за смъртта и за собственото си аз и когато значение имат само свободата и изгледът за бъдещето. Наш жребий бяха скръбта и страданията, а също и съзнанието за приближаващата се катастрофа, което изостряше чувствата ни и усилваше болката ни — за катастрофата, която ние не можехме да предотвратим. Нас все повече и повече ни гнетеше тягостното съзнание за неизбежната и неотвратима трагедия — едновременно лична и общонационална.

Това нямаше никакво отношение към победата или поражението във войната, към това — кой ще излезе победител и кой победен. Ние не искахме държавите от оста да спечелят войната, защото това несъмнено би ни довело до катастрофа. Ние не искахме японците да нахлуят в коя и да е област на Индия или да я окупират. На това трябваше да се съпротивляваме с всички сили и ние постоянно внушавахме на народа тази мисъл, ала всичко това беше само негативен подстъп. А каква позитивна цел се съдържаше в тази война, какво бъдеще щеше да възникне от нея? Беше ли тя само повторение на миналите безумства и катастрофи, игра на слепите природни сили, които не се съобразяваха с желанията и идеалите на човека? Каква съдба очаква Индия?

Ние си спомняхме за завета на Тагор, за неговото предсмъртно обещание, написано преди една година: „... Демонът на варварството отхвърли всяка преструвка и вече не скрива своите нокти, готов да се предаде на оргията на разрушението и да разкъса човечеството. Цялото небе на света е забулено с отровния дим на омразата. Духът на насилието, който очевидно обитаваше скрито в психиката на Запада, се е събудил най-сетне и е осквернил духа на човека.

Ще дойде ден, когато по волята на съдбата англичаните ще бъдат принудени да се откажат от своята индийска колония. Но каква Индия ще оставят те след себе си, каква крещяща нищета! Когато потокът на вековното английско господство най-сетне пресъхне, колко кал и тиня ще остане в неговото корито! Някога вярвах, че от сърцето на Европа ще избликнат изворите на цивилизацията. Но днес, когато се готвя да напусна света, от тази вяра не остана ни помен..

Озъртайки се наоколо, виждам разбитите отломки на гордата цивилизация, разхвърлени като някакви непотребни вехтории. И все пак аз няма да изпадна в тежък грях и не ще загубя вярата си в човека. Ще се надявам, че ще настъпи момент, когато в историята му ще се открие нова глава, след като катаклизмът завърши и духът на служене и жертвеност очисти атмосферата. Може би тази зора ще засияе на нашия кръгозор, на изток, там, от където изгрява слънцето. Ще дойде ден, когато непокореният човек, превъзмогнал всички прегради, отново ще тръгне по своя победоносен път, за да извоюва своето загубено човешко наследство.

Днес ние сме свидетели на ония опасности, които таи в себе си дръзката сила. Някога ще стане ясно колко прави са били мъдреците, когато са казвали: „Прибягвайки към нечестиви средства, човек преуспява, добива онова, което му се струва желано, побеждава враговете си, но сам вътрешно загива“.

Не, не бива да се губи вярата в човека. Бога ние можем да отричаме, но на какво ще се надяваме, ако отречем човека и с това направим всичко безполезно? И все пак мъчно беше току-така да се вярва и смята, че справедливостта ще възтържествува неизбежно.

Уморен физически и обезпокоен душевно, аз се стремях да се откъсна от своята среда и предприех пътуване до Кулу, която се намираше в една от вътрешните долини на Хималаите.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО. РЕЗОЛЮЦИЯТА „ВЪН ОТ ИНДИЯ“

Когато след двуседмично отсъствие се завърнах от Кулу, убедих се, че вътрешната обстановка в страната се мени бързо. Реакцията срещу провалянето на последния опит да се постигне спогодба все повече се засилваше. Създаваше се впечатление, че от тази страна не бива да се надяваме на нищо. Официалните английски изявления в парламента и други места потвърждаваха това мнение и предизвикваха възмущение сред народа.

Официалната политика на властите в Индия се стремеше да потиска нашата законна политическа и обществена дейност, и натискът се засилваше навсякъде. Много от нашите дейци бяха в затвора през цялото време, докато траеха преговорите с Крипс. А сега, въз основа на Закона за отбраната на Индия, бяха арестувани и хвърлени в затворите няколко мои близки и най-видни другари и колеги. В началото на май бе арестуван Рафи Ахмад Кидваи. Скоро след това бяха арестувани председателят на комитета на Конгреса в Съединените провинции Шри Кришнадата Паливала и мнозина други. Изглеждаше, че повечето от нас ще бъдат хванати по същия начин и отстранени от активна дейност, и поради това нашето национално движение няма да може вече да се развива и постепенно ще западне. Можехме ли ние пасивно да се примирим с всичко това? Ние бяхме възпитани не в такива традиции и цялата наша гордост — и лична, и национална — се бунтуваше против подобно отнасяне.

Но какво можехме да направим ние при сериозната военна криза и евентуалното нахлуване? И все пак бездействието и при тези условия не можеше да се оправдае, защото под негово влияние се засилваха настроения, които ни вдъхваха опасения и тревога. В общественото мнение на Индия съществуваха множество различни направления, напълно естествени за такава огромна страна, при това в период на криза. Настроения в полза на Япония — в тесния смисъл на думата — практически нямаше, защото никой не желаеше да смени господарите си, а настроенията в полза на Китай бяха силни и широко разпространени. Ала съществуваше малка група хора, чието становище беше косвено в полза на Япония — в този смисъл, че те разчитаха да се възползуват от японското нашествие за освобождаването на Индия. Те се намираха под впечатлението от речите, държани по радиото от Субхас Чандра Бос, който преди една година тайно беше избягал от Индия. Повечето бяха, разбира се, чисто и просто пасивни и мълчаливо изчакваха по-нататъшното развитие на събитията. Ако, за нещастие, обстоятелствата се стечаха така, че някоя част от Индия попаднеше под контрола на нахлулия противник, щяха да се явят без съмнение много колаборационисти, особено измежду ония, които имаха високи доходи и мислеха само за спасението на живота и имота си. Тази пасмина от колаборационисти с тяхната специфична психология в миналото грижливо се развъждаше и насърчаваше от английското правителство в Индия за негови собствени цели. Те умееха да се приспособяват към променящите се обстоятелства, като не изпущат от очи личните си интереси.

Ние наблюдавахме широкото разпространение на колаборационизма дори във Франция, Белгия, Норвегия и много други окупирани страни в Европа, въпреки разрастването на съпротивителното движение. Ние виждахме как вишистите — да се изразим с думите на Пертинакс, — „си блъскаха главите, за да представят позора за чест, страхливостта за мъжество, малодушието и невежеството за мъдрост, унижението за доблест, а пълното одобрение на германската победа за морално възраждане". Щом така беше във Франция, страна на революцията и пламенния патриотизъм, от само себе си се разбираше, че подобни класи щяха да се държат по аналогичен начин и в Индия, дето психологията на колаборационизма е процъфтявала тъй дълго под английското покровителство и тъй щедро е била възнаграждавана. Трябваше да се очаква, че тъкмо ония, които сътрудничеха с английските властници и заявяваха пред всички своята вярност към тях, първи ще почнат да сътрудничат с нахълталия в страната противник. Те бяха довели изкуството на колаборационизма до съвършенство и за тях нямаше да представлява никаква трудност да се задържат на предишната основа, дори ако почиващата върху нея надстройка се променеше. А ако по-късно тази надстройка се сменеше, те биха се приспособили и към нея така, както правеха тям подобните в Европа. При необходимост те можеха да оправдаят това с нарастването на противоанглийските настроения, които след пропадането на преговорите с Крипс се засилиха както никога. Също тъй биха постъпили и другите, не от лични и опортюнистични съображения, но тласкани от различни мотиви, загубили всякаква надежда и забравили, че съществуват по-широки проблеми.

Всичко това изпълваше сърцата ни с тревога и ние чувствувахме, че нарастването на принудителната мрачна покорност спрямо английската политика в Индия може да доведе до всевъзможни опасни последици и до пълно деморализиране на народа.

Доста разпространено беше мнението, че при опит за нахлуване и окупиране на някои източни области от противника гражданската администрация ще се разстрои и в други, по-обширни области в страната и като резултат от това ще настъпи хаос. Ние видяхме какво беше станало в Малая и в Бирма. Едва ли някой очакваше, че някаква значителна част от страната ще бъде окупирана от противника, дори при благоприятен за него ход на войната. Индия е обширна страна, а от примера на Китай ние се убедихме, че пространството играе важна роля. Наистина, пространството играе важна роля, само ако имаш смелост да се възползуваш от него, за да се съпротивляваш на врага, да не падаш духом и да не се предаваш. Твърде достоверни съобщения показваха, че войските на съюзниците по всяка вероятност ще се отдръпнат на вътрешни отбранителни линии, като оставят противника да окупира обширни области. Ала също както беше в Китай противникът вероятно нямаше да окупира всички тези области. Възникваше въпросът: какво трябва да предприемем в този случай както в окупираните райони, тъй и в другите, ако гражданската администрация престане да функционира? Ние се стараехме, доколкото имахме възможност, да се подготвим в морално и друго отношение към този род критически обстоятелства, като насърчавахме местните организации, които биха могли да поддържат реда, и същевременно настоявахме, че е необходимо да се съпротивляваме на всяка цена срещу нашествениците.

Защо китайците толкова упорито се сражават в продължение на много години? Защо русите и другите народи на Съветския съюз се сражаваха с такова ненадминато мъжество, упорство и въодушевление? В другите страни народите също се сражаваха храбро, движени от любов към родината, от страх пред агресията и стремеж да запазят своя начин на живеене. И все пак военните усилия на Русия бяха проникнати от по-голямо въодушевление, отколкото това ставаше в другите страни. Другите се сражаваха великолепно, като например в дните на Дюнкерк и след това, но щом преминеше непосредната криза, наблюдаваше се известно отслабване на духа; изглежда, съществуваха някакви съмнения относно бъдещето, макар тъй или иначе да бе необходимо да се спечели войната. В Съветския съюз, доколкото можеше да се съди по наличните материали, нямаше нито съмнения, нито спорове (макар споровете там наистина да не се насърчаваха) и съществуваше пълна вяра както в настоящето, тъй и в бъдещето.

А в Индия? Тук имаше дълбоко отвращение към настоящето, а бъдещето се очертаваше толкова тъмно. Не патриотичен потик към действие движеше хората, а само желанието да се опазят от нашествие и от още по-лоша участ. Малцина се ръководеха от международни съображения. Към всички тези чувства се примесваше и възмущението, че една чуждестранна империалистическа държава ни мачка, експлоатира и потиска. Системата, при която всичко зависеше от желанието и прищевките на самодържеца, беше порочна в самата си основа. Свободата е скъпа на всички, но най-скъпа е тя на ония, които са лишени от нея или са заплашени да я изгубят. В съвременния свят свободата е стеснена и ограничена в много отношения, но ония, които я нямат, не виждат тези ограничения и идеализират идеята за свободата, като я превръщат в обект на страстен стремеж, на непреодолимо всепоглъщащо желание. Всичко, което не се съгласува с този стремеж или изглежда, че му противоречи, се отхвърля неизбежно. На стремежа към свобода, в името на която се трудеха и страдаха толкова хора в Индия, не само беше нанесен удар, но и изглеждаше, че всички перспективи в това отношение са се отдалечили в някакво мъгляво и далечно бъдеще. Вместо да споят този копнеж със съществуващата световна битка и да използуват този огромен резервоар от енергия в интерес на свободата на Индия и целия свят, а също и за нуждите на отбраната на Индия, войната бе откъсната от всички тези стремежи и с нейния изход не се свързваха никакви надежди. Не бива никога да се оставя без надежда един народ, дори и когато е неприятелски.

Разбира се, в Индия имаше хора, които виждаха във войната нещо много по-голямо и по-значително от една игра на дребните честолюбия на държавните дейци от различните страни, участвуващи в нея; това бяха хора, които съзнаваха нейното революционно значение и разбираха, че въздействието на крайния изход и последиците й за света ще надхвърлят далеч рамките на военните победи, пактове и приказки на политиците. Ала броят на тези хора беше, разбира се, ограничен, грамадното им мнозинство, както и в другите страни, се придържаше в по-тесни възгледи, които то наричаше реалистични, и се ръководеше от съображенията на момента. Някои, склонни към опортюнизъм, се приспособиха към английската политика и намериха в рамките й място за себе си, също така, както те биха сътрудничили с всяка друга власт и биха поддържали всяка друга политика. Други решително въставаха против тази политика, защото намираха, че ако й се подчинят, това ще е предателство спрямо интересите не само на Индия, но и на целия свят. А мнозинството стана просто пасивно, инертно, неподвижно. Това бе отдавнашният недостатък на индийския народ, с който ние водехме толкова дълго борба.

В същото време, когато в съзнанието на Индия се извършваше тази борба и настроенията на отчаяние се засилваха все повече, Ганди написа няколко статии, които внезапно дадоха нова насока на мислите или, както това често се случва, облякоха в определена форма смътните идеи на хората. Бездействието в един толкова критичен момент и покорността пред всичко, което се извършваше, му станаха непоносими. Единствено правилен начин на действие при дадените условия беше да се признае свободата на Индия, за да може свободна Индия да отблъсне агресията и нахлуването, подпомогната от съюзните страни. Ако такова признаване не последва, ще бъде необходимо да се предприемат някакви действия, за да се предизвика съществуващата система и да се пробуди народа от летаргията, която го парализира и прави лека плячка на всяка агресия.

В това искане нямаше нищо ново. То беше повторение на онова, което бяхме говорили винаги, но в неговите речи и статии звучеше нова настойчивост и страстност. В тях се съдържаше и загатване, че е необходимо действие. Нямаше никакво съмнение, че Ганди изразяваше в този момент господстващите настроения в Индия. В сблъсъка на национализма с интернационализма бе победил национализмът и новите статии на Ганди развълнуваха цяла Индия. И при все това този национализъм никога не е бил враждебен на интернационализма, и дори се е мъчил да намери всевъзможни начини да се помири с последния, ако му позволяха да направи това, без да урони достойнството си и с полза за делото. Конфликтът между тях съвсем не бе неизбежен, защото, за разлика от агресивния европейски национализъм, индийският национализъм не се стремеше към намеса в работите на другите народи, а по-скоро към сътрудничество с тях в интересите на общото благо. На националната свобода се гледаше като на най-важна база на истинския интернационализъм и следователно като на път към последния, а също тъй като истинска основа на сътрудничество в общата борба против фашизма и нацизма. Между това интернационализмът, за който толкова много говорехме, започна подозрително да наподобява старата политика на империалистическите държави в ново, макар и не съвсем ново облекло. По същина той бе същият оня агресивен национализъм, който се стремеше под вид на империя, на общност на нациите или опека да натрапи своята воля на другите.

Някои от нас бяха обезпокоени и угнетени от тези нови обстоятелства, защото действието нямаше смисъл, ако не бе резултатно действие, а всяко резултатно действие неизбежно щеше да се окаже пречка за военните усилия в онова време, когато Индия сама се намираше под заплахата от нашествие. Общият подстъп на Ганди очевидно също тъй не вземаше под внимание важни международни съображения и изглеждаше основан на тесен национализъм. През трите военни години ние съзнателно се придържахме о политика, която се състоеше в това — да не се създават затруднения на властите, и ония действия, към които ние прибягвахме, носеха характер на символичен протест. Този символичен протест взе гигантски размери през 1940—1941 година, когато тридесет хиляди наши видни дейци, мъже и жени, бяха хвърлени в затворите. Но дори това доброволно обричане на затворничество беше дело на отделни, специално за това отредени лица и не трябваше да предизвиква каквито и да било масови безредици и пряка намеса в дейността на правителствения апарат. Невъзможно бе да бъде повторено това, а ако ние предприемехме нещо друго, то трябваше да носи друг характер и да бъде по-резултатно. Можеха ли тия действия да не спънат воденето на войната, която наближаваше границите на Индия, и да не насърчат противника?

Такива бяха очевидните трудности и ние подробно ги обсъдихме с Ганди, без да си натрапваме един другиму своите принципи. Трудностите бяха реален факт и всеки начин на действие, също както и бездействието, изглеждаха съпроводени с риск и опасност. Задачата беше да ги претеглим и да изберем най-малката от злините. В резултат на нашите спорове станаха ясни много от ония неща, които бяха неясни и мъгливи, и Ганди взе под внимание много международни фактори, на които ние му обърнахме внимание. Неговите следващи статии носеха вече друг характер и той сам подчертаваше тези международни съображения и разглеждаше проблемите на Индия в по-широк аспект. Ала в основата позицията му си оставаше предишната: той се опълчваше срещу пасивното подчинение пред деспотичната и репресивна английска политика в Индия и горещо желаеше да предприеме нещо, за да предизвика тази политика. Подчинението, по думите му, би довело до там, че духът на Индия щеше да се окаже сломен и каквито и форми да вземеше войната, какъвто и да бъдеше нейният изход, индийският народ щеше да се държи робски и постигането на свободата щеше да се забави за дълго време. Това би означавало също тъй подчинение пред нашественика вместо продължаване на съпротивата срещу него, въпреки временното военно поражение или отстъпление. Това би означавало пълна деморализация на нашия народ, който би изгубил всичката си сила, придобита с четвърт век неуморна борба за свобода. Това би означавало, че светът е забравил искането на Индия за освобождение, и уреждането на положението ѝ след войната би се определяло от старите империалистически стремежи и цели. Той страстно желаеше освобождението на Индия, но — Индия беше за него нещо по-голямо от негова любима родина. Тя беше символ на всички колониални и експлоатирани народи в света, пробен камък, на който се проверяваше световната политика. Ако Индия останеше неосвободена, и другите колониални страни и потиснати народи щяха да останат в сегашното си робско състояние, и тогава щеше да излезе, че войната се е водила напразно. Потребно бе да се промени моралната основа на войната. Армиите, флотите и авиацията действуваха в своите съответни области и можеха да постигнат победа с помощта на по-съвършени методи на насилие, но до какво би довела тази победа? И във въоръжената борба дори е необходима морална опора; мигар не казваше Наполеон, че във войната духът е три пъти по-важен от физическата сила? Ако стотици и милиони потиснати и експлоатирани хора в целия свят знаеха и вярваха, че тази война наистина се води за тяхното освобождение, това би било морален фактор от огромно значение, дори и от тясното гледище на чисто военните интереси; още по-голямо значение това би имало, когато настане мир. Самият факт вече, че в съдбините на войната настъпи криза, налагаше да се променят възгледите и политиката, за да се превърнат милионите потиснати, обхванати от съмнение хора, в горящи от ентусиазъм борци. Ако това чудо станеше, цялата военна мощ на държавите от оста не би могла да ги спаси и разгромът им би бил неизбежен. Много хора в страните от оста биха попаднали под влиянието на този могъщ световен подем.

В Индия най-добре беше да се превърне тази мрачна пасивност на народа в дух на неподчинение и съпротива. Макар това неподчинение на първо време да се насочеше против деспотичните заповеди на английските власти, то можеше да бъде превърнато в съпротива срещу нахлулия противник. Покорството и раболепието спрямо единия биха означавали точно същата позиция и спрямо другия, а това би повлякло след себе си унижение и деградация.

Всички тези доводи ни бяха познати. Ние ги признавахме и сами често се ползувахме от тях. Но трагедията се заключаваше в това, че политиката на английското правителство пречеше да стане това чудо. Всички наши опити да разрешим макар и временно индийската проблема в хода на войната претърпяха несполука, а всички наши искания да провъзгласим целите, в името на които се води войната, бяха отхвърлени. Нямаше съмнение, че всички нови опити от този род също ще свършат с несполука. Какво оставаше да се прави? Ако бе съдено да избухне конфликтът, колкото и да бе оправдан той по морални и други съображения, можехме да не се съмняваме, че той сериозно ще затрудни военните усилия в Индия, точно в това време, когато опасността от нахлуване бе твърде значителна. От този факт нямаше на къде да се отиде. Но колкото и странно да е това, тъкмо тази опасност предизвика криза в нашето съзнание, защото ние не можехме да останем безучастни зрители, виждайки как неумело управляват нашата страна и я погубват хора, които ние смятахме некомпетентни и напълно неспособни да поемат ръководството на народната съпротива, наложена от обстоятелствата. Цялата наша сдържана страст и енергия търсеха някакъв изход, някаква проява.

Ганди старееше, той беше надхвърлил седемдесет години и дългият живот, изпълнен с непрекъсната дейност и тежък труд, както физически, тъй и умствен, бе подкопал силите му; но той беше още достатъчно енергичен и смяташе, че трудът на целия му живот ще се окаже напразен, ако сега се покори на обстоятелствата и не предприеме нищо в защита на онова, което му беше най-скъпо. Неговият копнеж за освобождаване на Индия и всички други експлоатирани страни и народи излезе по-силен дори от горещата му привързаност към принципа на ненасилието. Малко преди това той със своито сърце неохотно даде съгласие Конгресът да не се придържа о тази политика, когато се отнася до отбраната и функциите на държавата при изключителни обстоятелства, но сам той се държеше настрана от всичко това. Той разбираше, че неговата нерешителна позиция по този въпрос може да попречи за постигането на спогодба с Англия и Обединените нации. Затова Ганди отиде по-нататък и сам внесе в Конгреса резолюция, която гласеше, че първото задължение на временното правителство на свободна Индия ще е да мобилизира всичките ѝ огромни ресурси в борбата за свобода, против агресията и за пълно сътрудничество с Обединените нации при отбраната на Индия, като използува за това всички съществуващи в негово разпореждане въоръжени и други сили. Не му бе леко да се обвърже с подобно задължение, но той преглътна горчивия хап — толкова силно беше желанието му да постигне някаква спогодба, която би позволила на Индия да се съпротивлява срещу агресора като свободна държава.

Много теоретични и други разногласия, които често разделяха някои от нас с Ганди, изчезнаха, но все още оставаше едно главно затруднение: всяко действие от наша страна неизбежно щеше да е пречка за военните действия. За наше учудване Ганди все още упорито вярваше, че е възможна спогодба с английското правителство и заявяваше, че ще положи всички усилия да постигне такава спогодба. Затова, макар да говореше много за необходимостта от действие, той никак не го определяше и не казваше какво точно възнамерява да предприеме.

Докато се предавахме на съмнения и спорове, настроението на народа се промени и мрачната пасивност отстъпи място на подема и надеждата. Събитията не чакаха решенията и резолюциите на Конгреса. Изказванията на Ганди им дадоха тласък и сега те се движеха напред вече сами, стихийно. Беше ясно, че Ганди — прав или не — е изразил господствуващото настроение на народа. В това настроение имаше слабо отчаяние, емоционален стремеж, който измества назад логиката, разсъжденията и хладнокръвната оценка на възможните последици от едно или друго действие. Ние не си затваряхме очите пред тези последици и си давахме сметка, че независимо от успехите на тези действия, цената на човешките страдания ще бъде висока. Ала цената, която трябваше да плащаме всекидневно с душевни мъки, беше също висока и нямаше никаква надежда да се избавим от тези мъки. По-добре бе да се хвърлим в незнайните дълбини на дейността, да предприемем нещо, отколкото да бъдем покорна играчка в ръцете на злата съдба. Това не беше подстъп на един политик, това беше подстъп на народа, който е изпаднал в отчаяние и не се съобразява с последиците, и все пак налице беше постоянно допитване до разсъдъка, опит да се съгласуват противоречивите емоции, да се намери някаква последователност във вродената непоследователност на човешкия характер.

Войната изглеждаше, че ще се затегне, тя щеше сигурно да продължи още много години. В хода ѝ имаше не малко катастрофи, изглежда предстояха нови катастрофи, но войната все едно щеше да продължава, докато не усмири и не изтощи страстите, които са я породили и които тя сама е пробудила. Този път няма да има полупобеди, често по-мъчителни от пораженията. Войната взе нежелателен обрат не само от гледище на развоя на военните операции, но в още по-голяма степен и от гледище на ония основни цели, в името на които тя като че се водеше. Може би действията, които ние можехме да предприемем, ще накарат да се обърне внимание на този последен недостатък и ще насочат събитията по нов, още по-обещаващ път. И дори ако днес те не носят успех, понататък ще могат да послужат на тази освободителна цел и с това да дадат могъща подкрепа на военните действия.

Щом гневът на народа се засилваше, засилваше се и гневът на правителството. Затова не беше нужен никакъв емоционален или друг стимул, защото това беше нормално състояние на духа и обикновен начин на действие, свойствен на чуждестранните властници, окупирали поробената страна: Те явно се радваха на възможността да сломят веднъж завинаги — както те си мислеха — всички сили в страната, които са се одързостили да се противят на тяхната воля; и по съответния начин те се готвеха за това.

Събитията се развиваха, но колкото и да е странно, Ганди, който толкова много говореше за необходимостта да се действува, за да се защити честта на Индия и да се утвърди нейното право на свобода и активно участие като свободна държава в борбата против агресията, не казваше какъв характер трябва да имат тези действия. Те, разбира се, трябваше да бъдат мирни — но все пак какви? Той почна да набляга върху възможността от спогодба с английското правителство, подчертаваше намерението си отново да се обърне към него и да положи всички усилия, за да намери изход от създаденото положение. В своята заключителна реч на заседанието на Изпълнителния комитет на Конгреса той изрази горещо желание да постигне спогодба и решение да се обърне с тази цел към вице-краля. Нито публично, нито в частните си разговори през време на заседанията на Работническия комитет на Конгреса той не пророни дума — какъв род действие има пред вид. Само веднъж в един частен разговор съобщи, че, ако пропаднат всички преговори, той ще призове да се прибегне към една или друга форма на несътрудничество и ще проведе в знак на протест еднодневен хартал, т. е. да се прекрати всяка работа в страната, нещо като еднодневна обща стачка, символизираща общонационален протест. Ала и това разяснение беше доста неопределено. Той не влизаше в никакви подробности, защото не желаеше да разработва каквито и да е по-нататъшни планове, докато не осъществи своя опит да постигне спогодба. По такъв начин нито той, нито Работническият комитет на Конгреса не даваха каквито и да е ръководни указания, нито открити, нито тайни, макар и да приканваха народа да бъде готов за всичко и да се придържа при всякакви обстоятелства о принципа на мирните и ненасилствени действия.

Макар Ганди да се надяваше все още да намери някакъв изход от затрудненото положение, малцина споделяха надеждите му. Общата насока на събитията и всичко станало през това време показваше, че конфликтът е неизбежен, а когато се създава такава ситуация, междинните позиции губят всякакъв смисъл и всеки решава за себе си към коя страна ще се присъедини.

Пред конгресистите и всички ония, които споделяха възгледите им, не ставаше въпрос за избор. Невъзможно беше да си представим, че в това време, когато едно могъщо правителство се нахвърля с цялата си сила върху нашия народ и се мъчи да го сломи, някой от нас ще остане в ролята на пасивен наблюдател на борбата, от чийто изход зависеше свободата на Индия. Мнозина, разбира се, ще останат настрана, въпреки симпатиите си, но за видните конгресисти всеки такъв опит да се спасиш от последиците на собствените си минали действия би бил позорен и безчестен. Но и без това за тях не оставаше никакъв избор. Тяхната позиция се определяше от цялата минала история на Индия, от мъчителната болка на настоящето и надеждите в бъдещото. Всичко това ги тласкаше напред и определяше действията им. „Натрупването на минало върху минало става непрекъснато — казва Бергсон в „Creative Evolution“[1]. — В действителност миналото се запазва само по себе си автоматично. В своята съвкупност то навярно ни следва всяка минута... В нашите мисли миналото несъмнено заема само незначително място, но нашите желания, воля и действия се определят от цялото ни минало, дето са включени и първоначалните склонности на нашата душа.“

На 7 и 8 август 1942 г. в Бомбай Изпълнителният комитет на Конгреса публично обсъди резолюцията, получила от тогава названието „Вън от Индия“. Резолюцията беше дълга и обстойна. В нея се обосноваваше необходимостта от незабавно признаване на свободата на Индия и прекратяване на английското господство в тази страна „както в интереса на Индия, така и за възтържествуване делото на Обединените нации. По-нататъшното запазване на господството унижава и отслабва Индия, като я прави все по-малко способна да се защищава и да внася своя принос в борбата за свободата на целия свят.“ „Империалистическото господство, вместо да увеличи мощта на господствуващата държава, стана за нея бреме и проклятие. Индия, класическа колония на съвременния империализъм, стана център, върху който е привлечено всеобщото внимание, защото даването свобода на Индия ще определи отношението ѝ към Англия и Обединените нации и ще вдъхне надежда и ентусиазъм в сърцата на народите в Азия и Африка.“

В резолюцията се предлагаше да се създаде временно правителство, смесено по своя състав, което да представлява всички влиятелни кръгове от населението. Неговата „основна функция ще бъде отбраната на Индия и съпротивата срещу агресията с всички въоръжени и мирни сили, намиращи се в негово разпореждане, заедно със съюзните държави“. Това правителство трябва да подготви свикването на учредително събрание, което да изработи конституция на Индия, приемлива за всички слоеве от населението. Конституцията трябва да бъде федерална и да предвижда максимална автономия за териториалните единици, влизащи в състава на федерацията, като представи на тези единици ограничена власт. „Свободата ще даде на Индия възможност да оказва дейна съпротива срещу агресията, като се опре на единодушната воля и сила на народа.“

---

[1] „Творческа еволюция“

Това освобождение на Индия трябва да бъде символ на бъдещото освобождение на всички останали азиатски народи. По-нататък се предлагаше да се създаде световна федерация от свободни държави, чието начало да бъде положено от Обединените нации.

Комитетът съобщаваше, че той „не се стреми да затрудни ни най-малко отбраната на Китай и Русия, чиято свобода е скъпа и трябва да бъде запазена, или да отслаби отбранителната способност на Обединените нации“. (В това време най-големи опасности заплашваха Китай и Русия.) „Но опасността се засилва както за Индия, тъй и за тези нации. Пасивността и подчиняването пред една чуждестранна власт при сегашните условия не само унижава Индия и отслабва нейната способност да се самозащищава и съпротивлява на агресията, но са несъвместими с тази засилваща се опасност и не са в интереса на народите от Обединените нации.

Комитетът отново се обръщаше към Англия и Обединените нации „в интереса на свободата в целия свят“. Но — точно тук бе острието на резолюцията — „Комитетът няма повече право да въздържа нацията от опита да утвърди своята воля, въпреки волята на империалистическото и авторитарно правителство, което господствува над нея и я възпира да действува в свой интерес и в интерес на цялото човечество. Затова Комитетът постановява: за защита на неоспоримото право на свобода и независимост, което Индия има да санкционира, започването на масова борба въз основа на принципа на ненасилието под неизменното ръководство на Ганди“. Тази кампания можеше да започне само тогава, когато Ганди сметнеше за необходимо. В заключение се посочваше, че Комитетът „не се стреми да осигури властта на Конгреса. Властта, когато тя бъде получена, ще принадлежи на целия индийски народ".

В заключителните си речи председателят на Конгреса мауланът Абул Калам Азад и Ганди дадоха ясно да се разбере, че следния път ще се обърнат към вице-краля като към представител на английското правителство, а също и към ръководителите на най-важните държави, влизащи в Обединените нации, с призив да дадат едно почетно уреждане на въпросите, което, признавайки свободата на Индия, в същото време ще взема под внимание интересите на Обединените нации в тяхната борба против агресивните държави на оста.

Резолюцията беше окончателно приета късно вечерта на 8 август 1942 г. А няколко часа по-късно, рано сутринта на 9 август, в Бомбай и из цялата страна бяха извършени множество арести. Така ние попаднахме в Ахмаднагарската тъмница.

Глава десета

ОТНОВО АХМАДНАГАРСКАТА КРЕПОСТ

ВЕРИГАТА ОТ СЪБИТИЯ

Ахмаднагарската крепост. 13 август 1944 год.

Изминаха повече от две години, откакто дойдохме тук. Това бяха две години живот, приличащ на сън, протекъл на едно място, в общуване с едни и същи малко на брой хора, в една и съща тясна среда, в катадневно повтарящи се едни и същи събития. Ще дойде ден, когато, събудили се, ние ще се освободим от тези сънища, ще излезем на широката арена на живота и на дейността, и пред нашия поглед ще се възправи промененият свят. Хората и нещата, които ще видим, ще ни се сторят непознати; ние ще си ги спомним отново, спомените на миналото ще нахлуят в съзнанието ни вкупом, но хората и нещата ще бъдат други, пък и ние сами ще бъдем други и ще ни бъде може би трудно да се приспособим към тях. Понякога ще се питаме не сънуваме ли и не са ли тези нови преживелици на нашето катадневно битие съновидения, които ще изчезнат с внезапното пробуждане. Какво е сън и какво действителност? Реално ли е едното и другото, защото ние ги преживяваме и усещаме с всичката им острота? Или може би те са невеществени, някакви мимолетни съновидения, които минават, оставили след себе си мъгливи спомени?

Затворничеството и свързаните с него самота и бездействие предразполагат към размисъл и пораждат желание да се опиташ да запълниш празнотата на живота си със спомени от миналото, почерпени както от собствения живот, тъй и от многовековната история на човешките деяния. Така в течение на изтеклите четири месеца, докато работех над тези бележки, занимаваха ме летописите и опитът на миналото на Индия, и из това множество от идеи, дошли ми на ум, аз избрах някои и ги сложих в основата на книгата си. Когато сега отново преглеждам написаното, то ми се струва недостатъчно, несвързано, лишено от единство, то ми се струва смесица от различни понятия, където преобладава личното и придава субективен оцвет дори на онова, което би трябвало да представлява обективна летопис на събитията и анализ. Личното излезе на пръв план почти против волята ми; често аз го сдържах и превъзмогвах, но понякога, изпуснал юздите, позволявах на това лично да овладее перото ми и тогава написаното отразяваше в известна степен моето умонастроение.

Аз пишех за миналото, за да се освободя по такъв начин от бремето на миналото. Но настоящето с всичката му сложност и рационалност, също както и надигащото се тъмно бъдеще, остава и ме потиска не по-малко, отколкото товарът на миналото. Търсещият ум, като не намира прибежище, както преди блуждае неуморно и безпокои и своя притежател, и другите. Неволно завиждаш на ония девствени умове, които не познават натиска на мисълта и не са пострадали от разяждащото действие на съмненията. Колко е лек животът за тях, въпреки че понякога и те изпитват удари и горчилки!

Събитията следват едно след друго. Непрекъснатият им поток е безкраен. Стараейки се да разберем дадено събитие, ние го изолираме и разглеждаме самò по себе си, като че то е начало и край, резултат на някаква причина, която непосредно го предшествува. Но то няма начало и е само брънка в безкрайната верига от други събития, то е извикано от всичко онова, което го е предшествувало, и е резултат на стремежите, подбудите и желанията на безброй много хора. Тези стремежи, подбуди и желания, които съвпадат или се сблъскват помежду си и довеждат в края на краищата до нещо различно от онова, на което е разчитал всеки човек поотделно, сами в значителна степен се обуславят от предходните събития и преживявания, при което новото събитие на свой ред става фактор, обуславящо събитията на бъдещето. Бележитият човек, вождът, който оказва влияние върху масата, несъмнено играе важна роля в този процес; но той сам е продукт на събитията и силите на миналото и неговото влияние е обусловено от тях.

ДВЕТЕ ГЛЕДИЩА: ИНДИЙСКОТО И АНГЛИЙСКОТО

Събитията, станали в Индия през август 1942 год., не бяха неочаквани. Те представляваха кулминационната точка на всички предходни събития. Върху това бе писано много под форма на нападки, критика и самозащита; направени са и не малко разяснения. И все пак по-голямата част от това, което е написано по този повод, не улучва целта, защото в него авторите се опитват да приложат чисто политически съображения към онова, което има по-дълбоко значение от политиката. Основа на всичко бе дълбокото убеждение, че е вече невъзможно да се търпи чуждестраното автократично господство и да се живее под неговия гнет. Всички останали въпроси, бил той въпросът — може ли, ако се запази това господство, да се направят подобрения или да се постигне напредък в някои области, или въпросът — няма ли да доведе откритото предизвикателство спрямо властта до още по-гибелни последици — станаха второстепенни въпроси. Остана само едничък непреодолимият стремеж да се освободим от чуждестранното господство, като заплатим каквато и да е цена за освобождението си, оставаше само убеждението, че това не бива да се търпи, каквото и да се случи.

Това настроение не беше ново, то съществуваше вече от много години. Но по-рано то се сдържаше по много начини и не вървеше в крак със събитията. Войната сама по себе си играеше роля, както на сдържащ, тъй и на стимулиращ фактор. Тя ни отвори очите за най-важните събития и революционни промени, за възможността да се осъществят нашите надежди в най-близко бъдеще; и пак тя спъна осъществяването на много неща, които ние можехме да направим, подтикнати от стремежа да помогнем и безусловно, по никой начин да не пречим на борбата против държавите от оста.

Но в хода на войната ставаше все по-ясно, че западните демокрации се борят не за изменение, а за увековечаване на стария строй. До войната те умиротворяваха фашизма не само защото се бояха от неговите последици, но и поради известни идеологични симпатии към него и поради крайната неприязън към някои от вероятните му алтернативи. Нацизмът и фашизмът не бяха внезапно явление или случайност в историята. Те бяха естествена последица на миналите събития, на великодържавната политика и расовата дискриминация, на националната бробa, на растящата концентрация на властта, на техническия прогрес, който не намираше изход в рамките на съществуващото общество, на вътрешния конфликт между демократичния идеал и противоречащия му социален строй. Политическата демокрация в Западна Европа и Северна Америка, откривайки път към преуспяване както на нацията в цяло, така и на всяка личност по отделно, освобождаваше нови сили и идеи, които имаха за своя цел да постигнат икономическо равенство. Конфликтът беше вътрешно обусловен; трябваше да последва или разширяване на тази политическа демокрация, или посегателство срещу нея с цел да бъде ограничена или унищожена. Демокрацията се разшири както по съдържание, така и по разпространение, въпреки противодействието, което тя постоянно срещаше, и стана общоприет идеал на политическа организация. Но настъпи време, когато по-нататъшното ѝ разширение почна да застрашава основите на социалния строй, и тогава защитниците на този строй зашумяха и се активизираха. Те се организираха, за да окажат съпротива на по-нататъшните промени. В ония страни, където по силата на стеклите се обстоятелства кризата се разви по-бързо, демокрацията беше открито и преднамерено смазана и на сцената се появиха фашизмът и нацизмът. В демократичните страни на Западна Европа и Северна Америка станаха същите процеси, макар много други фактори да задържаха настъпването на кризата, и възможно е, по-старите традиции на мирно и демократично управление също да съдействуваха за това. Някои от тези демократични страни владееха колонии, където изобщо нямаше никаква демокрация и където господствуваше същата форма на авторитарен режим, която я сближава с фашизма. Тук също, както и във фашистките страни, управляващата класа, за да сломи стремежа към свобода, сключи съюз с реакционните и опортюнистични групи и с отломъците от феодалния режим. И тук също тъй те почнаха да твърдят, че демокрацията, макар и да е хубава като идеал и желателна в метрополиите, не подхожда за особените условия, съществуващи в техните колониални владения. По такъв начин естествено тези западни демокрации чувствуваха известен вид идеологическо родство с фашизма, макар да не им се харесваха много от неговите най-зверски и груби прояви.

Водейки принудителна борба с цел за самоотбрана, те се надяваха да възстановят същата система, която беше претърпяла такъв ужасен крах. На войната гледаха като на отбранителна, изобразяваха я като такава и в известен смисъл това беше така. Но войната имаше и друг аспект, морален аспект, който излизаше извън рамките на военните цели и активно се опълчваше против фашистката идеология. Защото тази война, както казваха, се водеше за душите на народите в цял свят. Тя носеше в себе си семената на промяна не само за фашистките страни, но и за Обединените нации. Този морален аспект на войната беше затъмняван от мощната пропаганда, при което ударението се поставяше върху отбраната и увековечаването на миналото, а не върху създаването на новото бъдеще. На запад имаше не малко хора, които горещо вярваха в този морален аспект на войната и желаеха създаването на нов свят, който би дал известни гаранции срещу пълния крах на човешкото общество, изразен в самия факт на Световната война. Огромни маси от хора навсякъде, особено между ония, които се сражаваха и жертвуваха живота си на полесражението, се надяваха, макар и смътно, но твърдо в тези промени. Имаше също стотици милиони онеправдани хора, продхвърлени на експлоатация и расова дискриминация в Европа и Америка и особено в Азия и Африка, които не можеха да отделят войната от запазилите се у тях спомени за миналото и за бедствията в настоящето, и които страстно се надяваха, дори в ония случаи, когато нямаха основания за надежда, че войната как да е ще облекчи потискащото ги бреме.

Но погледите на ръководителите на Обединените нации бяха обърнати на друга страна; техните погледи бяха обърнати назад — към миналото, а не напред — към бъдещето. Понякога те красноречиво говореха за бъдещето, за да умиротворят своя народ, но политиката имаше малко общо с тези красиви фрази. За Уинстън Чърчил тази война бе война на реставрация и нищо повече, тя беше запазване с малки изменения както на социалния строй на Англия, така и на политическата структура на нейната империя. Изказванията на президента Рузвелт съдържаха по-големи обещания, но неговата политика не се отличаваше съществено от общата политика. И все пак много хора в целия свят с надежда обръщаха към него погледите си, като към човек, който обладава голяма проницателност и дълбока държавническа мъдрост.

По такъв начин бъдещето на Индия, както и на останалите страни в света, доколкото това зависеше от английските управляващи класи, трябваше да съответствува на миналото, а настоящето трябваше непременно да прилича на него. Семената на това бъдеще се засяваха в настоящето. Предложенията на Крипс, въпреки че изглеждаха крачка напред, създаваха за нас нови и опасни проблеми, които заплашваха да станат непреодолими прегради по пътя към свободата. В известна степен това бе вече станало. Проникващата навред автокрация и авторитарният режим, установен от английското правителство в Индия, както и широкото потъпкване на елементарните граждански права и свободи бяха доведени до крайния предел през време на войната и под нейно прикритие. Никой от сегашното поколение не е преживявал досега нищо подобно. Притесненията, на които ние бивахме подхвърляни, постоянно ни напомняха за нашето робство и продължаващото се унижение. В същото време те предвещаваха бъдещето, даваха възможност да се предвидят контурите на това бъдеще, защото бъдещето трябваше да се изгради върху основите на това настояще. Нищо не може да бъде по-лошо от примирението с тази деградация.

Колко голям беше броят на ония представители на многомилионното население в Индия, които мислеха така? Невъзможно е да се отговори на този въпрос. Защото съзнанието на по-голямата част от тези милиони хора беше се притъпило под влияние на сиромашията и страданията. От друга страна съществуваха хора, покварени от властта, от привилегиите или користните интереси, и хора, чието внимание беше отвлечено от особени домогвания. Ала описаните по-горе настроения бяха широко разпространени: те се отличаваха едно от друго по своята острота и понякога се преплитаха с настроения от друг род. По своята сила тия настроения се колебаеха между страстността на религиозното чувство, готовността да се решиш на всичко, което неизбежно подбуждаше хората към действия, и неопределеното съчувствие на наблюдателя, който стои на безопасно разстояние. Някои хора със склонност към трагизъм се задушаваха от липса на въздух в потискащата атмосфера, която ги обкръжаваше; други, които живееха еснафски живот, по-лесно се приспособяваха към омразните им условия.

Настроението на английския административен персонал в Индия бе съвсем друго. И наистина няма нищо по-поразително от оня огромен разрив, който съществува между психиката на англичаните и на индийците. Самият факт, независимо от това кой е тук прав и кой виновен, показва пълната несъстоятелност на англичаните в ролята на управляваща класа в Индия. Защото, за да добиеш някакъв напредък, трябва да установиш известна хармония, за да достигнеш известна общност във възгледите между управници и управлявани; в противен случай конфликтът е неизбежен в настоящето или в бъдещето. Англичаните, които са се подвизавали в Индия, са били винаги представители на най-консервативните елементи в Англия; между тях и либералната традиция в Англия има много малко общо. Колкото по-дълго живеят в Индия, толкова по-закостенял става техният светоглед и когато подават оставка и се връщат в Англия, те стават там експерти по проблемите на Индия. Те са уверени в своята непогрешимост, в благодетелността и необходимостта от английското господство в Индия, във високата мисия, която те изпълняват като представители на имперската традиция. Тъй като Националният конгрес се опълчи срещу цялата основа на това господство и се опита да освободи от него Индия, той стана в техните очи главен враг. Тогавашният член на правителството в Индия сър Реджиналд Маскуел, който завеждаше вътрешните работи, вземайки думата в Централното законодателно събрание през 1941 година, доста откровено разкри какво мисли. Той се защищаваше от обвинението, че конгресистите, социалистите и комунистите, затворени без съд, са подложени на безчовечно отнасяне, несравнимо по-лошо от отнасянето със немските и италианските военнопленници. Той каза, че немците и италианците във всеки случай воюват за своите страни, докато другите, за които става дума, са врагове на обществото, тъй като се стремят да подкопаят съществуващия строй. Очевидно струваше му се смешно, че един индиец жадува свобода за своята страна и желае да измени икономическия строй на Индия. Ако се говори за тази две категории хора, симпатиите му явно бяха на страната на немците и италианците, макар собствената му страна да водеше жестока война с тях. Това беше до влизането на Русия във войната и тогава можеше още без всякакъв риск да се заклеймява всеки опит за промяна на социалния строй. До началото на Втората световна война не рядко изказваха възхищение от фашистките режими. Мигар сам Хитлер не казваше в книгата си „Mein Kampf“, а и по-късно, че той желае запазването на Британската империя?

Правителството на Индия, разбира се, желаеше всякак да помогне във войната против държавите на оста. Но според него победата в тая война би била непълна, ако не се придружава от друга победа, а именно — смазването на националистическото движение в Индия, представител на което е главно Конгресът. Преговорите на Крипс извикаха тревога в Правителството и то се зарадва, когато те се провалиха. Пътят за нанасяне на окончателен удар върху Конгреса и всичките му привърженици беше сега открит. Моментът беше благоприятен, защото никога по-рано както в центъра, тъй и в провинциите не бе имало такава концентрация на неограничена от нищо власт в ръцете на вице-краля и на неговите главни подчинени. Военното положение бе тогава тежко и не можеше да не се признае за сериозен довод, че при такива условия невъзможно е да се търпи нито опозиция нито каквито и да са безредици. Както мисията на Крипс, тъй и последвалата след това пропагандна кампания подействуваха успокоително върху либералните елементи в Англия и Америка, които се интересуваха от Индия. В Англия още по силно се укрепи отдавна съществуващото убеждение в собствената правота спрямо Индия. Смяташе се, че всички индийци или поне много от тях са несговорчиви и неспокойни хора, отличаващи се с теснота на възгледите си, неспособни да разберат опасността на положението и навярно съчувствуващи на японците. Твърдеше се, че статиите и изявленията на Ганди доказвали какъв нетърпим човек е той, и че единственото средство да се тури край на всичко това е да се разправят с Ганди и Конгреса веднъж завинаги.

МАСОВИТЕ ВЪЛНЕНИЯ И ТЯХНОТО ПОТУШАВАНЕ

Рано сутринта на 9 август 1942 г. в цяла Индия бяха извършени многобройни арести. Какво бе станало? Само откъслечни сведения проникнаха до нас след много седмици, и дори сега ние не можем да си съставим пълна картина за станалото. Всички видни лидери бяха внезапно отстранени и никой изглежда не знаеше какво трябва да предприеме. Протестите, разбира се, бяха неизбежни и ставаха стихийни демонстрации. Тези демонстрации бяха разгонвани и обстрелвани, при което бяха употребявани бомби със сълзотворен газ; всички средства за израз на общественото мнение бяха потиснати. И тогава всички тия потиснати чувства избухнаха. В градовете и селските местности се събираха тълпи от народ, ставаха сблъсъци с полицията и войската. Тълпите извършваха нападения особено върху ония обекти, които им се струваха символи на английското господство и власт — върху полицейските участъци, пощенските бюра и железопътните станции; те прерязваха телеграфните и телефонните жици. По официални съобщения в 538 случая групи от тези невъоръжени и от никого непредвождани хора са били обстрелвани от полицията и войската, а също и с картечен огън от самолети от бръснещ полет. Вълненията в различните части на страната продължиха в течение на един-два и повече месеци, после намаляха и отстъпиха място на спорадични прояви. „Вълненията — каза Чърчил в Камарата на общините — бяха потъпкани с всичката мощ, с която правителството разполагаше" и той похвали „верността и твърдостта на храбрата индийска полиция, както и цялото индийско чиновничество изобщо, чието поведение бе достойно за най голяма похвала". Той добави, че „в Индия са пристигнали по-големи подкрепления, и бели войски в тази страна днес има повече, отколкото кога и да е през цялата история на англо-индийските отношения". Тези нуждестранни войски и индийската полиция спечелиха не едно сражение срещу невъоръжените селяни на Индия и потушиха техните бунтове; а другата и главна опора на английската власт в Индия — чиновничеството — помагаше в това било активно, било пасивно.

Възмущението се разпростряни в страната извънредно нашироко и обхвана както градовете, тъй и селата. Въпреки официалната забрана, почти във всички провинции и в много княжества станаха безброй демонстрации. Навсякъде провеждаха хартали, т. е. за срок от няколко дни до няколко седмици, а в някои случаи за повече от месец, се затваряха магазините и пазарите, прекратяваха се деловите операции. Стачкуваха и работниците. В много важни промишлени центрове работниците, като най-организирани и свикнали на дисциплинирани съвместни прояви, обявиха по свой почин стачки в знак на протест против заповяданото от правителството арестуване на националните лидери. Характерен пример за това могат да служат събитията в най-важния център на металургичната промишленост — Джамшедпур, където квалифицирани работници, набрани от цяла Индия, стачкуваха две седмици и се съгласиха да се завърнат на работа само при условие, че администрацията ще даде обещание да положи всички усилия, за да постигне освобождението на лидерите на Конгреса и образуването на национално правителство. В Ахмадабад — голям център на текстилна промишленост — работата бе също внезапно и напълно преустановена във всички многобройни фабрики, без специално обръщение от страна на професионалния съюз.[1] Тази обща стачка в Ахмадабад, въп-

Според друго, често повтаряно твърдение, което в английските кръгове и в английския печат се смята за безспорно, едрите индийски индустриалци оказват сериозна финансова поддръжка на индийския Конгрес. Това е напълно невярно; поне аз би трябвало да знам нещо за това, тъй като много години подред бях генерален секретар и председател на Конгреса. Някои индустриалци са оказвали понякога финансова помощ за такива прокарвани от Ганди и Конгреса социални реформи, като насърчаването на селската промишленост, отменянето на недокосваемостта и подобряването на положението на бедстващите класи, началното образование и т. н. Но дори и в обикновено време, да не говорим вече за периодите на конфликти с правителството, те старателно са стояли на страна от политическата дейност на Конгреса. Каквито и да са били техните случайни симпатии, те, както повечето благомислящи, осигурени граждани, желаят преди всичко безопасност. Поради това дейността на Конгреса се води почти изключително със средства, образувани от дребните суми, събирани с подписка между многобройните му членове, и с техните пожертвувания. По-голямата част от работата се извършва доброволно и безплатно. В градовете понякога помагаха малко и търговците. Единственото изключение бе през време на общоиндийските избори през 1937 г., когато някои едри индустриалци направиха вноски в централния избирателен фонд на Конгреса. Но дори и този факт, като се вземат под внимание мащабите на нашата дейност, бе незначителен. Трябва човек просто да се учудва (а един европеец изобщо не може да разбере това) колко незначителни бяха паричните средства, с които ние водехме нашата работа в Конгреса през последната четвърт на века, т. е. в периода, когато политически акции и преки бунтове раздрусваха постоянно Индия. В Съединените провинции, една от най-активните и добре организирани наши провинции, която познавам най-добре, почти цялата работа се водеше с вноските на нашите членове, които възлизаха на четири ана всяка.

---

[1] Високопоставени правителствени чиновници неведнаж заявяваха, а и други им пригласяха, че тези стачки, особено в Джамшедпур и Ахмадабад, били насърчавани от работодателите и фабрикантите. Едва ли може да се вярва на това: стачките са винаги свързани с доста сериозни загуби за работодателите, и на мене не ми се е случвало нито веднъж още да срещна едри индустриалци, които биха постъпили по такъв начин в ущърб на собствените си интереси. Ала вярно е, че много от индустриалците съчувствуват на независимостта на Индия и я желаят, но в тяхното съзнание свободата на Индия трябва непременно да бъде такава, че да им осигурява надеждно място. Те изпитват отвращение към революционните действия и към всякакви съществени промени на социалния строй. Но възможно е те, под влияние на дълбоките и широко разпространени през август и септември 1942 г. народни настроения, да са се въздържали от ония агресивни наказателни действия, към които обикновено прибягват заедно с полицията при стачки.

реки всички опити да бъде сломена, продължи мирно над три месеца. Това беше чисто политическа и стихийна реакция на работниците, които пострадаха много материално, тъй като това стана в периода на относително високите възнаграждения. През цялото това дълго време работниците не получаваха никаква финансова помощ отвън. В другите центрове стачките бяха по-краткотрайни, понякога продължаваха само няколко дни. В Канпур — друг голям център на текстилна промишленост — доколкото ми е известно, изобщо не е имало голяма стачка — главно поради обстоятелството, че комунистическото ръководство бе сполучило да я предотврати. По железниците, които принадлежаха на правителството, нямаше значителни или пълни прекъсвания на работата, с изключение на случаите, предизвикани от безредиците, които бяха значителни.

Най-малко засегната провинция се оказа Пенджаб, но дори и там се проведоха многобройни хартали и стачки. Северозападната погранична провинция, населена почти изключително от мюсюлмани, заемаше особено положение. Отначало тук не бяха предприети масови арести и други провокационни действия от страна на правителството, както в другите провинции. Това вероятно се обясняваше отчасти с факта, че на населението от граничните райони гледаха като на леко възпламенителен материал, а също тъй с политиката на правителството, която се стремеше да покаже, че мюсюлманите се държат на страна от националистическите проявления. Но когато известието за събитията в другите части на Индия достигна до Пограничната провинция, то и там се състояха многобройни демострации и дори станаха агресивни протести против английските власти. Демонстрантите бяха обстрелвани и срещу тях бяха употребени обикновените методи за потушаване на народните бунтове. Няколко хиляди души бяха арестувани и дори великият патански вожд Бадшах Хан (по-известен като Абдул Гафар-хан) бе бит от полицаите и сериозно ранен. Това беше връх на провокационните действия, ала колкото и да е чудно, хората проявиха оная великолепна дисциплина, която беше насадил у народа си Абдул Гафар-хан. Тук нямаше ония кръвопролития и безредици, каквито бяха станали в много части на страната.

Внезапните неорганизирани демонстрации и протести на населението, изразили се в кръвопролитни сблъсквания с превъзхождащи ги и добре въоръжени войски, показваха настроенията, обхванали населението. Тези настроения съществуваха и преди арестуването на техните водачи, но последвалите подир това арести и чести стрелби по демонстрациите предизвикаха гнева на народа и го подтикнаха към ония действия, към които винаги прибягва разярената тълпа. Известно време като че цареше неувереност, никой не знаеше какво трябва да предприеме. Нямаше нито ръководство, нито програма за действия. Нямаше също и популярен деец, който да може да ръководи хората или да ги посъветва какво да правят, и при все това населението беше твърде възбудено и възмутено, за да остане спокойно. Както това често се случва при такива обстоятелства, появиха се местни водачи и хората тръгваха след тях за известно време. Но дори ръководството, което те осигуряваха, беше без голямо значение; това бяха масови, по същина стихийни акции. По-младото поколение — особено студентите от университетите — играеше важна роля както в бойните, тъй и в мирните акции през 1942 г. Много университети бяха затворени. Някои от местните вождове се опитваха да приложат в това време методите на мирни действия и гражданско неподчинение, но в господствуващата тогава атмосфера бе трудно да се направи това. Макар народът да беше забравил учението за ненасилието, което му бяха внушавали непрекъснато повече от 20 години, все пак той бе напълно неподготвен нито психологически, нито в друго отношение за каквито и да са насилнически действия и акции. Тъкмо това учение за ненасилието породи съмнения и колебания и възпря масите от насилнически действия. Достатъчно беше за Конгреса — предал на забрава учението си — да намекне отнапред за възможността за насилнически действия, за да бъде стократно по-голям размахът на станалите насилнически действия.

Такъв намек не бе направен и дори обратно — в последното си послание Конгресът отново подчертаваше значението на ненасилническите действия. Но един факт оказа може би известно въздействие върху общественото мнение. Ако, както вече говорихме, въоръжената борба се признаваше за законна и желателна против врага-агресор, защо това да не можеше да се разпространи и върху другите съществуващи форми на агресия? Отказът да бъдат забранени насилническите методи при настъпление и отбрана имаше непредвидени последици, защото за повечето хора не бе лесно да вникнат в тънкостите, с които едното се отличаваше от другото. В целия свят бяха пуснати в ход крайните форми на насилие и те настойчиво и неуморно бяха насърчавани от пропагандата. Тогава това бе въпрос на целесъобразност и острота на чувствата. По-нататък имаше такива хора, извън Конгреса или в самия Конгрес, които никога не бяха се придържали към учението за ненасилието и които не се смущаваха ни най-малко от ненасилническите действия.

Но в момент на възбуждение малцина са способни да размишляват; те действуват под влиянието на продължително потисканата подбуда, която ги влече напред. И ето, за пръв път от времето на великото въстание от 1857 г. огромни маси от народ отново се надигнаха, за да противопоставят сила (но сила без оръжие!) на английското господство в Индия. Това бе неумно и неуместно предизвикателство, защото всички организирани и въоръжени сили стояха на страната на противника и по своя брой бяха по-големи, отколкото кога да е в миналото. Колкото и да е голяма тълпата по своята численост, тя не може да излезе победител в единоборство с войските. Тя неизбежно търпи поражение, щом войските на противника не минат на нейна страна. Но тълпите от народ не бяха се подготвили за схватката и не те бяха избрали момента за нея. Борбата започна неочаквано за тях, и в своето отношение към нея, колкото необмислено и погрешно да бе то, народът показа своята привързаност към делото за свободата на Индия и своята омраза към чуждестранното господство.

Макар политиката на ненасилие да бе предадена на забрава поне за известно време, дългата тренировка, която народът получи в рамките на тази политика, имаше една важна и положителна последица. Въпреки разгорелите се страсти, имаше малко или почти нямаше расистки настроения, и може да се засвидетелствува, че изобщо народът избягваше да нанася телесни повреди на своите противници. На големи разрушения бяха подложени средствата за комуникация и правителствената собственост, но дори и в разгара на тези разрушителни действия тълпата се стараеше да избягва човешки жертви. Това не беше винаги възможно и не винаги се взимаха съответните мерки, особено при сблъскванията с полицията или с другите въоръжени сили. Съгласно официалните отчети, които можах да намеря, през време на вълненията в цяла Индия от тълпата са били убити около сто души. Тази цифра е много незначителна, ако се вземе под внимание размахът и областите на вълненията и сблъскванията с полицията. Един особено жесток и печален случай бе убийството на двама канадски летци от тълпата някъде в Бихар. Но изобщо отсъствието на расистки настроения бе твърде забележително.[1] Официалните сведения за броя на убитите и ранените от полицията или войската по време на вълненията в 1942 г. са следните: 1,028 убити и 3,200 ранени. Тези цифри, разбира се, са силно намалени, защото официално се съобщаваше, че е било стреляно най-малко в 538 случая, а освен това полицията и войската често стреляха от движещи се камиони срещу хората. Много трудно е да се установи, макар и приблизително, истинският брой на жертвите. От народа броят на убитите се определя на 25 хиляди души, но навярно тази цифра е преувеличена. Навярно цифрата 10 хиляди е по-близка до истината.

За забелязване, е че английските власти престанаха да функционират в много селски и градски области, и необходими им бяха много дни, а в някои случаи дори седмици, за да ги „завоюват“ отново, както казваха тогава. Това се отнася особено за Бифар, за Миднапурския окръг в Бенгалия и за югоизточните окръзи на Съединените провинции. Трябва да се отбележи, че в района на Балия в Съединените провинции (който трябваше „отново да се завоюва“) нямаше случаи на насилие от страна на тълпата, и никой не пострада от нея, доколкото може да се съди за това въз основа на многобройните последвали съдебни процеси, водени от специалните съдилища. Обикновената полиция се оказа неспособна да се справи с положението. Ала в началото на 1942 г. бяха създадени нови въоръжени сили под името Специална въоръжена полиция (SAC), получили особена подготовка за борба с народните демонстрации и вълнения. Тази полиция изигра важна роля при притесняването и смазването на народа и често действуваше по метода на „черните и жълтите“ в Ирландия. Индийската армия, ако не се смятат някои нейни групи и части, рядко използуваха за това. По-често биваха използувани английски войници и гурки. Понякога индийски войници, както и специална полиция, бяха изпращани в отдалечени части на страната, където те се чувствуваха като чужденци, понеже не знаеха езика.

---

[1] За един характерен случай се разказва в книгата „British Sololier Looks at India“, която представлява сборник от писмата на Клайв Бренсън. Бренсън, по професия художник, бил комунист. Той участвувал в Интернационалната бригада в Испания, в 1941 г. бил мобилизиран в Кралския бронетанков корпус с чин сержант. През 1942 г. със своя полк той бил изпратен в Индия, и бил убит през февруари 1944 г. в боя из планините на Аркан—Бирма. През август 1942 г. той се намирал в Бомбай. Това било скоро след арестуването на водачите на Конгреса, когато населението на Бомбай кипеше от възмущение и страсти и в града ставаха разстрели. Разправят, че Бренсън казал: „Какъв чист и здрав е вашият национализъм! Аз питах минувачите как мога да стигна до сградата, където се помещава комитетът на комунистическата партия. Бях във военна униформа. Хората, които носеха такава униформа като мене, разстрелваха невъоръжените индийци и, разбира се, аз малко се вълнувах. Не знаех как ще постъпят с мене индийците. Но всички, към които се обръщах, бяха готови да ми помогнат — никой не се опита нито да ме обиди, нито да ме излъже.“

Ако реакцията на тълпата бе напълно естествена, също тъй естествена при дадените обстоятелства бе и реакцията на правителството. То трябваше да потушава както стихийната ярост на тълпата, така и мирните демонстрации на другите хора и в интереса на самосъхранението си да се опита да унищожи ония, които смяташе за свои врагове. Ако то беше способно или желаеше да разбере и оцени причините, които с такава сила раздвижиха народа, криза изобщо не би имало и проблемата на Индия би се приближила до разрешението си. Правителството грижливо се подготви да потуши, както то мислеше, веднаж за винаги предизвикателството, отправено срещу властта му; то взе почина и избра момента да нанесе своя пръв удар; хвърли в затворите хиляди мъже и жени, които играеха важна роля в националистическото, работническото и селското движение. Но то беше учудено и изненадано от въстанието, което внезапно разтърси цялата страна, и неговият широко разклонен апарат за потушаване се оказа за известно време безсилен. Но то имаше на разположение грамадни ресурси и ги използуваше за потушаването както на насилническите, тъй и на ненасилнически прояви на възмущение. Много представители от висшите и богати класи, които бяха плахи националисти и понякога дори критично настроени към правителството, бяха изплашени от тези масови действия в общоиндийски мащаб, в които не се чувствуваше голяма грижа за частните интереси и от които лъхаше не само на политическа революция, но и на социални преобразования. Колкото по-очевидни ставаха успехите на правителството при потушаването на бунта, толкова повече колебаещите се и приспособленците заставаха на негова страна и почваха да хулят всички, които бяха се осмелили да предизвикат властта.

Тъй като външните прояви на бунта бяха смазани, трябваше да се изтръгнат и корените му, и затова целият правителствен апарат бе приведен в действие в тази насока, с цел да се постигне пълно подчинение под английско господство. Оказа се възможно за една нощ да се турят в сила нови закони чрез издаване на съответен декрет или указ от вице-краля, и формалностите при прокарването на тези закони бяха сведени до минимум. Решенията на федералния съд и на Висшите съдилища — дело и символ на английската власт — се пренебрегваха от изпълнителната власт или за отмяна на тези решения се издаваше нов указ. Бяха учредени специални съдилища (които по късно Висшите съдилища признаха за незаконни), освободени от обикновените правила на процедурата и реда за представяне на улики. Тези съдилища осъдиха хиляди хора на дълготраен затвор, а мнозина дори и на смъртно наказание. Полицията (и особено специалната въоръжена полиция) и тайната полиция бяха всесилни, те станаха главни органи на държавата и можеха да си позволят всякакви незаконни действия или жестокости, без да се страхуват от критика и възражения. Корупцията порасна до гигантски размери. Грамаден брой учащи се в училищата и колежите бяха подложени на различни наказания, хиляди младежи — на побоища. Всички видове обществена дейност, ако не бяха в полза на правителството, бяха забранени.

Но най-много пострадаха простодушните, сломени от сиромашия жители на селските райони. Страданията, които те изпитваха в течение на много поколения, бяха техен жребий; те бяха се осмелили да вдигнат глава и да помечтаят за по-добри времена; те дори се вдигнаха на въстание; беше ли това глупост или грешка, но те доказаха своята вярност към делото за свободата на Индия. Техните усилия претърпяха несполука и тежко бреме падна на плещите им. Съобщаваха за случаи, когато са били осъдени цели села на бой с пръчки до смърт. От името на правителството на Бенгалия се съобщаваше, че „правителствените войски са изгорили 193 конгресистки лагери и къщи в районите на Тамлук и Контай, построени преди и след урагана от 1942 г.“ Ураганът извърши грамадни опустошения в тези райони и остави подире си пустиня, но това никак не повлия върху политиката на властта.

На селата бяха наложени огромни глоби. Както заяви Еймъри в Камарата на общините, общата сума на колективните глоби достигна 9 милиона рупии и срещу тази сума бяха събрали 7,850 хиляди рупии. Как са успели да получат тези пари от гладуващите нещастни бедняци е друга работа, но никакви събития, станали през 1942 г. или после — ни разстрели, ни пожари, за които бе виновна полицията, — не причиниха такива жестоки страдания, както това насилствено събиране на глоби. Събираха се не само установените глоби, но често и значително по-големи суми, при което излишекът изчезваше при събирането.

Всички условности и увъртания, с които обикновено се прикриват действията на правителството, бяха отхвърлени на страна и като символ на властта и авторитета остана само голата сила. До увъртания не бе потребно вече да се прибягва, защото английската мощ успя поне временно да потуши както ненасилническите, тъй и насилническите опити да се замени властта на англичаните с национална власт. Властта на англичаните беше в Индия пълна и безгранична. Индия претърпя неуспех в това крайно изпитание, в което имат значение само силата и мощта, а всичко друго е само увъртане и няма нищо общо с работата. Тя претърпя неуспех не само поради английското военно могъщество и смута на умовете, предизвикан от военната ситуация, но и защото много индийци не бяха подготвени за тази последна жертва, която иска свобода. И тъй англичаните смятаха, че те са установили здраво своето господство в Индия и не виждаха причини да го отслабят отново.

РЕАКЦИЯТА В ЧУЖБИНА

Строгата цензура закри с непроницаема завеса събитията в Индия. Дори на вестниците в Индия не се позволяваше да дават гласност на много от това, което ставаше всеки ден, и над телеграмите, пращани в други страни, започна да се налага все по-строг надзор. Същевременно в чужбина с всичка сила бе разгърната официалната пропаганда и се разпространяваха лъжливи и тенденциозни версии за събитията. Тази пропаганда наводняваше особено Американските съединени щати защото трябваше да се държи сметка за общественото мнение там, и в страната бяха изпращани стотици лектори и други лица, както англичани, тъй и индийци.

Дори ако оставим на страна тази пропаганда, естествено бе в Англия, която страдаше от напрежението и тревогите на войната, да негодуват против индийците, и особено против ония, които в такова критично време им създаваха допълнителни грижи. Това негодуване се раздухваше от едностранчивата пропаганда и в още по-голяма степен то растеше поради убеждението на англичаните в собствената им непогрешимост.

Обстоятелството, че те нищо не знаеха за чувствата на другите, бе източник на тяхната сила и служеше за оправдание на ония действия, които се предприемаха от тяхно име, и даваше възможност и занапред всички неуспехи на несправедливостта да се приписват на другите, които бяха неспособни да оценят очевидните добродетели на англичаните. Тези добродетели сега бяха отново потвърдени от успеха на английските войски и индийската полиция при смазването на ония индийци, които бяха се осмелили да ги поставят под съмнение. Съществуването на Империята беше оправдано и Чърчил заяви, имайки пред вид Индия: „Аз станах пръв министър на краля не за да председателствувам при ликвидирането на Британската империя.“ С тези думи Чърчил несъмнено изрази гледището на огромното мнозинство от своя народ и дори на мнозина от ония, които по-рано критикуваха теорията и практиката на империализма. Лидерите на английската лейбъристка партия в стремежа си да докажат, че и те в своята привързаност към Империята не изостават назад от другите, подкрепиха изявленията на Чърчил и „подчертаха решеността на английския народ да запази цяла империята след войната“.

В общественото мнение на Америка — доколкото то се интересуваше от далечната за него проблема за Индия — нямаше единодушие, защото там не всички хора бяха еднакво убедени в добродетелите на английската управляваща класа и неодобрително гледаха на империята на другите народи. Те се стремяха също да спечелят разположението на Индия и да използуват изцяло нейните ресурси във войната против Япония. Ала едностранчивата и тенденциозна пропаганда даде неизбежно своите плодове и се появи убеждението, че индийската проблема е твърде сложна за тях и че във всеки случай трудно е за тях да се намесват в работите на своя английски съюзник.

Какво мислеха за Индия ония, които бяха на власт в Русия, и какво мислеше там народът изобщо за тази страна — невъзможно бе да се каже. Те бяха твърде заети със своите колосални военни усилия и с прогонването на нашествениците от своята страна, за да мислят за работи, които не ги засягаха непосредствено. Но те са свикнали да гледат далеко в бъдещето и едва ли ще пренебрегнат Индия, която в Азия почти се докосва до техните граници. Каква ще бъде тяхната политика занапред никой не можеше да каже, с изключение на това, че тя ще бъде реалистична и главното внимание ще се отделя на политическата и икономическата мощ на СССР. Те старателно избягваха да споменават за Индия, но в ноември 1942 г., по случай 25-годишнината на съветската революция, Сталин заяви, че тяхната политика има за цел отменяване на расовите превъзходства, равноправие на народите и цялост на техните територии, освобождаване на поробените народи и възстановяване на техните суверенни права, даване право на всеки народ да се уреди така, както иска, оказване икономическа помощ на пострадалите народи и съдействие за постигането на благосъстояние, възстановяване на демократичните свободи, унищожаване на хитлеристкия режим.

Що се отнася до Китай, ясно беше, че каквато и да е реакцията на народа спрямо нашите конкретни действия, симпатиите на китайския народ са изцяло на страната на свободата на Индия. Тези симпатии имат исторически корени и дори нещо повече — те имат за своя основа схващането, че ако Индия не е свободна, свободата на Китай ще се окаже в опасност. Не само в Китай, но и в цяла Азия, в Египет и в Средния изток свободата на Индия стана символ на широка свобода за другите угнетени и зависими страни, пробен камък в настоящето и мерило на бъдещето. Уендъл Уилки в книгата си „One World“ пише: „Много мъже и жени от Африка до Аляска, с които разговарях, ми задаваха въпроса, който стана почти символичен за цяла Азия: А какво ще кажете за Индия? . . . Като се почне от Кайро, този въпрос ми беше задаван почти на всяка крачка. Най-мъдрият човек в Китай ми каза: „Когато осъществяването на стремежите на Индия за свобода бе отложено за известно време в бъдеще, от това пострада в очите на общественото мнение в Далечния изток престижът не на Великобритания, а на Съединените щати.“

Събитията в Индия накараха целия свят да спре за известно време своя поглед върху Индия, въпреки че войната беше в разгара си, и да помисли за основните проблеми на Изтока; събитията в Индия развълнуваха ума и сърдцето на всяка страна в Азия. Макар индийският народ да остава за сега безпомощен пред сковалата го мощ на английския империализъм, той доказа, че нито в Индия, нито в Азия ще има мир, докато Индия не стане свободна.

РЕАКЦИЯТА В ИНДИЯ

Чуждестранна власт, установена над едно цивилизовано общество, страда от много недъзи, и оттук произтичат не малко нещастия. Един от недъзите се състои в това, че чуждестранната власт трябва да се опира върху най-малко желаните елементи на населението. Идеалистите, хората, които ценят достойнството си, чувствителните и самолюбиви хора, всички, които достатъчно ценят свободата и не искат да се унижат пред насилственото подчинение на чуждата власт, се държат настрана от нея или влизат в конфликт с нея. На служба при тази власт има много повече кариеристи и приспособленци, отколкото би имало в една свободна страна. Дори в една независима страна с автократична форма на управление много чувствителни хора не са в състояние да взимат участие в дейността на правителствените органи, а кръгът от приспособленци е там твърде тесен, за да могат от него да се отделят нови таланти. Чуждестранното правителство, което по необходимост трябва да бъде авторитарно, страда от всички тези недостатъци и ги умножава, защото през цялото време то трябва да води своята дейност в атмосфера на вражда и репресии. Страхът става преобладаващ мотив както в действията на правителствата, тъй и на народа, при което най-важни органи тогава са полицията и разузнаването.

Когато съществува действителен конфликт между правителството и народа, тенденцията да се осланяш на нежелателните елементи от населението и да ги насърчаваш проличава още повече. Много честни хора са принудени, разбира се, под натиска на обстоятелствата, да продължават своята работа в правителствените органи, все едно харесва ли им или не им харесва това. Но ония, които се издигат до най-високите постове и играят твърде важна роля, се подбират заради техния антинационализъм, заради тяхното угодничество, заради тяхната готовност да мачкат и унижават съотечествениците си. За висше достойнство на тия хора се смята враждебността (често резултат на лично съперничество и разочарование) спрямо чувствата и настроенията на значителното мнозинство от народа. В тази задушна и нездрава атмосфера няма място за идеализъм или благородно чувство, а награда са високите постове и големите заплати. Налага се да се помиряваш с некомпетентността или с още по-сериозните недостатъци на привържениците на правителството, защото всичко се оценява според активната подкрепа, която те оказват на това правителство при смазването на противниците му. От това следва, че правителството приближава към себе си странни групи и странни личности. Корупцията, жестокостта, безсърдечието и пълното пренебрежение към народното благосъстояние процъфтяват и отравят атмосферата.[1]

Макар много от онова, което върши правителството, да извиква рязко недоволство, още по-голямо недоволство извикват привържениците на правителството измежду ония индийци, които са станали по-големи роялисти от краля. У средния индиец тяхното поведение извиква отвращение и погнуса и той сравнява тия хора с хората от Виши или марионетъчните режими, създадени от германското и японското правителство. Това чувство обхваща не само членовете на Конгреса, но и членовете на Мюсюлманската лига и другите организации, и най-умерените от нашите политици не го скриват в своите изказвания.[2]

Войната бе достатъчен повод и прикритие за активната антинационална дейност на правителството и за новите форми на пропагандата. Финансирани бяха многобройни „работнически групи", чиято задача беше да подигнат „моралния дух на работниците“, създаваха се и субсидираха се вестници, съдържащи гнусни нападки срещу Ганди и Конгреса, въпреки недостига на хартия, който пречеше за редовното излизане на другите вестници. За тази цел се използуваха също и официални обявления, необходимостта от публикуването на които се налагала уж от интересите на военните усилия. В други страни бяха открити информационни центрове със задача да водят непрекъсната пропаганда от името на правителството в Индия. Тълпи от незначителни и често никому неизвестни лица се изпращаха, въпреки протеста от страна на Централното законодателно събрание, като официални делегати в разни страни, особено в САЩ. Те бяха длъжни да действуват като агенти по пропагандата и като съучастници на английското правителство. Лицата, които изповядваха независими възгледи или се отнасяха критично към политиката на правителството, нямаха никаква възможност да отиват в чужбина; те не можеха да получат нито паспорт, нито превоз.

---

[1] Комитетът по разследване работата на административния апарат в Бенгалия, чийто председател беше сър Арчибалд Роуландс, в своя отчет, обнародван през май 1945 г., заявява: „Корупцията е взела такива широки размери и към нея се отнасят толкова снизходително, че трябва, струва ми се, да се вземат най-решителни мерки за изкореняването на това зло, което подкопава държавната служба и обществения морал." Комитетът с почуда и съжаление узнал, че поведението на някои държавни служители е незадоволително. Отбелязваше се, че „те се държат високомерно и изглежда отделят повече внимание върху механичното управление на бездушната машина отколкото върху подобряването на народното благосъстояние, и се смятат по-скоро за господари, отколкото за слуги на народа".

[2] Хитлер, специалист по принуждаването на другите към покорство, пише в книгата си „Mein Kampf": „Ние не бива да разчитаме на това, че лицата , които са въплъщение на безхарактерна покорност, ще се разкаят отведнаж, за да действуват, опрени върху разума и целия човешки опит, по-инак, отколкото до сега. Напротив, същите тези хора няма да направят изводи нито от един от тези уроци, докато нацията или не свикне веднаж за винаги със своя робски ярем, или на повърхността не излязат най-добрите сили и не изтръгнат властта от ръцете на подлите развратители. В първия случай тези хора ще продължават да не се чувствуват съвсем зле, тъй като победителите често им доверяват длъжността на надзиратели над робите, която функция тези безхарактерни типове изпълняват спрямо собствената си нация, и то изобщо по-безсърдечно, отколкото кой и да е чуждестранен звяр, поставен от самия враг."

Последните две години правителството използуваше тези и много други методи, за да създаде наглед онова, което то смята за „обществено спокойствие“. Политическият и обществен живот линее, както и трябва да се очаква в една страна, подложена тъй или иначе на военна окупация и военен режим. Но това насилническо потулване на симптомите може само да засили болестта, а Индия е сериозно болна. Видни индийски консерватори, които винаги са се мъчили да сътрудничат с правителството, гледат с тревога този вулкан, чийто кратер е временно запушен, и заявяват, че никога още не са виждали такова озлобление против английското правителство.

Аз не знам и не мога да кажа, докато не вляза в досег с моя народ, доколко народът се е променил през тези две години и какви чувства вълнуват душата му, но не се съмнявам, че последните изпитания са го променили в много отношения. От време на време следях хода на собствените си мисли и изучавах своите почти неволни реакции на събитията. В миналото никога не ме напущаше желанието да предприема пътуване до Англия, тъй като там имам много приятели и спомените за отдавна миналите дни ме влечеха към този остров. Но сега открих, че нямам вече такова желание и мисълта за пътуване предизвиква у мене отвращение. Искаше ми се да стоя колкото се може по-далеч от Англия и нямах никакво желание да обсъждам проблемите на Индия с англичани. После си спомних за някои приятели, поомекнах и реших, че така не бива да се съди за целия народ. Аз помислих също за ужасните изпитания, които английският народ трябваше да преживее през тази война, за постоянното напрежение, в което той живееше, за гибелта на толкова много хора. Всичко това смекчи чувствата ми, но настроението си остана в основата предишното. Навярно времето и бъдещето ще отслабят остротата на реакцията ми и ще открият по-други перспективи. Но ако аз, въпреки връзките си с Англия и англичаните, имах такова настроение, какво трябваше да се очаква от онези, които нямаха тези връзки?

БОЛЕСТТА НА ИНДИЯ. ГЛАДЪТ

Индия бе сериозно болна както физически, тъй и духовно. В това време, когато едни процъфтяваха през войната, бремето, легнало върху другите, стана непоносимо тежко, и ужасно напомняне за това бе разразилият се глад, свирепият глад, който обхвана Бенгалия, а също и източната и южна част на Индия. Това беше най-големият и най-опустошителният глад в Индия през изтеклите сто и седемдесет години от английското господство; той можеше да се сравни само с ужасния глад, който е избухнал в Бенгалия и Бихар през 1766—1770 г. и бил първият резултат от установяването на английското господство. Последваха епидемии, особено холери и маларии. Тези епидемии се разпространиха и върху другите провинции и дори днес те все още отнасят десетки хиляди живота. Милиони хора умряха от глад и болести, а този признак както и преди витае над Индия и дири нови жертви.[1]

---

[1] Данните за смъртността от глада в Бенгалия през 1943—1944 год. се различават много. Антропологическото отделение на Калкутския университет направи по метода на подбора широко научно изследване на отделни групи население в обастите, обхванати от глада. Отделението е дошло до заключение, че само от глад в Бенгалия са умрели 3,400,000 души. Бе също тъй установено, че в 1943 и 1944 г. 46 процента от населението на Бенгалия е страдало от сериозни болести. Официалните сведения на правителството на Бенгалия, които се основават на незаслужаващи доверие отчети на селските кметове, привеждаха много по-ниска цифра. Официалната комисия по разследване причините за глада под председателството на сър Джон Вудхед е дошла до заключение, че в Бенгалия е имало около един и половина милиона смъртни случаи, причинени „непосредствено от глада и последвалите го епидемии". Всичките тия цифри се отнасят само до Бенгалия. Но много други части на страната също са пострадали от глада и последвалите го епидемични заболявания.

Този глад помогна да се види истинското положение на работите в Индия, скрито от погледите зад тънкото покривало на благоденствието на малък брой представители на висшите слоеве. Пред очите се откри картината на нищетата и чудовищното английско господство. Такава беше кулминационната точка и крайният резултат на английското господство над Индия. Гладът бе причинен не от стихийно бедствие, не от играта на природните сили и не от военните операции или от неприятелската блокада. Всеки компетентен наблюдател ще се съгласи, че гладът беше дело на човешки ръце, че той можеше да бъде предвиден и избягнат. Всички са съгласни, че заинтересованите органи на властта проявиха поразително безразличие, некомпетентност и самоуспокоение. Дори до последния момент, когато хиляди хора вече умираха всеки ден из людните улици, гладът се отричаше и съобщенията за него в печата биваха зачерквани от цензурата. Когато калкутският вестник „Стейтсмън“ публикува ужасните фотографии на гладуващи и умиращи по улиците на Калкута жени и деца, един представител на правителството на Индия, взимайки думата официално в Централното законодателно събрание, протестира против „драматизирането“ на положението; за него всекидневната гладна смърт на много хиляди хора в Индия беше очевидно нормално явление. Еймъри, държавен секретар за Индия в Лондон, особено се отличи с опроверженията и изявленията си. А после, когато стана вече невъзможно да се отрича или прикрива фактът на широко разпространилия се глад, една група от властниците започна да стоварва вината за това върху друга група властници. Правителството на Индия заяви, че виновно е правителството в провинциите, което беше само марионетъчно правителство, действуващо по нареждане на губернатора и с помощта на апарата на гражданската служба. Всички те бяха виновни, но най-виновно беше авторитарното правителство в лицето на вице-краля, което можеше да прави всичко, каквото пожелаеше, в кое да е място на Индия. В коя да е демократична или полудемократична страна такова бедствие би свалило всяко правителство, замесено в него. Не така беше в Индия, където всичко вървеше по старому.

Дори ако погледнем на работата от гледище на интересите, които налагаше воденето на войната, ще трябва да видим, че този глад се разрази тъкмо на оная територия, която беше най-близо разположена до театъра на военните действие и до областта на възможното нахлуване. Широко разпространилият се глад и крахът на икономическата система неизбежно ще накърни отбранителната способност, без да се говори за настъпателните действия. Така изпълняваше правителството на Индия задълженията си по отбраната на Индия и воденето на войната против японските нашественици. Не изгорена, изсъхнала земя, а изсъхнали, измъчени от глад и умрели от глад милиони хора в този важен във всенно отношение район бяха символ на правителствената политика.

Индийските неправителствени организации от своя страна извършиха голяма работа по даването на помощ и също такава работа изпълниха квакерите в Англия, тези истински хуманисти. Централното и провинциалното правителства също се събудиха най-сетне и разбраха колко голямо е бедствието, и при оказването на помощ бе използувана армията. Поне направено бе нещо, за да се спре макар и временно разпространението на глада и се отслабят неговите последици. Но помощта беше временна, последиците от бедствието все още се чувствуваха и никой не може да гарантира, че гладът няма да ни връхлети отново и то в още по-големи размери. Бенгалия е раздробена, нейният социален и икономически живот е раздрусан, а силите на останалото живо поколение са подкопани.

В това време, когато ставаше всичко това и улиците на Калкута бяха осеяни с трупове, светският живот на десет хиляди души от висшето общество в Калкута ни най-малко не се промени. Там се развличаха с танци и банкети, показваха богатството си и водеха разкошен живот. Дажби бяха въведени там много по-късно. Конските надбягвания в Калкута продължаваха и привличаха, както обикновено, тълпи от елегантна публика. Не достигаше превоз за пренасяне на продоволствие, но коне за надбягвания се доставяха в специални клетки по железницата от други области на страната. В този пълен с веселие живот участвуваха както англичани, тъй и индийци, защото и едните, и другите процъфтяваха от военния бизнес и не им липсваха пари. Понякога те получаваха тези пари като търгуваха с продоволствието, от чийто недостиг умираха всеки ден десетки хиляди хора.

Индия, както често казват, е страната на контрастите — на незначителен брой богаташи и огромни маси бедняци, на съвременен и средновековен строй, на управници и управлявани, на англичани и идийци. Никога по-рано тези контрасти не са били толкова резки, както в град Калкута по време на ужасните месеци през втората половина на 1943 г. Два свята, живеещи обикновено разделени, почти непознати един на друг, внезапно бяха събрани заедно и съществуваха един до друг. Контрастът беше рязък, но още повече биеше на очи обстоятелството, че мнозина не разбираха ужаса и поразителната безсмислица на ставащите пред тях неща и продължаваха да вървят по отъпкани пътища. За какво мислеха те — бе неизвестно; за хората може да се съди само по постъпките им. За повечето англичани това беше може би по-леко да понасят, защото те живееха отделен живот, живот на затворена каста, и не можеха да променят обичайния начин на живеене, макар някои от тях и да чувстваха нужда да направят това. Но индийците, които се държаха така, показаха с това колко широка пропаст ги отделя от собствения им народ, пропаст, която не можеха да премахнат никакви съображения за приличие и хуманност.

Гладът, подобно на всяко друго голямо бедствие, особено подчертаваше както добрите качества, тъй и недостатъците на индийския народ. Не малко индийци, включително най-дейните елементи ,се намираха в тъмница и бяха лишени от възможността да окажат каква да е помощ. И при все това в провеждането на неофициално организираните мероприятия взеха участие мъже и жени от всички слоеве на обществото. Те извършиха голяма работа в трудните условия, като напрегнаха всичките си сили и способности и проявиха дух на взаимопомощ, сътрудничество и саможертва. Своите слаби ,страни показаха и ония, на които дребнавото самолюбие и амбицията попречиха да работят съвместно с другите, ония, които останаха пасивни и не направиха нищо, за да помогнат на другите, и ония малцина, които бяха изгубили до толкова своя национален облик и хуманни чувства, че малко ги бе еня за всичко, което ставаше.

Гладът бе пряк резултат от военните условия и безгрижието, от пълното отсъствие на предвидливост у ония, които бяха на власт. Безразличието на властта към продоволствената проблема на страната, когато всеки разумен човек разбираше, че наближава бедствие от подобен характер, е просто невъзможно да се разбере. Гладът можеше да се избегне, ако продоволствената проблема беше обсъдена както трябва още през първите години на войната. Във всяка друга страна ,засегната от войната, на този жизнено важен аспект от военната икономика би било отделено необходимото внимание, още преди да е почнала войната. В Индия правителството създаде департамент за продоволствие три години и три месеца след започването на войната в Европа и година след започването на войната с Япония. А на всички бе известно, че окупацията на Бирма от японците се е отразила сериозно върху продоволственото положение на Бенгалия. Правителството на Индия изобщо нямаше никаква политика по продоволствения въпрос до средата на 1943 г., когато гладът вече започна своето опустошително шествие. За учудване е колко безпомощно се оказва винаги правителството във всеки въпрос, освен при смазването на ония, които се опълчват против административната му дейност. А може би по-правилно ще е да се заключи, че вниманието на правителството при неговия сегашен състав е напълно погълнато от главната му задача, която се състои в това — да осигурява по-нататъшното си съществуване. Само истинската криза го кара да мисли за другите въпроси. Тази криза отново се засилва от постоянното отсъствие на увереност в компетентността и честността на правителството.[1]

Макар гладът да бе предизвикан несъмнено от условията на военното време и макар да можеше да се избегне, еднакво вярно е и това, че по-дълбоките му причини се крият в оня основен политически курс, който водеше Индия към обедняване и при който милиони хора почти гладуваха. В 1933 г. генерал майор сър Джон Мигоу, генерален директор на индийската медицинска служба, в отчета си за здравословното състояние на населението писа: „Амбулаторните лекари смятат, че в Индия само 39 процента от населението се храни добре, 41 процента — лошо, и 20 процента — много лошо. Най-тежка картина дават лекарите в Бенгалия, които смятат, че само 22 процента от населението на тяхната провинция се храни добре, докато 31 процент — много зле.“

Трагедията на Бенгалия, гладът, който неведнаж са преживявали Ориса, Малабар и други райони, са окончателната присъда над английското господство в Индия. Англичаните навярно ще си отидат от Индия и тяхното господство над Индия ще стане достояние на историята, но какво наследство, колко човешко нещастие и скръб те ще оставят, когато им се наложи да си отидат? Преди три години, умирайки, Тагор предвидя тази картина: „Но каква Индия ще оставят те след себе си, каква крещяща нищета? Когато потокът на вековното английско господство най-сетне пресъхне, колко кал и тиня ще остане в неговото корито!“

---

[1] Комисията по разследване на причините за възникването на глада, под председателството на сър Джон Вудхед (отчетът бе обнародван през май 1945 г.) разказва със сдържан официален език за редицата трагични грешки, направени от властите, и за алчността на частните лица, станали причина за глада в Бенгалия. „Изучаването на

ДИНАМИЧНАТА ЕНЕРГИЯ НА ИНДИЯ

Въпреки глада и войната, животът, изпълнен с вътрешни противоречия, не спира. Той дори се подхранва от тези противоречия и от бедствията, които го съпътстват. Природата се обновява и покрива вчерашното бойно поле с цветя и зелена трева, а пролятата върху него кръв храни почвата и дава сила и цвят на новия живот. Човешките същества с присъщата им изключителна способност да запазят спомените си живеят в своето минало, почерпано от летописите или спомените, и само в редки случаи вървят в крак с настоящето в този „свят, който се обновява всеки ден“. И това настояще се отдръпва в миналото, ние едва успяваме да го осъзнаем; днешният ден — дете на вчерашния ден, отстъпва място на своя потомък — утрешния

развитието и причините на глада в Бенгалия беше за нас печална задача. Дълбокото съзнание за една трагедия не ни напущаше нито за миг. Един и половина милиона бедни бенгалци бяха станали жертва на обстоятелства, за които сами те не бяха виновни. Обществото заедно със своите учреждения не можа да защити своите по-слаби граждани. Тук има крах, социален и морален крах, наред с краха на системата на управлението.“ Комисията се позовава на ниското равнище на икономиката в провинцията, на това, че поради застоя в промишленото развитие и растежа на свръхнаселеността на селскостопанските райони, значителна част от населението влачи гладно съществуване и не може да издържи едно сериозно влошаване на икономическото положение; позовава се също на твърде лошите санитарни условия и ниското равнище на хранене, на отсъствието на каквито и да е „резерви на безопасност“, доколкото става дума за здравето и материалната сигурност. Комисията смята, че бедствията на населението се обясняват на първо място със следните причини: с неурожая, с откъсването на Бирма, довело до прекратяване вноса на бирмански ориз, с прокараната от правителството политика на „откази“, която е повлякла след себе си разоряването на най-бедните слоеве от населението, с исканията на военните власти за доставяне на продоволствия и предоставяне на транспорт и с липса на доверие към правителството. Комисията осъжда както правителството на Индия, тъй и правителството на Бенгалия за тяхната политика, или за отсъствието често пъти на каквато и да е политика у тях, или за постоянните ѝ променяния, за тяхната неспособност да предвиждат събитията и да вземат съответни мерки, за техния отказ да признаят ден. Крилатата победа оставя след себе си локви от кръв и кал, а тежките изпитания и привидното поражение дават нова сила на духа, откриват нови кръгозори. Слабите духом не издържат, и напускат сражението, но останалите носят факела напред и го предават на знаменосците на утрешния ден.

Гладът в Индия позволи до известна степен да се осъзнае изключителната неотложност на проблемите за Индия, огромната катастрофа, надвиснала над страната. Аз не зная какво мислеха по този повод в Англия, но някои англичани по навик обвиняваха Индия и нейния народ. Усещаше се недостиг от храни, от лекари, от санитарни предмети и лекарства, от транспорт — недостиг от всичко, с изключение на хора, защото населението беше нараснало и изглежда продължаваше да расте. Трябва да се обвинява излишното население на тази непредвидлива раса, която расте, без да предупреди, че ще върши това, и нарушаваше плановете или по-точно безпла-

---

факта на глада и да му дадат гласност дори и в ония случаи, когато гладът е вече настъпил, за пълната недостатъчност на взетите от тях мерки. Комисията по-нататък заявява: „Но, претеглили всички обстоятелства, ние нерядко достигахме до извода, че ако вземеше навреме смели, решителни и добре обмислени мерки, правителството на Бенгалия би могло в значителна степен да предотврати разразилата се трагедия на глада.“ По-нататък комисията заявява, че „правителството на Индия не е осъзнало отрано необходимостта да организира планово извозване на зърното . . . Правителството на Индия трябва заедно с правителството на Бенгалия да носи отговорността за взетото през март 1943 г. решение, с което бил отменен контролът над цените . . . Последвалото предложение на правителството на Индия — да се въведе свободна търговия върху по-голямата част от територията на Индия — е било съвсем неоправдано и не е трябвало да се внася. Осъществяването на това предложение, против което са се обявили много провинции и княжества . . . би могло да доведе до сериозни катастрофи в различните части на Индия“. След като описва апатията и незадоволителната работа на правителствения апарат както в центъра, тъй и в провинцията, комисията отбелязва, че „върху жителите на Бенгалия или поне върху някои слоеве от нейното население пада също известен дял от вината. Ние споменахме за атмосферата на страх и алчност, която при липсата на контрол над цените е била една от причините за бързото покачване на цените. Бедствието е станало източник на огромни печалби, а при тия условия печалбата на един е означавала смърт за други. Значителна част от обществото е живяла в разкош, докато другата е гладувала. Към страданията на хората са се отнасяли безразлично. Корупцията е била широко разпространена в цялата провинция и в много класи на обществото“. Общата сума на печалбите, извлечени от тази търговия с глада и смъртта, се определя на 1.5 милиарда рупии. По такъв начин, при един и половина милиона умрели от глад смъртта на всеки човек е съответствувала приблизително на хиляда рупии свръхпечалба!

новостта на доброжелателното правителство. По такъв начин икономическите проблеми внезапно придобиха ново значение и на нас бе казано, че политиката и политическите работи трябва да бъдат отложени на страна, сякаш една политика, която е неспособна да разреши големите проблеми на съвременността, изобщо може да има някакъв смисъл. Правителството на Индия — един от малкото привърженици в света на традицията на laissez faire — заговори за планиране, без да има обаче някаква представа за организирано планиране. То можеше да мисли само ако бъдеше запазена съществуващата система за осигуряване на неговите собствени и свързаните с тях частни интереси.

Реакцията на индийския народ беше по-дълбока и по-силна, макар слабо да се проявяваше публично, поради широката система от ограничения, въведени съобразно Закона за отбраната на Индия. Икономическата система на Бенгалия претърпя пълен крах и десетки милиони хора буквално бедстваха. В Бенгалия се прояви в най-крайна форма онова, което ставаше в много части на Индия, и изглеждаше, че връщане към старите форми на икономиката не може да има. Събитията раздвижиха дори промишлениците, които успешно процъфтяваха през войната, и ги накара да излязат от тесния кръг на интересите си. Те бяха своего рода реалисти, малко наплашени от идеализма на някои политически дейци. Ала техният реализъм сам по себе си ги довеждаше до крайни изводи. Няколко бомбайски индустриалци, главно свързани с предприятията на Тата, подготвиха петнадесетгодишен план за развитието на Индия. Този план е абсолютно непълен, в него има много празноти. Върху него неизбежно се е отразило мисленето на дейците от едрата промишленост. Съставителите му са се старали по възможност да избягват революционни промени. Ала под натиска на събитията в Индия те са били принудени да погледнат на нещата по-широко и да се откажат от обичайното си мислене. Революционните промени са вътрешно присъщи на плана, макар на авторите му някои от тях може би да не се харесват. Някои от авторите на този план бяха членове на Националния комитет по планирането. Те се възползуваха частично от резултатите на неговата работа. Този план несъмнено ще трябва да се промени в много отношения и да се допълни и уточни, но доколкото планът изхожда от консервативните кръгове той е хубава и насърчителна схема за оня път, по който трябва да тръгне Индия. Той изхожда от предпоставката, че Индия ще бъде свободна държава, единна в политическо и икономическо отношение. Авторите не са допускали да преобладават в плана гледищата на консервативните банкови дейци върху ролята на парите и са изхождали от факта, че материалните и човешки ресурси съставляват действителния капитал на страната. Успехът на този план, както и на всеки друг, неизбежно зависи не само от производството, но и от полагащото се и справедливо разпределение на националното богатство. Аграрната реформа е също една от основните му предпоставки.

Идеята за планиране и планово устройство на обществото в една или друга степен се приема сега от всички. Но планирането само по себе си има малко значение и не води винаги до добри резултати. Всичко зависи от целите на плана и от контролиращия орган, а, разбира се, и от правителството, което съдействува за неговото осъществяване. Има ли планът за своя цел да подобри благосъстоянието и процъфтяването на целия народ, да даде равни възможности на всички граждани, да разшири свободата и методите на кооперативната организация и кооперативните действия? Увеличаването на продукцията е напълно необходимо, но то само по себе си няма да ни отведе далеко напред и може дори да усложни поставените пред нас задачи. Опитът да запазим отдавна установените привилегии и да оградим големите частни интереси подкопава из основи планирането. Реалното планиране трябва да изхожда от положението, че никакви частни интереси не трябва да пречат на осъществяването на проекта, предназначен да подобри благосъстоянието на цялото общество. Конгресистките правителства в провинциите бяха стеснени във всяко отношение от това, че в основата на парламентарния статут бе положен принципът за неприкосновеността на частните интереси. Дори техните частични опити да променят системата на земевладение и да въведат подоходния данък върху доходите от земята бяха отхвърлени от съдилищата.

Ако планирането в значителна степен се контролира от едрите индустриалци, то, естествено, ще се осъществява в рамките на присъщата им система и ще се основава, по същината на работата, върху стремежа да се извлекат изгоди, характерен за едно общество, в основата на което е вложен духът за печалба. Каквито и благи намерения да имат те — а някои от тях са, разбира се, изпълнени с добри намерения — все пак трудно им е да мислят по новому. Дори в ония случаи, когато говорят за държавен контрол над промишлеността, те си представляват държавата такава, каквато съществува в сегашно време.

Понякога ни казват, че тъй като сегашното правителство на Индия владее железниците и ги контролира, тъй като то засилва своя контрол над промишлеността, финансите и живота изобщо, като все повече и повече се намесва в тези области, то се движи към социализъм. Но това съвсем не е демократичен държавен контрол, а нещо съвсем друго, да не говорим, че то, по същина, е чуждестранен контрол. Макар дейността на капиталистите да е подложена на известни ограничения, цялата система както преди се основава върху принципа за защита на привилегиите. Предишната авторитарна колониална система пренебрегваше икономическите проблеми, с изключение в ония случаи, когато ставаше дума за някои специални интереси. Безсилно да се справи с нуждите, произтичащи от новото положение, с помощта на старите си методи на laissez faire и все пак, стремейки се да запази своя авторитарен характер, правителството неизбежно върви към фашизъм. То се опитва да контролира икономическите операции с фашистки методи, потъпква съществуващите граждански свободи и приспособява собствените си автократични органи, а също тъй, с известни изменения, и капиталистическата система към новите условия. По такъв начин, както и във фашистките държави, усилията са насочени към създаване на монолитна държава с установяване на широк контрол над промишлеността и живота на страната и с множество ограничения на частната инициатива, но при запазени стари основи. Това далеч не е социализъм; и наистина глупаво е да се говори за социализъм в страна, която се намира под господството на чуждестранна държава. Изглежда твърде съмнително, може ли такъв опит да се увенчае с успех, па макар и временен, защото той само усложнява съществуващите проблеми; но условията на военното време са благоприятни за прокарването на тези мероприятия. Дори пълната тъй наречена национализация на промишлеността, не съпроводена с установяване на политическа демокрация, ще доведе до експлоатация от друг род, защото, макар че в този случай промишлеността ще принадлежи на държавата, самата държава няма да принадлежи на народа.

Нашите главни затруднения в Индия се обясняват с това, че ние разглеждаме нашите проблеми — икономически, социални, индустриални, селскостопански, общинни, проблемата за княжествата — в рамките на съществуващите условия. Но в рамките на тези условия, ако се запазят привилегиите и особеният статут, които са съставна тяхна част, те стават неразрешими. Дори ако успеем да намерим под натиска на обстоятелствата някакво частично решение, то няма да бъде и не може да бъде трайно. Старите въпроси ще си останат на дневен ред и към тях ще се прибавят нови проблеми или нови аспекти на старите проблеми. Този наш подстъп се обяснява отчасти с традицията и стария навик, но по същина той е породен от жестокостта на английското управление, което поддържа една овехтяла система.

Войната изостри много противоречия в живота на Индия — политически, икономически и социални. Що се отнася до политическата страна, за свободата на Индия и за нейната независимост говорят много. При все това нейният народ никога през своята дълга история не се е намирал под господството на такъв авторитарен режим и не е бил подложен на такива сурови и масови репресии, както в сегашно време, а днешният ден неизбежно определя нашето утре. Що се отнася до икономическата страна, английското господство е също всесилно. При все това тенденцията на индийската икономика към разширяване постоянно се чувствува. Страната гладува,широки слоеве от населението живеят в сиромашия, но от друга страна процесът на натрупването на капитала не се прекратява. Бедността и богатството съществуват рамо до рамо, също както разрушението и градежът, раздорът и единството, безжизнената мисъл и новата мисъл. Но зад всички тези тягостни явления се крие вътрешна жизнена сила, която е невъзможно да сломиш.

От пръв поглед изглежда, че войната е спомогнала за развитието на промишлеността и за растежа на производството в Индия, но остава неясно довело ли е това до създаване на нови промишлени отрасли или чисто и просто само до разширяване и едностранчива специализация на старите отрасли. Явната стабилност на индекса на индийското промишлено производство, наблюдавана по време на войната, свидетелствува, че никакъв съществен прогрес не е имало. Някои компетентни наблюдатели са склонни дори да мислят, че войната и английската политика през време на войната в действителност са спъвали развитието на промишлеността в Индия. Д-р Джон Матхаи, виден икономист и един от директорите на концерна „Тата“, неотдавна заяви: „Общото убеждение . . . че войната е ускорила колосално промишления напредък на Индия, е наймалкото спорно. Макар да е вярно, че някои стари отрасли на промишлеността са увеличили своето производство във връзка с нуждите на войната, създаването на няколко нови отрасли, имащи голямо значение за страната и запланувани още преди войната, бе поради военните обстоятелства или съвсем отложено, или не бе прокарано до край. Според мен, грижливият анализ на разните фактори довежда до извода, че за разлика от такива страни като Канада и Австралия, войната по-скоро е спъвала, отколкото ускорявала развитието на промишлеността в Индия. Ала аз съм съгласен . . . че Индия притежава достатъчно потенциални възможности, за да задоволи своите нужди от готови изделия." Съществуващите статистически данни за промишлеността подкрепят това гледище и показват, че ако успеехме да запазим довоенните темпове в развитието на промишлеността, не само щяха да бъдат създадени нови отрасли, но и значително щеше да се увеличи цялото производство.[1]

Войната с голяма убедителност показа, че Индия е способна да превърне тези възможности в действителност с поразителна бързина, ако ѝ бъде дадена възможност да направи това. Функционирайки като едно икономическо цяло, тя в продължение на почти пет години война, въпреки всички пречки, които ѝ бяха поставяни, натрупа големи дългосрочни активи. Тези активи имат формата на стерлингови авоари, които тя не може да получи и които, както заявяват, ще бъдат блокирани и занапред. Тези стерлингови авоари представляват сбора от ония разходи, които правителството на Индия е правело по поръчка както на английското правителство, така и на САЩ. Те са също тъй символ на недояждането, глада, епидемиите, изтощението, понижената съпротивляемост на организма, забавения растеж на децата и гибелта на огромен брой хора в Индия от глад и болести.

---

[1] Говорейки на 30 май 1945 г. в Лондон Дж. Р. Д. Тата, също отрича, че войната е позволила на Индия съществено да разшири промишлеността и промишления си потенциал. „Може би в отделни случаи това да е станало, но изцяло, ако изключим военните заводи и другите специални отрасли на промишлеността, свързани с войната, не е имало разширяване на промишлеността. Ако не беше войната, щеше да се пристъпи към осъществяване на редица проекти. От личен опит мога да говоря за проекти, от чието осъществяване трябваше да се откажем поради невъзможността да получим тухли, стомана и машини. Който приказва за промишлен и икономически напредък в Индия през войната, той не знае истинското положение на работите." По-нататък той каза: „Аз трябва да разсея този мит. Глупаво е да се говори, че Индия била направила съществена крачка напред и била спечелила нещо от войната. По едни или други причини Индия не се е придвижила съществено в своето развитие. По-скоро е имало сериозно забавяне в развитието ѝ. В действителност станало е следното. Поради войната и приносът, направен от Индия във войната, ние имаме милиони загинали от глад в Бенгалия. Ние също тъй изпитахме остър недостиг от текстил. По такъв начин, ясно е, че не е имало никакъв икономически напредък."

Благодарение на натрупаните дългосрочни активи Индия изплати своя голям дълг към Англия и стана страна-кредитор. Поради страшната немарливост и неподвижност на управляващите кръгове, на индийския народ бяха причинени грамадни страдания, но остава факт, че Индия е в състояние да натрупа такива огромни суми за кратко време. Фактическите разходи за войната, направени от Индия за пет години, значително превишават всички английски капиталовложения в Индия за повече от сто години. Този факт позволява да се убедим колко незначителен е напредъкът, който Индия е постигнала през изтеклите сто години на английско господство в областта на строежа на железници, на оросителни съоръжения и други такива, за които се говори така много. Той свидетелствува също, че Индия разполага с огромни възможности за бързо настъпление по всички фронтове на стопанското строителство. Ако тези забележителни усилия могат да бъдат направени дори в неблагоприятни условия, когато страната се управлява от чуждестранна администрация, която се отнася отрицателно към промишленото развитие на Индия, ясно е, че при свободно национално правителство плановото развитие за няколко години ще измени изцяло лицето на Индия.

Англичаните прилагат своеобразен метод за оценка на своите икономически и социални придобивки в съвременна Индия с помощта на критерии, основани върху социалните придобивки в Индия или в другите страни през отдавна минали времена. Те сравняват с очевидно задоволство онова, което са направили през своето управление, с промените, осъществени преди няколко стотици години. Когато мислят за Индия, те някак си изпускат из очи факта, че промишленият преврат и особено огромните технически усъвършенствувания през изтеклите петдесет години измениха напълно хода и темпа на живота. Англичаните забравят също, че когато са дошли тук, Индия е била не безплодна и дива страна, а високо развита културна страна, временно замръзнала на едно равнище и изостанала в техниката.

С какви критерии и образци трябва да се ползуваме ние при такива сравнения? Японците превърнаха за осем години Манчжуко във високо индустриална страна, преследвайки свои собствени цели; там се добиваше повече въглища, отколкото в Индия след многогодишната дейност на англичаните. Икономическите постижения на японците в Корея изгодно се отличават, ако ги сравним с другите колониални империи.[1] Обаче зад тези факти се крие робство, жестокост, унижение, експлоатация и опит да се убие душата на народа. Нацистите и японците поставиха нови рекорди в потисничеството на поробените народи и раси. Често ни напомнят за това и казват, че англичаните не се отнасяли с нас тъй лошо. Но мигар това трябва да бъде ново мерило и стандарт за сравнение и съждение?

Днес в Индия се наблюдава не малко песимизъм и разочарование и тези настроения са обясними, тъй като историята сурово се е отнесла с нашия народ, а бъдещето не му обещава нищо хубаво. Но отвътре се чувствуват движение и тласъци, усещат се признаците на нов живот и действието на непознати сили. Водачите действуват горе на повърхността, но безликата и неосъзната воля на пробуждащия се народ, надхвърлил рамките на своето минало, кара водачите да се движат в определени посоки.

---

[1] Халет Абенд, който е бил в продължение на много години кореспондент на вестник „Ню Йорк Таймс" в Далечния изток, пише в книгата си „Pacific Charter" (1943 г.): „Справедливостта изисква да признаем, че в икономическо отношение японците са извършили великолепна работа в Корея. Когато те са почнали да управляват страната, тя е страдала от антисанитарни условия, болести и сиромашия. Планините били оголени, долините били подхвърлени на постоянни наводнения, не е имало прилични пътища, повечето от населението е било неграмотно, всяка година избухвали епидемии от тифус, едра шарка, холера, дизентерия и чума. Днес планините са залесени; железниците, телефонът и телеграфът работят превъзходно; здравното дело е поставено образцово, построени са множество хубави шосета; с помощта на градежи за борба с наводнението и оросителни съоръжения успели са рязко да увеличат производството на храни; построени са били прекрасни пристанища и е била добре организирана тяхната експлоатация. Страната е процъфтяла и е станала толкова здрава, че населението е пораснало от 10 на 24 милиона, и средното жизнено равнище днес е несравнено по-високо, отколкото в началото на века." Но Абенд посочва, че всичките тези икономически подобрения са били осъществени не за благото на корейския народ, а за да могат японците да получават по-големи печалби.

РАЗВИТИЕТО НА ИНДИЯ Е СПРЯНО

Народът, подобно на отделния човек, има в своя характер множество различни черти и се отличава с многообразие на подходите си към живота. Ако тези различни черти са свързани помежду си с достатъчно яки органически връзки, това е хубаво; в противен случай единното цяло се разпада и това довежда до бърканица и предизвиква различни усложнения. Обикновено съществува постоянен процес на приспособяване, в резултат на който се установява известен род равновесие. Ако нормалното развитие е прекъснато или ако някога станат някакви бързи промени, към които е трудно да се приспособи човек, то между тези различни черти възниква конфликт. В душата на Индия под външната обвивка на нашите конфликти и разногласия винаги е съществувал този основен конфликт, причинен от продължителния период на спрян развой. Обществото, ако то иска да бъде устойчиво и напредничаво, трябва да обладава някаква повече или по-малко здрава основа, а също тъй и динамичен светоглед. Както едното, тъй и другото е необходимо. Липсата на динамичен светоглед води до загниване и упадък, липсата на някаква здрава принципиална основа може да доведе до разпадане и разложение.

В Индия от ранните дни на нейната история са търсили тези основни принципи, търсили са неизменното, универсалното, абсолютното. Ала съществувал е и динамичен светоглед, както и чувство за живота и променящия се свят. Върху тези две условия е било изградено здравото и напредничаво общество, макар и ударението винаги да е било поставяно повече върху стабилността, подсигуреността, а също и върху запазването на народа. По-късно динамичният аспект започнал да се губи и в името на вечните принципи социалната система била направена твърда и неизменна. Фактически тя не е била замръзнала напълно и постепенно и постоянно се е меняла. Но идеологията, която лежи в основата на тази система, и общите ѝ основи оставали неизменни. Идеята за групата, намерила своя израз в повече или по-малко самостоятелни касти, за голямото семейство и за живота на самоуправляващата се селска община, е била главна опора на тази система. Всички тези форми са просъществували толкова дълго време, защото, въпреки техните недъзи, те отговаряли и на някои съществени нужди в човешката природа и общество. Те са създавали подсигуреност и стабилност на всяка група и чувство на групова свобода. Кастите се запазвали, понеже изразявали съотношението между обществените сили. Класовите привилегии се запазвали не само поради господствуващата идеология, но и защото били поддържани с енергия, ум, талант, а също и със способност за саможертва. Тази идеология се е основавала не върху конфликта на правата, а върху задълженията на индивида спрямо другите хора и върху необходимото изпълнение на тези задължения, върху сътрудничеството вътре в групата и между различните групи и по същина върху идеята, че трябва да се помага на мира, а не на войната. Макар социалната система да не е била гъвкава, свободата на мисленето не е била подложена на никакви ограничения.

Индийската цивилизация постигнала много от онова, към което се е стремяла, но в хода на тези успехи животът почнал да увяхва, защото животът е твърде подвижен, за да може да съществува дълго време в една твърда неизменна среда. Дори ония основни принципи, които се определят като неизменни, губят своята свежест и реалност, когато ги приемат като нещо разбиращо се от само себе си и когато престават търсенията. Идеите за истина, красота и свобода повяхват и ние ставаме пленници на убийствената им рутина.

Онова, което не е достигало на Индия, съществува в излишък в съвременния Запад. Западът обладава динамичен светоглед. Той е погълнат от промените, извършващи се в света, и него малко го занимават високите принципи, неизменното и универсалното. Той отделя малко внимание на въпросите за дълг и задължения и набляга върху правата. Той е активен, агресивен, обхванат от алчност и стремеж към власт и господство, живее само с настоящето и нехае за последиците от постъпките си. По силата на своята динамичност той е прогресивен и прелива от живот, но този живот е трескав, неговата температура непрекъснато се повишава. Ако индийската цивилизация е стигнала до упадък, тъй като ѝ са били присъщи статичността, самосъзерцанието и склонността към самолюбуване, цивилизацията на съвременния Запад с всичките ѝ големи и многообразни постижения, както изглежда по всичко, не е постигнала забележителни успехи и досега не е решила основните проблеми на живота. Конфликтът лежи в самата ѝ същина, и тя периодично се предава на самоунищожаване, което се извършва в колосални размери. На нея изглежда не ѝ достига нещо, за да придобие стабилност, не ѝ достигат някои основни принципи, които биха дали смисъл на живота, макар аз да не мога да кажа какви са тези принципи. Но тъй като тя е динамична, изпълнена с живот и любознателност, надеждата не е изгубена за нея.

Индия — както и Китай — трябва да се учи от Запада, тъй като от съвременния Запад човек може да се учи на много неща: духът на века е въплътен в Запада. Но и Западът трябва явно да се учи на много неща, успехите му в техниката няма да бъдат голяма утеха за него, ако той не извлече някои по дълбоки поуки от живота, които са занимавали умовете на мислителите от всички векове и всички страни.

Индия се е спряла и при все това би било съвсем неправилно да се мисли, че тя не се мени. Отсъствието на всякакви промени означава смърт. Самият факт, че тя е оцеляла като високоразвита нация, показва, че тук е имало някакъв процес на постоянно приспособяване. Когато в нея дошли англичаните, Индия, макар и малко изостанала в техниката, била една от първите търговски страни в света. Промените в техниката несъмнено биха станали и биха променили Индия, както са променили някои западни страни. Но нейното нормално развитие е било прекъснато от английското господство. Промишленото развитие е било задържано и като резултат от това спряло и социалното развитие. Нормалните съотношения между силите в обществото не са могли да спрат и да дойдат в равновесие, тъй като цялата власт била съсредоточена в ръцете на чуждестранна държава, която се опирала на сила и насърчавала групите и класите, изгубили всяко реално значение. Индийският живот ставал по такъв начин постепенно по-изкуствен, защото на много лица и групи, които изглежда са играели значителна роля в нея, не останали никакви съществени функции и те продължавали да заемат местата си, само защото чуждестранната държава смятала това за необходимо. Те отдавна били изиграли своята роля в историята и щели да бъдат изместени от новите сили, ако не им било давано чуждестранното покровителство. Те станали сламени чучули, които се ползували от покровителството на чуждестранната власт, и с това още повече се откъснали от живота на нацията. При нормални условия те биха били или съвсем изхвърлени от живота, като плевели на миналото, с революция или с демократични средства, или биха получили по-подходяща за тях работа. Но такова развитие на събитията било изключено, докато продължавало господството на чуждестранната авторитарна власт. По такъв начин Индия била изпълнена с тези емблеми на миналото, а станалите в действителност промени били скрити зад изкуствената фасада. При тези условия не е могло да възникне социално равновесие или да се създаде правилно съотношение между силите вътре в обществото и нереалните проблеми придобили неоправдано голямо значение.

Повечето проблеми, стоящи пред нас в днешно време, са породени от това прекъснато развитие и от обстоятелството, че английското господство пречи на нормалните изменения. Проблемата за индийските княжества може лесно да се разреши, ако се отстрани външният фактор. Проблемата за малцинствата няма абсолютно нищо общо с проблемата за малцинствата в кое да е друго място; в действителност това съвсем не е проблема за малцинствата. Тя има множество аспекти и виновни за възникването й са нашите действия в миналото и настоящето. И при все това причина за тези и други проблеми е стремежът на английското правителство да запази, ако може, съществуващата икономическа система и политическа организация на индийския народ. С тази цел то се старае да насърчава социално изостаналите групи и да ги държи в сегашното им състояние. На политическия и икономическия прогрес са били поставяни не само преки прегради, но той е бил също турян в зависимост от съгласието на реакционните групи и едрите частни интереси, а това съгласие може да се купи само след като се потвърди привилегированото им положение или им се предостави решаваща роля във всяко бъдещо мероприятие и по такъв начин се създадат огромни пречки за действителните промени и прогрес, а новата конституция, за да бъде силна и действена, трябва да отразява не само пожеланията на грамадното мнозинство от народа, но и взаимоотношенията на социалните сили и тяхното относително тегло. Главната мъчнотия в Индия е, че в конституционните мероприятия за бъдещето, предлагани от англичани или дори от много индийци, са били пренебрегвани сегашните социални сили — да не говорим за ония потенциални сили, които в продължение на дълго време са били задушавани, а сега излизат на повърхността, и е правен опит да се натрапи и увековечи редът, основан върху отмиращите отношения на миналото, които никак не съответствуват на изискванията на сегашното време.

Основна реалност в Индия е английската военна окупация и оная политика, която се крепи на нея. Тази политика са формулирвали различно, като са маскирвали често нейната съцност с двусмислени фрази, но напоследък при вице-краля-войник тя беше ясно формулирана. Казано беше, че военната окупация ще продължава до тогава, докато бъде по силите на англичаните. Но приложението на силата си има определени граници. Приложението на силата води не само до нарастване на противодействуващите сили, но и до много други последици, за които не са мислили ония, които са се уповавали много на нея.

Ние виждаме ясно последиците от тоя възпиран растеж на Индия и от това прекъсване на нейния прогрес. Най-очевиден факт е безплодието на английското господство в Индия и разрушаването на индийския живот, за което то е виновно. Чуждестранната власт неизбежно се откъсва от източниците на творческата енергия на народа, над който тя господствува. Когато икономическият и културен център на тази чуждестранна власт е отдалечен много от поробената страна и когато, освен това, тази власт се опира върху расизма — този разрив става пълен и довежда до духовно и културно осиромашаване на поробените народи. Единственият реален изход, който намира творческата енергия на нацията, е една или друга форма на съпротива срещу тази власт. Ала този изход сам по себе си е ограничен и светогледът става тесен и едностранчив. Тази съпротива представлява съзнателен или несъзнателен опит на живите и растящи сили да си пробият път през сковаващата ги обвивка и се явява по такъв начин прогресивна и неизбежна тенденция. Но тя е твърде едностранчива и негативна, за да бъде отзивчива към много страни от действителността на нашия живот. Комплексите, предразсъдъците и омразите растат и замъгляват съзнанието, появяват се духовни идоли на групи и общини, а лозунгите и шаблонните фрази заменят изучаването на действителните проблеми. Ние стигнахме в Индия до такъв стадий, когато с никакви полумерки не може да се разрешат нашите проблеми, когато никакъв прогрес в един само участък не е достатъчен. Необходим е голям скок и прогрес по цялата линия, иначе ни очаква страшна катастрофа.

Както в целия свят, тъй и в Индия се води съревнование между силите на мирния прогрес и творчеството, от една страна, и силите на разрушението и бедствията — от друга. При това всяко последващо бедствие е по-голямо от предидущото. Ние можем да разглеждаме тази перспектива в зависимост от нашите склонности и от нашия психически облик или като оптимисти, или като песимисти. Ония, които вярват, че вселената е устроена справедливо и че добродетелта в края на краищата побеждава, могат за свое щастие да действуват като наблюдатели или помощници, стоварили цялото бреме върху бога; а другите ще трябва да носят това бреме на собствените си слаби плещи, с надежда за по-добро, готови за по-лошо.

РЕЛИГИЯТА, ФИЛОСОФИЯТА И НАУКАТА

Индия трябва да скъса с много неща от своето минало и да не допусне то да доминира над настоящето. Нашият живот е затрупан от сухоляка на това минало; всичко умряло и изиграло своята роля трябва да слезе от сцената. Но това не означава скъсване с онова в миналото, което живее и е способно да даде живот на новото, нито че то трябва да се забрави. Ние никога няма да забравим идеалите, които са движили нашия народ, мечтите, които индийският народ е пренесъл през вековете, мъдростта на древните, бурната енергия и любовта на нашите прадеди към живота и природата, любознателността и смелостта на техния ум, дързостта на тяхната мисъл, техните блестящи постижения в областта на литературата, изкуството и културата, тяхната любов към истината, красотата и свободата, основните ценности, установени от тях, тяхното схващане за тайните на живота, тяхната толерантност към чуждите обичаи, тяхната способност да асимилират другите народи, да взаимствуват техните културни постижения и да създават разнообразна и смесена култура; не можем ние също тъй да забравим безбройните исторически преживявания, които са влияли върху формирането на нашия древен народ и са оставили дълбока следа в нашето подсъзнание. Ние никога няма да ги забравим и няма да престанем да се гордеем с това наше благородно наследство. Ако Индия ги забрави, тя няма да бъде вече Индия и значителна част от онова, което прави Индия източник на наша радост и гордост, ще престане да съществува.

Ние трябва да скъсаме не с това, а с целия онзи прах и цялата оная кал на вековете, които са я покрили и ни пречат да видим нейната вътрешна красота и значение, с нарастъците и грозотиите, които са обезобразили и сковали нейния дух, които са ги затворили в твърди рамки и са спрели нейния растеж. Ние трябва да отрежем тези нарастъци, отново да си спомним за основата на нашата древна мъдрост и да я приспособим към днешните условия. Ние трябва да се освободим от традиционните методи на мислене и начини на живот, които, макар и да са допринесли може би не малко полза в миналото (а в тях е имало не малко хубави неща), в днешно време са изгубили своето значение. Ние трябва да усвоим всички постижения на човечеството и заедно с другите народи да вземем участие във вълнуващите подвизи на човека — по-вълнуващи, отколкото са били преди. Ние трябва да си дадем сметка, че тези постижения са престанали да се определят от националните граници или предишните линии на разделяне и са станали общи за всички хора. Ние трябва да възродим страстния стремеж към правдата, красотата и свободата, който изпълва живота със смисъл и отново съживява оня динамичен светоглед и дързък дух, с които са се отличавали представителите на нашия народ, издигнали преди много години нашата сграда върху тази яка и непоклатима основа. Макар да сме стари и нашите спомени да възлизат към ранната зора на човешката история, ние трябва отново да се подмладим и да тръгнем в крак със сегашното време, да се проникнем от непреклонния дух и от радостта на младостта, която се наслаждава от настоящето, а също и да се изпълним с вяра в бъдещето.

Истината, като крайна реалност, ако такава съществува, трябва да бъде вечна, нерушима, неизменна. Но тази безкрайна, вечна и неизменна истина не може да бъде разбрана в цялата си пълнота от несъвършения разум на човека, който може да обхване най-много някоя малка нейна страна, ограничена от времето и пространството, а също тъй от състоянието на този разум и господствуващата идеология на епохата. Успоредно с развитието на разума и разширяването на сферата на неговото възприятие, успоредно с изменянето на идеологичните системи и използуването на нови символи за изразяване на тази истина, се разкриват нейните нови аспекти, макар може би основата ѝ да остава същата. Затова истината трябва да се търси постоянно, да се обновява, да се облича в нова форма, и да се развива, за да може тя в тоя вид, в който я схваща човекът, да върви в крак с развитието на неговото мислене и с развитието на човешкия живот. Само тогава тя ще стане жива истина за човечеството, ще може да задоволи неговите съществени потребности и да го ориентира в настоящето и бъдещето.

Но ако някой от аспектите на истината е бил скован от догма в минала епоха, той престава да расте, да се развива и приспособява към изменящите се нужди на човечеството; другите аспекти на истината остават тогава скрити, и тя не отговаря на животрептящите въпроси на следващия век. Тя не е вече динамична, а става статична, не е вече животворен потик, а мъртва мисъл и обредна формалност, превръща се в пречка за напредъка на разума и човечеството. Навярно не я разбират така добре, както са я разбирали през миналата епоха, когато тя се е родила и е била облечена в езиковата обвивка и символиката на оная епоха. Защото в по-късната епоха обстановката се е променила, променил се е духовният климат, появили се нови социални навици и обичаи, и често мъчно е да се разбере смисълът, а още повече духът на това древно писание. Освен това, както сочеше Ауробиндо Гхош, всяка истина, колкото и истинна да е тя сама по себе си, взета отделно от другите истини, които я ограничават и в същото време ѝ придават пълнота, става примка, която сковава интелекта и въвежда в заблуда с догмата си, защото в действителност всяка истина е една нишка от сложната тъкан и не може човек да извади нито една нишка, без да повреди тъканта.

Религиозните учения са играели твърде полезна роля в развитието на човечеството. Те са установявали ценности, критерии и са сочили принципи, от които трябва да се ръководим в човешкия живот. Но покрай всичко хубаво, сторено от тях, те са се опитвали да затворят истината в твърди форми и догми, като са насърчавали обредите и обичаите, които скоро губят целия си първоначален смисъл и стават просто рутина. Внушавайки у човека страх и чувство на тайнственост пред неизвестността, която го обкръжава от всички страни, те са убивали у него желанието да се опита да разбере не само неизвестното, но и всичко онова, което би могло да попречи на социалните почини. Вместо да насърчават любознателността и развитието на мисленето, религиозните учения са проповядвали философия на подчинение спрямо природата, официалната черква, господствуващия социален строй и всичко съществуващо. Вярата в свръхестествено същество, повеляващо всичко, е довела до известна безотговорност в социалната област, при което емоциите и сантименталността са заели мястото на здравия смисъл и на изследването. Макар да е принесла несъмнено утеха на безброй хора и да е стабилизирала обществото със своите морални критерии, религията е прекъснала тенденцията към промени и напредък, присъща на човешкото общество.

Философията е избягнала много от тези примки и е насърчавала мисълта и изследването. Но тя обикновено е живеела в своята кула от слонова кост, била е откъсната от живота и неговите всекидневни проблеми, съсредоточена в крайната цел, неспособна да свърже тези проблеми с живота на човека. Логиката и разумът са били нейни насочващи сили, позволявали са й да прониква дълбоко в различните сфери, но тази логика е била в твърде голяма степен продукт на ума и не се е интересувала от фактите.

Науката е пренебрегвала крайната цел и е гледала само на фактите. Тя е позволила на света да направи скок напред, създала е блестяща цивилизация, открила е безброй пътища за развитие на знанието и толкова е увеличила могъществото на човека, че стана възможно да се мисли, че човек може да надвие своето физическо обкръжение и да го преустрои. Човек е станал почти геологическа сила, която мени лицето на планетата в химическо, физическо и много други отношения. Ала когато изглеждаше, че тази жалка схема на нещата е вече изцяло в ръцете му и може да бъде преустроена съобразно с неговите замисли, стана ясно, че не му достига нещо съществено, не му достига някакъв жизнено важен елемент. Неизвестна е крайната цел, липсва дори разбиране на близката цел, защото науката не ни казва нищо за никаква цел в живота. И на човека — толкова могъщ в своята власт над природата — не му достигнаха сили да владее себе си, и създаденото от него чудовище се изтръгна от неговата власт и започна да безчинствува. Може би новите открития в биологията, психологията и аналогичните науки и тълкуването на биологията и физиката ще помогнат на човека да се познае и да се овладее в по-голяма степен, отколкото в миналото. Или пък преди някои от тези постижения да окажат достатъчно влияние върху човешкия живот, може да се случи тъй, че човек да унищожи създадената от него цивилизация и да бъде принуден да започне всичко отново.

Предел в развитието на науката не се вижда, ако само й бъде дадена възможност да се развива. Ала може да се окаже, че научният метод за наблюдение не винаги е приложим към всички разновидности на човешкия опит и не може да прекоси непознатия океан, който ни обкръжава. С помощта на философията, науката може да се придвижи малко по-далеч и дори да се впусне в открито море. А когато науката и философията ни откажат, ще трябва да се опрем на такива други възможности за възприемане, каквито очевидно притежаваме. Защото вероятно е да има известен предел, отвъд който разумът в сегашния си вид не може да отиде. „La dernière démarche de la raison — казвал Паскал — c'est de connaître qu'il y a une infinité de choses qui la surpassent. Elle est bien faible si elle ne va jusque-là."[1]

Като си даваме сметка за ограничеността на разума и научния метод, ние все пак трябва да се вкопчим в тях с всичка сила, защото без тази здрава основа ние не ще можем да разберем изцяло нито истината, нито реалността. По-добре е да разберем част от истината и да я приложим към нашия живот, отколкото съвсем нищо да не разберем и безпомощно да се блъскаме в напразни опити да проникнем в тайната на съществуването. В днешно време практическото приложение на науката е неизбежно и неминуемо за всички страни и народи. Но изисква се нещо повече от приложение на науката. Научният подстъп, дръзкият и заедно с това критичен дух на науката, търсенето на истината и новите знания, отказът да не се приема нищо без проверка и без изпитание, способността да се менят предишните изводи пред лицето на новите факти, доверието в установения факт, а не в предвзетата теория, строгата дисциплина на ума — всичко това е необходимо не само за приложението на науката, но и за самия живот и за разрешаване на много негови проблеми. Твърде голям брой учени, които се кълнат във вярност на науката, забравят за всичко това и се затварят в рамките на своите конкретни специалности. Научният подход и духът на науката са или трябва да бъдат път към живота, мисловен процес, метод на действие и общуване с нашите братя — хората. Това е голяма задача и несъмнено малцина от нас, ако изобщо има такива, могат да постъпват така, макар и с частичен успех. Но тази критика се отнася в еднаква и дори по-голяма степен към всички предписания, продиктувани ни от философията и религията. Духът на науката сочи пътя, по който трябва да върви човек. Това е духът на свободния човек. Ние живеем във века на науката, както ни казват, но нейният дух се проявява слабо в хората и дори в техните водачи.

Науката има работа с областта на позитивното знание, но духът, който тя трябва да създаде, излиза извън границите на тази област. Крайните цели на човека могат да се определят като цели за придобиване на знания, познаване на истината, постигане на доброто и красотата. Научният метод на обективното изследване може да се приложи не към всичко, и много от онова, което има значение в живота, лежи изглежда извън неговите граници — способността да чувствуваме изкуството и поезията, емоциите, които извиква красотата и вътрешното признаване на доброто. Ботаникът и зоологът могат и да не почувствуват очарованието и красотата на природата; социологът може да е лишен изцяло от любов към човечеството. Дори когато ние се отправяме към областите, които лежат отвъд границите на научния метод, и се изкачваме по върховете на планините, където обитава философията и където се отдаваме във властта на високите чувства или устремяваме своя поглед в безграничните далечини, този подстъп и дух са все пак необходими.

---

[1] „Последната стъпка на разума е да познаеш, че има безкрайно много неща, които го надвишават. Той е много слаб, ако не стигне до там."

Методът на религията е съвсем друг. Боравейки главно с области, които лежат отвъд границите на обективното изследване, тя се осланя на чувството и интуицията. И после тя прилага тоя метод към всичко в живота, дори към ония неща, които се поддават на изследване с помощта на разума и наблюдението. Организираната религия, съюзена с теологията и често повече загрижена за своите користни интереси, отколкото за духовните неща, насърчава настроения, пряко противоположни на научния дух. Тя насажда у хората тесногръдие и нетолерантност, лековерие и суеверие, емоционалност и ирационализъм. Тя затваря и ограничава ума на човека и създава у човека настроение на зависимост и обвързаност. „Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer"[1] — е казал Волтер. Може би това е вярно; наистина човешкият ум винаги се е старал да създаде някакъв подобен духовен образ или представа, които да се развиват заедно с развитието на ума. Но има и нещо обратно: дори и ако бог съществува, желателно е може би да не го гледаме и да не се уповаваме на него. Ако човек се уповава твърде много на свръхестествените сили, това може да доведе, както често е ставало, до загуба на вяра в самия себе си, до притъпяване на способностите и творческите му възможности. И при все това, необходимо е да запазим някаква вяра в ония елементи на духа, които се намират извън границите на нашия физически свят, известна вяра в моралните, духовни и идеалистически концепции, инак няма да имаме спасителната котва, няма да имаме цели в живота. Вярваме ли в бога или не, невъзможно е да не вярваме в нещо, все едно дали ще го наречем съзиждаща животворна сила или жизнена енергия, присъща на материята, която й дава способността към самодвижение, промени и развитие, или с някакво друго име — нещо, което е толкова реално, макар и неуловимо, колкото е реален самият живот в сравнение със смъртта. Съзнаваме ли ние това или не, повечето от нас прекланят колене, принасяйки жертва пред невидимия олтар на някакъв неизвестен бог — някакъв идеал, личен, национален или интернационален, някаква далечна цел, която ни влече към себе си, макар разумът да намира там малко съществено; някаква неопределена концепция за съвършен човек и по-добър свят. Може би ще се окаже невъзможно да се достигне съвършенството, но един дявол вътре в нас, някаква жизнена сила, ни тласка напред и ние вървим по тоя път от поколение в поколение.

---

[1] „Ако бог не съществуваше, трябваше да се измисли."

С развитието на науката сферата на религията — в строгия смисъл на думата — се стеснява. Колкото повече разбираме живота и природата, толкова по-малко търсим свръхестествени сили. Всичко, което можем да разберем и да контролираме, престава да бъде тайна. Воденето на селското стопанство, храната, която ядем, дрехите, които носим, нашите социални взаимоотношения — всичко това е било на времето си във властта на религията и нейните високи служители. Постепенно това излязло изпод нейната власт и станало предмет на научното изследване. Ала много от него си остава под силното влияние на религиозните вярвания и придружаващите ги суеверия. Последните тайни все още остават далеч отвъд границите на човешкия разум и навярно така ще бъде и занапред. Но такива загадки на живота, които се поддават на разрешаване и очакват това разрешаване, има толкова много, че натрапчивата идея за крайна тайна изглежда съмнително необходима и оправдана. Животът дава още възможност да изпитаме не само красотата на света, но и вълнението на новите и никога неизчерпаващи се открития, на новите откриващи се пред погледа панорами и нови картини на живота, които увеличават пълнотата на живота и го правят по-богат и по-съвършен.

Затова към живота ние трябва да пристъпваме с научен дух, като прилагаме научния метод, съчетан с философията, и да се отнасяме с почит към всичко онова, което лежи отвъд границите на науката. По такъв начин ние можем да си изработим цялостна представа за живота, която да обхваща в своята широка сфера миналото и настоящето с всичките им висини и бездни, и спокойно да гледаме в бъдещето. Бездните съществуват и не могат да се пренебрегнат и винаги наред с красотата, която ни заобикаля, ние ще откриваме несгодите на света. Животът на човека представлява странна смесица от радост и скръб; само като изпитваме едното и другото, можем да се учим и да вървим напред. Душевните мъки са трагично и тъжно явление. На нас ни влияят силно външните събития и техните последици и все пак най-големите удари се стоварват върху нашия разум поради вътрешни страхове и конфликти. Тръгнали напред по пътя на прогреса във външния свят — а ние трябва да вървим напред, ако искаме да живеем, — ние в същото време трябва да постигнем мир в самите нас и между нас и нашата среда, мир, който задоволява не само нашите физически и материални потребности, но и ония вътрешни подбуди и оня дързък дух, който отличава човека още откакто е започнал своите неспокойни странствувания в царството на мисълта и действието. Имат ли тези странствувания някаква последна цел или не — ние не знаем, но те се оправдават и сочат множество по-близки цели, които изглеждат постижими и които отново могат да станат изходна точка на ново придвижване напред.

Науката си е завоювала господствуващо положение в западния свят и всеки там ѝ създава дължимото, и все пак Западът далеч още не е създал истински научен дух. Пред него все още стои задачата да приведе в творческа хармония духа и тялото. В Индия ние ще трябва да изминем по-дълъг в много отношения път. И все пак по нашия път може би има по-малко сериозни пречки, защото основата на индийската мисъл в продължение на изтеклите векове — макар това да не може да се каже за по-късните ѝ прояви — съответствува на научния дух, на научния подстъп и интернационализма. Индийската мисъл се основава върху безстрашни търсения на истината, върху солидарността на човека, дори върху божествеността на всичко живо и върху свободното и съвместно развитие на индивида и целия човешки род и е насочена към по-голяма свобода и към по-високи етапи на човешката еволюция.

ЗНАЧЕНИЕТО НА НАЦИОНАЛНАТА ИДЕЯ. ПРОМЕНИ, НЕОБХОДИМИ В ИНДИЯ

Сляпото преклонение пред миналото е също тъй вредно, както и презрителното отношение към него, защото бъдещето не може да се основава нито на едното, нито на другото. Настоящето и бъдещето израстват неизбежно върху почвата на миналото и носят върху себе си неговия печат, и да се забравя това — значи да се строи без основи, значи да се отсекат корените на националното развитие, да се пренебрегва една от най-мощните сили, които влияят на хората. Национализмът е в същност колективна памет, която запазва придобивките, традициите и опита на миналото. Национализмът днес е по-силен, отколкото кога и да е било по-рано. Мнозина мислеха, че дните на национализма са минали и че той трябва да отстъпи място на все по-растящите интернационални тенденции на съвременния свят. Социализмът с пролетарската си основа осмиваше националната култура като нещо свързано с умиращата средна класа. Капитализмът ставаше постепенно интернационален с картелите и тръстовете си и прекрачваше националните граници. Търговията, ефикасните средства за комуникация и транспорт, радиото и киното — всичко това съдействуваше да се създаде интернационална атмосфера и пораждаше погрешното мнение, че национализмът е обречен на гибел.

Ала всеки път, когато изникваше криза, национализмът се появяваше отново и придобиваше преобладаващо влияние. Хората търсеха утеха и сили в старите традиции. Едно от бележитите събития на нашия век бе повторното откриване на миналото и нацията. Това възвръщане към националните традиции най-ярко се проявяваше в редовете на профсъюзите и сред пролетарските слоеве, на които гледаха като на най-активни поддръжници на интернационалните действия. Войната или друга подобна ней криза разводнява техния интернационализъм и те се поддават на национална омраза и страх, дори по-силно от другите групи население. Най-ярък пример за това е неотдавнашната еволюция на Съветския съюз. Без да се отказва ни най-малко по същина от своя социален и икономически строй, Съветският съюз стана сега по-националистичен по дух, и идеята за родината има сега там много по-голяма притегателна сила от идеята за международния пролетариат. Паметта на видните дейци от националната история е възродена отново и те са станали герои на съветския народ.

Вдъхновяващият подвиг на съветския народ през тази война, силата и единството, показани от него, несъмнено се обясняват с особеностите на социалната и икономическа система, която е осигурила социалния напредък на широк фронт, в областта на плановото производство и потребление, развитието на науката и нейното приложение, откриването на нови източници на дарование и ръководство, а също тъй и бляскавото управление на страната. Но това отчасти може да се обясни също с възраждането на националните традиции и с новото осмисляне на миналото, продължение на което се смята настоящето. Би било неправилно да се мисли, че националистичният светоглед на Русия представлява просто връщане към национализма от стар стил. Това, разбира се, не е така. Огромният опит, почерпан от революцията и всички последвали я събития, не може да бъде забравен. Промените в социалния строй и измененията в психологията на народа, които са резултат на революцията, трябва да останат. Този социален строй неизбежно поражда известен интернационален светоглед. При все това национализмът се възроди в такава форма, че той се пригоди към новите обстоятелства и умножи силите на народа.

Поучително е да се сравни развитието на съветската държава с променливата съдба на комунистическите партии в другите страни. Скоро след Съветската революция можеше да се наблюдава първото избухване на ентусиазъм между много хора във всички страни и особено в редовете на пролетариата. На тази почва изникнаха комунистически групи и партии. По-късно между тези групи и национални работнически партии се породиха конфликти. Съветските петгодишни планове предизвикаха нова вълна от интерес и ентусиазъм, която, навярно, повлия върху интелигентите от средната класа дори повече, отколкото на работниците. Нов отзвук предизвикаха чистките в Съветския съюз. В някои страни комунистическите партии бяха забранени, в други те имаха успехи. Но почти навсякъде те влизаха в стълкновение с организираното национално работническо движение. Това се обясняваше отчасти с консерватизма на работническото движение, но най-вече с убеждението, че комунистическата партия е чуждестранна група и че нейната политика се определя от Русия. Вроденият национализъм на работниците им пречеше да приемат сътрудничество с комунистическата партия дори и в ония случаи, когато мнозина бяха настроени благосклонно към комунизма. Много промени в съветската политика, които можеха да се разберат в светлината на интересите на Русия, ставаха съвсем непонятни, когато ги поддържаха комунистическите партии в другите страни. Човек можеше да ги разбере само ако излезе от принципа: което може да е полезно за Русия, трябва непременно да бъде полезно за останалата част на света. Тези комунистически партии, макар да включваха някои способни и твърде сериозни мъже и жени, се откъснаха от националистичните чувства на народа и затова закреяха. Докато Съветският съюз прехвърляше мост към националните традиции, комунистическите партии на другите страни все повече и повече се отдалечаваха от тях.

Аз не мога да говоря като сведущ, какво е станало на други места, но ми е известно, че в Индия комунистическата партия се е откъснала напълно от националните традиции, които са живи в душата на народа, и не ги познава. Комунистическата партия смята, че комунизмът влече неизбежно след себе си пренебрежение към миналото. За комунизма историята на света започва през ноември 1917 г., а всичко, предшествувало това събитие, е подготовка, която е довела до него. Би било естествено да се предполага, че в такава страна като Индия, където голям брой хора почти гладуват, а икономическият строй се руши по всички направления, идеите на комунизма трябва да се ползуват с голям успех. В известен смисъл той влече към себе си, но комунистическата партия не може да използува това влечение, защото тя се е откъснала от източниците на националното чувство и говори на език, който не намира отглас в сърцата на народа. Тя си остава енергична, но малка група, без действителни корени в народа.

В това отношение претърпя неуспех не само комунистическата партия в Индия, има и други партии, които охотно бъбрят за модернизъм и за съвременен дух, за същност на западната култура, а в същото време не познават своята собствена култура. За разлика от комунистите те нямат идеал и сная сила, която би ги тласкала напред. Те заимствуват външните форми и атрибутите на Запад (и често най-нежелателните) и си въобразяват, че са авангард на напредничава цивилизация. Тези наивни, ограничени, но пълни със самодоволство хора са се настанили главно в големите градове, живеят изкуствен живот, лишен от всякакви живи връзки с културата както на Изтока, така и на Запада.

Затова националният прогрес не може да се състои нито в повтарянето на миналото, нито в неговото отричане. Трябва да се вземат новите форми, но във връзка със старите. Понякога новото, макар то да се различава рязко от старото, се появява във вид на по-рано съществуващи форми. По такъв начин създава се впечатление на непрекъснато развитие от миналото, новото се възприема като брънка в дългата верига на народната история. Историята на Индия е ярка летопис на промените, станали по тоя път. Тя представлява непрекъснато приспособяване на старите идеи към изменящите се обстоятелства, на старите форми към новите. С оглед на това в индийската история не се наблюдават прекъсвания в развитието на културата и въпреки нееднократните промени, съществува една непрекъснатост, като се почне от някогашните времена на Мохенджо — Даро и се свърши с нашия век. Имаше уважение към миналото и към традиционните форми, но имаше и свобода, гъвкавост на ума и духовна търпимост. Така, макар формите често да са оставали неизменни, вътрешното съдържание е продължавало да се мени. По никакъв друг начин индийското общество не е могло да просъществува хиляди години. Само живият, развиващ се ум е могъл да преодолее неподвижността на националните форми, само тези форми са могли да му осигурят непрекъснатост и стабилност.

Ала това равновесие може да стане неустойчиво, и един аспект може да затъмни и в известна степен да задуши друг. В Индия е съществувала извънредно широка духовна свобода, свързана с някои твърди социални форми. Тези форми в края на краищата са оказали своето влияние върху духовната свобода и са я направили на практика, ако не на теория, потвърда и по-ограничена. В Западна Европа не е имало такава духовна свобода, но там, от друга страна, много по-малко твърди са били социалните форми. Европа е водила продължителна борба за духовна свобода и в резултат на това социалните форми също са се променили.

В Китай гъвкавостта на ума е била дори по-голяма, отколкото в Индия и въпреки цялата любов на Китай към традицията и неговата привързаност към нея, този ум никога не е изгубил своята гъвкавост и толерантност. Традицията е задържала понякога настъпването на промените, но умът не се е страхувал от тях, макар и да е запазвал старите форми. Дори в по-голяма степен, отколкото в Индия, китайското общество е постигнало равновесие, което не се е нарушавало с хилядолетия, въпреки много промени. Може би едно от големите предимства, които Китай има в сравнение с другите страни, се състои в това, че Китай е напълно свободен от догми, от тесен и ограничен светоглед и се опира на разума и здравия смисъл. Китай, както никоя страна, е градял своята култура по-малко върху религията и повече върху морала, етиката и дълбокото разбиране на разнообразието в човешкия живот.

В Индия поради признатата свобода на ума, колкото и ограничена да е тя на практика, новите идеи не се отхвърлят. Те се разглеждат и могат да се възприемат в по-широки размери, отколкото в ония страни, които имат по-твърд и догматичен възглед върху живота. Главните идеали на индийската култура имат широка основа и могат да бъдат приспособени почти към всички обстоятелства. Острият конфликт между науката и религията, който разтърси Европа през XIX век, не би имал реална почва в Индия, и промените, основани върху приложението на науката, не биха предизвикали там никакъв конфликт с тези идеали. Несъмнено, такива промени биха развълнували, както вълнуват и сега, душата на Индия, но вместо да се бори с тях и да ги премахне, тя би ги рационализирала от собственото си идеологическо гледище и би ги вкарала в рамките на своя психически облик. Навярно, чрез този процес в стария светоглед ще бъдат внесени множество важни промени, но те няма да бъдат натрапени отвън, а по-скоро ще изглежда, че естествено са се развивали върху почвата на народната култура. Днес това е по-трудно да се осъществи, отколкото порано, поради продължителния период на прекъснат растеж и неотложна необходимост от значителни качествени промени.

Обаче конфликт със значителна част от надстройката, израснала около тези основни идеали и съществуваща днес у нас, ще стане. Тази надстройка ще трябва неизбежно да изчезне, тъй като значителна част от нея е лоша сама по себе си и противоречи на духа на времето. Ония, които се опитват да я запазят, оказват лоша услуга на основните идеали на индийската култура, защото смесват доброто с лошото и по такъв начин излагат на опасност първото. Не е лесно да се отдели едното от другото и да се прокара отчетлива линия между тях, и тук мненията дълбоко се различават. Но не е нужно да се прокара някаква теоретическа и логическа линия; логиката на променливия живот и ходът на събитията постепенно ще прокарат тази линия и без нас. Всяко събитие било то в областта на техниката или философията, налага се да установи контакт със самия живот, със социалните нужди, с живите движения на света. Липсата на този контакт ще доведе до загниване и загуба на жизнената и творческа енергия. Но ако запазим този контакт и сме възприемчиви към него, ние ще се приспособим към живота с неговите отливи и приливи, без да губим съществените характерни особености, които ценим.

Нашият подход към знанието в миналото е бил синтетичен, но се е ограничавал с Индия. Тази ограниченост е продължавала да съществува, и синтетичният подход постепенно е отстъпил място на аналитичния. Ние трябва сега да наблегнем повече върху синтетичния аспект и да направим целия свят обект на нашето изучаване. Това наблягане върху синтеза действително е необходимо за всяка нация и личност, ако те искат да излязат от тесните рамки на мисленето и действието, в които повечето хора са живели толкова дълго. Развитието на науката и нейното приложение направиха това възможно за нас, ала тъкмо изобилието от нови знания увеличи тази мъчнотия. Специализацията стесни живота на личността, като я ограничи в определен кръг, и трудът на човека в промишлеността съставя често безкрайно малък дял от целия продукт. Специализацията в областта на знанията и в труда трябва да съществува и занапред, но е по-съществено, отколкото когато и да било по-рано, да се насърчава синтетичният поглед върху човешкия живот и дерзанията на човека през вековете. Този поглед трябва да взема под внимание както миналото, тъй и настоящето и да обхваща всички страни и народи. По такъв начин ние вероятно ще добием чувство на уважение не само към традициите и културата на другите народи, а също тъй и способност да се разбираме и си сътрудничим с народите от другите страни. Така може би ще успеем до известна степен да създадем разностранни индивидуалности вместо едностранчивите индивидуалности на днешния ден. Ние бихме могли да станем по думите на Платона „зрители на всички времена и на всичко съществуващо“, като живеем за сметка на несметните скъпоценности, натрупани от човечеството, като ги умножаваме и използуваме, за да създадем бъдещето.

Трябва да се смята за любопитен и многозначителен фактът, че въпреки целия днешен научен прогрес и всички разговори за интернационализъм, расизмът и другите разединяващи фактори, поне в днешно време, се проявяват толкова силно (ако не и по-силно), колкото и във всеки друг период от историята. В целия този прогрес липсва нещо и поради това никак не ни се удава да постигнем хармония нито между нациите, нито в душата на човека. Може би повече синтез и малко скромност пред мъдростта на миналото, която в края на краищата е натрупан опит на човечеството, ще ни помогнат да открием новата перспектива и да постигнем по-голяма хармония. Това особено е необходимо на ония народи, които живеят трескав живот само в настоящето и почти са забравили миналото. Но за такива страни като Индия трябва да се набляга върху друго, защото у нас наследството на миналото е твърде голямо и защото ние сме пренебрегвали настоящето. Ние трябва да се освободим от този тесен религиозен светоглед, от тази безумна склонност към свръхестествени и метафизични спекулации, от това разхлабващо влияние на религиозно-обредната и мистична емоционалност върху дисциплината на ума, които ни пречат да разберем себе си и целия свят. Ние трябва здраво да се заемем с настоящето, с тоя живот, с този свят, с тази природа, която ни заобикаля с безкрайното си разнообразие. Някои индуси споменават за връщане към Ведите; някои мюсюлмани мечтаят за ислямска теокрация. Напразни мечти, защото връщане към миналото няма; повратназад не може да има, дори и ако това би било признато за желателно. Времето тече само в една посока.

Затова Индия трябва да понамали своята религиозност и да се обърне към науката. Тя трябва да се освободи от своята затвореност в мисленето и социалните обичаи, която е станала за нея тъмница, сдържа нейния дух и ѝ пречи да расте. Идеята за обредна чистота е издигнала прегради, които възспират общуването между хората, и е стеснила сферата на социалната дейност. Всекидневната религия на ортодоксалния индус се занимава повече с това — какво да яде и какво да не яде, с кого да яде и от кого да страни, отколкото с духовни ценности. Правилата на кухнята господстват в обществения живот на индуса. Мюсюлманинът, за щастие, е свободен от тези забрани, но той има свой собствен тесен кодекс, обреди, рутина, които строго следва, забравяйки за братството, проповядвано от неговата религия. Неговият възглед върху живота е може би още по-ограничен и по-безплоден от индуския възглед, макар средният индус днес да е жалък представител на този възглед, защото е загубил онази традиционна свобода на мисълта, която обогатява живота в много отношения.

Кастата е символ на въплъщение на тази затвореност между индусите. Понякога казват, че основната идея на кастата би могла да остане, но ще трябва да изчезнат нейното по-късно гибелно развитие и нейните разклонения, че в основата ѝ трябва да залегне не произходът, а заслугите. Такъв подстъп е неуместен и само обърква работата. Във връзка с историята изучаването на развитието на кастата има известна ценност, но ние, очевидно, не можем да се върнем към оня период, когато се е зародила кастата; в социалното устройство на днешното време за нея няма място. Ако заслугите бъдат единствен критерий и пред всеки се открият възможности, тогава кастата ще изгуби всичките си днешни отличителни черти и фактически ще загине. В миналото кастата е водила не само до подтискане на някои групи, но и до отделяне на теоретичното и училищно образование от занаята и до откъсването на философията от действителния живот и неговите проблеми. Това е бил аристократически подстъп, основан на традиционализъм. Този светоглед трябва напълно да се промени, защото той изцяло противоречи на съвременните условия и на демократическия идеал. Функционалната организация на социалните групи в Индия може да се запази, но дори и тя подлежи на грамадно изменение, тъй като съвременната индустрия създава нови функции и туря край на много стари. В днешно време навсякъде се наблюдава тенденция към функционално организиране на обществото, и схващането за абстрактните права отстъпва място на схващането за функциите. Това е в хармония и със стария индийски идеал.

Духът на века диктува равноправие, макар на практика то да е навсякъде отричано. Ние сме се освободили от робството в тесен смисъл на думата, т. е. в тоя смисъл, че човек може да бъде собственост на другия. Но новото робство, което в някои отношения е по-тежко от предишното, зае своето място навсякъде в света. В името на свободата на личността политическите и икономическите системи експлоатират хората и се отнасят с тях като със стока. И макар човек да не може да бъде собственост на друг човек, страната и народът обаче могат да бъдат собственост на друг народ. По такъв начин се допуща груповото робство. Расизмът е също отличителна черта на нашето време, и ние имаме не само господствуващи нации, но и господствуващи раси.

Ала духът на века ще възтържествува. В Индия, всеки случай, ние трябва да се стремим към равенство. Това не означава и не може да означава, че всички са равни физически или интелектуално, или духовно, или пък че могат да бъдат направени равни. Но това означава равни възможности за всички и премахване на всички прегради — политически, икономически и социални, които възпират свободното развитие на личността или на групата. Това означава вяра в човечеството, вяра, че няма раси нито групи, които, ако им бъде дадена съответна възможност, да не могат да вървят по пътя на прогреса и да преуспяват всяка по своему. Това означава разбиране на факта, че изостаналостта или деградацията на коя и да е група се обяснява не с вродени недъзи, а главно с липса на възможности и продължително потискане от страна на други групи. Това означава разбиране на съвременния свят, в който реалният прогрес, бил той национален или интернационален, е станал в значителна степен общо дело, тъй като изостаналата група тегли назад другите. Затова не само трябва да се предоставят на всички равни възможности, но и трябва да бъдат създадени особени условия за икономическия и културен развой на изостаналите групи, за да им се позволи да настигнат ония, които са отишли напред. Всеки подобен опит да се предоставят равни възможности за всички в Индия ще освободи колосална енергия, ще изтъкне таланти и ще преобразува страната с поразителна бързина.

Ако духът на века изисква равноправие, той трябва да изисква и такава икономическа система, която да се съгласува с него и да му съдействува. Днешната колониална система в Индия е пряка противоположност на това. Абсолютизмът не само се основава на неравенството, но го и увековечава във всяка сфера на живота. Той потиска творческите и възраждащи сили на народа, задушава таланта и способностите и подкопава чувството за отговорност. Ония, които страдат под властта на абсолютизма, губят чувството на собствено достойнство и вярата в себе си. Проблемите на Индия, макар и сложни, се обясняват в основата си с опита да се движим напред, като запазим повече или по-малко незасегната политическата и икономическата система. Политически прогрес, поставен в зависимост от запазването на тази система и от съществуващите частни интереси, е нещо несъвместимо.

Политическите промени са необходими, но еднакво потребни са и икономическите промени. Тези промени трябва да се извършат по посока на един демократичен планиран колективизъм. „Изборът — казва Р. Х. Тоуни — лежи не между конкуренцията и монопола, а между оня монопол, който се явява безотговорна и частна организация, и тоя монопол, който е отговорна и обществена организация.“ Обществените монополи растат дори и в капиталистическите държави, и те ще продължават да растат. Конфликтът между идеята, която лежи в тяхната основа, и частния монопол ще продължава, докато последният не бъде ликвидиран. Демократичният колективизъм не трябва непременно да означава отмяна на частната собственост, но той ще означава, че основните и едри отрасли на промишлеността принадлежат на обществото. Той ще означава кооперативен или колективен контрол над поземлената собственост. В Индия особено трябва да има, освен едра промишленост, дребна и селска промишленост, контролирани на кооперативни начала. Такава система на демократичен колективизъм ще изисква грижливо и непрекъснато планиране и приспособяване към променящите се нужди на народа. Целта е да се разшири производственият потенциал на народа по всички възможни пътища, като се вавлече в същото време цялата работна сила на нацията в един или друг вид дейност и се предотврати безработицата. По възможност трябва да съществува свобода при избора на професията. Резултат от всичко това няма да бъде изравняването на доходите, а ще бъде осигурено по-справедливото им разпределяне и ще бъде създадена тенденция към постепенното им изравняване. Във всеки случай, съществуващите днес огромни разлики напълно ще изчезнат, а ония класови разлики, които се основават главно върху разликите в дохода, ще почнат да се заличават.

Такава промяна ще означава коренно преустройство на съвременното общество, в чиято основа лежи преди всичко стремеж за извличане на печалби. Стремежът към извличане на печалби може още да се запази в известна степен, но той няма да бъде преобладаващ мотив и няма да има такъв простор, както в днешно време. Би било глупаво да се твърди, че печалбата не привлича средния индиец, но все пак вярно е, че в Индия няма такова преклонение пред нея, каквото съществува на Запад. Могат да завиждат на собственика на капитала, но особено уважение или възхищение не му отдават. От уважние и възхищение ще се ползуват мъжете и жените, които се смятат за добродетелни и мъдри, особено ония, които жертвуват себе си и своята собственост за общото благо. Индийският светоглед, дори светогледът на масите от народа никога не е одобрявал алчността.

Колективизмът предполага съвместни предприятия и коопериранн усилия. Това отново се съгласува напълно със старите индийски социални схващания, които до едно са се основавали върху идеята за групата. Разлагането на груповата система, и особено на самоуправляващото се село през време на английското господство, нанесе сериозна вреда на масите от индийския народ. Тази вреда е по-скоро психологическа, отколкото икономическа. Нищо положително не се е появило на мястото на груповата система и масите са изгубили своя дух на независимост, чувството за отговорност и способността за съвместно сътрудничество в името на общи цели. Селото, което беше органическа и жизнено важна единица, постепенно се е превърнало в пущинак, станало е просто струпване на коптори и разединени личности. Но него все още го свързват някакви невидими звена. Старите спомени оживяват. Сигурно ще можем лесно да се възползуваме от тези вековни традиции и да създадем общински и кооперативни предприятия в селското стопанство и в сферата на дребната промишленост. Селото не може да бъде вече самозадоволяваща се икономическа единица (макар то често да е тясно свързано с колективното или кооперативно стопанство); но то напълно може да бъде административна и избирателна единица, при което всяка такава единица ще функционира като самоуправляваща се община в рамките на една по-обширна политическа система и ще следи дали се задоволяват основните нужди на селото. Ако на него се гледа до известна степен като на избирателна единица, това ще опрости значително провинциалните и общоиндийски избори, защото ще намали числото на преките избиратели. Селският съвет избран от всички възрастни мъже и жени на селото, би могъл да бъде тази избирателна единица за по-високите степени на избори. Косвените избори може би имат някои недостатъци, но ако се вземат под внимание условията в Индия, аз съм уверен , че селото трябва да се разглежда като цялостна единица. Това ще осигури едно справедливо и отговорно представителство.

В допълнение към това териториално представителство трябва да има също пряко представителство на селскостопанските и занаятчийските колективи и кооперативи. По такъв начин демократичната организация на държавата ще се състои както от функционални, така и от териториални представители и ще се основава на местната автономия. Подобна структура ще се намира напълно в хармония с миналото на Индия и с днешните ѝ потребности. Чувство за разрив няма да има (освен за разрив с условията, създадени от английското господство) и масите ще я възприемат като продължение на миналото, което те все още помнят и тачат.

Такова развитие в Индия би било в съгласие с политическия и икономическия интернационализъм. То няма да породи никакви конфликти с другите нации и би било мощен фактор на мира както в Азия, тъй и в целия свят. То би помогнало да се осъществи оня единен мир, към който ние неизбежно вървим, макар нашите страсти да ни мамят и нашият разум да не го разбира. Индийският народ, освободен от ужасното чувство на гнет и разочарование, отново ще се възземе и ще отхвърли своя тесен национализъм и своята затвореност. Изпълнени с гордост за своето индийско наследство, индийците ще открият своя ум и сърце на другите народи и нации и ще станат граждани на този широк и очарователен свят, и ще участвуват заедно с другите народи в започналите още от древността търсения, пионери на които са били техните праотци.

ИНДИЯ: РАЗДЕЛЯНЕ, СИЛНА НАЦИОНАЛНА ДЪРЖАВА ИЛИ ЦЕНТЪР НА НАЦИОНАЛНА ДЪРЖАВА

Мъчно е да се приведат в равновесие надеждите и страховете или да се избегне обагрянето на мисленето от желанията. Нашите желания търсят подкрепящи ги доводи и имат тенденция да пренебрегват ония факти и аргументи, които не се намират в съответствие с тях. Аз се опитвам да достигна това равновесие, за да получа възможност правилно да съдя и да намеря правилна основа за действие. Ала зная колко далеч съм от целта и колко трудно ми е да се освободя от множеството мисли и чувства, които образуват моя характер и ме ограждат със своите невидими прегради. Също тъй могат да блуждаят в разни посоки и другите. Гледището на индиеца и гледището на англичанина върху Индия, върху мястото ѝ в света, ще се отличават неизбежно, тъй като всяко от тях ще се обуславя от различно индивидуално и национално минало. Личността и националната група определят съдбата си със своите действия; тези действия, извършени в миналото, водят до настоящето и онова, което те правят днес, е основа на техния утрешен ден. В Индия наричат това карма—закон за причина и следствие, съдба, която ни готвят нашите минали действия. Това не е неизменна съдба. Много други фактори влияят върху нея, пък и волята на самия индивид също, както се предполага, играе известна роля. Ако не беше тази свобода да се променят резултатите от миналите действия, тогава всички щяхме да бъдем обикновени роботи, стегнати в клещите на една неотвратима орис. Ала тази карма на миналото се явява мощен фактор при формирането на индивида и нацията, и сам национализмът е нейна сянка с всичките си хубави и лоши спомени от миналото.

Може би това наследство на миналото влияе върху националната група дори повече, отколкото върху личността, защото големите групи от хора се движат от неосъзнати и безлични подбуди много повече, отколкото отделната личност, и е по-мъчно да бъдат отклонени от пътя си. Моралните съображения могат да влияят върху личността, но тяхното въздействие върху групата е много по-слабо, и колкото по-голяма е групата, толкова по-слабо е това въздействие върху нея. По-лесно е, особено в съвременния свят, да се повлияе върху групата с помощта на коварната пропаганда. И все пак понякога, макар и рядко, групата сама се издига до високото равнище на морално поведение и заставя личността да забрави своите тесни и егоистични наклонности. Много по-често поведението на групата значително изостава от моралното равнище на личността.

Войната предизвика както едната, така и другата реакция, но преобладаваща тенденция е освобождаване от моралните отговорности и от ония норми, които с такова старание са били създадени от цивилизацията. Успешната война и агресията водят до оправдание и продължаване на тази политика, до империалистическо господство и до идеите за господствуваща раса. Поражението ражда разочарование и жажда за реванш. В единия и в другия случай се появяват омраза и навик да се прибягва до насилие. Появява се безпощадност, грубост и отказ да се опита човек дори да разбере чуждото гледище. По такъв начин се обуславя бъдещето и се редят нови войни и конфликти с всичките им последици.

Последните двеста години насила наложените взаимоотношения между Индия и Англия са създали тази карма, предопределили са съдбата както на Индия, тъй и на Англия. Кармата продължава да определя тяхното отношение един към друг. Попаднали в нейните мрежи, ние и до днес напразно се стараем да се освободим от това наследство на миналото и да почнем всичко отново на друга основа. Изтеклите пет години във война, за нещастие, увеличиха лошото минало на кармата, направиха по-трудно помирението и установяването на нормални отношения. Тази летопис от двеста години, както всичко останало, е смесица от хубаво и лошо. Англичанинът смята, че доброто надминава злото, а според индиеца, злото толкова преобладава, че покрива с мрак целия период. Но каквото и да е съотношението между доброто и злото, ясно е, че всякакви отношения, установени със сила, пораждат омраза и дълбока взаимна неприязън, а такива чувства могат да имат само лоши последици.

Революционната промяна, както политическа, тъй и икономическа, е не само нужна в Индия, но и изглежда неизбежна. В края на 1939 г., скоро след започването на войната, и после отново през април 1942 г. изглеждаше, че е изникнала известна възможност за такава промяна чрез спогодба между Индия и Англия. Но тези перспективи и възможности пропаднаха, тъй като съществуваше страх пред всяка коренна промяна. Но промени ще настъпват. Минал ли е стадият на спогодбите? Пред лицето на общите опасности миналото губи някои свои неприятни черти и на настоящето се гледа от гледището на бъдещето. Сега миналото се е възвърнало и неговите лоши страни са се засилили. Желанието за взаимно разбиране е изчезнало, появили са се непримиримост и огорчение. Едно или друго уреждане рано или късно ще настъпи, след новите конфликти или без тях, но сега е много по-малко вероятно, че то ще е реално, искрено и че ще почива на сътрудничество. По-вероятно е, че и двете страни ще се подчинят неволно на всесилните обстоятелства и че недоброжелателството и недоверието ще останат. Никакъв опит да се намери решение, което поне по начало да предпоставя, че Индия ще остане част от Британската империя, няма ни най-малки изгледи да бъде приет или одобрен. Никакво решение, което запазва феодалните отживелици в Индия, не може да бъде трайно.

Животът в Индия се цени евтино, това значи, че той е празен, безобразен, оскъден и че са му свойствени всички ужаси, които съпътствуват бедността. В Индия цари разхлабваща атмосфера, породена от множество причини, както привнесени отвън, тъй и присъщи ней вътрешно, които в основата си обаче са последица на бедността и немотията. У нас жизненото равнище е ужасно ниско, а смъртността — висока. Промишлено развитите и богати страни гледат на слаборазвитите и бедни страни така, както богатият човек гледа на бедните и нещастните. Благодарение на изобилието от средства и възможности, богатият човек добива високи изисквания и придирчиви вкусове, и порицава сиромасите заради техните нрави и некултурност. Лишил ги от възможността да подобряват своето положение, той превръща тяхната бедност и съпътствуващото я зло в оправдание на новите лишения, на които подхвърля сиромасите.

Индия не е бедна страна. Тя е изобилно надарена с всичко, което прави една страна богата, ала нейният народ е много беден. Тя притежава забележително и разнообразно културно наследство, и нейният културен потенциал е много висок. Но й липсват много нови постижения и атрибути на културата. Това се обяснява с цяла редица причини и преди всичко с факта, че преднамерено я лишават от всичко това. При тези условия жизнената енергия на народа трябва да превъзмогва пречки, изправени на пътя му, и да допълня онова, което не му достига. Тъкмо това става сега в Индия. Напълно очевидно е, че Индия притежава ресурси, разум, умение и способности, необходими за бързо развитие. Зад себе си тя има многовековен опит на културно и духовно развитие. Тя може да върви напред както в областта на теоретичните науки, тъй и в областта на приложението на науката в практиката и да стане велика промишлена страна. Нейните научни постижения още сега са забележителни, въпреки множеството ограничения, от които тя страда, и въпреки че младежта й е лишена от възможността да работи научно. Като се имат пред вид размерите и възможностите на страната, тези постижения не са големи, но те са показател на онова, което ще стане, когато силите на нацията бъдат освободени и се създадат условия за тяхното използуване.

На това могат да попречат само два фактора: международните събития и натискът върху Индия отвън, от една страна; и липсата на обща цел вътре в страната — от друга. В края на краищата само последното ще има значение. Ако Индия бъде разкъсана на две или повече части и не може да функционира като политическо и икономическо цяло, това сериозно ще се отрази върху развитието й, ще окаже пряко отслабващо въздействие, но много по-голямо зло ще бъде вътрешният, психологическият конфликт между онези, които искат нейното обединение, и онези, които се опълчват против него. Ще се появят нови привилегировани групи, които ще се съпротивляват на измененията и прогреса, и нова зловеща карма ще почне да ни преследва в бъдеще. Една невярна стъпка влече след себе си друга. Така е било в миналото, така може да бъде и в бъдеще. И все пак от време на време ще трябва да се правят неверни стъпки, за да не ни постигне по-лоша опасност. Това е голям парадокс на политиката, и никой не може да каже с увереност наистина ли днешните неправилни действия са по-добри и по-безопасни в края на краищата, отколкото възможността от тази въображаема опасност. Единството е винаги по-добро от разединението, но натрапеното единство е фикция и опасна работа, която крие вероятност от избухване. Единството трябва да бъде единство на мислите и чувствата, съзнание за общността и единодушната съпротива срещу онези, които посягат на тази общност. Аз съм убеден, че Индия притежава такова единство, но че в някаква степен то е скрито и изместено на заден план от други сили. Тези сили могат да бъдат временни, изкуствено създадени и преходни, но сега те играят роля и никой не бива да ги пренебрегва.

Това, разбира се, е наша вина, и ние трябва да носим отговорност за грешките си. Но аз не мога да простя на английските власти, че съзнателно съдействуват за разцеплението на Индия. Всички други беди ще минат, но тая ще ни измъчва много по-дълго. Когато мисля за Индия, често си спомням за Ирландия и Китай. Тези две страни се различават от Индия и една от друга със своите минали и сегашни проблеми, и все пак между тях има много сходни неща. Не ни ли е съдено и на нас в бъдеще да изминем същия път?

Джим Фелан ни разказва в книгата си „Lail Loulney“ за влиянието на затвора върху характера на човека, и всеки, който е прекарал дълго време затворен, знае колко справедливи са думите му: „Затворът . . . играе спрямо човешкия характер роля на увеличително стъкло. Всяка и най-малка слабост изпъква, подчертава се, пробужда се, докато най-сетне вместо затворникът, надарен с различни слабости, пред нас се изправя самата слабост, облечена в дрехите на затворника.“ Същия резултат дава въздействието на чуждестранното владичество върху националния характер. Но това не е единственият резултат, защото наред с това през време на борбата се развиват и благородни качества и постепенно се натрупват сили. Но чуждестранното владичество насърчава първото и се мъчи да задуши второто. Както в затвора има надзиратели измежду самите затворници, чиято главна задача е да следят другарите си по нещастие, тъй и в угнетената страна не липсват марионетки и угодници, които се обличат в ливреята на своите господари и действуват в техен интерес. Има и други, които не тръгват съзнателно по тоя път, но все пак изпитват върху себе си влиянието на политиката и интригите на господствуващата държава.

Ако признаем принципа за разделянето на Индия или по-точно принципа, който отрича принудителното единство, ще можем спокойно и безстрастно да разгледаме неговите последици и да разберем по такъв начин, че единството е в интерес на всички. При все това съществува явна опасност, че направена тази лъжлива крачка, тя ще може да повлече след себе си много други подобни стъпки. Опитът да се разреши напълно една проблема по лъжлив път може да породи нови проблеми. Разделянето на Индия на две или повече части ще затрудни включването на главните индийски княжества в състава на Индия, защото тези княжества ще имат още една причина — която в противен случай навярно не биха имали — да останат настрана и да държат на своите авторитарни режими.[1]

---

[1] Може да се каже, че всички индийски княжества, във своя стремеж да запазят вътрешната си автономия, еднакво желаят да се създаде силна федерална Индия, в която те биха влезли с равни права. Някои от видните министри и държавници на княжествата решително се възпротивиха срещу предложението да се раздели Индия и разясниха, че ако стане такова разделяне, княжествата навярно ще предпочетат да запазят самостоятелността си и да не свързват съдбата си нито с една от частите на разделена Индия. Първият министър на Траванкур Рамасвами Айер — един от най-способните и опитни министри на княжествата (макар да се слави с деспотичните си методи и с преследването на ония, които не са му по вкуса) — е решителен защитник на вътрешната автономия на княжествата. В същото време той е енергичен и непреклонен противник на създаването на Пакистан или на какъвто и да е друг план за разделяне. В речта си, произнесена на 6 октомври 1944 г. на събранието на бомбайския клон от Индийския съвет по международните работи, той заяви: „С други думи, княжествата трябва да бъдат — и според мене ще бъдат — включени в някоя схема, според която различните политически и административни единици в Индия, запазвайки пълна автономия в местните си работи, ще сътрудничат с другите единици в образуването и дейността на централните законодателни и изпълнителни органи. Такива органи ще функционират успешно в границите и отвъд границите на Индия, като национални и координиращи, а също и представителни органи. Вътре в Индия отношенията между отделните единици ще се изграждат върху началата на равенството и не може да става дума за никакво превъзходство на едните над другите, макар да е необходимо техните права, невлизащи в компетентността на централната власт, да бъдат твърдо установени и спазвани.“ По-нататък той казва: „Аз лично смятам, че независимо от каквито и да е договорни права, право на съществуване не бива да се признава на нито на едно индийско княжество, което не участвува в създаването на централен ръководен или централен контролен орган, занимаващ се с въпросите, еднакво засягащи индийските княжества и Британска Индия, или не се подчинява лоялно на всички политически мероприятия, изработени с оглед на управлението на Индия, и на всички идеологични принципи, които могат да бъдат изработени в резултат на

Всяко разчленяване на Индия на религиозна основа, например въз основа делението на индуси и мюсюлмани, както предлага сега Мюсюлманската лига, не може да отдели привържениците на тези две главни религии в Индия един от друг, защото те са разсеяни из цялата страна. Дори ако териториите, в които всяка група е мнозинство, бъдат отделени една от друга, и тогава на всяка такава територия ще останат значителни малцинства, принадлежащи към другата група. По такъв начин вместо да разрешим проблемата на малцинството, ние ще създаден вместо една такава проблема няколко. Други религиозни групи, като напр. сикхите, ще бъдат разделени несправедливо, против волята им, и ще попаднат в две различни държави. Като даваме на едната група свобода да се отдели, ние в същото време лишаваме другите групи, макар и малцинство, от тази свобода и ги принуждаваме да се откъснат от останалата Индия, въпреки техните ясно изразени горещи желания. Казват, че по въпроса за разделянето трябва да надделее мнението на мнозинството (религиозно) във всяка област. Но тогава защо гледището на мнозинството не трябва да реши този въпрос за цяла Индия? Или защо всяка мъничка област да не решава самостоятелно въпроса за своя независим статут и да не се създадат по такъв начин огромен брой малки държави, което би довело до съвсем невероятни и фантастични резултати? Но и в такъв случай това е невъзможно да се направи що годе логично, защото религиозните групи са размесени помежду си и разпилени из цялата страна.

Такива проблеми е трудно да се разрешават с помощта на разделяно, когато става въпрос за различни националности.

свободно и равноправно обсъждане и произтичащите от него компромиси." „Макар и да знам, че моето гледище ще предизвика известни възражения, аз искам да подчертая, че нито едно индийско княжество няма право на съществуване, ако то не следва Британска Индия — или не отива пред нея — във въпросите, които имат важно значение за благосъстоянието на народа."

Рамасвами Айер подчертава също неоспоримия факт, че не бива да се пристъпва с еднаква мярка към шестстотинте и едно княжества. Той смята, че в новата конституция на Индия броят на княжествата ще трябва да се намали до петнадесет-двадесет, а останалите трябва да влязат в състава на по-големите единици — провинции или княжества.

Очевидно Рамасвами Айер не придава особено значение на този вътрешен политически прогрес на княжествата или във всеки случай го смята за второстепенно нещо. Ала неговото отсъствие, особено в по-напредничавите в други отношения княжества, ще доведе неизбежно до безкрайни конфликти между населението и властите на княжествата.

Но когато в основата се поставя религиозният признак, всяко логично решение на такъв проблем става невъзможно. Това е връщане към някакво средновековно схващане, което е неприложимо за съвременния свят.

Ако разгледаме икономическите аспекти на разделянето, ще ни стане ясно, че Индия в своята цялост е силна и икономически повече или по-малко независима единица. Всяко разделяне естествено ще отслаби и ще постави една нейна част в зависимост от друга. Ако в основата положим принципа на делението на области с предимно индуско или мюсюлманско население, тогава първите от тях ще притежават значително по-голямата част от минералните ресурси и промишлените центрове. Индуските области няма да пострадат тъй силно от това гледище. Мюсюлманските области от друга страна ще бъдат икономически изостанали и често ще чувствуват нужда от много неща и не ще могат да съществуват без значителна помощ отвън. По такъв начин изниква странно положение: ония, които сега искат разделянето, ще пострадат най-много от него. Съзнавайки отчасти този факт, те заявяват, че разделянето трябва да стане така, че те да могат да получат област, която се отличава с икономическо равновесие. Възможно ли е то при някакви обстоятелства — аз не зная, но твърде много се съмнявам в това. Във всеки случай един такъв опит означава, че към отделената територия ще трябва да се присъединят насилствено други големи територии, чието население се състои предимно от индуси и сикхи. Това би било странен начин за осъществяване на принципа за самоопределението. То ми напомня разказа за човека, който убил баща си и майка си, а после се обърнал с молба към съда да го помилва като сирак.

Възниква и друго твърде любопитно противоречие. Наред с признаването на принципа за самоопределение отхвърля се идеята за плебисцит или най-малко казва се, че този плебисцит трябва да обхване и ключително мюсюлманското население на дадена област. Така в Бенгалия и Пенджаб мюсюлманското население е 54 процента или дори по-малко. Изказва се мнение, че при гласуване в него трябва да вземат участие само тези 54 процента и те ще решат съдбата на останалите 46 или повече процента жители, които няма да имат право на глас по този въпрос. Това може да доведе до там, че 28 процента ще решат участта на останалите 72 процента.

Мъчно е да се разбере как един здравомислящ човек може да прави тия предложения и да очаква, че те ще бъдат приети.

Нито аз, нито някой друг може да знае, докато такова гласуване не стане, колко мюсюлмани в поменатите области биха гласували за разделянето. Струва ми се, че значителна част от тях, възможно дори мнозинството, би гласувало против. Много мюсюлмански организации са против такова разделяне. Всички немюсюлмани, били те индуси, сикхи, християни или парси, са против това. В същност този стремеж за разделяне е възникнал в области, където мюсюлманите са незначително малцинство, в области, които при никакви обстоятелства няма да бъдат отделени от останалата Индия. В ония провинции, където мюсюлманите са мнозинство, влиянието на тези настроения не е толкова силно. Това е естествено, защото те могат здраво да се държат на собствените си крака и нямат никакво основание да се страхуват от другите групи. Найслаби са тия настроения в Северозападната погранична провинция (95 процента мюсюлмани), населена от патани — мъжествени, уверени в себе си хора, които не страдат от комплекса на страха. По такъв начин, колкото и странно да е това, предложението на Мюсюлманската лига за разделянето на Индия намира много по-малък отглас в мюсюлманските области, които това поделяне би трябвало да засегне, отколкото в областите с мюсюлманско малцинство, които биха останали незасегнати. Всичко това не изключва факта, че значителен брой мюсюлмани емоционално са привързани към идеята за разделянето, без да се замислят за неговите последици. В същност това предложение е формулирано досега само неясно и въпреки нееднократните молби, не е направен никакъв опит да бъде то конкретизирано.

Струва ми се, че това чувство е изкуствено и не е пуснало дълбоки корени в съзнанието на мюсюлманите. Но дори и временното чувство може да бъде достатъчно силно, за да влияе върху събитията и да създава нови ситуации. При нормални условия от време на време би ставало известно урегулиране. но в особеното положение. в което се намира сега Индия, когато властта е съсредоточена в ръцете на чужденци, може да стане всичко каквото щеш. Ясно е, че всяко реално урегулиране трябва да бъде основано върху добрата воля на участвуващите в него страни и върху желанието на всички да сътрудничат в името на общата цел. За постигането на това заслужава да се съгласим на всякаква разумна жертва. Всяка група не само трябва да бъде теоретически и практически свободна и да има равни възможности за развитие, но трябва и да чувствува тази свобода и равноправие. Ако оставим настрана всички страсти и неконтролирани от разума емоции, не ще е мъчно да намерим такава форма на свобода, която да осигурява най-широка автономия на провинциите и княжествата при едновременно запазване на здрави връзки с центъра. В границите на по-големите провинции и княжества могат дори да съществуват, както в Съветска Русия, автономни единици. Допълнително към това могат да се включат в конституцията всички мислими видове на защита и гарантиране правата на малцинството.

Всичко това може да се направи, и все пак аз не зная, как ще се очертае бъдещето под влиянието на различните неподдаващи се на определение фактори и сили, главната от които е политиката на Англия. Може да се случи тъй, че на Индия да бъде натрапено някакво разделяне, което да предвижда запазването на нездрави връзки между разделените части. Убеден съм, че дори и ако това стане, дълбокото вътрешно чувство за единство и световните събития — ще сближат понататък разделените части и ще ги доведат до действително единство.

Това единство е географско, историческо и културно, но най-мощният фактор, който действува в негова полза, е развитието на световните събития. Мнозина от нас поддържат, че Индия представлява по същина една единна нация. Джина изтъкна теорията за двете нации, а неотдавна разшири тази теория и с политическа фразеология, като охарактеризира някои религиозни групи като субнации, макар и да не е ясно какво разбира под това. Той отъждествява нацията с религията. В наше време такъв подход не може да се признае за обичаен. Но въпросът, правилно ли е да се разглежда Индия като една нация, като две или повече, собствено няма значение, защото съвременното схващане за националността почти не е свързано с държавна принадлежност. Националната държава представлява днес твърде малка единица, а малките държави не могат да водят сега независимо съществуване. Съмнително е дали и много по-големи държави могат да се ползуват от някаква реална независимост. По такъв начин националната държава отстъпва място на многонационалната държава или на големите федерации. Типичен пример за това е Съветският съюз. Съединените американски щати, макар и свързани с яки национални връзки, са в същност многонационална държава. Зад похода на Хитлер в Европа се крие нещо по-голямо от грабителските стремежи на нацистите. Нови сили тласкат към ликвидиране на системата на малките държави в Европа. Хитлеровите армии сега бързо се оттеглят назад или биват унищожавани, но концепцията за големите федерации остава.

Х. Уелс възвестява на света с цялата пламенност на древен пророк, че човечеството е стигнало края на цяла една епоха — епохата на раздробеност в областта на самоуправлението, на политическа раздробеност на отделни суверенни държави и на икономическа — на неограничени от нищо концерни и тръстове, които водят помежду си конкурентна борба за печалби. Той казва, че болест на света е системата на националистическия индивидуализъм и некоординираната капиталистическа дейност. Ние ще трябва да се простим с националните държави и да намерим такава форма на колективизъм, която не принизява и не поробва. Съвременниците не слушат пророците, а понякога дори ги замерват с камъни. Затова предупрежденията на Х. Уелс и на много други остават глас вопиещ в пустиня, доколкото работата се отнася до тия, които имат властта. При все това те сочат неизбежните тенденции. Развитието на тези тенденции може да се ускори или забави или пък — ако властниците проявяват слепота — те ще приемат определена форма само след нова и по-сериозна катастрофа.

Ние в Индия, както това се наблюдава и в други страни, се намираме изцяло в плен на лозунги и фразеология, заимствувани от миналото, а също и на остарели възгледи, чиято главна задача е да попречат на обективното мислене и на безстрастното разглеждане на съществуващото положение. Съществува също тенденция към абстракции и мъгляви идеали, които будят емоционален отзвук и много пъти са по своему добри, но пораждат също тъй неяснота в мисълта и ни откъсват от реалната действителност. През последните години твърде много се писа и говори за бъдещето на Индия и особено за нейното разделяне или единство. И при все това — колкото и да е чудно — ония, които предлагат образуване на Пакистан и разделяне, настойчиво се отказват да уточнят какво тъкмо имат пред вид и да претеглят последиците от това разделяне. Те се ръководят само от чувства — както и мнозина от онези, които им възразяват — само от въображение и неясни желания, зад които се крият въображаеми интереси. Естествено, че между тези два емоционални подстъпа, които се опират на въображението, няма допирни точки. По такъв начин Пакистан и Акханд Хиндустан (единна Индия) биват противопоставяни един на друг. Съвсем ясно е, че чувствата и съзнателните или подсъзнателни стремежи на отделните групи имат значение и трябва да се вземат под внимание. Но не по-малко ясно е, че фактите и реалната действителност не изчезват единствено защото ги пренебрегваме или загръщаме с булото на чувствата. Свойствено е за тях да възникват в най-неприятни моменти и то неочаквано. Всякакви решения, приети на първо време въз основа на чувствата, или под тяхното силно влияние, ще бъдат най-вероятно погрешни и ще доведат до опасни последици.

Напълно очевидно е, че каквото и бъдеще да бъде приготвено на Индия, дори ако стане действително разделяне, различните части на Индия ще трябва да си сътрудничат по хиляди разни начини. Дори независимите нации са принудени да си сътрудничат — толкова повече ще бъдат принудени да правят това индийските провинции или тия части, които възникнат в резултат на разделянето, защото те са тясно свързани помежду си и трябва да се крепят взаимно, защото в противен случай ще отслабнат, ще се разпаднат и ще изгубят свободата си. По такъв начин на първо място изниква следният практически въпрос: кои са ония главни връзки, които трябва преди всичко да свързват и да спояват помежду им различните части на Индия, за да може тя да върви по пътя на прогреса и да остане свободна, и които са необходими също за автономията и културния развой на тези части. Очевидно и извънредно важно съображение е отбраната, а зад тази отбрана стоят отраслите на промишлеността, които я подхранват, транспортът и комуникациите и, най-малко, известно икономическо планиране. Същото трябва да се каже за митническите такси, валутата и стокообмена. Свобода на вътрешната търговия трябва да има в цялата територия на Индия, защото всякакви вътрешни тарифни прегради биха имали гибелни последици за растежа ѝ. Освен това съществуват много други въпроси, които неизбежно би трябвало да се решават заедно и по централен път, в интерес както на Индия, взета като цяло, тъй и на нейните отделни части. Това не можем да избегнем, независимо дали сме привърженици на образуването на Пакистан или не, стига само да не оставим някоя преходна страст да ни заслепи. Колосалното развитие на самолетните съобщения в наши дни налага тяхното интернационализиране или установяване на някаква форма на международен контрол над тях. Съмнително е дали заинтересованите страни ще имат достатъчно здрав разум да признаят това, но съвсем ясно е, че в Индия развитието на авиацията може да става само на общоиндийска основа. За разделена Индия е немислимо да добие успех в това отношение всяка нейна част по отделно. Това се отнася и до много други видове дейност, които са с тенденция да надхвърлят дори общонационалните граници. Индия, взета като цяло, е достатъчно голяма, за да им осигури потребния простор за развитие, но това е невъзможно при една разделена Индия.

По такъв начин ние стигаме до неизбежния извод, че независимо дали ще бъде създаден Пакистан или не, редица важни основни държавни функции трябва да се осъществяват на общоиндийска основа, ако Индия иска да съществува като свободна държава и да върви по пътя на прогреса. В противен случай Индия я очаква застой, загниване и разпадане, което ще доведе до загуба на политическата и икономическата свобода както на Индия като цяло, тъй и на различните отделени от нея части. Според изявлението на едно твърде авторитетно лице, „неумолимата логика на епохата принуждава страната да избира между два радикално противоположни пътища: съюз плюс независимост или разединение плюс зависимост“. Каква форма ще вземе този съюз и ще се нарича ли той съюз или някак другояче — не е чак толкова важно, макар наименованията да имат своето значение и психологическа стойност. Важното е, че редица различни видове дейност могат да се осъществяват с успех само на общоиндийска основа. Навярно много от тези видове дейност ще бъдат поставени скоро под контрола на международни органи. Светът става тесен, и неговите проблеми се преплитат. Сега са нужни по-малко от три дни, за да достигнеш, ако летиш направо, кое да е място на земята, а утре, с развитието на въздухоплаването в стратосферата, за това ще е нужно може би още по-малко време. Индия трябва да стане голям световен център на самолетни съобщения. Индия ще се свърже също чрез железопътни линии със Западна Азия и Европа от една страна, и с Бирма и Китай — от друга. Недалеч от Индия, на север отвъд Хималаите, в Съветска Азия, лежи една от най-високо развитите промишлени области, която притежава огромен потенциал. Това обстоятелство ще окаже влияние върху Индия и ще извика у нея съответна реакция в много отношения.

Затова към проблемата: единство или образуване на Пакистан — трябва да пристъпваме не абстрактно и не ръководени от чувства, а практически, без да изпущаме из очи съвременния свят. Тоя подстъп ще ни доведе до очевидния извод, че спрямо редица важни функции и въпроси за Индия, взета като цяло, е необходим някакъв циментиращ елемент. В останалото на влизащите в нея единици може и трябва да се осигури пълна свобода и промеждутъчна сфера, в която те ще функционират както съвместно, тъй и разделено. Могат да съществуват разногласия относно това — къде свършва едната и къде започва другата сфера, но такива разногласия, ако се разглеждат на практическа основа, обикновено доста лесно се уреждат.

Но в основата на всичко това трябва да лежи непременно духът на доброволно сътрудничество, отсъствие на принуда, чувство за свобода у всяка единица и личност. Старите привилегировани групи ще трябва да си отидат Не по-малко важно е да се избягва появяването на нови привилегировани групи. Някои предложения, които се основават на метафизическо схващане за групите и забравят за личностите, от които се състоят тези групи, правят една личност политически равна на две или дори на три групи, което именно води до създаване на нови привилегировани групи. Всеки подобен строй може да породи само сериозно недоволство и неустойчивост.

Често искат да се даде на всяка добре организирана област правото да се отдели от Индийската федерация или съюз и като пример сочат СССР. Този довод е неубедителен, тъй като условията там са съвсем други и това право няма голямо практическо значение. В оная емоционална атмосфера, която цари днес в Индия, навярно е желателно да се съгласим с това занапред, за да се създаде толкова необходимото чувство на свобода от принуда. Конгресът в действителност се е съгласил на това. Но преди да осъществим това право, трябва да вземем под внимание предварително всички споменати общи проблеми. Освен това възможността за разделяне и разцепление в началото крие сериозна опасност, защото такъв опит може да убие в самия зародиш свободата и да осуети създаването на свободна национална държава. Така ще възникнат неразрешими проблеми и ще объркат всички реални въпроси. Ще се появи тенденция към разпадане, и всевъзможните групи, които дотогава са били съгласни за съвместно и обединено съществуване ще почнат да искат за себе си самостоятелни държави или особени привилегии, което ще бъде посегателство върху правата на другите. Значително по-трудно ще бъде да се разреши проблемата на индийските княжества, а съществуването на система от отделни княжества в сегашния им вид ще бъде продължено до нов срок. Много по-трудно ще е да се разрешат социалните и икономическите проблеми. Мъчно е да си представим, че от такъв хаос може да възникне някаква свободна държава, а и ако възникне нещо, то ще бъде жалка карикатура, пълна с противоречия и неразрешими проблеми.

Преди да осъществим такова право за отделяне, трябва да съществува по надлежния начин организирана дееспособна свободна Индия. Когато външните влияния бъдат отстранени и пред страната изникнат реални проблеми, тогава ще стане възможно да се разглеждат подобни въпроси обективно и в духа на относителна незаинтересованост, напълно откъснати от емоционалния подход на нашите дни, без което можем да стигнем само до злополучни последици, за които навярно покъсно ще трябва да съжаляваме. Затова е може би целесъобразно да се установи определен период, да речем десет години след образуването на свободна Индийска държава, подир изтичането на който правото на отделяне може да бъде осъществено с помощта на подходяща конституционна процедура, и в съгласие с ясно изразената воля на жителите от дадената област.

Мнозина от нас се възмущават от условията, съществуващи сега в Индия, и страстно желаят да намерят някакъв изход. Някои са готови дори да се заловят за всяка сламчица, която плува в желаната за тях посока, с неясната надежда, че тя ще може да осигури някакво временно облекчение, някакво отдъхване при системата, която отдавна вече се смята за тясна и задушаваща. Това е напълно естествено. При все това този малко истеричен и авантюристичен подстъп към жизнено важните проблеми, засягащи благополучието на стотици милиони и бъдещия мир в целия свят, таи известна опасност. Ние в Индия живеем постоянно пред прага на катастрофа, и катастрофата наистина понякога ни постига; за това свидетелствуват събитията, очевидци на които бяхме миналата година в Бенгалия и в други области на Индия. Гладът в Бенгалия и всичко, което последва след него, не бяха трагични изключения, породени от необикновени и неочаквани причини, които не можеше да се контролират или предвидят. Това бяха ярки и страшни картини на Индия, такава, каквато тя е, страдаща в продължение на много поколения от скрита вътрешна болест, която разяжда нейните жизнено важни органи. Тази болест ще взема все по-опасни и гибелни форми, ако ние заедно не положим всички усилия, за да прогоним болестта и излекуваме болния. Съществуването на разделена Индия, в която всяка част ще мисли само за себе си, без да се грижи за другите и без да сътрудничи с тях, ще доведе до изостряне на болестта и ще ни хвърли в бездната на безнадеждната и.

безпросветна немотия. Всички срокове са вече минали, и ние трябва да наваксаме изпуснатото време. Мигар ние няма да извлечем поука дори и от глада в Бенгалия? И досега има много хора, които мислят само за политически проценти, за влияние, за равновесие, за контрол, за запазване на привилегированите групи, как да създадат нови привилегировани групи, как да попречат на другите да вървят напред, само защото самите те не искат и не са способни да направят това, как да задоволят своите материални интереси, как да избягнат големите социални и икономически промени, как да запазят с незначителни промени положението на нещата, което съществува в Индия днес. Това е върхът на безумието.

Текущите проблеми ни се струват големи и поглъщат цялото ни внимание. Все пак в една по-далечна перспектива те навярно няма да имат голямо значение и зад външните събития може би ще действуват по-значителни сили. Затова ако забравим временно за текущите проблеми и погледнем напред, Индия ще се възправи пред нашия поглед като силна единна държава, федерация от свободни териториални единици, тясно свързана със съседите си и играеща важна роля в световните работи. Индия спада към ония твърде малко на брой страни, които притежават ресурси и способност здраво да застанат на собствените си крака. Сега навярно единствените страни от този род са Американските съединени щати и Съветският съюз. Великобритания можем да отнесем към тия страни, само ако към нейните собствени ресурси притурим ресурсите на нейната империя, но и тогава широко разпръснатата и неспокойна империя ще бъде източник на слабост. Китай и Индия са потенциално способни да се присъединят към тази група. Всяка от двете страни представлява компактно и еднородно цяло и двете имат достатъчно природни богатства, човешки резерви, умение и способности. Собствено потенциалните промишлени ресурси на Индия са навярно дори по-разнообразни и по-богати, отколкото ресурсите на Китай, също както стоките, които тя може да извозва срещу необходимия ѝ внос. С изключение на тези четири страни, нито една страна, взета поотделно, не се намира в такова положение, нито фактически, нито потенциално. Възможно е, разбира се, в Европа или някъде другаде да изникнат големи федерации или групи от нации, които да образуват грамадни многонационални държави.

Тихият океан навярно ще заеме занапред мястото на Атлантическия океан като нервен център на целия свят. Макар и да не е непосредствено тихоокеанска държава, Индия ще оказва неизбежно там значително влияние. Освен това Индия ще се превърне в център на икономическа и политическа дейност в областта на Индийския океан, Югоизточна Азия и територията, която се простира до Средния изток. Нейното положение ще й придаде икономическо и стратегическо значение в оная част от света, на която предстои в бъдеще бързо развитие. При съществуването на регионална групировка от държави, граничещи от двете страни на Индия с Индийския океан — Иран, Ирак, Афганистан, Индия, Цейлон, Бирма, Малая, Сиам, Ява и т. н. — съвременните проблеми на малцинствата ще изчезнат или във всеки случай ще се разглеждат в напълно друга светлина.

Г. Д. Х. Коул смята, че Индия сама по себе си е наднационална област и предполага, че в края на краищата на нея е съдено да стане център на могъща наднационална държава, която ще обхваща целия Среден изток и ще лежи между китайско-японската съветска република, новата държава, в която ще влязат Египет, Арабия и Турция, и Съветския съюз на север. Всичко това е чисто предположение, и никой не може да каже ще стане ли някога. Аз от своя страна не съм привърженик на разделянето на света на няколко огромни наднационални територии, ако те не са свързани с някакви здрави международни връзки. Но ако хората бъдат толкова безумни, че да се откажат от международното единство и някаква международна организация, тогава навярно ще трябва да очакваме изникването на тези наднационални огромни области, от които всяка ще функционира като една огромна държава, където ще се запази автономия по места. Малките национални държави са обречени на изчезване. Те могат да оцелеят като територии, които се ползуват от културна автономия, но не като независими политически единици.

Каквото и да се случи, за света ще бъде добре, ако Индия успее да прояви своето влияние. Защото това влияние ще бъде винаги в интересите на мира и сътрудничеството, против агресията.

РЕАЛИЗЪМ И ГЕОПОЛИТИКА. ЗАВОЮВАНЕ НА СВЕТА ИЛИ СВЕТОВНО СЪДРУЖИЕ. САЩ И СССР

Войната в Европа навлезе в своя последен стадий, и мощта на нацистите се руши под натиска на армиите, които настъпват от Изток и Запад. Париж, този прекрасен, възхитителен град, толкова тясно свързан с борбата за свобода, е отново свободен. Изникват проблемите на мира, по-трудни, отколкото проблемите на войната. Те смущават умовете на хората, а зад тях лежи тревожната сянка на голямата разруха, свидетел на която бяха годините, последвали Първата световна война. „Никога вече" — казват ни днес. Но така казваха и през 1918 година!

Преди петнадесет години, в 1929 г., Уинстън Чърчил заяви: „От тази епопея ние можем да извлечем опит и знания, необходими за бъдещето. Несъразмерността на раздорите между държавите и страданията, които носи борбата, предизвикана от тези раздори; жалката, оскъдна награда за колосалните усилия на бойното поле; мимолетният военен триумф; дългото и бавно възстановяване; страшният риск, срещу който сме вървели с такава смелост; гибелта, от която сме били буквално на косъм и която сме избягнали по прищевка на съдбата и по волята на случая — всичко това трябва да направи предотвратяването на нова голяма война, главна грижа на човечеството."

На друг не, но на Чърчил трябва да е добре известно това, защото той игра ръководна роля във войната и мира, възглавяваше с изключително мъжество страната си в годините на скръб и опасност, а в дните на победа хранеше честолюбиви замисли в неин интерес. След Първата световна война английските армии окупираха цяла Западна Азия от границите на Индия, включително Иран, Ирак, Палестина и Сирия, чак до Цариград. В това време на Чърчил се привиждаше нова английска средноизточна империя, но съдбата реши иначе. Какви мечти храни той сега за бъдещето? „Войната е странен алхимик — писа един мъжествен и бележит мой колега, който се намира сега в затвора. — В нейните тайни килии узряват и се кристализират такива сили, които ще провалят плановете и на победителите, и на победените. Никаква мирна конференция в края на миналата война не е взимала решения, че четири могъщи империи в Европа и Азия — руската, германската, австрийската и отоманската — ще трябва да се разсипят в прах. Също тъй руската, германската и турската революции не бяха заповядани от Лойд Джордж, Клемансо или Уилсън."

Какво ще кажат ръководителите на победоносните държави, когато се съберат, след като усилията им във войната се увенчаят с успех? Как им се рисува бъдещето и колко са съгласни или несъгласни те помежду си? Какви реакции още могат да се очакват, когато страстите на войната се уталожат и хората се опитат да се върнат към полузабравения и мирен начин на живеене? Какво може да се каже за нелегалните съпротивителни движения в Европа и за освободените от тях нови сили? Какво ще кажат и ще направят милионите закалени от войната войници, които ще се върнат в къщи, обогатени с ум и опит? Доколкото ще съумеят те да се пригодят към живота, който не е преставал да се мени в тяхно отсъствие? Какво ще стане с опустошената и измъчена Европа и какво с Азия и Африка? Какво ще стане — да си послужим с думите на Уендел Уилки — „с неудържимия порив за свобода на стотици милиони жители в Азия“? Какво може да се каже за всичко това и за много друго още? А главно — за странните и толкова чести игри на съдбата, която катурва ревностно разработените планове на нашите вождове?

Колкото повече напредваше войната и намаляваше опасността от евентуална победа на фашистките държави, толкова по-неотстъпчиви и консервативни ставаха постепенно ръководителите на Обединените нации. „Четирите свободи“ и Атлантическата харта, въпреки тяхната мъглявост и ограничен обсег на действие, отстъпиха на заден план, и бъдещето все повече се схваща като запазване на миналото. Борбата взе чисто военна форма — физическа сила против сила; тя престана да бъде настъпление срещу светогледа на фашистите и нацистите. Генерал Франко и дребните действителни или потенциални авторитарни управници в Европа бяха насърчени. Чърчил както и преди прославя идеята за империята. Бернард Шоу заяви неотдавна, че „в света няма друга държава, която да е тъй проникната от идеята за своето господство, както Британската империя. Дори думата „империя“ засяда на гърлото на Чърчил, колчем се опита той да я изговори“.[1]

---

[1] Ясно е, че английските управляващи класи не смятат да свърщат с ерата на империализма; най-многото, което си позволяват да мислят, е да модернизират своята система на колониално господство. За тях притежаването на колонии е „необходимо условие за величие и богатство“. Лондонският вестник „Икономист“, който представлява влиятелните кръгове на общественото мнение в Англия, пише на 16 септември 1944 г.: „Предубеждението на американците против „империализма“ — английски, френски или холандски — е накарало много съставители на следвоенни планове да предположат, че в Югоизточна Азия няма да бъде възстановена предишната суверенна власт и че мястото на старата власт, осъществявана от западните държави, ще се заеме от някаква форма на международен контрол или че властта ще бъде предадена на тамошните народи. Тъй като такова гледище съществува и дори намира поддръжка от страна на най-ши-

В Англия, Америка и други страни не малко хора искат бъдещето да не прилича на миналото и се опасяват, че в противен случай след сегашната война ще последват нови войни и катастрофи от още по-грандиозен мащаб. Но тези съображения, види се, малко влияят на онези, в чиито ръце се намира могъществото и властта, или пък те сами се намират във властта на сили, които не се поддават на контрол. В Англия, Америка и Русия ние се връщаме към старата политика на великите държави в гигантски мащаб. Това се смята за реализъм и реална политика. Професор Н. Дж. Спикмън — американски авторитет по въпросите на геополитиката — писа в една излязла неотдавна книга: „Идеалите на справедливостта, честността и търпимостта могат да занимават един държавник, който ръководи външната политика, само дотолкова, доколкото те спомагат или пречат за постигането на целта, която е силата. Те могат да бъдат използувани като средство за морално оправдаване на стремежа към сила, но трябва да бъдат отхвърлени в същия миг, когато приложението им повлече след себе си слабост. До силата се домогват не заради постигане на морални ценности; напротив, моралните ценности се използуват, за да се улесни постигането на силата.“[1]

Може би това да не е типично за мислите на американците, но несъмнено представя какви са мислите на американските влиятелни кръгове. Пророчеството на Уолтър Липман за трите или четирите орбити, които ще обхванат цялото земно кълбо — на Атлантическото съдружие, на руското, на китайското и после на индуско-мюсюлманското в Югоизточна Азия — с продължение на същите идеи за политиката на сила в по-широк мащаб, и трудно е да се разбере как си представя той един всеобщ мир или сътрудничество на тази основа. Америка представлява любопитна смесица от онова, което се

роко разпространени американски списания и вестници, настанало е време откровено и изцяло да се разяснят намеренията на англичаните, французите и холандците. Тъй като никой от тях не възнамерява да се откаже от своите колониални империи, а напротив всички те смятат, че връщането на Малая на англичаните, на Индонезия на холандците и на френски Индо-Китай на французите е необходима част от унищожаването на японската сфера, това обстоятелство, ако тези три държави допуснат в умовете на техните американски съюзници да останат някакви съмнения по този въпрос, може да доведе до най-неприятни недоразумения и дори до обвинения във вероломство.“

[1] «America's Strategy in World Politics»

смята за трезвен реализъм, и от мъгляв идеализъм и хуманизъм. Коя от тези тенденции ще стане господствуваща в бъдеще и какво ще се случи, ако те се слеят? Каквото и да мислят народните маси, външната политика си остава запазен периметър на онези, които я осъществяват, а те са обикновено склонни да се придържат о старите традиции и да се боят от всякакви нововъведения, които могат да подложат страните им на нов риск. Реализмът, разбира се, е необходим, защото нито една страна не може да основе своята външна или вътрешна политика само върху доброжелателството или върху полета на въображението. Но трябва да се признае за твърде чудноват един такъв реализъм, който се залавя за празната шушулка на миналото и не забелязва или се отказва да разбере суровите факти на настоящето, които се отнасят не само до политиката, икономиката, но също тъй до чувствата и стремежите на огромен брой хора. Такъв реализъм е по-фантастичен и по-откъснат от днешните и утрешни проблеми, отколкото някакъв си тъй наречен идеализъм на много хора.

За реалиста геополитиката стана сега спасителна котва, и предполага се, че неговите приказки за „ядрото“ и за „периферните земи“ хвърлят светлина върху тайната на развоя и упадъка на нациите. Изникнала в Англия (или може би в Шотландия) тя стана пътеводна звезда за нацистите, подхранваща техните упования и честолюбиви замисли за световно господство и ги доведе до катастрофа. Понякога полуистината е по-опасна от лъжата. Истината, чието време е минало, лишава човека от способността да вижда днешната действителност. В своята геополитическа теория, развита по-късно в Германия, Х. Дж. Макиндер изхождаше от растежа на цивилизацията на граничещите с океана покрайнини на материците (на Азия и на Европа), които е трябвало да се защищават от натиска, упражняван върху тях от сухопътните нашественици от „ядрото“, чийто център се смяташе евразийският масив. Контролът над това ядро даваше господство над целия свят. Но сега цивилизацията обхваща не само крайбрежието на океана, тя става универсална по своите размери и съдържание. Растежът на Америка също не се съгласува с теорията за евразийското ядро, господствуващо над целия свят. А авиацията внесе нов фактор, който измени съотношението между морското и сухопътното могъщество.

Германия, която хранеше блянове за световно господство, бе обзета от страх, че ще бъде обкръжена. Съветска Русия се опасяваше от обединението на враговете си. Националната политика на Англия дълго време се основаваше върху равновесието на силите в Европа и съпротивата срещу господството на каквато и да е било държава в тази област. Винаги е съществувал страх пред другите, и този страх е пораждал агресия и сложни интриги. След сегашната война ще възникне съвсем нова ситуация: в света ще господствуват две държави — САЩ и СССР, а останалите, ако не образуват някакъв блок, ще изостанат значително от тях. А сега — както казва професор Спикмън в завещанието си — дори Съединените щати са заплашени от обкръжаване, и те трябва да влязат в съюз с някоя „периферна“ нация и във всеки случай не трябва да пречат на „ядрото“ (под което днес се подразбира СССР) да се обедини с периферните страни.

Всичко това изглежда твърде умно и реалистично и при все това то е извънредно глупаво, защото е основано върху старата политика на експанзия и върху имперските стремежи и равновесието на сили, политика, която неизбежно води до конфликт и война. Тъй като земята е кръгла, всяка страна е обкръжена от други страни. За да се избегне такова обкръжение с методите на политиката на силата, потребни са съюзи и противосъюзи, експанзии и завоевания. Но колкото и огромна сфера на влияние да има една страна, винаги ще остава опасността да бъде обкръжена от онези, които са останали извън нейната сфера и които от своя страна се страхуват от прекомерния растеж на тази съперническа държава. Единственият начин да се избавим от тази опасност е да завоюваме света или да отстраним всеки възможен съперник. Ние виждаме днес пропадането на новия опит да се установи световно господство. Ще бъде ли усвоен този урок или ще се намерят други, тласкани от честолюбие, от расова гордост или от сила, които ще си опитат щастието по този съдбоносен път?

Очевидно друг избор, освен световно завоевание и световно съдружие, не може да има. Никакъв среден път няма. Старите групировки и стремежът към политиката на сила имат сега малко смисъл и не отговарят на обкръжаващата ни обстановка, и все пак те съществуват. Интересите и дейността на държавите излизат извън техните граници и носят световен характер. Нито една нация не може да се изолира или да остане равнодушна към политическата и икономическата участ на другите нации. Отсъствието на сътрудничество без друго ще предизвика търкания с всичките им неизбежни резултати. Сътрудничеството е възможно само върху началата на равенството и взаимното благо, върху повдигането на изостаналите страни и народи до общото равнище на благосъстояние и културно развитие, върху премахването на расизма и потисничеството. Нито една страна и нито един народ няма да търпят господство или експлоатация от страна на други страни, макар това да се прикрива с някакво друго, по-приятно название. Няма да останат те безразлични и към собствената си немотия и бедност, докато другите области на света благоденствуват. Това е било възможно само когато хората не са знаели какво става в останалия свят.

Всичко това изглежда очевидно, и все пак дълга редица от минали събития ни показва, че разумът на човека не догонва хода на събитията и само бавно се изравнява с тях. Обикновен егоизъм трябва да тласка всяка нация към това поширoко сътрудничество, за да избегне катастрофи в бъдещето и да построи собствен свободен живот въз основа свободата на другите. Но егоизмът на „реалиста“ е твърде ограничен от митовете и догмите на миналото. Той смята идеите и социалните форми, годни за една епоха, за непоклатими и неизменни свойства на човешката природа и човешкото общество, като забравя, че нищо не е подложено така на промени, както човешката природа и човешкото общество. Религиозните форми и понятия взимат неизменна форма, социалните институции окаменяват, войната се разглежда като биологична необходимост, колониалните владения и експанзията — като прерогативи на динамичния и напредничав народ, духът на печалби — като централен факт, който определя отношенията между хората, а етноцентризмът, вярата в расовото превъзходство, става символ на вярата и ако дори не се провъзгласява, приема се като нещо разбиращо се от само себе си. Някои от тези идеи са били общи за цивилизацията на Изток и на Запад. Много от тях образуват основата на съвременната западна цивилизация, върху почвата на която са поникнали фашизмът и нацизмът. Етически между тях и фашистката идеология няма голяма разлика, макар последната да е отишла много по-далече в своето презрение към човешкия живот и към всичко, което означава хуманизъм. В същност хуманизмът, който в течение на толкова продължително време е влиял върху светогледа на Европа, сега там е умираща традиция. Семената на фашизма са лежали в политическия и икономическия строй на Запада. Ако с тази идеология на миналото не бъде скъсано, успехът във войната няма да донесе големи промени. Старите митове и измислици живеят както по-рано, и преследвани както в древността от фуриите, ние отново изминаваме същия цикъл.

Два важни факта, които изпъкнаха във връзка с тази война, са нарасналата мощ и нарасналото фактическо и потенциално богатство на САЩ и СССР. Съветският съюз в сегашния момент навярно е по-беден, отколкото преди войната, поради причинените му колосални разрушения, но потенциалът му е огромен, и той бързо ще възстанови загубите и ще тръгне напред. На евразийския континент никой не може да се сравнява с него по своята физическа и икономическа мощ. Той вече проявява експанзионистични тенденции и разширява територията си, като взема за основа повече или по-малко границите на царската империя. Колко далеч ще отиде този процес е мъчно да се каже. Неговата социалистическа икономика не води непременно до експанзия, защото тя може да се самоосигури. Но другите сили и старите подозрения продължават да действуват, и ние забелязваме отново страх пред тъй нареченото обкръжение. Във всеки случай СССР ще бъде много години зает с възстановяването на причинените от войната опустошения. Ала тенденцията към разширяване — ако не в териториално, то в други отношения — е очевидна. Нито една страна в света не се отличава сега с такава политическа стабилност и икономическа уравновесеност като Съветския съюз, макар някои събития там през последните години да потресоха много негови стари почитатели. Положението на сегашните ръководители на Съветския съюз е неуязвимо, и всичко зависи от техния поглед върху бъдещето.

Американските съединени щати поразиха света със своята огромна производствена мощ и със своите организаторски способности. По такъв начин те не само играха ръководна роля във войната, но и ускориха процеса, присъщ вътрешно на американската икономика, и създадоха проблема, за чието разрешение ще трябва да напрегнат до край умствените си способности и енергията си. В същност не е лесно да се предвиди как ще го разрешат те в рамките на съществуващия икономически строй без сериозни вътрешни и външни търкания. Казват, че Америка се е отказала от изолационизма. Това е неизбежно, защото сега тя по необходимост зависи значително от своя износ в чужбина. Онова, което беше страничен фактор в нейната предвоенна икономика, който можеше почти да се игнорира, сега стана преобладаващо съображение. Къде ще се насочи целият този износ, така че да не предизвика търкания и конфликти, когато военното производство отстъпи място на мирното производство? И как ще бъдат използвани милионите връщащи се в родината военнослужащи? Всяка воюваща страна ще се сблъсква с този проблем, но никъде той няма да вземе такива размери, както в САЩ. Огромните технически промени ще доведат до много сериозно свръхпроизводство или до масова безработица, или вероятно до едното и до другото. Безработицата в какъвто и да е широк мащаб ще предизвика остро недоволство, а освен това тя се изключва от политиката, провъзгласена от правителството на Съединените щати. На въпроса за даване работа на връщащите се войници и за предотвратяване на безработицата се отделя вече много внимание. Какъвто и да бъде вътрешният аспект на този проблем — а той ще бъде достатъчно сериозен, ако не станат основни промени — международният му аспект е не по-малко важен.

Колкото и да е странно, в наше време характерът на икономиката на масовото производство е такъв, че Съединените щати — най-богатата и могъща страна в света — стават зависими от други страни, които поглъщат тяхната излишна продукция. В продължение на няколко години след войната в Европа, Китай и Индия ще има голямо търсене на машини и промишлени стоки. Това силно ще помогне на Америка да пласира своите излишъци. Но всяка страна бързо ще развие производствените си мощности за задоволяване на собствените си нужди, и износът ще се ограничи главно в специални стоки, които не се произвеждат от други страни. Потреблението също тъй ще бъде ограничено от покупателната способност на масите, а за да се повдигне, ще е необходимо да се извършат сериозни промени в икономиката. Възможно е при съществено повишаване на жизненото равнище в целия свят световната търговия и стокообменът да процъфтяват и да се увеличават. Но това повишение само́ изисква премахването на политическите и икономическите окови, които свързват производството и разпределението в колониалните и изостанали страни. Това неизбежно води до големи промени, които ще предизвикат голяма дезорганизация и преход към нови системи.

Икономиката на Англия се основаваше в миналото върху широка износна търговия, върху капиталовложения в чужбина, върху финансовото ръководство на лондонското Сити и върху обширното морско корабоплаване. Преди войната Англия внасяше почти 50 процента от необходимото ѝ продоволствие. Навярно сега, благодарение на енергичните мерки за увеличаване на производството за продоволствия в метрополията, тази зависимост от вноса е по-малка. Този внос на продукти и суровини трябваше да се заплаща с износ на промишлени стоки, с капиталовложения, с доходи от корабоплаването, с финансови услуги и с тъй наречения „невидим“ износ. По такъв начин външната търговия и особено големият размер на износа бяха съществена и жизнено важна черта на английската икономика. Тази икономика се поддържаше чрез осъществяване на монополен контрол в колониалните области и на специални мероприятия вътре в империята, насочени за поддържане на известно равновесие. Този монополен контрол и тези мероприятия бяха твърде неизгодни за колониите и за зависимите територии, и те едва ли ще могат да се запазят в старата си форма. Капиталовложенията на Англия в чужбина изчезнаха и отстъпиха място на колосални дългове; и ръководната финансова роля на Лондон е също изгубена. Това означава, че в годините след войната Англия ще зависи още повече от своя износ и корабоплаване. Ала възможностите за увеличаване на износа или дори за поддържането му на предишното равнище са строго ограничени.

Вносът на Великобритания (като се спадне реекспорта) през предвоенните 1936—1938 година беше средно 866 милиона фунта стерлинги. Той се заплащаше по следния начин:

Износ	478	милиона фунта стерлинги
Доходи от капиталовложенията в чужбина . .	203	„ „ „
Корабоплаване . .	105	„ „ „
Финансови услуги .	40	„ „ „
Дефицит . .	40	„ „ „
	866	милиона фунта стерлинги

Вместо съществения доход от капиталовложенията в чужбина, Англия занапред я очаква тежкото бреме на външни дългове, предизвикани от получавани на кредит стоки и услуги (без да се смята американският ленд-лиз) от Индия, Египет, Аржентина и други страни. Лорд Кейнс е изчислил, че в края на войната замразените стерлингови кредити ще достигнат 3 милирда фунта стерлинги. По тези дългове ще се изплащат годишно 150 милиона фунта стерлинги лихва по 5%. По такъв начин, ако изхождаме от средното равнище преди войната, Англия навярно ще има всяка година дефицит, който значително ще превишава 300 милиона фунта стерлинги. А ако той не бъде покрит с добавъчните доходи от износ и различни услуги, това ще доведе до чувствително понижаване на жизненото равнище.

Това е главният фактор в политиката на Англия след войната. Англия смята, че за да поддържа икономиката си на сегашното равнище, тя трябва да запази колониалната си империя, като допусне само незначителните промени, които са неизбежни. Тя се надява, че ще може да играе ролята на една от ръководните държави в света и ще уравновесява политически и икономически огромните ресурси на двете гигантски държави — Съединените щати и Съветския съюз, само в този случай, ако заеме положението на господствуващ партньор в групата на колониалните и неколониални страни. Оттук — желанието да запази империята си, да задържи това, което има, а също тъй да включи в своята сфера на влияние нови територии, например Тайланд. Оттук също стремежът на английската политика да се сближи с доминионите и с някои малки страни в Западна Европа. Французите и холандците в своята колониална политика поддържат общо взето гледището на англичаните относно колониите и зависимите територии. В същност, нидерландската империя представлява в много отношения „империя-сателит" и не би могла да съществува без Британската империя.

Тези тенденции на английската политика е лесно да се разберат, доколкото те са основани върху предишните възгледи и норми и се определят от хора, тясно свързани с миналото. И все пак мъчнотиите, пред които е изправена сега Англия със своята остаряла икономика от XIX век, са много големи. В края на краищата нейната позиция се явява слаба, икономиката не отговаря на съвременните условия, икономическите ресурси са ограничени, а промишлената и военната мощ не може да се поддържа на предишното равнище. Методите, предложени за поддържане на тази стара икономика, са неустойчиви, защото водят към непрекъснат конфликт, към загуба на безопасността и към нарастване на недоволството в зависимите страни, които могат да направят бъдещето още по-опасно за Англия. Осъществяването на напълно обяснимото желание на англичаните не само да не допускат понижаване на своето жизнено равнище, но дори и да го повдигнат, се намира по такъв начин в зависимост от пазарите за английския износ, защитени с протекционистични тарифи, и от намиращите се под техен контрол колониални и други области, които служат за източници на суровини и евтини продукти. Това означава, че жизненото равнище на англичаните ще се поддържа, дори ако дотрябва да се обрекат на полугладно съществуване стотици милиони хора в Азия и Африка. Никой не иска да понижава жизненото равнище на англичаните, но ясно е, че народите на Азия и Африка никога няма да се съгласят да поддържат тази колониална икономика, която ги осъжда на съществуване, недостойно за човека. Смята се, че годишната покупателна способност в Англия (преди войната) е била 37 фунта стерлинги на човек (в САЩ тя е била много по-висока); в Индия тя беше под 6 фунта стерлинги. Тази огромна разлика е недопустима и в същност намаляващите се доходи от колониалната икономика в края на краищата се отразяват неблагоприятно дори и върху господствуващата държава. В САЩ разбират добре това и така се обяснява желанието на американците да повдигнат покупателната способност на колониалните народи с помощта на индустриализацията и самоуправлението. Дори в Англия съзнават донейде необходимостта от индустриализация на Индия, а гладът в Бенгалия накара мнозина мъчително да се замислят над този въпрос. Но английската политика е така насочена, че промишленото развитие на Индия да се извършва само под английски контрол, който да осигурява привилегированото положение на английската промишленост. Индустриализацията на Индия, както и индустриализацията на другите азиатски страни, трябва неизбежно да се осъществи; въпросът е само за темповете. Но твърде съмнително е, че тя ще може да се обвърже с някаква форма на колониална икономика или с чуждестранен контрол.

Днес Британската империя, разбира се, не представлява географски едно цяло. Не е тя ефикасно цяло и от икономическо и военно гледище. Нейното единство е историческо и емоционално единство. Емоциите и старите връзки все още имат значение, но в края на краищата те едва ли ще получат надмощие над другите, много по-важни съображения. Но дори и тези емоции са свойствени само на определени области, чието население е родствено на английския народ. Това несъмнено не се отнася до Индия или до останалата част от зависимата колониална империя, където положението е тъкмо обратното. Това не се отнася дори за Южна Африка, доколкото работата засяга бурите. В главните доминиони се извършват незабележими промени, които отслабват техните традиционни връзки с Англия. Канада, чиято промишленост е порасла много през време на войната, е значителна държава, тясно свързана със САЩ. Тя притежава развита и разширяваща се икономика, която в някои отношения ще пречи на английската промишленост. Австралия и Нова Зеландия, чиято икономика също се разширява, съзнават, че не се намират в европейската орбита на Великобритания, а в азиатско-американската орбита на Тихия океан, където господстваща роля вероятно ще имат Съединените щати. В клутурно отношение и Канада, и Австралия все повече клонят към САЩ.

Колониалните възгледи на англичаните не отговарят в днешно време на политиката и експанзионистичните тенденции на американците. Съединените щати искат открити пазари за своя износ и неодобрително гледат опитите на другите държави да ограничават или контролират тези пазари. Те искат бързо индустриализиране на азиатските страни с тяхното многомилионно население и по-високо жизнено равнище навсякъде не от сантиментални съображения, а за да имат възможност да продават излишната си продукция. Търканията между Америка и Англия в областта на износа и корабоплаването са очевидно неизбежни. Стремежът на Америка да установи световно превъзходство във въздуха, за което тя има сега предостатъчно ресурси, предизвиква недоволство в Англия. Америка навярно държи за независимостта на Тайланд, докато Англия би предпочела да го направи полуколония. Този противоречив подход, основан във всеки случай върху характера на икономиката, която се стремят да създадат в една или друга страна, е характерен за цялата колониална система.

Целта на английската политика — по-тясно да сплоти Британската общност на нациите и империята — се разбира, ако се вземат под внимание ония особени обстоятелства, в които се намира сега Англия. Но против това говори логиката на фактите и на тенденциите, които се наблюдават в света, а също и развоят на национализма в доминионите и разрушителните тенденции в колониалната империя. Опитът да се строи върху старите основи, да се мисли с понятията на миналия век, да се мечтае за империя и монополи, разпрострени по цялото земно кълбо, е за Англия дори още по-неразумна и късогледа политика,отколкото за някои други страни. Защото по-голямата част от тези причини, които я правеха господстваща нация в политическо, промишлено и финансово отношение, сега вече не съществуват. При все това Англия и днес, както в миналото, се отличава със забележителни качества: с мъжество, самообладание, научни и творчески таланти и способност да се приспособява. Тези и други нейни качества в много отношения осигуряват величието на нацията и й помагат да превъзмогва изникналите пред нея опасности и заплахи. Затова навярно тя ще смогне да реши своите насъщни и неотложни проблеми, като мине към друга, по-уравновесена икономическа система. Но тя едва ли ще успее в това, ако продължава, както в миналото, да държи имперските владения и да се опира на тяхната поддръжка.

Много неща неизбежно ще зависят от американската и съветската политика и от степента на съгласието или несъгласието между тях и Англия. Всички високо заявяват, че Голямата тройка трябва да действува съгласувано в интереса на всеобщия мир и всеобщото сътрудничество, ала разногласията и търканията се проявяват на всяка крачка, дори и в хода на войната. Каквото и да ни готви бъдещето, ясно е, че след войната икономиката на САЩ ще бъде крайно експанзионистична и едва ли не експлозивна. Ще доведе ли това до нов вид империализъм? Това би било трагедия, защото Америка притежава сила и възможности да играе ръководна роля в бъдеще.

Бъдещата политика на Съветския съюз още е обвита в тайна, макар някои и други неща да проличават още сега. Той се стреми да има близо до границите си колкото се може повече приятелски и зависими или полузависими страни. Сътрудничейки с другите държави за създаване на световна организация, той същевременно се осланя повече върху увеличаването на собствената си мощ до степен на неуязвимост. Така навярно постъпват, доколкото могат, и другите страни. Това не може да се нарече обнадеждваща прелюдия към световно сътрудничество. Между Съветския съюз и другите страни няма такава борба за експортни пазари, както между Англия и САЩ. Но затова пък разногласията са по-дълбоки, съответните гледища са още по-далечни едно от друго, а взаимните подозрения не са се разсеяли дори и след задружните усилия през войната. Ако тези разногласия нараснат, САЩ и Англия ще се стремят към взаимно сътрудничество и подкрепа против групата нации начело със СССР.

Какво ще бъде във връзка с това положението на стотици милиони жители от Азия и Африка? Те все по-остро осъзнават своето положение и своята съдба и в същото време си дават сметка за положението в останалия свят. Много от тях следят с интерес световните събития. Те неизбежно пристъпват към всички действия, към всички събития със следното мерило: ще помогне ли това на нашето освобождение? Ще тури ли край на господството на една страна над друга? Ще ни позволи ли да живеем по свой избор в сътрудничество с другите? Ще донесе ли равенство и равни възможности на нациите, а също на групите вътре във всяка нация? Обещава ли скорошно премахване на немотията и на неграмотността и подобряване на жизнените условия? Те са националисти, но този национализъм не иска господство над другите и не се стреми да се намесва в техните работи. Те приветствуват всички опити да се установи световно сътрудничество и международен ред, но те се питат и подозират дали то не е нов метод за запазване на старото господство. Обширните райони на Азия и Африка са населени с пробудили се, недоволни и вълнуващи се хора, които не желаят повече да търпят съществуващото положение. Условията и проблемите се различават силно в различните страни на Азия, но през цялата тази обширна област — Китай, Индия, Югоизточна Азия, Западна Азия и арабския свят — преминават общи емоционални нишки и невидими връзки, които ги свързват в едно.

В продължение на повече от хиляда години, докато Европа е била изостанала или преживявала мрачни времена, Азия е представлявала напредничавия дух на човечеството. Век след век там е процъфтявала блестяща култура и са израствали големи центрове на цивилизация и могъщество. Преди около петстотин години Европа се възродила и постепенно почнала да се разпростира на изток и запад, докато най-сетне не станала господствуващ континент на света по своето могъщество, богатство и култура. Има ли някаква цикличност в тези промени и не става ли днес обратният процес? Несъмнено силата и властта са се преместили сега към Америка, към крайния запад и към Източна Европа, която едва ли е била органическа част от европейското наследство. На изток, в Сибир, също се наблюдава колосален развой и другите страни на Изтока също са узрели за промени и бърз напредък. Ще възникне ли в бъдеще конфликт или ще се установи ново равновесие между Изтока и Запада?

Отговор на това може да даде само далечното бъдеще, и малко полза има за нас да надничаме толкова далеч напред. Сега ние трябва да носим бремето на настоящето и да решаваме много неприятни проблеми. В Индия, както и в много други страни, зад тези проблеми стои реалният въпрос, който се състои не само в установяване на демокрация от типа на европейската демокрация през XIX век, но и в извършване на дълбока социална революция. Демокрацията сама е свързана сега с тези, очевидно неизбежни промени, и затова между ония, които не ги одобряват, възникват съмнения в осъществимостта на демокрацията, и това води до фашистки тенденции и до запазване на империалистическите възгледи. Всички наши съвременни проблеми в Индия — религиозно-общинният проблем или проблемът за малцинствата, проблемите за индийските князе, за материалната заинтересованост на религиозните групи и едрите земевладелци и дълбоките интереси на английската власт и на промишлениците в Индия — в края на краищата се вплътяват в съпротивата срещу социалните промени. А тъй като всяка инстинска демокрация довежда навярно до такъв род промени, самата демокрация също предизвиква възражения и се смята, че не отговаря на специфичните условия на Индия. По такъв начин проблемите на Индия, въпреки привидното им разнообразие и отлика от другите, не се различават по своето естество с нищо от изнесените на повърхността от войната проблеми на Китай, Испания и много други страни в Европа и други области. Много европейски съпротивителни движения отразяват тези конфликти. Навсякъде някогашното равновесие на социалните сили е нарушено, и додето не бъде установено ново равновесие, неизбежно ще има напрежение, смут и конфликт. Тези проблеми на сегашния момент ни довеждат до един от централните проблеми на нашето време: как да съчетаем демокрацията със социализма, как да запазим свободата на личността и инициативата и в същото време да осъществим централизиран обществен контрол и планиране на народното стопанство и в национален, и в международен план?

СВОБОДА И ИМПЕРИЯ

Очевидно съдено е на Съединените щати и на Съветския съюз да играят в бъдеще жизнено важна роля. Те се различават помежду си така, както могат да се различават само две напреднали страни, и дори недостатъците им са диаметрално противоположни. В САЩ налице са всички лоши страни на чисто политическата демокрация, а в СССР ние виждаме лошите последици от липсата на политическа демокрация. И все пак те имат много общо: динамични възгледи и огромни ресурси, социална гъвкавост, отсъствие на средновековни традиции, вяра в науката и нейното приложение, разпространено образование и широки възможности за народа. В Америка, въпреки огромната разлика в доходите, няма неизменни класи, каквито има в повечето страни, и там се наблюдава чувство на равенство. В Русия най-важното събитие през последните двадесет години са колосалните постижения на масите в областта на просветата и културата. По такъв начин и в двете страни съществува основа за създаване на прогресивно демократично общество, защото такова общество не може да се опира върху властта на един малък образован елит над невежествен и апатичен народ. Досъщ както подобен елит не може дълго да господствува над просветен и културен народ.

Преди сто години Токвил, говорейки за американците от своето време, е казал: „Ако от една страна демократичният принцип не подтиква хората да се занимават с науката заради науката, от друга той колосално увеличава броя на хората, които се занимават с наука. . . Постоянното неравенство в състоянията кара хората да се ограничават с далечни на живота и безплодни изследвания на абстрактни истини, докато при демокрацията социалните условия и институти тласкат към търсене на непосредни и полезни практически резултати от науката. Тази тенденция е естествена и неизбежна.“ Оттогава Америка се е развивала, променяла и е станала конгломерат от много националности, но основните ѝ характерни черти са се запазили и досега.

Американците и русите имат още една обща черта: те не са принудени да носят тежкото бреме на миналото, което е угнетявало Азия и Европа и обусловило в голяма степен тяхната дейност и конфликти. Разбира се, и те, както всички ние, не могат да избягнат страшното бреме на сегашното поколение. Но в сравнение с другите народи те имат по-ясно минало и са по-малко обременени сега, когато навлизат в бъдещето.

Поради това в техните отношения с другите народи липсва онова взаимно недоверие, което винаги съпътствува отношенията на утвърдените империалистически държави с другите страни. Това не означава, че миналото им е неопетнено с нищо и свободно от подозрение. У американците съществува негърският въпрос, който е за тях вечен укор, въпреки всичките им изявления за демокрация и равенство. На русите предстои да заличат в Източна Европа спомена за миналата омраза, а сегашната война засилва тая омраза. Все пак американците лесно придобиват приятели в другите страни, а на русите почти съвсем не е свойствен расизмът.

Повечето европейски страни са изпълнени с взаимна омраза, със спомени за минали конфликти и несправедливости. Империалистическите държави неизбежно са засилвали тази неприязън към себе си от страна на народите, над които са владели. Дългата история на английското империалистическо владичество прави бремето на Англия особено тежко. По силата на това или по силата на расовите особености англичаните са сдържани, затворени и не печелят лесно приятели. За тях в чужбина, за нещастие, съдят по техните официални представители, които рядко са знаменосци на либерализма и на културата, и често съчетават снобизма с показното благочестие. Тези чиновници притежават особена дарба да будят омразата на другите хора. Преди няколко месеца един от секретарите на правителството в Индия написа на Ганди (който се намира сега в затвора) официално писмо, което е образец на преднамерено безочие и в което мнозина виждат оскърбление, съзнателно нанесено на индийския народ, защото Ганди е символ на Индия.

Какво ни очаква в бъдеще: нова ера на империализма, епоха на международно сътрудничество или световно съдружие на нациите? Блюдото на везните клони към първото, и отново се повтарят старите доводи, ала вече без предишната искреност. Нравствените изисквания на човечеството и дадените от него жертви се използуват за низки цели и управителите експлоатират добротата и благородството на човека за лоши цели, използуват страха, омразата и престъпното честолюбие на хората. В древността за империята са говорили по-откровено. Ето какво е писал Тукидид за Атинската империя: „Ние не твърдим, че имаме право върху нашата империя, защото със свои ръце сме сломили варварите или защото сме изложили живота си заради зависимите от нас страни и в името на цивилизацията. Не бива да се порицават държавите, както и хората, задето се грижат за собствената си безопасност. Ако ние се намираме тук, в Сицилия, това е в интерес на нашата собствена безопасност . . . Страхът ни принуждава да пазим нашата империя в Гърция и страхът ни гони тук, за да въдворим ред в Сицилия с помощта на нашите приятели." На друго място, като говори за данъка, плащан от атинските колонии, той пише: „Може да изглежда, че е безнравствено да го получаваш, но несъмнено би било безумие да го изпускаш."

Историята на Атина изобилствува с примери за несъвместимостта на демокрацията с империята, с примери за тираничната власт на демократическата държава над нейните колонии и бързото отслабване и падане на тази империя. Нито един защитник на свободата и империята не е изложил доводите си толкова ясно и красноречиво, както Тукидид: „Ние сме ръководители на цивилизацията, пионери на човечеството. Нашето общество и общуването с нас са най-висшето благо, което може да даде един човек. Да бъдеш в орбитата на нашето влияние е не зависимост, а привилегия. С никакви богатства на Изтока не могат да се заплатят дарените от нас блага.

Затова можем спокойно да продължаваме своето дело, като използуваме прииждащите при нас средства и пари, уверени, че при всички обстоятелства ние ще останем все пак кредитори. Защото с усилията и страданията на много полесражения ние придобихме тайната на човешкото могъщество, която е тайна и на щастието. Хората са я назовавали с много имена. Но ние едничките се научихме да я разпознаваме и да се ползуваме от нея у нас, в града. Името, под което я знаем, е свобода, защото тя ни научи, че да служиш значи да бъдеш свободен. Не се ли замисляте защо от всички хора единствени ние вършим благодеяния, тласкани не от користолюбиви интереси, а от безстрашната увереност, която ни дарява свободата?"

Всичко това звучи доста познато в наши дни, когато свободата и демокрацията се провъзгласяват толкова гръмко и същевременно са достъпни само за малцина. В това се крие истината и отрицанието на истината. Тукидид не е знаел много за останалото човечество и неговият кръгозор се е ограничавал със средиземноморските страни. Горд със свободата на своя славен град, възхвалявайки тази свобода като тайна на щастието и на човешкото могъщество, той все пак не е съзнавал, че другите също тъй жадуват за свобода. Свободолюбивата Атина е разграбила и разрушила Мелос, изтребила е там всички възрастни мъже и е продала в робство жените и децата. Дори по онова време, когато Тукидид е писал за империята и свободата на Атина, тази империя се е рушала, а свобода не е имало вече.

Свободата не може дълго време да върви заедно с господството и робството. Едното надделява над другото, и само кратък срок отделя величието и славата на империята от нейното падение. В днешно време много повече, отколкото кога и да е било по-рано, е вярна мисълта, че свободата е неделима. След блестящия дитирамб на Перикъл в чест на неговия любим град е последвало скоро падането на този град и завземането на Акропола от спартанските воини. И все пак думите на Перикъл ни трогват, тъй като те са проникнати от обич към красотата, мъдростта, свободата и мъжеството, те ни трогват не само като думи, отнасящи се до Атина от времето на Перикъл, но и в тяхното по-широко световно значение: „Ние обичаме красотата без превземки и мъдростта без изнеженост, ние се ползуваме от богатството като от удобно средство за дейност, а не за самохвалство, и не се срамуваме да признаем, че сме бедни, напротив много по-позорно е ако не се измъквахме от бедността с труд... Не обръщайте внимание, че слушате сега само речи за предимствата на мъжеството. . . Напротив, вие сте длъжни всеки ден делово да бдите за могъществото на държавата и да я обикнете, и ако тя ви се стори велика, знайте, че хора са я придобивали с юначество, с умение да взимат необходимите мерки, хора, които са се ръководили в сраженията от чувството за чест. Ако в своите начинания и те са претърпявали несполука в нещо, те не са смятали за позволено да лишават държавата от своята доблест и са ѝ принасяли в жертва най-прекрасен влог.

За общото дело те са отдавали живота си, и затова са си спечелвали за себе си лично неувяхваща похвала и почетен гроб, не толкова тоя, в който почиват сега, колкото оня, където славата им остава незабравима — тъкмо във всяка дума, във всяко деяние на потомството. Гроб на знаменитите хора е цялата земя и за тях свидетелствуват не само надписите върху надгробните им камъни в родната страна. Незаписаният спомен не толкова за самите подвизи, колкото за мъжеството ще живее вечно във всеки човек и не само в родната му земя. Равнете се по тези воини, смятайте свободата за щастие, а мъжеството за свобода, и затова не се озъртайте пред военните опасности."[1]

ПРОБЛЕМЪТ ЗА НАСЕЛЕНИЕТО ПОНИЖАВАНЕТО НА РАЖДАЕМОСТТА И УПАДЪКЪТ НА НАЦИЯТА

Петте години война доведоха до огромни промени в състава на населението на различните страни и до размествания в такива грандиозни размери, каквито не е познавала може би нито една минала историческа епоха. Да не говорим за десетките милиони жертви на войната, особено в Китай, Русия, Полша и Германия, маси от хора бяха откъснати от домовете и от родината си. Военните нужди, нуждата от работна сила, насилствени евакуации — всичко тук изигра своята роля. Не бива да забравяме също тълпите бежанци, които се спасяваха от нахълталите неприятелски армии. Проблемът за бежанците в Европа поради политиката на нацистите придоби наистина страшни размери още преди войната. Ала всичко това не може да се сравни с онова, което стана през войната. Промените, настъпили в Европа, са не само пряка последица на войната.

---

[1] Тукидид — История, том I.

Те са в основата си резултат на демографската политика, прокарвана съзнателно от нацистите. Нацистите убиха, по всяка вероятност, милиони евреи и направиха резки промени в състава и местожителството на населението от много окупирани от тях страни. В Съветския съюз няколко милиона души се преместиха на изток. Те създадоха зад Урал нови селища, които, по всяка вероятност, ще останат завинаги. В Китай около 50 милиона души бяха изтръгнати из корен от родната си почва.

Няма съмнение, че ще бъдат направени опити да се репатрират тези хора и да им се даде помощ — по-точно на ония от тях, които оцелеят след войната. Но тази задача е невероятно сложна. Мнозина ще се върнат у дома си, мнозина може би ще предпочетат да останат в новото място. От друга страна също тъй е вероятно, че поради политическите промени в Европа ще стават и по-нататъшни размествания и размени на населението.

Но много по-дълбоки и изпълнени със сериозни последици са другите, отчасти физиологически и биологически промени, които бързо оказват своето въздействие върху населението на света. Промишленият преврат и разпространението на съвременната техника доведоха до бързо нарастване на населението в Европа, особено в Северозападна и Централна Европа. А когато тази техника се придвижи на изток, в Съветския съюз, благодарение на новия икономически строй и действието на други фактори в тези области се наблюдаваше още по-поразително нарастване на населението. Това придвижване на техниката към изток, придружено с напредък в областта на просветата, санитарното дело и народното здравеопазване, продължава и сигурно ще засегне много страни на Азия. Някои от тези страни, като например Индия, не само не се нуждаят от нарастване на населението, но биха се намирали в по-друго положение, ако имаха по-малко жители.

През това време в Западна Европа се наблюдава обратният процес в движението на населението и проблемът за понижаване на раждаемостта придобива все по-сериозно значение.

Тази тенденция е разпространена очевидно твърде широко. От нея са засегнати повечето страни на света, с изключение на такива страни като Китай, Индия, Ява и СССР. Особено ярко тя се проявява в промишлено развитите страни. Населението на Франция е престанало да расте преди много години вече и сега постепенно намалява. В Англия непрекъснатото намаляване на раждаемостта се наблюдава от осемдесетте години на миналия век, и днес раждаемостта в тази страна е най-ниска в Европа, ако се изключи Франция. Стараният на Хитлер и Мусолини да повишат раждаемостта в Германия и Италия доведоха само до временни резултати. В Северна, Западна и Централна Европа прирастът на населението намалява по-чувствително, отколкото в Южна и Източна Европа (като се изключи СССР), но също такива тенденции се наблюдават и във всички тези области. Ако се съди по сегашните сведения, Европа (без Русия) ще достигне максимална численост на населението около 1955 година, след което населението ѝ ще почне да намалява. Това няма нищо общо с военните загуби, които само засилват тази тенденция към спадане.

От друга страна, в Съветския съюз населението продължава да се увеличава и числеността му към 1970 година по всяка вероятност ще превиши 250 милиона. Тук не влизат някои допълнения, които могат да се явят в резултат на териториални промени, предизвикани от войната. Този растеж на населението наред с напредъка в техниката и другите области неизбежно ще превърне СССР в господствуваща държава на Европа и Азия. В Азия много неща зависят от промишленото развитие на Китай и Индия. Огромното население на тези страни е за тях бреме и източник на слабост, ако не им се удаде да го организират както трябва и да го направят производително. В Европа за великите колониални държави от миналото етапът на експанзия и агресия очевидно вече е минал. Тяхната икономическа и политическа организация, умението и способностите на народите им могат още да им осигурят видно място на международната арена, но те всички ще играят в по-малка степен ролята на велики държави, освен ако действуват колективно. „Едва ли някоя държава от Северозападна или Централна Европа отново ще започне да заплашва мира. Германия, както и нейните западни съседи, е изминала оня период когато е могла да стане господствуваща държава на света, поради разпространението на техническата цивилизация всред народите, които растат по-бързо."[1]

Много народи и държави на Запада дължат своята мощ на техническия и промишлен напредък, и твърде малко вероятно е, че този източник на сила ще остане монопол на няколко държави. Поради това политическото и икономическото господство на Европа над обширни области на света неизбежно ще трябва бързо да намалее. Европа ще престане да бъде нервен център на Евразийския континент и Африка. По силата на тази извънредно важна причина старите европейски държави в своите замисли и действия ще се придържат повече о принципите на мира и международното сътрудничество и доколкото им е възможно, ще избягват войната. Когато агресията почти неизбежно води до катастрофа, тя престава да изглежда привлекателна. Ала световните държави, които все още играят господствуваща роля, не чувствуват такъв стремеж към сътрудничество с другите държави, ако не ги тласка към това морален стимул, който твърде рядко съжителствува със силата.

---

[1] **Статията на Франк У. Нотстайн** «Population end Tower in Postwar Europe» печатана в априлския брой на американското списание „Форейн Аферс" през 1944 г. (МБТ обнародва в 1943 г. труда на Е. М. Кулишер «The Displacement of Population in Europe»).

Какви са причините на това широко разпространено явление — понижаване на раждаемостта? Известна роля тук е могло да изиграе растящото приложение на средствата против зачеване и стремежът на хората да имат малко, добре уредено семейство, ала по всеобщо признание нито едното, нито другото не е имало особено голямо значение. В Ирландия, която е католическа страна и където средствата против зачеване очевидно се употребяват малко, понижаването на раждаемостта е почнало по-рано, отколкото в другите страни. По всяка вероятност, една от причините е все по-късните бракове на Запад. Известно влияние могат да окажат и икономическите фактори, но дори и те едва ли имат съществено значение. Общоизвестно е, че между бедняците раждаемостта обикновено е по-висока, отколкото в богатите класи, и че тя също тъй е по-висока в селските райони, отколкото в градските. Малката група може да поддържа по-високо жизнено равнище, а растежът на индивидуализма намалява значението на групата и рода. Професор Дж. Б. С. Холдейн изтъква, че в грамадното мнозинство от цивилизованите общества раждаемостта между хора, принадлежащи към оня тип, който в дадено общество се смята за висш, е обикновено по-ниска, отколкото между останалото население. Поради това такива общества, изглежда, са биологично неустойчиви. Големите семейства често се асоцират с ниско равнище на умствено развитие. Растежът в икономическата сфера също се смята за нещо противоположно на биологичния растеж.

Очевидно, ние малко знаем основните причини за понижаването на раждаемостта, макар за обяснението на това явление да се посочват множество второстепенни причини. Напълно възможно е обаче, че то е предизвикано от определени физиологични и биологични фактори — от особеностите на живота, който водят индустриализираните общества, от обстановката, в която те живеят. Недостатъчното хранене, алкохолизмът, разстройството на нервната система или слабото здраве изобщо, както душевно, тъй и телесно, се отразяват върху детеродните способности. И при все това измъчените от болести, зле хранещите се хора, като например в Индия, продължават да се размножават с невероятна бързина. Може би напрежението на съвременния живот, непрекъснатата конкуренция и вълненията понижават плодовитостта. Важна роля навярно играе откъсването ни от земята, която ни дава живот. Дори в Америка раждаемостта между селскостопанските работници превишава повече от два пъти раждаемостта сред другите слоеве от населението.

Изглежда, че този тип на съвременна цивилизация, който е изникнал първоначално на Запад, а после се е разпространил навсякъде, особено градският живот, който съставя главната ѝ черта, поражда неустойчиво общество, което постепенно губи своята жизнеспособност. Животът в много отношения се усъвършенствува, но в същото време се изражда, става по-изкуствен и полека-лека угасва. Необходими са все повече и повече възбудителни средства — наркотици за сън или възбудители за други видове естествена дейност, блюда и напитки, дразнещи вкуса и донасящи минутно удоволствие с цената на общото отслабване на организма, специални хитрости, които ни позволяват да усещаме мимолетна наслада и вълнение. А подир възбудата настъпва реакция и дохожда усещането на опустошеност. Ние създадохме цивилизация, която при всичката си блестяща външност и истински постижения, съдържа някакъв фалш. Ние се храним със „сурогати“, приготвени от продукти, отгледани с помощта на сурогатни торове, ние се предаваме на сурогатни емоции, и нашите отношения с другите хора обикновено се отличават с повърхностност. Един от символите на нашето време е кресливата реклама, която непрекъснато се опитва да ни измами, да притъпи нашите мисловни способности и да ни накара да купим непотребни и дори вредни стоки. Аз не хвърлям върху други вината за съществуващото положение на нещата. Всички ние сме продукт на тази епоха с някои характерни особености, присъщи на нашето поколение, и всички ние еднакво трябва да делим и похвалата, и порицанието. Аз съм, разбира се, син на тази цивилизация, която едновременно ценя и критикувам толкова, колкото и всеки друг, и моите навици и начин на мислене се определят от нея.

В какво се състои б лестта на съвременната цивилизация с нейните характерни признаци — безплодието и израждането? Та в това няма нищо ново, то е съществувало и порано, и историята е пълна с подобни примери. В Римската империя през време на упадъка ѝ работата е била много полоша. Подчинен ли е този вътрешен упадък на някакъв цикъл, можем ли да разкрием причините му и да ги отстраним? Съвременната индустриализация и капиталистическият строй на обществото не може да са единствените причини, защото израждането се е наблюдавало често и без тях. Ала напълно вероятно е, че в своята сегашна форма те създават условия, физически и морален климат, благоприятни за проявата на тези причини. Ако основната причина е нещо духовно, нещо такова, което засяга ума и душата на човека, твърде мъчно ще е да я открием, макар че можем да се опитаме да я разберем или да я постигнем интуитивно. Един факт обаче е несъмнен, а именно, че откъсването от почвата, от земята е вреден и за индивида, и за народа като цяло. Земята и слънцето са източници на живота, и ако ние дълго време стоим далеч от тях, животът почва да угасва. Хората на съвременното индустриализирано общество са изгубили връзката си с земята, и те не познават оная радост, която дава природата, и онова великолепно усещане на здраве, което се ражда от досега с майката-земя. Те бъбрят за красотата на природата и понякога в края на седмицата отиват да я потърсят, като замърсяват местността с продуктите на своя собствен изкуствен живот, но те не могат да общуват с природата или да се чувствуват част от нея. За тях тя е нещо, на което трябва да се полюбуват, защото така е казано, за да се върнат после с въздишка на облекчение в обикновеното си живелище, тъй както биха могли да се опитат да се възхищават от някакъв класик — поет или писател, а после, уморени от този опит, да се върнат към своите любими романи или детективски истории, които не изискват никакво умствено напрежение. Те не са деца на природата като древните гърци или индийци, а отцепници, неканени гости на един познат далечен роднина. Затова богатството на природния живот и неговото безкрайно разнообразие не им носят оная радост и онова напрегнато усещане на живот, което така естествено са усещали нашите прадеди. Трябва ли да се чудим, че и природата се отнася с нас като с нелюбими завареници?

Ние не можем да се върнем към стария пантеистичен светоглед, но може би все още сме способни да разберем загадката на природата, да слушаме песента на живота и красотата и да черпим от нея жизнена сила. Тази песен се раздава не в някакви избрани места, човек може да я чуе, само ако поиска, почти навсякъде. Ала има такива места, където тя омайва дори и онези, които не са подготвени да я възприемат, защото им напомня дълбокия звук на далечен и мощен орган. Към тия особени места спада Кашмир, където цари красота, която ни пленява неусетно със своите прелести. Френският учен М. Фуше писа за Кашмир: „Аз ще си позволя да отида още по-далеч и да кажа кое според мен е истинската причина за онова особено очарование на Кашмир, което усеща всеки, дори и оня, който не се мъчи да анализира причините. То не може да се обясни само с неговите великолепни гори, с чистотата и прозрачността на езерата му, с величието на снежните му планински върхове или с веселия ромон на безбройните му поточета, който се разнася в прохладния милващ въздух. Не могат да бъдат единствена причина на това очарование също красотата и величието на древните му постройки, макар развалините на Мартанд да се извисяват на Карев също тъй гордо, както гръцки храм на някой нос от сушата, а малката гробница на Паяр, съградена от десет камъка, притежава съвършените пропорции на Лизикратовите паметници. Не може да се каже дори, че то иде от съчетанието на изкуството с пейзажа, защото прекрасни сгради всред романтичен пейзаж могат да се намерят и в много други страни. Но само в Кашмир тези два вида красота са обкръжени от природа, все още изпълнена с духа на тайнствен живот, умееща да ни нашепва и да вълнува езическите дълбочини на нашето същество и да ни заставя така, съзнателно или несъзнателно, да се връщаме към ония оплаквани от поета някогашни времена, когато светът е бил млад, когато

> Le ciel sur la terre
> Marchait et respiraient dans un peuple de dieux[1].

Целта ми обаче не е да превъзнасям Кашмир, макар моето пристрастие към него да ме кара понякога да се отклонявам, и не да защищавам пантеизма, макар че съм достатъчно езичник, за да смятам известна доза езичество полезно за тялото и душата. Аз наистина мисля, че един живот, откъснат напълно от земята, в края на крищата ще залинее. Разбира се, такова пълно откъсване се случва рядко, и различните процеси в природата протичат бавно. Но слабостта на съвременната цивилизация се крие в това, че тя все повече къса с елементите, които ни даряват живот. Конкуренцията и алчността към печалби, характерни за съвременното капиталистическо общество, преклонението пред богатството, постоянното напрежение и неувереността у мнозина засилват болестите на духа и разстройват нервната система. Един по-здрав и уреден икономически строй би подобрил положението. Ала и при тези условия необходимо е да се поддържа по-тясна и жива връзка със земята и природата. Това не означава връщане към земята в стария и ограничен смисъл на думата или връщане към примитивния начин на живеене. Такова лекарство би могло да се окаже по-лошо от самата болест. Трябва да се организира съвременната промишленост така, че хората да запазят според възможностите си връзката със земята, а също тъй да се повдигне културното равнище на селските области. Що се отнася до радостите на живота, селото и градът трябва да се сближат, за да се създадат и тук, и там всички възможности за физическо и духовно развитие и за пълен многостранен живот.

---

[1] „Небето слизаше върху земята
и живееше в един богоподобен народ.
„L'art greco-boudhique du Gandhara".

Аз почти не се съмнявам, че това е осъществимо, стига само хората да го пожелаят. В днешно време не се забелязва да е широко разпространено това желание, и нашата енергия се изразходва (освен за взаимоунищожение) за производство на сурогатни продукти и сурогатни развлечения. Повечето от тях не будят у мене сериозни възражения, а някои дори положително намирам за желателни, но те поглъщат време, което би могло да се употреби с по-голяма полза, и представят живота в лъжлива перспектива. Изкуствените торове в наше време се търсят много и аз смятам, че те посвоему принасят полза. Но струва ми се странно, че, възхищавайки се от изкуствения продукт, хората забравят естествените торове и дори ги пилеят и изхвърлят. Само Китай има достатъчно здрав смисъл да използува напълно природния продукт. Някои специалисти твърдят, че изкуствените торове, макар и да дават бързи резултати, изтощават почвата, като я лишават от някои важни вещества, поради което земята става все по-безплодна. Със земята ние постъпваме също тъй, както и със собствения си живот: твърде често ние горим свещта от двата края. С невероятна скорост отнемаме на земята нейните богатства и много малко, да не кажем нищо, не й даваме в замяна на това.

Ние се гордеем с порасналото си умение да произвеждаме в химическата лаборатория почти всичко, което поискаме. От века на па́рата ние минахме във века на електричеството, а сега живеем във века на биотехниката и електрониката. Пред нас се откроява векът на социологията, която, както се надяваме, ще разреши много съкровени проблеми, вълнуващи ни толкова силно. Казват ни също, че се намираме на прага на века на магнезия и алуминия и че, понеже тези два метала се намират навсякъде и в огромно изобилие, никой няма да чувства недостиг от тях. Новата химия създава за човечеството нов живот. Ние очевидно се намираме в преддверието на едно колосално увеличение на енергетичните ресурси, с които разполага човечеството, и в близко време ни очакват всякакъв вид епохални открития.

Всичко това е твърде утешително, и все пак в душата ми се промъква съмнение. Ние страдаме не от недостиг на сили, а от злоупотреба със силите, които притежаваме, или от неправилното им използуване. Науката ни дава сила, но остава формална, тя няма цел, почти не се интересува как използуваме знанията, които ни е дала на разположение. Тя може да завоюва все нови успехи, но ако пренебрегва много природата, природата може коварно да й отмъсти. Макар и да изглежда, че във външните си прояви животът се развива, вътрешно той може да угасва поради липса на нещо такова, което не е още открито от науката.

НОВ ПОДХОД КЪМ ЕДИН СТАР ПРОБЛЕМ

Съвременните хора, по-точно техните най-добри представители, са по природата си практични и прагматични, алтруистични и хуманни. Те са проникнати от етични и социални принципи и се ръководят от практически идеализъм, чиято цел е усъвършенствуването на социалния строй. Вдъхновяващите ги идеали изразяват духа на епохата, „Zeitgeist“, югадхарма. В значителна степен те са се отказали от философския подход на древните, от техните търсения на предвечната същност, а също тъй от набожността и мистицизма на Средновековието. Техният бог е човечеството, тяхната религия —

службата пред обществото. Такъв вид схващане е може би несъвършено, защото човешкото съзнание във всяка епоха е било ограничено от околните условия, и всяка епоха е виждала в една или друга частична истина ключ към всяка истина изобщо. Всяко поколение и всеки народ хранят илюзията, че тяхното гледище върху нещата е единствено правилното или във всеки случай се приближава до единствено правилното. Всяка култура притежава свои определени ценности, ограничени и обусловени от тази култура. Народът, възпитан в духа на тази култура, приема тези ценности като нещо разбиращо се от само себе си и им приписва вечно значение. По такъв начин може да се окаже, че ценностите на нашата днешна култура не са вечни и неоспорими и все пак те имат за нас съществено значение, защото в тях намират своето отражение идеите и духът на времето, в което живеем. Някои пророци и гении, чиито погледи са обърнати към бъдещето, може би имат по-пълна представа за човечеството и за вселената; те са изваяни от оня ценен материал, който е източник на всеки истински прогрес. Грамадното мнозинство от хората не успява дори да осмисли ценностите на днешния ден, макар да може да говори за тях на съвременен жаргон, и да живее в плен на миналото.

Затова ние трябва да се ръководим в действията си от висшите идеали на епохата, в която живеем, макар че можем да добавим към тях нещо свое и да се опитаме да го облечем във форма, съответна на нашия национален дух. Тези идеали могат да се разделят на две групи: хуманизъм и научен дух. Между тях отдавна е съществувал открит конфликт, но извършващият се днес велик преврат в мисленето, в резултат на който всички ценности се поставят под съмнение, унищожава някогашните граници между тези два подхода, също както и границите между външния свят на науката и вътрешния свят на самосъзерцанието. Хуманизмът и научният дух все повече се сливат в един своего рода научен хуманизъм. Науката, оставайки прикована към фактите, също се намира пред прага на едно проникване в други сфери; поне тя е престанала презрително да отрича тяхното съществуване. Нашите пет сетива — и онова, което те са способни да възприемат, явно не изчерпват вселената. През последните двадесет и пет години в представите на учените за физическия свят станаха дълбоки промени. Науката обикновено разглеждаше природата като нещо почти несвързано с човека. Сега, по твърдението на Джеймс Джинс, същината на науката се състои в това, че „човекът не разглежда вече природата като нещо различно от себе си". Но тук отново изниква старият въпрос, който вълнуваше мислителите на Упанишадите: как познаващият да познае себе си? Как могат очите, способни да виждат външните предмети, да видят сами себе си? И ако външното съставлява неотделима част от вътрешното, а онова, което ние усещаме и възприемаме, е само отражение на нашето съзнание, ако вселената, природата, душата, разумът и тялото трансцендентното и иманентното — ако всичко в основата си е едно, по какъв начин можем ние, ограничени от рамките на нашето съзнание, обективно да постигнем великото устройство на всичко съществуващо? Науката е започнала да засяга тези проблеми, и макар решението им да се изплъзва от нея, сериозният учен на нашето време напомня философа и служителя на религията от миналите епохи. „В нашия материалистичен век — казва професор Алберт Айнщайн — сериозните научни работници са единствените дълбоко религиозни хора."[1]

Зад всичко това се чувствува твърдата вяра в науката, но в същото време и опасение, че чисто фактичната, лишена от цел наука, може да се окаже недостатъчна. Може би науката, тъкмо защото проявява толкова усилена грижа за външната страна на живота, пренебрегва онова, което е нейният истински смисъл? Ние сме свидетели на опити да се приведе светът на фактите в съгласие със света на духа, защото става все по-очевидно, че прекомерното наблягане върху първия от тях разрушава духа на човека. Въпросът, който е вълнувал философите на древността, е отново изникнал в нова форма и в друга връзка: как да се примири външният живот на света, с вътрешния, духовен живот на индивида? Лекарите са установили, че не е достатъчно да се лекува тялото на човека или дори цялото общество. През последните години медиците, запознати с изводите на съвременната психопатология, са се отказали да противопоставят „органическите" заболявания на „функционалните" и придават голямо значение на психологическия фактор. „Извънредно голяма грешка, допущана при лекуването на болестта — пише Платон, — е че съществуват лекари, които лекуват тялото, и лекари, които лекуват душата, тогава когато едното и другото образуват едно неделимо цяло."

---

[1] Преди петдесет години Вивекананда разглеждаше съвременната наука като проява на истински религиозен дух, защото тя полага искрени услия да постигне истината.

Айнщайн, великият учен, казва, че „съдбата на човешкия род днес повече от всякога зависи от неговата морална сила. Пътят към радостта и щастието води през самоотречението и самоограничението във всичко“. Той ни връща внезапно от нашия горд век на науката към философите на древността, от жаждата за власт и стремежа за печалби към духа на самоотречение, толкова широко познат на Индия. По всяка вероятност, повечето от другите учени на нашето време няма да се съгласят с него в това, както и в следното му твърдение: „Аз съм убеден напълно, че никакви богатства в света не могат да помогнат на човечеството да отиде напред, дори ако те се намират в ръцете на най-предан на идеята деец. Само примерът на великите и чисти личности е способен да ражда велики идеи и благородни постъпки. Парите будят само егоистични чувства и са вечно непреодолима съблазън, която тласка притежателите им към злоупотреба с тях.“

В опитите си да разреши този въпрос, толкова стар, колкото е самата цивилизация, съвременната наука разполага с много предимства, неизвестни на философите от древността. Тя обладава запас от натрупани знания и метод, който изцяло се е оправдал. Тя е изследвала и изучила много области, непознати на древните. Доколкото е обогатила знанията на човека за много неща и увеличила властта му над тях, те са престанали да бъдат загадки, които служителите на религията са използували за своите цели. Но тя има и своите минуси. Самото обилие от натрупани знания затруднява човека да си състави синтетична представа за цялото, и той се губи в някаква част от това цяло, анализира я, изучава я, постига я отчасти, без да вижда връзката ѝ с цялото. Великите сили, събудени от науката, потискат човека и неумолимо го влекат, често като безволна жертва, напред, към непознати брегове. Темпът на съвременния живот, постоянната смяна на една криза с друга спъват безпристрастното търсене на истината. Те гнетят и тласкат самата мъдрост, и тя не лесно може да добие онова спокойствие и оная незаинтересованост, които ѝ са тъй необходими за истинското разбиране. „Защото спокойни са пътищата на мъдростта и духът ѝ е безтрепетен.“

Ние може би живеем в една от великите епохи на човечеството и трябва да платим за тази привилегия. Великите епохи са били винаги пълни с конфликти, с неустойчивост, с опити да се замени старото с нещо ново. Не съществува вечна устойчивост, безопасност и постоянство. Ако съществуваха, самият живот щеше да се прекрати. Най-многото ние можем да се стремим към относителна устойчивост и подвижно равновесие. Животът е непрекъсната борба на човека с човека, а също тъй и борба на човека със заобикалящите го условия. Това е физическа, интелектуална и морална борба, и в нейния процес приемат определени очертания новите явления, раждат се нови идеи. Разрушението и градежът вървят рамо до рамо, а в човека и природата винаги могат да се наблюдават тези две страни. В основата на живота лежи принципът на растежа, а не застоят, принципът на непрекъснатото обновяване, което не допуска статично положение.

Днес в света на политиката и икономиката се наблюдава стремеж към властта. А когато властта е постигната, много други неща, които представляват значителна ценност, пропадат. Политическото мошеничество и интригите заемат мястото на идеализма; страхливостта и егоизмът — мястото на безкористното мъжество. Формата взема връх над съдържанието, и властта, до която са се домогвали с такъв жар, кой знае защо не донася ония плодове, които са очаквали от нея. Защото властта има свои граници, и силата е двуостро оръжие. Нито едната, нито другата могат да управляват духа, макар да могат да го укрепят и закалят. „Вие можете да лишите войската от пълководец — казва Конфуций — но вие няма да можете да отнемете на простия човек неговата воля.“

Джон Стюарт Мил е писал в автобиографията си: „Аз съм убеден сега, че никакво съществено облекчение в участта на човечеството не е възможно, докато не станат коренни промени в неговото мислене.“ Ала тези коренни промени в мисленето сами са резултат от промяната на околната обстановка и от тая болка и тия страдания, с които се съпровожда непрекъснатата житейска борба. Затова, макар че ние можем да се опитаме да променим това мислене непосредствено, още поважно е да променим оная обстановка, в която то възниква и която го подхранва. Едното зависи от другото и влияе върху него. Умовете на хората са безкрайно разнообразни. Всеки човек си представлява истината по своему и често се оказва неспособен да разбере гледището на другия. Това поражда конфликт. В резултат на това взаимодействие се ражда също попълна и цялостна истина. Защото ние трябва да разберем, че истината е многостранна и не е монопол на някаква група или нация. Същото се отнася и до начина на живеене. Той може да бъде различен у разните народи и в различни условия. Индия и Китай — също както и другите държави са създали свой собствен начин на живот и са го изградили върху здрава основа.

Те са си въобразявали, а мнозина в тези страни и до днес суетно си въобразяват, че техният начин на живот е единствено мислим. Между това днес Европа и Америка са създали свой собствен начин на живеене, който е господствуващ в света и който народите на тези страни смятат за единствено възможен начин. Ала най-вероятно е, че нито един от тези начини на живот не е единствено желателен и всеки от тях има на какво да се поучи от другия. Индия и Китай безусловно трябва да се научат на много неща, защото те са станали статични, тогава когато Западът не само изразява духа на епохата, но и се отличава с динамичност, променливост и притежава способност към развой, макар този развой да се извършва с цената на периодични саморазрушения и жертви.

В Индия, а възможно е и в други страни, има тенденция ту да се хвалим, ту да се оплакваме. И едното, и другото са нежелателни и позорни. Сантименталността и емоционалното отношение няма да ни помогнат да разберем живота. Ние ще можем да го разберем само ако честно и мъжествено гледаме действителността в лицето. Ние не можѐм да се отдаваме на безцелни романтични търсения, които нямат никакво отношение към проблемите на живота, защото съдбата шествува по своя път, без да ни чака. Ние не можем също да съсредоточим вниманието си върху една само външна страна на работата и да забравим значението на вътрешния човешки живот. Необходимо е да ги приведем в равновесие, да се опитаме да постигнем хармония между тях. „Най-голямото благо — писа Спиноза в XVII век — е да разберем онази връзка, която съществува между разума и цялата природа... Колкото повече познания притежава духът, толкова по-добре разбира и своите сили и реда в Природата, толкова по-леко може сам да се направлява и да установява за себе си правила; и колкото по-добре разбира реда в Природата, толкова по-лесно може да се въздържа от безполезното; а в това се състои целият Метод.“

В нашия личен живот също ни е необходимо да намерим равновесие между духа и тялото, между човека като част от природата и човека като част от обществото. „За нашето усъвършенствуване — казва Тагор — ние трябва да бъдем телесно диваци, а в духовната сфера — цивилизовани хора; трябва да притежаваме дарбата да бъдем естествени, когато имаме работа с природата, и човечни, когато имаме работа с човешкото общество.“ Ние не можем да постигнем съвършенство, защото това би било равносилно на смърт; ние сме вечно на път, като се мъчим да се приближим към нещо, което постоянно се отдалечава от нас. И у всеки от нас живеят множество напълно различни човешки същества със свойствената им непоследователност и противоречивост и всички ни дърпат на разни страни. Тук има и любов към живота, и отвращение от живота, приемане на всичко, което животът носи, и непризнаване на много неща в него. Трудно е да се приведат в хармония тези противоречиви тенденции, понякога преобладава една от тях, понякога друга. Лао-цзи казва:

> Често човек от страстта се избавя,
> за да постигне тайната на Живота;
> често човек се отнася към живота със страст,
> за да узреят последните му плодове.

Въпреки нашата способност към разсъждения и умозаключения, въпреки натрупаните от нас запаси от знания и опит, ние знаем малко за тайните на живота и можем само да правим догадки относно същността на неговите тайнствени процеси. Но ние винаги можем да се любуваме на красотата му и чрез изкуството да изпълняваме божествената функция на творчеството. Нищо че сме само слаби и заблуждаващи се смъртни, на които е отреден кратък и несигурен живот — все пак у нас има нещо от безсмъртните богове. „Затова — казва Аристотел — ние не трябва да слушаме онези, които ни призовават, защото сме смъртни хора, да мислим само за онова, което трябва да бъде свойствено на смъртните. Ние трябва според силите си да се стремим към безсмъртие и да не щадим никакви усилия, за да живеем в съгласие с най-хубавото което е у нас.“

ЕПИЛОГ

От времето, когато почнах да пиша тази книга, минаха вече около пет месеца. Аз изписах хиляда страници, като излагах на хартия бърканицата от идеи, които се тълпяха в главата ми. Пет месеца блуждаех в миналото, надничах в бъдещето, а понякога се опитвах да се задържа в „точката, където се пресичат извънвременното с времето“. През тези месеци в света станаха множество различни събития, а войната — ако говорим за победи по полесраженията — се приближи значително към своя победоносен завършек. В моята страна също станаха много неща, но аз можех да наблюдавам всичко това само отдалеч. Навремени вълните на тъгата ме заливаха и отново се отдръпваха. Тъй като бях потънал в размишления и се опитвах да намеря израз на мислите си, аз се отдалечих от острите проблеми и блуждаех в по-широките простори на миналото и бъдещето.

Ала за тези блуждения трябва да настъпи край. Дори ако за това няма никаква друга причина, аз трябва да се съобразявам с едно чисто практическо съображение: почти съм изчерпал запасите от хартия, която бяха успял да намеря с грамадни мъчнотии, а не е тъй лесно да ги попълня. Откриване на Индия . . . Но какво съм открил аз? От моя страна беше самонадеяно да си въобразявам, че съм способен да разкрия тайната ѝ и да узная каква е тя днес и каква е била в далечното минало. Днес тя представлява четиристотин милиона индивиди, четиристотин милиона мъже и жени, които никак не си приличат едни на други и всеки от които живее в собствен свят от мисли и чувства. Но ако така е днес, колко по трудно е да постигне човек многообразното минало на безбройните поколения от човешки същества. И все пак нещо ги е свързвало и до днес ги свързва помежду им. Индия представлява географско и икономическо цяло, културно единство в многообразието, купчина от противоречия, свързани в едно с яки невидими нишки. Макар неведнъж да са я побеждавали, духът ѝ е оставал несломен, и днес, когато изглежда играчка в ръцете на надменния завоевател, тя си остава неукротена и непокорена. В нея има нещо неуловимо, нещо от древната легенда. Сякаш някаква магия владее душата ѝ. Тя е мит и идея, мечта и видение и в същото време нещо напълно реално осезателно, уловимо. Тук могат да се видят и плашещите очертания на тъмни коридори, които като че отвеждат назад, в първобитната нощ, но тук може да се почувствува и пълнотата и топлотата на деня. От време на време, тя, тази дама с минало, се държи скандално и се показва отблъскваща, несговорчива и упорита, а понякога дори малко истерична. Но тя е във висша степен достойна за обич, и никое от децата ѝ не може да я забрави, където и да го захвърли съдбата и какъвто и необикновен жребий да му се падне. Защото и в своето величие и в своите слабости тя е част от тях, и те виждат своето отражение в дълбоките ѝ очи, свидетелки на толкова страсти, радости и безумства в живота, загледани в кладенеца на мъдростта. Всеки от тях се стреми към нея, макар и да обяснява може би различно причината на нейната привлекателност за него или съвсем никак да не може да обясни това, и всеки вижда някаква особена страна от нейния многостранен образ. От век на век тя е раждала велики мъже и жени, които са продължавали старата традиция, но едновременно постоянно са я приспособявали към променящите се времена. Рабиндранат Тагор, който е един от тях, беше изпълнен с духа и стремежите на съвременната епоха, но корените му се спущаха в миналото на Индия, и в своята собствена душа той осъществи синтеза на старото с новото. „Аз обичам Индия — казваше той — не защото фетишизирам географията, не защото по волята на случая съм се родил на нейната земя, а защото тя е пренесла през бурните векове живите думи, родени в светлото съзнание на нейните велики хора.“ Същото могат да повторят мнозина. А други обясняват своята обич към нея другояче.

Старата магия сега като че се разсейва. Индия се оглежда наоколо и обръща погледите си към настоящето. Но колкото и силно да се е променила тя, а тя трябва да се промени — старата магия ще запази силата си над сърцата на нейния народ. Тя може да смени одеянието си, но вътрешно ще си остане предишната, и нейната мъдрост ще ѝ помогне да се придържа о истината, красотата и доброто в този суров, отмъстителен и алчен свят.

Съвременният свят постигна много неща, но въпреки всичките му излияния за обич към човечеството, той много повече се основава върху омраза и насилие, отколкото върху ония добродетели, които правят човека човечен. Войната е отрицание на истината и хуманността. Понякога войната може да се окаже неизбежна, но мисълта за нейните последици ужасява. Не е работата само в убийството на хора, защото човек тъй или иначе трябва да умре, а в съзнателното и упорито разпространяване на омразата и лъжата, които полека-лека пущат корени в душите на хората. Но да се ръководим в нашия живот от омраза и антипатии е опасно и вредно, защото те хабят енергията ни, помрачават разсъдъка, пречат му да постигне истината. За нещастие, в Индия днес са разпространени омразата и силните антипатии, защото миналото ни преследва, пък и настоящето не се отличава с нищо от него. Не е тъй леко да се забравят нееднократните унижения, нанесени върху достойнството на един горд народ. За щастие обаче индийците не помнят дълго злото и бързо възстановяват доброжелателното си настроение.

Индия отново ще се съвземе, когато свободата открие пред нея нови хоризонти. Тогава бъдещето ще я занимава много повече, отколкото неотдавнашното минало, пълно с разочарование и унижение. Тя уверено ще тръгне напред, опряна на собствените си сили и в същото време готова да се учи от другите и да сътрудничи с тях. Днес тя се колебае между сляпата привързаност към старите си обичаи и робското подражание на чуждестранния начин на живеене. Нито в едното, нито в другото тя може да намери облекчение и източник на живот и развитие. Напълно очевидно е, че ѝ е необходимо да излезе от своята черупка и да вземе активно участие в съвременния живот и съвременната дейност. Също тъй очевидно трябва да бъде и това, че подражанието не може да бъде основа за истински културен или духовен развой. Подражанието може да бъде присъщо само на една тясна група от хора, изолирали се от масите и от източниците на националния живот. Истинската култура черпи вдъхновение от всички кътчета на света, но израства на родна почва и се осланя на широките народни маси. Изкуството и литературата остават безжизнени, ако постоянно мислят за чуждестранни образци. Времената на тясната култура, ограничена в затворен кръг от тънки ценители, минаха. Ние трябва да мислим за целия народ, и неговата култура трябва да бъде продължение и развитие на традициите от миналото и в същото време да изразява неговите нови пориви и творчески стремежи.

Преди повече от сто години Емерсън предупреждаваше съотечествениците си американци да не се увличат много от подражанието и да не зависят силно в културно отношение от Европа. Те бяха нов народ, и той искаше те да не се озъртат назад към своето европейско минало, а да черпят вдъхновение от кипящия живот в своята нова родина. „Периодът на нашата зависимост, на дългото усвояване на знанията от другите страни приближава края си. Милиони хора, които се хвърлят във водовъртежа на живота, не могат вечно да се хранят с изсъхналите останки на чуждия плод. Стават събития, извършват се постъпки, които трябва да бъдат възпети, които сами се възпяват. . . Съществуват творчески похвати, творчески дела, творчески думи . . . т. е. такива, които се диктуват не от един или друг обичай или авторитет, а изникват стихийно, подсказани от нашата собствена представа за добро и справедливост.“ В своя очерк за вярата в себе си той отново пише: „Също така, поради липсата на самообразование, влечението към пътешествия, това суеверие, чиито идоли са Италия, Англия, Египет, е овладяло всички образовани американци. Ония, които във въображението на народите са направили Англия, Италия или Гърция предмет на преклонение, направили са това, защото са оставали здраво прикрепени към родната си земя, постоянни на мястото си, подобно на земната ос. В часове на мъжество и нравствен подем ние чувствуваме, че нашето място се определя от нашия дълг. Душата не е пътешественица; мъдрият човек си остава вкъщи, и когато потребности или задължения по някой повод го повикат далече от дома му и го призоват в чужди земи, той с душата си винаги остава у дома и само с израза на лицето си показва на хората, че той във всичките си странствувания извършва мисия на мъдрост и добродетел и посещава градовете и хората като господар, а не като избягал скитник или слуга.

Аз не съм упорит противник на околосветските пътувания, предприемани в името на изкуството, изследването и от интерес и от влечение към хората, ако човек е преди всичко привързан към своя дом и родина, и не тръгва за чуждите страни с надежда да намери в тях нещо по-велико от онова, което той знае. Оня, който пътешествува, за да се развлече, или да намери нещо, което няма у себе си, бяга от самия себе си и още на младини става старец между срещаните от него останки от старини. В Тива, Палмир неговата воля и дух остаряват и се превръщат в също такива развалини, каквито са тези градове. При руините той донася своите руини. . .

Но манията за странствуване е симптом на по-дълбок недъг, който поразява цялата духовна дейност на човека . . . Ние подражаваме. . . Нашите къщи са построени по чужд вкус; нашите полици са наредени с чужди украшения, нашите мнения, нашите вкусове, нашите способности се опират и следват миналото и отдалеченото. Душата е създавала изкуства навсякъде, където те са цъфтели В своето собствено съзнание художникът си търси модел. Своята собствена мисъл той е устремил към предмета, който е трябвало да създаде, и към условията, които е трябвало да бъдат спазени. . . Придържай се о себе си; никога не подражавай. Своята собствена дарба, култивирана и развивана през цял живот, ти можеш да проявяваш всяка минута; но взаимствуваният талант само от време на време и само наполовина е твой".

Ние, индийците, няма защо да се отправяме в чужбина, за да търсим миналото и далечното. И едното, и другото го имаме в изобилие у дома си. Ако ние отиваме в чуждите страни, правим това, за да търсим настоящето. Това търсене е необходимо, защото откъсването от настоящето означава изостаналост и упадък. От времето на Емерсън светът се е променил, старите прегради се рушат, животът става все по-интернационален. Ние също трябва да играем своята роля в този бъдещ интернационализъм, а затова ни е потребно да пътуваме, да се срещаме с други хора, да се учим от тях и да се стараем да ги разберем. Ала истинският интернационализъм не е нещо висящо във въздуха, лишено от всякакви корени и опора. Той трябва да израсне от националните култури и може да цъфти само върху основата на свободата, на равенството и на истинския интернационализъм. Но при все това предупреждението на Емерсън запазва своята сила и днес, и нашите търсения могат да се окажат плодотворни, само ако се спазват ония условия, за които той говори. Ние никъде не трябва да се явяваме неканени, а да отиваме само там, където ще ни посрещнат радушно като равни и като другари в общите търсения. Има страни, особено между английските доминиони, които се опитват да унижават нашите сънародници. Тези страни не са за нас. Ние сме принудени сега за сега да се подчиняваме на силом натрапеното ни чуждестранно иго и да носим тежкото бреме, което то ни налага, но денят на нашето освобождение е несъмнено вече близък. Ние сме граждани не на някаква жалка страна, ние се гордеем с родината си, с народа си, с културата и традициите си. Тази гордост не бива да се отнася към романтичното минало, в което бихме желали да се вкопчим, тя не трябва също да насърчава затвореността или да ни кара да не оценяваме достатъчно някои начини на живот, които се отличават от нашия. Тя никога не трябва да ни позволява да забравяме нашите многобройни слабости и недостатъци или да охлажда нашия горещ стремеж да се освободим от тях. На нас ни предстои да изминем още дълъг път и да наваксаме много, преди да можем да заемем подобаващо място наред с другите в авангарда на човешката цивилизация и прогрес.

В миналото Индия винаги е приветствувала чуждата култура и е заимствувала от нея. Днес това е много по-необходимо, защото ние се приближаваме към света на утрешния ден, в който националните култури ще се преплитат с интернационалната култура на човечеството. Затова ще търсим мъдрост, знания, дружба и приятелство навсякъде, където можем да ги намерим, и ще сътрудничим с другите в общите начинания, но няма да търсим ничия милост или покровителство. При това условие ние ще останем истински индийци и в същото време ще бъдем действителни интернационалисти и граждани на света.

Съдбата е отредила на моето поколение както в Индия, тъй и в цял свят множество изпитания. Все още можем да се задържим известно не дълго време, но рано или късно нашият край ще дойде, и ние ще отстъпим мястото си на други, а нашите приемници ще живеят и носят своето бреме през останалата част от пътя. Как сме изиграли ролята си в тази кратка пиеса, която приближава към края си? Аз не зная. За това ще съдят други — ония, които ще живеят след нас. С какво измерваме успеха или несполуката? И това също не зная. Ние не можем да се оплачем, че животът се е отнесъл с нас сурово, защото доброволно избрахме своята съдба и може би нашият живот не е бил чак толкова лош. Защото способни са да чувствуват живота само онези, на които често се е случвало да бъдат на косъм от смъртта и чийто живот не е бил насочван от страха пред смъртта. Въпреки грешките, които може би сме направили, ние се запазихме от пошлостта, от срама пред себе си и от страхливостта. От лично гледище това беше за нас в известна степен успех.

„Най-скъпото, което има човек, е животът. Той му се дава само веднъж, и човек трябва да го изживее така, че да не му бъде мъчително жално за безцелно преживените години, да не го изгаря срамът за подлото и дребнаво минало и да може, умирайки, да каже: целия си живот и всичките си сили отдадох на най-прекрасното нещо в света — борбата за освобождението на човечеството.“

ПОСЛЕПИС

Алахабад, 29 декември 1945 г.

През март и април 1945 г. членовете на Работническия комитет на Конгреса, които бяха затворени в Ахмаднагарската тъмница, бяха разделени един от друг и пратени всеки в своята провинция. Тъмницата се закриваше, и очевидно, се предаваше на разположение на военните власти. Трима от нас — Говинд Балабх Пант, Нарендра Дева и аз напуснахме Ахмаднагарската крепост на 28 март и бяхме откарани в централния затвор на Наини, където намерихме няколко свои стари колеги, между които Рафи Ахмад Кидваи. За пръв път от нашето арестуване през 1942 г. ние можахме да узнаем от очевидци за някои събития, станали през 1942 г., защото мнозина от онези, които се намираха в затвора на Наини, бяха арестувани известно време след нас. От Наини тримата ни преместиха в централния затвор Изатнагар, близо до Барейли. Говинд Балабх Пант беше освободен поради болест, а Нарендра Дева и аз преживяхме повече от два месеца в този затвор заедно, в една барака. В началото на юни ние бяхме преместени в планинския затвор Алмора, с който аз така отблизо бях се запознал преди десет години. На 15 юни ние бяхме и двамата освободени — 1041 ден след нашето арестуване през август 1942 г. Така завърши моето девето, най-продължително затворничество.

Оттогава минаха шест и половина месеца. След дългото усамотение в затвора аз се озовах сред тълпите от народ и потънах в напрегната дейност, свързана с непрекъснати обиколки. Като престоях в къщи само една нощ, аз побързах за Бомбай, на заседанието на Работническия комитет на Конгреса, а от там — в Симла, на конференцията, свикана от вице-краля. Не ми беше лесно да свикна с новата, постоянно променяща се обстановка, и аз с мъка се приспособявах към нея. Макар всичко да ми беше познато и да ми беше приятно да се срещна със стари приятели и колеги, аз се чувствувах малко чужд, далечен и мислите ми летяха към планините, към покритите със сняг върхове. Щом завърши конференцията в Симла, побързах да отида в Кашмир. Аз не се застоях в долината, а почти веднага тръгнах с кола, теглена от волове, за високите планински области. В Кашмир прекарах месец, а после се върнах пак при човешките тълпи, при вълненията и досадата на катадневния живот.

Постепенно си съставих известна представа за онова, което бе станало през тези три години. Аз, както и другите, се убедих, че събитията, станали през това време, са били много по-значителни, отколкото сме си ги представяли. Тези три години бяха за нашия народ години на тежък труд, оставил следа върху лицето на всеки човек, с който ни се случваше да се срещнем. Индия беше се променила и зад нейното външно спокойствие се криеха съмнение и недоумение, разочарование и гняв, а също и сдържана страст. С нашето освобождение от затвора и новия обрат на събитията обстановката се промени. Гладката повърхност се изкоруби, по нея се появиха пукнатини. Вълни от възбуда заляха цялата страна; след три години народът разкъса обвивката на сдържаността. Аз никога по-рано не съм виждал такива огромни тълпи, такава трескава възбуда, такъв страстен стремеж на народните маси за освобождение. Млади мъже и жени, юноши и девойки горяха от желание да направят нещо, макар да им беше неясно какво точно трябва да направят.

Войната завърши, и атомната бомба стана символ на новата епоха. Приложението на тази бомба и лъкатушните пътища на политиката на силата донесоха нови разочарования. Старият империализъм продължаваше да действува, а събитията в Индонезия и Индо-Китай правеха обстановката още по-страшна. Използването на индийски войски в тези две страни против народите, които се бореха за своето освобождение, ни накараха да се засрамим от своята безпомощност и предизвикаха в душата ни гняв и ожесточение. Негодуванието на народа продължаваше да расте.

Историята на Индийската национална армия, формирана в Бирма и Малая през годините на войната, внезапно се разпространи из цялата страна и събуди навсякъде голям ентусиазъм. Когато няколко нейни офицери бяха изправени пред военния съд, това наелектризира цялата страна повече, отколкото кое и да е друго събитие. Те станаха символ на Индия, бореща се за своята свобода. Те станаха също символ на единството между различните религиозни групи в Индия, защото в тази армия бяха представени и индусите, и мюсюлманите, и сикхите, и християните. Те съумяха да разрешат за себе си проблемата за религиозните общини — защо и ние да не направим това?

Ние стоим пред прага на избори в Индия, и те поглъщат цялото ни внимание. Но изборите ще завършат скоро, и какво ще стане тогава? Настъпващата година обещава да бъде година на бури и вълнения, година на конфликти и безредици. Нито в Индия, нито където и да е било другаде мирът не е възможен на друга основа, освен върху основата на свободата.

КУЛТУРА НА ДОЛИНАТА НА ИНД

През 1921 година, когато започнаха разкопките в Харапа, бе открит неизвестен до тогава център на древна култура. Наред с Египет и Месопотамия долината на река Инд също е люлка на древна цивилизация. Районът, върху който се е разпространявала тази цивилизация, се простира от Арабско море до онова място, където река Сатледж напуска планината Симла. На тази карта е отбелязано местоположението на разкопките, където са открити керамични изделия, отнасящи се към периода на тази древна цивилизация.

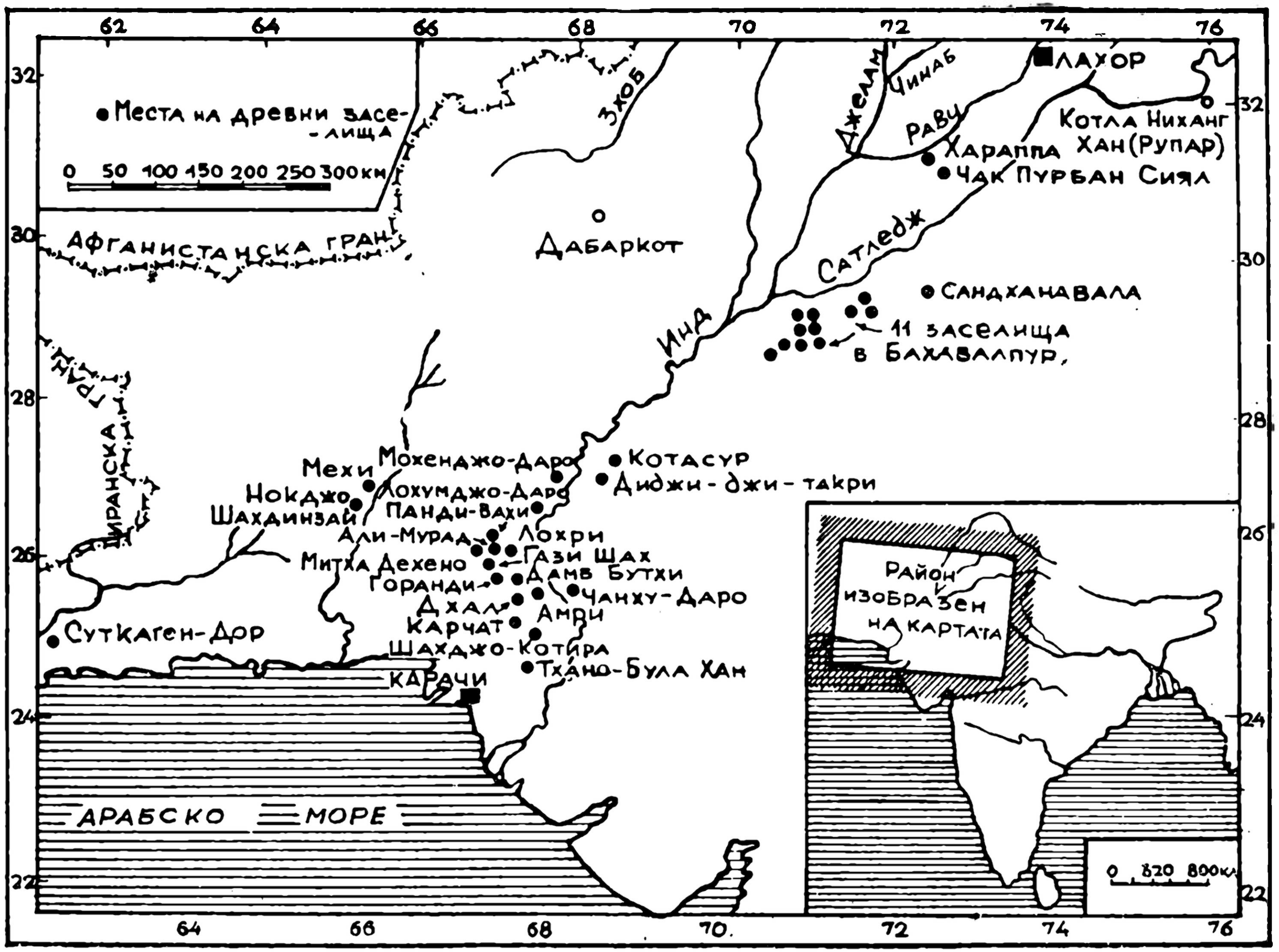
● Места на древни заселища
0 50 100 150 200 250 300 км
Афганистанска гран.
Иранска гран.
Зхоб
Дабаркот
Джелам
Чинаб
Рави
Лахор
Котла Нихanг Хан (Рупар)
Харапа
Чак Пурбан Сиял
Сатледж
Инд
Сандханавала
11 заселища в Бахавалпур
Котасур
Диджи-джи-такри
Мохенджо-Даро
Мехи
Лохумджо-Даро
Нокджо
Панди-Вахи
Шахдинзай
Али-Мурад
Лохри
Гази Шах
Митха Дехено
Дамб Бутхи
Горанди
Чанху-Даро
Дхал
Амри
Карчат
Шахджо-Котира
Тхано-Була Хан
Суткаген-Дор
Карачи
Арабско море
Район изобразен на картата
0 820 800 км
62
64
66
68
70
72
74
76
32
30
28
26
24
22

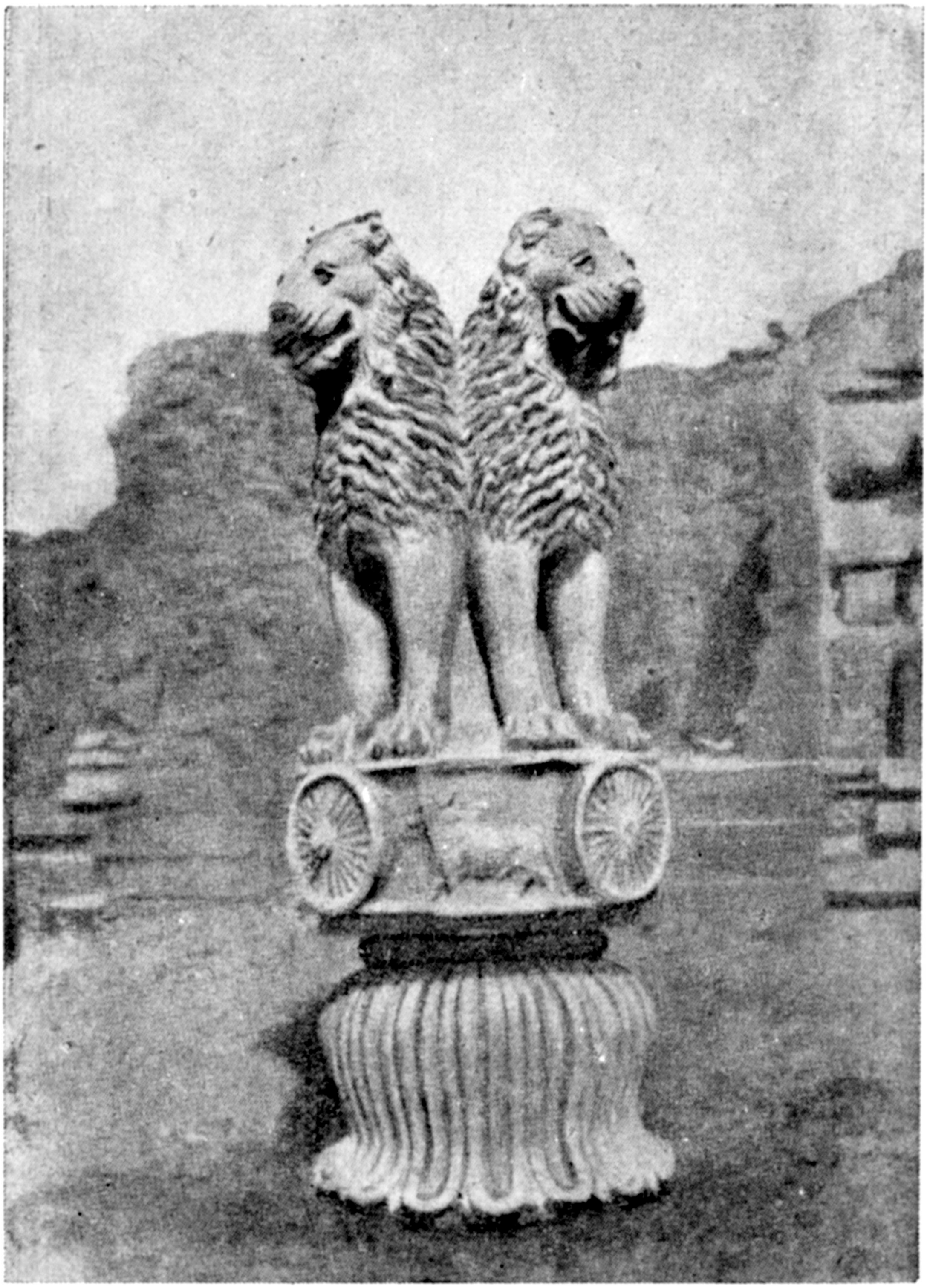

Капител на колона с надпис от Ашока, намерени в Сарнатх.
3 век пр. н. е.

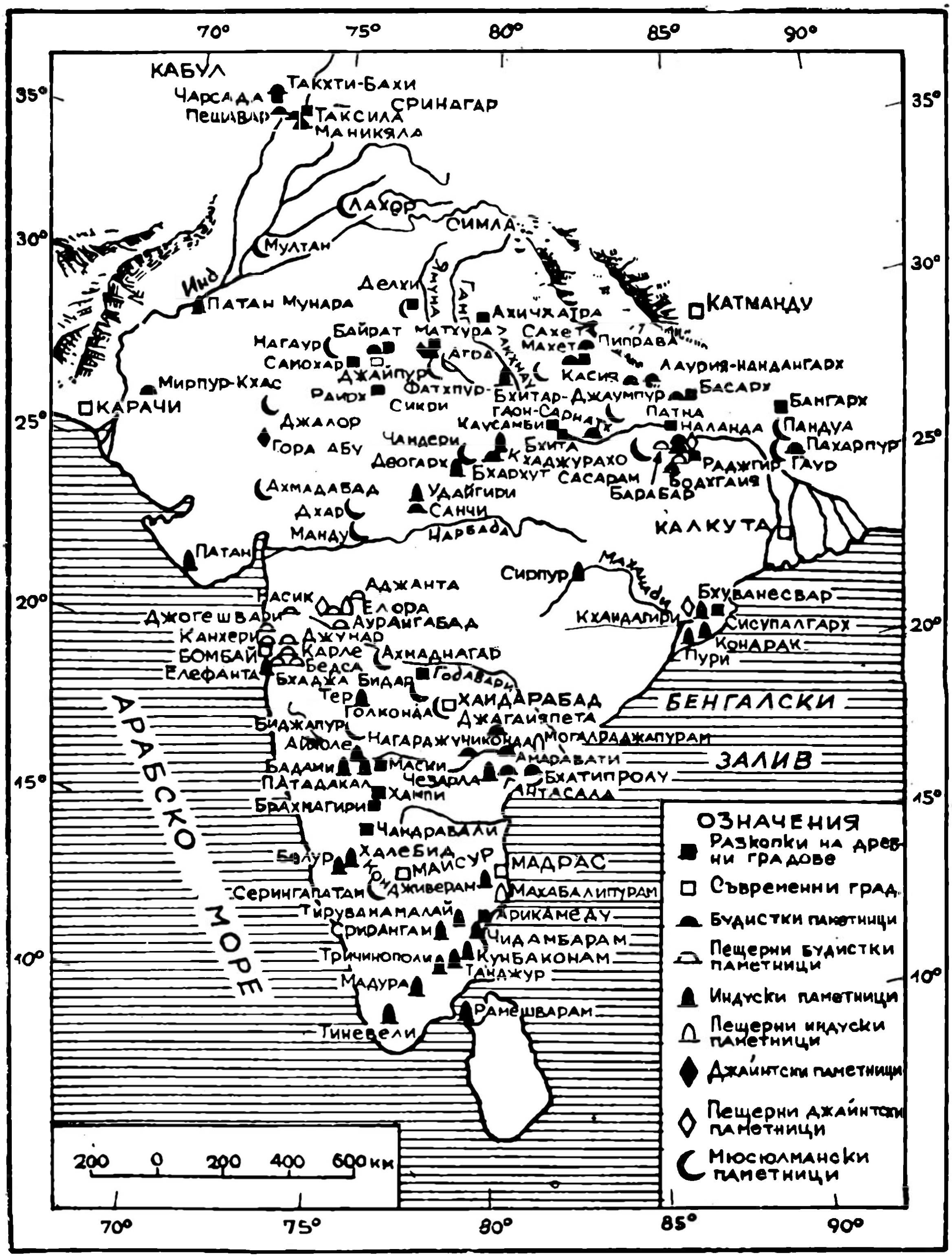
70°
75°
80°
85°
90°
35°
30°
25°
20°
15°
10°
КАБУЛ
Такхти-Бахи
Чарсада
Пешавар
Таксила
Сринагар
Маникяла
Лахор
Мултан
Инд
Симла
Делхи
Ямуна
Ганг
Катманду
Патан Мунара
Ахичхатра
Нагаур
Байрат
Матхура
Сахет
Махет
Пиправа
Самохар
Джайпур
Агра
Лаурия-Нандангарх
Фатхпур-Сикри
Касия
Басарх
Мирпур-Кхас
Раидх
Бхитар-Джаумпур
Бангарх
Гаон-Сарнатх
Патна
Карачи
Джалор
Каусамби
Наланда
Пандуа
Гора Абу
Чандери
Бхита
Пахарпур
Деогарх
Кхаджурахо
Раджгир
Гаур
Бхархут
Сасарам
Бодхгаия
Ахмадабад
Удайгири
Барабар
Дхар
Санчи
Калкута
Манду
Нарбада
Патан
Сирпур
Маханади
Насик
Аджанта
Бхуванесвар
Джогешвари
Елора
Аурангабад
Кхандагири
Канхери
Джунар
Сисупалгарх
Бомбай
Карле
Ахнаднагар
Конарак
Беда
Пури
Елефанта
Бхаджа
Бидар
Годавари
Тер
Хайдарабад
Голконда
Джагаияпета
Биджапур
Айхоле
Нагарджуниконда
Могалраджапурам
Бадами
Маски
Амаравати
Патадакал
Чезарла
Бхатипролу
Гантасала
Хампи
Брахмагири
Чандравали
Белур
Халебид
Майсур
Мадрас
Серингапатам
Кондживерам
Махабалипурам
Тирувaнамалай
Арикамеду
Сирангам
Чидамбарам
Тричинополи
Кунбаконам
Танджур
Мадура
Рамешварам
Тиневели
АРАБСКО МОРЕ
БЕНГАЛСКИ ЗАЛИВ
ОЗНАЧЕНИЯ
Разкопки на древни градове
Съвременни град
Будистки паметници
Пещерни будистки паметници
Индуски паметници
Пещерни индуски паметници
Джайнтски паметници
Пещерни джайнтски паметници
Мюсюлмански паметници
200 0 200 400 600 км

Древни градове и паметници

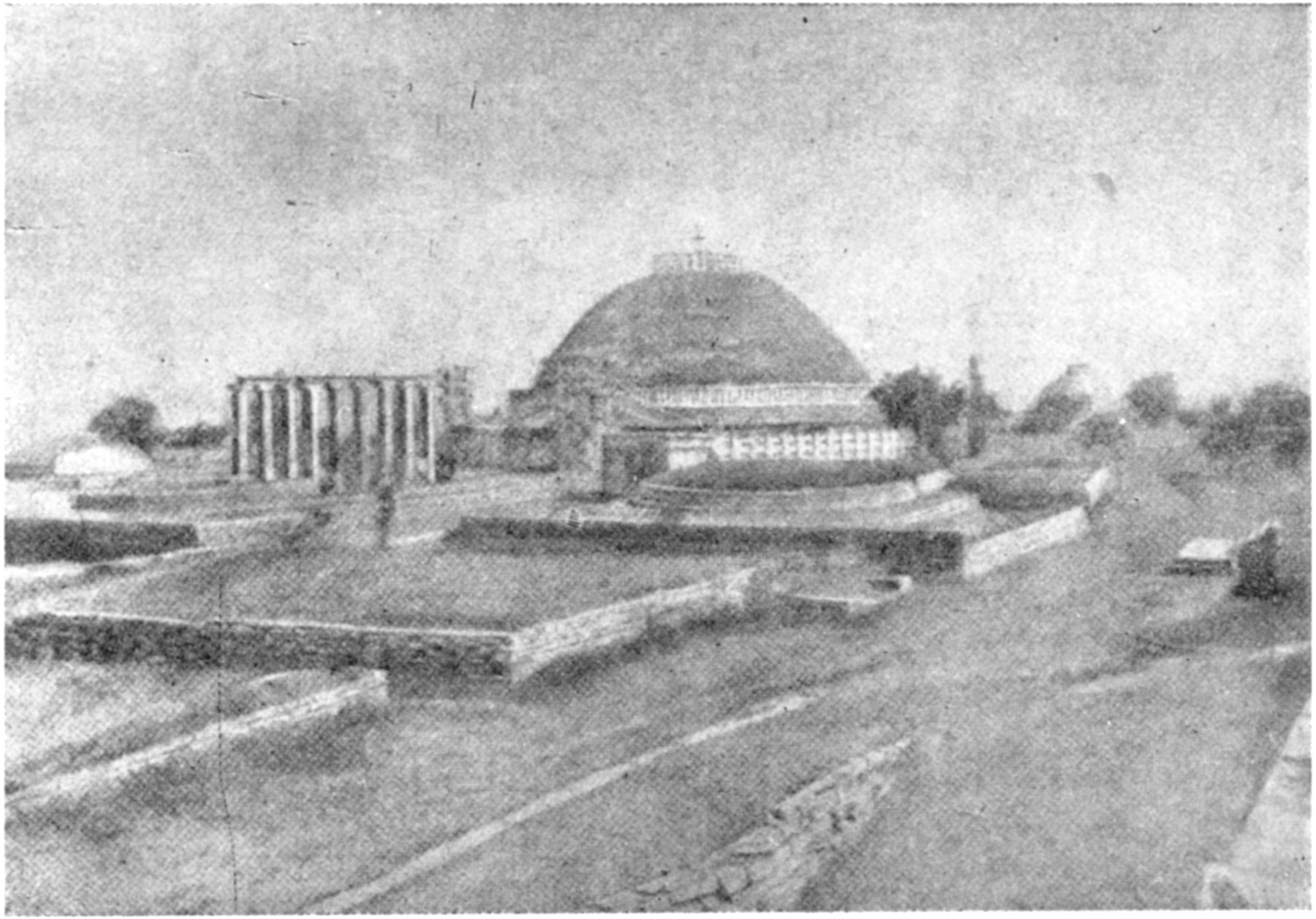

Голямата Ступа (будистки храм-паметник) в Санчи, 3 в. пр. н. е — 1 век от н. е.

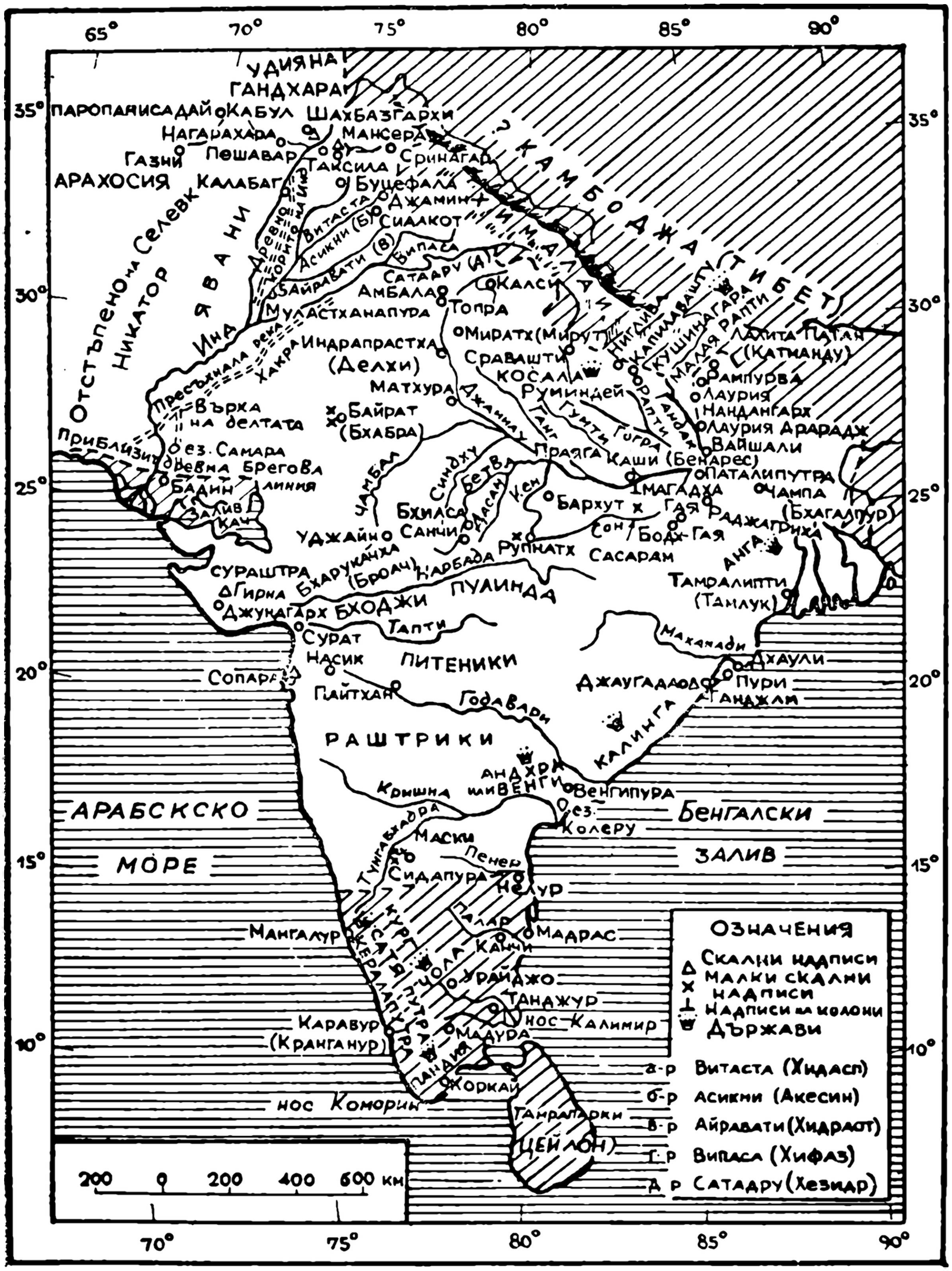
65°
70°
75°
80°
85°
90°
35°
30°
25°
20°
15°
10°
УДИЯНА
ГАНДХАРА
ПАРОПАНИСАДАЙ
Кабул
Шахбазгархи
Нагарахара
Мансера
Газни
Пешавар
Сринагар
Таксила
АРАХОСИЯ
Калабаг
Буцефала
Джамин
Сиалкот
Витаста
Асикни (Б)
Айравати (В)
Випаса
Сатадру (А)
Древно корито на Инд
КАМБОДЖА
ХИМАЛАИ
ТИБЕТ
Отстъпено на Селевк Никатор
ЯВАНИ
Инд
Амбала
Калси
Топра
Мулястханапура
Миратх (Мирут)
Нигалива
Капилавасту
Кушинагара
Малая Рапти
Лалита Патан (Катманду)
Пресъхнала река Хакра
Индрапрастха (Делхи)
Сраващи
КОСАЛА
Рампурва
Лаурия
Нанданагарх
Лаурия Арарадж
Вайшали
Матхура
Джамна
Руминдей
Рапти
Гандак
Гумти
Гогра
Ганг
Върха на делтата
Байрат (Бхабра)
Приблизителна древна брегова линия
ез. Самара
Бадин
Залив Кач
Прайага
Каши (Бенарес)
Паталипутра
Магадха
Чампа (Бхагалпур)
Чамбал
Синдху
Бетва
Дасан
Кен
Бархут
Гая
Раджагриха
Сон
Бодх-Гая
Бхилса
Санчи
Уджайн
Рупнатх
Сасарам
АНГА
Сураштра
Гирна
Бхарукачха (Броач)
Нарбада
ПУЛИНДА
Тамралипти (Тамлук)
Джунагарх
БХОДЖИ
Тапти
Сурат
Махинади
Дхаули
Насик
ПИТЕНИКИ
Сопара
Джаугада
Пури
Пайтхан
Годавари
Ганджам
РАШТРИКИ
КАЛИНГА
АНДХРА или ВЕНГИ
Кришна
Венгипура
АРАБСКСКО МОРЕ
ез. Колеру
БЕНГАЛСКИ ЗАЛИВ
Тунгабхадра
Маски
Пенер
Сидапура
Нелур
Палар
Мадрас
Мангалур
КУРГ
САТЯПУТРА
КЕРАЛАПУТРА
ЧОЛА
Канчи
Урайджо
Танджур
нос Калимир
Каравур (Кранганур)
Мадура
ПАНДИЯ
Коркай
нос Коморин
Танрапарни
(ЦЕЙЛОН)
200 0 200 400 600 км
Означения
Скални надписи
Малки скални надписи
Надписи на колони
Държави
а-р Витаста (Хидасп)
б-р Асикни (Акесин)
в-р Айравати (Хидраот)
г-р Випаса (Хифаз)
д-р Сатадру (Хезидр)

Територията на държавата на Ашока. 250 години преди н. е.

Колони, поддържащи веранда Бадами. 3-та пещера, 6 в. от н. е.

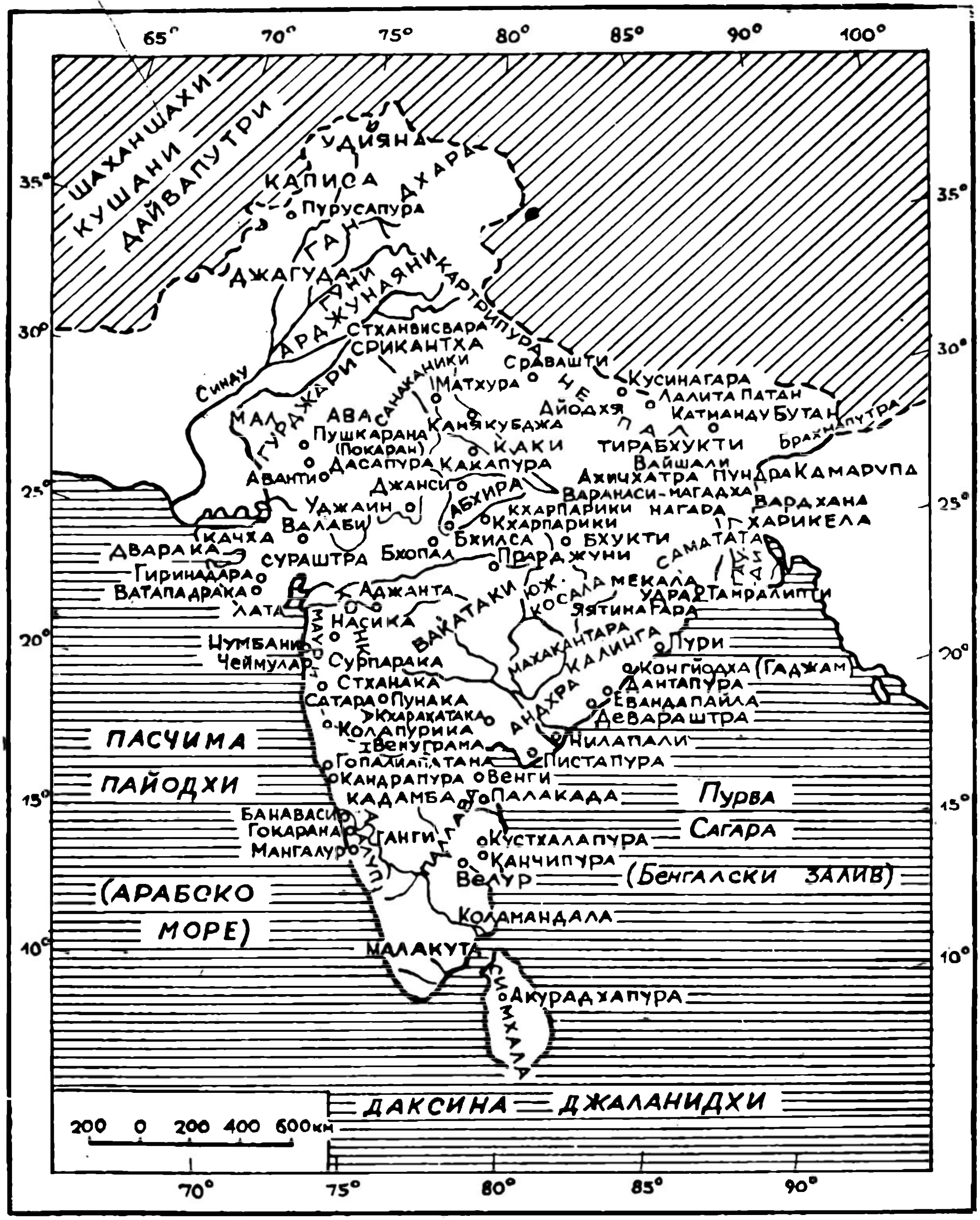
65°
70°
75°
80°
85°
90°
100°
35°
30°
25°
20°
15°
10°
ШАХАНШАХИ
КУШАНИ
ДАЙВАПУТРИ
УДИЯНА
КАПИСА
ДХАРА
ГАН
Пурусапура
ДЖАГУДА
ГУНИ
АРДЖУНАЯНИ
КАРТРИПУРА
СТХАНВИСВАРА
СРИКАНТХА
Синду
ГУРАДЖАРИ
МАЛ
АВА
САНАКАНИКИ
Матхура
Сравашти
НЕПАЛ
Кусинагара
Лалита Патан
Катманду
Бутан
Брахмапутра
Айодхя
Канякубджа
Пушкарана (Покаран)
КАКИ
ТИРАБХУКТИ
Вайшали
Авантио
Дасапура
Какапура
Ахичхатра
Пундра
КАМАРУПА
Джанси
АБХИРА
Варанаси-Магадха
ВАРДХАНА
Уджайн
КХАРПАРИКИ
НАГАРА
ХАРИКЕЛА
Валаби
Кхарпарики
КАЧХА
Бхилса
БХУКТИ
ДВАРАКА
СУРАЩТРА
Бхопал
Праджуни
САМАТАТА
Гиринадара
ВАТАПАДРАКА
ЛАТА
Аджанта
ЮЖ. КОСАЛА
МЕКАЛА
УДРА
Тамралипти
Яятинагара
МАУРИ
Насика
КОНКАН
ВАКАТАКИ
МАХАКАНТАРА
КАЛИНГА
Пури
Цумбани
Чеймулар
Сурпарака
Конгйодха (Гаджам)
Стханака
Дантапура
Сатара
Пунака
АНДХРА
Евандапайла
Кхаракатака
Девараштра
Колапурика
Венуграма
Нилапали
Гопалиапатана
Пистапура
ПАСЧИМА
ПАЙОДХИ
Кандрапура
Венги
КАДАМБА
Палакада
Пурва
Сагара
Банаваси
Гокарана
Мангалур
ГАНГИ
ПАЛАВА
Кустхалапура
Канчипура
Велур
(Бенгалски залив)
(АРАБСКО
МОРЕ)
КОЛАМАНДАЛА
МАЛАКУТА
СИМХАЛА
Акурадхапура
ДАКСИНА
ДЖАЛАНИДХИ
200 0 200 400 600 км
70°
75°
80°
85°
90°

Индия през царуването на Гупт

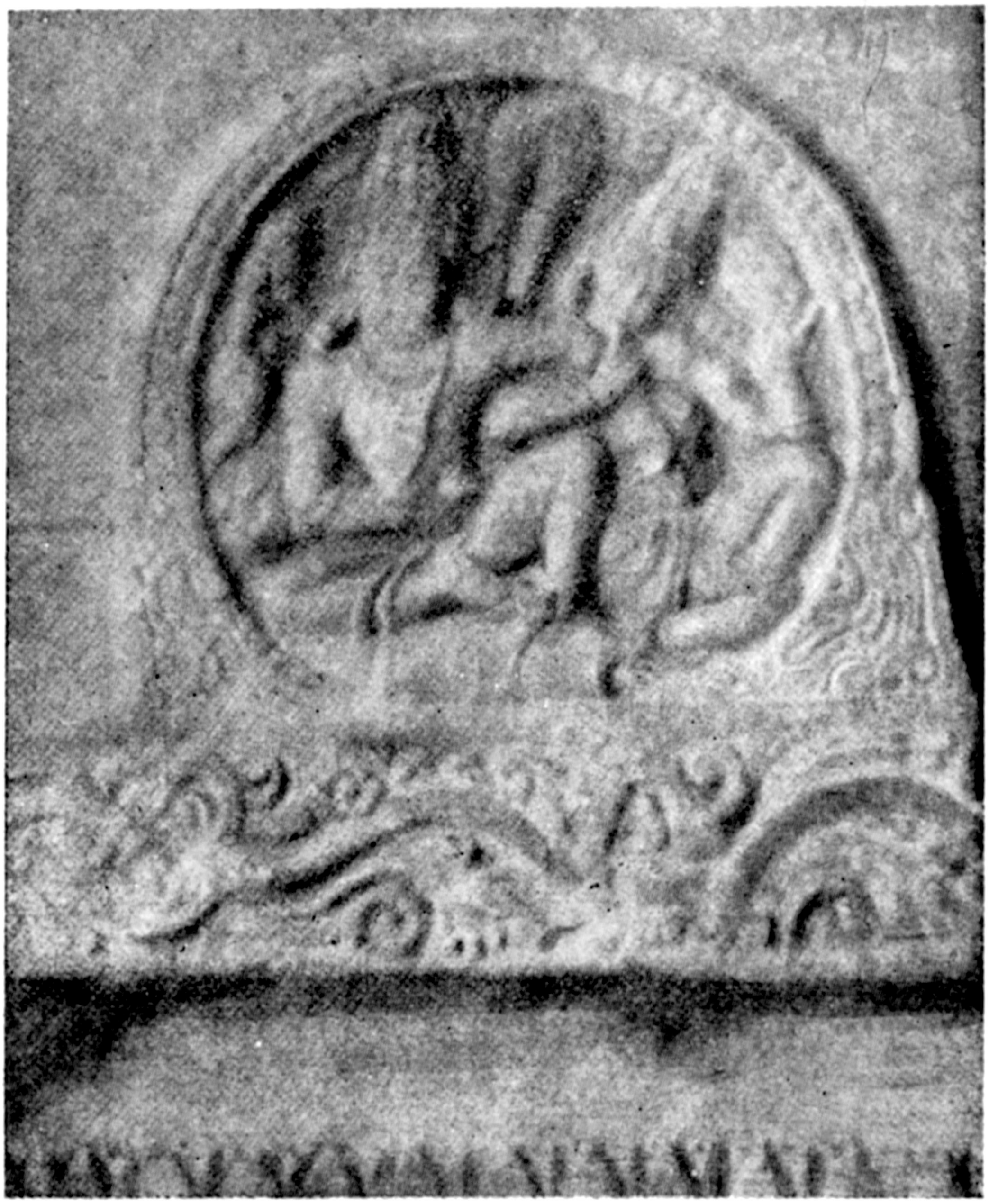

Барелйеф в медальон върху колона. Бадами, 3-та пещера. 6 в. от н. с.

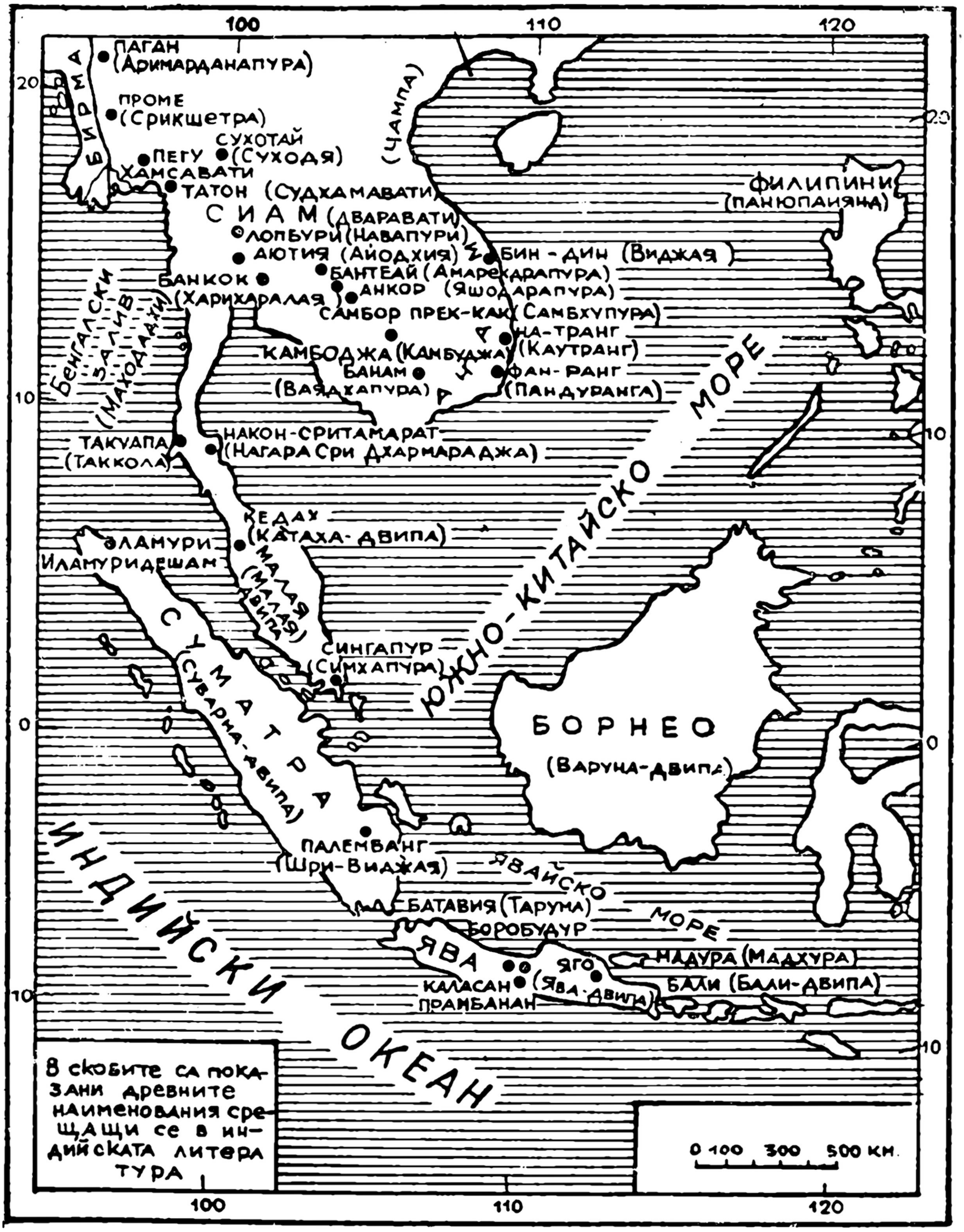
100
110
120
20
10
0
10
БИРМА
ПАГАН (Аримарданапура)
ПРОМЕ (Срикшетра)
СУХОТАЙ (Суходя)
ПЕГУ
ХАМСАВАТИ
ТАТОН (Судхамавати)
СИАМ (Дваравати)
ЛОПБУРИ (Навапури)
АЮТИЯ (Айодхия)
БАНКОК (Харихаралая)
БАНТЕАЙ (Амарекдрапура)
АНКОР (Яшодарапура)
САМБОР ПРЕК-КАК (Самбхупура)
БИН-ДИН (Виджая)
НА-ТРАНГ (Каутранг)
ФАН-РАНГ (Пандуранга)
КАМБОДЖА (Камбуджа)
БАНАМ (Ваядхапура)
ЧАМПА
ЧАМПА
Бенгалски залив (Махоаадхи)
ТАКУАПА (Таккола)
НАКОН-СРИТАМАРАТ (Нагара Сри Дхармараджа)
КЕДАХ (Катаха-двипа)
ЕЛАМУРИ Иламуридешам
МАЛАЯ (Малая двипа)
СИНГАПУР (Симхапура)
СУМАТРА (Суварна-двипа)
ЮЖНО-КИТАЙСКО МОРЕ
ФИЛИПИНИ (Панюпаияна)
БОРНЕО (Варуна-двипа)
ПАЛЕМБАНГ (Шри-Виджая)
ЯВАЙСКО МОРЕ
БАТАВИЯ (Таруна)
БОРОБУДУР
ЯВА
ЯГО (Ява-двипа)
КАЛАСАН
ПРАМБАНАН
МАДУРА (Мадхура)
БАЛИ (Бали-двипа)
ИНДИЙСКИ ОКЕАН
В скобите са показани древните наименования срещащи се в индийската литература
0 100 300 500 км

Югоизточна Азия или Велика Индия

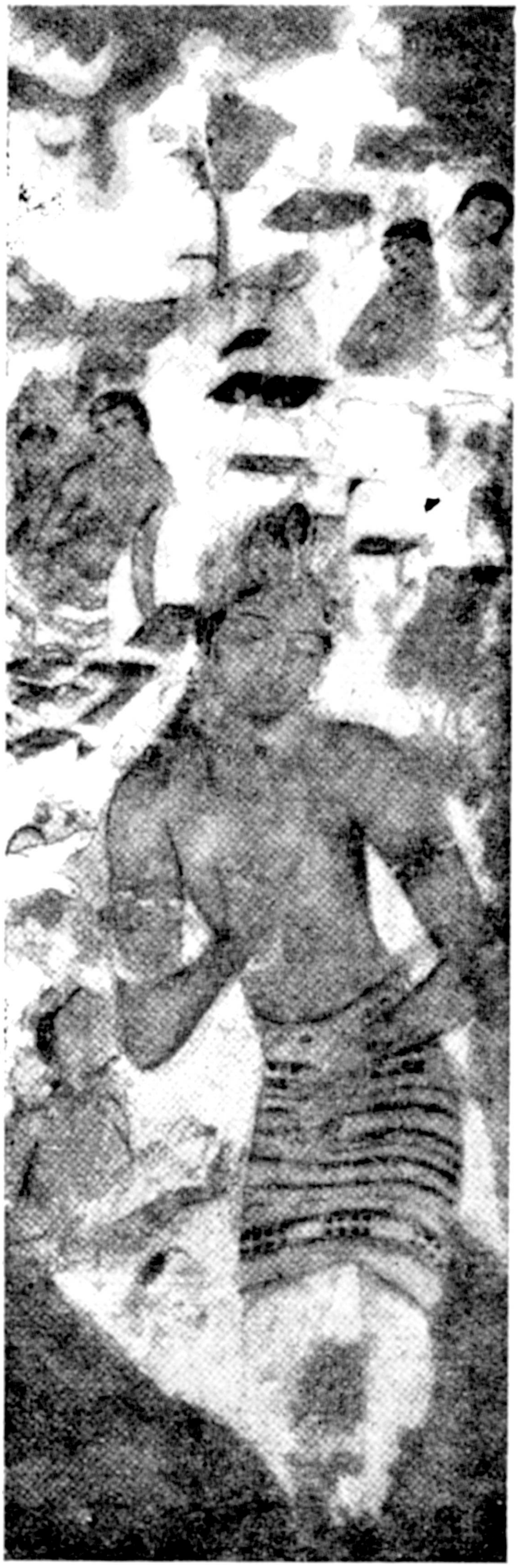

Бодисатва. Фреска в Аджанта. 6 век от н. е. Копие на Грифитс. (Музей „Виктория и Алберт“)

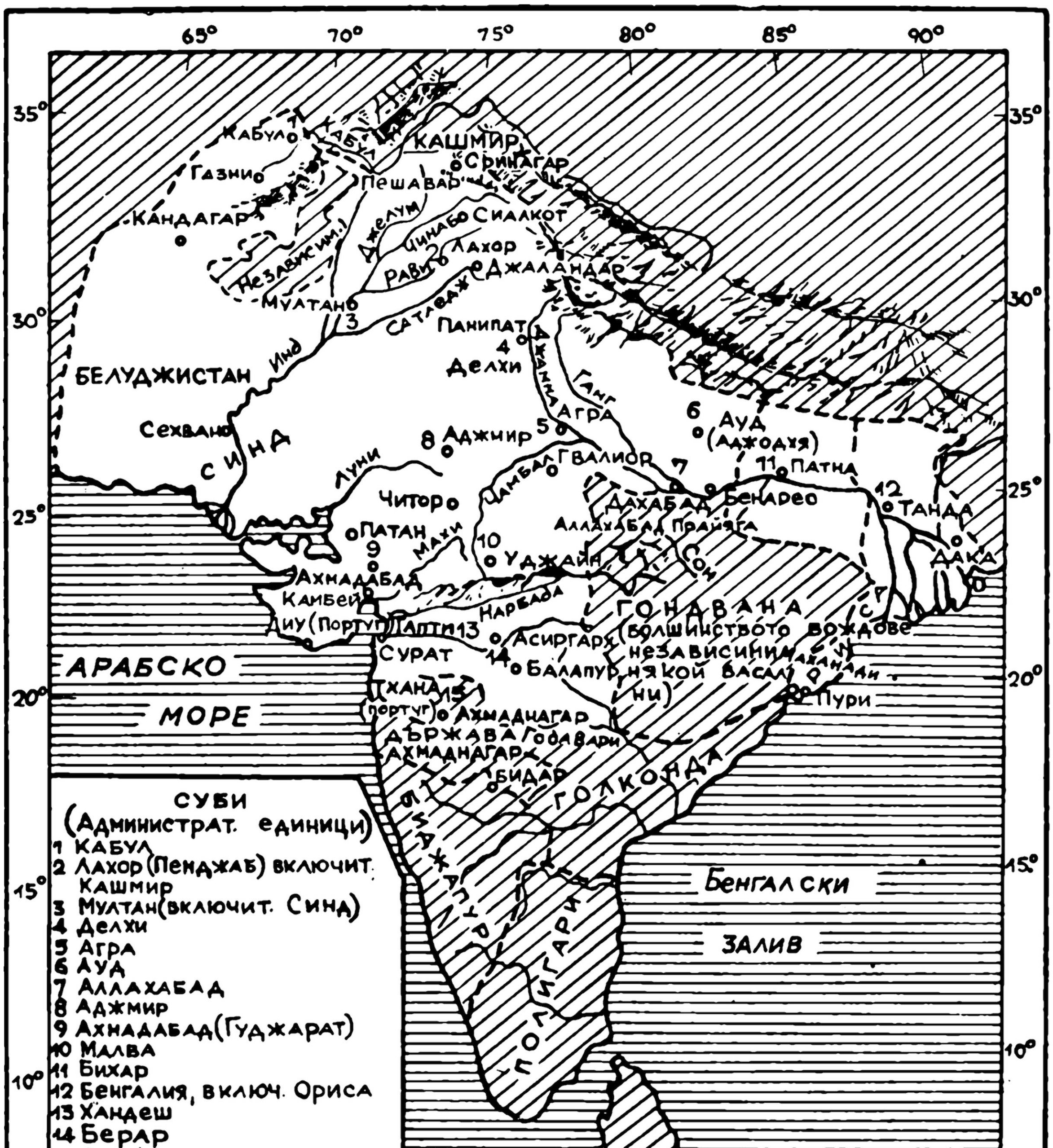

65°
70°
75°
80°
85°
90°
35°
30°
25°
20°
15°
10°
Кабул
1
Кабул
Кашмир
Сринагар
Газни
Пешавар
Кандагар
Джелум
Чинаб
Сиалкот
Независим.
2
Лахор
Рави
Джаландар
Мултан
3
Сатлеж
Панипат
4
Делхи
Инд
Белуджистан
Джамна
Ганг
Агра
5
6
Ауд
(Аджодхя)
Сехван
Синд
8
Аджмир
Луни
Гвалиор
7
11
Патна
Чамбал
Читор
12
Дахабад
Бенарес
Танда
Аллахабад Прайяга
Патан
9
Махи
10
Удджайн
Сон
Дака
Ахмадабад
Камбей
Нарбада
Гонавана
Диу (Португ.)
Тапти
13
Асиргар
(болшинството вождове независими, някой васали)
Сурат
14
Балапур
Арабско
Пури
Море
Тхана (португ.)
15
Ахмаднагар
Държава Ахмаднагар
Годавари
Бидар
Голконда
Биджапур
Поли[г]ари
Бенгалски
Залив
Суби (Администрат. единици)
1 Кабул
2 Лахор (Пенджаб) включит. Кашмир
3 Мултан (включит. Синд)
4 Делхи
5 Агра
6 Ауд
7 Аллахабад
8 Аджмир
9 Ахмадабад (Гуджарат)
10 Малва
11 Бихар
12 Бенгалия, включ. Ориса
13 Хандеш
14 Берар
15 Ахмаднагар
200 0 200 400 600км

Територията на Моголската империя през 1605 година

Шива — Кайласа. Покрита арка в Елора. 8 в. от н. е.

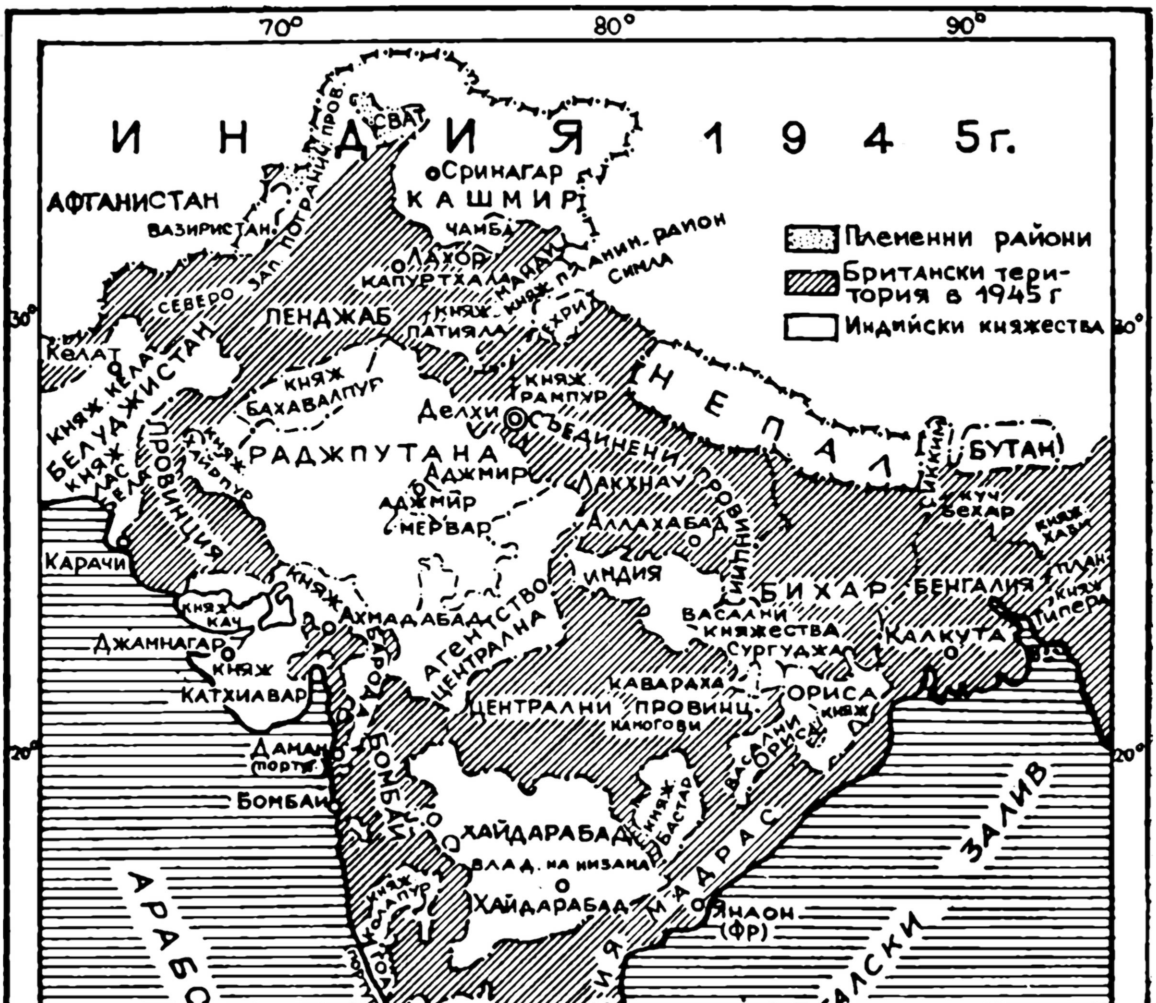
ИНДИЯ 1945 г.
70°
80°
90°
30°
20°
10°
Племенни райони
Британски територия в 1945 г
Индийски княжества
АФГАНИСТАН
ВАЗИРИСТАН
СВАТ
Сринагар
КАШМИР
ЧАМБА
Лахор
КАПУРТХАЛА
ПЕНДЖАБ
ПАТИЯЛА
СИМЛА
ТЕХРИ
СЕВЕРО ЗАП. ПОГРАНИЧ. ПРОВ.
Келат
КНЯЖ. КЕЛАТ
БЕЛУДЖИСТАН
КНЯЖ. ЛАС БЕЛА
КНЯЖ. БАХАВАЛПУР
КНЯЖ. РАМПУР
Делхи
СЪЕДИНЕНИ ПРОВИНЦИИ
РАДЖПУТАНА
Аджмир
АДЖМИР МЕРВАР
Лакхнау
Аллахабад
Карачи
ПРОВИНЦИЯ
КНЯЖ. КАЧ
Джамнагар
КНЯЖ. КАТХИАВАР
Ахмадабад
Барода
АГЕНТСТВО ЦЕНТРАЛНА ИНДИЯ
НЕПАЛ
СИКИМ
БУТАН
КУЧ БЕХАР
КНЯЖ. ХАСИ
КНЯЖ. ТИПЕРА
БИХАР
БЕНГАЛИЯ
Калкута
ВАСАЛНИ КНЯЖЕСТВА СУРГУДЖА
КАВАРАХА
ЦЕНТРАЛНИ ПРОВИНЦ.
КАНОГОВИ
ОРИСА
ВАСАЛНИ КНЯЖ. ОРИСА
КНЯЖ. БАСТАР
Даман (порт.)
Бомбай
БОМБАЙ
ХАЙДАРАБАД
ВЛАД. НА НИЗАМА
Хайдарабад
КНЯЖ. КОЛАПУР
Гоа (порт.)
МАДРАС
Янаон (ФР)
ПРОВИНЦИЯ
АРАБСКО МОРЕ
БЕНГАЛСКИ ЗАЛИВ
МАЙСУР
Майсур
Мадрас
КУРГ
Маэ (ФР)
Пондишери (ФР)
Карикал (ФР)
Кочин
Падукатай
ТРАВАНКУР
Коломбо
НАСЕЛЕНИЕ през 1941 год
КНЯЖЕСТВА
ПРОВИНЦИИ
ИНДИЯ-1805 год
КАШМИР
ПЕНДЖАБ
СИРХИНД
Делхи
РАДЖПУТАНА
СИНД
АУД
МАЛВА
КАТХИАВАР
НАГПУР
ХАНДЕШ
БХОНСЛА
БЕРАР
ПЕШВА
ХАЙДАРАБАД
МАЙСУР
Британска територия в 1805 г.
Княжества включващи се в субсидиарния договор

Британската територия и индийските княжества през 1945

Махишасурамардини — Кайласа. Елора. 8 в. от н. е.

ЗАКОН ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА ИНДИЯ — 1935 г.

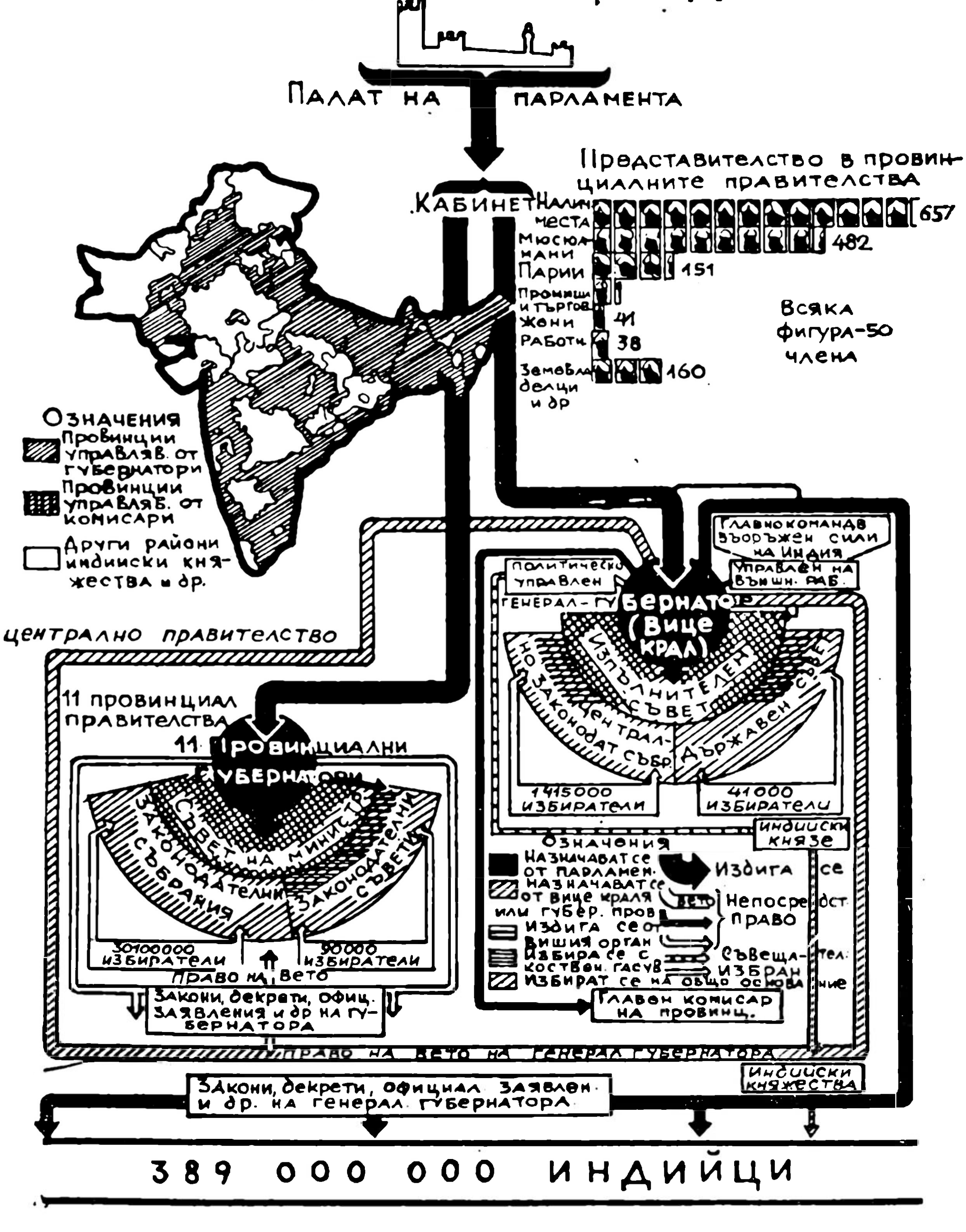
Палат на парламента
Кабинет
Представителство в провинциалните правителства
Нали места 657
Мюсюлмани 482
Парии 151
Промишл. и търгов.
Жени 41
Работн. 38
Земевладелци и др 160
Всяка фигура — 50 члена
Означения
Провинции управляв. от губернатори
Провинции управляв. от комисари
Други райони индийски княжества и др.
централно правителство
11 провинциал правителства
11 Провинциални губернатори
Съвет на министрите
Законодателни събрания
Законодателни съвети
30100000 избиратели
90000 избиратели
Право на вето
Закони, декрети, офиц. заявления и др на губернатора
Политическо управлен
Главнокомандв въоръжен сили на Индия
Управлен на външн. раб.
Генерал-губернатор (Вице крал)
Изпълнителен съвет
Централно законодат. събр.
Държавен съвет
1415000 избиратели
41000 избиратели
Индийски князе
Означения
Назначават се от парламен.
Назначават се от вице краля или губер. пров
Издига се от вишия орган
Избира се с костван. гасув
Избират се на общо основание
Издига се
вето
Непосредст право
Съвещател.
Избран
Главен комисар на провинц.
Право на вето на генерал губернатора
Индийски княжества
Закони, декрети, официал заявлен и др. на генерал губернатора
389 000 000 индийци

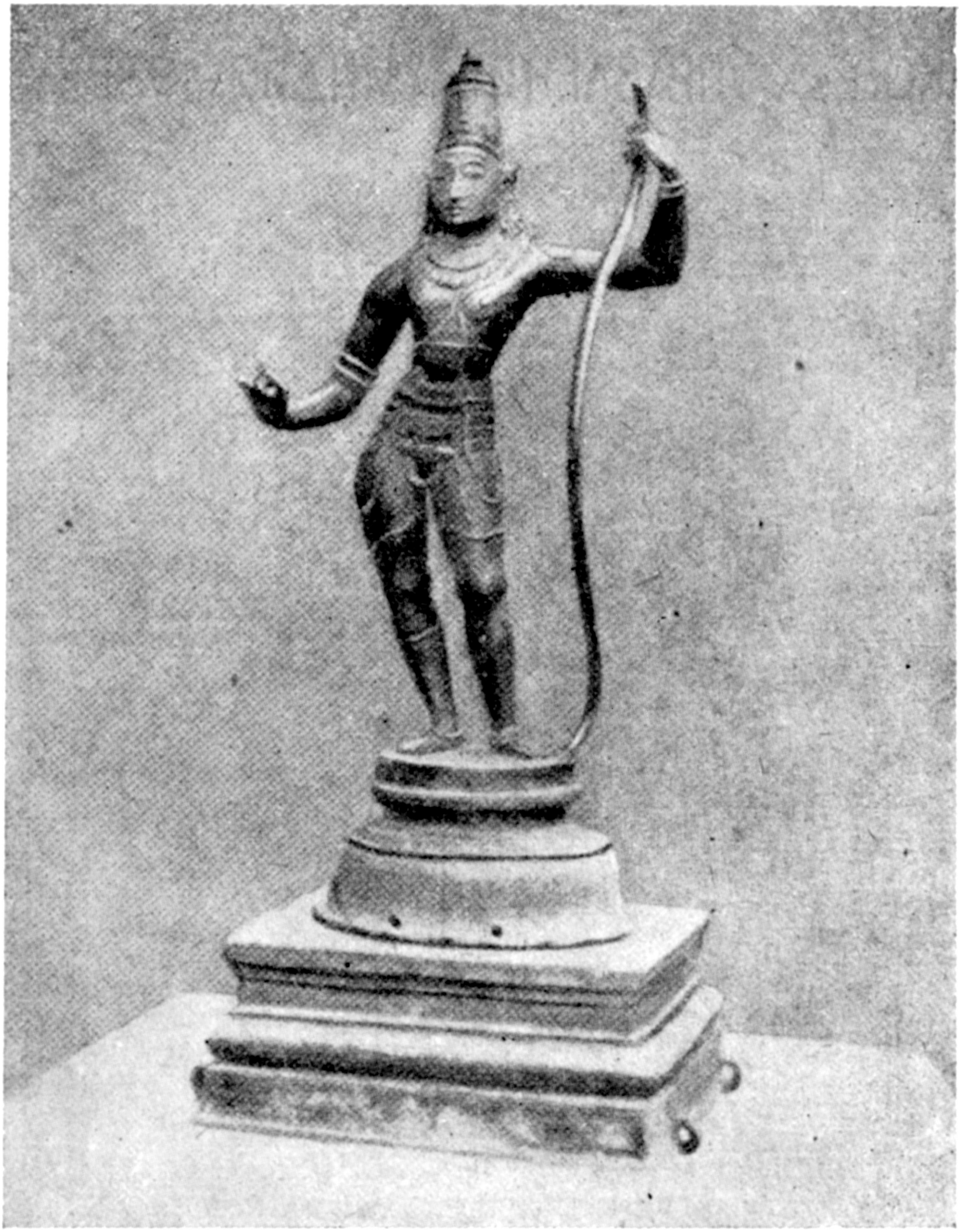

Рама (бронз). Провинция Мадрас. 14 век. (Музей „Виктория и Алберт“)

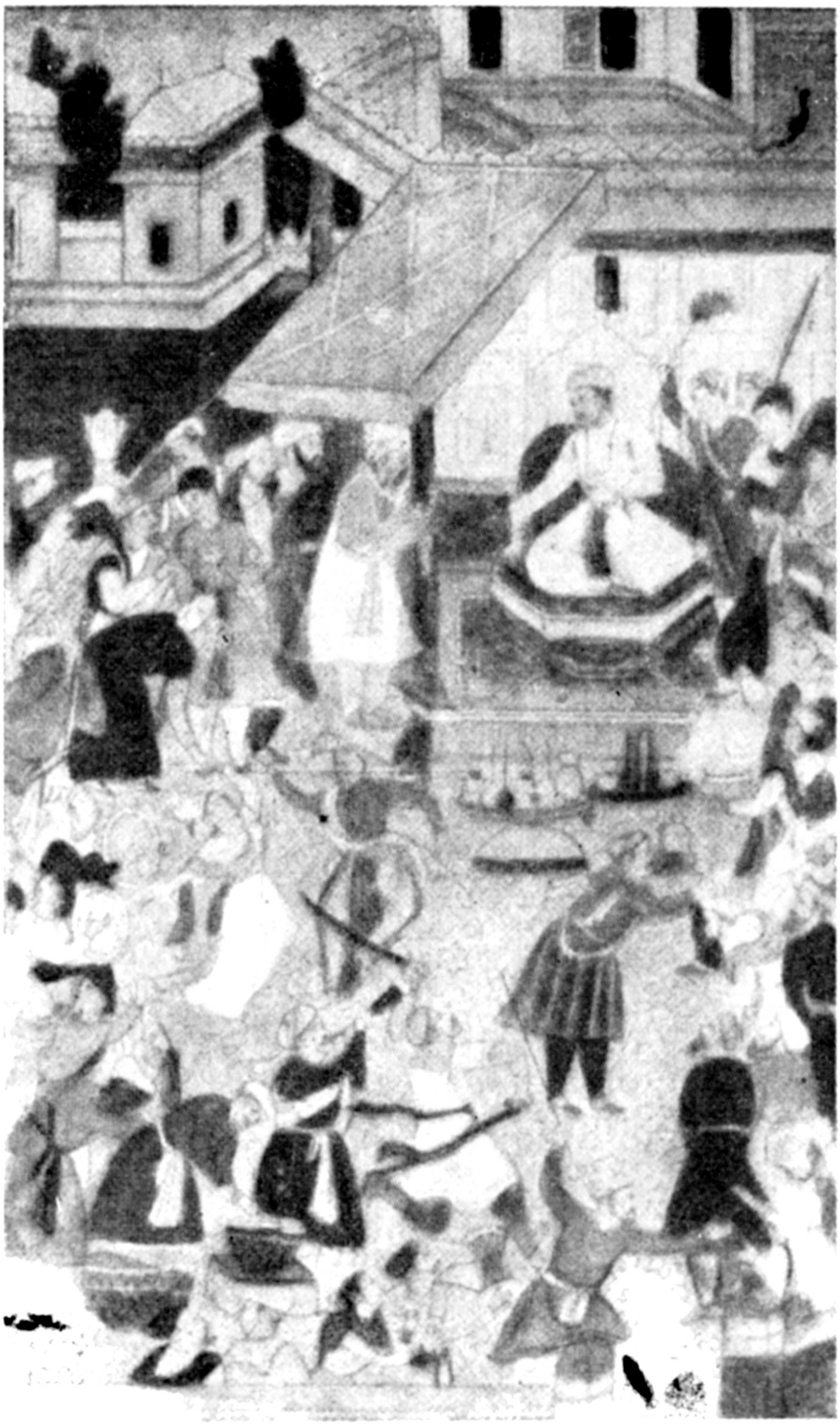

Акбар научава за раждането на първородния си син принц Салим в 1569 г. Период от Моголската империя. Краят на 16 в. (Музей „Виктория и Алберт“)

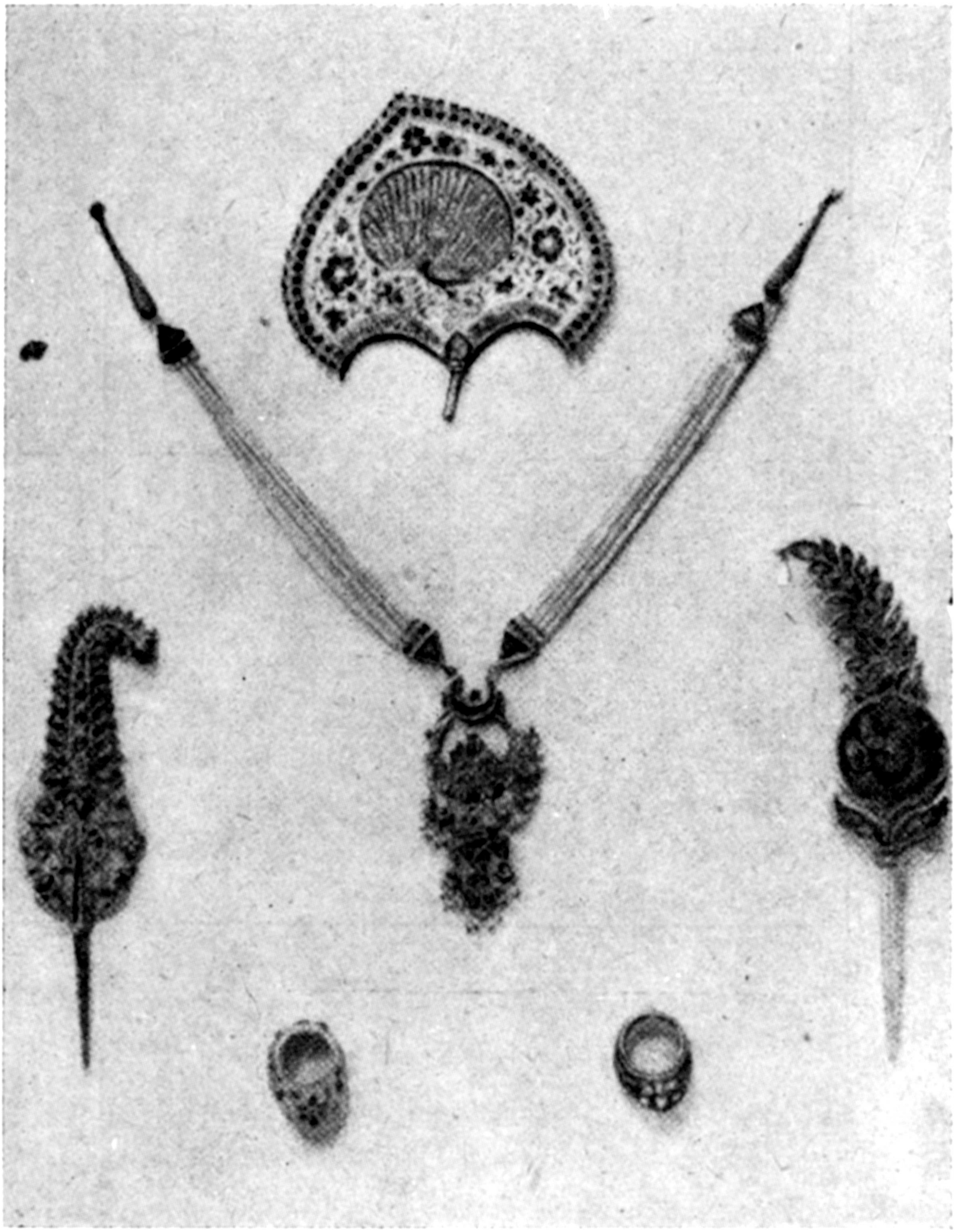

Бижута от периода на Моголската империя през 17 в.
(Музей „Виктория и Алберт“)

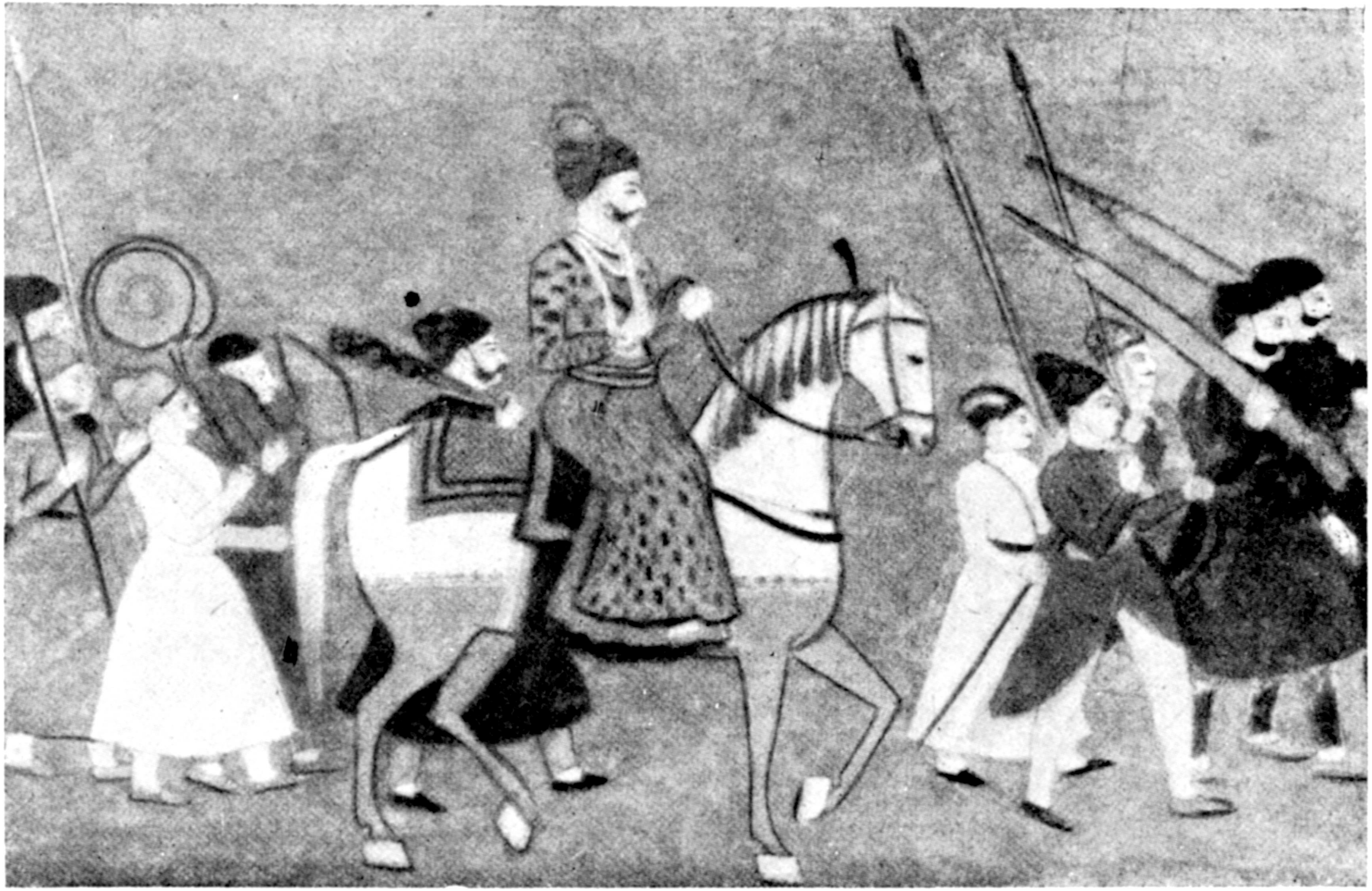

Тържествено излизане на раджапутски раджа. Раджастан. 18 век. (Музей „Виктория и Алберт“)

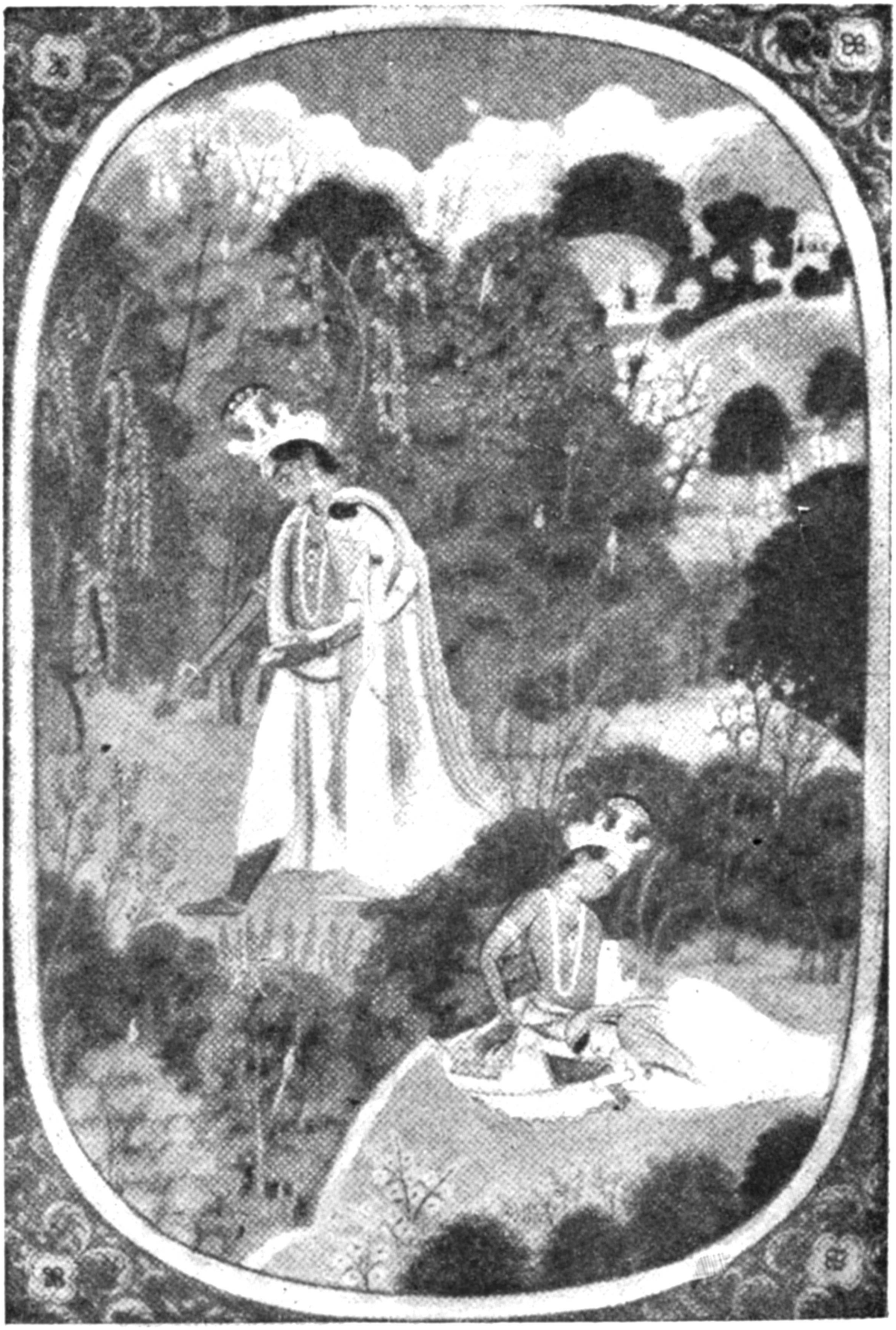

Радха и Кришна. Картина от школата Кангра. Началото на 19 в.
(Музей „Виктория и Алберт“)

ИКОНОМИЧЕСКИ ПОТЕНЦИАЛ НА ИНДИЯ

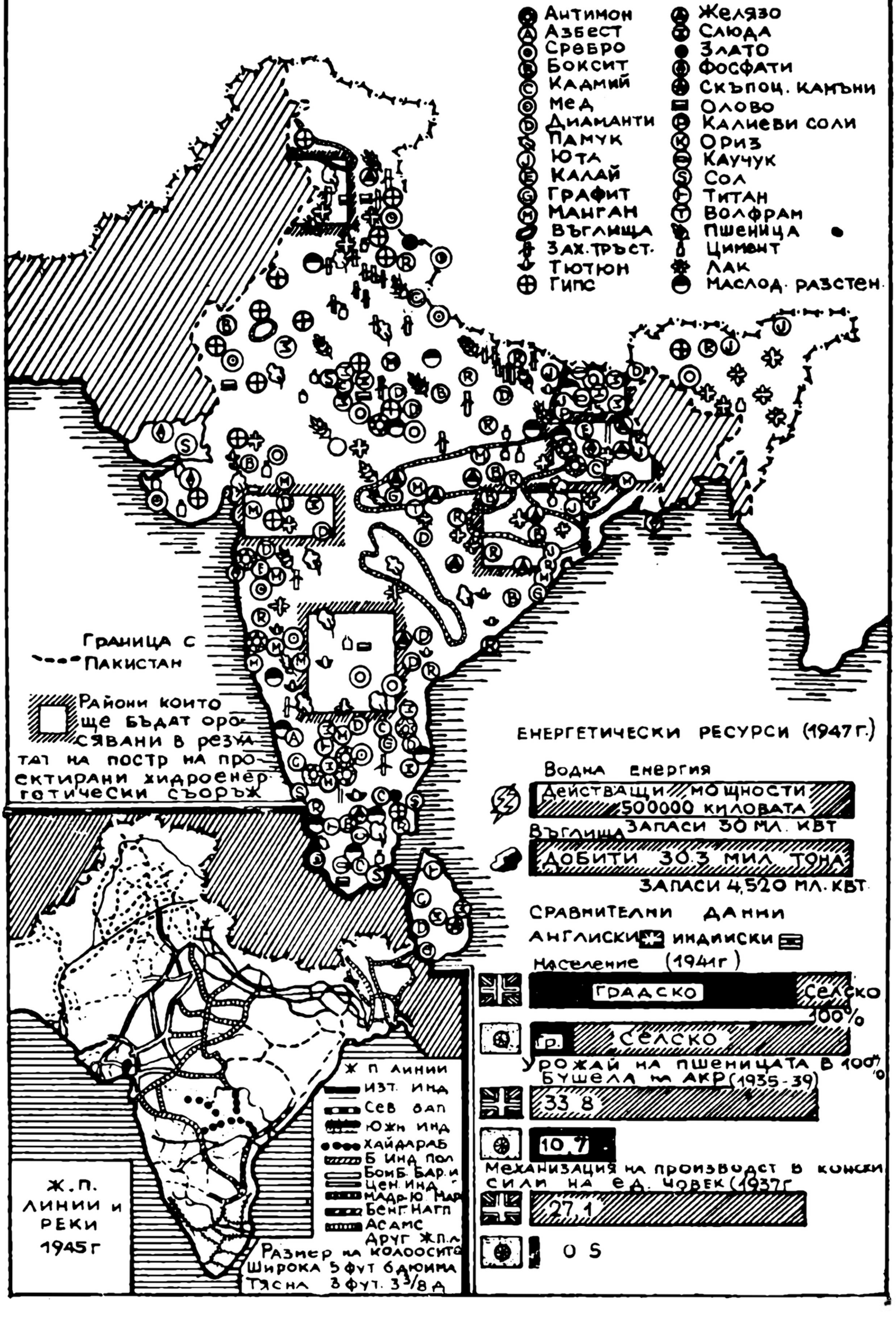
Антимон
Азбест
Сребро
Боксит
Кадмий
Мед
Диаманти
Памук
Юта
Калай
Графит
Манган
Въглища
Зах. тръст.
Тютюн
Гипс
Желязо
Слюда
Злато
Фосфати
Скъпоц. камъни
Олово
Калиеви соли
Ориз
Каучук
Сол
Титан
Волфрам
Пшеница
Цимент
Лак
Маслод. разстен.
Граница с Пакистан
Райони които ще бъдат оросявани в резултат на постр на проектирани хидроенергетически съоръж
ЕНЕРГЕТИЧЕСКИ РЕСУРСИ (1947 г.)
Водна енергия
Действащи мощности 500000 киловата
Запаси 30 мл. квт
Въглища
Добити 30.3 мил тона
Запаси 4,520 мл. квт
СРАВНИТЕЛНИ ДАННИ
Английски ▨ индийски ▤
Население (1941 г)
Градско
Селско
100%
Гр.
Селско
Урожай на пшеницата в 100% бушела на акр (1935-39)
33 8
10,7
Механизация на производст в конски сили на ед. човек (1937 г
27,1
0 5
Ж. п. линии
Изт. инд
Сев зап
Южн инд
Хайдараб
Б Инд пол
Бомб. Бар. и цен. инд
Мадр. ю. Мар
Бенг. Нагп
Асамс
Друг ж. п. л
Размер на колоосите
Широка 5 фут 6 дюйма
Тясна 3 фут. 3 3/8 д
Ж. П. ЛИНИИ И РЕКИ 1945 г

СТРУКТУРА НА ИНДИЙСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО В ДНЕШНОТО ВРЕМЕ

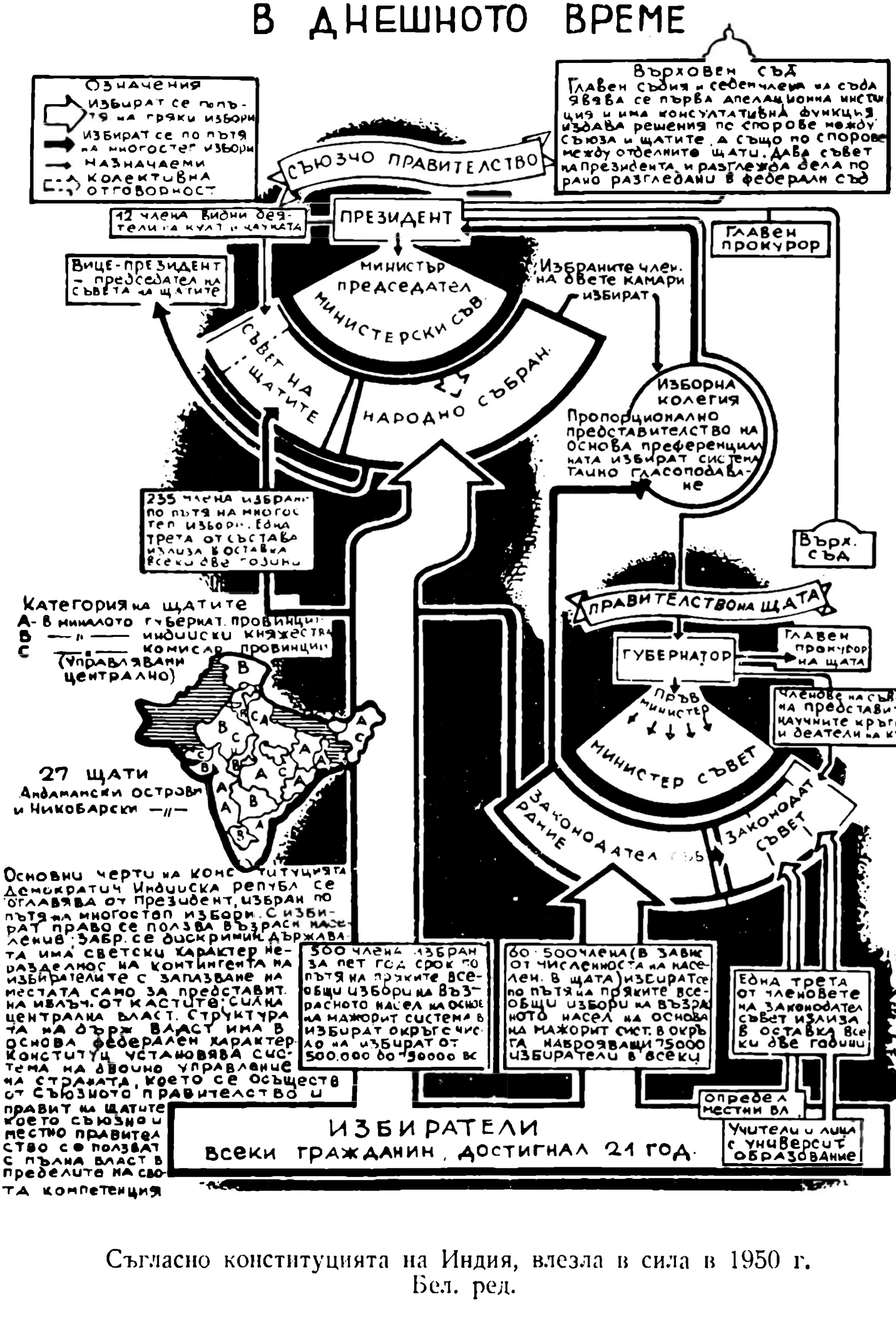
Означения
избират се по пътя на преки избори
избират се по пътя на многостеп. избори
назначаеми
колективна отговорност
СЪЮЗНО ПРАВИТЕЛСТВО
Върховен съд
Главен съдия и седем члена на съда явява се първа апелационна институция и има консултативна функция. Издава решения по спорове между съюза и щатите, а също по спорове между отделните щати. Дава съвет на президента и разглежда дела по рано разглеждани в федерален съд
12 члена видни деятели на култ. и науката
ПРЕЗИДЕНТ
Главен прокурор
Вице-президент – председател на съвета на щатите
министър председател
Министерски съв.
Избраните членове на двете камари избират
Съвет на щатите
Народно събрание
Изборна колегия
Пропорционално представителство на основа преференциалната избират система тайно гласоподаване
235 члена избрани по пътя на многостеп. избори. Една трета от състава излиза в оставка всеки две години
Върх. съд
Категория на щатите
А - в миналото губернат. провинции
В — „ — индийски княжества
С — „ — комисар. провинции (Управлявани централно)
27 щати
Андамански острови и Никобарски — „ —
А
В
С
ПРАВИТЕЛСТВО НА ЩАТА
ГУБЕРНАТОР
Главен прокурор на щата
Пръв министър
Членове на съвета на представит. на научните кръгове и деятели на култ.
Министер съвет
Законодателно събрание
Законодат. съвет
Основни черти на конституцията Демократич. Индийска републ. се оглавява от президент, избран по пътя на многостеп. избори. С изб. право се ползва възрасн. население. Забр. се дискриминац. Държавата има светски характер. Неразделност на контингента на избирателите с запазване на местата само за представит. на изкл. от кастите. Силна централна власт. Структурата на държ. власт има в основа федерален характер. Конституц. установява система на двойно управление на страната, което се осъществ. от съюзното правителство и правит. на щатите, което съюзно и местно правителство се ползват с пълна власт в пределите на своята компетенция
500 члена избран за пет год. срок по пътя на преките всеобщи избори на възрасното насел. на основа на мажорит. система в избират. окръг. числото на избират. от 500.000 до 750000 вс.
60–500 члена (в завис. от числеността на насел. в щата) избират се по пътя на преките всеобщи избори на възрастното насел. на основа на мажорит. сист. в окръга наброяващи 75000 избиратели в всеки
Една трета от членовете на законодател. съвет излиза в оставка всеки две години
определ. местни вл.
Учители и лица с университ. образование
ИЗБИРАТЕЛИ
всеки гражданин, достигнал 21 год.

Съгласно конституцията на Индия, влязла в сила в 1950 г. Бел. ред.

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Предговор към руското издание 5
Предговор 7

Глава първа. *Форт Ахмаднагар* 9

Дванадесет месеца 9
Глад 10
Война за демокрация 12
Чувството за време в затвора. Нуждата да се действува 15
Миналото в неговото отношение към настоящето 19
Моят светоглед 21
Бремето на миналото 33

Глава втора. *Баденвайлер, Лозана* 39

Камала 39
Нашата женитба и годините след нея 41
Проблемът на човешките взаимоотношения 45
Коледа 1935 година 46
Смъртта 47
Мусолини. Завръщането 49

Глава трета. *Търсения* 52

Панорама на миналото на Индия 52
Национализъм и интернационализмът 56
Силата и слабостта на Индия 58
Търсене на Индия 63
„Бхарат Мата“ 66
Многообразието и единството на Индия 68
Странствувания по Индия 70
Общоиндийските избори 72
Културата на масите 76
Два живота 77

Глава четвърта. ***Откриването на Индия*** 79

Културата на долината на Инд 79
Идването на арийците 83
Какво е това индуизъм? 85
Най-древни паметници. Текстове и митология 89
Ведите 92
Приемане и отричане на живота 94
Синтез и приспособяване. Първопричините на кастовата система 99
Приемствеността на индийската култура 103
Упанишадите 104

Стр.
Достойнства и недостатъци на индивидуалистическата философия 110
Материализмът 114
Епосът. История, легенди и мит 118
„Махабхарата“ 126
„Бхагавадгита“ 129
Животът и трудът в древна Индия 132
Махавира и Буда. Кастите 143
Чандрагупта и Чанакя. Образуването на империята на Маурите 146
Държавната организация 150
Учението на Буда 153
Историята на Буда 157
Ашока 159

Глава пета. *През вековете* 164

Национализмът и империализмът при Гуптите 164
Южна Индия 168
Мирното развитие и методите на воюване 169
Поривът на Индия към свобода 171
Прогрес и стабилност 173
Индия и Иран 177
Индия и Гърция 182
Древноиндийският театър 191
Жизнеспособността и устойчивостта на санскритския език 201
Будистката философия 207
Влиянието на будизма върху индуизма 213
Как индуизмът е погълнал будизма в Индия 218
Индийският философски подход 221
Шестте философски системи 225
Индия и Китай 236
Индийските колонии и култура в Югоизточна Азия 246
Влияние на индийското изкуство в чужбина 254
Древноиндийското изкуство 259
Външната търговия на Индия 264
Математиката в древна Индия 267
Растеж и упадък 273

Глава шеста. *Нови проблеми* 281

Араби и монголи 281
Разцвет на арабската култура и на връзките с Индия 287
Махмуд Газневи и афганистанците 290
Индо-афганистанци. Южна Индия. Виджаянгар. Бабур. Морско могъщество 294
Синтез и развитие на смесената култура. Изолираност на жените. Кабир. Гуру Нанак. Амир Хусроу 299
Общественият строй на Индия. Значението на групата 304
Селското самоуправление. „Нитисара“ от Шукрачаря 308
Теория и практика на кастата. Голямото семейство 310
Бабур и Акбар. Процесът на асимилация 320
Различията между Азия и Европа в областта на техническия прогрес и творческата енергия 324
Развитието на общата култура 330
Аурангзеб връща стрелката на часовника. Растеж на индуския национализъм. Шиваджи 337

Стр.
Маратхи и борбата на англичаните за господство. Победата на англичаните 340
Изостаналостта на Индия. Организационното и техническото превъзходство на англичаните 345
Ранджит Сингх и Джай Сингх 351
Стопанското положение на Индия. Двете Англии 355

Глава седма. *Последен стадий (1). Консолидацията на английското владичество и подемът на националистическото движение* 361

Идеологията на империята. Новата каста 361
Разграбването на Бенгалия помага за промишлената революция в Англия 370
Разрушаването на промишлеността и упадъкът на селското стопанство на Индия 373
За пръв път Индия става политически и икономически придатък на друга страна 379
Развитието на системата на индийски княжества 385
Противоречията на английската власт в Индия. Рам Мохан Рой. Вестниците. Сър Уилям Джонс. Английската просвета в Бенгалия 393
Великото въстание през 1857 година. Расизъм 407
Тактически похвати на английското господство. Политиката на равновесие и уравновесители 412
Развоят на промишлеността. Провинциалните различия 417
Реформаторското и други движения между индусите и мюсюлманите 423
Кемал паша. Национализмът в Азия. Икбал 442
Зараждането на тежката промишленост. Тилак и Гокхале. Отделните избирателни курии 446

Глава осма. *Последният стадий (2). Национализмът срещу империализма* 451

Безпомощността на средните класи. Появяването на Ганди 451
Под ръководството на Ганди Конгресът става действена организация 457
Конгресистките правителства в провинциите 463
Индийският динамизъм против британския консерватизъм 471
Проблемът за малцинствата. Мюсюлманската лига. М. А. Джина 483
Националният комитет по планирането 503
Конгресът и промишлеността. Едрата индустрия и дребното занаятчийство 513
Пречки за развитието на промишлеността от страна на правителството. Военно производство, вместо обикновено производство 523

Глава девета. *Последен стадий (3). Втората световна война* 531

Националният конгрес определя своята външна политика 531
Отношението на Националния конгрес към войната 539
Реакцията срещу войната 545
Новото предложение на Националния конгрес и неговото отхвърляне от английското правителство. Уинстън Чърчил 553
Индивидуално гражданско неподчинение 563

Стр.
След Пърл Харбър. Ганди и ненасилието 566
Напрегната обстановка 575
Сър Стафорд Крипс пристига в Индия 582
Рухване на надеждите 597
Предизвикателството. Резолюцията „Вън от Индия“ . . . 603

Глава десета. *Отново в Ахмаднагарската крепост* 617

Веригата от събития 617
Двете гледища: индийското и английското 619
Масовите вълнения и тяхното потушаване 624
Реакцията в чужбина 633
Реакцията в Индия 636
Болестта на Индия. Гладът 639
Динамичната енергия на Индия 644
Развитието на Индия спряно 653
Религията, философията и науката 658
Значението на националната идея. Промени, необходими в Индия 666
Индия: разделяне, силна национална държава или център на националната държава 677
Реализъм и геополитика. Завладяване на света или световно съдружие. САЩ и СССР 693
Свобода и империя 708
Проблемът за населението. Намаление на раждаемостта и упадъкът на нацията 712
Нов подход към един стар проблем 720

Епилог 726

Послепис 733

ПРЕВЕДОХА ОТ РУСКИ:
Кирил Тотев, Николай Толчев, Дора Метева, Атанас Далчев

Редактор Н. Тодоров Техн. редактор Н. Панайотов
Художник К. Игнатиев Коректор Ек. Цонкова
Контролен коректор Г. Чакъров
Дадена за печат на 1. XI. 1955 Излязла от печат на 19. XII. 1955
Печатни коли 47·75 Издателски коли 39·63
Формат 1/16 от 58/84 Поръчка № 644

Държавна печатница „Георги Димитров“

Цена 1955 г.
16,25 лева